

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 86

— *Частина 5* —

Ужгород, 2024

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катерина – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежсихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мендєшул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 13 від 26.12.2024 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бабакін В.М., Борисенко Ю.Д. НАПРЯМИ ОТРИМАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ОПЕРАТИВНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	11
Вакуленко Н.О. АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ЗУПИНЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	17
Вішевник Н.Б. ІНСТИТУТ АРЕШТУ МАЙНА ТА ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ.....	24
Вознюк А.А., Оперук В.І., Дякін Я.О. ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА.....	30
Волобуєв А.Ф. ЗАТРИМАННЯ ЯК ЗАХІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	39
Гольдберг Н.О., Берташ А.П. СКЛАДНОЩІ ДОВЕДЕННЯ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОЛАБОРАЦІОНІЗМОМ: ТЕХНІЧНІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ.....	46
Єрмак О.В. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СУМІЖНІ ПРАВОВІ КОНСТРУКЦІЇ.....	53
Жученко О.Д. ВПЛИВ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РИЗИКИ.....	59
Кікінчук В.В. СИСТЕМА ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	66
Козаченко О.І., Гелемей М.О. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИ, ЯКА ПОГОДИЛАСЯ НА ЗАСАДАХ КОНСПІРАЦІЇ НАДАВАТИ СВОЮ ДОПОМОГУ ПРАВООХОРОННИМ ОРГАНАМ В УКРАЇНІ.....	72
Колесник В.А., Ламах К.Т. ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ОСОБИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....	80
Колот Н.М. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС СКЛАДАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА.....	87
Лабенок А.О., Осипенко І.П. ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ: СТАНДАРТИ, РИЗИКИ ДЛЯ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я.....	95
Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. ЧИ МОЖУТЬ ДОКАЗИ БУТИ НЕДОПУСТИМИМИ?.....	101
Мельничук Ю.І. ПОНЯТТЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	107
Неганов В.В., Мамка Г.М., Крижевський А.В. ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОАКТИВІВ.....	116

Нирка Є.О. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ ЯК СПОСОБУ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	124
Пилипенко Д.О., Андріяшевський А.Г. ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В МЕЖАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	130
Тітова Н.В. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУВАННЯ ПОДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: АНАЛІЗ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЧАСУ, МІСЦЯ, СПОСОБУ ТА ІНШИХ ОБСТАВИН ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	135
Черненко М.П. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЗА ФАКТАМИ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ.....	140
Щербина С.О. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ).....	147
РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Божко А.В. ЕТИЧНА СКЛАДОВА ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА.....	152
Єна І.В. КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ АДВОКАТА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЇ.....	158
Коцюбко І.В. СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ: ПРАВОВА ПРИРОДА СПОРУ ПРО ПРАВО.....	163
Лютіков П.С. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	170
Мазовіта А.Б. ВІДКРИТІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВІ МЕЖІ ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ.....	175
Менджул М.В., Заборовський В.В., Феннич В.П. ОСКАРЖЕННЯ ПОСТАНОВИ НОТАРІУСА ПРО ВІДМОВУ ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЇ.....	181
Михайлюк С.С. ПРИНЦИПИ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ.....	187
Парасюк В.М., Стецюк Н.В., Здреник І.В. РОЗВИТОК ДЕОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА.....	194
Шестопалов Р.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА ІЗ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ЩОДО ПІДПАЛІВ АВТО ВІЙСЬКОВИХ.....	200
РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
Балобанов О.О., Допілка В.О. ТРАНСПОРТНА ЛОГІСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБСЛУГОВУВАННЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ ВАНТАЖІВ У ПОРТАХ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	206
Белов Д.М., Бєлова М.В. ДОБРОЧЕСНІСТЬ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	213

Бессєдін І.О. ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	218
Гавриленко О.А. НАЙДАВНІШІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV СТ.).....	223
Єгоров А.Є. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА СПРАВЕДЛИВОСТІ У СПРАВАХ ПРО ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ.....	235
Забара І.М., Деркач О.О. ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙСЬКОВОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	241
Зейналова-Султанова Н. ПИТАННЯ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ГАЛУЗІ МІГРАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНУ ПРАВОВУ СИСТЕМУ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	246
Качурінер В.Л. СКАСУВАННЯ АРБІТРАЖНИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ.....	253
Лабик А.Р., Строїч М.І., Іліка М.І. ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ В ІНТЕРНЕТІ.....	258
Марініч В.К., Миклуш М.І. КОСМІЧНІ ЮРИСДИКЦІЇ: <i>QUOD LEGE NATURAE, MORIBUS ET CONSUETUDINE INDUCTUM EST</i>.....	264
Марцеляк О.В. ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄС.....	287
Марченко Р.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ.....	294
Мошак Г.Г. ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНІХ ВОДНИХ ШЛЯХІВ.....	300
Мушенко В.В., Бісюк О.С. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	306
Осіпов В.І. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВИ У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СУДАХ.....	313
Павлюк Я.В. КОНЦЕПЦІЯ ВАКФУ В ІСЛАМСЬКОМУ ПРАВІ: ПРИРОДА, КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ.....	318
Пархоменко Н. ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ.....	325
Петечел Н.М. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	331
Рагімова М.С. УНІВЕРСАЛЬНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ СТІЙКОГО СУСПІЛЬСТВА У КОНТЕКСТІ ПРАВА НА ГІДНЕ ЖИТТЯ.....	336
Семеняка В.В. ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕОСТАЦІОНАРНОЇ ОРБИТИ: МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ ІНТЕРЕСАМИ ТА МІЖНАРОДНИМ КОСМІЧНИМ ПРАВОМ.....	346
Сироїд Т.Л., Варнавська К.А. МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВОЗАХИСНИКІВ.....	351

Юхимюк О.М. СПОСОБИ (МЕТОДИ) ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА В ПРАКТИЦІ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС.....	358
---	------------

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ванджурак Р.В. КООРДИНАЦІЯ ОНТОЛОГІЧНИХ ТА ДЕОНТОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ.....	365
--	------------

Романова А.С. БАНГАЛОРСЬКІ ПРИНЦИПИ ПОВЕДІНКИ СУДДІВ ЯК ОСНОВА СУДДІВСЬКОЇ ЕТИКИ.....	375
--	------------

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Ільницька Н.Ф., Кулага Е.В. СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ЛЕГІТИМАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	380
--	------------

Пастернак В.М. ПОНЯТТЯ «ЛЕГАТ» В СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	387
---	------------

Чорнописька В.З. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	392
---	------------

Бондар В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ НА ТЕРИТОРІЯХ, НА ЯКИХ ВЕДУТЬСЯ БОЙОВІ ДІЇ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ.....	397
--	------------

Касинець С.І. ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД.....	403
---	------------

Рушак І.В. ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	409
---	------------

Сабовчик А., Попович А. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	415
---	------------

Бєлоусов В.Д. ЗМІСТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ.....	423
---	------------

Головчак Р.Ю. ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ ЯК ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ ТА ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ.....	429
---	------------

Гурковська К.А. ЩОДО ПИТАНЬ АДАПТАЦІЇ НОРМ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ.....	435
--	------------

Лисенко Я.О. РОЛЬ ЗМІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	441
---	------------

Маковецька Н.Є. РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В ЮРИДИЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СІЧОВОГО РУХУ.....	447
---	------------

Солоцький Д.О. ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА НОТАРІАТУ ТА ПРИНЦИПИ ЇЇ ПОБУДОВИ.....	452
--	------------

РОЗДІЛ 14. РЕЦЕНЗІЇ

Андрійко О.Ф., Нагребельний В.П. РЕЦЕНЗІЯ НА ПІДРУЧНИК «МИТНЕ ПРАВО».....	457
--	------------

CONTENTS

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Babakin V.M., Borysenko Y.D. DIRECTIONS FOR OBTAINING OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE INFORMATION BY OPERATIVES IN COUNTERING CRIMES COMMITTED BY YOUTH IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW.....	11
Vakulenko N.O. ANALYSIS OF THE INSTITUTION OF SUSPENSION OF COURT PROCEEDINGS IN CRIMINAL PROCEEDINGS DURING MARTIAL LAW IN UKRAINE: SPECIFIC PROBLEMS AND PROSPECTS.....	17
Vishevnyk N.B. THE INSTITUTE FOR THE SEIZURE OF PROPERTY AND THE GUARANTEE OF THE INVIOABILITY OF THE RIGHT TO PROPERTY: SOME ASPECTS.....	24
Vozniuk A.A., Operuk V.I., Dyakin Y.O. CHARACTERISTICS OF CRIMINAL ORGANIZATIONS WHICH COMMIT CRIMES IN THE FIELD OF SURROGACY.....	30
Volobuiev A.F. DETENTION AS A MEASURE TO ENSURE DUE LEGAL PROCEDURE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	39
Holdberh N.O., Bertash A.P. DIFFICULTIES IN PROVING GUILT IN CRIMINAL PROCEEDINGS RELATED TO COLLABORATION: TECHNICAL AND LEGAL ASPECTS.....	46
Yermak O.V. FORENSIC CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENSES: CONCEPTS, SIGNS AND RELATED LEGAL CONSTRUCTIONS.....	53
Zhuchenko O.D. INFLUENCE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES ON THE ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES: MAIN TRENDS AND RISKS.....	59
Kikinchuk V.V. SYSTEM OF PROOF MEANS IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	66
Kozachenko O.I., Gelemei M.O. THEORETICAL PRINCIPLES OF ENSURING THE SAFETY OF A PERSON WHO AGREED TO PROVIDE ASSISTANCE TO LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN UKRAINE ON THE BASIS OF A CONSPIRACY.....	72
Kolesnyk V.A., Lamakh K.T. THE ISSUE OF COMPLIANCE WITH INDIVIDUAL RIGHTS WHEN USING THE RESULTS OF SECRET INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS.....	80
Kolot N.M. ENSURING THE PROSECUTOR'S IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF LEGALITY IN THE PREPARATION OF AN INDICTMENT.....	87
Labenok A.O., Osypenko I.P. PRE-TRIAL INVESTIGATION OF MILITARY CRIMES IN UKRAINE: STANDARDS, RISKS FOR A SPECIAL LIFE AND HEALTH.....	95
Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.E., Mykytenko O.B. CAN EVIDENCE BE INADMISSIBLE?.....	101
Melnychuk Y.L. THE CONCEPT OF ADMISSIBILITY OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	107
Nehanov V.V., Mamka H.M., Kryzhevskiy A.V. FEATURES OF QUALIFICATION OF FRAUD RELATED TO THE USE OF CRYPTOASSETS.....	116

Nyrka Ye.O. THE HISTORY OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF PRESENTATION FOR IDENTIFICATION AS A METHOD OF OBTAINING EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....	124
Pylypenko D.O., Andriiashevskiy A.G. REGARDING THE IMPROVEMENT OF THE PROCEDURAL ORDER OF INTERNATIONAL COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF CRIMINAL PROCEEDINGS.....	130
Titova N.V. PROBLEMATIC ASPECTS OF PROVING THE EVENT OF A CRIMINAL OFFENSE: ANALYSIS OF DOCUMENTING TIME, PLACE, METHOD, AND OTHER CIRCUMSTANCES OF COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE.....	135
Chernenok M.P. PECULIARITIES OF INVESTIGATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS ON THE FACTS OF MISAPPROPRIATION, EMBEZZLEMENT OR SEIZURE OF PROPERTY BY ABUSE OF OFFICE IN THE FIELD OF CONSTRUCTION OF INSTITUTIONS FOR CHILDREN.....	140
Shcherbyna S.O. CIRCUMSTANCES TO BE ESTABLISHED WHEN INVESTIGATING CRIMES AGAINST THE LIFE AND HEALTH OF A PERSON COMMITTED BY MEMBERS OF INFORMAL YOUTH GROUPS (ASSOCIATIONS).....	147
SECTION 10. JUDICIARY; PROSECUTOR'S OFFICE AND LAWYER	
Bozhko A.V. THE ETHICAL COMPONENT OF THE LAWYER'S LEGAL STATUS.....	152
Yena I.V. COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A LAWYER AS AN IMPORTANT COMPONENT OF THE PROFESSION.....	158
Kotsiubko I.V. RECOVERY OF ASSETS OF SANCTIONED PERSONS INTO STATE REVENUE: LEGAL NATURE OF THE DISPUTE ON THE RIGHT.....	163
Liutikov P.S. CONCEPT AND FEATURES OF CONTROL OVER THE ACTIVITIES OF BAR SELF-GOVERNANCE BODIES.....	170
Mazovita A.B. OPENNESS OF THE JUDICIARY AND LEGAL BOUNDARIES OF PUBLIC PARTICIPATION.....	175
Mendzhul M.V., Zaborovskyy V.V., Fennych V.P. APPEAL AGAINST THE NOTARY'S DECISION TO REFUSE TO PERFORM A NOTARIAL ACT.....	181
Mykhailiuk S.S. PRINCIPLES OF PROSECUTORIAL SELF-GOVERNMENT IN UKRAINE.....	187
Parasiuk V.M., Stetsiuk N.V., Zdrenyk I.V. DEVELOPMENT OF DEONTOLOGICAL PRINCIPLES FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES OF JUDICIAL PROCESS PARTICIPANTS IN THE CONTEXT OF JUDICIARY DIGITALIZATION.....	194
Shestopalov R.M. ORGANIZATIONAL AND LEGAL PRINCIPLES OF THE ACTIVITY OF THE PROSECUTOR IN COMBATING CRIMES RELATED TO ARSON OF MILITARY VEHICLES.....	200
SECTION 11. INTERNATIONAL LAW	
Balobanov O.O., Dopilka V.O. TRANSPORT LOGISTICS AND FEATURES OF HANDLING DANGEROUS GOODS IN PORTS (INTERNATIONAL LEGAL ASPECT).....	206

Byelov D.M., Bielova M.V. INTEGRITY IN STATE AUTHORITIES AS AN ELEMENT OF THE LEGAL IDEOLOGY OF MODERN SOCIETY.....	213
Besedin I.O. HUMANITARIAN AID: PROBLEM STATEMENT.....	218
Havrylenko O.A. THE OLDEST INTERNATIONAL TREATIES OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, RUS AND SAMOGITIA (SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY).....	223
Yegorov A.Y. CERTAIN ISSUES OF THE APPLICATION OF EQUITY LAW IN CASES RELATED TO THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE.....	235
Zabara I.M., Derkach O.O. MILITARY ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES: MODERN INTERNATIONAL LEGAL DIRECTIONS FOR SCIENTIFIC RESEARCH.....	241
Zeynalova-Sultanova N. ISSUES OF IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS IN THE FIELD OF MIGRATION INTO THE NATIONAL LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN.....	246
Kachuriner V.L. ANNULMENT OF ARBITRATION AWARDS IN UKRAINE.....	253
Labyk A.R., Stroich M.I., Ilika M.I. CHALLENGES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO BE FORGOTTEN ON THE INTERNET.....	258
Marinich V.K., Myklush M.I. COSMIC JURISDICTIONS: <i>QUOD LEGE NATURAE, MORIBUS ET CONSUETUDINE INDUCTUM EST</i>	264
Martseliak O.V. THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS ON THE NATIONAL LEGISLATIVE PROCESS IN EU MEMBER STATES.....	287
Marchenko R.V. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF THE RIGHT TO EDUCATION.....	294
Moshak G.G. LEGAL FEATURES OF INLAND WATERWAYS.....	300
Mushenok V.V., Bysiuk O.S. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF INCOME STRATEGIES IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES.....	306
Osipov V.I. PECULIARITIES OF THE PROCEDURE FOR PRELIMINARY INVESTIGATION OF A CASE IN INTERNATIONAL CRIMINAL COURTS.....	313
Pavliuk Y.V. THE CONCEPT OF WAQF IN ISLAMIC LAW: NATURE, KEY FEATURES AND DOCTRINAL LIMITATIONS.....	318
Parkhomenko N. EUROPEAN STANDARDS FOR THE ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF SCIENTIFIC RESEARCH AND THEIR LEGAL SUPPORT IN UKRAINE.....	325
Petechel N.M. REALIZATION OF PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS.....	331
Rahimova M.S. UNIVERSAL LEGAL STANDARDS OF SUSTAINABLE SOCIALITY FROM THE CONTEXT OF THE RIGHT TO A DECENT LIFE.....	336
Semenyaka V.V. LEGAL ISSUES OF THE USE OF GEOSTATIONARY ORBIT: BETWEEN NATIONAL INTERESTS AND INTERNATIONAL SPACE LAW.....	346
Syroid T.L., Varnavska K.A. INTERNATIONAL AND NATIONAL NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS DEFENDERS.....	351

Yukhymyuk O.M. METHODS (TECHNIQUES) OF LEGAL INTERPRETATION IN THE PRACTICE OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EU.....	358
---	------------

SECTION 12. PHILOSOPHY OF LAW

Vandzhurak R.V. COORDINATION OF ONTOLOGICAL AND DEONTOLOGICAL ASPECTS OF DISCRETION OF LAW ENFORCEMENT SUBJECTS.....	365
---	------------

Romanova A.S. BANGALORE PRINCIPLES OF JUDICIAL CONDUCT AS THE FOUNDATION OF JUDICIAL ETHICS.....	375
---	------------

SECTION 13. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Ilnytska N.F., Kulaha E.V. THE ESSENCE AND CONTENT OF THE LEGITIMATION OF LEGAL ENTITIES UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	380
---	------------

Pasternak V.M. THE CONCEPT OF “LEGACY” IN THE INHERITANCE LAW OF UKRAINE.....	387
--	------------

Chornopyska V.Z. PUBLIC ORGANIZATIONS AS THE BASIS FOR THE FORMATION OF THE LEGAL IDEOLOGY OF MODERN SOCIETY.....	392
--	------------

Bondar V. THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM FOR COMBATING DOMESTIC VIOLENCE IN AREAS AFFECTED BY HOSTILITIES: IMPLEMENTATION CHALLENGES.....	397
--	------------

Kasynets S.I. ECONOMIC ORDER AND CONSTITUTIONAL ORDER.....	403
---	------------

Ruschak I.V. PUBLIC ORDER AS A LEGAL CATEGORY: DOCTRINAL ANALYSIS.....	409
---	------------

Sabovchyk A., Popovych A. DEFINITION OF THE CONCEPT AND THE GOALS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	415
--	------------

Belousov V.D. THE CONTENT OF THE LEGAL MECHANISM FOR ENSURING THE SOCIAL SECURITY OF THE STATE.....	423
--	------------

Hurkovska K.A. REGARDING THE ISSUES OF ADAPTING THE NORMS OF THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES IN ACCORDANCE WITH THE PROVISIONS OF THE ISTANBUL CONVENTION.....	429
--	------------

Golovchak R.Yu. JUSTIFICATION OF THE LAWFUL BEHAVIOR OF AN INDIVIDUAL AS A GUARANTEE OF THE SECURITY AND INTEGRITY OF THE STATE.....	435
---	------------

Lysenko Y.O. THE ROLE OF THE MEDIA IN ENSURING STATE POLICY IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS.....	441
--	------------

Makovetska N.Y. THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF KYRIL TRYLOVSKYI IN THE LEGAL FORMULATION OF THE UKRAINIAN «SICH» MOVEMENT.....	447
---	------------

Solotskyi D.O. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE NOTARY OFFICE AND PRINCIPLES OF ITS STRUCTURE.....	452
--	------------

SECTION 14. REVIEWS

Andriyko O.F., Nagrebelny V.P. REVIEW OF THE TEXTBOOK «CUSTOMS LAW».....	457
---	------------

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.13 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.1>

НАПРЯМИ ОТРИМАННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ОПЕРАТИВНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ У ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МОЛОДДЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бабакін В.М.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри технологій захисту
навколишнього середовища,
факультету управління та захисту населення
Національного університету цивільного захисту України,
ORCID: 0000-0002-7157-0241*

Борисенко Ю.Д.,
*студентка факультету № 6
Харківського університету внутрішніх справ
e-mail. ordinaryperson063@gmail.com*

Бабакін В.М., Борисенко Ю.Д. Напрями отримання оперативно-розшукової інформації оперативними працівниками у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану.

У статті досліджується актуальна проблема щодо отримання значущої оперативно-розшукової інформації оперативними працівниками у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану. Висвітлюються проблемні аспекти реалізації оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного стану та пропонуються шляхи їх вирішення. Наголошується на необхідності адаптації тактики оперативно-розшукової діяльності до викликів воєнного часу та посилення координації зусиль оперативних підрозділів у протидії молодіжній злочинності. Автори у статті також досліджують особливості оперативної обстановки, що склалася в результаті воєнних дій. Акцентовуються питання на важливості проведення систематичного аналізу та оцінки оперативної обстановки з прогнозування стану криміногенної ситуації на території (лінії, напрямі) оперативного обслуговування з метою планування і проведення відповідних, у тому числі й оперативно-розшукових заходів щодо протидії злочинності у молодіжному середовищі. Це дозволить своєчасно виявляти нові зовнішні та внутрішні загрози, а також адаптувати тактику оперативно-розшукової діяльності до умов воєнного стану. Аналізуються основні джерела отримання оперативно-значимої інформації, зокрема конфіденційне співробітництво, оперативне впровадження, оперативний пошук, оперативні комбінації та оперативно-технічні заходи. Висвітлюються проблемні аспекти реалізації оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного стану та пропонуються шляхи їх вирішення. Наголошується на необхідності адаптації тактики оперативно-розшукової діяльності до викликів воєнного часу та посилення координації зусиль оперативних підрозділів у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану. Особлива увага приділяється питанням налагодження ефективної взаємодії між оперативними підрозділами правоохоронних органів та іншими суб'єктами у протидії злочинності в умовах воєнного стану. Підкреслюється важливість

своєчасного обміну інформацією та проведення спільних оперативно-профілактичних заходів з метою попередження та розкриття злочинів, що вчиняються молоддю. Вивчено дискусійні питання й надано пропозиції щодо вдосконалення досліджуваного напрямку.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, оперативні підрозділи, протидія, оперативно-розшукові заходи, негласні слідчі (розшукові) дії, оцінювання результатів, досудове розслідування, слідчий експеримент, спеціальні знання, експерт, слідчий, прокурор, суд, кримінальне провадження.

Babakin V.M., Borysenko Y.D. Directions for obtaining operational and investigative information by operatives in countering crimes committed by youth in the conditions of martial law.

This article explores the vital issue of obtaining actionable operational and investigative information by law enforcement operatives to combat crimes committed by youth under the conditions of martial law. The study examines the challenges faced in implementing operational and investigative measures during wartime and outlines strategies to address these difficulties. Particular attention is given to the need for adapting operational approaches to wartime realities and strengthening coordination among operational units in combating youth crime. The authors analyze the specific dynamics of the operational environment that have emerged as a result of military actions. The article highlights the necessity of conducting systematic assessments of the operational situation, including the analysis and forecasting of crime trends within service areas. This enables the development and implementation of targeted operational and investigative measures to counteract youth crime effectively. Timely identification of new threats, both internal and external, is critical for adjusting operational tactics to martial law conditions. The study examines key methods for obtaining operationally significant information, such as confidential informants, undercover operations, strategic operational combinations, and advanced technical measures. It identifies problematic aspects of operational and investigative activities under martial law and proposes methods to overcome these challenges. The authors stress the importance of establishing robust interagency cooperation among law enforcement agencies and other relevant entities. The timely exchange of information and coordinated operational-preventive actions are essential for preventing and solving youth crimes. The article also discusses contentious issues in the field and offers recommendations for improving operational practices.

Key words: criminal offense, operational units, countermeasures, operational and investigative activities, covert investigative actions, result evaluation, pre-trial investigation, investigative experiment, specialized expertise, expert, investigator, prosecutor, court, criminal proceedings.

Постановка проблеми. Оперативно-розшукова діяльність залишається однією із ефективних засобів, форм і методів викриття, розкриття, розслідування кримінальних правопорушень, вчинених молоддю, також й в умовах воєнного стану, коли такою категорією осіб вчиняються державні злочини, колабораційні і мародерські злочинні дії та інші види кримінальних правопорушень, що не є характерним для мирного часу. У зв'язку з цим, є доцільність проведення подальших наукових досліджень й з вказаного напрямку, що буде сприяти вдосконаленню теорії ОРД. Така тенденція ускладнюється ще і тим, що до початку агресії рф 24.02.2022 року, криміногенна обстановка в Україні свідчила про збільшення в цілому кількості кримінальних правопорушень вчинених молоддю, яка стає більш активною, організованою, професійною в умовах воєнного стану та має свої особливості. Тому питання отримання оперативно-розшукової інформації оперативними працівниками при цьому залишається ще більше актуальними.

Мета дослідження. Визначити основні напрями отримання оперативно-розшукової інформації оперативними працівниками у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблематику вказаного питання вивчали такі науковці, як: Л.І. Аркуша, Л.Д. Біленчук, Д.В. Гребельський, В.В. Дараган, В.В. Лисенко, М.М. Перепелиця, О.О. Подобний, В.Д. Пчолкін, О.Ф. Долженков, В.Л. Ортинський, М.Б. Саакян, О. Сліпущко, В.В. Шендрік, О.О. Юхно, В.В. Яременко та ін.. Дослідження наукових праць, що висвітлюють досліджений напрям дає змогу стверджувати, що специфіка організації отримання (моніторингу) оперативними підрозділами поліції України оперативної та іншої інформації про стан у молодіжному середовищі вченими в наявних наукових працях досліджується у межах більш широкій правовій проблематики.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність здійснюється з метою отримання інформації, її накопичення, обробки, аналізу і оцінки та вжиття відповідних оперативних та інших превентивних заходів. Діяльність кожного оперативного підрозділу пов'язана із запобіганням та протидією і розслідуванням кримінальних правопорушень. Неможливо навіть уявити, як оперативні підрозділи можуть виконати своє завдання, не маючи ніяких відомостей про винну особу або ту з якою проводяться превентивні і оперативно-розшукові заходи. Повне і всебічне висвітлення діяльності суб'єкта правопорушення являється запорукою успішного припинення його протиправної поведінки. Наявність попередньої інформації про злочин і особу, яка його вчинила, являється основою його розкриття [1, с. 204].

На сьогодні удосконалення організації і обрання тактики отримання оперативної інформації у протидії кримінальним правопорушенням у молодіжному середовищі, зокрема в умовах воєнного стану, як і раніше має пріоритетне значення.

Як наголошує М. Волошина, передвоєнний розвиток соціально-економічної, науково-технічної сфер суспільного життя відбувалось і видозмінювалось формування, трансформація та становлення сучасних методів та форм протидії молодіжної злочинності. Зокрема, аналіз чинного законодавства та практики діяльності оперативних підрозділів поліції за останні десятиріччя дозволяють констатувати удосконалення сучасних різновидів оперативно-розшукової діяльності у протидії злочинності. При цьому суттєве значення має отримання первинної оперативно-розшукової інформації з метою забезпечення ОРД та завдань і мети кримінального провадження. Як зазначають оперативні працівники, одна із таких форм протидії злочинності, як оперативний пошук первинної оперативно-розшукової інформації є самостійною організаційно-тактичною формою протидії злочинності, і по суті, первинною для здійснення подальших організаційно-тактичних форм оперативно-розшукових заходів у протидії злочинності. Також М. Волошина дійшла до висновку, що саме від якості отриманої інформації, що представляє оперативний інтерес залежить результативність, швидкість та ефективність здійснення оперативно-розшукових заходів із залучення основних та додаткових сил ОРД [2, с. 180], що має значення й при проведенні таких заходів в умовах воєнного стану.

У теорії оперативно-розшукової діяльності існує декілька точок зору щодо як безпосереднього визначення взагалі організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової протидії злочинності, так і місця в такій системі оперативного пошуку первинної оперативно-розшукової інформації, ідентичності та взаємозамінності використання термінів «оперативний пошук» та «оперативний (ініціативний) пошук» [2, с. 181]. З точки зору теорії, оперативно-розшукова інформація за визначенням М.М. Перепелиці та В.Ю. Журавльова – це фактичні дані, що мають безпосереднє або перспективне значення для вирішення стратегічних, тактичних і організаційних задач оперативно-розшукової діяльності, одержаної оперативними апаратами гласними і негласними методами з різноманітних джерел, або ж отримані в ході аналітичного опрацювання первинних даних [3, с. 40].

Згідно з науковою позицією В.П. Сапальова, організація заходів, щодо отримання оперативно-розшукової інформації, зокрема, що пов'язана з використанням оперативних технічних засобів підрозділами оперативної служби, є системою власної структурної побудови негласної діяльності, яка при високому рівні організації і взаємодії, прийнятті відповідних управлінських рішень і умовах функціонування оперативного підрозділу дає можливість тримати у стані оперативної готовності комплекс оперативних технічних засобів та в разі необхідності, використати для пошуку й фіксації оперативно-розшукової інформації, забезпечувати відповідно до розроблених методик і тактики ефективного застосування особовим складом, який пройшов спеціальну підготовку [4, с. 73]. Вказане підтверджує таку форму отримання оперативної інформації й в умовах воєнного стану, але при ширшій взаємодії з іншими оперативними підрозділами правоохоронних і військових органів та СБУ.

Досліджуючи наукові позиції вчених у сфері отримання та використання оперативної інформації для планування і досягнення цілей оперативно-розшукових заходів з попередження кримінальних правопорушень Н.Є. Філіпенко під оперативно-розшуковою інформацією пропонувала розуміти врегульовану чинним законодавством і розроблену на його основі нормативними актами сукупність документованих або оголошених відомостей по виявленню, збору, обробці, аналізу, збереженню й одержанню інформації про осіб і факти, що представляють оперативний інтерес, з використанням гласних і негласних оперативно-розшукових сил, засобів і методів, уповнова-

женими на те суб'єктами оперативно-розшукової діяльності [5]. До вказаної оцінки слід додати завдання оперативних підрозділів поліції в умовах воєнного стану щодо вирішення нових завдань в цих умовах зокрема, розширення взаємодії в цьому напрямі з оперативними підрозділами інших відомств щодо встановлення кримінально-налаштованих молодих осіб, які замислюють, готують та вчиняють кримінальні правопорушення, ухиляються від призову та мобілізації.

У організації протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану значне місце займає стан оперативної обстановки. Так, досліджуючи та аналізуючи стан оперативної обстановки на території, лінії, напрямі оперативного обслуговування оперативними підрозділами, С.І. Гриценко зазначає, що її елементами є наступні: 1) збір і вивчення оперативної інформації щодо оперативної обстановки, що склалася на території, лінії, напрямі оперативного обслуговування; 2) наявні сили й засоби конкретного оперативного підрозділу та забезпечення у процесі пошуку їх комплексного використання; 3) розроблення з урахуванням конкретної обстановки спеціальних планів (заходів) щодо виявлення первинних даних про маргінальних осіб і поведінку, що становить оперативний інтерес; 4) своєчасне внесення коректив до намічених пошукових заходів щодо стану оперативної обстановки; 5) здійснення постійного моніторингу й контролю та надання методичної, практичної і консультативної допомоги підлеглим працівникам оперативних підрозділів у процесі пошукової діяльності; 6) систематичне навчання працівників підрозділів досудового розслідування та оперативних підрозділів формам та методам пошукової роботи [8, с. 13], а також запобігання злочинній діяльності у молодіжному середовищі та протидія кримінальним правопорушенням такої категорії осіб. У зв'язку з вказаним, працівники оперативних підрозділів повинні належним чином організувати діяльність щодо своєчасного одержання достовірної оперативної інформації з метою стабілізації оперативної обстановки та організації відповідних і адекватних оперативно-розшукових заходів з урахуванням воєнного стану з протидії злочинності серед молоді. Отримання відомостей, що становлять оперативний інтерес, дає підстави аналізувати їх, давати оцінку криміногенній обстановці на території, по лінії, напрямі оперативного обслуговування, а також адекватно реагувати на злочини відповідними оперативно-розшуковими заходами, застосовувати при цьому творчу і професійну ініціативу.

Разом з вказаним, віддаючи належне всім фахівцям у сфері оперативно-розшукової діяльності з піднятих питань, слід навести більш доцільну наукову позицію М.В. Стащак щодо класифікації: 1) оперативний пошук і перевірки первинної оперативно-розшукової інформації; 2) планування, подальша перевірка оперативної інформації і реалізація ОРЗ та оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження 3) встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень і здійснення заходів оперативно-розшукової превенції [6, с. 69], що ми підтримуємо.

Результати нашого дослідження свідчать про те, що оперативно-розшукова інформація, як результат алгоритму організації її своєчасного отримання про відомості щодо кримінально налаштованої молоді та осіб, які втягують таку категорію у вчинення кримінальних правопорушень, використовуються при плануванні й проведенні тактичних прийомів та комплексу оперативно-розшукових заходів у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану. До способів отримання оперативної та іншої інформації у дослідженому напрямі обґрунтовано та запропоновано віднести: 1) інформацію із засобів масової інформації, прес-конференцій, брифінгів, прийомів, зустрічей представників преси з керівництвом ГУ НП областей та відділів поліції їх щорічні звіти перед громадськістю, прес-релізів; 2) джерела оперативної інформації оперативних підрозділів отриманих згідно з чинним законодавством України, а також від оперативних підрозділів з місць позбавлення волі пенітенціарних установ Міністерства юстиції України, від Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Державної служби надзвичайних ситуацій; 3) джерела оперативної інформації за результатами використання слідчими конфіденційного співробітництва згідно положень ст. 275 КПК України; 4) результати оперативно-розшукового моніторингу у мережі Інтернет щодо пошуку інформації відносно кримінально налаштованих молодих осіб; 5) результати діяльності і моніторингу спеціалізованих підрозділів кіберполіції і оперативно-розшукових розвідувальних заходів та аналіз і оцінка проведених оперативно-розшукових заходів галузевих оперативних підрозділів поліції за напрямками діяльності.

Працівники оперативних підрозділів постійно здійснюють оперативно-розшукову діяльність з пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих молодих осіб та їх груп,

відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підкривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави [7], у тому числі і відносно молоді. В той же час, із ст. 6 Закону України «Про оперативнорозшукову діяльність» виникають завдання, що є підставами для проведення оперативнорозшукової діяльності є наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативнорозшукових заходів і засобів, зокрема про: 1) кримінальні правопорушення, що готуються молодими особами; 2) молодих осіб, які готують вчинення кримінального правопорушення; 3) молодих осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, ухиляються від призову та мобілізації (ред. автора) 4) осіб, безвісно відсутніх; 5) розвідувально-підкривну діяльність спецслужб іноземних держав, організацій та за допомогою окремих молодих осіб проти України, яка направлено на виконання завдань агресії РФ; 6) реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів і СБУ, військослужбовців ЗСУ та їх структурних підрозділів у зв'язку з їхньою службовою діяльністю і несенням служби, та виконанням бойових завдань; 7) взаємодія з оперативними підрозділами інших правоохоронними органами СБУ і ЗСУ щодо отримання розвідувальної і контррозвідувальної інформації в інтересах безпеки суспільства і держави [7].

Результати аналізу діяльності оперативних підрозділів свідчать про те, що надходження оперативної інформації здійснюється й під час взаємодії між оперативними підрозділами районів, міст, областей, а також від представників з недержавних і громадських організацій від окремих громадян та правоохоронних органів інших держав. Слід наголосити, що ефективність застосування оперативнорозшукових засобів при отриманні оперативної інформації оперативними підрозділами у протидії молодіжній злочинності надасть можливість оперативно реагувати на протиправну діяльність даної категорії осіб і не допустити погіршення криміногенної обстановки на території оперативного обслуговування поліції. Оперативна інформація про злочинну діяльність у молодіжному середовищі може бути також отримана при застосуванні такої негласної слідчої (розшукової) дії, як зняття інформації з транспортних і телекомунікаційних мереж. Застосування даного заходу надає можливість слідчим та оперативним підрозділам максимально ефективно отримувати відомості й фіксувати інформацію, яка передається каналами зв'язку і є необхідною для успішного досудового розслідування, дізнання та ефективного виявлення, розкриття і запобігання вчиненню інших кримінальних правопорушень, зокрема молоддю.

Висновки. За результатами дослідження ми дійшли до висновку, що отримання оперативнорозшукової інформації оперативними працівниками у протидії злочинам, що вчиняються молоддю в умовах воєнного стану має декілька напрямів, зокрема: 1) пошук відомостей щодо молодих осіб, які замислюють, готуються або вчинили державні та загальнокримінальні злочини; 2) пошук відомостей щодо викрадення предметів та зброї, боєприпасів, вибухових речовин, що перебувають в незаконному обігу, а також місця їх витоку, зокрема із зони бойових дій та окупованих територій, які після цього були деокуповані та при виконанні логістики забезпечення їх з тилу до місць ведення бойових дій; 3) пошук відомостей про осіб, що були чи є співучасниками кримінальних правопорушень що вчинені молодими особами і неповнолітніми; 4) пошук відомостей про місця мешкання, навчання, розважальні заклади, перебування кримінально-налаштованих молодих осіб і неповнолітніх, що потребують оперативної уваги.

Утім, порушені проблемні питання не є кінцевими і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність: підручник. Ч. 1. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. 244 с.
2. Волошина М. Пошук первинної оперативнорозшукової інформації підрозділами кримінальної поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 180–184.
3. Перепелиця М.М., Журавльов В.Ю. Деякі теоретичні аспекти інформаційного забезпечення оперативнорозшукової діяльності органів внутрішніх справ. *Вісник НУВС*. Спецвипуск № 1. С. 37–46.

4. Сапальов В.П. Отримання оперативно-розшукової інформації з використанням спеціальних технічних засобів підрозділами оперативної служби (теоретико-правові та організаційно-тактичні основи): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 21.07.04 «Оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2002. 253 с.
5. Філіпенко Н.Є. Діяльність оперативних підрозділів пенітенціарних установ щодо профілактики правопорушень серед жінок, які відбувають покарання. Автореф. ... дис. канд. юрид. наук. 21.07.04 – оперативно-розшукова діяльність. Харків : НУВС, 2001. 20 с.
6. Стащак М.В. Оперативно-розшукові форми протидії злочинам: монографія. Харків : ХНУВС, 2016. 420 с.
7. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 № 2135-ХІІ: (зі змінами та доповненнями на 18.07.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 24.11.2024).
8. Ромат В.В., Косяк В.Л., Гриценко С.И. Организация и тактика оперативного поиска лиц и фактов, представляющих оперативный интерес: лекция. Харьков: ХВК МВД УССР, 1989. 31 с.

УДК 343.1:351.75:324

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.2>

АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ ЗУПИНЕННЯ СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Вакуленко Н.О.,
*здобувач вищої освіти 4 курсу
юридичного факультету,
член Наукового товариства студентів, аспірантів,
докторантів та молодих учених юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0009-0009-2369-837X
e-mail: vakulenkonzar@gmail.com*

Вакуленко Н.О. Аналіз інституту зупинення судового провадження в кримінальному судочинстві під час воєнного стану в Україні: окремі проблеми та перспективи.

Стаття присвячена дослідженню проблемного питання застосування норми кримінально-процесуального закону, що дає змогу суду зупинити судові провадження у зв'язку з призовом обвинуваченого для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період. Метою аналізу та пропонування шляхів вирішення цього питання є забезпечення справедливого балансу між завданнями України, які ставлять перед нею бойові дії, з однієї сторони, та необхідність проведення якісних правових реформ, з іншої. У статті проаналізовано наукову літературу та судову практику, в яких ще не сформувався єдиний підхід щодо тлумачення норм кримінально-процесуального закону, пов'язаних із зупиненням судового провадження. Висвітлено буквально-літературний, системний, порівняльний та функціональний підхід до тлумачення даних норм, продемонстровано переважаючі підходи у судовій практиці та науковій літературі. Досліджено окремі аспекти зупинення і відкладення судового провадження, висвітлено їхню відмінність у правовій природі та наслідках, які вони спричиняють для судового провадження.

Проведено аналіз окремих складових норми про зупинення судового провадження, визначено, що саме слід розуміти під зупиненням, які документи можуть підтвердити проходження особою військової служби та які особи уповноважені їх надавати. Описано правові наслідки звільнення з військової служби, самовільного залишення військової частини або місця служби, добровільної здачі у полон у контексті здійснення судового провадження.

В межах даного дослідження звернено увагу на доповнення та виклад норми кримінально-процесуального закону у вигляді, що сприятиме реалізації засад, передбачених безпосередньо у кримінально-процесуальному законодавстві. Розглянуто перспективи внесення змін до ч. 1 ст. 335 КПК України, із зобов'язанням суддів з'ясовувати обставини щодо можливості чи неможливості обвинувачених брати участь у судовому засіданні, що дасть змогу розглядати справи швидше та ефективніше, правомірно вирішувати питання необхідності зупинення судового провадження в кримінальному судочинстві під час воєнного стану в Україні.

Ключові слова: кримінальне судочинство, воєнний стан, проблеми, зупинення судового провадження, перспективи.

Vakulenko N.O. Analysis of the institution of suspension of court proceedings in criminal proceedings during martial law in Ukraine: specific problems and prospects.

The article is devoted to the study of the problematic issue of the application of the norms of criminal procedure law, which makes it possible to suspend court proceedings in connection with the conscription of the accused for military service during mobilization, for a special period. The method of analysis and

proposing ways to resolve this issue is to ensure a fair balance between the tasks of Ukraine, which are left to it by military operations, on the one hand, and ensuring the implementation of high-quality legal reforms, etc. The article analyzes the scientific literature and judicial practice, in which a unified approach to the interpretation of the norms of criminal procedure law related to the suspension of court proceedings has not yet been formed. The literal, systemic, comparative and functional approach to the interpretation of these norms is highlighted, it is demonstrated which approaches prevail in judicial practice and scientific literature. Separate aspects of the suspension and postponement of court proceedings are investigated, their differences in legal nature and the consequences that they cause for court proceedings are highlighted.

The analysis of individual components of the norms on the suspension of judicial proceedings was carried out, it was determined what should be understood by suspension, what documents can confirm the passage of military service by a person and which persons are authorized to provide such documents. The legal consequences of dismissal from military service, unauthorized abandonment of a military unit or place of service, voluntary surrender to captivity in the context of judicial proceedings are described.

Within the framework of this study, attention is drawn to the addition and presentation of the norms of criminal procedural legislation in cases that contribute to the implementation of the principles provided for in criminal procedural legislation. The prospects for amending Part 1 of Article 335 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine, with the obligations of judges to clarify the features of the possibility or impossibility of claimants to participate in a lawsuit, in order to be able to consider the case faster and more efficiently, to legitimately decide the issue of the need to suspend judicial proceedings in criminal proceedings during martial law in Ukraine, are considered.

Key words: criminal justice, martial law, problems, suspension of judicial proceedings, prospects.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію нашої держави спричинило безліч нових викликів, як для суспільства, так і правової системи України. Зокрема, через недосконалість правового регулювання у частині мобілізації, як підстави для зупинення судового провадження, існували перешкоди щодо можливості реалізовувати право добровільно стати на захист держави особами, які були засудженими чи обвинуваченими. У зв'язку із початком бойових дій на території України від 24 лютого 2022 року, Указом Президента введений воєнний стан, неодноразово пролонгований. Відповідно, з'явилася необхідність здійснення мобілізації громадян для захисту нашої країни, що регламентується Законами України «Про оборону України» (№ 1932-XII) і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (№ 3543-XII).

Для реалізації права на мобілізацію осіб, які піддаються кримінальному переслідуванню, видається очевидним те, що на деякий час судове провадження необхідно призупинити. Водночас, постає й питання, як можна вдосконалити кримінальне провадження, зважаючи на потреби держави у комплектації особового складу Збройних Сил України. Саме тому обрана тематика дослідження є важливою і актуальною в умовах сьогодення.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання, пов'язані із функціонуванням інституту зупинення судового провадження в кримінальному судочинстві, на сучасному етапі є в центрі уваги науковців. Проблематику зупинення судового провадження щодо осіб, котрі піддаються кримінальному переслідуванню, з метою реалізації їхнього права на мобілізацію, вже активно досліджують такі вітчизняні науковці як О. Вознюк, М. Глотов, О. Марчук, Л. Широбокова, А. Підгородинська, Т. Сенік, Н. Харковенко, В. Волошина та інші [1, 3–6, 16–17]. Зважаючи на окреслені вище проблеми, необхідним є проведення аналізу доступних наукових досліджень та судової практики.

Мета дослідження – проаналізувати законодавчі норми інституту зупинення судового провадження в кримінальному судочинстві в умовах воєнного стану, висвітлити актуальні проблеми в кримінальному провадженні, пов'язані з нагальною потребою держави в комплектації особового складу Збройних Сил України, окреслити перспективи і запропонувати шляхи їх правового вирішення для реалізації права на мобілізацію осіб, які підлягають кримінальному переслідуванню.

Виклад основного матеріалу. Інститут зупинення судового провадження покликаний надати час для вирішення питань, які створюють перешкоди у здійсненні судового розгляду. Тож, для системного тлумачення змісту норми, що вказує на можливість зупинення судового провадження, необхідно звернути увагу на деякі інші норми кримінально-процесуального закону, а саме, ст. 2, яка вказує, що завданнями кримінального провадження, зокрема, є забезпечення швидко-

го, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожен, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, та ст. 7, в якій зазначено, що розумність строків є однією із засад кримінального провадження. З реалізацією перелічених вище норм можуть виникати складнощі, адже невідомо скільки часу особа буде на військовій службі, роками залишаючись у статусі обвинуваченого.

До повномасштабного вторгнення РФ на територію України, у ч. 1 ст. 335 КПК України, було передбачено дві підстави зупинення судового провадження: у разі, якщо обвинувачений ухилився від явки до суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, що виключає його участь у судовому провадженні. У зв'язку із повномасштабним вторгненням РФ на територію України, виникла потреба у зміні кримінально-процесуального законодавства, що і зробив законодавець. Нова підстава з'явилася у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» (№ 2201-IX) від 14.04. 2022 року, яким унесено зміни до КПК України та доповнено ч. 1 ст. 335 словами «... або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період» [10].

Незважаючи на закріплення цієї норми в КПК України, виникають численні питання щодо її правозастосування. Для коректного тлумачення та правозастосування всієї норми, для початку необхідно зрозуміти значення її складових. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (3543-ХІІ), мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Особливий період – період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, сил оборони і сил безпеки, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і час демобілізації після закінчення воєнних дій [12].

Із буквального тлумачення норми ч. 1 ст. 335 КПК України випливає, що самого факту призову обвинуваченого для проходження військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період достатньо для того, щоб зупинити судове провадження. Однак, відповідно до п. 2.3. Постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2019 р. у справі № 536/2475/14-к, з'ясовуючи суть норми КПК України під час розгляду кримінальної справи, необхідно використовувати всі можливі способи тлумачення правових норм в їхній сукупності та комплексному взаємозв'язку, оскільки наслідком ігнорування певних способів тлумачення норм, зокрема, функціонального, системного, порівняльного, може стати також превалювання формального підходу (форми) до розуміння над змістом (суттю) [7]. Відповідно до ухвали Київського апеляційного суду від 18 січня 2024 р. у справі № 11-кп/824/2099/2024, зупинення провадження по справі – це врегульована законом й оформлена ухвалою суду тимчасова перерва в провадженні у справі, викликана наявністю однієї з передбачених у законі обставин, що заважають здійснювати її розгляд [21].

Як зазначає М. Глотов, «таким чином, ідея законодавця, закладена в основу кримінального процесуального закону, полягає в створенні таких умов, за яких би, незважаючи на закріплення в ст. 335 КПК України можливості зупинення судового провадження, вказане не призводило, з одного боку, до тривалого перебування обвинуваченого в стані невизначеності щодо своєї долі, а з іншого, до безкарності – неможливості покарання особи у випадку доведення її винуватості у вчиненні злочину після спливу строків притягнення до кримінальної відповідальності» [4]. Отже, ч. 1 ст. 335 КПК України має застосовуватися, беручи до уваги не лише формальну відповідність фактичної ситуації особи, у зв'язку з якою ініціюється питання щодо прийняття відповідного рішення, словесній конструкції норми, в якій відображено зміст конкретної підстави для зупинення провадження, але й цілі, якої прагнув досягнути законодавець за наслідками доповнення норми відповідною підставою.

Судова практика демонструє, що більшість судів тлумачать норму буквально та не піддають системному аналізу. Відтак, у багатьох ухвалах суду, зокрема, у справі № 509/5858/23 від 06 серпня 2024 р. [25], справі № 938/320/21 від 06 серпня 2024 р. [23], справі № 676/3634/24 від 06 серпня 2024 р. [20], справі № 383/671/24 від 06 серпня 2024 р. [18], справі № 404/1127/24 від 06 серпня 2024 р. [22], справі № 387/619/19 від 06 серпня 2024 р. [24], приймалися рішення про зупинення судового провадження лише на тій підставі, що обвинувачений перебував на військовій службі. До прикладу, Апеляційна Палата ВАКС, у своїй ухвалі в справі № 991/5181/20 від 27 грудня 2022 р. зазначає, що призов обвинуваченого для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період є безумовною та безальтернативною підставою для зупинення судового провадження [17].

Однак, існують випадки, що демонструють протилежне. Колегія суддів Стрийського міськрайонного суду Львівської області, у своїй ухвалі від 25.01.2023 р. у справі № 442/823/18, дійшла висновку, що положення ст. 335 КПК України у частині зупинення судового провадження у зв'язку із мобілізацією не є імперативним. На відміну від інших підстав для зупинення судового провадження, за зупинення у зв'язку із мобілізацією обвинуваченого, необхідно враховувати реальну можливість його участі у судових засіданнях, зокрема, виходячи із 1) роду військ, 2) завдань, які виконує відповідний військовий підрозділ, його дислокації, 3) посади обвинуваченого тощо. Адже, якщо положення ч. 1 ст. 335 КПК України сприймати як такі, що безальтернативно вимагають зупинення судового провадження у випадку призову за мобілізацією обвинуваченого, то можна дійти висновку, що законодавець не врахував засади кримінального провадження в процесі формулювання відповідних положень. Однак, ч. 3 ст. 7 КПК України вказує, що зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині першій цієї статті, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 цього Кодексу [26].

О. Марчук, Голова ККС ВС [5], влучно підкреслює, що «...дуже важливо знаходити баланс між притягненням до відповідальності, зважаючи на всі обставини справи, та пам'ятати, що захист інтересів нашої держави є найвищою метою. Під мобілізацією розуміється не тільки призов військовозобов'язаних на службу в регулярну армію у зв'язку із запровадженням воєнного стану, а й приведення до активного стану, а також залучення, що забезпечує виконання важливого завдання та досягнення цілі, у цьому випадку – перемоги України. Не буде держави – не буде всього іншого».

О. Вознюк зазначає, що, «...зважаючи на постійну зміну оперативної обстановки, періодичну ротацію військовослужбовців, судам доцільно звертатися із відповідними запитами про надання інформації до військової частини, в якій проходить службу обвинувачений, як для вирішення питання про зупинення судового провадження, так і для подальшого контролю можливості його відновлення» [1].

На мою думку, норма, згідно з якою зупиняється судове провадження, не має бути імперативною, адже такий підхід суперечить основоположним принципам кримінально-процесуального закону. Зупинити провадження у справі, не з'ясувавши реальної можливості обвинуваченого бути присутнім під час судових засідань, означало б не дослідити повністю всі обставини та прийняти рішення, що шкодить завданням кримінального провадження і засаді розумності строків. Законодавець, у ст. 336 КПК України, передбачив одне з можливих вирішень цієї проблеми, а саме, здійснення судового провадження у режимі відеоконференції. Інститут дистанційного судового провадження покликаний, у першу чергу, вирішити питання про участь у судовому засіданні осіб, які не мають змоги перебувати фізично в приміщенні. Окрім цього, також існує інститут відкладення судового розгляду, який доцільно застосовувати у випадку, якщо обставина, через яку особа не може з'явитися в судове засідання має тимчасовий короткотривалий характер.

Доволі часто трапляються випадки неприбуття обвинуваченого у судове засідання у зв'язку з проходженням військової служби та неповідомлення суду про цю обставину. В такому разі, відповідно до ч. 1 ст. 323 КПК України, якщо обвинувачений, до якого не застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, не прибув за викликом у судове засідання, суд відкладає судовий розгляд, призначає дату нового засідання і вживає заходів до забезпечення його прибуття до суду. Як впливає з ухвали Вищого антикорупційного суду від 06.10.2022 р. у справі № 761/18645/16-к, без подання відповідного клопотання про зупинення, що підтверджуватиметься довідкою або витягом з наказу військової частини, суд, за власною ініціативою, не зупинятиме провадження. В такому випадку особа оголошується в розшук [19]. Тоді для чого ж законодавець передбачив саме зупинення

судового провадження, а не відкладення? Вся справа в тому, що відкладення розгляду справи – це перенесення судового засідання, із призначенням його на іншу дату. У ситуації, що склалася наразі в нашій державі, неможливо перебачити, коли закінчатимуться бойові дії та з'явиться можливість для демобілізації обвинувачених, що проходять військову службу за призовом. Відповідно, вони не можуть брати участь у судових засіданнях упродовж невизначеного часу, а це, у свою чергу, означає, що відкладення справи і призначення її на розгляд на чітко визначену дату, сподіваючись, що обвинувачений з'явиться, є неефективним. Принагідно необхідно відзначити, що Т. Сенік зазначає, що, хоча неявка до суду у зв'язку з воєнними діями, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 138 КПК України, є поважною причиною неприбуття на виклик суду, критеріями поважності прибуття повинні бути: 1) оперативна обстановка на території розташування суду; 2) місце перебування обвинуваченого; 3) інтенсивність ведення бойових дій; 4) установлення тимчасових окупаційних режимів на відповідних територіях; 5) функціонування транспортних комунікацій, наявність зв'язку, у тому числі й інтернету; 6) добросовісність виконання обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків [16].

У ч. 1 ст. 335 КПК України вказано, що у разі, якщо обвинувачений був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до звільнення його з військової служби. Важливим аспектом у цьому контексті є питання про підтвердження того, що особа є звільненою з військової служби. Залежно від місця проходження військової служби, командир, начальник або інша відповідальна посадова особа повинні видати наказ про звільнення із військової служби. Відповідно до пункту 12.8 Наказу Міністра оборони України «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України», документи на звільнення військовослужбовців направляються безпосередньо до посадових осіб, які мають право їх звільняти з військової служби. Наказ по особовому складу про звільнення цих військовослужбовців повинен бути виданий і доведений до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем взяття громадянина на військовий облік й до військової частини за місцем проходження військової служби в строки, що забезпечуватимуть вчасне здавання справ і посад, розрахування військовослужбовців, а також виконання строків звільнення, визначених Президентом України [11]. Для військовослужбовця, який самовільно залишив військову частину або місце служби, дезертирував із Збройних Сил України або добровільно здався в полон, військова служба призупиняється, відповідно до частини другої статті 24 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [9]. Відповідно до п. 144-3 Указу Президента України «Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України», звільнення з посад військовослужбовців, військову службу яким призупинено, здійснюється командирами (начальниками) військових частин наказами по особовому складу [14]. Після цього суд видає ухвалу про скасування рішення про зупинення судового провадження, тобто, відновлює провадження і продовжує розгляд справи.

Зупинення судового провадження має наслідком припинення на невизначений час здійснення правосуддя щодо обвинуваченого. Однак, у цьому випадку, строки давності притягнення до відповідальності не зупиняються, адже, відповідно до ч. 2 ст. 49 КК, перебіг давності зупиняється, якщо особа, що вчинила кримінальне правопорушення, ухилилася від досудового розслідування чи суду. Це створює можливість для обвинуваченого уникнути покарання, адже, наприклад, якщо від дня вчинення особою тяжкого злочину і до набрання вироком суду законної сили минуло десять років, така особа звільняється від кримінальної відповідальності. У той час, бойові дії на території України ведуться вже одинадцятий рік і невідомо коли завершаться. Однак, це не означає, що в обвинувачених не має бути можливості вступити до лав Збройних Сил України. Навпаки, необхідно пам'ятати, що на сьогодні захист нашої держави повинен бути в пріоритеті, адже верховенство права може бути забезпечене лише на територіях, вільних від окупантів. Водночас, норми КПК України мають сприяти встановленню справедливості у кожному конкретному випадку, не створюючи можливостей для уникнення відповідальності.

Постає питання про дотримання засади розумних строків та вирішення питання про винуватість чи невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення. На цю проблематику звертали увагу і у Верховній Раді України. Так, 16 травня 2024 року народні депутати зареєстрували проект Закону № 11265 про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. З метою унеможливлення затягування строків кримінального провадження, запропоновано доповнити ч. 1 ст. 335 та викласти її у наступній редакції: «1. У разі, якщо обвинувачений ухилився від явки до

суду або захворів на психічну чи іншу тяжку тривалу хворобу, яка виключає його участь у судовому провадженні, або був призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, суд зупиняє судове провадження стосовно такого обвинуваченого до його розшуку, видужання, завершення воєнного стану або звільнення з військової служби, і продовжує судове провадження стосовно інших обвинувачених, якщо воно здійснюється щодо декількох осіб, крім випадків, коли обвинувачений, призваний для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, не заперечує проти продовження судового розгляду та/або має можливість брати участь у судових засіданнях» [10]. На мою думку, доцільним є викладення норми у такій редакції, адже це дасть змогу судам ефективно та швидко здійснювати розгляд справ. Якщо ж кожне провадження зупиняти лише через факт проходження служби за призовом обвинуваченого – у майбутньому, після завершення війни та демобілізації, суди будуть дуже завантажені подібними справами.

Висновки. Україна, у боротьбі за своє існування та право на незалежність, зазнає правових змін, і одним із основних завдань законодавця є забезпечення балансу між притягненням осіб до відповідальності за вчинення кримінального правопорушення та надання їм права стати на захист своєї держави за допомогою зупинення судового провадження, результатом якого мають бути справедливі й обґрунтовані судові рішення, які базуються на принципах КПК України.

На підставі аналізу судової практики, що демонструє буквальний підхід до тлумачення норм, встановлено, що значна частина судових ухвал про зупинення судового провадження базуються лише на факті призову обвинуваченого для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, і є наслідком ігнорування суддями системного, функціонального та порівняльного підходів до тлумачення норм. Як результат таких рішень – ризик порушення завдань кримінального провадження, а саме забезпечення швидкого, повного і неупередженого розслідування та судового розгляду, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення був притягнутий до відповідальності, в міру своєї вини, жодний невинуватий не був обвинувачений або засуджений, і жодна особа не піддавалася необґрунтованому процесуальному примусу.

Для вирішення цих проблем, необхідно внести зміни до ч. 1 ст. 335 КПК України, зобов'язавши суддів з'ясовувати обставини можливості або неможливості перебування обвинувачених на засіданнях суду, що гарантує ефективний та швидкий розгляд справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк О.Л. Добросовісність використання мобілізації обвинуваченого як підстави зупинення судового провадження. *Кримінальне судочинство: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали Міжвідом. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 квітня 2023 року, Київ, 2023. С. 40–42 (дата звернення: 10.08.2024).
2. Кримінальний Кодекс України: Закон України від 05.04.2011 р. 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 08.08.2024).
3. Кримінальний процесуальний Кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 03.08.2024).
4. Глотов М. Мобілізація як підстава для зупинення судового провадження. 2022. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/mobilizatsiya-yak-pidstava-dlya-zupynennya-sudovogo-provazhennya/> (дата звернення: 03.08.2024).
5. Марчук О. Справедливість як вимір суттєвості порушень, тенденції судової практики та виклики перед кримінальною юстицією. 2024. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1555203/> (дата звернення: 15.08.2024).
6. Підгородинська А.В., Широбокова Л.О. Актуальні питання зупинення судового розгляду під час воєнного стану в Україні. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 травня 2023 року, Одеса, 2023. С. 301–303 (дата звернення: 09.08.2024).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.12.2019 у справі № 536/2475/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86365236> (дата звернення: 05.08.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 21.11.2022 у справі № 463/11055/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107533528> (дата звернення: 10.08.2024).

9. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 05.08.2024).
10. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 р. № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text> (дата звернення: 05.08.2024).
11. Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: Наказ Міністра оборони від 10.04.2009 р., № 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0438-09#Text> (дата звернення: 08.08.2024).
12. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р., № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 05.08.2024).
13. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р., № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 05.08.2024).
14. Про Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України: Указ Президента України від 10.12.2008 р., № 1153/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153/2008#Text> (дата звернення: 12.08.2024).
15. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану від 16.05.2024 р., № 1126. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/442175> (дата звернення: 17.08.2024).
16. Сенік Т.Б. Відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні: дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2023. С. 87–89.
17. Ухвала Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 27.12.2022 р. у справі № 991/5181/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108129128> (дата звернення: 22.08.2024).
18. Ухвала Бобринецького районного суду Кіровоградської області від 06.08.2024 р. у справі № 383/671/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120823606> (дата звернення: 26.08.2024).
19. Ухвала Вищого Антикорупційного суду від 06.10.2022 у справі № 761/18645/16-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106644596> (дата звернення: 18.08.2024).
20. Ухвала Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 06.08.2024 р., у справі № 676/3634/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120822412> (дата звернення: 25.08.2024).
21. Ухвала Київського апеляційного суду від 18.01.2024 р. у справі № 761/27773/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116807216> (дата звернення: 27.08.2024).
22. Ухвала Кіровського районного суду м. Кропивницький від 06.08.2024 р., у справі № 404/1127/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120823711> (дата звернення: 25.08.2024).
23. Ухвала Косівського районного суду Івано-Франківської області від 06.08.2024 р. у справі № 938/320/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120823117> (дата звернення: 23.08.2024).
24. Ухвала Маловисківського районного суду Кіровоградської області від 06.08.2024 р. у справі № 387/619/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120823748> (дата звернення: 20.08.2024).
25. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 06.08.2024 р. у справі № 509/5858/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120820104> (дата звернення: 23.08.2024).
26. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 25.01.2023 р. у справі № 442/823/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108598762> (дата звернення: 23.08.2024).

УДК 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.3>

ІНСТИТУТ АРЕШТУ МАЙНА ТА ГАРАНТІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕДОТОРКАНОСТІ ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Вішевник Н.Б.,
аспірант 3 року навчання
кафедри кримінального
та кримінального процесуального права
Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Вішевник Н.Б. Інститут арешту майна та гарантія забезпечення недоторканості права власності: окремі аспекти.

Стаття присвячена дослідженню інституту арешту майна у кримінальному провадженні України та його впливу на гарантії недоторканості права власності. Мною аналізуються чинні законодавчі норми, зокрема положення Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України (надалі – «КПК України»), а також міжнародні стандарти захисту права власності, встановлені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та практикою Європейського суду з прав людини (надалі – «ЄСПЛ», «Суд»). У роботі наголошується на важливості дотримання балансу між публічними інтересами та правами власника, а також розглядаються ключові проблеми, пов'язані із застосуванням арешту майна.

Однією з таких основних проблемних аспектів є необов'язкова участь власника майна під час судового розгляду стосовно вирішення питання про арешт, що суперечить принципам змагальності сторін, доступу до правосуддя та пропорційності втручання у права власності. Автор звертає увагу на відсутність у КПК України, а також серед доктринальних джерел, чіткого визначення поняття «обмеження права власності» та механізму забезпечення ефективного захисту прав осіб, майно яких арештовується. Це створює передумови для потенційних зловживань стороною обвинувачення та порушує права власників майна на його мирне володіння.

Особливу увагу приділено аналізу практики ЄСПЛ, яка визначає, що будь-яке втручання у право власності повинно бути передбачене законом, відповідати публічному інтересу та забезпечувати справедливу рівновагу між інтересами суспільства й особи. А саме, дані аспекти розглянуто на прикладі позиції ЄСПЛ у справі «Брумареску проти Румунії», «Спорронг і Л'юньрот проти Швеції» та інші, які встановлюють, що накладення «надмірного тягаря» на власника є неприйнятним.

Враховуючи зазначене, пропонується внесення змін до ч. 1 ст. 172 КПК України, які б забезпечили обов'язкову участь власника майна під час розгляду питання про арешт та закріпили конкретний перелік винятків для таких випадків. Це сприятиме підвищенню юридичної визначеності та зміцненню гарантій захисту права власності в кримінальному провадженні.

Ключові слова: арешт майна, право власності, допустимість обмеження, недоторканність права власності.

Vishevnyk N.B. The institute for the seizure of property and the guarantee of the inviolability of the right to property: some aspects.

The article is devoted to the study of the institution of property seizure in criminal proceedings in Ukraine and its impact on the guarantees of the inviolability of property rights. I analyse the current legislation, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure Code of Ukraine (hereinafter – «the CPC of Ukraine»), as well as the international standards of protection of property rights established by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights (hereinafter – «the ECHR», «the Court»). The article emphasises the importance of maintaining a balance between the public interest and the rights of the owner, and also discusses the key issues relating to the application of property confiscation.

One of the most problematic aspects is the optional participation of the property owner in court proceedings related to the seizure of property, which contradicts the principles of adversarial proceedings, access to justice and proportionality of interference with property rights. The author draws attention to the lack of a clear definition of the concept of «restriction of property rights» in the CPC of Ukraine, as well as in doctrinal sources, and the absence of a mechanism to ensure effective protection of the rights of persons whose property is seized. This creates conditions for potential abuse by law enforcement agencies and violates the rights of property owners to peaceful enjoyment of their property.

Particular attention is paid to the analysis of ECHR case law, which requires that any interference with property rights must be provided for by law, be in the public interest and ensure a fair balance between the interests of society and the individual. In particular, these aspects will be considered in the light of the ECHR's position in *Brumarescu v. Romania*, *Sporrong and Lennroth v. Sweden*, and others, which establish that the imposition of an 'excessive burden' on the owner of property is contrary to the principle of proportionality.

Key words: seizure of property, property rights, permissibility of restrictions, immunity of property rights.

Постановка проблеми. В 2012 році разом із прийняттям в Україні Кримінального процесуального кодексу України, відбулась реформа кримінального процесуального законодавства, що була спрямована на захист особи та її прав у кримінальному провадженні. Крім того, метою такої реформи було формування відповідних ефективних механізмів. Впровадження таких змін було суттєвим для приведення українського законодавства у відповідність європейським стандартам, зокрема положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї.

Керуючись зазначеним, до загальних засад кримінального провадження було віднесено недоторканість права власності та низку інших засад, зокрема доступ до правосуддя, змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів. Крім того, було запроваджено судовий контроль та нові інститути кримінального процесуального права. Одним з таких є арешт майна, що регламентований Главою 17 Кримінального процесуального кодексу України та віднесений до заходів забезпечення кримінального провадження. Цією главою передбачені, зокрема, підстави, мета та процедура його застосування. Водночас, наразі процедура застосування арешту майна у кримінальному провадженні містить окремі проблемні аспекти, які не відповідають загальним засадам кримінального провадження.

Мета дослідження – аналіз окремих аспектів застосування інституту арешту майна у кримінальному провадженні в сучасних умовах крізь призму недоторканості права власності як загальної засади кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Питання забезпечення недоторканості права власності у кримінальному провадженні досліджувалась в наукових доробках таких вчених: В.І. Галаган, А.В. Дрозд, Т.Є. Зелькіна, А.С. Котова, О.П. Кучинська, Н.С. Моргун, Т.О. Музиченко, Т.В. Смалюк, С.М. Тарасюк та інші.

Однак, попри наявність наукових праць з питання дослідження недоторканості права власності у кримінальному провадженні як загальної засади кримінального провадження, зокрема допустимість його обмеження, застосування таких загальних положень не вивчалось крізь призму застосування арешту майна у кримінальному провадженні. Відповідно, питання є залишається актуальним.

Виклад основного матеріалу. В Україні, право власності закріплене у ст. 41 Конституції України, де передбачається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [1].

Крім того, положенням ст. 1 Протоколу I до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – «Протокол I») регламентується, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном [3].

Водночас, право власності може зазнавати певних обмежень. Зокрема, у цьому ж положенні Протоколу I зазначається, що такі обмеження можуть здійснюватися в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Крім того, Конституційний суд України у своєму рішенні від 05.06.2019 року у справі № 3-391/2018(6048/18) (надалі – «Рішення КСУ від 05.06.2019») також зазначав, що право власності не є абсолютним, тобто

може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства [4].

Наразі дослідники також зауважують, що право власності не є абсолютним та, відповідно, може бути правомірно обмежене у передбачених законом випадках [5, с. 326].

Як зазначає у своїх працях А.С. Нерсисян, до фундаментальних засад сучасного демократичного суспільства та правової держави відноситься непорушність права власності. А тому, протиправне позбавлення права власності з боку держави є ознакою наявності правового свавілля у такій державі, що притаманне здебільшого суспільствам з авторитарним та тоталітарним режимом [6, с. 50–56].

Отже, ст. 2 КПК України містить наступну імперативну норму: завданням кримінального провадження є захист особи, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, судового розгляду з тим, щоб жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [2].

Виходячи з вищезазначеного, запобігання необґрунтованого процесуального примусу та застосування належної правової процедури є одним з ключових аспектів у кримінальному провадженні.

З цієї причини, недоторканність права власності віднесено до загальних засад кримінального провадження та визначено, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження. Крім того, у ч. 1 ст. 16 КПК України вказано, що позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Тобто, в межах кримінального провадження обмеження права власності здійснюється у спосіб та порядок, передбачений КПК України.

Водночас, деякі дослідники вказують на відсутність визначення «обмеження права власності», що вживається у ч. 1 ст. 16 КПК України, серед доктринальних джерел [7, с. 28].

Як тлумачить С.М. Тарасюк, поняття обмеження права власності під час досудового розслідування як «тимчасове звуження обсягу та можливостей здійснення правомочностей власником, які полягають в обов'язку утримуватися від будь-яких дій або зазнавати правообмежувальних дій з боку суб'єктів, наділених владними повноваженнями» [8, с. 53-54].

Водночас, Т.Є. Зелькіна під даним поняття розуміє «встановлення меж можливої поведінки суб'єкта в кримінальних процесуальних правовідносинах з метою досягнення глобальних (забезпечення балансу прав та законних інтересів, тобто формальної рівності в правах і свободах, дотримання прав та законних інтересів інших осіб та (або) досягнення загального блага) та локальних цілей (забезпечення належного порядку проведення слідчих дій, майнового відшкодування відповідним учасникам кримінального процесу тощо)» [9, с. 60].

Дане поняття Н.В. Кіцен охарактеризує як «встановлені нормами КПК України умовами примусового позбавлення власника можливості володіти, користуватися та розпоряджатися майном (без втрати ним цих правомочностей), які носять тимчасовий характер і застосовується з підстав і в порядку, встановлених законом» [10, с. 112].

Водночас, В.М. Маркелова вважає, що «під час обмеження права на недоторканність власності обсяг цього права не зменшується, а лише звужується шляхом накладення певних заборон і зобов'язань (власник майна не може повноцінно реалізувати своє право щодо володіння, користування та розпорядження майном, тобто не може користуватися всіма правомочностями, які утворюють це право), що призводить до зменшення матеріального змісту права, обсягу його благ, неможливості отримувати прибутки тощо... Наслідком законного обмеження є не порушення чи втрата права власності суб'єктом, а лише неможливість його реалізувати на даний момент часу за певних умов. Водночас слід визнати, що будь-яке обмеження права власності має бути суворо вибіркоким, воно не може мати загального характеру. Крім того, таке обмеження має бути достатньо обґрунтованим» [5, с. 327].

Для розуміння меж правомірності обмеження права власності, варто звернутися до практики Європейського суду з прав людини.

У п. 63 рішення по справі «Маркс проти Бельгії» ЄСПЛ у зазначив, що «визнаючи, що кожен має право мирно володіти своїм майном, ст. 1 у своїй суті забезпечує право власності» [11].

На нашу думку, основоположною є справа «Брумареску проти Румунії», де в п. 78 ЄСПЛ зауважує наступне: «Позбавлення майна в значенні цього другого правила може бути виправданим лише тоді, якщо, зокрема, буде доведено, що воно здійснене «в інтересах суспільства» або «на умовах, передбачених законом». Крім того, будь-яке втручання у право власності має також відповідати вимозі пропорційності. Як Суд неодноразово наголошував, вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невід'ємною умовою всієї Конвенції [12].

Крім того, Суд у справі «Спорронг і Л'оннрот проти Швеції» підтвердив цю позицію та наголосив, що таку необхідну рівновагу не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» [13].

Вищезазначені позиції було також підтверджено у рішенні ЄСПЛ у справі «Христов проти України» [14].

Тобто, таке обмеження права власності має бути передбачене законом, відповідати публічному інтересу та забезпечувати рівновагу між публічним інтересом та правом такої особи на мирне володіння майном.

Положеннями ч. 1 ст. 170 КПК України передбачено, що арештом майна є тимчасове позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом кримінального правопорушення, підлягає спеціальній конфіскації у підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації у юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна. Завданням інституту арешту майна є запобігання можливості його приховування, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження.

Таким чином, КПК України містить певні гарантії забезпечення права власності під час кримінального провадження для його учасників. Відповідно, таке обмеження права власності має бути належним чином вмотивованим та таким, що не буде обтяжливим для власника майна.

Водночас, на даний момент хотілося б відмітити деякі проблемні аспекти з цього питання.

Вважаємо за необхідне визначити проблемні аспекти щодо необов'язкової участі власника майна, щодо якого вирішується питання про арешт під час розгляду питання про арешт майна. Згідно з ч. 1 ст. 172 КПК України, клопотання про арешт майна розглядається слідчим суддею за участю слідчого та/або прокурора, цивільного позивача, якщо клопотання подано ним, підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, і за наявності - також захисника, законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження. При цьому, зазначається, що неприбуття цих осіб у судові засідання не перешкоджає розгляду клопотання.

Крім того, наступною частиною цієї ж статті КПК України передбачено, що клопотання про арешт майна, яке не було тимчасово вилучене, може розглядатися без повідомлення підозрюваного, обвинуваченого, іншого власника майна, їх захисника, представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, якщо це є необхідним з метою забезпечення арешту майна. Як зауважується в КПК України, необхідність розгляду питання арешту майна без його власника може обумовлюватися «наявністю обґрунтованої підозри вважати, що в разі повідомлення підозрюваного, іншого власника майна про наміри накласти арешт на їхнє майно вони можуть його сховати, знищити, пошкодити тощо».

Серед дослідників та практичних працівників відмічається послідовна стала практика розгляду питання про арешт майна у кримінальному провадженні за відсутності власника майна. Відповідно, про такий розгляд вони не повідомляються. Водночас, така регламентація є порушенням ст. 41 Конституції України, якою гарантується права особи на вільне володіння майном, а також право на мирне володіння майном передбачене Протоколом I [15, ст. 128-129].

Ми також не можемо не погодитися з такими висновком з огляду на таке.

Як зазначалось раніше ЄСПЛ у своїй практиці вказував, що вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невід'ємною умовою всієї Конвенції («Брумареску проти Румунії»).

В даному випадку, положення КПК України не визначають конкретних випадків, коли слідчий суддя має право розглядати питання арешту майна у кримінальному провадженні за відсутності власника майна. Тобто, КПК України виносить дане питання виключно на дискрецію слідчого судді, чим систематично зловживає сторона обвинувачення.

Таким чином, на нашу думку, не виконується мета кримінального провадження, а саме «захист законних інтересів учасників кримінального провадження, а також щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

Крім того, також порушуються загальні засади кримінального провадження визначені ст. 7 КПК України, а саме доступ до правосуддя та змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Відповідно до ч. 3 ст. 21 КПК України, кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції справи, що стосується його прав та обов'язків. Відповідно, невиклик власника майна на судовий розгляд порушує Приписи КПК України.

До того ж ч. 1 ст. 22 КПК України, кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів. Відповідними словами також наділена третя особа, щодо майна якої вирішується питання про арешт. Ст. 64² КПК України визначається, що така особа має права та обов'язки, передбачені для підозрюваного, обвинуваченого, в частині, що стосуються арешту майна.

Водночас, власник майна позбавлений можливості участі у судовому засіданні з розгляду арешту свого майна та, відповідно, не може захистити свої майнові права та інтереси.

Крім того, ЄСПЛ у своїй практиці наголошував, що необхідну рівновагу між публічним та приватним інтересом не буде забезпечено, якщо відповідна особа несе «особистий і надмірний тягар» («Спорронг і Лئونрот проти Швеції»).

До того ж у Рішенні КСУ від 05.06.2019 року наголошується, що «держава зобов'язана не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень конституційних прав, а й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожною особою, яка перебуває під її юрисдикцією. З цієї метою законодавець та інші органи публічної влади повинні запроваджувати таке юридичне регулювання, що має відповідати конституційним нормам і принципам, та створювати механізми для ефективного захисту конституційних прав і свобод».

Положення ст. 174 КПК України власнику майна надається можливість подати клопотання про скасування арешту, а також апеляційного оскарження ухвали суду про арешт майна (ч. 7 ст. 173 КПК України). До того ж, серед деяких дослідників вважається, що це слугує «гарантією права власності» [15, ст. 129].

Проте, не підтримую з такою позицією з огляду на таке. Власник наділений відповідними процесуальними правами лише після ухвалення ухвали про арешт майна. Тобто, на момент коли де-факто та де-юре він не вже буде обмежений у праві його користування чи розпорядження. Проте, такий власник майна може нести відповідний «особистий і надмірний тягар» впродовж певного часового проміжку. Виходячи з цього, такий порядок захисту права власності не вбачається як механізм для ефективного захисту конституційних прав і свобод.

Висновки. Положеннями ст. 41 Конституції України визначається право собі на володіння, користування і розпорядження своєю власністю, а також міститься пряма заборона на протиправно позбавлення такого права. У Рішенні КСУ від 05.06.2019 чітко звертається увагу на обов'язок держави на створення механізмів для ефективного захисту конституційних прав і свобод, зокрема конституційного права особи.

Серед усіх наявних заходів забезпечення кримінального провадження арешт майна залишається таким, що значним чином втручається у право власності. Водночас, сама процедура вирішення питання про арешт не забезпечує містить такого ефективного механізму захисту особою своїх конституційних прав, зокрема права власності. А саме, необов'язкова участь власника майна під час вирішення питання про його арешт. Таким чином, особа не може ефективно захистити своє конституційне права. Крім того, також порушуються інші загальні засади кримінального провадження: доступ до правосуддя та змагальність сторін. А також не забезпечується баланс між публічним та приватним інтересом як вказувалось практикою ЄСПЛ та, відповідно, така особа несе «особистий і надмірний тягар».

Враховуючи зазначене, пропонуємо внести зміни до ч. 1 ст. 172 КПК України передбачивши обов'язкову участь власника майна під час вирішення питання про арешт та закріпити конкретний перелік винятків до вищезазначеного правила з метою неможливості зловживань стороною обвинувачення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (редакція від 01.01.2020, підстава – 27-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України № 4651 від-У1 від 13.04.2012 (редакція від 21.11.2024, підстава–4074-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n5253>.
3. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція; Протокол від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.
4. Рішення Конституційного суду України по справі № 3-391/2018(6048/18) від 05.06.2019 року № 3-391/2018(6048/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-19#Text>.
5. Маркєлова. В.М. Допустимість обмеження права власності під час кримінального провадження. *Право і суспільство*. 2023. № 1/23. С. 323–331. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/dc06a47c-5956-4136-83a8-7a3c4a38e060>.
6. Нерсесян А.С. Забезпечення майнових прав громадян і юридичних осіб при застосуванні тимчасового вилучення майна у кримінальному провадженні. *Судова апеляція*. 2015. № 2. С. 50–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_2_8.
7. Моргун Н.С. Обмеження права власності при реалізації засади недоторканності права власності у кримінальному провадженні. *Юридична наука*. 2014. № 6. С. 27–34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=jnn_2014_6_6.
8. Тарасюк С.М. Кримінальний процесуальний механізм забезпечення конституційних прав особи при проведенні в її житлі чи іншому володінні слідчих (розшукових) дій: дис. ... д-ра філософії. Одеса, 2021. 255 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/a47e42a2-18da-4ba2-bb82-eb7d7ff11b82>.
9. Зелькіна Т.Є. Обмеження майнових прав осіб у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування: дис. ... д-ра філософії. К., 2021. 291 с. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8f16af62-782c-45f6-be78-ab7c289476d9>.
10. Кіцен Н.В. Обмеження прва власності під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. *Наше право*. 2021. № 1. С. 108–113. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/8f16af62-782c-45f6-be78-ab7c289476d9>.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Маркс проти Бельгії» від 13.07.1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:\[%22001-57534%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/fre#%22itemid%22:[%22001-57534%22]).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Брумареску проти Румунії» від 28.10.1999. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:\[%22001-58337%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%22itemid%22:[%22001-58337%22]).
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Спорронг і Лئونрот проти Швеції» від 23.09.1982. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_098#Text.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Христов проти України» від 19.02.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443#top.
15. Собчук А.Ю. Захист права власності на арештоване майно у кримінальному провадженні. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: збірник тез наук.-практ. сем.*, м. Львів, 26.11.2021 / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. Львів, 2020, с. 127–129. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4151/1/26_11_2021.pdf#page=127.

УДК 343.431

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.4>

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИННИХ ОБ'ЄДНАНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬ ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА¹

Вознюк А. А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-3352-5626*

Оперук В. І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8583-990X*

Дякін Я. О.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-6943-0151*

Вознюк А.А., Оперук В.І., Дякін Я.О. Характеристика злочинних об'єднань, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства.

У статті досліджено характеристику злочинних об'єднань, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства, задля подальшого її використання під час виявлення та розслідування цих деліктів.

Замовниками послуг у сфері кримінально протиправного комерційного сурогатного материнства є передусім іноземці (громадяни Італії, Китаю, Німеччини, Чехії, Франції, а також інших країн, зокрема із забороненим режимом сурогатного материнства).

Учасники злочинних об'єднань, що спеціалізуються на комерційному сурогатному материнстві, з метою недопущення їх викриття та притягнення до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми або вчинення інших кримінальних правопорушень, застосовують заходи конспірації: приховують відомості про перебування сурогатної матері у фіктивному шлюбі з іноземцем-замовником, про наявність у них спільної біологічної дитини; спілкуються у закритих групах (наприклад в месенджері «Viber»); забороняють сурогатним матерям повідомляти третім особам про настання вагітності, участь у програмі сурогатного материнства, постановку на лікарський облік для спостереження за перебігом вагітності в інших лікарів, окрім визначених учасниками злочинної організації тощо.

Потерпілими від досліджуваних деліктів є особи, які, перебуваючи в уразливому стані, зумовленому збігом тяжких життєвих обставин, добровільно погоджуються на участь в програмах комерційного сурогатного материнства, хоча в подальшому до них може бути застосовано примус.

Організаторами злочинів у сфері сурогатного материнства можуть бути особи, які створюють медичні центри та керують ними (наприклад, директори). Учасниками злочинних організацій, що вчиняють ці делікти, є передусім особи, які працюють у сфері надання медичних послуг (адміністратори/менеджери в медичних центрах), а також можуть бути юристи, перекладачі, особи, які

¹ Наукову статтю підготовлено в межах іменної стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2024 рік (0124U003903).

мають зв'язки із замовниками за кордоном. До вказаної злочинної діяльності можуть залучатися інші особи (наприклад, медичні працівники, юристи), які не обізнані з кримінально протиправними намірами злочинної організації, оскільки межа між законним і кримінально-протиправним сурогатним материнством є незначною.

Ключові слова: торгівля людьми, сурогатне материнство, кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи, організована злочинність, кримінальна відповідальність, потерпілий, експлуатація людини, дитина, підроблення документів, вагітність, правоохоронний орган.

Vozniuk A.A., Operuk V.I, Dyakin Y.O. Characteristics of criminal organizations which commit crimes in the field of surrogacy.

The article examines the characteristics of criminal associations committing crimes in surrogacy with a view to its further use in the detection and investigation of these torts.

Customers of services in the field of criminal commercial surrogacy are primarily foreigners (citizens of France, Italy, Germany, China, and other countries, including those with a prohibited surrogacy regime).

Members of criminal associations specializing in commercial surrogacy use secrecy measures to prevent their exposure and prosecution for human trafficking and other criminal offenses: conceal information about the surrogate mother's fictitious marriage to a foreign client, about the presence of a common biological child; communicate in closed groups (for example, in the Viber messenger); prohibit surrogate mothers from informing third parties about the onset of pregnancy, participation in the surrogacy program, registration with doctors to monitor the course of pregnancy, etc.

The victims of the torts under study are persons who are in a vulnerable state due to a combination of difficult life circumstances and voluntarily agree to participate in commercial surrogacy programs but may be subject to coercion in the future.

Organizers of surrogacy crimes may include persons who establish and manage medical centers (e.g., hold the position of director). The members of criminal organizations that commit these torts are primarily persons working in medical services, lawyers, translators, and persons with connections to customers. Other persons (e.g., medical professionals, lawyers) may be involved in these criminal activities who do not have information about the criminal purpose of the criminal organization since the line between legal and criminal surrogacy is insignificant.

Key words: human trafficking, surrogacy, criminal offenses against the will, honor and dignity of a person, organized crime, criminal liability, victim, human exploitation, child, forgery of documents, pregnancy, law enforcement agency.

Постановка проблеми. У зв'язку з різними соціально-економічними, демографічними та іншими чинниками у світі набуває поширення тенденція застосування допоміжних репродуктивних технологій, зокрема методом сурогатного материнства. Особливість застосування цього методу лікування безпліддя полягає в тому, що жінка погоджується завагітніти, виносити, а в подальшому передати генетично чужу їй дитину іншим особам, які стають її юридичними батьками (вони можуть бути як генетичними батьками, так і генетично не пов'язаними з дитиною). Ця дороговартісна технологія надає можливість у незаконний спосіб стати батьками різним категоріям осіб, зокрема тим, які перебувають в одностатевих шлюбах. Тому методика сурогатного материнства є одним із способів незаконного збагачення, зокрема потрапляє до сфери інтересів організованих злочинних об'єднань, які з метою одержання прибутку вдаються до різних порушень прав сурогатних матерів та народжених ними дітей, підроблення документів тощо. Кримінально протиправні схеми у сфері сурогатного материнства можуть бути реалізовані зазвичай в організованих формах співучасті. Зазначені делікти практично неможливо вчинити одноосібно, оскільки існує потреба в залученні фахівців різних сфер: медицини, юриспруденції, менеджменту, перекладу тощо. Йдеться про медичних працівників, юристів, менеджерів (адміністраторів), перекладачів. Зазначена потреба обумовлена передусім наданням медичних послуг, пов'язаних із заплідненням, наглядом за сурогатними матерями, укладенням цивільно-правових договорів, а також комунікацією зі значною кількістю сурогатних матерів і замовників таких послуг, зокрема тих, що перебувають за кордоном. Тому цей вид кримінально протиправної діяльності викликає чималий інтерес в представників організованої злочинності. Не випадково вченими комерційне сурогатне материнство визнається найгіршою його формою [1], однією з найдавніших форм тор-

гівлі людьми, зокрема дітьми [2], сучасною подобою торгівлі людьми жінками та дітьми, яка перетворює дітей на комерційний товар і відкриває двері для експлуатації та зловживань [3]. До початку широкомасштабного вторгнення «бізнес» сурогатного материнства в Україні процвітав [4].

Зважаючи на вищезазначене, актуальності набувають питання протидії торгівлі людьми та вчиненню інших кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук шляхів протидії злочинам, пов'язаним із торгівлею людьми, був предметом дискусій у працях А.А. Андрушка, Л.П. Брич, В.А. Козака, Я.Г. Лизогуба, Д.О. Негодченка, А.А. Небитова, А.М. Орлеана, В.М. Підгородинського, А.С. Політової, М.І. Хавронюка та ін. Попри значні досягнення вчених у розробленні зазначеної проблематики, схеми торгівлі людьми постійно удосконалюються, а тому виникає потреба у дослідженні нових проявів незаконних угод щодо людини з метою її експлуатації. Зазначене стосується торгівлі людьми, пов'язаної із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій методом сурогатного материнства. Зокрема, привертають увагу питання характеристики злочинних організацій, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства.

Метою статті є характеристика злочинних організацій, що вчиняють злочини у сфері сурогатного материнства, задля подальшого її використання під час виявлення та розслідування цих деліктів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення Єдиного державного реєстру судових рішень свідчить про те, що правоохоронні органи задокументували та притягнули до кримінальної відповідальності окремих учасників злочинної організації, що спеціалізувалася на вербуванні жінок, які перебувають в уразливому стані, з метою їх подальшої експлуатації під час участі в програмах комерційного сурогатного материнства з використанням стосовно них обману. Серед засуджених учасників злочинної організації – два перекладачі [5], адвокат [6] та координатор (менеджер) програми сурогатного материнства [7]. Водночас відомості про притягнення до кримінальної відповідальності організаторів цієї злочинної організації та інших її учасників в Єдиному державному реєстрі судових рішень відсутні.

Головним слідчим управлінням Національної поліції України у 2024 році здійснюється досудове розслідування у кримінальному провадженні щодо громадян Китаю, які, проживаючи на території України тривалий проміжок часу, організували злочинну схему, пов'язану із торгівлею людьми, зокрема, новонародженими дітьми, які народились за допомогою методу сурогатного материнства, громадянам Китаю [8].

Схеми кримінально-протиправної діяльності у сфері сурогатного материнства. Схема 1. Сутність схеми діяльності злочинної організації полягала в тому, що у 2020 році з метою незаконного збагачення за рахунок схилення жінок, з метою їх подальшої експлуатації під час участі в програмах комерційного сурогатного материнства та передачі новонароджених сурогатними матерями дітей за грошову винагороду іноземцям, які перебувають в одностатевих відносинах (громадяни Франції та Італії, зокрема з країн із забороненим режимом сурогатного материнства) з використанням стосовно сурогатних матері обману та їх уразливого стану, учасники злочинної організації переконували потерпілих взяти участь у такій програмі. Зверталася увага на те, що загальна вартість наданих у майбутньому послуг сурогатної матері становитиме приблизно 12 000–14 000 євро, виплати відбуватимуться наступним чином: в перші чотири місяці по 250 євро в місяць, потім 1100 євро єдиного разова виплата, у подальшому 250 євро в місяць та 9100 євро після народження дитини, підписання необхідних документів на виїзд дитини за кордон та передачі дитини сімейній парі.

Пошук потерпілих та осіб, яким надавали послуги сурогатного материнства, здійснювався через Інтернет сторінки медичних центрів, які є приватними підприємствами. Використовувалися суб'єкти господарювання – приватні підприємства «Медико-інформаційний центр сурогатного материнства «Ла Віта Нова», «Медичний центр «Сніжана», а також складалися фіктивні формальні договори про виношування дитини.

У схемі мало місце порушення вимог п. 6.1. (необхідні умови для проведення сурогатного (замінного) материнства) та п. 6.2. (показання до сурогатного (замінного) материнства) наказу Міністерства охорони здоров'я від 09.09.2013 № 787.

Сурогатна матір мала зазначити при реєстрації народження дитини себе як біологічну матір дитини, а іноземця-замовника батьком дитини, а також надати нотаріально засвідчений дозвіл на виїзд дитини за межі території України іноземцю-замовнику [7].

Схема 2. Ще одна схема сурогатного материнства полягала в тому, що на початку 2020 року громадяни Китаю ОСОБА_7, та ОСОБА_8, які проживають на території України тривалий проміжок часу, маючи умисел на отримання грошових коштів всупереч вимогам законодавства, організували злочинну схему, пов'язану із торгівлею людьми, зокрема, новонародженими дітьми, які народились за допомогою методу сурогатного материнства, громадянам Китаю.

Пошук потенційних «покупців» здійснювали безпосередньо ОСОБА_7 та ОСОБА_8 на території Китаю. Розрахунок за такий вид послуг здійснювався готівкою та передався особисто організаторам протиправної діяльності.

До своєї протиправної діяльності ОСОБА_7 та ОСОБА_8 залучили ОСОБА_9, на яку покладено функції з розпорядження грошовими коштами, що отримані від потенційних «покупців», пошуку потенційних сурогатних матерів, забезпечення останніх житлом, постановки на облік до лікарень, а в подальшому – ОСОБА_10 та ОСОБА_11, на яких покладено обов'язки, пов'язані із укладенням нотаріальних договорів між сурогатними матерями та потенційними «покупцями», реєстрацією новонароджених в РАЦС, пошуку потенційних сурогатних матерів [8].

Схема 3. У 2021 році в Києві викрили також організовану злочинну групу, яка протягом двох років продавала дітей за кордон. За продаж однієї дитини зловмисники отримували приблизно 70 тисяч доларів. До складу групи входили п'ять осіб: троє українців (організатор, співорганізатор і лікар-уролог) і два громадянина однієї з країн Східної Азії. Зловмисники створили в Києві товариство з обмеженою відповідальністю (спеціалізовану клініку), яке надавало посередницькі послуги в межах програми сурогатного материнства. Після отримання замовлення від іноземців зловмисники підшукували жінок, які погоджувалися зареєструвати фіктивний шлюб з іноземцем за 300–1000 доларів. У подальшому уролог підробляв медичні довідки щодо неможливості завагітніти. Зловмисники підшукували дівчат, які погоджувалися стати сурогатними матерями, за це їм платили від 6000 до 8000 доларів. Після народження дитини фіктивна дружина мала відмовитися від немовляти та надати дозвіл на його вивезення за кордон. За даними правоохоронців, вже встановлені 16 фактів продажу дітей за кордон. Під час обшуків у фігурантів справи вилучили комп'ютерну техніку, мобільні термінали, підроблені паспорти та медичні довідки, а також чорнові записи із замовленнями ще 160 іноземців. Трьох новонароджених вдалося перехопити під час спроби продати за кордон. П'ятьом фігурантам справи повідомили про підозру за ч. 3 ст. 149 (торгівля людьми) та ч. 2. ст. 366 (службове підроблення) КК України [9].

Схема 4. Під час досудового розслідування ще в одному кримінальному провадженні за ч. 3 ст. 149 КК України встановлено, що почастишали випадки вивезення іноземцями новонароджених дітей за межі України, які народилися під час програми сурогатного материнства. Як правило, вивозить дітей один з членів родини (батько-іноземець), котрий перебував у фіктивному шлюбі з громадянкою України. Зазначені особи одразу після одруження вступають в програму сурогатного материнства в закладах охорони здоров'я, які забезпечують застосування методик допоміжних репродуктивних технологій, використовуючи підроблену медичну довідку про неможливість завагітніти. Як правило такі довідки видаються лікарем того ж медичного центру, де фіктивна пара вступає у програму допоміжних репродуктивних технологій. Народжена за такою програмою дитина знаходиться під наглядом няньки, без належного батьківського піклування, тобто без батьків [10].

Схема 5. У грудні 2021 р. двоє організаторів – засновників приватної медичної клініки та 4 виконавців вербували малозабезпечених жінок для участі у програмі так званого «сурогатного материнства».

Народжувати немовлят жінки виїжджали до Чехії. При цьому у жодних медичних документах не йшлося про сурогатне материнство, натомість вказувалося, що немовлята народжені за стандартною процедурою. У свідоцтві про народження дітей матір'ю зазначалася громадянка України, а батьком – іноземець. Надалі «сурогатних матерів» примушували видати себе за біологічних та оформити відмову від батьківських прав на користь іноземців [11].

Важливо звернути увагу на ознаки злочинних об'єднань, що функціонують у сфері сурогатного материнства.

Заходи конспірації. Учасники організованих груп і злочинних організацій з метою недопущення викриття їх кримінально протиправної діяльності у сфері сурогатного материнства та притягнення до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми чи вчинення інших кримінальних правопорушень застосовують заходи конспірації. Передусім існує потреба в приховуванні відо-

мостей про перебування сурогатної матері у фіктивному шлюбі з іноземцем-замовником, про наявність у них спільної біологічної дитини. Наприклад, заходи конспірації учасників злочинної організації передбачали спілкування у закритих групах (наприклад в месенджері «Viber»), встановлення заборони сурогатним матерям повідомляти третім особам про настання вагітності, участь у програмі сурогатного материнства, постановку на лікарський облік для спостереження за перебігом вагітності в інших лікарів, окрім визначених учасниками злочинної організації тощо. Вказані заходи роз'яснювалися після підписання потерпілою відповідного договору [7; 12].

Характеристика потерпілих. Потерпілими від досліджуваних деліктів є особи, які перебувають в уразливому стані, зумовленому збігом тяжких життєвих обставин (відсутність постійного місця роботи, наявність кредитних зобов'язань перед банками, які вони не в змозі погашати, необхідність утримання своїх дітей, а також відсутність альтернативних способів заробітку). Зазвичай такі особи добровільно погоджуються на участь в програмах комерційного сурогатного материнства, однак в подальшому до них може бути застосовано примус.

Характеристика особи злочинця. Організаторами злочинів у сфері сурогатного материнства можуть бути засновники та керівники медичних центрів.

Учасниками злочинних організацій, що вчиняють ці делікти, є передусім особи, які працюють у сфері надання медичних послуг (адміністратори/менеджери в медичних центрах), а також можуть бути юристи, перекладачі, особи, які мають зв'язки із замовниками за кордоном.

Реалізація схеми незаконного комерційного сурогатного материнства можлива лише із використанням медичних центрів, у яких проводиться запліднення потерпілих, контролюється хід перебігу вагітності. Тому до вказаної злочинної діяльності можуть залучатися інші особи (наприклад, медичні працівники, юристи), які не обізнані з кримінально-протиправними намірами злочинної організації, оскільки межа між законним і кримінально-протиправним сурогатним материнством є незначною. Наприклад, деякі учасники схеми незаконного сурогатного материнства не знали намірів учасників злочинної організації, а також вводилися в оману щодо підстав для застосування допоміжних репродуктивних технологій та були впевненими, що діють в інтересах сімейних пар (чоловіка та дружини), як це передбачено чинним законодавством [12].

Організатори злочинної організації, що спеціалізувалася на програмах незаконного комерційного сурогатного материнства, організовували через підконтрольних їм осіб вчинення таких діянь:

- розміщення в Інтернеті оголошення про надання послуг з комерційного сурогатного материнства особам;
- підшукування іноземців-замовників та пропонування останнім народження дитини шляхом сурогатного материнства на території України;
- підшукування жінок для участі в програмах комерційного сурогатного материнства у зв'язку з скрутним матеріальним становищем та уразливим станом;
- вербування потерпілих шляхом їх обману про умови участі в програмі комерційного сурогатного материнства;
- підшукування жінок (донорів яйцеклітини);
- розподіл коштів, отриманих злочинним шляхом між учасниками злочинної організації та на покриття видатків злочинної організації;
- контролювання ходу перебігу вагітності потерпілих, використовуючи при цьому примус та матеріальну залежність останніх з метою подолання їх опору у зв'язку з експлуатацією до завершення пологів;
- заборону потерпілим розголошувати відомості про їх участь в програмі сурогатного материнства, а також схиляння їх повідомляти завідомо неправдиві відомості компетентним органам України, зокрема митної служби, органів РАЦС, лікарень, правоохоронних органів тощо;
- вплив на потерпілих із застосуванням тиску та матеріальної залежності з метою реєстрації дітей в органах РАЦС в інтересах іноземців-замовників, повідомляючи при цьому завідомо неправдиві відомості щодо біологічного походження дитини, перебування потерпілих з іноземцями-замовниками у відносинах;
- отримання необхідних документів, які надають право виїзду новонародженої дитини через державний кордон України з іноземцем-замовником;
- розрахунок та виплату грошових коштів жінкам донорам, адвокатам, сурогатним мамам, перекладачам, адміністраторам, що здійснюють прийом телефонних дзвінків, проведення співбесід з донорами, сурогатними мамами;

- отримання коштів від іноземців-замовників та передача їх частини учасникам злочинної організації.
- використання для надання послуг з комерційного сурогатного материнства приміщення та обладнання підконтрольних медичних центрів;
- організацію, контролювання та координування дії адміністраторів, визначення їх функцій під час вчинення злочинів та алгоритму дій;
- введення в оману та створення уяви у медичних працівників медичних закладів легальності та правомірності застосування допоміжних репродуктивних технологій, надання їм завідомо недостовірної інформації про наявність умов та підстав для проведення сурогатного материнства;
- застосування допоміжних репродуктивних технологій стосовно потерпілих, що виразилось у підготовці, організації та проведенні обстеження жінки (сурогатної матері), обстеження іноземців-замовників, контрольованої стимуляції яєчників (індукції суперовуляції), моніторингу фолікулогенезу та розвитку ендометрія, трансвагінальної аспірації фолікулів яєчників, пошуку ооцитів, підготовки сперми, інсемінації ооцитів та культивування ембріонів *in vitro* (техніка виконання експерименту чи інших маніпуляцій у спеціальному лабораторному посуді або у контрольованому середовищі поза живим організмом), ембріотрансферу (перенесення ембріонів у порожнину матки), підтримки лютеїнової фази стимульованого менструального циклу, діагностики вагітності тощо;
- обирання схеми стимуляції, лікарські засоби, здійснення корекції їх доз з урахуванням індивідуальних особливостей потерпілої, результатів клінічного та ультразвукового обстеження, моніторингу;
- контролювання підготовки за відповідною технологією сперми чоловіка або донора, інсемінацію ооцитів, культивування ембріонів *in vitro*, а також синхронізації менструальних циклів реципієнта та сурогатної матері, підготовку ембріонів/кріоембріонів;
- координування ембріотрансферу, а саме перенесення ембріонів до порожнини матки потерпілих із використанням спеціальних еластичних катетерів, які вводяться в порожнину матки через цервікальний канал, у тому числі під контролем ультразвукового сканування;
- контролювання підтримки лютеїнової фази стимульованого менструального циклу лікарськими засобами прогестерону або його аналогами, лікарським засобом а-ГнРГ;
- здійснення діагностики вагітності за рівнем бета-ХГ у крові або в сечі, а також ультразвукової діагностики вагітності потерпілих після перенесення ембріонів;
- отримування належної частини матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- виконання інших функцій, спрямованих для досягнення плану в залежності від обставин вчинення злочину [12].

Реалізацію схеми незаконного комерційного сурогатного материнства в значній мірі забезпечували **менеджери**, які за вказівками організаторів злочинної організації виконували такі функції: підшуковували жінок для участі в програмах комерційного сурогатного материнства, вербували їх шляхом обману та використання уразливого стану; підшуковували жінок (донорів яйцеклітини); контролювали хід перебігу вагітності потерпілих, використовуючи у разі необхідності примус та матеріальну залежність потерпілих з метою подолання їх опору у зв'язку з експлуатацією; забезпечували заходи конспірації злочинної організації; формували список сурогатних мам, жінок – донорів яйцеклітини та їх анкет (досьє, фотокарток); узгоджували візити вказаних жінок та іноземців-замовників до медичних центрів; забезпечували необхідні розрахунки із вказаними жінками тощо [12].

Важливе місце в злочинній діяльності відводиться і адміністраторам. Наприклад, **старший адміністратор** медичного центру як активний учасник злочинної організації виконувала наступні функції:

- узгодження з менеджером у сфері інформації медичного центру дат візитів жінок – донорів яйцеклітини та іноземців-замовників для здачі біоматеріалів, а також сурогатних матерів в для ембріотрансферу (перенесення ембріонів у порожнину матки);
- укладання та підписання за вказівкою організатора злочинної організації договорів з іноземцями-замовниками з метою замовлення послуги комерційного сурогатного материнства;
- направлення та супроводження жінок (донорів яйцеклітини) та іноземців-замовників для здачі біоматеріалів до ембріологів;
- направлення та супроводження сурогатних матерів до репродуктологів для ембріотрансферу (перенесення ембріонів у порожнину матки);

- проведення попередніх співбесід з іноземцями-замовниками, сурогатними матерями та донорами перед застосування допоміжних репродуктивних технологій;
- формування документації, що стосувалась застосування допоміжних репродуктивних технологій стосовно потерпілих, іноземців-замовників, донорів;
- контроль та координація дій репродуктолога та ембріологів, не надання їм достовірної інформації про наявність умов та підстав для проведення сурогатного материнства;
- контроль за застосуванням допоміжних репродуктивних технологій стосовно потерпілих;
- контроль підготовки за відповідною технологією сперми чоловіка або донора, інсемінацію ооцитів, культивування ембріонів *in vitro*, а також синхронізації менструальних циклів реципієнта та сурогатної матері, підготовку ембріонів/кріоембріонів;
- контроль за координуванням ембріотрансферу;
- контролювання підтримки лютеїнової фази стимульованого менструального циклу лікарськими засобами прогестерону або його аналогами, лікарським засобом а-ГнРГ;
- отримання грошових коштів за вказівкою організатора злочинної організації та передача їх для розподілення між учасниками злочинної організації;
- отримання належної їй частини матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом;
- виконання інших функцій, спрямованих для досягнення плану в залежності від обставин вчинення злочину [12].

Схема незаконного комерційного сурогатного материнства потребує юридичного супроводу, оскільки є необхідність в укладанні договорів з сурогатними матерями, жінками – донорами яйцеклітини, іноземцями замовниками, реєстрації дітей в органах РАЦС, підготовки документів, які надають право виїзду новонародженої дитини за кордон України з іноземцем-замовником тощо. Тому обов'язково залучають юристи.

Наприклад, **адвокат** як активний учасник злочинної організації виконував наступні функції:

- надавав правову допомогу та здійснював юридичний супровід учасників злочинної організації шляхом надання порад її учасникам, вказівок сурогатним матерям, а також супровід останніх під час нотаріального посвідчення довіреностей, заяв про дозвіл на виїзд за кордон дитини на підставі яких іноземці-замовники перетинали кордон та вивозили дітей за межі території України, заяв про отримання свідоцтва про народження дитини та інших документів, необхідних для досягнення загальної єдиного злочинного плану;
- узгоджував з іноземцями-замовниками та їх юристами умови укладення та виконання клінікою фіктивних договорів про виношування дитини за грошову винагороду, переконуючи їх у відсутності будь-яких законодавчих обмежень під час надання вказаної послуги;
- надавав організаторам злочинної організації, поради, а також вказівки іншим учасникам злочинної організації під час готування та вчинення злочинів на території України для досягнення загальної злочинної мети, чим сприяв вчиненню кримінального правопорушення та унеможливленню його викриття правоохоронними органами;
- забезпечував заходи конспірації злочинної організації шляхом проведення неодноразових інструктажів завербованими сурогатним матерям стосовно приховання факту вагітності шляхом комерційного сурогатного материнства, участі у вказаній програмі та інших обставин, що можуть викрити їх протиправну діяльність [12].

Оскільки замовниками послуг сурогатного материнства є іноземці, виникає необхідність у послугах **перекладача**.

Функції перекладача як активного учасника злочинної організації зводилися до:

- здійснення попереднього прийому телефонних дзвінків від іноземців-замовників, які звернулись до медичного центру з метою замовлення послуги комерційного сурогатного материнства;
- підшукування іноземців-замовників, які бажають замовити в клініці послугу з виношування дитини шляхом застосування допоміжної репродуктивної послуги – комерційного сурогатного материнства;
- участі в зустрічах організаторів злочинної організації з іноземцями-замовниками з метою перекладу розмови та пропонування останнім народження дитини шляхом сурогатного материнства на території України;
- супроводження іноземців-замовників з метою перекладу під час здачі аналізів та у подальшому біоматеріалу (сперми) для застосування допоміжних репродуктивних технологій;

- супроводження іноземців-замовників під час нотаріального посвідчення довіреностей, заяв про дозвіл на виїзд за кордон дитини, заяв про отримання свідоцтва про народження дитини та інших документів, необхідних для досягнення єдиного злочинного плану;
- узгодження з іноземцями-замовниками та їх юристами умов укладення та виконання клінікою фіктивних договорів про виношування дитини за грошову винагороду, переконуючи їх у відсутності будь-яких законодавчих обмежень під час надання вказаної послуги;
- передачі грошових коштів, отриманих від іноземців-замовників, працівникам медичного центру за вказівкою організаторів злочинної організації;
- виконанні інших функцій, спрямованих на досягнення плану в залежності від обставин вчинення злочину [12].

Вивчення вироків щодо учасників злочинної організації дає підстави висловити рекомендацію: у наступних судових рішеннях більше уваги звертати на деталізацію окремих кримінально-правових ознак злочинного об'єднання, зокрема чітко окреслювати такі його ознаки як стійкість та ієрархічність. Оскільки виникає ситуація, коли у публікаціях медіа ці ознаки розкриваються, а в судових рішеннях – ні. Наприклад, І. Маркевич в ексклюзиві для ТСН, характеризуючи інформацію ймовірно щодо¹, зауважила, що злочинна організація мала двох співорганізаторів, які діяли у двох містах. Організоване злочинне об'єднання мала два крила: харківське – відповідало за пошук іноземців і сурогатних матерів, для цього було створено 2 клініки; київське – це столична репродуктивна клініка, що забезпечувала медичну частину, створювала ембріони та підсаджувала їх сурогатним матерям [13]. Фактично у цьому випадку йдеться про ієрархію злочинної організації, а саме про її функціонально-територіальні структурні частини².

Висновки.

1. Вивчення судової практики свідчить про те, що в Україні правоохоронними органами виявлено, задокументовано та притягнуто до кримінальної відповідальності окремих учасників лише однієї злочинної організації, що спеціалізувалася на вербуванні жінок, які перебувають в уразливому стані, з метою їх подальшої експлуатації під час участі в програмах комерційного сурогатного материнства з використанням стосовно них обману. Йдеться не про організаторів, а рядових учасників – перекладачів, менеджера та юриста. Між тим правоохоронці здійснюють документування й інших злочинних об'єднань у цій сфері кримінально протиправної діяльності.

2. Замовниками послуг у сфері кримінально протиправного комерційного сурогатного материнства є передусім іноземці (громадяни Франції, Італії, Німеччини, Китаю, а також інших країн, зокрема із забороненим режимом сурогатного материнства).

3. Учасники злочинних об'єднань, що спеціалізуються на комерційному сурогатному материнстві, з метою недопущення їх викриття та притягнення до кримінальної відповідальності за торгівлю людьми та вчинення інших кримінальних правопорушень застосовують заходи конспірації: приховують відомостей про перебування сурогатної матері у фіктивному шлюбі з іноземцем-замовником, про наявність у них спільної біологічної дитини; спілкуються у закритих групах (наприклад в месенджері «Viber»); забороняють сурогатним матерям повідомляти третім особам про настання вагітності, участь у програмі сурогатного материнства, постановку на лікарський облік для спостереження за перебігом вагітності в інших лікарів, окрім визначених учасниками злочинної організації тощо.

4. Потерпілими від досліджуваних деліктів є особи, які перебувають в уразливому стані, зумовленому збігом тяжких життєвих обставин (наприклад, через відсутність постійного місця роботи, наявність кредитних зобов'язань перед банками, які вони не в змозі погашати, необхідність утримання своїх дітей, а також відсутність альтернативних способів заробітку). Зазвичай такі особи добровільно погоджуються на участь в програмах комерційного сурогатного материнства, однак в подальшому до них може бути застосовано примус.

5. Організаторами злочинів у сфері сурогатного материнства можуть бути особи, які створюють медичні центри та керують ними (наприклад, директори). Учасниками злочинних організацій, що вчиняють ці делікти, є передусім особи, які працюють у сфері надання медичних послуг (адміністратори/менеджери в медичних центрах), а також можуть бути юристи, перекладачі, особи, які мають зв'язки із замовниками за кордоном.

¹ Ймовірно йдеться про засуджених учасників згадуваної у цій статті злочинної організації [5; 6; 7].

² Детальніше про ієрархічну структуру злочинних організацій йдеться в попередніх дослідженнях [14; 15; 16].

Реалізація схеми незаконного комерційного сурогатного материнства можлива лише із використанням медичних центрів, у яких проводиться запліднення потерпілих, контролюється хід перебігу вагітності. Тому до вказаної злочинної діяльності можуть залучатися інші особи (наприклад, медичні працівники, юристи), які не обізнані з кримінально протиправними намірами злочинної організації, оскільки межа між законним і кримінально-протиправним сурогатним материнством є незначною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Júdová I., Píry M. «Surrogacy Motherhood in the Slovak Republic – an Illegal Immigrant?», [in:] *Fundamental Legal Problems of Surrogate Motherhood: Global Perspective*. P. 753-795. URL: https://www.researchgate.net/publication/334138370_Surrogacy_motherhood_in_the_Slovak_Republic_-an_illegal_immigrant.
2. Monstyte E. Ar atlygintinė surogaciją galima prilyginti prekybai žmonėmis?. *Teisės apžvalga Law review*. 2014. №. 11. p. 39-76. DOI: <http://dx.doi.org/10.7220/2029-4239.11.3>.
3. Abdullah F. M. Legal and Ethical Aspects beyond Commercial Surrogacy: Modern Form of Human Trafficking. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. 2019. Volume 22, Special Issue 1. P. 1–7.
4. Nagy Z., Erdősová A. Surrogacy in wartime. *PRAWO i WIEŻ*. 2024. T. 49. №. 2. P. 185–207. URL: <https://www.prawoiwiedz.edu.pl/piw/article/view/595/581>.
5. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 28 жовт. 2024 р. Справа № 756/1293/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122621823>.
6. Вирок Оболонського районного суду міста Києва від 05 верес. 2024 р. Провадження № 1-кп/756/892/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121455104>.
7. Вирок Подільського районного суду міста Києва від 13 серп. 2024 р. Справа № № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121030581>.
8. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 16 серп. 2024 р. Справа № 757/35575/24-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121408187>.
9. Кадакова К. У Києві викрили схему продажу немовлят за кордон під виглядом сурогатного материнства. Одна дитина коштувала \$70 тисяч. Інтернет видання. 2021. URL: <https://babel.ua/news/68362-u-kiyevi-vikrili-shemu-prodazhu-nemovlyat-za-kordon-pid-viglyadom-surogatnogo-materinstva-odna-ditina-koshtovala-70-tisyach>.
10. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 06 червн. 2022 р. Справа № 757/13177/22-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104819538>.
11. Оцінка загроз серйозної та/або організованої злочинності (звіт про результати оцінювання загроз серйозної та/або організованої злочинності – SOCTA Україна) 2019-2022. URL: <https://mvs.gov.ua/upload/1/8/5/3/8/2/socata.pdf>.
12. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 22 лип. 2024 р. Справа № 756/15737/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень* : [сайт]. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120590873>.
13. Маркевич І. В Україні пропонували дітей одностатевим парам з-за кордону: що відомо про гучний скандал. ТСН. URL: <https://tsn.ua/exclusive/sire-surogatne-materinstvo-v-ukrayini-scho-vidomo-pro-skandal-i-yaka-dolya-chekeye-na-ditey-2668608.html>.
14. Вознюк А. А. Ієрархічність як кримінально-правова ознака злочинної організації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 2 (2). С. 84–91.
15. Вознюк А. А. Кримінально-правова характеристика структурної частини злочинної організації. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 2 (28). С. 159–166.
16. Вознюк А. А. Розподіл функцій і ролей за окремими формами співучасті в злочині. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 1 (3). С. 94–100.

УДК: 343.13(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.5>

ЗАТРИМАННЯ ЯК ЗАХІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Волобуєв А.Ф.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446
e-mail: vaf26@ukr.net*

Волобуєв А.Ф. Затримання як захід забезпечення належної правової процедури у кримінальному процесі.

Досліджено проблемні питання інституту затримання з точки зору забезпечення належної правової процедури під час здійснення кримінального провадження. Метою є визначення сутності затримання особи без ухвали слідчого судді (суду), а також недоліків чинного кримінального процесуального законодавства щодо правового регулювання даного процесуального заходу. Вихідним для цього є тлумачення затримання особи, як примусового процесуального заходу, і формулювання пропозицій щодо удосконалення правового механізму його здійснення. Для цього проаналізовано два види затримання: 1) затримання підозрюваного, обвинуваченого на підставі ухвали слідчого судді, суду з метою приводу (статті 187–191 КПК України); 2) затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (статті 207–208 КПК України).

Відзначається, що затримання особи без ухвали слідчого судді, суду є примусовою процесуальною дією, яка здійснюється до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і початку досудового розслідування. Дане затримання відбувається у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого чинним законодавством про кримінальну відповідальність, що є ознакою кримінального провадження (п. 10 ст. 3 КПК України). Метою такого затримання є припинення кримінального правопорушення і забезпечення притягнення винної особи до кримінальної відповідальності із дотриманням належної правової процедури. Затримання особи на місці вчинення (замаху) кримінального правопорушення без ухвали слідчого судді (суду) розглядається як юридичний факт, що містить приводи і підстави для початку досудового розслідування.

Відзначається, що чинне кримінальне процесуальне законодавство щодо інституту затримання містить низку суперечностей і прогалин, які роблять його незбалансованим і не здатним забезпечити належної (справедливої) правової процедури. Це стосується правового регулювання затримання особи без ухвали слідчого судді або суду, яке містить неточності і суперечності у формулюванні підстав затримання осіб, які вчиняють злочини і кримінальні проступки, строків утримування підозрюваних, заплутаність у формулюванні процесуальних приписів. Для усунення недоліків пропонується, внести в статтю 298-2 КПК України положення в наступній редакції: «Особи, яка вчинила кримінальний проступок, може бути затримано: 1) не більш як на три години з моменту фактичного затримання для складання протоколу; 2) до двадцяти чотирьох годин, якщо особа перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим; 3) до сімдесяти двох годин для встановлення особи, проведення медичного освідчення та з'ясування інших обставин вчинення складного кримінального проступку».

Зроблено висновок, що усунення вказаних недоліків чинного процесуального законодавства забезпечить дотримання прав осіб, що затримуються, і створить чіткі і зрозумілі підстави щодо здійснення належної правової процедури у кримінальному провадженні.

Ключові слова: затримання, підозрюваний, кримінальне провадження, процесуальний примус, належна правова процедура.

Volobuiev A.F. Detention as a measure to ensure due legal procedure in criminal proceedings.

The problematic issues of the institution of detention from the point of view of ensuring due legal procedure during criminal proceedings are investigated. The aim is to determine the essence of the detention of a person without a decision of the investigating judge (court), as well as the shortcomings of the current criminal procedural legislation regarding the legal regulation of this procedural measure. The starting point for this is the interpretation of the detention of a person as a compulsory procedural measure and the formulation of proposals for improving the legal mechanism for its implementation. For this purpose, two types of detention are analyzed: 1) detention of a suspect, accused on the basis of a decision of the investigating judge, court for the purpose of arraignment (Articles 187-191 of the Criminal Procedure Code of Ukraine); 2) detention of a person without a decision of the investigating judge, court (Articles 207-208 of the Criminal Procedure Code of Ukraine).

It is noted that the detention of a person without a decision of an investigating judge or court is a compulsory procedural action that is carried out before entering information about a criminal offense into the Unified Register of Pre-Trial Investigations and the start of a pre-trial investigation. This detention occurs in connection with the commission of an act provided for by the current legislation on criminal liability, which is a sign of criminal proceedings (clause 10 of article 3 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine). The purpose of such detention is to terminate the criminal offense and ensure that the guilty person is brought to criminal liability in compliance with due legal procedure. The detention of a person at the place of commission (attempt) of a criminal offense without a decision of an investigating judge (court) is considered a legal fact that contains the reasons and grounds for the start of a pre-trial investigation.

It is noted that the current criminal procedural legislation on the institution of detention contains a number of contradictions and gaps that make it unbalanced and unable to ensure due (fair) legal procedure. This concerns the legal regulation of the detention of a person without a decision of an investigating judge or court, which contains inaccuracies and contradictions in the formulation of the grounds for the detention of persons who commit crimes and criminal offenses, the terms of detention of suspects, and confusion in the formulation of procedural instructions. To eliminate the shortcomings, it is proposed to introduce a provision in Article 298-2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine in the following wording: "A person who has committed a criminal offense may be detained: 1) for no more than three hours from the moment of actual detention for the purpose of drawing up a report; 2) for up to twenty-four hours if the person is in a state of alcoholic, narcotic or other intoxication and may harm himself or others; 3) up to seventy-two hours to establish the identity, conduct a medical examination and clarify other circumstances of the commission of a complex criminal offense.

It is concluded that the elimination of the indicated shortcomings of the current procedural legislation will ensure compliance with the rights of detained persons and create clear and understandable grounds for the implementation of due legal procedure in criminal proceedings.

Key words: detention, suspect, criminal proceedings, procedural coercion, due legal procedure.

Постановка проблеми. Інститут затримання, в основі якого знаходиться правовий примус, є одним із найбільш важливих в сенсі забезпечення належної правової процедури під час здійснення кримінального провадження. В контексті гармонізації українського кримінального процесуального законодавства та його трансформації в бік міжнародних стандартів та практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) існує необхідність усвідомлення нових концептуальних положень, закладених в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі КПКУ) 2012 року, розробки відповідних понять та їх практичного застосування. Проблемність інституту затримання вже закладена самою необхідністю збалансування, з одного боку, прав людини і громадянина, що порушуються кримінальним діянням певної особи, а з іншого – прав особи, стосовно якої передбачається тимчасове позбавляється волі на певний термін. Забезпечення такого справедливого балансу між вимогами захисту публічного інтересу та конституційних прав особи закладено у формулюванні завдань кримінального провадження (ст. 2 КПКУ), метою яких є створення умов для застосування належної правової процедури. Проте у чинному кримінальному процесуальному законодавстві наразі існують певні прогалини і суперечності, обумовлені досить складним і непослідовним формуванням та удосконаленням цього законодавства. Нерідко новели кримінального процесуального законодавства не повністю відповідають раніше сформульованим приписам, а інколи прямо суперечать попереднім доповненням. Зокрема, це стосується впрова-

дження інституту кримінального проступку та спрощеної форми досудового розслідування (дізнання), які зумовили визначення особливостей відповідних кримінальних проваджень, у тому числі пов'язаних із затриманням особи, яка вчинила кримінальний проступок (ст. 298-2 КПКУ).

Стан дослідження проблеми. Потрібно зазначити, що інституту затримання у кримінальному процесі приділяється досить значна увага з боку науковців-правників (О.В. Андрушко [1], І.В. Гловюк [2], М.В. Гузела [3], Ю.В. Лук'яненко і О.О. Юхно [4], О.В. Маник [5], З.Д. Нагорна [6], М.М. Потоцький [7], В.І. Фаринник [8], Т.Г. Фоміна і В.В. Рогальська [9] та інші). Але раніше проведені дослідження мали місце на різних етапах розвитку кримінального процесуального законодавства і тому не могли враховувати всіх його майбутніх концептуальних змін, або вони торкалися окремих аспектів затримання, у тому числі дискусійних питань. Тим не менше вони створили теоретичне підґрунтя для визначення шляхів удосконалення сучасного інституту затримання у кримінальному процесі.

Мета дослідження полягає у визначенні недоліків чинного кримінального процесуального законодавства щодо затримання як примусового процесуального заходу і формулюванні пропозицій щодо удосконалення окремих правових норм, які забезпечать дотримання належної правової процедури у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. За чинним КПКУ затримання особи розглядається як виключний засіб впливу на особу правопорушника для забезпечення виконання ним своїх процесуальних обов'язків (статті 187–191, 207-208). Така ситуація складається, коли не спрацьовують інші детермінуючі чинники. Сутність затримання особи полягає у тимчасовому обмеженні її свободи пересування і місцезнаходження та спонуканні її до виконання своїх процесуальних обов'язків відповідно до її статусу у кримінальному провадженні. В основу затримання покладено процесуальний примус, застосування якого є державною прерогативою, що може розглядатися як засіб забезпечення належної правової процедури для юридичного гарантування прав учасників кримінального провадження. Таким чином, дія цього примусового механізму повинна розглядатися як засіб забезпечення реалізації правових приписів з дотриманням належної правової процедури. Можна цілком погодитися з Л.Г. Матвєєвою, що належна правова процедура є обмеженням свавілля суб'єкта, поведінку якого вона впорядковує, і у цьому сенсі вона виступає способом забезпечення реалізації принципу невідворотності відповідальності та покарання за вчинене правопорушення [10, с. 55].

З точки зору філософії права примус розглядається, як вплив певного суб'єкта суспільства на іншого суб'єкта з метою спонукання його діяти у супереч власної волі. При цьому головною метою є стимулювання учасників суспільних відносин до належної поведінки, перешкоджання порушення ними прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб, або усунення негативних наслідків таких правопорушень. Проблема примусу досліджується й в окремих галузях права. Зазвичай, розгляд змісту примусу обмежується лише таким його видом як державний примус. Але вплив на учасників суспільних відносин можливий не тільки з боку держави, її органів та посадових осіб. У чітко визначених випадках держава може делегувати це право й іншому суб'єкту. Таким чином в залежності від суб'єкта застосування примусових заходів примус може проявлятися у двох видах – державному (публічному) і санкціонованому державою приватному примусі [11, с. 38-39]. Суб'єктом приватного примусу виступає особа, яка не наділена владними повноваженнями, але яка відповідно до закону має право вчиняти певні дії примусового характеру по відношенню до іншого суб'єкта.

Чинним кримінальним процесуальним законодавством передбачається два порядки затримання особи: 1) затримання підозрюваного, обвинуваченого на підставі ухвали слідчого судді, суду з метою приводу (статті 187-191 КПКУ); 2) затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (статті 207-208 КПКУ). Ці два види затримання мають як спільні риси, так і суттєві відмінності. Спільним для них є те, що вони є процесуальними засобами примусу і віднесені до заходів забезпечення кримінального провадження, які застосовуються з метою досягнення дієвості цього провадження (ст. 131 КПКУ). Що стосується відмінностей, то їх значно більше - вони відрізняються за метою, підставами, процесуальним порядком застосування та суб'єктами здійснення і тому заслуговують більш детального розгляду.

1. Затримання на підставі ухвали слідчого судді, суду з метою приводу (статті 187-191 КПКУ). Цей порядок затримання особи застосовується у вже відкритому кримінальному провадженні і полягає у короткочасному (до 36 годин) утриманні підозрюваного, обвинуваченого

під вартою. Його метою є забезпечення гарантованості прибуття особи до слідчого судді, суду для прийняття рішення щодо клопотання слідчого (прокурора) про обрання запобіжного заходу. Юридичною підставою такого затримання є саме ухвала слідчого судді, суду про дозвіл на затримання з метою приводу. Такий дозвіл надається, якщо слідчий, прокурор разом із клопотанням про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою подав і клопотання про дозвіл на затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою його приводу (ч. 2 ст. 187 КПКУ). Фактичною ж підставою для затримання є неприбуття підозрюваного, обвинуваченого без поважних причин за судовим викликом для розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу (ч. 3 ст. 187 КПКУ).

2. Затримання особи без ухвали слідчого судді, суду (статті 207, 208 КПКУ). Особливістю даного виду затримання є те, що дозволяється короткочасно позбавити свободи вільного пересування без ухвали слідчого судді (суду) тільки ту особу, яку застали під час вчинення кримінального правопорушення чи замаху на його вчинення, або безпосередньо після вчинення у тому числі під час безперервного переслідування особи, яка підозрюється у скоєнні кримінального правопорушення. Тобто даний вид затримання є примусовою процесуальною дією, яка здійснюється до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і початку досудового розслідування. Таке затримання відбувається у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого чинним законодавством про кримінальну відповідальність, що є ознакою кримінального провадження (п. 10 ч. 1 ст. 3 КПКУ). Його метою є, з одного боку, припинення кримінального правопорушення, а з іншого – забезпечення притягнення винної особи до кримінальної відповідальності та забезпечення виконання нею своїх обов'язків.

Вказаний вид затримання поділяється на законне затримання (ст. 207 КПКУ) і затримання уповноваженою службовою особою (ст. 208 КПКУ). *Законне затримання* (громадське затримання) без ухвали слідчого судді, суду згідно ч. 2 ст. 207 КПКУ дозволяється кожному, щоби припинити кримінальне правопорушення і перешкодити правопорушнику втекти з місця події, чи іншим його спробам уникнути правосуддя. Реалізувати право на громадське затримання може будь-яка людина, яка стала очевидцем кримінального правопорушення. Але можливість такого затримання передбачено тільки у випадках – безпосередньо на місці вчинення кримінального правопорушення, або під час безперервного переслідування, якщо правопорушник намагався втекти з місця події. Є ще одне обмеження - громадське затримання є неможливим щодо осіб, які мають статус суддів і народних депутатів України. Особа, яка здійснила громадське затримання, зобов'язана негайно доставити затриманого до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 3 ст. 207 КПКУ). Може виникнути питання, а чи може особа, яка здійснила громадське затримання, вилучити у затриманого речі, використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, або речі, що зберегли на собі його сліди, адже такого права в ст. 207 КПКУ не передбачено. Відповідь міститься у ч. 1 ст. 168 КПКУ – тимчасово вилучити майно може кожен, хто законно затримав особу в порядку, передбаченому статтями 207, 208 цього Кодексу (зобов'язаний передати уповноваженій службовій особі тимчасово вилучене майно). Видається, що відсутність аналогічного положення у ст. 207 КПКУ є прогалиною, яка підлягає усуненню.

Затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді, суду є різновидом застосування державного (публічного) примусу у кримінальному провадженні і згідно ст. 208 КПКУ може бути здійснено тільки тією службовою особою, якій законом надано право здійснювати затримання (ч. 6 ст. 191 КПКУ). Такими є службові особи правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України та інших [9, с. 373-374]. Законодавець визначив перелік принципових умов, при наявності яких правоохоронець має право здійснити таке затримання правопорушника, а при їх відсутності такого права у нього немає: 1) якщо ця особа підозрюється у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі (це означає, що положення ст. 208 КПКУ не можуть застосовуватися не тільки стосовно кримінальних проступків, але й злочинів, за які передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (51 000 гривень); 2) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 3) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, у тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин; 4) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива вте-

ча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України; 5) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні злочину, передбаченого статтями 255, 255-1, 255-2 Кримінального кодексу України (далі ККУ) (тут йдеться про суб'єктів злочинів, пов'язаних з створенням і функціонуванням злочинної організації, злочинної спільноти).

Про затримання особи обов'язково складається протокол, в якому повинні бути зафіксовані обставини затримання, визначені в ч. 5. ст. 208 КПКУ. Зокрема, це стосується місця, дати і точного часу (години і хвилини), а також конкретних підстав затримання. Потрібно підкреслити, що вказані обставини є ключовими при розгляді у суді скарг щодо незаконного затримання. Згідно ст. 211 КПКУ строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду не може перевищувати 72 годин з моменту затримання. При цьому затримана без ухвали слідчого судді, суду особа не пізніше 60 годин з моменту затримання повинна бути або звільнена, або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу. Такий строк визначається для здійснення усіх процесуальних дій, пов'язаних із затриманням, а також для встановлення фактичних даних причетності саме затриманої особи до кримінального правопорушення, за яке передбачене покарання у виді позбавлення волі. Окрім того, не пізніше 24 годин з моменту затримання орган досудового розслідування повинен вручити затриманій особі повідомлення про підозру. У випадку, якщо протягом зазначеного часу особі не буде вручено повідомлення про підозру, то така особа підлягає негайному звільненню (ч. 2 ст. 278 КПКУ).

З точки зору існуючої поліцейської практики реалізації приписів ст. 208 КПКУ до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР можливі дві типові ситуації: 1) затримання здійснює службова особа поліції, коли вона під час виконання своїх службових обов'язків застає певну людину під час вчинення злочину (є очевидцем); 2) затримання здійснює викликаний на місце події працівник поліції (він не є очевидцем злочину, а діє зі слів очевидців). Уповноважена службова особа зобов'язана доставити затриману особу до найближчого підрозділу органу досудового розслідування, в якому негайно реєструються дата, точний час (година і хвилини) доставлення затриманого та інші відомості, передбачені законодавством (ч. 1 ст. 210 КПКУ).

Потрібно звернути увагу, що затримання підозрюваного уповноваженою службовою особою поряд з функцією припинення злочину виконує, як цілком обґрунтовано зазначає М.М. Потоцький, ще й функцію інформаційного забезпечення початкового етапу досудового розслідування [7, с. 198]. Зокрема, протокол затримання повинен зафіксувати обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ч. 5. ст. 208 КПКУ). Таким чином затримання в порядку ст. 208 КПКУ хоча і розглядається лише як захід забезпечення кримінального провадження, то не можна не визнати його способом отримання доказів. Звичайно, фактичні дані щодо вчиненого злочину, зафіксовані у протоколі затримання, потребують перевірки шляхом проведення відповідних слідчих (розшукових) дій.

Не можна оминути й питання щодо особливостей затримання уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді, суду особи, яка вчинила кримінальний проступок, що визначені у ст. 298-2 КПКУ. У вказаній нормі міститься посилання на підстави затримання особи, передбачені пунктами 1 і 2 ч. 1 ст. 208 КПКУ, та за умови, що ця особа: 1) відмовляється виконувати законну вимогу уповноваженої службової особи щодо припинення кримінального проступку або чинить опір; 2) намагається залишити місце вчинення кримінального проступку; 3) під час безпосереднього переслідування після вчинення кримінального проступку не виконує законних вимог уповноваженої службової особи; 4) перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим. Але дане положення містить явну суперечність, адже в ч. 1 ст. 208 КПКУ зафіксовано, що вона стосується тільки затримання підозрюваного у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі. Викликає подив й заплутаність у визначенні строків затримання. Так, в першому абзаці ч. 2 ст. 298-2 КПКУ зазначається, що затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, здійснюється не більш як на три години з моменту фактичного затримання. Водночас в ч. 4 ст. 298-2 КПКУ зазначається, що особу, яка вчинила кримінальний проступок, може бути затримано до сімдесяти двох годин - за умов, передбачених пунктами 1-3 частини першої цієї статті, та з дотриманням вимог статті 211 КПКУ, але без вказівки, чим це може бути викликано. Таке суперечливе правове врегулювання застосування

даного примусового заходу заплутує правову процедуру, збиває з пантелику правоохоронців і скоріш за все обумовить чисельні порушення конституційних прав затримуваних осіб і подання чисельних скарг не тільки до українських судів, але й до ЄСПЛ [12].

Для впорядкування строків затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, пропонується включити в ст. 298-2 КПКУ положення в наступній редакції: «Особу, яка вчинила кримінальний проступок, може бути затримано:

- 1) не більше, як на три години з моменту фактичного затримання для складання протоколу;
- 2) до двадцяти чотирьох годин, якщо особа перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим;
- 3) до сімдесяти двох годин для встановлення особи, проведення медичного освідчування та з'ясування обставин вчинення складного кримінального проступку.

Про затримання підозрюваного у вчиненні кримінального проступку до сімдесяти двох годин письмово повідомляється прокурор протягом двадцяти чотирьох годин з моменту фактичного затримання».

Видається, що подовження строку затримання за кримінальний проступок до 72 годин є обґрунтованим у випадках складного механізму вчиненого кримінального правопорушення, наприклад, кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 309 ККУ, та необхідності його відмежування від адміністративного правопорушення [13, с. 75].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що чинне кримінальне процесуальне законодавство щодо інституту затримання, в основі якого знаходиться правовий примус, є незбалансованим і не здатним забезпечити належної (справедливої) правової процедури. Причиною цього є низка суперечностей і прогалин, які стосуються, перш за все, правового регулювання затримання особи без ухвали слідчого судді або суду, яке здійснюється до внесення відомостей до ЄРДР і початку досудового розслідування. Неточність у формулюванні підстав затримання осіб, які вчиняють злочини і кримінальні проступки, строків утримування підозрюваних, заплутаність формулювань процесуальних приписів породжує чисельні порушення прав затримуваних осіб.

Не підлягає сумніву невідкладна необхідність усунення таких недоліків чинного процесуального законодавства. Але стаття не претендує на всеосяжність дослідження всієї проблематики інституту затримання у кримінальному процесі, а є запрошенням до подальшого дослідження цього правового інституту. Як видається, одним із таких напрямків є визначення різних функцій кримінального процесуального затримання та їх збалансування у світлі європейських стандартів належної правової процедури. Окремого дослідження потребують такі питання щодо затримання під час введення особливого режиму кримінального провадження в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрушко Олександр. Примус у кримінальному процесі: питання денотації і конотації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 215–220.
2. Гловюк І.В. Законне затримання та затримання уповноваженою службовою особою: питання теорії та практики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 299–311.
3. Гузела Михайло. Проблема затримання як заходу кримінального процесуального примусу: забезпечення прав затриманого в світлі ст. 5 конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Юридичні науки». 2020. № 4(28), С. 238–245. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2020.28.238>. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/volume-7-number-428-2020/problema-zatrymannya-yak-zahodu-kryminalnogo-procesualnogo> (дата звернення 26.11.2024).
4. Лук'яненко Ю.В., Юхно О.О. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження: монографія / за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора О.О. Юхна. Харків: Панов, 2016. 264 с.
5. Маник О.В. Процесуальний порядок затримання особи без ухвали слідчого судді: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09/ Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2023. 240 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8c08d5bc-2f06-4475-8f7c-1467700435fd/content> (дата звернення 06.12.2024).

6. Нагорна З.Д. Проблеми інституту затримання в кримінальному процесі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. Спецвипуск, 2019. С. 137–140. URL: <http://apnl.dnu.in.ua/2019/38.pdf> (дата звернення 26.11.2024).
7. Потоцький М.М. Функціональне призначення кримінального процесуального затримання. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 2 (71). С. 197–203.
8. Фаринник В.І. Заходи забезпечення кримінального провадження у новому кримінальному процесуальному законодавстві: сутність та класифікація. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 1. С. 133–142.
9. Фоміна Т.Г., Рогальська В.В. Затримання особи в умовах воєнного стану: підстави та уповноважені службові особи на здійснення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 371–376.
10. Матвеева Л.Г. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 4(14). С. 54–64. DOI: 10.34015/2523-4552.2020.4.05. URL: <https://visnykpau.com/index.php/journal/article/view/451/347> (дата звернення 26.11.2024).
11. Харитонов Є.О. Концепт «правове забезпечення» в контексті правової адаптації до умов внутрішнього ринку Європейського союзу. *Наукові праці НУ ОЮА*. 2015. С. 35–43. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6058817-17bc-449e-a406-f70e8b8ef93b/content> (дата звернення: 15.05.2024).
12. Винокуров О.В. Оскарження незаконного затримання: проблеми теорії та практики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 19–23.
13. Волобуєв А.Ф. Розслідування кримінальних проступків: проблемні питання. *Правовий часопис Донбасу*. № 4 (81), 2022. Ч. 2. С. 72–76.

УДК 343.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.6>

СКЛАДНОЩІ ДОВЕДЕННЯ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З КОЛАБОРАЦІОНІЗМОМ: ТЕХНІЧНІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ

Гольдберг Н.О.,
*доцент кафедри кримінального права і процесу
юридичного факультету
Київського авіаційного університету
ORCID: 0000-0003-1624-1944
e-mail: goldbergnata@ukr.net*

Берташ А.П.,
*аспірант
Київського університету права
НАН України
ORCID: 0009-0000-7613-6113
e-mail: raisa_academia@ukr.net*

Гольдберг Н.О., Берташ А.П. Складнощі доведення вини у кримінальних провадженнях, пов'язаних з колабораціонізмом: технічні та юридичні аспекти.

У статті розглядаються специфічні труднощі, з якими стикаються правоохоронні органи під час здійснення доказування колабораційної діяльності в умовах воєнного конфлікту. Аналізуються технічні та юридичні аспекти, що ускладнюють процес встановлення вини, такі як доступ до об'єктивних доказів, вірогідність свідчень, автентичність цифрових матеріалів, а також відповідність доказів стандартам українського та міжнародного законодавства. Досліджено двоелементну структуру предмету доказування – загальний та спеціальний елементи. Запропоновано підходи до вирішення проблем, пов'язаних із доступом до доказів на окупованих територіях і перевіркою достовірності зібраної інформації, що сприятиме дотриманню принципів справедливості та верховенства права в умовах збройного конфлікту.

Дослідження проблем доказової бази у кримінальних провадженнях за колабораціонізм вказує на численні юридичні та практичні труднощі, що виникають під час збору та оцінки доказів. Створення доказової бази в таких провадженнях є складним процесом через специфіку колабораційної діяльності, яка у більшості випадків здійснюється під тиском або через загрозу насильства, що ставить під сумнів добровільність і свідомість таких дій. Встановлення факту співпраці з окупаційними силами потребує наявності прямих і достовірних доказів, таких як письмові документи, свідчення, аудіо- і відеофіксації, проте часто виникають труднощі в доступі до таких матеріалів, їх достовірності та автентичності. Особливе значення мають електронні докази, серед яких листування, банківські транзакції, мобільні дані, соціальні мережі та відеозаписи. Їх використання у судовому процесі вимагає ретельної перевірки на достовірність та зв'язок з іншими доказами, що підвищує вимоги до технічних засобів перевірки та процесуального забезпечення.

Зроблено висновок, що ефективне розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з колабораціонізмом, потребує інтеграції традиційних та новітніх методів доказування, зокрема ретельної перевірки електронних доказів та свідчень, що підкріплюються іншими фактами.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, доказування, колабораційна діяльність, електронні докази, колабораціонізм, національна безпека, докази, правоохоронні органи.

Holdberh N.O., Bertash A.P. Difficulties in proving guilt in criminal proceedings related to collaboration: technical and legal aspects.

The article examines the specific difficulties faced by law enforcement agencies in proving collaboration in the context of a military conflict. The author analyzes the technical and legal aspects

that complicate the process of establishing guilt, such as access to objective evidence, credibility of testimony, authenticity of digital materials, and compliance of evidence with the standards of Ukrainian and international law. The author analyzes the two-element structure of the subject matter of proof - general and special elements. The author proposes approaches to solving problems related to access to evidence in the occupied territories and verification of the reliability of the information collected, which will contribute to the observance of the principles of justice and the rule of law in the context of armed conflict.

The study of the problems of the evidence base in criminal proceedings for collaborationism points to numerous legal and practical difficulties that arise during the collection and evaluation of evidence. Establishing an evidence base in such proceedings is a complex process due to the specifics of collaboration activities, which in most cases are carried out under pressure or threat of violence, which casts doubt on the voluntariness and consciousness of such actions. Establishing the fact of collaboration with the occupying forces requires direct and reliable evidence, such as written documents, testimonies, audio and video recordings, but there are often difficulties in accessing such materials, their reliability and authenticity. Of particular importance is electronic evidence, including correspondence, bank transactions, mobile data, social media and video recordings. Their use in litigation requires careful verification of their reliability and connection with other evidence, which increases the requirements for technical means of verification and procedural support.

It is concluded that an effective investigation of criminal offenses related to collaborationism requires the integration of traditional and modern methods of proof, in particular, a thorough examination of electronic evidence and testimony supported by other facts.

Key words: criminal offense, evidence, collaboration, electronic evidence, collaborationism, national security, evidence, law enforcement agencies.

Постановка проблеми. Доведення вини у кримінальних провадженнях, пов'язаних з колабораціонізмом, є однією з найбільш складних та багатограних задач у сучасному кримінальному процесі. Колабораціонізм, як соціально-політичне явище, що являє собою співпрацю осіб з ворожими державами чи їхніми силами з метою завдання шкоди національним інтересам країни, є кримінальним правопорушенням, що не тільки порушує суверенітет і територіальну цілісність держави, але й викликає глибокі соціально-економічні та психологічні наслідки для суспільства. Враховуючи політичний і соціальний контекст, таке кримінальне правопорушення, як правило, пов'язане з особливими обставинами, що ускладнюють процес доведення вини особи в кримінальному провадженні.

Технічні аспекти доведення вини у справах про колабораціонізм включають використання спеціалізованих технічних засобів для збору доказів, таких як аудіо-, відеоконтроль особи, аналіз електронних листувань, збирання матеріальних доказів (наприклад, документів або предметів, які можуть свідчити про співпрацю з ворогом), а також застосування новітніх методів комп'ютерної криміналістики. Однак, ці методи, хоч і ефективні, проте вимагають високого рівня професіоналізму від правоохоронних органів та наукових експертів, а також дотримання всіх процедурних норм для забезпечення допустимості доказів у суді.

Юридичні аспекти цієї проблеми зумовлені складністю правової кваліфікації дій підозрюваних. У багатьох випадках важко чітко визначити, що саме становить «співпрацю з ворогом», а тому доказова база повинна бути всебічною, враховуючи специфіку правових норм, що регулюють ці питання.

Тому доведення вини у кримінальних провадженнях щодо колабораціонізму ставить перед правовою системою низку складних технічних і юридичних завдань, що потребують глибокого аналізу, комплексного підходу та ретельного дотримання норм кримінального процесуального законодавства для забезпечення правосуддя та ефективної боротьби з цим правопорушенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про активне дослідження процесуальних проблем розслідування колабораційної діяльності в умовах правового режиму воєнного стану. Питання колабораціонізму як суспільно небезпечного явища активно досліджується вітчизняними науковцями, а саме: В.В. Малюк, Д. Асанова, О. Бісюка, О. Сьомін та В. Комашко.

Аналіз наукових джерел вказує на те, що дослідники, а саме: І. Беляєв, Т. Вайда, А. Коваленко, А. Мальгіна, М. Пашковський, А. Плотнікова зосереджують увагу на виокремленні процесуаль-

них труднощів, що виникають під час розслідування колабораційної діяльності в умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження процесуальних та правових аспектів розслідування злочинів, пов'язаних з колабораційною діяльністю, в умовах воєнного стану, а також аналіз проблем доказування таких злочинів та специфіки кримінальної відповідальності за участь у колабораційній діяльності.

Виклад основного матеріалу. 3 березня Верховною Радою України прийнятий і 15 березня 2022 р. набув чинності Закон № 2108-IX [1], яким включено до Кримінального кодексу України (далі – КК) нову статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», що охопила значну кількість складів кримінальних правопорушень щодо співпраці з державою-агресором. По суті це різні склади кримінальних правопорушень, хоча деякі з них, конкурують між собою та з існуючими раніше складами [2]. Основною метою нормативного акту № 2108-IX є встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, а супутні цілі: «обмежити доступ до занять посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, строком на 15 років та передбачити інші відповідні покарання для осіб, які співпрацювали з державою-агресором, ... а також можливість ліквідації юридичних осіб, уповноважені особи яких здійснювали таку співпрацю...» [3].

Отже, прийняття Закону № 2108-IX, яким до КК України було додано нову статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», є важливим кроком у встановленні правових основ для покарання за співпрацю з державою-агресором. Проте, окрім визначення відповідальності та покарань для осіб, які вчиняли такі дії, цей нормативний акт підняв низку питань у контексті предмету доказування по воєнним кримінальним правопорушенням. Доказування таких правопорушень вимагає врахування як загальних принципів кримінального процесу, так і специфіки обставин, що супроводжують співпрацю з державою-агресором, адже кожен зі складів злочинів, передбачених ст. 111-1 КК України, має власні особливості та може вимагати окремих підходів до доведення вини.

Відносно предмету доказування по воєнним злочинам, то він по суті, є двоелементним: (1) перший елемент є загальним і включає у себе обставини, передбачені ст. 91 КПК України, проміжні та допоміжні факти, залежно від процесуальної ситуації та специфіки кримінального провадження; (2) другий елемент є контекстуальним (спеціальним), який зумовлює специфіку складу злочину по усіх його складових (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона). Ці елементи мають прямий та зворотній взаємозв'язок, зважаючи на залежність ідентифікації контекстуальних елементів від загальних обставин вчиненого діяння та специфіку оцінки об'єктивної сторони в умовах збройного конфлікту [4, с. 396]. Так, В.С. Бондар, М.В. Кривонос переконані, що «перелік обставин, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні, викладених у ч. 1 ст. 91 КПК України, є універсальним; зрозуміло, що в ході їх доведення слідчий має виходити з міркувань їх рівнозначності, оскільки недоведеність хоча б однієї з них може викликати визнання сукупності доказів недостатньою для прийняття підсумкового рішення» [5].

Враховуючи двоелементну природу предмета доказування у кримінальних провадженнях, що стосуються воєнних злочинів, виникає низка специфічних складнощів, які ускладнюють процес доведення вини у кримінальних провадженнях щодо колабораціонізму. Необхідність забезпечення рівнозначності загальних і контекстуальних елементів доказування вимагає ретельного підходу до збору та оцінки доказів, оскільки недоведеність хоча б однієї з обставин може поставити під сумнів законність та обґрунтованість підсумкового рішення. Крім того, специфіка кримінальних правопорушень в умовах збройного конфлікту ставить додаткові виклики для правоохоронних органів, зокрема, у частині доступу до місць подій, отримання свідчень, а також оцінки достовірності доказів, які можуть бути піддані тиску чи фальсифікації. Ці проблеми потребують детального аналізу та врахування специфіки воєнної ситуації, що ускладнює не лише процес доказування, але й реалізацію правосуддя.

Погоджуємося з науковими поглядами Кіщак Б.І, який вважає, що «злочини, пов'язані з колабораційною діяльністю, зазвичай вчиняються на території, яка перебуває під окупацією. Це ускладнює процес збору доказів і може призвести до того, що певна частина доказів не може бути отримана або вважається недостатньою для встановлення факту вчинення злочину. Ускладнює збір доказів і те, що колаборанти зазвичай діють з використанням закритих каналів зв'язку та забезпечують собі максимальний рівень безпеки. Нарешті, колабораційні дії можуть включати не тільки безпосередню співпрацю з окупантами, але й інші форми діяльності, наприклад, надання фінансової або інформаційної підтримки» [6, с. 60].

Встановлення факту співпраці з державою-агресором при колабораціонізмі є складним і проблемним аспектом доказування з кількох причин, зокрема через низку юридичних, фактичних і процедурних труднощів. Щоб довести факт співпраці з державою-агресором, необхідно довести наявність прямих доказів, які свідчать про свідоме і цілеспрямоване співробітництво з окупаційними силами. Це можуть бути письмові документи, свідчення, аудіо- або відеофіксації, які безпосередньо підтверджують співпрацю. З цього приводу варто навести судження Гарасиміві О.І., Гарасиміва Б.Т., Ряшко О.В., що «абсолютно чітким є факт невизнання національним законодавством України так званого діловодства окупантів (це не стосується свідоцтв про народження та смерть), але у разі встановлення фактів власного створення або допомоги у створенні документів, які продукує нелегітимна влада, саме громадянином України, то це вже не що інше, як колабораціонізм. Сам підпис на подібного роду документах є підставою для виникнення підозри» [7, с. 109].

Проблема в тому, що багато з таких доказів можуть бути відсутні або підроблені, особливо якщо особи, що займали колабораціоністські позиції, свідомо намагалися приховати свою діяльність. Часто під час окупації особи, які співпрацювали з агресором, могли це робити не з власної волі, а через загрозу насильства, втратою життя або життєвих умов. Це може ставити під сумнів рівень свідомої співпраці і ставити під питання, чи дійсно можна кваліфікувати таку поведінку як колабораціонізм у правовому контексті.

У цьому контексті важливо звернути увагу на стурбованість правозахисних організацій, які висловлюють занепокоєння щодо того, що «жителі окупованих територій, зокрема тих, які перебувають під контролем російської армії, проте не мають формального статусу тимчасово окупованої території, опинилися під ризиком притягнення до кримінальної відповідальності за діяння, які не є суспільно небезпечними, проте можуть підпадати під диспозицію ч. 4 статті 111-1 КК» [8, с. 109].

Наукова спільно переконана, що колабораціонізм має бути кваліфікований як свідоме, добровільна співпраця з агресором, яка здійснюється в інтересах ворога і на шкоду національній безпеці держави. У цьому контексті, згідно з правовими визначеннями, не має значення те, з якою метою особа співпрацює з окупантами: навіть якщо вона намагається зберегти свої матеріальні інтереси чи уникнути ризику для життя, це не виправдовує її дії перед законом. Винятковими можуть бути випадки, коли особа перебуває під примусом, наприклад, якщо їй або її родині загрожує смерть чи інші серйозні наслідки.

Зокрема це важливо в розрізі того, що «особливість злочинів про колабораційну діяльність – вчинення їх на тимчасово окупованій території України, до якої не мають доступу працівники правоохоронних органів. Це ускладнює проведення всіх необхідних слідчих (розшукових) та процесуальних дій з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зазначене вимагає від сторони обвинувачення визначення та проведення якомога більшого комплексу слідчих (розшукових) та процесуальних дій з метою перевірки інформації про факт можливої колабораційної діяльності, а у випадку її підтвердження, – здобуття достатніх доказів вчинення таких злочинів» [9]. Враховуючи зазначену складність у здійсненні слідчих та процесуальних дій на тимчасово окупованих територіях, виникає низка проблем, які ускладнюють ефективне розслідування та доведення фактів колабораційної діяльності. Це вимагає особливої уваги до визначення методів збору доказів, а також забезпечення належного контролю над процесом розслідування з урахуванням обмеженого доступу правоохоронців до цих територій.

При здійсненні доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з колабораціонізмом, особливу вагу мають свідчення та докази, отримані в процесі проведення слідчих (розшукових) дій. Однією з основних проблем є забезпечення достовірності таких свідчень, оскільки вони повинні відповідати вимогам, визначеним чинним законодавством, зокрема щодо законності їх отримання, а також точності та об'єктивності. Важливим є також перевірка можливого тиску чи примусу на свідків, що може суттєво вплинути на якість та достовірність інформації, яку вони надають. На практиці такі свідчення можуть бути отримані в умовах, коли підозрювані чи свідки перебувають під значним тиском або примусом з боку окупаційної влади, що може впливати на їхні показання. У таких умовах свідчення можуть бути спотворені або нечесними через психологічний чи фізичний тиск. Оцінка таких свідчень потребує дуже ретельного аналізу, зокрема перевірки наявності ознак примусу, а також їхнього кореляційного підтвердження іншими доказами, такими як електронні записи або матеріальні докази. Проте не слід забувати, що окупація ускладнює доступ до доказів,

оскільки багато з них можуть бути знищені, підроблені або вилучені окупаційними силами. Окрім того, зберігання та обробка таких доказів ускладнені через неможливість належного контролю з боку правоохоронних органів держави. Це стосується як матеріальних доказів (документи, угоди, інші матеріали), так і електронних доказів, таких як листування, транзакції або записи телефонних розмов. У таких умовах особливо важливою стає робота з інформацією, що отримана через негласні методи (наприклад, аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, зняття інформації з електронних інформаційних систем).

Оскільки колабораціонізм є кримінальним правопорушенням, що прямо пов'язаний із національною безпекою, під час отримання показань можуть виникати спокуси з боку правоохоронних органів або інших осіб втручатися у процес отримання доказів для прискорення розслідування або застосування нетрадиційних методів. Це може призвести до порушення принципів справедливого судочинства та зловживання правами, що є великою загрозою для правової держави. Оцінка таких ситуацій потребує дотримання міжнародних стандартів прав людини, які гарантують непорушність прав осіб, які стають учасниками процесу. Відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК України «показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Показання, отримані під час допиту підозрюваного, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо у такому допиті брав участь захисник, а хід і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації» [10].

Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з колабораціонізмом, нерідко потребує використання електронних доказів. Ці докази можуть відігравати ключову роль у встановленні фактів співпраці особи з державою-агресором, а саме:

- листування або повідомлення, що підтверджують співпрацю особи з представниками держави-агресора (електронні листи, переписка в соціальних мережах, месенджерах або форумах, які містять інформацію про підтримку, планування або участь у колабораційній діяльності. Важливими є дані про контакти з особами, що займаються активною антиукраїнською діяльністю, а також будь-яка комунікація, що підтверджує наміри допомогти ворожій стороні.);

- інформація про фінансові перекази та транзакції є важливим видом електронних доказів (банківські операції, перекази коштів, покупки через Інтернет, що можуть свідчити про економічну співпрацю з державою-агресором або підконтрольними особам територіями);

- мобільні телефони зберігають велику кількість інформації, що може бути використано як доказ у кримінальних провадженнях (історії дзвінків, повідомлення, а також дані GPS, які показують місця перебування особи). Якщо виявляється, що особа часто перебувала на території, контрольованій агресором, або знаходилася в місцях, де здійснювались дії колабораціоністів, це може бути вагомим доказом її участі у колабораційній діяльності.

- інформація про відвідувані сайти, пошукові запити та участь у інтернет-форумах, що пропагують діяльність, спрямовану на підтримку держави-агресора. Веб-журнали браузерів можуть містити сліди про заходи на сайти, що підтримують діяльність держави-агресора або пов'язаних з нею організацій.

- записи з камер спостереження можуть бути використані для підтвердження фактів участі особи в акціях, що здійснюються на користь агресора. Наприклад, це можуть бути зображення осіб, що взаємодіють з представниками окупаційних адміністрацій або беруть участь в акціях, спрямованих на підтримку загарбника. Важливою є також перевірка автентичності таких відео та відповідність їх часу і місцю подій.

- дані, отримані з соціальних мереж, де особи можуть публікувати інформацію, що підтверджує їхню участь у колабораційній діяльності. Це можуть бути пости, коментарі, фото та відео, що містять символіку або пропагують підтримку агресора.

Велика кількість електронних документів (наприклад, контракти, списки, договори) може бути збережена на комп'ютерах, мобільних телефонах чи інших пристроях. Це можуть бути файли, що підтверджують організацію чи участь у колабораційній діяльності, або документи, що свідчать про спільні дії з представниками окупаційних адміністрацій.

Погоджуємося з міркуваннями Т.С. Вайди, який зазначає, що доказуванню кримінальних правопорушень пов'язаних з колабораціонізмом передують низка слідчих дій, для реалізації яких українські слідчі використовують такі методи: «1) фіксація та систематизація доступних фактів (дій, діяльності) підозрюваних осіб у ЗМІ, в тому числі в інтернет-ресурсах, на місцевому телебаченні тощо; 2) аудіо, фото- та відеосвідчення очевидців (постраждалих) з числа місцевих жителів окупованої території; 3) аналіз ЗМІ країни-терориста щодо висвітлення стану справ на окупованих територіях; 4) оригінали/копії розпорядчих документів місцевих «керівників» населеного пункту, письмові заяви, відомості оплати праці та ін.» [11, с. 16].

Відповідно до вимог ст. 94 КПК України, суд оцінює докази в їх сукупності, що означає неможливість оцінки кожного доказу окремо, без врахування інших доказів у справі. Оцінка електронних доказів повинна включати їх перевірку, а також з'ясування того, яким чином вони були отримані, зберігались і передавались. Особливо важливо, щоб ці докази відповідали вимогам законодавства щодо захисту інформації та дотримання прав людини, зокрема, забезпечення належної фіксації доказів у відповідності до процесуальних норм. Для підтвердження автентичності електронних доказів необхідно встановити, що ці дані не були змінені або підроблені. Для цього використовуються спеціалізовані технічні методи, зокрема цифрова криміналістика або хешування файлів, які дозволяють забезпечити цілісність інформації та виявити можливі зміни в електронних даних.

Електронні докази повинні бути перевірені на зв'язок з іншими доказами в справі. Це включає оцінку їх відповідності та перевірку на наявність суперечностей, зокрема між свідченнями та електронними даними. Якщо такі суперечності виявляються, це може суттєво поставити під сумнів достовірність наданих доказів.

Висновки. Дослідження проблем доказової бази у кримінальних провадженнях за колабораціонізм вказує на численні юридичні та практичні труднощі, що виникають під час збору та оцінки доказів у контексті воєнних злочинів, зокрема співпраці з державою-агресором. Створення доказової бази в таких провадженнях є складним процесом через специфіку колабораційної діяльності, яка у більшості випадків здійснюється під тиском або через загрозу насильства, що ставить під сумнів добровільність і свідомість таких дій. Встановлення факту співпраці з окупаційними силами потребує наявності прямих і достовірних доказів, таких як письмові документи, свідчення, аудіо- і відеофіксації, проте часто виникають труднощі в доступі до таких матеріалів, їх достовірності та автентичності.

Особливе значення мають електронні докази, серед яких листування, банківські транзакції, мобільні дані, соціальні мережі та відеозаписи. Їх використання у судовому процесі вимагає ретельної перевірки на достовірність та зв'язок з іншими доказами, що підвищує вимоги до технічних засобів перевірки та процесуального забезпечення. Також особливу увагу слід приділяти захисту прав людини в процесі збору таких доказів, щоб уникнути зловживання правами під час розслідувань.

Тому, ефективне розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з колабораціонізмом, потребує інтеграції традиційних та новітніх методів доказування, зокрема ретельної перевірки електронних доказів та свідчень, що підкріплюються іншими фактами. Водночас важливим є забезпечення дотримання прав людини і міжнародних стандартів у процесі збору та оцінки доказів, аби забезпечити справедливість та об'єктивність у вирішенні справ про колабораціонізм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» URL: <http://www.golos.com.ua/documents/z-2108-ix.pdf> (дата звернення 28.10.2024).
2. Кравчук О., Бондаренко М. Колабораційна діяльність: аналіз нової статті 111-1 КК. ГО «Вектор прав людини». Київ, 2022. URL: <http://hrvector.org/podiyi/22-03-20-mbo> (дата звернення 28.10.2024).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність): проект Закону України № 5144 від 24.02.2021 / Проект вноситься народними депутатами України Черневим Є.В., Кравчук Є.М., Потураєвим М.Р. та ін. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206 (дата звернення 28.10.2024).

4. Гловюк І.В., Тетерятник Г.К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування SUE GENERIC. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6/2022.
5. Бондар В.С., Кривонос М.В. Зміст та особливості предмета доказування в кримінальних провадженнях про злочини у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3 (83). С. 195–209.
6. Кіщак Б.І. Особливості доказування злочинів, пов'язаних з колабораційною діяльністю. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 37/2023. С. 56–61.
7. Гарасимів О.І., Гарасимів Б.Т., Ряшко О.В. Колабораційна діяльність: проблемні аспекти доказування. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/451/12155/25410-1> (дата звернення 28.10.2024).
8. Чи може господарська діяльність на ТОТ кваліфікуватися як колабораціонізм? URL: <https://zib.com.ua/ua/154746.html> (дата звернення 28.10.2024).
9. Проблеми доказування злочинів про колабораційну діяльність: аналіз прокурора Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/problem dokazuvannia-zlochyniv-pro-kolaboratsiy nu-diialnist-analiz-prokurora-ofisu-heneralnohoprokurora/> (дата звернення 28.10.2024).
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI (зі змінами та доповненнями). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 28.10.2024).
11. Вайда Т.С. Колабораційна діяльність в умовах війни: поняття, документування та кримінальна відповідальність за протиправні дії/діяльність. Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму. Одеса, 2022. С. 13К17.

УДК 343.985

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.7>

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СУМІЖНІ ПРАВОВІ КОНСТРУКЦІЇ

Єрмак О.В.,

*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки
Пенітенціарної академії України
ORCID: 0000-0003-1872-0383
e-mail: yermak_ov@ukr.net*

Єрмак О.В. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень: поняття, ознаки та суміжні правові конструкції.

Пропонована стаття подає детальний розгляд питань, що виникають в ході пошуку міждисциплінарних зв'язків криміналістикою з кримінальним, кримінальним процесуальним, кримінально-виконавчим правом, теорією оперативно-розшукової діяльності, адміністративним деліктним правом, а так само з кримінологією і психологією злочинної діяльності.

Дослідником звертається увага, що на сьогоднішній день нема єдиної позиції авторів щодо визначення поняття та змістовного наповнення суттєвих ознак будь-якої із зазначених вище характеристик, що пов'язані з таким фундаментальним явищем (процесом), яким є кримінальне правопорушення у формі злочину або кримінального проступку.

Автор доводить, що подальше наукове наповнення криміналістичної характеристики як однієї з центральних категорій сучасної криміналістики, а також інших суміжних галузевих характеристик (кримінально-правова, кримінальна процесуальна, кримінологічна, оперативно-розшукова характеристика, психологічно-правова, адміністративно-деліктна та ін.) доцільно здійснювати з використанням сучасної методології, тобто сукупності обраних дослідником інструментів (методів), а також обов'язково зважаючи на значення офіційно визнаної на рівні нормативно-правових актів вищої юридичної сили (визначених у Кримінальному, Кримінально-виконавчому, Кодексі України про адміністративні правопорушення та Кримінальному процесуальному кодексах України), термінології, у тому числі поняття «кримінальне правопорушення».

Водночас, констатується, що в переважній кількості сучасної навчальної літератури з криміналістики та публікацій в цій царині правові пізнавальні характеристики криміналісти прив'язують лише до застарілого поняття злочину, забуваючи про другу форму кримінального правопорушення – кримінальний проступок, визначаючи поняття та основні його ознаки, вдаючись до застосування словосполучення «криміналістична характеристика злочину», а слід було б вжити – «криміналістична характеристика кримінального правопорушення».

Автор заперечує проти безпідставного обмеження предмету вивчення наук кримінально-правового циклу шляхом використання лише старого терміну «злочин», нехтуючи його логічними зв'язками з такими категоріями як «кримінальне правопорушення» та другу його форму – «кримінальний проступок».

Ключові слова: досудове розслідування злочинів та кримінальних проступків; методика розслідування кримінальних правопорушень; криміналістична характеристика кримінальних правопорушень; кримінально-правова, кримінологічна, кримінально-виконавча, оперативно-розшукова характеристики.

Yermak O.V. Forensic characteristics of criminal offenses: concepts, signs and related legal constructions.

The proposed article provides a detailed consideration of the issues that arise in the course of the search for interdisciplinary connections of criminology with criminal, criminal procedural, criminal

executive law, the theory of operational investigative activity, administrative tort law, as well as with criminology and the psychology of criminal activity. The researcher draws attention to the fact that to date there is no unified position of the authors regarding the definition of the concept and meaningful content of the essential features of any of the above-mentioned characteristics associated with such a fundamental phenomenon (process), which is a criminal offense in the form of a crime or a criminal misdemeanor. The author proves that the further scientific filling of forensic characteristics as one of the central categories of modern criminology, as well as other related branch characteristics (criminal-legal, criminal procedural, criminological, operational-investigative characteristics, psychological-legal, administrative-tort, etc.) is expedient to be carried out using modern methodology, i.e. a set of tools (methods) chosen by the researcher, as well as necessarily taking into account the meaning of officially recognized normative legal acts of higher legal force (defined in the Criminal Code, Criminal Executive Code, the Code of Ukraine on Administrative Offenses and the Criminal Code procedural codes of Ukraine), terminology, including the concept of «criminal offense». At the same time, it is stated that in the majority of modern educational literature on criminology and publications in this field, criminologists attach legal cognitive characteristics only to the outdated concept of crime, forgetting about the second form of criminal offense - criminal misdemeanor, defining the concept and its main features, resorting to the use of the phrase «forensic characteristics of the crime», but it should be used - «forensic characteristics of the criminal offense». The author objects to the groundless limitation of the subject of study of the sciences of the criminal-legal cycle by using only the old term «crime», neglecting its logical connections with such categories as «criminal offense» and its second form - «criminal misdemeanor».

Key words: pretrial investigation of crimes and criminal misdemeanors; method of investigation of criminal offences; forensic characteristics of criminal offenses; criminal-legal, criminological, criminal-executive, operative-search characteristics.

Постановка проблеми. В сучасному світі простір вищої освіти, зокрема освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» зі спеціальності 081 Право і 262 Правоохоронна діяльність є фундаментом успішного демократичного суспільства майбутнього в Україні, де визнаються сучасні європейські практики з підготовки працівників слідчих та оперативних підрозділів органів державної влади, що здійснюють спеціальну протидію злочинності. Підготовка майбутніх фахівців в галузі права потребує обов'язкового врахування ідеї запровадження європейських правових цінностей, які засновані на домінуванні принципу верховенства права.

Вивчення криміналістики здобувачами відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня зі спеціальності 262 Правоохоронна діяльність і 081 Право як навчальної дисципліни у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, повинно слідувати не лише сучасній доктрині верховенства права з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, але й букві законодавства та практиці використання в сучасних українських реаліях.

З огляду на необхідність адаптації законодавства України та практики його застосування в галузі запобігання кримінальним протиправним діянням до законодавства Європейського Союзу, потребують перегляду усталені юридичні конструкції, у тому числі в процесі написання нових навчальних посібників і підручників з криміналістики. Обов'язковому врахуванню як авторами науково-навчальної літератури з курсу криміналістики, так і здобувачами освіти сучасна юридична термінологія: на зміну єдиній формі кримінального правопорушення – «злочину» в Кримінальному процесуальному кодексі України у 2012 році законодавець офіційно передбачив те, що кримінальне правопорушення може мати два види – злочин і кримінальний проступок.

Предмет та методи криміналістики є категоріями історично мінливими та залежить від рівня науково-технічного розвитку держави і права в певний час та на певній території, особливо від нових форм кримінальних протиправних діянь.

Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень – це одна з нових, але не менш важливих категорій сучасної криміналістичної науки. Вона посідає центральне місце в криміналістичній методиці (методиці розслідування кримінальних правопорушень). Елементи криміналістичної методики в свою чергу підпорядковується загальним закономірностям (положенням) криміналістики як науки, зокрема вченням про: про механізм скоєння кримінального правопорушення і «віддзеркалення» його повідомлень (інформації) про нього в навколишньому середовищі; обставини, що підлягають встановленню та доказуванню в кримінальному провадженні відпо-

відно до вимог чинного кримінального процесуального права; питання, які пов'язані з процесом збирання, зберігання, пошуку, передавання, дослідження та використання інформації про відносність, належність, достатність та допустимість доказів в кожному кримінальному провадженні про обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні згідно з вимогами чинного процесуального законодавства; знаряддя і засоби вчинення злочинів і кримінальних проступків тощо. Даний перелік не є вичерпним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз наукових публікацій вітчизняних вчених-криміналістів, дозволяє стверджувати, що проблеми криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень були предметом дослідження Богатирьова О.Г., Вознюка А.А., Гончаренка В.Г., Журавля В.А., Когутича І.І., Коновалової В.Є., Пряхіна Є.В., Салтевського М.В., Стригонюка М.І., Шепітька В.Ю. та ін.

Метою статті є аналіз поняття та елементів такої важливої криміналістичної категорії як криміналістична характеристика кримінальних правопорушень, а також міждисциплінарних зв'язків з: 1) кримінальною, оперативно-розшуковою, кримінально-виконавчою, кримінально-процесуальною, адміністративно-правовою характеристиками; 2) іншими юридичними конструкціями, що пропонуються дослідниками цієї проблематики для дослідження спільного об'єкту – кримінального протиправного діяння та засобів протидії їм.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-правова характеристика – одна з фундаментальних категорій українського кримінального права. Згідно з позицією Вознюка А.А., її слід розглядати нерозривно з криміналістичною, кримінально-виконавчою, оперативно-розшуковою та кримінологічною характеристиками [1, с. 154].

«Виникнення й розробку цього поняття як самостійного елемента в структурі окремої методики розслідування злочинів відносять до середини 60-х – початку 70-х років ХХ ст.» [2, с. 144].

Характеристика – це визначення (опис) істотних (відмінних) ознак, характерних особливостей якоїсь правової категорії або поняття [3, с. 265; 4, с. 161; 5, с. 1556] Оскільки категорія «правопорушення», у тому числі кримінальне у формі злочину і кримінального проступку, вивчається різними юридичними науками, то визначення елементів (істотних ознак) характеристики кримінальних правопорушень здійснюється, виходячи з завдань відповідної галузі права або суміжних учень, що досліджують закономірності еволюції міждисциплінарних категорій:

1) від злочину до кримінального протиправного діяння у формі кримінального правопорушення, що може існувати у вигляді злочину або кримінального проступку;

2) від покарання до заходів кримінально-правового реагування на кримінальні протиправні діяння.

Ось чому, характеристика кримінального правопорушення може бути залежно від галузі юридичної науки:

- кримінально-правовою;
- кримінологічною;
- криміналістичною;
- адміністративно-правовою;
- кримінально-виконавчою;
- кримінально-процесуальною;
- оперативно-розшуковою [3, с. 265].

Поряд з традиційними засобами наукового пошуку, що базується на діалектичному методі пізнання реальності поняття (категорію) «кримінально-правова характеристика», зміст якої включає такі ознаки: сутність і зміст предмета наукового пізнання; його правова природа; склад його застосування (передумова, підстава, умови); види; кримінально-правові наслідки; порівняння із суміжними явищами і процесами доцільно використовувати не тільки для кримінально-правової характеристики кримінальних правопорушень, але й інших правових яви [6, с. 10, 14].

Водночас, Сабадаш В.П. та Ларкін М.О. дають таке визначення: «криміналістична характеристика злочинів – це типова інформаційна система, яка містить дані про ключові елементи механізму злочинної поведінки і слугує основою для планування розслідування і висунення слідчих версій» [2, с. 144]. Структура криміналістичної характеристики та її складові залежать від типу злочину. Зазвичай до елементів криміналістичної характеристики злочинів включаються:

- 1) спосіб вчинення злочину;
- 2) об'єкт злочинного посягання;

- 3) слідова картина;
- 4) особа жертви (потерпілого);
- 5) особа злочинця;
- 6) місце, час і обставини вчинення злочину [2, с. 144-145].

Аналогічної позиції дотримуються харківські криміналісти Булукув О.Ю. та Борисенко І.В., які зазначають, що поряд з криміналістичною характеристикою злочину, існують також кримінально-правова, кримінологічна, а також кримінально-процесуальна характеристики. На мою думку, така позиція є менш інформативною, ніж запропонована нами вище (сім галузевих характеристик) з врахуванням позиції Салтєвського М.В. про види характеристик злочину, який вивчається різними юридичними науками [7, с. 11].

Вказані вчені призначення криміналістичної характеристики вбачають в тому, що вона допомагає:

- 1) розробити окремі методики розслідування;
- 2) побудувати окремі типові моделі розслідування злочинів;
- 3) визначити напрями розслідування конкретного злочину [7, с. 11].

На думку згаданих співавторів підручника з криміналістики (2019 р.), під криміналістичною характеристикою слід розуміти систему відомостей про криміналістичні істотні ознаки злочинів певного виду. Така характеристика відображає закономірні зв'язки між ознаками злочину цього виду і сприяє побудові та перевірці слідчих версій в процесі розслідування злочинів. Зміст криміналістичної характеристики, на їх переконання, включає такі елементи (сукупність ознак):

- 1) спосіб вчинення злочину;
- 2) місце та обстановку скоєння злочину;
- 3) час його вчинення;
- 4) знаряддя і засоби скоєння злочину;
- 5) предмет злочинного посягання;
- 6) особу жертви (потерпілого) злочину;
- 7) особу злочинця;
- 8) типові сліди злочину [7, с. 11–16].

Кузьмічов В.С. та Прокопенко Г.І. визначають криміналістичну характеристику як своєрідну інформаційну модель, яка є кількісно-якісним описом типових ознак конкретного виду (групи) злочину (злочинів). Автори навчального посібника з криміналістики об'єднують у родову юридичну категорію «види галузевих характеристик окремих видів злочинів», що включають:

1) *кримінально-правову (кваліфікаційну) характеристику*, що «формується на основі аналізу ознак злочинів, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, правильної його кваліфікації і з'ясування інших кримінально-правових питань»;

2) *кримінологічну (причинну) характеристику*. Даний вид галузевої характеристики включає певним чином впорядковані відомості про динаміку злочинів, які мають значення в разі встановлення їх причин та умов, що сприяють скоєнню цих злочинів і застосуванню заходів спрямованих на їх усунення [8, с. 252-253].

Крім того, кримінологічна характеристика забезпечує формування більш менш чіткого уявлення не тільки про причини, умови, динаміку кримінальних правопорушень за видами (наприклад, часом доби, віком, територією) [9, с. 577];

3) *кримінально-процесуальну (доказову) характеристику*, що складає предмет доказування в кримінальному провадженні. Так, обставини, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні становлять предмет доказування [8, с. 252].

Відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України У кримінальному провадженні підлягають доказуванню:

І. Подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

ІІ. винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення; ІІІ. форма вини; ІV. мотив; V. мета вчинення кримінального правопорушення; VI. вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, VII. розмір процесуальних витрат; VIII. обставини, які впливають на: ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; 2) характеризують особу обвинуваченого; 3) обтяжують чи пом'якшують покарання; 4) які виключають кримінальну відповідальність; 5) які є підставою закриття кримінального провадження; 6) що є підставою для

звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; IX. обставини, які підтверджують, що: 1) гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення; 3) є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [10, с. 60-61].

Доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [10, с. 60-61].

4) *криміналістичну (слідову) характеристику*, що включає дані стосовно:

окремих елементів складу злочину;

особи жертви злочину;

особи, що вчинила злочин (злочинця);

спосіб скоєння злочину;

зміни в довколишньому середовищі;

інша інформація, що може бути визнана доказом в кримінальному провадженні.

Салтєвським В.М. робиться висновок про існування в юридичній літературі трьох підходів до визначення криміналістичної характеристики:

1) просте перерахування властивостей і ознак, що утворюють певну сукупність;

2) формулювання поняття через «підкреслення їх інформаційної значущості»;

3) опис механізму злочину [3, с. 265-266].

Криміналістичну характеристику злочину визначають як інформаційну модель, що є якісно-кількісною системою опису типових ознак, конкретного виду (групи) злочинів [3, с. 265-266].

Можна погодитися з Шкутою О.О., що «...Спільним в усіх зазначених дефініціях криміналістичної характеристики є твердження, що вона є науковою абстракцією, моделлю у вигляді системи узагальнених даних про групу кримінальних правопорушень або типових ознак певної категорії кримінальних правопорушень, в якій на статистичному рівні відображено кореляцію її елементів» [12, с. 133].

Слід звернути увагу, що лише в малій кількості сучасних навчально-наукових видань з криміналістики авторами надавалось визначення «криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень» [9, с. 577-581; 11, с. 403] і здійснювався відхід від анахронічної дихотомії «злочин-покарання» в напрямі використання сучасних юридичних категорій як «кримінальне правопорушення (злочин і кримінальний проступок)».

Висновки. Кримінально-правова, криміналістична, кримінально-процесуальна, оперативно-розшукова, кримінологічна та психологічні характеристики такої багатогранної міждисциплінарної категорії як «кримінальне правопорушення», яка з огляду на чинне матеріальне кримінальне законодавство, витісняє дуумвірат категорій «злочин і покарання».

На зміну принципу «нема злочину без покарання» прийшов більш гуманніший та ефективніший принцип «невідворотності кримінально-правового реагування на кримінальне протиправне діяння (кримінальне правопорушення), найпоширенішими формами якого є злочин та кримінальний проступок».

З огляду на вищевикладене, на мою думку, подальше наукове наповнення криміналістичної характеристики як однієї з центральних категорій сучасної криміналістики, а також інших суміжних категорій (кримінально-правова характеристика, кримінологічна характеристика, оперативно-розшукова характеристика та ін.) доцільно з використанням терміну «кримінальне правопорушення», а не злочин, який вже не є єдиним видом кримінальних правопорушень.

Крім того, подальші наукові розвідки щодо сутності, змісту та зв'язків з іншими аналогічними категоріями правових наук, які є характеристиками певних суспільних явищ та процесів, та відображають той або інший бік (аспект) кримінальної та антикримінальної теорії та практики, доцільно використовувати дифенційований підхід. Маю на увазі, що окремо розглядати криміналістичну характеристику злочинів та криміналістичну характеристику кримінальних проступків як елементів більш загальної криміналістичної категорії – криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень вже на часі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160.
2. Сабадаш В.П., Ларкін М.О. Криміналістика: навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 228 с.
3. Салтевський М.В. Криміналістика. Підручник: У 2 ч. Ч. 2. Харків, 2001. 528 с.
4. Вознюк А.А. Поняття та елементи кримінально-правової характеристики злочинів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 154–160.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. та голов. ред. В.Т. Бусел. Ірпінь, 2009. 1736 с.
6. Єрмак О.В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.
7. Шепітько В.Ю., Журавель В.А., Коновалова В.О. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 2 / за ред. Шепітька В.Ю. Харків: Право, 2019. 328 с.
8. Кузьмічов В.С., Прокопенко Г.І. Криміналістика: навч. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка та Є.М. Моїсєєва. К: Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
9. Криміналістика: підручник / за заг. ред. В.В. Пясковського. Київ, 2020. 752 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 01 серпня 2024 року: Офіц. текст. Київ: Алерта, 2024. 396 с.
11. Криміналістика: підручник / Р.І. Благута, О.І. Гарасимів, О.М. Дufenюк та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. 4-те вид., перероб. і допов. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 820 с.
12. Шкута О.О. Загальнотеоретичні аспекти криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 132–135.

УДК 347.96+007:004.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.8>

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА РИЗИКИ

Жученко О.Д.,
ORCID: 0009-0009-2795-7068
e-mail: olegzucenko@gmail.com

Жученко О.Д. Вплив сучасних інформаційних технологій на діяльність правоохоронних органів: основні тенденції та ризики.

Розглянуто цифрову трансформацію розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень, яка значною мірою впливає на слідчу діяльність та процес розслідування, змінює практики у сфері прийняття рішень. Доведено, що поява та розвиток інформаційних технологій багато в чому визначає виконання покладених на правоохоронні органи традиційних функцій, а також впливає на появу нових функцій. Зокрема майбутнє реалізації правоохоронними органами функцій з розслідування кримінальних правопорушень багато в чому визначатиметься розвитком нової підгалузі криміналістики – цифрової криміналістики. Розглянуто появу нових концепцій функціонування правоохоронних органів, серед яких електронна поліція, віртуальна поліцейська ділянка та ін., як елементів електронного управління. Створення електронної поліції з точки зору ефективності та результативності має ґрунтуватися на етичних засадах, таких як повага до конфіденційності, підзвітність та прозорість. Визначено, що віртуальна поліцейська ділянка, як інноваційна новаторська технологічна платформа, оптимізує діяльність правоохоронних органів, пов'язує громадськість та правоохоронні органи через інтуїтивно зрозумілу платформу для повідомлення про злочини та доступ до послуг та багато іншого.

Доведено, що використання цифрових технологій та інформаційних систем підвищує ефективність правоохоронних органів та відкриває нові можливості запобігання злочинності, сприяє консультуванню та покращенню операційної ефективності, зокрема шляхом автоматизації слідчих процедур. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології пропонують правоохоронним органам інструменти для оптимізації слідчих процесів, підвищення ефективності забезпечення ними громадської безпеки тощо. Однак, поряд з перевагами є ризики, серед яких порушення безпеки даних, етичні проблеми, технологічна залежність та ін. Стратегічне прогнозування, пов'язане з визначенням перспектив досудового розслідування і судового розгляду, моделюванням наслідків процесуальних рішень, що приймаються з використанням цифрових технологій і плануванням заходів щодо сучасного процесу доказування.

Ключові слова: цифрова трансформація, функції правоохоронних органів, цифрова криміналістика, електронна поліція, віртуальна поліцейська ділянка, штучний інтелект.

Zhuchenko O.D. Influence of modern information technologies on the activities of law enforcement agencies: main trends and risks.

The article considers the digital transformation of the disclosure, investigation and prevention of criminal offenses, which greatly affects the investigative activities and the investigation process, changes practices in the field of decision-making. It is proved that the emergence and development of information technologies largely determines the performance of traditional functions assigned to law enforcement agencies, and also affects the emergence of new functions. In particular, the future of implementation by law enforcement agencies of the function of investigating criminal offenses will largely be determined by the development of a new sub-branch of forensics – digital forensics. It has been considered the emergence of new concepts of functioning of law enforcement agencies, among which electronic police, virtual police station and others, as elements of electronic control. Creating e-policing in terms of efficiency and effectiveness should be based on ethical principles such as respect

for confidentiality, accountability and transparency. It is determined that the virtual police station, as an innovative technology platform, optimizes the activities of law enforcement agencies, connects the public and law enforcement agencies through an intuitive platform for reporting crimes and access to services and much more.

It is proved that the use of digital technologies and information systems increases the efficiency of law enforcement agencies and opens up new opportunities for crime prevention, facilitates counseling and improving operational efficiency, in particular by automating investigative procedures. Modern information and communication technologies offer law enforcement agencies tools to optimize investigative processes, increase the efficiency of ensuring public safety by them, etc. However, along with the advantages, there are risks, among which data security violations, ethical problems, technological dependence, etc. Strategic forecasting associated with determining the prospects for pre-trial investigation and trial, modeling the consequences of procedural decisions which are making using digital technologies, and planning measures for the modern evidence process.

Key words: digital transformation, functions of law enforcement agencies, digital forensics, electronic police, virtual police station, artificial intelligence.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень значною мірою впливає на слідчу діяльність та процес розслідування, змінює практики у сфері прийняття рішень. Досягнення у галузі ІТ надають правоохоронним органам інструменти та ресурси, необхідні для захисту громадян та розкриття кримінальних правопорушень – від сканування номерних знаків та камер спостереження до технологій керування даними, дозволяють повніше формувати доказову базу в розслідуванні кримінальних правопорушень [1, с. 53], забезпечують якість та ефективність судового розгляду матеріалів кримінальних справ за європейськими стандартами [2, с. 73] тощо.

Слід мати на увазі, що у майбутньому з розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій буде змінюватися та розширюватися зміст багатьох основоположних понять, наприклад, власності, від її матеріального контексту до нематеріального, і є вірогідним, що деякі традиційні обов'язки правоохоронних органів можуть змінитися або навіть зникнути, а повна автоматизація мобільних засобів контролю за дотриманням правил дорожнього руху може вплинути на регулятивно-контрольну функцію поліції в цій сфері.

Метою статті є розгляд трансформації основних функцій правоохоронних органів та їх структури, зумовлених розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій та цифровізацією.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика упровадження сучасних інформаційних технологій у діяльність правоохоронних органів є предметом досліджень багатьох вітчизняних науковців, зокрема О. Домашенка, І. Катеринчука, А. Колодіної, А. Кубасенка, В. Кудінова, А. Мовчана, С. Петкова, В. Пядишева, О. Радутного, А. Столітнього, В. Шевчука, В. Шепітька, К. Ярового та ін., залишивши відкритими для подальших наукових розвідок низку теоретичних та практичних питань застосування цифрових інновацій у зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. У найближчій перспективі правоохоронні органи виконуватимуть функції та завдання, які вони виконували і до початку цифрової ери. Наприклад, ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», до завдань поліції відносить «забезпечення публічної безпеки і порядку; охорону прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидію злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги», виконання яких, відповідно до ч. 3 ст. 13, покладено на такі її структурні підрозділи, як «кримінальна поліція, патрульна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони, спеціальна поліція та поліція особливого призначення» [3]. Поділяємо думку В. М. Шевчука, який зазначає, що, враховуючи реалії воєнного стану, однією з найважливіших тенденцій кримінально-процесуальної науки та криміналістики є інтеграція знань, створення та впровадження інноваційних розробок, широке використання цифрових технологій та штучного інтелекту, спрямованих на вирішення завдань протидії злочинності та формування доказової бази [4, с. 203].

Щодо трансформації змісту прогностичної та профілактичної функцій правоохоронних органів під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема поліції, то вона буде ще більшою мірою покладатися на великі дані та алгоритми для прогнозування злочинів та поведінки злочинців, особистості злочинців або жертв злочинів, що допоможе більш ефективно

використовувати ресурси для стримування злочинності та швидкого реагування на загрози, що виникають. При цьому слід брати до уваги два моменти: з одного боку, превентивна поліцейська діяльність може запобігати злочинності ефективніше, ніж традиційні поліцейські методи, а з іншого боку, існують ризики, пов'язані з конфіденційністю, відсутністю прозорості та ін. Зокрема патрулювання як вид превентивної поліцейської діяльності може дедалі більше доповнюватись або навіть замінюватись можливостями розподіленого зондування та дистанційного спостереження, які передбачають використання технологічних досягнень у таких галузях, як відеоспостереження, розпізнавання осіб, БПЛА, що розширить можливості співробітників правоохоронних органів та дозволить оптимізувати розподіл кадрів. Наприклад, у деяких розумних містах датчики дозволяють реагувати на постріли та швидше спрямовувати поліцейських на місце події.

Очевидним є те, що наукові досягнення надавали і чинитимуть значний вплив на криміналістику та судову експертизу. Майбутнє реалізації правоохоронними органами функції з розслідування кримінальних правопорушень багато в чому визначатиметься розвитком нової підгалузі криміналістики – цифрової криміналістики, яка «зосереджена на кримінально-процесуальному праві та доказах щодо комп'ютерів та пов'язаних з ними пристроїв» [5, с. 29]. Вона також розглядається як «прикладна наука про розкриття злочинів, пов'язаних з комп'ютерною інформацією, про дослідження цифрових доказів [6, с. 176], що являє собою «сукупність заздалегідь визначених процесів або завдань, які використовуються під час кримінального розслідування, з деякими особливостями технічної реалізації, схожими з традиційною криміналістикою, для управління та збору інформації про цифрові докази» [7, с. 1280]. В.М. Шевчук до предмета цифрової криміналістики відносить «закономірності виявлення, обліку, попереднього розслідування, використання комп'ютерної інформації, цифрові сліди та засоби їх обробки для вирішення завдань; виявлення, розкриття, розслідування та запобігання кримінальним злочинам, а також розробки на основі цього знання особливостей технічних засобів, методів та методичні рекомендації, спрямовані на оптимізацію діяльності з боротьби з кримінальними правопорушеннями у цифровому просторі» [4, с. 204].

Використання складних інструментів та технологій для збирання, аналізу та складання звітів за цифровими доказами заощаджує час та зусилля та гарантує захист даних від несанкціонованого доступу та потенційного неправомірного використання. Цифрова криміналістика повинна постійно адаптуватися до технологічних розробок та досягнень, щоб бути ефективною. У цифровій криміналістиці з'являються нові напрямки, наприклад хмарна криміналістика. Метою хмарної цифрової криміналістики є відновлення цифрових доказів та відтворення подій шляхом збирання та вивчення даних з хмарних платформ. Можливості програмного забезпечення для цифрової криміналістики щодо отримання даних з хмари в майбутньому будуть удосконалюватися [8]. Очікується, що ринок цифрової криміналістики зросте з 4,49 млрд. доларів США у 2020 році до 8,21 млрд. доларів США до 2026 року [7, с. 1281].

Посилюватиметься вплив інновацій у сфері судової експертизи на виконання правоохоронними органами своїх функцій, наприклад, наукових досягнень у галузі молекулярної фотопідбірки та геотегування за допомогою ізотопного виявлення. Молекулярна фотодобірка, також відома як фенотипування ДНК, може дозволити експертам-криміналістам визначити зовнішній вигляд людини на основі ДНК, залишеної на місці злочину – свого роду «біологічного свідка». Використання мікроРНК може поліпшити аналіз рідин, допомагаючи, наприклад, визначити, чи є рідина менструальною кров'ю чи кров'ю з рани. Завдяки ізотопному виявленню судово-медичні експерти можуть отримати нові засоби геомаркування, тобто визначення, наприклад, географічного походження наркотиків. Слід враховувати, що у подальшому збільшуватиметься розрив між традиційними методами судової експертизи та швидкістю технологічних інновацій і розробкою ефективних методів судової експертизи. Слідчі мають докладати зусиль до опанування новими технологіями шифрування даних, емпіричними даними і розподіленим зберіганням даних [9].

У нових технологічних реаліях відбувається переосмислення правоохоронними органами «своїєї місії у сенсі їх комунікації з громадськістю» [10, с. 405; 11, с. 407]. Нині технологічні досягнення створюють нові можливості позитивної взаємодії громадськості та поліції, зокрема шляхом розширення онлайн-платформ для контактів із онлайн-спільнотою. Багатоканальна комунікація, у тому числі повідомлення про кримінальні правопорушення за допомогою різноманітних додатків, може підвищити рівень участі громадян у забезпеченні правопорядку. Цифрова

взаємодія також може бути доповнена автоматизованими чат-ботами та інструментами штучного інтелекту, що дозволяє поліції швидше та якісніше надавати послуги громадянам.

Розвиток технологій ставить на порядок денний появу нових концепцій функціонування правоохоронних органів, серед яких електронна поліція, віртуальна поліцейська ділянка та ін., як елементів електронного управління. У Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 2003 року зазначається, що загальною метою електронного управління є використання інформаційно-комунікаційних технологій для покращення надання послуг, сприяння громадянській активності та підвищення оперативності, послідовності та ефективності державного сектору [12]. Одним із досягнень у галузі електронного управління є електронна поліція – нова концепція інтернет-технологій, яка застосовується багатьма правоохоронними органами у багатьох країнах для покращення послуг з підтримки правопорядку, що надаються суспільству. Соціальні мережі є основним інструментом, який використовується правоохоронними органами для взаємодії з громадянами, зокрема у форматі 24/7. Наближення правоохоронних органів до громадськості за допомогою Інтернету та мобільних технологій надає багато переваг як правоохоронним органам, так і онлайн-спільноті.

Концепція електронної поліції – це використання технологій, які сприяють ефективній роботі поліції та моніторингу злочинності. Наприклад, система електронних ордерів – це система, де всі ордери на арешт документуються в електронному вигляді, щоб до них можна було отримати доступ через комп'ютери. Одним із проявів функціонування електронної поліції є практика подання заяв до поліції в онлайн-форматі, яка наразі є поширеною у багатьох країнах. Наприклад, система онлайн-подання заяв уже деякий час працює на Мальті, що стосується, здебільшого, кримінальних правопорушень невеликої тяжкості, які не потребують негайної присутності співробітника поліції. Однак, нею також можуть скористатися жертви серйозних злочинів, якщо вони бояться прийти до поліцейської дільниці. Співробітник поліції супроводжуватиме онлайн-заявника на кожному етапі та допоможе йому із правильним заповненням форм. Потім з ним зв'яжеться поліцейський через WhatsApp, Skype, Microsoft Teams, Google Meet або Facetime, аби уточнити деталі» [13].

Створення електронної поліції з точки зору ефективності та результативності має ґрунтуватися на етичних засадах, таких як повага до конфіденційності, підзвітність та прозорість. Щоб гарантувати, що програми електронної поліції реалізуються таким чином, щоб підтримувати цінності та принципи демократичного суспільства, політики та правоохоронні організації мають тісно співпрацювати з організаціями громадянського суспільства. Широке впровадження електронної поліцейської системи потребує забезпечення постійного навчання співробітників поліції. При цьому необхідно приділяти увагу питанням конфіденційності та безпеки, щоб гарантувати, що ці технології використовують таким чином, що сприяє зміцненню довіри та відкритості громадян.

Віртуальна поліцейська ділянка (VPS) – це інноваційна новаторська технологічна платформа, яка оптимізує діяльність правоохоронних органів, пов'язує громадськість та правоохоронні органи через інтуїтивно зрозумілу платформу для повідомлення про злочини та доступ до послуг та багато іншого. Це динамічне рішення посилює поліцейську діяльність у спільноті та сприяє спільному підходу до безпеки та захисту.

З точки зору ефективності та результативності, створення електронної поліції має ґрунтуватися на етичних засадах, таких як повага до конфіденційності, підзвітність та прозорість. Щоб гарантувати, що програми електронної поліції реалізуються саме таким чином, щоб підтримувати цінності та принципи демократичного суспільства, політики та правоохоронні організації мають тісно співпрацювати з організаціями громадянського суспільства. Широке впровадження електронної поліцейської системи потребує також забезпечення постійного навчання співробітників поліції, приділяючи особливу увагу питанням зміцненню довіри та відкритості громадян.

Віртуальна поліцейська ділянка (VPS) – це інноваційна новаторська технологічна платформа, яка оптимізує діяльність правоохоронних органів. Вона пов'язує громадськість та правоохоронні органи через інтуїтивно зрозумілу платформу для повідомлення про кримінальні правопорушення, шляхом доступу до послуг, що надаються поліцією, тощо. Віртуальні поліцейські дільниці вже існують у багатьох країнах, наприклад, у Швеції перша така ділянка була відкрита у 2000 році.

Наразі одним з найбільш обговорюваних напрямів впливу інформаційно-телекомунікаційних технологій на правову сферу загалом, та правоохоронну зокрема, є використання технології штучного інтелекту. Технології ШІ значною мірою перетворюють правоохоронну діяльність,

профілактику та виявлення кримінальних правопорушень. По суті, прийняття та використання ШІ правоохоронними органами – це не просто використання технологій, це переосмислення роботи поліції в цифрову епоху з чітким акцентом на підвищення суспільної безпеки за дотримання принципів справедливості та неупередженості, що лежать в основі функціонування демократичного суспільства.

Інтелектуальні алгоритми можуть аналізувати величезні обсяги даних, виявляючи закономірності та тенденції, які можуть спрямовувати дії правоохоронних органів, виявляти потенційні осередки злочинності та спільноти, що перебувають у зоні ризику, і навіть типи злочинів, найпоширеніших у певних сферах. Більше того, предиктивна поліція – одна з найефективніших додатків ШІ у правоохоронній діяльності, використовує можливість аналізу даних для прогнозування потенційних злочинних дій до того, як вони відбудуться. Як зазначає В. Г. Пядишев, «на відміну від традиційних методів, штучний інтелект пропонує динамічний підхід до розкриття кримінальних правопорушень використовуючи можливості аналізу даних, машинного навчання та розпізнавання образів, а здатність систем ШІ швидко обробляти величезні обсяги інформації, дозволяє правоохоронним органам виявляти закономірності, виявляти потенційних підозрюваних та активно запобігати злочинам» [10, с. 409]. Такі заходи можуть допомогти правоохоронним органам стати більш ефективними, зосередивши свої ресурси там, де вони найбільше потрібні. Виклики, з якими стикається українська правоохоронна та судова системи у воєнний час, зокрема «блокування чи ускладнення роботи установ на деокупованих та прифронтових територіях, нестача кадрів, велика кількість справ та ін.», значним чином підвищують ймовірність використання штучного інтелекту в Україні, при цьому сферу кримінальної юстиції «називають найменш перспективною для імплементації ШІ» [14, с. 33].

Перспективним інструментом для правоохоронних органів стає технологія безпілотних літальних апаратів зі штучним інтелектом, пропонуючи практичну та економічно ефективну альтернативу традиційним методам спостереження, таким як гелікоптери. Ці безпілотники забезпечують огляд потенційно нестабільних ситуацій із висоти пташиного польоту, допомагаючи правоохоронним органам приймати обґрунтовані рішення та відповідним чином реагувати. Однак використання такої технології не позбавлене протиріч, зокрема щодо порушення конфіденційності. Також наголошується на неконтрольованому використанні програмного забезпечення ШІ співробітниками поліції для моніторингу соціальних мереж громадян, що викликає ще більше занепокоєння з приводу конфіденційності.

Правоохоронні органи для прискорення розслідувань та потенційного запобігання кримінальним правопорушенням дедалі частіше використовують системи розпізнавання осіб на базі штучного інтелекту та біометрії. Наприклад, ідентифікуючи людину, яка залишила відбиток пальця на місці злочину, поліція може швидко знайти підозрюваного та притягнути його до відповідальності. Однак поряд із очевидними перевагами ці технології також містять значні ризики, оскільки відсутність контролю людини за процесами прийняття рішень на технології ШІ порушує питання відповідальності. Наприклад, якщо ШІ дасть збій або прийме невірне рішення, залишається незрозумілим, хто за це відповідатиме – правоохоронні органи, черговий офіцер чи виробник таких програм?

Отже, інформаційно-телекомунікаційні технології сприяють удосконаленню роботи правоохоронних органів, однак вони містять багато ризиків, на що звертають увагу дослідники цієї проблематики. Зокрема О. Е. Радутний, із посиланням на зарубіжних дослідників, звертає увагу на небезпеку критичних зловживань при «диктатурі» великих даних у правоохоронній діяльності [15, с. 96]. Так, Ендрю Фергюсон наголошує, що «предиктивна поліція, спираючись на кореляції та алгоритми для прогнозування ймовірних місць скоєння злочинів, може бути як ефективною, так і проблематичною: з одного боку, вона є здатною допомогти правоохоронним органам більш ефективно розподіляти ресурси і потенційно запобігати правопорушенням, але з іншого боку, може підсилити упередження та дискримінацію, що має наслідком надмірний поліцейський нагляд в одних громадах і нестачу ресурсів в інших, вимагає підсилення прозорості, підзвітності та спирається на етичні міркування в кримінальному правосудді» [16]. Б. Гаркорт застерігає від того, що «використання великих даних у правоохоронній діяльності увічнює та посилює існуючу соціальну нерівність, замість того, щоб вирішувати її, піддає маргіналізовані групи підвищеному нагляду та дискримінації» [17]. До ризиків широкого використання технологій нагляду та прийняття рішень, в основу яких покладено великі дані, що може «загрожувати приватному життю та громадянським свободам, стати приводом для поглиблення расової та соціальної нерів-

ності, посилює існуючі упередження та дискримінації у зв'язку з їх недостатньою прозорістю та підзвітністю» [18], а також «призведе до посилення он-лайн переслідувань і злочинів на ґрунті ненависті» [19]. Отже, безконтрольне використання ІІІ в правоохоронних та судових системах може мати негативні наслідки, зокрема містить загрозу безпеці даних, етичні та юридичні проблеми, підриває фундаментальні права людини, такі як право на недискримінацію, право на захист особистих даних та конфіденційність, право на свободу вираження поглядів та право на справедливий судовий розгляд. До найбільших ризиків застосування ІІІ у межах кримінального провадження відносять непередбачуваність результатів, відповідальність за помилки, заміщення людської праці, етичні моменти» [14, с. 33].

Висновки. У підсумку зазначимо наступне. Поява та розвиток інформаційних технологій багато в чому визначає виконання покладених на правоохоронні органи традиційних функцій, а також впливає на появу нових функцій. Зокрема, впровадження комп'ютерних систем, програмних додатків, технології штучного інтелекту, використання великих даних, інтелектуальний аналіз даних, інструменти цифрової криміналістики, впровадження електронного поліцейського та інші технологічні інновації зробили революцію в традиційних методах правоохоронної діяльності та сприяють появі нових стратегій прогнозування кримінальних правопорушень. Використання цифрових технологій та інформаційних систем підвищує ефективність правоохоронних органів та відкриває нові можливості запобігання злочинності, сприяє консультуванню та покращенню операційної ефективності, зокрема шляхом автоматизації слідчих процедур.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології пропонують правоохоронним органам інструменти для оптимізації слідчих процесів, підвищення ефективності забезпечення ними громадської безпеки тощо. Однак поряд з перевагами є ризики, серед яких порушення безпеки даних, етичні проблеми, технологічна залежність та ін. Стратегічне прогнозування, пов'язане з визначенням перспектив досудового розслідування і судового розгляду, моделювання наслідків процесуальних рішень, що приймаються з використанням цифрових технологій, і планування заходів щодо сучасного процесу доказування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Домашенко О.М. Проблемні питання використання цифрових доказів у криміналістиці. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці*: матеріали міжнар. круглого столу (м. Харків, 12 груд. 2019 р.). Харків, 2019. С. 52–55.
2. Konovalova V.O., Shevchuk V.M. Digital criminalistics as a strategic direction of formation of criminalistic knowledge. *Advanced discoveries innovations, of modern, science experience, approaches and innovations: collection of scientific papers*: III International Scientific and Theoretical Conference (Amsterdam, Netherlands, 2023, January 20). Amsterdam, 2023. P. 73–77.
3. Про Національну поліцію: Закон України від 11.04.2015 № 580-VIII у ред. від 16.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
4. Shevchuk V. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. *Modern Knowledge: Research and Discoveries*: Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference (Vancouver, Canada, May 19–20, 2023). P. 198–219. DOI 10.51582/interconf.19-20.05.2023.019.
5. Maras M.-H. Computer forensics: cybercriminals, laws, and evidence. 2nd ed.. Burlington : Jones & Bartlett Learning, 2014. 372 p.
6. Колодіна А.С., Федорова Т.С. Цифрова криміналістика: проблеми теорії і практики. *Київський часопис права*. 2022. № 1. С. 176–180. DOI: 10.32782/klj/2022.1.27.
7. An Algorithm for Crime Detection in Digital Forensics / A. Singh, S.K. Singh, N. Singh, Sandeep K. Nayak. *Journal of Survey in Fisheries Sciences*. 2023. Vol. 10. P. 1281–1290. DOI 10.17762/sfs.v10i3S.136.
8. Deepak Thakkar. The Future of Digital Forensics: Trends and Emerging Technologies. 2024. Apr 12. URL: https://medium.com/@deepak_94375/the-future-of-digital-forensics-trends-and-emerging-technologies-567483f778d6.
9. Nelufule N., Masango Mf., Singano T. The Future of Digital Forensic Investigations: Keeping the Pace with Technological Advancements. *Conference: 2024 47th MIPRO ICT and Electronics Convention (MIPRO)*. 2024. DOI 10.1109/MIPRO60963.2024.10569461.

10. Пядишев В.Г. Перспективи розвитку проактивної діяльності поліції: зарубіжний погляд. *Право і суспільство*. 2024. № 1, т. 2. С. 403–412. DOI 10.32842/2078-3736/2024.1.2.61.
11. Проневич О.С. Проактивна діяльність поліції (міліції) як складова сучасної парадигми охорони правопорядку. *Форум права*. 2011. № 3. С. 639–643.
12. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage MISC/2003/CLT/CH/14/ UNESCO. 2003. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000132540>.
13. Заяву в поліцію тепер можна подати онлайн на Мальті. *Закон і бізнес*. 2024. 13 серпня. URL: <https://zib.com.ua/ua/print/162668.html>.
14. Малачівська-Данчак М. Інтеграція штучного інтелекту в кримінальний процес: чи готова Україна до цього? *Юридичний вісник України*. 2024. 16–30 квіт. (№ 16–17). С. 33.
15. Радутний О.Е. Великі дані: кореляція та причинність (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2023. № 2. С. 94–112. DOI 10.37750/2616-6798.2023.2(45).282328.
16. Ferguson A.G. The rise of big data policing: Surveillance, race, and the future of law enforcement. New York : NYU Press, 2017. 272 p.
17. Harcourt B.E. The counterrevolution: How our government went to war against its own citizens. Basic Books, Feb 27, 2018. 336 p.
18. Angwin J. Dragnet Nation: A Quest for Privacy, Security, and Freedom in a World of Relentless Surveillance. New York: Times Books, 2014. 304 p.
19. Citron D.K. Hate Crimes in Cyberspace. Harvard University Press, 2014. 352 p.

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.9>

СИСТЕМА ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Кікінчук В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
директор навчально-наукового інституту № 2
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2241-6384
e-mail: vasil41900@gmail.com*

Кікінчук В.В. Система засобів доказування у кримінальному провадженні.

У статті наголошено, що одним із невід’ємних складових доказування в кримінальному провадженні є засоби доказування. Проте невиправдано мало уваги приділяється як з боку науковців, так і практиків питанню про засоби доказування, зокрема визначенню їх сутності. Підкреслено, що засобам доказування та доказуванню в кримінальному провадженні притаманні спільні ознаки, які вказують та водночас обумовлюють їх взаємозалежність. З’ясовано, що засобами доказування в кримінальному провадженні є інструменти отримання, перевірки та оцінки доказів під час досудового розслідування та судового розгляду. Виокремлено основні ознаки засобів доказування в кримінальному провадженні, які в своїй сукупності визначають їх сутність, є: регламентованість кримінальним процесуальним законодавством підстав і порядку їх використання; спрямованість на встановлення обставин, що підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження, а також вмотивування прийняття процесуальних рішень і аргументування правових позицій з процесуальних питань; відповідність міжнародно-правовим стандартам; використовуються виключно уповноваженими суб’єктами під час здійснення кримінального провадження. Систематизовано засоби доказування в кримінальному провадженні за наступними критеріями: 1) залежно від способів доказування варто виокремлювати: засоби збирання доказів; засоби перевірки доказів; засоби оцінки доказів; 2) залежно від їх природи розрізняють: процесуальні дії: слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії, заходи забезпечення кримінального провадження, витребування та отримання речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок, інші процесуальні дії; мисленнєві дії: аналіз практики Європейського суду з прав людини, постанов Верховного Суду, наявних у матеріалах кримінального провадження доказів і т. п.; змішані – поєднання процесуальних і мисленнєвих дій; 3) залежно від призначення бувають: засоби-інструменти доказування; засоби-способи доказування.

Ключові слова: доказування, засоби доказування, кримінальне провадження, система, докази, процесуальні дії, критерії.

Kikinchuk V.V. System of proof means in criminal proceedings.

In this article, it has been emphasized that one of the integral components of proof in criminal proceedings is means of proof. However, unjustifiably little attention is paid by both scientists and practitioners to the issue of means of evidence, in particular, determining their essence. It has been emphasized that means of evidence and evidence in criminal proceedings have common features that indicate and at the same time determine their interdependence. It has been found that the means of evidence in criminal proceedings are tools for obtaining, verifying and evaluating evidence during pre-trial investigation and trial. The main features of the means of evidence in criminal proceedings have been identified, which in their entirety determine their essence, are: regulation by criminal procedural legislation of the grounds and the procedure for their use; aimed at establishing circumstances that are subject to proof and are important for criminal proceedings, as well as motivating the adoption of procedural decisions and arguing legal positions on procedural issues; compliance with international legal standards; used exclusively by authorized entities during criminal proceedings. Means of evidence

in criminal proceedings have been systematized according to the following criteria: 1) depending on the methods of proof, it is worth distinguishing: means of collecting evidence; means of verifying evidence; means of evaluating evidence; 2) depending on their nature, they distinguish: procedural actions: investigative (search), covert investigative (search) actions, measures to ensure criminal proceedings, requesting and receiving things, copies of documents, information, expert opinions, audit conclusions, inspection reports, other procedural actions; mental actions: analysis of the practice of the European Court of Human Rights, Supreme Court decisions, evidence available in the materials of criminal proceedings, etc.; mixed – a combination of procedural and mental actions; 3) depending on the purpose, there are: means-instruments of proof; means-methods of proof.

Key words: proof, means of proof, criminal proceedings, system, evidence, procedural actions, criteria.

Постановка проблеми. Жодне кримінальне провадження не можна уявити без та поза процесу доказування. Це обумовлене передусім завданнями кримінального провадження, передбаченими ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Зокрема, одним із складових такого завдання є «забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування» і «щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [1]. Проте вирішення вказаних завдань неможлива без збирання, перевірки та оцінки доказів, які підтверджують чи спростовують обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст.ст. 91, 485, 505 КПК України) [1]. З огляду на що протягом багатьох десятиліть не втрачає своєї актуальності питання про якісне та належне доказування в кримінальному провадженні. При цьому все частіше зустрічаються спроби вирішення вказаної проблематики не тільки шляхом удосконалення кримінального процесуальної регламентації вказаної діяльності, а й вироблення ефективних та практикоорієнтованих криміналістичних рекомендацій стосовно використання засобів доказування в кримінальному процесуальному доказуванні зокрема та кримінальному провадженні загалом. Приміром, як слушно з цього приводу вказує І.І. Котюк, «в структурі процесуального доказування слід розрізняти два аспекти: криміналістичний, тобто такий, що спрямований на виявлення, отримання та фіксацію даних про факт та обставини вчиненого злочину і процесуальний, який проявляється у процесуальному закріпленні, посвідченні, перевірці та оцінці отриманих фактичних даних у спосіб, визначений законом» [2, с. 52].

Водночас існує нагальна потреба у виробленні уніфікованого категоріально-понятійного апарату, адже без єдності в розумінні не може бути й мови про єдність у правозастосовній практиці, що недопустимо в кримінальній процесуальній діяльності, оскільки суперечить формі та засадам кримінального провадження. Зокрема, потрібно сформулювати чітке уявлення про сутність і систему засобів доказування. Тільки в такому разі в подальшому вбачається можливим формування та/чи вдосконалення тактики використання таких засобів у кримінальному провадженні загалом та під час досудового розслідування окремих кримінальних правопорушень зокрема. З огляду на що **метою** представленого дослідження є визначення системи засобів доказування в кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Поняття, система, значення та місце кримінального процесуального доказування в кримінальній процесуальній діяльності досліджували з різних аспектів Р.І. Благута, Н.Р. Бобченко, О.О. Бондаренко, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, О.М. Гумін, Ю.В. Гуцуляк, С.О. Данькова, О.М. Дуфенюк, О.В. Капліна, А.В. Коваленко, В.О. Попелюшко, О.В. Пчеліна, В.В. Романюк, Г.К. Тетерятник, В.М. Фігурський, Т.Г. Фоміна, О.Г. Шило, О.О. Юхно та інші. Але, незважаючи на вагомий доробок в окресленій царині, чимало питань не втрачають своєї актуальності та залишаються дискусійними, а окремі з них узагалі недослідженими, й по сьогодні. Зокрема, на сторінках фахової наукової літератури переважно точаться дискусії з приводу сутнісних ознак доказування, властивостей доказів, предмета та меж доказування. Також останнім часом усе більше уваги приділяється стандартам, зокрема міжнародно-правовим, доказування в кримінальному провадженні. При цьому з незрозумілих причин питання про засоби доказування, їх ознаки, поняття та систему, досі залишається малодослідженим. Приміром, як зазначає з цього приводу М.А. Погорецький, «незважаючи на те, що доказування є найбільш дослідженою науковою категорією й багатьма вченими вже майже півстоліття визнається самостійною науковою теорією кримінального процесу, до цього часу серед правників немає єдності думок щодо низки складових цієї теорії. На сьогодні дискусійними залишаються питання щодо методологічної ос-

нови доказування, щодо співвідношення доказування і пізнання, щодо доцільності використання в теорії доказування теорії відбиття, щодо мети та результатів доказування, щодо *засобів* (виділення наше – В.В.) та суб'єктів доказування тощо» [3, с. 309]. Хоча, на наш погляд, це є невинувато, адже засоби доказування є одними з вихідних начал, що в своїй сукупності визначають загальні засади кримінального процесуального доказування на рівні з доказами, процесуальними джерелами доказів і т. п.

Виклад основного матеріалу. Одним із невід'ємних складових доказування в кримінальному провадженні є засоби доказування. Про це неодноразово вказують чимало науковців, які з'ясовують сутність доказування та його структурні елементи. Наприклад, В.П. Гмирко схематично зображує структуру діяльності з доказування як сукупність організованих і взаємопов'язаних функціональних місць, одним із яких є «засоби діяльності доказування» [4, с. 99–301]. М.А. Погорельський також серед системоутворюючих структурних елементів кримінального процесуального доказування, поряд із об'єктом, предметом, суб'єктом, метою, завданнями та результатом, називає засоби [5, с. 71; 3, с. 312].

Термін «засоби доказування», за аналогією з терміном «доказування», законодавчо не закріплений. Проте він активно використовується як науковцями, так і правниками-практиками в своїй повсякденній професійній діяльності. Одними із перших згадок про вказане поняття є наукові праці з галузі кримінального процесу ще за часів радянської України. Зокрема, М. Гродзинський засобами доказування, за допомогою яких встановлюються факти, називав докази. На думку вченого, засоби доказування – це одне із значень терміну «докази». При цьому науковець пояснює свою позицію наступним чином: «положення закону, які регламентують збирання, витребування і подання доказів, стосуються засобів доказування і мають на увазі виклик і допит свідків, проведення експертизи (з наступним одержанням висновку експерта), відшукування і дослідження речових доказів, витребування необхідних для справи документів тощо» [6, с. 56–57]. Тобто, з наведеного помітно, що М. Гродзинський фактично зводить засоби доказування до діяльності зі «збирання, витребування та подання доказів». Проте таку діяльність жодним чином не можна ототожнювати із доказами, адже останні, будучи фактичними даними, отримуються за допомогою засобів доказування під час реалізації дій з їх збирання, подальшої перевірки й оцінки. У наведеному твердженні прослідковуються логічні помилки, адже науковець спочатку стверджує, що засоби доказування є одним із значень доказів, а згодом характеризує їх як окремі дії з відшукування, отримання та дослідження доказів. Тобто відбувається ототожнення дії та результату.

Однією з фундаментальних праць у доктрині кримінального процесу, яка присвячена з'ясуванню сутності засобів доказування та представленню їх системи, є дисертація С.М. Стахівського. Вчений однозначно висловлює свою позицію з приводу того, єдиним засобом кримінального процесуального доказування є виключно кримінальні процесуальні докази [7, с. 6]. Обрану позицію вчений обґрунтовує тим, що доказування – це насамперед сукупність дій, які можуть за своєю природою бути як розумовими, так і практичними, а засоби доказування – це те, за допомогою чого вдається довести (доказати) обставини, що входять до предмета доказування, тим самим відновлюючи модель кримінальної події, що мала місце в минулому. Тому, на думку науковця, засобами доказування можуть бути виключно докази і жодним чином слідчі чи будь-які інші процесуальні дії. На переконання вченого, останні є засобами збирання доказової інформації, а не доказування [8, с. 170]. Проте, на нашу думку, такий підхід є занадто вузьким і невинувато зменшує змістовне наповнення досліджуваної категорії, а значить і обсяг інструментарію, за допомогою якого уповноважені суб'єкти можуть здійснювати доказування в кримінальному провадженні. Більше за все, докази – це не засоби, а результат доказування в кримінальному провадженні. Бо під останнім прийнято розуміти регламентовану кримінальним процесуальним законодавством діяльність уповноважених суб'єктів зі збирання, перевірки та оцінки доказів з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню та/чи мають важливе значення для кримінального провадження. Водночас згідно зі ст. 84 КПК України «доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому цим Кодексом порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню» [1]. Проте, у разі перевірки та оцінки доказів під час здійснення розумових операцій зі співставлення наявних матеріалів кримінального провадження доказів і перевірки їх на наявність суперечностей, протиріч, а також їх відповідності критеріям належності, достовірності, допустимості та достатності,

зібрані докази також будуть засобами доказування. Тому вищенаведене вказує на наявність взаємного зв'язку між досліджуваними категоріями. Відповідно, вказане демонструє взаємозв'язок між доказуванням як діяльністю, засобами доказування як інструментами діяльності та доказами як результатом діяльності, який схематично можна зобразити наступним чином: «доказування (збирання, перевірка, оцінка) ↔ засоби доказування ↔ докази».

Більше за все, у контексті вищезазначеного вбачається слушним твердження А.В. Коваленка, згідно з яким «з огляду на практичну, інструментальну складову доказування в кримінальному провадженні – діяльність уповноважених осіб із збирання (отримання), процесуального закріплення, дослідження, перевірки, оцінки, практичного використання доказів та інших джерел фактичних даних – сформовані докази та їх процесуальні джерела виступають не стільки засобом, скільки результатом такої діяльності» [9, с. 296].

Нам імпонує позиція, якої дотримуються Н.Р. Бобечко, В.М. Фігурський. На їх думку, «докази займають чільне місце серед засобів кримінального процесуального доказування, однак поряд з процесуальними діями, як способами їх отримання та перевірки, вони виконують різну роль у процесі доказування. Види засобів кримінального процесуального доказування мають власне призначення. Применшувати значення інших засобів кримінального процесуального доказування не виправдано. Якщо докази позначають пізнавальний компонент доказування, то способи їх отримання і перевірки становлять його засвідчувальний компонент. Інформація про факти і обставини, що підлягають доказуванню і мають значення для кримінального провадження, стає надбанням суб'єкта доказування лише за допомогою здійснення процесуальних дій. Понад те, не будь-які знання елементів предмету доказування можуть вважатися придатними у цьому процесі, а лише ті, що одержані за дотримання установленої законом процесуальної форми» [10, с. 310].

Дійсно, не можна засоби доказування зводити виключно до доказів, адже останні необхідно отримати, перевірити та оцінити. А це здійснюється за допомогою проведення певних дій чи їх комплексу. При цьому останні обов'язково повинні бути регламентовані кримінальним процесуальним законодавством. Відповідно сміло можна стверджувати, що засобами доказування в кримінальному провадженні, поряд із доказами, є процесуальні дії. Такої позиції дотримується багато вітчизняних процесуалістів. Зокрема, мова йде про таких учених, як: К.В. Антонов, Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк, В.Т. Нор, О.В. Сачко, В.М. Тertiшник, В.Г. Уваров тощо. Названі науковці пропонують виокремлювати дві групи засобів доказування залежно від форми реалізації доказування в кримінальному провадженні – розумової чи процесуальної діяльності. На думку вчених, засобами логічно-розумового доказування є докази, а процесуального – процесуальні дії, за допомогою яких отримують докази. Такими процесуальними діями можуть бути слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії, заходи забезпечення кримінального провадження [11, с. 78; 12, с. 39; 13, с. 303–305]. Крім того, до засобів доказування у кримінальному провадженні в широкому розумінні науковці пропонують відносити «загальновідомі та визнані (безспірні) факти, презумпції, преюдиції, фікції і, власне, докази» [11, с. 78; 12, с. 39; 13, с. 303–305; 10, с. 311].

Одним із перших здійснює спробу систематизувати засоби доказування В.П. Гмирко, здійснивши їх поділ на:

- юридичні (конституційно-правні, кримінально-процесуальні, кримінально-правні, оперативно-розшукові, криміналістичні, адміністративно-правні та цивільно-правні засоби);
- неюридичні (засоби аксіології, юридичної етики, теорії оцінок, логіки доказування, загальної й юридичної психології, теорії вироблення рішень та судової риторики) [4, с. 198].

Згодом А.В. Коваленко «на підтримку широкого підходу до тлумачення засобів кримінального процесуального доказування» пропонує «до засобів кримінального процесуального доказування на правах рівноцінно важливих та взаємопов'язаних елементів віднести:

1) знаряддя доказування-обґрунтування – фактичні дані та їх джерела (докази, презумпції, преюдиції, безспірні та загальновідомі факти);

2) способи доказування – способи збирання, дослідження, перевірки, оцінки й використання доказів та способи (форми) використання презумпцій, преюдицій, безспірних і загальновідомих фактів» [9, с. 297-298].

На нашу ж думку, система засобів доказування в кримінальному провадженні може бути представлена по-різному залежно від критеріїв виокремлення її елементів, а саме:

1) залежно від способів доказування варто виокремлювати:

- засоби збирання доказів;

- засоби перевірки доказів;
- засоби оцінки доказів;
- 2) залежно від їх природи розрізняють:
 - процесуальні дії: слідчі (розшукові), негласні слідчі (розшукові) дії, заходи забезпечення кримінального провадження, витребування та отримання речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок, інші процесуальні дії;
 - мисленнєві дії: аналіз практики Європейського суду з прав людини, постанов Верховного Суду, наявних у матеріалах кримінального провадження доказів і т. п.;
 - змішані – поєднання процесуальних і мисленнєвих дій;
- 3) залежно від призначення бувають:
 - засоби-інструменти доказування;
 - засоби-способи доказування.

Висновки. Отже, засоби доказування в кримінальному провадженні є невід’ємним елементом кримінального процесуального доказування. Основними ознаками засобів доказування в кримінальному провадженні, які в своїй сукупності визначають їх сутність, є: регламентованість кримінальним процесуальним законодавством підстав і порядку їх використання; спрямованість на встановлення обставин, що підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження, а також вмотивування прийняття процесуальних рішень і аргументування правових позицій з процесуальних питань; відповідність міжнародно-правовим стандартам; використовуються виключно уповноваженими суб’єктами під час здійснення кримінального провадження. Засоби доказування в кримінальному провадженні запропоновано систематизувати залежно від способів доказування, їх природи та призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
2. Котюк І.І. Теоретико-правовий аналіз сучасного розуміння поняття «доказування». *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 50–56.
3. Погорецький М.А. Сучасні концепції кримінального процесуального доказування. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*: збірник матеріалів Між-нар. наук.-практ. конф. до 100-річчя від дня народження професора М.В. Салтевського (м. Харків, 08 листоп. 2017 р.). Харків, 2017. С. 309–312.
4. Гмирко В.П. Доказування у кримінальному процесі: діяльнісна парадигма. Теоретичний аналіз. Проблематизація. СТД–репрезентація. Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2010. 314 с.
5. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 63–79.
6. Гродзинський М. Питання доказування у Кримінально-процесуальному кодексі Української РСР. *Радянське право*. 1962. № 2. С. 56–61.
7. Стахівський С.М. Кримінально-процесуальні засоби доказування: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2005. 31 с.
8. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування: монографія. Київ, 2005. 272 с.
9. Коваленко А.В. Криміналістичні засоби кримінального процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. № 4. Том 30. С. 293–303. DOI: 10.31359/1993-0909-2023-30-4-293.
10. Бобечко Н.Р., Фігурський В.М. Поняття засобів кримінального процесуального доказування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 309–316. DOI [HTTPS://DOI.ORG/10.32782/2524-0374/2023-5/77](https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/77).
11. Антонов К.В., Сачко О.В., Тertiшник В.М., Уваров В.Г. Теорія доказів: підручник для слухачів магістратури юридичних вузів / за заг. ред. д.ю.н., професора В.М. Тertiшника. Київ: Алерта, 2015. 294 с.
12. Докази та доказування у кримінальному провадженні: навч. посібник / Р.І. Благута, Ю.В. Гуцуляк, О.М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.

13. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В.Т. Нор (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 960 с.

УДК 343.102

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.10>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ ОСОБИ, ЯКА ПОГОДИЛАСЯ НА ЗАСАДАХ КОНСПІРАЦІЇ НАДАВАТИ СВОЮ ДОПОМОГУ ПРАВООХОРОННИМ ОРГАНАМ В УКРАЇНІ

Козаченко О.І.,
*доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри правоохоронної
та антикорупційної діяльності,
Навчально-науковий інститут права
імені князя Володимира Великого
ORCID: 0000-0003-1449-3670*

Гелемей М.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістики
та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2608-9117*

Козаченко О.І., Гелемей М.О. Теоретичні засади забезпечення безпеки особи, яка погодилася на засадах конспірації надавати свою допомогу правоохоронним органам в Україні.

Негласне співробітництво правоохоронним органам за своєю сутністю є діяльністю небезпечною, насамперед для особи, яка погодилася надавати свою допомогу у виконанні завдання оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження. Саме тому у багатьох розвинених країнах наявні спеціальні програми із захисту таких осіб. В Україні це становить серйозну проблему, оскільки питання безпеки особи, яка погодилася на засадах конспірації надавати свою допомогу правоохоронним органам законодавчими і підзаконними актами урегульовано недостатньо повно. Окрім того, для розробки відповідних змін і доповнень до законодавства, створення нових нормативно-правових актів бракує наукового підґрунтя. Тож своє завдання вбачаємо у розробці теоретичних засад забезпечення безпеки негласного співробітництва в Україні.

Метою статті є розробка теоретичних засад забезпечення безпеки особи, яка погодилася на засадах конспірації надавати свою допомогу правоохоронним органам в Україні.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки завдань: 1) визначення основних нормативно-правових положень, що регламентують та розумінні поняття «безпека», «забезпечення безпеки»; 2) розробка відповідних змін і доповнень до законодавства, створення нових нормативно-правових актів дослідження окремих ризиків економічної безпеки громадян, які пов'язані із зменшенням доходів під час дії воєнного стану; 3) аналіз та детальне визначення безпеки людини, включаючи до нього і більш виважену класифікацію видів такої безпеки; 4) проведення дослідження окремих механізмів державного регулювання рівня економічної безпеки громадян під час дії військового стану.

У статті вперше розмежовуються заходи забезпечення безпеки особи, яка погодилася на засадах конспірації надавати свою допомогу правоохоронним органам на заходи запобігання виникнення загроз і заходи з їх подолання.

Як висновок, запропоновано, що заходи подолання загроз особи у разі їх виникнення мають бути представлені не лише нормами Законів України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та «Про оперативно-розшукову діяльність», а й окремою главою КПК України «Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні та залучаються до виконання його завдань». Доповнення КПК України такою главою має здійс-

нюватися з одночасним вдосконаленням і «синхронізацією» положень зазначених вище законів з нормами кримінального процесуального законодавства. За такою схемою можливе значне покращення стану законодавчого регулювання забезпечення безпеки різних категорій осіб, у тому числі й негласних працівників. Серед іншого, у зазначеній главі КПК України потрібно визначити: підстави для застосування заходів забезпечення безпеки; критерії реальності небезпеки (при цьому сам факт розголошення даних негласного працівника має вважатися достатнім критерієм); обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді, суду в необхідних випадках приймати рішення про застосування вказаних заходів; процедуру їх застосування; суб'єктів, що мають вживати заходів.

Ключові слова: негласне співробітництво, конфіденційна основа, ризики, співпраця, нормативні положення, загроза, безпека.

Kozachenko O.I., Gelemei M.O. Theoretical principles of ensuring the safety of a person who agreed to provide assistance to law enforcement agencies in Ukraine on the basis of a conspiracy.

The legal regulation of ensuring the safety of individuals performing tasks related to operational and investigative activities within the framework of criminal proceedings is a matter of great concern. Informal cooperation with law enforcement agencies is inherently dangerous, particularly for the person who has agreed to assist in carrying out operational and investigative tasks. This is why many developed countries have special programs to protect such individuals. In Ukraine, however, this remains a serious problem, as the issue of ensuring the safety of individuals who have agreed to cooperate with law enforcement agencies under the principles of confidentiality is not adequately addressed by legislative and regulatory acts. Additionally, there is a lack of scientific foundation to develop appropriate changes and additions to the legislation or to create new normative legal acts.

Therefore, the goal of this article is to develop theoretical principles to ensure the safety of individuals who have agreed, under the principles of confidentiality, to assist law enforcement agencies in Ukraine.

The implementation of the set goal involves solving a number of tasks: 1) determining the basic legal provisions that regulate and define the concepts of «security» and «ensuring security»; 2) developing relevant amendments to legislation, creating new legal acts to research specific risks to citizens' economic security associated with a decrease in income during the imposition of martial law; 3) analyzing and defining human security in detail, including a more nuanced classification of types of such security; 4) conducting research on individual mechanisms of state regulation of the level of citizens' economic security during the imposition of martial law.

The article, for the first time, distinguishes between measures to ensure the security of a person who has agreed, on the basis of conspiracy, to provide assistance to law enforcement agencies in preventing threats and measures to overcome them.

As a conclusion, it is proposed that measures to overcome threats to individuals should be presented not only in the norms of the Laws of Ukraine «On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings» and «On operational-search activity», but also in a separate chapter of the Criminal Procedure Code of Ukraine «Ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings and engaged in carrying out its tasks». The addition of the Criminal Procedure Code of Ukraine with such a chapter should be carried out with the simultaneous improvement and «synchronization» of the provisions of the above-mentioned laws with the norms of criminal procedural legislation. This scheme could lead to a significant improvement in the state of legislative regulation of the security of various categories of individuals, including covert employees. Among other things, the mentioned chapter of the Criminal Procedure Code of Ukraine should define: grounds for applying security measures; criteria for assessing the reality of the threat (in this case, the fact of disclosing the data of a covert employee should be considered a sufficient criterion); the obligation of the investigator, prosecutor, investigative judge, court to make a decision on the application of the specified measures in necessary cases; the procedure for their application; and the entities that should take security measures.

Key words: covert cooperation, confidential basis, risks, cooperation, regulatory provisions, threat, security.

Постановка проблеми. Сутність негласного співробітництва полягає в тому, що особа, яка згодилася на конспірацію з правоохоронними органами, ризикує своїм життям і безпекою. У багатьох розвинених країнах існують спеціальні програми, що захищають таких осіб. Разом з тим, в Україні такі заходи не врегульовані належним чином у законодавстві і підзаконних актах. Брак на-

укового підґрунтя також перешкоджає розробці відповідних змін та доповнень до законодавства. Наша мета полягає в розробці теоретичних засад для правового регулювання безпеки негласного співробітництва під час кримінального розслідування.

Конституція України встановлює, що безпека людини є найвищою соціальною цінністю поряд з її життям, здоров'ям, честю, гідністю та недоторканністю. Це свідчить про те, що безпека людини має переважну вагу над іншими об'єктами забезпечення безпеки [1].

При цьому має місце безпосередній зв'язок між безпекою людини та її діяльністю. Як слушно наголошують у науковій літературі, юридична теорія і практика мають справу з небезпеками у сфері діяльності людей, тому причиною небезпеки завжди виступають саме певна діяльність і поведінка людей [2].

Усе викладене повним обсягом стосується й інституту негласного співробітництва. Як нами було з'ясовано раніше, цей інститут утворюють саме люди (працівники оперативних підрозділів та їх негласні співробітники) та їх спільна організована діяльність (взаємодія), що спрямована на виконання завдань ОРД та кримінального провадження. І їх безпека (у зв'язку з їхньою діяльністю) знаходиться під постійною загрозою. Безумовно, у більшому ступені це стосується саме негласних співробітників, які постійно перебувають у кримінальному середовищі та щохвилини ризикують бути викритими.

Стан опрацювання проблематики. Питання безпеки людини цілеспрямовано дослідив А.А. Тер-Акопов. Під такою безпекою він розумів стан захищеності життєво важливих інтересів особи від внутрішніх і зовнішніх загроз і вважав його відправною точкою для всіх досліджень проблем, пов'язаних із забезпеченням безпеки людини. При цьому дослідник виокремлював декілька видів безпеки людини: 1) репродуктивна безпека; 2) духовна безпека; 3) психологічна безпека; 4) безпека військової служби; 5) юридична безпека; 6) інформаційна безпека; 7) історична безпека; 8) екологічна безпека¹. З ним погоджуються й окремі сучасні українські дослідники, формулюючи більш лаконічне визначення («безпека людини – стан захищеності її інтересів від будь-яких загроз») та критикуючи доцільність виокремлення історичної безпеки [3, с. 8].

Деякі вітчизняні науковці подають більш детальне визначення безпеки людини, включаючи до нього і більш виважену класифікацію видів такої безпеки. Так, В.П. Тихий зазначав, що безпека людини - це об'єктивний стан і суб'єктивне відчуття фізичної, майнової, соціальної (матеріальної), психологічної і моральної захищеності людини, її прав і свобод [2, с. 32].

З таким підходом загалом можна погодитися. Особливо нам імпонує те, що будь-який вид безпеки втілюється у реалізації певних прав і свобод людини, закріплених правом. Але, на наш погляд, запропонована В. Тихим класифікація містить низку зайвих елементів. Так, матеріальна безпека охоплює майнову, а психологічна – моральну.

Зауважимо, що науковці (особливо ті, що вивчають питання забезпечення безпеки особи у кримінальному провадженні) часто виокремлюють саме три складові безпеки людини: фізичну, психологічну та матеріальну [2, с. 37; 5, с. 206], ігноруючи при цьому безпеку соціальну. Вважаємо, що для цього вони мають певні підстави.

У наукових дослідженнях соціальну безпеку пов'язують передусім з дотриманням соціальних стандартів, включаючи стандарти соціальної структури, пов'язані з боротьбою з бідністю та формуванням середнього класу, стандарти зростання людського потенціалу, такі як підвищення тривалості життя та рівня освіти, стандарти рівня життя, такі як збільшення купівельної спроможності населення, стандарти якості трудового життя, стандарти захисту сім'ї, материнства, дитинства, стандарти охорони здоров'я, освітні стандарти, що передбачають забезпечення реальної доступності освіти, стандарти послуг закладів культури, екологічні стандарти та інші [6, с. 21]. Наша робота актуальна, оскільки ми досліджуємо нормативно-правове регулювання забезпечення безпеки негласних співробітників, які виконують завдання оперативно-розшукової діяльності в рамках кримінального провадження.

Метою статті є висвітлення правового регулювання забезпечення безпеки громадян, які виконують завдання оперативно-розшукової діяльності в рамках кримінального провадження; визначення правової сутності цього поняття, а також можливостей його нормативного врегулювання як окремої юридичної категорії.

Виклад основного матеріалу. Варто відмітити, що особа, яка співпрацює з правоохоронними органами та допомагає у викритті корупційних злочинів, може зазнати утисків з боку інших керівників організації. У такому випадку, захист негласного працівника може бути забезпечений або

за допомогою соціальних заходів, таких як працевлаштування в іншу організацію на рівнозначну посаду, або матеріальної компенсації. У зв'язку зі сучасними соціальними реаліями, правоохоронні органи не можуть ефективно захистити особу саме від соціальних загроз, тому матеріальна компенсація виглядає більш імовірним варіантом.

Захист негласного працівника від цих загроз може полягати або у заходах суто соціального характеру (прикладом, допомога у працевлаштуванні в іншу організацію на рівнозначну посаду), або ж у матеріальній компенсації. Ураховуючи сучасні соціальні реалії, правоохоронні органи не можуть ефективно захистити особу саме від соціальних загроз. Варіант матеріальної компенсації (разової або пролонгованої) виглядає більш імовірним. Отже, соціальний захист негласного працівника все одно переходить в матеріальну площину.

У будь-якому випадку, ефективний захист негласного працівника потребує комплексного підходу, що враховує різні аспекти його життя та діяльності. Також важливо мати на увазі, що захист негласного працівника є складним завданням, яке може вимагати значних зусиль та ресурсів, тому варто підтримувати створення сприятливих умов для роботи таких осіб та вживати заходів для їх захисту та підтримки.

Відтак в поняття безпеку негласного співробітництва слід включати стан фізичної, матеріальної та психологічної захищеності працівників оперативних підрозділів та їх негласних працівників.

Оскільки вказані особи в процесі негласного співробітництва виконують завдання оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження, то їх безпеку (як і її забезпечення) варто вивчати саме в контексті цих видів діяльності. На користь цього свідчить те, що негласних працівників однозначно потрібно відносити до осіб, які підпадають під дію Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Адже п. «а» ч. 1 ст. 2 цього Закону до числа осіб, які мають право на забезпечення безпеки, відносить тих, які заявили до правоохоронного органу про кримінальне правопорушення *або в іншій формі брали участь чи сприяли виявленню, попередженню, припиненню або розкриттю кримінальних правопорушень* [7].

У зазначеному нормативно-правовому акті законодавець подає і визначення забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (ст. 1): «Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, тобто у виявленні, попередженні, припиненні, розкритті або розслідуванні кримінальних правопорушень, а також у судовому розгляді кримінальних проваджень, – це здійснення правоохоронними органами правових, організаційно-технічних та інших заходів, спрямованих на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягань, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя» [7].

Аналіз зазначених норм дає підстави стверджувати, що негласні працівники будь-яких категорій вправі розраховувати на забезпечення власної безпеки.

Досліджуючи поняття безпеки та її забезпечення суб'єктами кримінального процесу, В.С. Зеленецький та М.В. Куркін зазначали, що під забезпеченням безпеки потрібно розуміти прийняття компетентними органами сукупності спеціальних заходів, реалізація (здійснення) яких призвела, а значить «забезпечила» усунення (ліквідацію) загрози, що існувала, тобто можливості завдання шкоди об'єктам, що охороняються, особам або іншим цінностям, настання якої раніше побоювались [8, с. 86].

Слід звернути увагу, що законодавець акцентує лише на фізичному захисті особи, у той час, як матеріальний та психологічний залишається поза його увагою. З цим можна сперечатися, ґрунтуючись на нормах ст.ст. 12 і 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 12 «Соціальний і правовий захист працівників оперативних підрозділів»; ст. 13 «Соціальний і правовий захист особи, яка залучається до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності») [9].

Разом з тим, з-поміж усіх видів безпеки в контексті негласного співробітництва у найбільшому ступені урегульованим правом є фізична безпека. Адже для забезпечення такої безпеки щодо оперативних працівників можуть вживатися заходи, передбачені ст. 12 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [9], а також норми Закону України «Про державний захист 3 працівників суду і правоохоронних органів» [10].

Так, ч. 3 ст. 12 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає, що при наявності даних про загрозу життю, здоров'ю або майну працівника та його близьких родичів у зв'язку із здійсненням ним оперативно-розшукової діяльності в інтересах безпеки України, або по виявленню тяжкого та особливо тяжкого злочину, або викриттю організованої злочинної групи оперативний підрозділ зобов'язаний вжити спеціальних заходів для забезпечення їхньої безпеки

– зміна даних про особу, зміна місця проживання, роботи і навчання, інших даних у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України [9].

Одночасно, негласне співробітництво є беззаперечним фактором виникнення безпеки для негласного працівника. Щодо останнього можуть бути застосовані наступні норми Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [7].

З огляду на те, що сьогодні негласне співробітництво є складовою не лише ОРД, а й проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також на те, що норми гл. 21 КПК України є первинними (материнськими, головними) відносно норм Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [11; 9], доцільно розглянути проблеми, які виникають у зв'язку з необхідністю забезпечення безпеки негласних працівників у кримінальному провадженні.

Дійсно, забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, є надзвичайно важливою проблемою, яка потребує регулювання на законодавчому рівні. На жаль, існуючий законодавчий фреймворк не забезпечує належного рівня захисту для цієї категорії осіб.

Введення окремої глави щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні або сприяють виконанню його завдань, у КПК України, з одного боку, може підвищити рівень захисту таких осіб, а з іншого – сприяти більш ефективному здійсненню кримінального провадження в цілому. Для цього можна включити в цю главу норми, які регулюють питання забезпечення безпеки свідків, потерпілих, експертів, суддів тощо, а також встановлюють механізми захисту від зловживань та переслідування за підозрою в порушенні кримінального провадження.

Такий підхід має потенціал допомогти вирішити проблеми, пов'язані з безпекою осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та створити правову базу для ефективного здійснення кримінального провадження в Україні. Однак, для цього необхідно провести ретельний аналіз та вивчити міжнародний досвід з цієї проблематики та врахувати реальні можливості впровадження таких норм у практику.

Отже, можна стверджувати, що питання забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, регулюється законодавством України, зокрема Законами «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [7] та «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [10]. Хоча забезпечення безпеки цих осіб не є прямим предметом регулювання КПК України [11], але його можна забезпечити шляхом доповнення КПК України окремою главою. Водночас, важливо зазначити, що аналіз норм Законів України про забезпечення безпеки дає підстави для того, щоб стверджувати, що вони урегульовують питання безпеки осіб, які сприяють виконанню завдань кримінального провадження, беручи участь у запобіганні злочинам, їх виявленні та припиненні під час оперативно-розшукової, розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, а також близьких родичів цих осіб.

З огляду на викладене необхідно відмітити, що деякі вчені сьогодні пропонують запровадити до КПК України окремих розділ під назвою «Забезпечення безпеки осіб, залучених до виконання завдань ОРД під час негласного і конфіденційного співробітництва» [13, с. 99–105]. Це суперечить логіці, оскільки сьогодні ОРД та кримінальний процес – це два взаємопов'язані, але окремі види державно-правової діяльності.

Варто відмітити, що практична реалізація зазначених положень стикається з низкою невирішених питань. Зокрема, щодо норм ч. 1 ст. 252 КПК України [11], то законодавством не встановлено спосіб зазначення у протоколі негласної слідчої (розшукової) дії даних про особу (яка її проводила або залучалася до її проведення) із забезпеченням конфіденційності даних про таку особу. На практиці зазначають або псевдонім, або певний ідентифікаційний номер такої особи. В подальшому це може призводити до визнання одержаних доказів недопустимими внаслідок порушення вимог до оформлення протоколу, передбачених п. 1 ч. 3 ст. 104 КПК України [11].

Щодо положень ч. 2 ст. 256 КПК України, то закон не встановлює механізм збереження у таємниці відомостей про осіб, котрі допитуються під час досудового розслідування у зв'язку з їх участю у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій [11]. Адже допит є відкритою слідчою дією і його протокол не може бути засекречений. Водночас відомості про особисті дані негласного працівника є секретною інформацією. Зазначити у протоколі допиту псевдонім або певний ідентифікаційний номер негласного працівника неможливо, оскільки там має бути чітко зазначено кого саме допитано.

Але оскільки показання (протокол допиту) свідка на стадії досудового розслідування не можуть бути прийняті судом як докази (у зв'язку з принципом безпосередності дослідження по-

казань, речей і документів, проголошеним у ст. 23 КПК України [11]), то провідного значення набувають показання свідка у суді. Проте аби під час підготовчого провадження прокурор як представник сторони обвинувачення міг заявити клопотання про допит свідка, потрібно зазначити дані цього свідка. Та й при відкритті матеріалів досудового розслідування стороні захисту в порядку ст. 290 КПК України [11] її представників потрібно буде ознайомити з протоколом допиту свідка. Таким чином, або розголошуються дані працівника (у разі їх зазначення в протоколі), або сторона обвинувачення позбавляє себе в ході підготовчого засідання можливості заявити клопотання про допит свідка (у разі зазначення у протоколі замість особистих даних його псевдоніму або ідентифікаційного номера).

Щодо положень ч. 9 ст. 352 КПК України [11], то її норми фактично захищають не особисті дані допитуваного свідка (прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання), а дані про його зовнішній вигляд і голос. Адже суд не може провести допит свідка без виконання вимог ч. 1 (перед допитом свідка головуєчий встановлює відомості про його особу) та ч. 2 (якщо перешкод для допиту свідка не встановлено, головуєчий у судовому засіданні приводить його до присяги такого змісту: «Я, (прізвище, ім'я, по батькові), присягаю говорити суду правду і лише правду»).

Таким чином, у ситуаціях, коли для виконання завдань кримінального провадження необхідно використати показання негласного працівника як свідка, сторона обвинувачення має розкрити його дані. Наслідками такого розкриття можуть стати: а) виникнення реальної загрози особистій безпеці негласного працівника; б) неможливість його подальшого використання для негласної роботи з виявлення, попередження, розкриття та розслідування злочинів.

Дійсно, залучення негласних працівників до кримінального провадження може бути складним питанням, яке потребує уважного розгляду. Негласні працівники, які беруть участь у проведенні оперативно-розшукової та розвідувальної діяльності, можуть бути важливими свідками у кримінальних провадженнях. Однак, їхня безпека та безпека їх близьких родичів є також дуже важливими питаннями, які потрібно враховувати при залученні їх до кримінального провадження.

Тому, як правильно зазначено в попередньому тексті, при залученні негласного працівника до кримінального провадження в якості свідка потрібно вжити всіх можливих заходів для забезпечення його безпеки та безпеки його близьких родичів. Якщо негласний працівник не згоден бути свідком, то варто розглянути інші можливості збору доказів у справі.

В будь-якому випадку, вирішення питання про залучення негласного працівника до кримінального провадження потребує уважного вивчення обставин справи, інтересів держави та суспільства.

Звертає на себе увагу те, що Законами України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» (ст.ст. 3, 5) [11; 10], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (розд. III) [7] та «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст.ст. 12, 13) [9] передбачені лише заходи забезпечення безпеки реакційного характеру. Тобто такі, що застосовуються, коли загроза вже виникла і на неї потрібно реагувати. До того ж ч. 1 ст. 20 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» прямо передбачає, що підставою для вжиття заходів забезпечення безпеки осіб є дані, що свідчать про наявність реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу і майну [7]. Те саме передбачено і у ч. 1 ст. 13 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [10].

Ви маєте рацію, що заходи забезпечення безпеки негласного працівника включають не тільки реагування на виникнення небезпеки, а й запобігання її виникненню та відвернення у разі виникнення. Однак, якщо говорити про інститут негласного співробітництва, то питання безпеки є особливо актуальним, оскільки він передбачає виконання негласних дій, які можуть бути небезпечними для життя та здоров'я співробітника та його родичів.

Згідно з вашим твердженням, поки заходи конспірації спрацьовують, негласний працівник знаходиться у безпеці. Але варто зазначити, що заходи конспірації можуть не завжди бути ефективними, особливо якщо протидія з боку сторони обвинувачення є дуже активною та професійною. Тому важливо, щоб у разі виникнення небезпеки, були вжиті всі можливі заходи для захисту негласного працівника та його родичів, а також вчасно реагувати на будь-які загрози.

Але заходи конспірації не передбачені ні Законом України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», ні Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [10], ні Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», ні КПК України (науковцями доведено, що заходи конспірації не можуть ґрунтуватися

на нормах ст. 273 КПК України та п. 17 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [14, с. 94–98]). Маємо визнати, що такий підхід законодавця є цілком логічним. Адже зазначені закони призначені для регулювання інших суспільних відносин.

Відносини, пов'язані з конспірацією діяльності оперативних підрозділів, не належать до сфери відносин, які урегульовані Законами України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [10] та «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [7]. До того ж, ці відносини не належать до сфери ОРД та кримінального процесу, що було обґрунтовано доведено М. Погорецьким та іншими науковцями [15]. Адже заходи конспірації не призначені для виконання завдань ОРД та кримінального провадження, їх мета – забезпечення безпеки негласних сил і засобів оперативних підрозділів.

Таким чином, з огляду на те, що інформація про негласні сили та засоби ОРД (контррозвідальної та розвідувальної діяльності) підлягає засекречуванню, досить слушними є пропозиції О. Сухачова щодо урегулювання питань конспірації діяльності оперативних підрозділів у Законі України «Про державну таємницю» [17]. При цьому ми підтримуємо і те, що вчений уникає застосування терміна «конспірація», який у країнах, де послугуються західноєвропейськими мовами, сприймається винятково як ознака злочинної діяльності.

Порядок виготовлення, придбання та використання засобів, що змінюють зовнішній вигляд або загалом приховують наявність будівель, споруд, транспортних засобів, військової техніки, технічного та іншого обладнання, приладів, механізмів встановлюється підзаконними нормативно-правовими актами Міністерства оборони України, МВС України [17].

Отже, забезпечення безпеки негласних співробітників має багато аспектів, включаючи запобігання загрозам, їх відвернення та реагування на виникнення небезпеки. Однією з головних складових є захист персональних даних та виконуваної роботи, які є державною таємницею та підлягають засекречуванню. Проте практика показує, що забезпечення конспірації негласного співробітництва потребує уваги і додаткових заходів, оскільки засекречення даних не гарантує їх повної безпеки, а виконання законодавчих та нормативних актів може унеможливити проведення негласної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведені нами з цього приводу дослідження дозволяють стверджувати таке.

Сучасне правове регулювання режимно-секретного забезпечення негласного співробітництва є нераціональним і призводить до певних проблем, зокрема: масового приховування оперативними працівниками своєї взаємодії з тими особами, які реально негласно сприяють їм у виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності та кримінального провадження; масової постановки на облік підставних осіб зі створенням агентурної псевдомережі; фактичної неможливості здійснення негласного співробітництва без порушення норм Закону України «Про державну таємницю»; видання окремими правоохоронними органами нормативно-правових актів, положення яких прямо суперечать нормам Закону України «Про державну таємницю».

Для виправлення цього становища необхідно вжити наступних заходів. На законодавчому рівні, серед усього масиву відомостей, що становлять державну таємницю, необхідно виокремити їх особливу категорію – «секретну інформацію, необхідну негласному працівнику для виконання покладених на нього завдань». Аби негласному працівникові можна було доводити таку інформацію, потрібно встановити особливий (спрощений) порядок доступу до неї – без надання допуску. Для цього у ч. 4 ст. 27 Закону України «Про державну таємницю» потрібно вказати, що доступ до державної таємниці негласним працівникам оперативних підрозділів правоохоронних органів може бути наданий без виконання вимог, передбачених ч. 1 цієї статті. Такий доступ надається лише в обсязі, необхідному для виконання завдань, покладених на негласних працівників.

На рівні відомчих нормативно-правових актів необхідно унормувати, що персональні дані негласного працівника мають бути відомі лише оперативному працівникові, який залучив його до співпраці. Норми щодо зберігання персональних даних мають бути детально викладені в законодавстві, що регулює діяльність правоохоронних та розвідувальних органів. До цих норм можуть включатися правила про те, що такі дані мають бути збережені в таємниці, недоступні для інших осіб, окрім оперативного працівника, який залучив негласного співробітника.

До того ж, необхідно забезпечити виконання норм про захист персональних даних під час їх реєстрації в режимно-секретному підрозділі, наприклад, через тимчасове фізичне приховування

даних під час їх введення до системи. Для забезпечення відповідного контролю, можна вимагати підпису негласного працівника на реєстраційному документі, який містить його персональні дані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254. Офіц. вебсайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
2. Тихий В.П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 31–46.
3. Тер-Акопов А.А. Безопасность человека: социальные и правовые основы. М.: Норма, 2005. С. 8.
4. Шаблистий В.В. Безпека людини: поняття, види та кримінально-правове забезпечення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 455–460.
5. Римарчук Р. Поняття, сутність та суб'єкти забезпечення безпеки учасників оперативно-розшукових заходів. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 205–210.
6. Данилишин Б., Куценко В. Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 1. С. 21–22.
7. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>.
8. Зеленецький В.С., Куркін М.В. Поняття безпеки та її забезпечення суб'єктам кримінального процесу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 1997. № 2. С. 86.
9. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.
10. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
12. Грібов М.Л. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо особи за її згодою. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 87–94.
13. Горбачов О.В. Правовий аналіз забезпечення безпеки осіб, залучених до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності під час негласного і конфіденційного співробітництва. *Форум права*. 2017. № 5. С. 99–105.
14. Грібов М.Л. Використання засобів забезпечення конспірації при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій. *Форум права*. 2014. № 2. С. 94–98.
15. Погорецький М.А., Сухачов О.О. Система засобів охорони державної таємниці щодо діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 24–37.
16. Сухачов О.О. Теоретичні, правові та праксеологічні засади конспірації діяльності оперативних підрозділів: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. К., 2017. С. 559.
17. Про державну таємницю: Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3855-XII. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

УДК 343.14+343.985.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.11>

ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ОСОБИ ПРИ ВИКОРИСТАННІ РЕЗУЛЬТАТІВ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Колесник В.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
науково-організаційного центру*

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0000-0003-3570-8984

Ламах К.Т.,

аспірант аспірантури і докторантури

Національної академії Служби безпеки України

ORCID: 0009-0003-0885-2427

Колесник В.А., Ламах К.Т. Питання дотримання прав особи при використанні результатів негласних слідчих (розшукових) дій.

У статті розкриваються наукові підходи до розуміння сутності негласних слідчих (розшукових) дій як окремих і особливих засобів діяльності слідчого, детектива, прокурора із збирання ними доказів під час досудового розслідування. Вказується на те, що значна кількість таких негласних процесуальних дій пов'язується із вторгненням у сферу особистих інтересів особи та допускає можливість тимчасового обмеження основних прав людини, встановлених Конституцією. На сьогодні не достатньо уваги звертається науковцями на дотримання таких прав під час використання в доказуванні негласно отриманих результатів діяльності органу досудового розслідування.

Звертається увага на те, що тимчасові обмеження прав особи в кримінальному провадженні вважаються виключними заходами і допускаються лише за умов, якщо вони зумовлені публічним інтересом й інтересом розкриття та розслідування злочину, а встановлена з дозволу слідчого судді їх міра й тривалість повинні відповідати досягненню законних цілей. Обмеження конституційних прав мають бути спрямовані на встановлення розумного компромісу між суспільною необхідністю та особистими інтересами особи.

Для реалізації законних прав особи в кримінальному судочинстві потрібна розробка відповідного ефективного соціально-юридичного, а в кримінальному провадженні – процесуального механізму. Використання результатів негласних процесуальних дій слідчим, детективом, прокурором, судом має певні особливості, але повинно підпорядковуватися загальним засадам кримінального провадження, здійснення досудового розслідування й судового розгляду кримінальних справ. Зумовлені негласністю проведення процесуальних дій особливості не можуть порушувати основних вимог кримінального судочинства і повинні мати в законі однозначно визначені формулювання. Такі результати можуть бути використані не лише для збирання чи перевірки доказів, а й з тактичною метою для організації й забезпечення процесу доказування у кримінальному провадженні. Врахування прав, свобод чи інтересів особи слід відносити до ситуації проведення слідчої дії та використання отриманих результатів, незалежно від отриманого особами процесуального статусу.

Зроблено висновок, що реалізація прав кожним учасником негласної процесуальної діяльності полягає у реальному користуванні благом, яке надається цим правом, та дає можливість перетворити його юридично закріплені гарантії у фактичну поведінку для задоволення й захисту певних особистих потреб та інтересів.

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне провадження, негласні слідчі (розшукові) дії, доказування, права особи, результати слідчої дії, тимчасове обмеження основних прав.

Kolesnyk V.A., Iamakh K.T. The issue of compliance with individual rights when using the results of secret investigative (search) actions.

The article reveals scientific approaches to understanding the essence of covert investigative (detective) actions as separate and special means of activity of the investigator, detective, and prosecutor to collect evidence during the pre-trial investigation. It is pointed out that a significant number of such secret procedural actions are associated with the invasion of the sphere of personal interests of a person and allow the possibility of temporary restriction of basic human rights established by the Constitution. Today, scientists do not pay enough attention to the observance of such rights when using in evidence the secretly obtained results of the activity of the pre-trial investigation body.

Attention is drawn to the fact that temporary restrictions of a person's rights in criminal proceedings are considered exceptional measures and are allowed only under conditions, if they are determined by the public interest and the interest of the disclosure and investigation of the crime, and their extent and duration, established with the permission of the investigating judge, must correspond to the achievement of legal goals. Limitations of constitutional rights should be aimed at establishing a reasonable compromise between public necessity and personal interests of a person.

In order to realize the legal rights of a person in criminal proceedings, it is necessary to develop an appropriate effective socio-legal mechanism, and in criminal proceedings, a procedural mechanism. The use of the results of secret procedural actions by investigators, detectives, prosecutors, and courts has certain features, but must be subject to the general principles of criminal proceedings, pre-trial investigation and trial of criminal cases. Features caused by the secrecy of procedural actions cannot violate the basic requirements of criminal justice and must have clearly defined formulations in the law. Such results can be used not only to collect or verify evidence, but also with a tactical purpose to organize and ensure the process of evidence in criminal proceedings. Taking into account the rights, freedoms or interests of a person should be attributed to the situation of conducting an investigative action and using the obtained results, regardless of the procedural status obtained by the persons.

It was concluded that the realization of the rights by each participant of the informal procedural activity consists in the real use of the benefit provided by this right and provides an opportunity to transform its legally established guarantees into actual behavior to satisfy and protect certain personal needs and interests.

Key word: pre-trial investigation, criminal proceedings, secret investigative (search) actions, evidence, individual rights, results of investigative action, temporary restriction of fundamental rights.

Постановка проблеми. Основоположні права людини та забезпечення умов їх дотримання є фундаментальним надбанням цивілізованого суспільства, важливим елементом становлення й розвитку правової держави і соціалізації в ній кожної особи. Надійність їх гарантування є своєрідним показником демократичного розвитку суспільства в будь-якій сучасній державі. Разом з тим права окремої людини не можуть бути абсолютними й у виняткових випадках окремі з них можуть бути тимчасово обмежені законом, але із суворим дотриманням встановленого державою порядку та правил. Це може мати місце в інтересах національної та державної безпеки, територіальної цілісності, охорони громадського порядку чи запобігання тяжким злочинам, що несуть загрозу іншим особам, суспільству, державним інституціям. Тимчасове обмеження основних прав людини з цих підстав здійснюється лише уповноваженими державними органами з дотриманням належної правової процедури. Завдяки можливості такого обмеження вирішується важливе соціальне завдання – досягнення розумного балансу між інтересами окремих осіб, суспільства та держави.

Реформування в Україні кримінальної юстиції докорінно змінило усталені до певного часу підходи до кримінального процесуального законодавства, змінивши фактично усі етапи кримінального провадження, в тому числі стадію досудового розслідування, особливо – у частині регламентації порядку збирання доказів і здійснення доказування. Однією з новел вітчизняного кримінального процесуального законодавства є впровадження на цій стадії інституту негласних слідчих (розшукових) дій (*дали* – НСРД), унаслідок чого окремі методи негласної оперативно-розшукової діяльності певним чином впроваджені в кримінальну процесуальну практику в частині негласного отримання стороною обвинувачення значущих для досудового розслідування матеріалів. Сьогодні вже майже ніхто з науковців та практиків не заперечує, що застосування під час здійснення кримінального провадження негласних методів є цілком правомірним і не оскаржува-

ним способом збирання доказової інформації стороною обвинувачення, але за умови наявності системи процесуальних гарантій дотримання прав, свобод та законних інтересів осіб, щодо яких здійснюється такий захід. Водночас низка теоретичних проблем та практичних труднощів у реалізації окремих законодавчих положень мимоволі зумовлюють множинність пробілів й недоліків у нормативній регламентації як всього кримінального провадження в цілому, так і самих негласних процесуальних дій зокрема. Немає нічого дивного в тому, що на даний час і у досудовому розслідуванні, і в судовій практиці спостерігаються серйозні труднощі з проведенням, а також з перевіркою й оцінкою та використанням результатів НСРД у доказуванні. Зазначені обставини викликають потребу додаткового дослідження й обговорення таких питань.

Стан опрацювання проблематики. Різноманітні аспекти підготовки, проведення НСРД та використання їх результатів у кримінальному судочинстві були й продовжують залишатися предметом жвавих дискусій. Цим питанням значну увагу приділили такі відомі вітчизняні науковці як Л.І. Аркуша, Б.І. Бараненко, І.В. Гора, М.Л. Грібов, Б.Є. Лук'янчиков, Ю.О. Найд'юн, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва, О.О. Тихомиров, В.В. Тищенко, В.О. Ходанович, А.М. Черняк, Ю.М. Черноус, М.Є. Шумило, Л.І. Щербина та інші вчені. Наукові здобутки вказаних та низки інших вітчизняних дослідників позитивно сприйняті науковим загалом та практиками, а велика кількість висловлених ними ідей і рекомендацій продовжує свій розвиток і становить значний інтерес для подальшого дослідження зазначеної проблематики. Водночас не достатньо висвітленими і такими, що вимагають додаткового дослідження можна вважати питання використання в доказуванні результатів негласної процесуальної діяльності та забезпечення при цьому прав і законних інтересів особи.

Метою статті є розкриття окремих аспектів визначення прав учасників негласної процесуальної діяльності та дотримання й забезпечення прав особи при використанні результатів негласних слідчих (розшукових) дій в доказуванні у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Сучасні тенденції забезпечення прав особи при проведенні НСРД становлять собою сукупність основоположних теоретичних ідей, що висловлені в юридичній літературі, які знайшли своє втілення в кримінальному процесуальному законодавстві у вигляді формально визначених приписів окремих статей Глави 21 КПК України. Саме в цих процесуальних нормах визначено поняття, розкрито сутність, порядок підготовки, надання дозволів й проведення конкретних негласних процесуальних дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні. Іншими словами, це – законодавчо визначені пріоритетні напрями негласної процесуальної діяльності посадових осіб (слідчих, детективів, прокурора, оперативних працівників, що залучені до проведення НСРД) та органів, що здійснюють досудове розслідування, спрямованих на створення максимально сприятливих умов для учасників НСРД, за яких вони можуть ефективно користуватися своїми правами й виконувати свої обов'язки. При цьому під забезпеченням прав особи в негласній процесуальній діяльності ми розуміємо сукупність правових засобів і способів, які становлять собою єдину і в логічному розумінні завершену систему регулювання правового статусу кожного з учасників та залучених до проведення НСРД. Дотримання таких прав повинно бути забезпеченим не лише під час негласного збирання стороною обвинувачення відомостей, які мають значення для встановлення фактичних даних як доказів, а й під час використання цих даних та інших негласно встановлених відомостей в доказуванні.

Як слушно підкреслює В.Г. Уваров, з прийняттям нового КПК України виникла досить пікантна ситуація з визначенням меж втручання правоохоронних органів у приватне життя та інші права і свободи людини. При цьому пікантність полягає не стільки в конкуренції норм нового КПК України і законодавства про оперативно-розшукову діяльність, скільки в тому, що новий КПК, звужуючи наявні гарантії прав і свобод людини, надає правоохоронним органам практично необмежені можливості для тотального контролю за людиною, не створюючи для неї належних гарантій захисту прав і свобод. Нині питання регламентації негласних слідчих (розшукових) дій – це проблема формування системи гарантій як розкриття злочину та здобуття достовірних фактичних даних в їх провадженні, так і надійного захисту прав і свобод людини в їх застосуванні. Тут має місце конкуренція приватних і публічних інтересів, яка має вирішуватись крізь призму принципу пропорційності [1, с. 165].

Такі конституційні права особи як недоторканність житла, невтручання в особисте і сімейне життя, непорушність права приватної власності можуть бути тимчасово обмежені під час кримінального провадження. Разом з тим у діяльності органів досудового розслідування щодо роз-

криття кримінальних правопорушень, викриття осіб, винних у їх учиненні, тимчасове обмеження прав і свобод громадян однаковою мірою допускається лише в разі необхідності виконання вищевказаних завдань. Ці обмеження в кримінальному провадженні вважаються допустимими лише за умов, якщо вони зумовлені публічним інтересом, а передбачена їх міра й тривалість необхідна й адекватна досягненню законних цілей. При проведенні НСРД обмеження конституційних прав мають спрямовуватися передусім на встановлення розумного компромісу між суспільною необхідністю та особистими інтересами власника права.

Останніми роками питання дотримання прав особи як принципу діяльності правоохоронних органів набуває у повсякденності особливого значення. Відомо, що у ч. 2 ст. 19 Конституції України проголошено правовий принцип, за яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України [2]. Означений конституційний принцип поширюється на діяльність усіх правоохоронних органів й органів досудового розслідування зокрема і вказує на загальновідому формулу: в кримінальному провадженні дозволено лише те, що прямо передбачено законом. Умовами використання засобів НСРД в контексті дотримання прав людини є закріплена в законодавстві сукупність принципів і правил, які забезпечують збалансоване співвідношення, з одного боку, інтересів особистості, яка має право на таємницю особистого життя й приватність, а з іншого – інтересів суспільства, зацікавленого в ефективній боротьбі зі злочинністю, своєчасному виявленні, запобіганні вчиненню та припиненні кримінальних правопорушень, забезпеченні безпеки життя, здоров'я людини, державних і національних інтересів України.

Недостатня урегульованість процесу підготовки, проведення й використання результатів НСРД може надавати негативного впливу на дотримання прав особи, котрі на конституційному рівні визнані найвищою цінністю. Проте наголосити про наявні права ще не означає надати можливість особі їх реалізувати. Для реалізації цих прав потрібна розробка відповідного ефективного соціально-юридичного, а в кримінальному провадженні – процесуального механізму.

Дії, які вчиняються органами досудового розслідування в процесі проведення НСРД та використання отриманих результатів, повинні бути різними й залежати від того, права якої особи забезпечуються і з яких позицій результати цих НСРД потім оцінюються сторонами обвинувачення й захисту та судом. Захист прав та законних інтересів особи не повинен обмежуватися лише пасивним її огороженням від протиправних посягань, а й виражатися в активному їх недопущенні та відновленні порушених прав. Обмеження прав особи в кримінальному провадженні допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності та в обсязі, необхідному для виконання завдань з доказування. Здійснення НСРД, що обмежують права особи або втручаються в її законні інтереси, має бути негайно припинене, якщо мету такого застосування досягнуто або немає необхідності подальшого застосування обмежень. Отже, дотримання прав особи означає, з одного боку, встановлення чіткої законодавчої процедури проведення НСРД, які обмежують найбільш суттєві конституційні права, а з іншого – регламентацію порядку відновлення порушених прав. Також необхідно зазначити, що основним механізмом дотримання прав особи під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій є ефективний контроль, як відомчий, так і судовий та цивільний за діяльністю відповідних органів та підрозділів СБ України й інших правоохоронних органів. Міжнародні стандарти прав людини можна визначити як рівень дотримання прав людини, нижче від якого не може спускатися жодна держава.

Підготовка й проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів слідчим, детективом, прокурором, судом хоча й має певні особливості, та все ж повинні підпорядковуватися загальним засадам кримінального провадження, здійснення досудового розслідування й судового розгляду кримінальних справ. Ніякі особливості, що зумовлені негласністю проведення процесуальних дій, не можуть порушувати основоположних вимог кримінального судочинства і повинні мати в законі й інших відповідних нормативних документах однозначно визначені формулювання й несуперечливі підходи до застосування [3, с. 77].

Використання результатів НСРД в доказуванні заслуговує на окрему увагу. Результат – це наслідок ланцюга дій чи подій, які мають якісний чи кількісний вираз. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено, що результат – остаточний, кінцевий підсумок якого-небудь заняття, діяльності, розвитку тощо; наслідок якої-небудь дії, якогось явища; пока-

зання чогось [4, с. 1209]. На думку вітчизняних науковців, результати НСРД доцільно розглядати у широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні результати – це будь-які дані, що отримуються в процесі проведення НСРД. У вузькому – це матеріально фіксовані джерела, змістом яких є будь-які дані, а також матеріальні об'єкти, у тому числі документи, які отримують в ході їх проведення. У загальному розумінні під результатами НСРД слід розуміти матеріально фіксовані джерела, що виникають (отримуються) в процесі проведення негласних слідчих (розшукових) дій, змістом яких є відповідна інформація, дані, здобуті відповідно до мети конкретної НСРД уповноваженим суб'єктом. Науковці вказують на те, що необхідно визначити види цих результатів для розробки засад їх використання у доказуванні [5, с. 133].

Чинний КПК не містить конкретного визначення поняття «використання результатів НСРД», хоча в ст.ст. 256, 257 КПК передбачаються підстави та певний порядок використання результатів НСРД у доказуванні та в інших цілях, зокрема, передання інформації та використання її в іншому кримінальному провадженні. На думку Б.І. Бараненка під використанням результатів НСРД слід розуміти діяльність уповноважених суб'єктів (прокурора, слідчого, слідчого судді) по залученню до процесу досудового розслідування відомостей (предметів, документів), отриманих під час проведення НСРД з метою вирішення завдань кримінального провадження [6, с. 219].

Законодавець у Главі 21 КПК України залишив не розкритими випадки, форми та напрями використання у кримінальному провадженні відомостей, матеріалів, одержаних в результаті НСРД, але вказує на те, які з них можуть бути пов'язані з тимчасовим обмеженням прав особи. Проте ця проблематика не залишилася поза увагою вітчизняних науковців і певні відправні позиції, що сформульовані на сьогодні, знайшли відображення в окремих наукових публікаціях. Так, Р.П. Чича звертає увагу на те, що використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій повинно мати на увазі декілька напрямів, зокрема, використання їх під час доказування та під час прийняття процесуальних рішень уповноваженими особами у кримінальному провадженні. Актуальним є використання отриманих відомостей в інших кримінальних провадженнях, тому що за своєю специфікою НСРД дозволяють отримувати інформацію в набагато більших обсягах ніж потребують рамки розслідування конкретного кримінального правопорушення [7, с. 104-105].

Слід погодитися із думкою А.В. Шила стосовно того, що використання отриманих у результаті проведення НСРД відомостей як інтелектуально-предметна діяльність уповноважених суб'єктів, здійснюється у різноманітних напрямках, кожен із яких спрямовано на досягнення певної конкретної мети. У свою чергу, мета використання таких відомостей визначає специфіку способів, процесуального порядку, суб'єктів використання. Він пропонує виокремлення таких напрямів використання результатів НСРД як: у доказуванні обставин, передбачених ст. 91 КПК, в тому ж кримінальному провадженні, під час здійснення якого вони отримані; для внесення відомостей до ЄРДР; в іншому кримінальному провадженні; при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження; при вирішенні питання про доцільність та виправданість проведення гласних СРД (зокрема, обшуків, оглядів); при вирішенні питання про доцільність та виправданість проведення НСРД; при розгляді слідчим суддею скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора; з метою забезпечення безпеки учасників кримінального провадження; як підстави для заведення оперативно-розшукової або контррозвідувальної справи; для розшуку підозрюваного, обвинуваченого [8, с. 196].

Під час системного розгляду питань діяльності з досудового розслідування увага завжди приділяється діям, прийомам, способам, підставам для її здійснення та отриманим результатам. До таких питань ми відносимо: слідчі та інші процесуальні дії; тактичні прийоми проведення слідчих, негласних слідчих (розшукових), а також інших процесуальних дій; комплекси перерахованих дій, що охоплюються єдиним задумом на вирішення поставлених завдань досудового розслідування (тактичні комбінації, операції); використання отриманих результатів певних дій в інтересах забезпечення інших дій або кримінального провадження загалом. Тобто, досудове розслідування, як і будь-який вид соціальної діяльності, передбачає наявність виконавців та засобів здійснення і отримання бажаного результату.

Нормативне визначення слідчих дій, передбачене ст. 223 КПК як дій, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні, розуміння якого розповсюджується і на негласні слідчі дії, не в повній мірі відповідає врахуванню можливостей використання їх результатів слідчим, прокурором. Збирання або ж отримання доказів означає встановлення у передбаченому кримінальним процесуальним зако-

ном порядку фактичних даних, що можуть бути визнані доказами, та їх процесуальних джерел. Такими джерелами можуть виступати показання, речові докази, документи, висновки експертів. Показання як джерело доказів можуть бути отримані в усній або письмовій формі в результаті проведення такої слідчої дії як допит особи у відповідному для неї статусі. Отримання показань від особи під час проведення НСРД не передбачено. Речові докази і документи можуть бути отримані як в результаті проведення слідчих або негласних слідчих (розшукових) дій, так і в інший процесуальний спосіб, наприклад, тимчасове вилучення майна, добровільна їх видача особою чи отримання на запит слідчого тощо. Факт отримання таких доказів фіксується у протоколі відповідної процесуальної дії.

Перевірка стороною обвинувачення раніше отриманих доказів здійснюється шляхом проведення слідчих, негласних слідчих або інших процесуальних дій. Проте результати НСРД як й інших слідчих дій можуть бути використані не для збирання чи перевірки доказів, а з тактичною метою для організації й забезпечення процесу доказування у кримінальному провадженні. Нею може бути: висунення слідчих версій і встановлення порядку їх перевірки; обрання послідовності та часу проведення окремих процесуальних дій; вибір тактики проведення конкретної слідчої чи негласної слідчої дії; підбір учасників та необхідних для проведення слідчої або негласної слідчої дії спеціалістів і науково-технічних засобів; вибір способів та порядку фіксації ходу й результатів проведення процесуальної дії; встановлення даних, що характеризують особу та потрібні для встановлення психологічного контакту й взаємодії з нею тощо. В тому числі результати НСРД можуть бути використані для визначення слідчим та врахування слідчим суддею підстав, що дають право на застосування запобіжних заходів, пов'язаних із тимчасовим обмеженням прав та інтересів особи або проведення інших негласних процесуальних дій, які допускають втручання в приватне спілкування тощо.

Вимогами ст. 256 КПК встановлено, що результати проведення НСРД можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування, а в ч. 3 ст. 256 КПК мова йде про те, що у разі використання для доказування результатів НСРД можуть бути допитані особи, з приводу дій або контактів яких проводилися такі дії. Такі особи повідомляються про проведення негласних слідчих (розшукових) дій тільки щодо них у строк, передбачений статтею 253 цього Кодексу, і в тому обсязі, який зачіпає їх права, свободи чи інтереси [9]. Цими особами можуть бути підозрюваний, потерпілий, свідок, адвокат як захисник чи представник особи, які до проведення конкретної НСРД вже отримали у даному провадженні відповідний процесуальний статус і користуються ним, або ж особи, що потрапили до уваги органів досудового розслідування вперше і не мають на час проведення НСРД свого визначеного статусу. В якому процесуальному статусі мають бути допитані такі особи, законодавець не вказує взагалі, на відміну від положень частини 2 цієї статті, якою встановлено можливість допиту як свідків учасників та залучених до проведення НСРД осіб.

Виходячи із загальних положень кримінального процесуального права, процесуальний статус таких допитаних осіб має враховувати ситуацію, що визначає причетність цих осіб до подій, які відбуваються під час НСРД з приводу дій або контактів яких проводилися такі негласні дії. Але законодавець вказує на обов'язкове дотримання прав, свобод чи інтересів цих осіб, їх повідомлення про проведення негласних процесуальних дій щодо них і в тому обсязі, який зачіпає їх права, свободи чи інтереси. Врахування прав, свобод чи інтересів особи слід відносити до ситуації проведення НСРД, незалежно від отриманого такими особами процесуального статусу. Відсилання в цих вимогах до ст. 253 КПК вказує нам на те, що всі зазначені особи визнаються такими, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Як слушно підкреслює С.М. Тарасюк, зміст гарантій не можна зводити лише до нормативного забезпечення реалізації і захисту прав та законних інтересів певної особи. Вони також пов'язані із закріпленням та регламентацією процесуально-організаційної роботи органу розслідування, прокурора та слідчого судді [10, с. 134].

Отже, при використанні для доказування результатів НСРД в разі допиту осіб, з приводу дій або контактів яких проводилися негласні процесуальні дії, такі особи можуть бути допитані в статусі, який вони отримали у даному кримінальному провадженні до початку проведення НСРД, а за відсутності визначеного процесуального статусу вони мають бути допитані під час досудового розслідування як свідки або з наданням їм іншого статусу, обрання та вид якого на момент почат-

ку допиту визначається даними, зібраними стороною обвинувачення на час прийняття рішення про проведення допиту. Вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство наділяє таких осіб правом знати про тимчасові обмеження своїх конституційних прав та захищати свої права, свободи й інтереси.

Висновки. До кожного з випадків використання в кримінальному провадженні результатів НСРД висуваються загальні та окремі вимоги. Важливими і першими з них є дотримання законності та забезпечення гарантії охорони законних прав та інтересів особи. Вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство не обмежується лише проголошенням прав учасників НСРД та декларацією забезпечення гарантій дотримання таких прав, а й особливу увагу приділяє особливостям реалізації конституційних прав при проведенні даних дій та використанні їх результатів. Реалізація прав кожним учасником НСРД полягає передусім у дійсному користуванні благом, яке надається цим правом, у шансі перетворити його юридично закріплені можливості у фактичну поведінку для задоволення й захисту певних особистих потреб та інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Уваров В.Г. Негласні слідчі (розшукові) дії: проблеми юридичної визначеності та ефективності. *Правова позиція*. 2016. № 2(17). С. 163–169.
2. Конституція України. Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
3. Колесник В.А. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій потребує удосконалення. *Доктринальні та правозастосовні проблеми кримінального процесу, детективної та оперативно-розшукової діяльності: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці набуття чинності Кримінального процесуального кодексу України (Одеса, 9 грудня 2022 р.)*; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2022. С. 76–81.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
5. Погорецький М.А., Сергєєва Д.С., Щербина Л.І. Використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесуальному доказуванні слідчими СБ України: моногр.: у 2-х ч. Ч. 2; за ред. М.А. Погорецького. Київ: Нац. акад СБУ, 2016. 256 с.
6. Бараненко Б.І. Негласні слідчі (розшукові) дії та особливості їх проведення оперативними підрозділами органів внутрішніх справ: навчально-практичний посібник. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка. 2014. 416 с.
7. Чича Р.П. Щодо використання результатів негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. *Актуальні питання досудового розслідування та сучасні тенденції розвитку криміналістики: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 груд. 2014 р.)*. Харків, 2014. С. 103–105.
8. Шило А.В. Використання в кримінальному провадженні відомостей, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2019. 241 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.
10. Тарасюк С.М. Теоретичні та практичні проблеми забезпечення конституційних прав особи при проведенні в її житлі чи іншому володінні слідчих (розшукових) дій. Київ: 7 БЦ, 2021. 228 с.

УДК: 343.137.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.12>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОКУРОРОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ ЗАКОННОСТІ ПІД ЧАС СКЛАДАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА

Колот Н.М.,

*аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету*

імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0005-6305-5572

e-mail: kolot.natali1984@gmail.com

Колот Н.М. Забезпечення прокурором реалізації засади законності під час складання обвинувального акта.

У статті досліджено таку форму закінчення досудового розслідування як направлення до суду обвинувального акту. Констатовано, що значну роль у забезпеченні засади законності протягом усіх стадій кримінального провадження відіграє прокурор, саме він є гарантом законності рішень слідчого та дізнавача на стадії досудового розслідування, а також забезпечує реалізацію законності прийняттям рішень самостійно, в тому числі й рішення про направлення обвинувального акту. Констатовано, що складання обвинувального акта є дуже відповідальним моментом саме для прокурора, після його направлення до суду, оскільки з цього моменту у прокурора виникає можливість оперувати лише зібраними доказами. Акцентовано увагу на тому, що у разі невірної оцінки достатності доказів та незабезпечення засади законності під час складання обвинувального акту саме прокурор буде вимушений відповідати під час підготовчого провадження за ті недоліки, які були допущені слідчим чи дізнавачем. Констатовано, що при складанні обвинувального акту слідчим чи дізнавачем прокурор зобов'язаний у повній мірі досліджувати зібрані докази, оцінювати їх достатність та забезпечувати. Зроблено висновок про те, що повернення обвинувального акту судом під час підготовчого провадження породжує ряд питань, які є спірними під час практичної діяльності та у теоретичних дослідженнях.

Відмічено, що повернення обвинувального акту може бути пов'язане лише з виправленням технічних формальних помилок самого документу, але не з метою виправлення недоліків досудового розслідування, доопрацювання доказової бази стороною обвинувачення. Саме тому розглядається можливість про повернення до інституту додаткового розслідування, що суттєво підриває справедливість кримінального провадження у цілому. Запропоновано внести зміни у кримінальне процесуальне законодавство щодо: виключення з переліку рішень у підготовчому судовому засіданні можливості повернути обвинувальний акт, якщо він не відповідає вимогам; необхідності визначення процедури повернення обвинувального акту в межах підготовчого судового; необхідності встановлення строку для виправлення формальних помилок; визначення підстав у вигляді неподання виправленого обвинувального акту прокурором в строк після повернення його судом як підставу до закриття кримінального провадження.

Ключові слова: прокурор, слідчий, законність, прокурорський нагляд, прокурорський контроль, процесуальне керівництво, обвинувальний акт.

Kolot N.M. Ensuring the prosecutor's implementation of the principle of legality in the preparation of an indictment.

The article analyzes such a form of completion of the pre-trial investigation as sending an indictment to court. It is established that the prosecutor plays a significant role in ensuring the principles of legality at all stages of criminal proceedings, and it is he who is the guarantor of the legality of the decisions of the investigator and the coroner at the pre-trial investigation stage, and also ensures the implementation of legality by making decisions independently, including the decision to send an indictment. It is stated that the preparation of an indictment is a very crucial moment for the prosecutor, after it is sent to court,

since from that moment on the prosecutor has the opportunity to operate only with the evidence collected. The author emphasizes that in case of an incorrect assessment of the sufficiency of evidence and failure to ensure the principle of legality when drawing up an indictment, it is the prosecutor who will be forced to answer during the preparatory proceedings for the shortcomings made by the investigator or the detective. It is stated that when drawing up an indictment by an investigator or a coroner, the prosecutor is obliged to fully examine the evidence collected, assess its sufficiency and ensure its provision. It is concluded that the return of an indictment by a court during the preparatory proceedings raises a number of issues which are controversial in practice and in theoretical research. It is noted that the return of an indictment may be associated only with the correction of technical formal errors of the document itself, but not with the purpose of correcting the shortcomings of the pre-trial investigation, and finalizing the evidence base by the prosecution. That is why the possibility of returning to the institution of additional investigation is being considered, which significantly undermines the fairness of criminal proceedings in general. The author proposes to amend the criminal procedure legislation with regard to: exclusion from the list of decisions in the preparatory court hearing of the possibility to return an indictment if it does not meet the requirements; the need to determine the procedure for returning an indictment within the preparatory court hearing; the need to establish a time limit for correcting formal errors; and the definition of grounds for the prosecutor's failure to submit a corrected indictment within the time limit after its return by the court as a ground for closing criminal proceedings.

Key words: prosecutor, investigator, legality, prosecutorial supervision, prosecutorial control, procedural guidance, indictment.

Постановка проблеми. За кримінальним процесуальним законодавством передбачено кілька форм закінчення досудового розслідування. Особливе значення має така форма як звернення до суду з обвинувальним актом. Оскільки саме у цьому випадку кримінальне провадження прямує до судового розгляду, у якому буде реалізовано у повній мірі усі засади кримінального судочинства та у результаті відкритого змагального та справедливого суду вирішиться основне питання кримінального процесу. Значну роль у забезпеченні засади законності протягом усіх стадій кримінального провадження відіграє прокурор. Саме він є гарантом законності рішень слідчого та дізнавача на стадії досудового розслідування, а також забезпечує реалізацію законності прийняття рішень самостійно. Забезпечення законності на етапі складання обвинувального акта та направлення його до суду закладає підвалини реалізації законності щодо окремих процесуальних питань, які будуть вирішуватись під час судового розгляду. Тому дослідження забезпечення прокурором реалізації засади законності під час складання обвинувального акта є вкрай важливим та актуальним питанням.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика, пов'язана із дослідженням інституту складання обвинувального акту досліджувалась багатьма вченими, такими як О.В. Глиняний, В. Михайленко, А.Р. Туманянц, Ю.В. Циганюк, К.С. Четвертак, О.Г. Яновська та ін. Проте окремі питання дотримання прокурором засади законності під час складання обвинувального акту потребують додаткових досліджень.

Мета статті полягає в узагальненні поширених порушень, які зустрічаються в обвинувальних актах у правозастосовній практиці, та аналізі того, чи є ці порушення достатньою підставою для повернення обвинувального акта прокурору.

Виклад основного матеріалу. Безумовно прокурор є центральною й головною фігурою сторони обвинувачення. Саме він є процесуальним керівником на досудовому розслідуванні та підтримує обвинувачення в суді. Здійснюючи на досудовому розслідуванні підготовку кримінального провадження до судового розгляду, слідчий та дізнавач саме для прокурора готують усі докази для надання у судовому розгляді. Визнавши зібрану сукупність доказів достатньою для складання обвинувального акта, прокурор самостійно або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування. Після складання обвинувального акта та направлення його до суду прокурор вже самостійно представляє від імені держави обвинувачення.

У результаті аналізу судової практики місцевих судів дуже вірно зазначено, що обвинувальний акт - це ще й документ, в якому міститься оцінка, дана представником державної влади певним фактам і поведінки причетних до них осіб [1].

Зважаючи на те, що із закінченням досудового розслідування та складанням обвинувального акта завершено підготовку до судового розгляду і настає період, під час якого прокурор може оперувати лише зібраними доказами, то слід зазначити, що складання обвинувального акта є дуже відповідальним моментом саме для прокурора. У разі невірної оцінки достатності доказів та незабезпечення засади законності саме прокурор «пожинає плоди» під час судового розгляду. А тому, наскільки сумлінними та компетентними не були такі учасники як слідчий та дізнавач, за ступенем відповідальності та значимості щодо результатів кримінального провадження прокурор завжди буде переважати.

Саме тому участь безпосередньо прокурора та забезпечення ним реалізації засади законності під час складання обвинувального акта є дуже важливими.

Кримінальне процесуальне законодавство не зобов'язує прокурора самостійно складати обвинувальний акт. Навпаки, відповідно до ст. 291 КПК України обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим, дізнавачем [2]. Отже, законодавець передбачає лише таку можливість прокурора, до того ж зазначає можливі до цього причини, на кшталт непогодження з обвинувальним актом складеним слідчим, дізнавачем.

Звичайно, що прокурор, розуміючи усю ступінь своєї відповідальності, навіть при складанні обвинувального акта слідчим, дізнавачем, у повній мірі досліджує зібрані докази, оцінює їх достатність та забезпечує законність прийнятого рішення. Проте відсутність саме особистого складання прокурором обвинувального акта стає приводом до критики прокурорського нагляду.

Так, відповідно до аналізу матеріалів кримінальних проваджень, наявних у центрах безоплатної вторинної правової допомоги, обвинувальні акти переважно складаються слідчими. Під час дослідження ролі прокурора на досудовій стадії кримінального процесу автори відмітили, що випадки самостійного складання прокурором обвинувального акта поодинокі. Зазначено, що їх наявність пов'язана або з недовірою до недостатньо досвідченого слідчого, або із справді високопрофесійним ставленням окремих прокурорів, котрі прагнуть до того, щоби не було упущено жодних дрібниць у провадженні [3, с. 220, 222].

Обвинувальний акт має відповідати вимогам, зазначеним у ч. 2 ст. 291 КПК України, не дотримання яких може потягти за собою його повернення судом під час підготовчого провадження [2]. Саме тому, оцінка законності складання обвинувального акта та викладених в ньому обставин має ретельно перевірятись прокурором.

Деякі прокурори наголошують на тому, що у себе в практиці обвинувальні акти писали самостійно, ще до відкриття матеріалів в порядку ст. 290 КПК України. «Коли ти пишеш сам обвинувальні акти, повністю заглиблюєшся у справу, виписуєш, що зрозуміло, що не зрозуміло, що можна доопрацювати. Якщо почнеться 290 КПК, то вже відкотитися від того не можна. Слідчий може написати будь-що, а це лишній раз подивитися матеріали і переконатися, чи ти готовий реально до суду, чи ні» [3, с. 220].

Повернення обвинувального акта судом під час підготовчого провадження породжує ряд питань, які є спірними під час практичної діяльності та у теоретичних дослідженнях. Так, пропонуємо розглянути наступні проблеми щодо: 1) належних підстав до повернення обвинувального акта судом; 2) можливості проведення слідчих розшукових дій та прийняття процесуальних рішень; 3) обчислення строків кримінального провадження у разі повернення обвинувального акта. Вирішення цих питань у контексті здійснення прокурорського нагляду є вкрай важливими для реалізації засади законності.

1. Зупинимось на дослідженні належних підстав до повернення обвинувального акта судом.

Як вірно зазначає О.В. Глиняний, інститут повернення обвинувального акта прокурору був запроваджений вітчизняним законодавцем як компромісний механізм усунення формальних порушень закону, допущених слідчим, прокурором під час виконання нормативних вимог ст. 291 КПК [4, с. 94].

У ході свого дослідження у науковій статті Ю.В. Циганюк робить висновок, що повернення обвинувального акта прокурору під час підготовчого провадження можливе через процесуальні помилки; помилки форми обвинувального акта як документа та помилки у кваліфікації кримінального правопорушення. Авторка зазначає, що досить лише однієї помилки для повернення обвинувального акта прокурору. При цьому процесуальними помилками, на її погляд, необхідно вважати, наприклад, такі: обвинувальний акт складений прокурором без мотивування його незго-

ди із складеним слідчим обвинувальним актом, порушення прав учасників кримінального провадження під час порядку вручення обвинувального акта та додатків до нього тощо. Ю.В. Циганюк додає, що процесуальними необхідно вважати ті помилки, які були допущені як під час складання обвинувального акта, під час його вручення підозрюваному, так і під час направлення до суду і стосуються порушення прав учасників кримінального провадження. Щодо помилок форми обвинувального акта як документа, на думку авторки, необхідно вважати введення у його текст такої, що не відповідає дійсності інформації, та яка є помилковою як наслідок технічної помилки, або відсутності такої інформації, і водночас не дає можливості правильно ідентифікувати відомості, які має містити обвинувальний акт, згідно з вимогами ст. 291 КПК України [5, с. 183].

Подібну класифікацію застосовує О.В. Глиняний, який зазначає, що метою наведеної класифікації є не лише теоретичне висвітлення типових порушень, наявних у правозастосовній практиці. Їх розмежування є цікавим з точки зору вирішення питання про те, чи створюють недоліки в додатках до обвинувального акта обґрунтовану підставу його повернення прокурору [4, с. 94].

Цілком вірно О.В. Глиняний зазначає, що законодавча підстава повернення обвинувального акта прокурору дійсно нібито передбачає усунення лише формальних недоліків обвинувального акта у зв'язку з його невідповідністю нормативному змісту ст. 291 КПК. Втім, як справедливо стверджує автор, у правозастосовній практиці досить швидко з'ясувалося, що запропонована законодавцем модель інституту повернення обвинувального акта дає можливість усунути не лише пов'язані зі складанням обвинувального акта формальні порушення закону, але й фактичні (шляхом проведення слідчих дій та пред'явлення нової підозри всупереч законодавчій ідеї щодо повернення обвинувального акта лише задля усунення формальних його недоліків за невідповідності нормативним вимогам ст. 291 КПК). Фактично йдеться про завуальоване додаткове розслідування, що є «кроком назад» на шляху спрямування нашої держави до європейської інтеграції [4, с. 98].

Цікавою видається думка О.В. Глиняного про те, що не існує таких процесуальних помилок, які прокурор може усунути виключно в режимі повернення обвинувального акта, проте об'єктивно не може цього вчинити під час судового провадження, тому функціональне призначення інституту повернення обвинувального акта прокурору втрачає свій сенс, адже прокурор має процесуальну та часову можливість усунути виявлені недоліки у підготовчому судовому засіданні [4, с. 98].

Неможливо не погодитись із висловленою думкою О.В. Глиняного. Дійсно, відповідно до ст. 314 КПК України обвинувальний акт може бути повернуто прокурору, якщо він не відповідає вимогам КПК [2]. Вбачається, що тут йде мова про невідповідність формальним вимогам самого документу – обвинувального акта. Отже його повернення може бути пов'язане лише з виправленням технічних формальних помилок самого документу, але не з метою виправлення недоліків досудового розслідування, доопрацювання доказової бази стороною обвинувачення. Повернення обвинувального акта є процедурою схожою із поверненням апеляційної або касаційної скарги на доопрацювання, проте це не означає, що судовий розгляд, у тому числі апеляційний розгляд можуть поновлюватися щодо провадження окремих процесуальних дій та рішень.

Тому, слід зазначити, що підставами до повернення обвинувального акта прокурору може бути лише виправлення технічних формальних помилок, які стосуються складання самого документу. При цьому повернення обвинувального акта не означає повернення до досудового розслідування, та виправлення обвинувального акта має здійснюватися прокурором у межах підготовчого провадження. В кримінальному процесуальному законодавстві має бути виписано процедуру повернення обвинувального акта на кшталт повернення апеляційної скарги із визначенням строків для виправлення. Невиправлення обвинувального акта в строк має бути визнано підставою до закриття кримінального провадження прокурором.

2) *Зупинимось на розгляді можливості проведення слідчих розшукових дій та прийняття процесуальних рішень після повернення обвинувального акта прокурору.*

Не можна не погодитись із твердженням В. Михайленко, що природа діяльності прокурора після повернення обвинувального акта (здійснення процесуальних дій, спрямованих на усунення його недоліків) не співвідноситься зі змістом досудового розслідування як стадії кримінального провадження [6].

Дійсно, виявляється так, що після повернення обвинувального акта сторона обвинувачення набуває можливостей знову проводити слідчі (розшукові) дії, приймати процесуальні рішення, але вже без обчислення строків?

По-перше, слід зазначити, що відповідно до ст. 290 КПК України, визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний повідомити визначених законом учасників про завершення досудового розслідування [2]. Отже, досудове розслідування є завершеним з моменту відкриття матеріалів іншій стороні. То ж, якщо прокурором, слідчим або дізнавачем після повернення обвинувального акта судом вчиняються будь-які процесуальні дії чи рішення, то як мінімум має бути відновлене досудове розслідування. Кримінальне процесуальне законодавство такої можливості не передбачає. Тому з моменту складання обвинувального акта та направлення його до суду, а точніше навіть з моменту оголошення про завершення досудового розслідування та відкриття матеріалів стороні захисту, сторона обвинувачення у особі прокурора, слідчого, дізнавача втрачають можливість здійснення будь-яких повноважень, визначених даним суб'єктам на стадії досудового розслідування. Слідчий та дізнавач взагалі втрачають будь-яку легітимність з цього моменту і не можуть виступати як суб'єкти, що ведуть кримінальний процес. Прокурор вступає у свої повноваження державного обвинувача та має виконати усі дії з підготовки обвинувального акта, у якому сформульовано обвинувачення, яке він буде підтримувати в суді.

Об'єднана палата Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (далі – ОП ККС ВС) формулювала висновки, що повернення обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру прокурору у зв'язку з тим, що вони не відповідають вимогам КПК України (п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України), не відновлює досудове розслідування. Але зазначено, що сторона обвинувачення після постановлення судом ухвали про повернення прокурору обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру і до звернення до суду з обвинувальним актом чи клопотанням, які приведено у відповідність до вимог КПК України, має право виконати лише ту сукупність процесуальних дій, які є необхідними для приведення цього акта чи клопотання у відповідність до вимог КПК України та забезпечення виконання ухвали суду [7].

Отже ОП ККС ВС допускає провадження процесуальних дій, які є необхідними для приведення цього акта чи клопотання у відповідність до вимог КПК. На нашу думку, якщо для приведення обвинувального акта до встановлених законом вимог необхідно проводити певні процесуальні дії, то такі недоліки обвинувального акта виходять за рамки формальних технічних неточностей, а тому повернення обвинувального акта прокурору надає несправедливих переваг стороні обвинувачення перед стороною захисту та може суттєво вплинути на справедливість кримінального процесу в цілому.

Прокурор має бути особисто зацікавленим у забезпеченні реалізації законності під час складання обвинувального акта оскільки з моменту відкриття матеріалів стороні захисту він лишається єдиним «законним» представником сторони обвинувачення і усі недоліки розслідування лягають на нього, незважаючи на те, що допущені вони були слідчим та дізнавачем.

По-друге, припустимо, що, можливо, необхідно передбачити процедуру поновлення досудового розслідування після повернення обвинувального акта, надати можливість прокурору продовжити строки досудового розслідування у разі, якщо до направлення обвинувального акта строки вже спливали. Проте слід зазначити, що у цьому випадку, на нашу думку, буде порушено засаду змагальності кримінального процесу, оскільки сторона обвинувачення набуває значних переваг у вигляді можливості виправляти недоліки розслідування та повертатися до підготовки обвинувачення до судового розгляду знову і знову. Слід відмітити, що суд же не повертає матеріали кримінального провадження з тих підстав, що сторона захисту погано підготувалась. У такому випадку вбачається цілковите повернення до інституту додаткового розслідування, що суттєво підриває справедливість кримінального провадження у цілому.

Тому, у кримінальному процесуальному законодавстві необхідно внести зміни щодо: 1) виключити з переліку рішень у підготовчому судовому засіданні відповідно до ч. 3 ст. 314 КПК України можливість повернути обвинувальний акт, якщо він не відповідає вимогам; 2) необхідно визначити процедуру повернення обвинувального акта в межах підготовчого судового засідання на кшталт повернення апеляційної скарги на доопрацювання; 3) передбачити необхідність встановлення визначеного строку, який би надавався прокурору для виправлення формальних помилок; 4) визначити підставу у вигляді неподання виправленого обвинувального акта прокурором в строк після повернення його судом як підставу до закриття кримінального провадження прокурором.

Під час практичної діяльності зустрічаються випадки, коли про повернення обвинувального акта просить прокурор. Наприклад, в одній зі справ у ході підготовчого судового засідання прокурор звернулась до суду з клопотанням про повернення обвинувального акта для приведення його у відповідність до вимог кримінального процесуального закону, а саме вручення обвинуваченій копій обвинувального акта та реєстру матеріалів досудового розслідування [6]. У такому разі виникає логічне запитання яким чином прокурор реалізовував засаду законності під час направлення обвинувального акта до суду, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 293 КПК України одночасно з переданням обвинувального акта прокурор зобов'язаний під розписку надати їх копію та копію реєстру матеріалів досудового розслідування підозрюваному.

Про подібні порушення зазначається й стороною захисту, так в ухвалі Святошинського районного суду м. Києва по справі 1-кп/759/559/17 було зазначено наступне: «Захисник, яку підтримав обвинувачений, заявила клопотання про повернення обвинувального акта прокурору, оскільки останній не відповідає вимогам закону. Своє клопотання захист мотивувала тим, що їй не були вручені під розписку у встановленому законом порядку копія обвинувального акта та додатків до нього, досудове розслідування є неповним, порушено права на захист обвинуваченого» [8].

Отже, слід зробити висновок, що затверджуючи обвинувальний акт, складений слідчим, дізнавачем прокурор має ретельно перевіряти як достатність зібраних доказів на досудовому розслідуванні для подальшого підтримання державного обвинувачення в суді, так і його відповідність формальним вимогам, визначеним в КПК. Дана перевірка обвинувального акта прокурором становить його перевірку за змістом та за формою. Задля забезпечення засади законності на етапі складання обвинувального акта обидва аспекти: формальний та змістовний, є рівнозначно важливими. Проте слід зважати на те, що змістовні недоліки у вигляді недостатньої сукупності доказів для підтримання державного обвинувачення в суді обернуться незворотними процесуальними наслідками. Формальні недоліки обвинувального акта прокурор ще буде мати можливість виправити на підготовчому провадженні.

Можна зробити висновок, що забезпечення засади законності прокурором під час складання обвинувального акта має формальний та змістовний аспект. Зважаючи, що зміст кримінального провадження становить реалізація прав учасників кримінального провадження, то вказані аспекти забезпечення законності прокурором можна також назвати процесуальним та правовим аспектом. Вичерпавши можливості до обмеження прав учасників з метою зібрання доказів під час досудового розслідування, прокурор вже не може повернутися на підготовчому провадженні до виправлення помилок сторони обвинувачення у цій частині, а отже має виважено приймати рішення із сумлінністю та ретельністю на етапі складання обвинувального акта. Процесуальний аспект забезпечення законності під час складання обвинувального акта становить собою дотримання процедурних формальних вимог, які не становлять суттєвого порушення кримінального процесуального законодавства, а тому можуть бути виправлені під час та у межах підготовчого провадження.

3) *Розглянемо питання обчислення строків кримінального провадження у разі повернення обвинувального акта прокурору.*

За влучним висловом В. Михайленко, після повернення обвинувального акта кримінальне провадження ніби «зависає» між стадіями, настає «процесуальне міжсезоння». Не можна стверджувати, що в цьому випадку відбувається повернення на стадію досудового розслідування – КПК України просто не передбачає на такі випадки жодних положень. Авторка розмірковує, що якщо ж припустити, що кримінальне провадження регресує на стадію досудового розслідування, автоматично актуалізується проблема строків. КПК України не надає відповіді, чи продовжується їх перебіг, адже з направленням обвинувального акта до суду досудове розслідування закінчується як стадія процесу. Через широке тлумачення терміну «досудове розслідування» можна обґрунтувати продовження перебігу його строків після повернення обвинувального акта прокурору і враховувати період, протягом якого прокурор усуває його недоліки, в загальний строк досудового розслідування. Проте В. Михайленко задає риторичні питання, як бути, якщо обвинувальний акт був направлений до суду в межах строку, але в останні дні досудового розслідування, і для виконання вимог ухвали суду банально немає процесуального часу? Чи можливо і доцільно поширювати на такі ситуації дію положень про продовження строку досудового розслідування? І тут же авторка сама собі відповідає негативно [6].

В цілому підтримуючи позицію В. Михайленко, слід зазначити, що дійсно повернення обвинувального акта не є повернення до стадії досудового розслідування, у тому числі не є поверненням до відповідних правил обчислення строків. Отже, враховуючи вищевикладене можна зазна-

чити, що виправлення недоліків обвинувального акта має відбуватися у розумний строк у межах підготовчого провадження.

На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні **висновки**:

1. Повернення обвинувального акта може бути пов'язане лише з виправленням технічних формальних помилок самого документу, але не з метою виправлення недоліків досудового розслідування, доопрацювання доказової бази стороною обвинувачення. Повернення обвинувального акта є процедурою спорідненою за своєю суттю із поверненням апеляційної або касаційної скарги на доопрацювання.

Повернення обвинувального акта не означає повернення до досудового розслідування, виправлення обвинувального акта має здійснюватися прокурором у межах підготовчого провадження. У кримінальному процесуальному законодавстві має бути виписано процедуру повернення обвинувального акта на кшталт повернення апеляційної скарги із визначенням строків для виправлення. Невиправлення обвинувального акта в строк має бути визнано підставою до закриття кримінального провадження прокурором.

2. З моменту оголошення про завершення досудового розслідування та відкриття матеріалів стороні захисту, сторона обвинувачення у особі прокурора, слідчого, дізнавача втрачають можливість здійснення будь-яких повноважень, визначених даним суб'єктам на стадії досудового розслідування. Слідчий та дізнавач взагалі втрачають будь-яку легітимність з цього моменту і не можуть виступати як суб'єкти, що ведуть кримінальний процес. Прокурор набуває повноважень державного обвинувача та має виконати усі дії з підготовки обвинувального акта, у якому сформульовано обвинувачення, яке він буде підтримувати в суді.

3. У разі проведення будь-яких процесуальних дій стороною обвинувачення після повернення обвинувального акта прокурору, сторона обвинувачення набуває значних переваг у вигляді можливості виправляти свої недоліки та повертатися до підготовки обвинувачення до судового розгляду знову і знову. Слід відмітити, що у законодавстві не передбачено можливості повернення матеріалів кримінального провадження з тих підстав, що сторона захисту погано підготувалась. У такому випадку вбачається цілковите повернення до інституту додаткового розслідування, що суттєво підриває справедливість кримінального провадження у цілому.

Тому, у кримінальному процесуальному законодавстві необхідно внести зміни щодо: 1) виключити з переліку рішень у підготовчому судовому засіданні відповідно до ч. 3 ст. 314 КПК України можливість повернути обвинувальний акт, якщо він не відповідає вимогам; 2) необхідно визначити процедуру повернення обвинувального акта в межах підготовчого судового засідання на кшталт повернення апеляційної скарги для усунення недоліків; 3) передбачити необхідність встановлення визначеного строку, який би надавався прокурору для виправлення формальних помилок; 4) визначити підставу у вигляді неподання виправленого обвинувального акта прокурором в строк після повернення його судом як підставу до закриття кримінального провадження.

4. Перевірка обвинувального акта прокурором становить його перевірку за змістом та за формою. Задля забезпечення засади законності на етапі складання обвинувального акта обидва аспекти: формальний та змістовний, є рівнозначно важливими. Змістовні недоліки у вигляді недостатньої сукупності доказів для підтримання державного обвинувачення в суді обернуться незворотними процесуальними наслідками. Формальні недоліки обвинувального акта прокурор ще буде мати можливість виправити на підготовчому провадженні.

Виправлення формальних недоліків обвинувального акта прокурором має відбуватися у розумний строк у межах підготовчого провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лушня А.І., Луніна О.В. Аналіз судової практики повернення обвинувальних актів прокурорам у 2018 – I півріччі 2019 роках. Судова влада. Харківський Апеляційний суд. URL: https://hra.court.gov.ua/sud4818/inshe/inf_court/uzag19k6 (дата звернення: 13.12.2024).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 13.12.2024).
3. Прокурор: керує? координує? наглядає? розслідує: звіт за результатами дослідження «Роль прокурора на досудовій стадії кримінального процесу» / Ю. Белоусов, В. Венгер, В. Митько, А. Орлеан, В. Сущенко, В. Яворська. Київ: СТ-Друк, 2017. 268 с.

4. Глиняний О.В. Повернення обвинувального акта прокурору: проблемні питання. *Право і суспільство*. № 2 частина 3. 2020. С. 93–99. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_3/17.pdf (дата звернення: 13.12.2024).
5. Циганюк Ю.В. Повернення обвинувального акта прокурору в підготовчому провадженні: системний аналіз практики. *Право і суспільство*. № 2. Частина 3. 2020. С. 178–184. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/2_2020/part_3/30.pdf (дата звернення: 14.12.2024).
6. Михайленко В. Повернення обвинувального акта прокурору: проблеми розуміння, тлумачення та застосування. *Юридична газета online*. № 3 (757). 8 лютого 2022, 18:39. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/povernennya-obvinuvalnogo-akta-prokuroru-problemi-rozuminnya-tlumachennya-ta-zastosuvannya.html> (дата звернення: 14.12.2024).
7. Юридична газета online. ВС: Повернення обвинувального акта не призводить до відновлення досудового розслідування. 02 травня 2024, 18:09. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/vs-povernennya-obvinuvalnogo-akta-ne-prizvodit-do-vidnovlennya-dosudovogo-rozsliduvannya.html> (дата звернення: 14.12.2024).
8. Четвертак К.С. Повернення обвинувального акта. *Fidelium law firm*. 18.05.2020. URL: <https://fidelium.com.ua/povernennya-obvinuvalnogo-akta-prokuroru.html> (дата звернення: 13.12.2024).
9. Рішення кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів № 67дп-24 від 29.05.2024 «Про накладення дисциплінарного стягнення на прокурора відділу процесуального керівництва при провадженні досудового розслідування територіальними органами поліції та підтримання публічного обвинувачення управління нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою злочинністю, Черкаської обласної прокуратури Цапка А.А.». URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2024/05/29/4601> (дата звернення: 13.12.2024).
10. Постанова Верховного Суду України № 635/7519/20 від 16 січня 2023 року. Справа № 635/7519/20. Провадження № 51-2223км22. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=108526621&red=100003d0e155c006f0eb5f1f2a6e3874c33dbb&d=5>.

УДК 343.148

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.13>

ДОСУДОВЕ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ: СТАНДАРТИ, РИЗИКИ ДЛЯ ОСОБИСТОГО ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я

Лабенок А.О.,
студентка магістратури, 1 курс,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Осипенко І.П.,
старший викладач
кафедри кримінального права та правосуддя,
Національний університет «Чернігівська політехніка»

Лабенок А.О., Осипенко І.П. Досудове розслідування воєнних злочинів в Україні: стандарти, ризики для особистого життя і здоров'я.

Досудове розслідування воєнних злочинів є одним із найважливіших етапів у забезпеченні правосуддя та дотримання міжнародних стандартів прав людини. В Україні ця сфера набула особливого значення через тривалі бойові дії та численні порушення норм міжнародного гуманітарного права. Воєнні злочини, скоєні під час війни, мають значний вплив на життя мирного населення, руйнують суспільний лад і створюють виклики для правової системи держави. У статті детально розглядаються основні стандарти досудового розслідування воєнних злочинів, які забезпечують об'єктивність, незалежність, прозорість та ефективність процесу. Особливий акцент зроблено на важливості дотримання прав усіх учасників процесу — потерпілих, свідків, підозрюваних і обвинувачених — у відповідності до міжнародних зобов'язань України. Окрему увагу приділено ризикам, які виникають для особистого життя і здоров'я учасників досудового розслідування, зокрема слідчих, прокурорів, експертів та свідків. Фізичні загрози, як-от прямі акти насильства чи залякування, є серйозним викликом для ефективності роботи правоохоронних органів. Психологічний стрес, пов'язаний із роботою з травматичними матеріалами та тиском громадськості, може призводити до професійного вигорання. Інформаційні атаки та кіберзагрози, спрямовані на дискредитацію учасників процесу або порушення цілісності доказів, становлять додаткову небезпеку. Відзначається потреба впровадження спеціалізованих програм захисту, включаючи фізичну охорону, забезпечення конфіденційності даних, юридичну підтримку та психологічну допомогу. Аналіз актуальної практики розслідування воєнних злочинів в Україні демонструє як досягнення, так і прогалини. Українські правоохоронні органи активно співпрацюють із міжнародними партнерами, такими як Міжнародний кримінальний суд, що дозволяє запозичувати передовий досвід і вдосконалювати процедури. Однак відсутність чіткої нормативної бази та недостатня технічна оснащеність слідчих органів ускладнюють процес. Зокрема, потребують удосконалення механізми збору, збереження та перевірки доказів, а також інтеграції сучасних технологій для їхньої обробки. На основі аналізу пропонуються рекомендації щодо підвищення ефективності досудового розслідування воєнних злочинів.

Ключові слова: досудове розслідування, воєнні злочини, міжнародні стандарти, права людини, захист учасників, ризики, правосуддя.

Labenok A.O., Osypenko I.P. Pre-trial investigation of military crimes in Ukraine: standards, risks for a special life and health.

Pre-trial investigation of war crimes is one of the most important stages in ensuring justice and compliance with international human rights standards. In Ukraine, this area has acquired particular importance due to prolonged hostilities and numerous violations of international humanitarian law. War crimes committed during the war have a significant impact on the lives of civilians, destroy social order and create challenges for the legal system of the state. The article examines in detail the main

standards of pre-trial investigation of war crimes, which ensure objectivity, independence, transparency and efficiency of the process. Particular emphasis is placed on the importance of respecting the rights of all participants in the process – victims, witnesses, suspects and accused – in accordance with Ukraine's international obligations. Special attention is paid to the risks that arise for the personal life and health of participants in the pre-trial investigation, in particular investigators, prosecutors, experts and witnesses. Physical threats, such as direct acts of violence or intimidation, are a serious challenge to the effectiveness of law enforcement agencies. Psychological stress associated with working with traumatic materials and public pressure can lead to professional burnout. Information attacks and cyber threats aimed at discrediting participants in the process or violating the integrity of evidence pose an additional danger. The need to implement specialized protection programs is noted, including physical protection, ensuring data confidentiality, legal support and psychological assistance. An analysis of the current practice of investigating war crimes in Ukraine demonstrates both achievements and gaps. Ukrainian law enforcement agencies actively cooperate with international partners, such as the International Criminal Court, which allows borrowing best practices and improving procedures. However, the lack of a clear regulatory framework and insufficient technical equipment of investigative bodies complicate the process. In particular, mechanisms for collecting, preserving and verifying evidence, as well as the integration of modern technologies for their processing, require improvement. Based on the analysis, recommendations are proposed to improve the efficiency of pre-trial investigations of war crimes.

Key words: pre-trial investigation, military atrocities, international standards, human rights, protection of participants, risks, justice.

Постановка проблеми. Воєнні злочини, які вчинюються внаслідок сучасних збройних конфліктів, становлять серйозну загрозу міжнародному правопорядку та гуманітарним принципам. В Україні, яка тривалий час зазнає наслідків військової агресії, питання ефективного розслідування таких злочинів стало критично важливим. З одного боку, досудове розслідування має забезпечити притягнення винних до відповідальності, з іншого – захистити права потерпілих і свідків, відповідно до міжнародних стандартів. Проте на практиці система розслідування воєнних злочинів стикається з численними викликами. Серед них – недосконалість нормативно-правової бази, обмеженість ресурсів, недостатній рівень підготовки слідчих і прокурорів, відсутність чітких механізмів співпраці з міжнародними інституціями. Особливої уваги потребує захист осіб, залучених до процесу розслідування, адже вони стикаються з фізичними загрозами, психологічним тиском та іншими ризиками, які впливають на їхнє особисте життя і здоров'я. Таким чином, постає необхідність аналізу існуючих проблем досудового розслідування воєнних злочинів, оцінки ризиків, пов'язаних із участю в цьому процесі, та розробки ефективних механізмів їх подолання відповідно до найкращих світових практик.

Метою дослідження є аналіз особливостей досудового розслідування воєнних злочинів в Україні з урахуванням міжнародних стандартів, ідентифікація основних ризиків для особистого життя і здоров'я учасників процесу, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення механізмів розслідування та забезпечення ефективного захисту залучених осіб.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика досудового розслідування воєнних злочинів у сучасних умовах розглядається як у національному, так і міжнародному контексті. Міжнародне право пропонує ґрунтовну нормативну базу, що охоплює Женевські конвенції 1949 року [5], Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) [4], а також численні резолюції ООН і практику міжнародних трибуналів. В Україні питання розслідування воєнних злочинів стало актуальним після початку збройного конфлікту на сході країни у 2014 році. Основними нормативно-правовими актами, що регулюють цю сферу, є Кримінальний кодекс України (далі – КК) [1], Кримінальний процесуальний кодекс України та Закон України «Про національну безпеку України». Водночас, чинне законодавство має низку прогалин, зокрема щодо класифікації воєнних злочинів, визначення юрисдикції та механізмів співпраці з міжнародними організаціями. Науковці та практики також приділяють значну увагу окремим аспектам цієї проблематики, зокрема: О. Дуфенюк [7], А. Козьменко [8], В. Лебідь, Є. Крапивін, О. Кравчук [9], В.В. Тимошко [10] та інші науковці.

Попри наявність теоретичних розробок, проблема досудового розслідування воєнних злочинів в Україні залишається недостатньо дослідженою у контексті інтеграції міжнародних стандартів та захисту прав учасників процесу. Це вимагає подальшого аналізу існуючої практики та розробки комплексних рекомендацій для її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Воєнні злочини є серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права, а їх розслідування повинно відповідати високим стандартам.

Воєнний злочин – порушення законів та звичаїв війни. Воєнні злочини належать до сфери виключно міжнародного кримінального права. Загальний перелік воєнних злочинів закріплений у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут) [4]. Згідно з Женевськими конвенціями [5] та Римським статутом Міжнародного кримінального суду (МКС) [4], ключовими принципами розслідування воєнних злочинів є незалежність, неупередженість, об'єктивність та ефективність.

З початком військової агресії проти України розслідування воєнних злочинів стало важливим елементом боротьби за справедливість. Воєнні злочини під час війни росії проти України мали місце від самого початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 року [2]. Згідно даних Офісу Генерального прокурора України, в провадженні перебувають понад 133 тис. справ про воєнні злочини росії. Зафіксовані чисельні випадки руйнувань житлової інфраструктури, вбивств мирних жителів та мародерства з боку російських військових на захопленій українській території [6].

Попри відсутність законодавчого визначення воєнних злочинів, в КК України [1] наведено деякі воєнні злочини: а) мародерство (стаття 432 КК); б) насильство над населенням у районі воєнних дій (стаття 433 КК); в) погане поводження з військовополоненими (стаття 434 КК); г) незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (стаття 435 ККУ);

Згідно ст. 438 КК України «Воєнні злочини» – це жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій - караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років. Ті самі діяння, якщо вони спричинили загибель людини, - караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі [1]. Варто зауважити, що до воєнних злочинів не застосовуються строки давності притягнення до кримінальної відповідальності [3].

Всі воєнні злочини реєструються та розслідуються Службою безпеки України, Національною поліцією України, Державним бюро розслідувань та органами прокуратури (Офісом Генерального прокурора та обласними прокуратурами). В цих органах правопорядку існують спеціалізовані підрозділи, в яких слідчі повний робочий час витрачають на роботу саме з міжнародними злочинами, а в прокуратурі існує Департамент протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту Офісу Генерального прокурора і спеціалізовані підрозділи в дев'яти обласних прокуратурах загальною чисельністю понад 200 осіб [8, с. 24].

Між органами досудового розслідування відбувається координація з боку органів прокуратури як органу, що здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. Це дозволяє уникнути дублювань зусиль, підсилити й розмежувати компетенції різних органів розслідування для того, щоб не виконувати одну й ту саму роботу. Крім того, налагоджено обмін інформацією, щоб слідчі та прокурори чітко знали про наявність та обсяг інформації, які бази даних і реєстри ведуться внаслідок економії часу на її пошуки.

Розслідування військових злочинів у XXI столітті мають свої особливості через швидкий розвиток технологій. По-перше, популярність смартфонів, планшетів та інших пристроїв, розвиток цифрових ЗМІ та соціальних мереж як каналів поширення інформації зробили можливим ведення прямої онлайн-трансляції подій та використання мультимедійних доказів для підтвердження фактів. По-друге, розвиток новітніх технологій і мереж спостереження дозволяє здійснювати дистанційний моніторинг об'єктів, визначати їх географічне розташування, вивчати їх структуру, характеристики, прогнозувати (цифрові записи камер спостереження, супутникові картографічні фотографії, дані GPS-приймачів і т.д.). По-третє, цифровізація криміналістичної, судово-експертної діяльності, використання дронів, 3D-сканерів, мобільних ДНК-лабораторій, професійного програмного забезпечення та інноваційні лабораторні інструменти дозволили отримати унікальні докази, високоточну та швидкісну обробку даних. Такий підхід надає можливість змодельовати ситуації, мінімізувати помилки та усунути суб'єктивізм у процесі формування доказової бази кримінального провадження. По-четверте, змінюється вся модель кримінального провадження,

оскільки система кримінального судочинства зазнає трансформації під впливом останніх тенденцій. Хоча в цьому плані ще багато роботи, дистанційні процесуальні дії можливі вже сьогодні, адже цифрові докази визнано прийнятними та планується перехід на електронний документообіг і віртуальний діалог між органами досудового розслідування, прокуратури та суду, віртуальний діалог між суб'єктами процесуальної діяльності [7, с. 53].

Також важливим кроком для забезпечення прозорості та ефективності кримінального провадження в Україні є створення ресурсу warcrimes.gov та його інтеграція у процес досудового розслідування воєнних злочинів під час війни росії проти України. Офіс Генерального прокурора разом з українськими та міжнародними партнерами створив ресурс warcrimes.gov для належного документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, скоєних російською армією в Україні. На цьому сайті відбувається збір доказів щодо скоєння воєнних злочинів російською армією в Україні. Громадяни України можуть залишити заявку на сайті, вказати порушення із зазначенням точного місця та всіх деталей, завантажити фото/відео. Даний ресурс гарантує захист інформації та безпеку громадян [11].

Існує професійна дискусія стосовно спроможності українських суддів якісно здійснювати переслідування за міжнародні злочини. Найбільше критики лунало від юристів-міжнародників у західних виданнях, які ставили під сумнів справедливість судового процесу, оскільки Україна є стороною збройного конфлікту, а будь-який українець є жертвою війни; кваліфікацію українських суддів; наявність достатнього часу для розгляду справ з огляду на перевантаженість суддів у зв'язку з неукomплектованістю майже на половину тощо [8, с. 26].

Будучи прикладною наукою, криміналістика покликана вирішувати завдання, що виникають у боротьбі із воєнною злочинністю, актуальним напрямом її розвитку є: науково-практичне освоєння цифрової (віртуальної) реальності. Це стосується, по-перше – актуалізації існуючих та розробка нових криміналістичних технологій виявлення, розкриття, розслідування та попередження кримінальних правопорушень; друге – розвиток криміналістичних знань, а також удосконалення кримінальної процесуальної форми їх застосування.

Цифровий формат збору інформації значно прискорює процес розслідування. Цифровізація – це перетворення інформації на цифрову форму, коли має місце заміна аналогових (фізичних) систем збору та обробки даних технологічними системами, які генерують, передають та обробляють цифровий сигнал, що веде до зниження витрат, до появи нових інформаційних можливостей. Широке застосування цифровізації при криміналістичному забезпеченні розслідування воєнних злочинів переважно спрямовано на накопичення інформації на початкових етапах розслідування, які більше характеризуються перенавантаженням інформації, а не її перевіркою і, тим більше, оцінкою. Це стосується, крім вищезазначеного: а) отримання інформації з камер відеозпостереження, мобільних пристроїв; б) отримання інформації з персональних пристроїв фізичних та юридичних осіб, з серверів та інших накопичувачів інформації; г) отримання інформації з радіочастотних ідентифікаторів, GPS-трекерів, натільних датчиків, стаціонарних та мобільних вимірювальних пристроїв з використанням систем геопозиціонування, відео спостереження та позиціонування; д) отримання інформації з мережевих сервісів, що встановлює голосовий та відеозв'язок між комп'ютерами через інтернет, такі як, Skype, WhatsApp, Viber, Telegram та інші; е) отримання інформації з банківських систем на відповідних цифрових носіях (SD-диски, флеш-картки та ін.); е) отримання інформації від операторів зв'язку щодо деталізації абонентського зв'язку та встановлення місцезнаходження абонента з геолокації та багато іншого, оскільки джерела цифрової інформації залежать від розвитку цифрових технологій в світі.

В подальшому ця інформація надасть можливість в порядку провадження слідчих (розшукових) дій призначити та провести експертизи, що значною мірою охопить процес її перевірки та оцінки, отриманої з цифрових технологій з перетворенням її на доступні для розуміння відомості.

Отже, наявність попередньо зібраних матеріалів дозволяє правоохоронним органам сфокусуватися на аналізі доказів та їх систематизації. Це сприяє зменшенню термінів досудового розслідування та підвищенню його якості. Захист інформації та конфіденційність для осіб, які надають дані, є ключовими перевагами ресурсу. Учасники процесу можуть бути впевнені, що їхні свідчення не стануть відомими стороннім особам, що знижує ризики репресій або залякування з боку окупантів. Це особливо важливо в умовах воєнного стану.

Однак, незважаючи на значні переваги використання цифрових технологій у розслідуванні воєнних злочинів, національне законодавство лише частково відповідає міжнародним стандартам.

Проблеми, з якими стикається Україна: 1) нечітка класифікація воєнних злочинів в КК України; 2) відсутність чітких механізмів взаємодії між національними органами правопорядку та міжнародними установами; 3) нестача кваліфікованих фахівців із досвідом розслідування злочинів такого типу; 4) недостатня координація між слідчими та прокурорами різних підрозділів. Недостатня координація між слідчими та прокурорами різних підрозділів створює низку інших проблем, таких як втрата матеріалів кримінального провадження через чисельні ланцюжки їх передання між підрозділами різних рівнів та різних органів, що негативно впливає на ефективність кримінального переслідування [8, с. 25].

У ході розслідування воєнних злочинів роль огляду місця події, безсумнівно, важлива, оскільки при його проведенні може бути зафіксована слідова інформація, яка вказує на вчинення саме воєнних злочинів, які полягають у порушенні звичаїв та законів війни, задокументувати їх наслідки. Забезпечення безпекової складової є обов'язковою умовою проведення перевірок на місцях під час розслідування воєнних злочинів, оскільки безпека життя та здоров'я всіх учасників оперативно-розшукових дій є першочерговим. Тому на етапі підготовки важливо скерувати поведінку всіх учасників на місці, особливо у разі загрози повторного обстрілу. Крім того, необхідно учасників огляду місця події забезпечити засобами індивідуального захисту (бронежилетами, шоломами, респіраторами, дихальними масками, спеціальним одягом, бахілами, рукавичками тощо). Найголовніше, що за наявності тактичного ризику потенційної загрози життю та здоров'ю учасників огляду варто розглянути можливість перенесення процесуальної дії чи зменшення кількості учасників (наприклад, без залучення понятих) або використання дистанційно керованих роботів [10, с. 334].

Учасники досудового розслідування воєнних злочинів стикаються зі значними загрозами, які впливають як на їхнє особисте життя, так і на професійну діяльність. Однією з основних проблем є ризик фізичної розправи або залякування з боку осіб, які зацікавлені у приховуванні злочинів. Такі дії можуть бути спрямовані не лише на слідчих чи прокурорів, але й на свідків, експертів та інших учасників процесу. Окрім фізичної загрози, значним викликом є психологічний тиск, який виникає через роботу з травматичними матеріалами, що може призвести до емоційного виснаження або навіть професійного вигорання. Також учасники стикаються з ризиком інформаційних атак, спрямованих на дискредитацію їхньої репутації або підлив довіри до системи правосуддя. Особливу небезпеку становлять кібератаки, що можуть призвести до витоку конфіденційної інформації або втрати доказів. У воєнний час ця загроза посилюється, оскільки зловмисники активно використовують технології для перешкоджання розслідуванню. Крім того, учасники процесу нерідко опиняються під моральним тиском суспільства, яке очікує швидких результатів, що може спонукати до прийняття поспішних рішень на шкоду якості розслідування. Усі ці фактори вимагають від системи правосуддя додаткових заходів для забезпечення захисту, підтримки та безпеки учасників досудового розслідування. Захист свідків та інших учасників процесу вимагає створення ефективних програм безпеки, зокрема тимчасового переселення, зміни ідентичності та психологічної підтримки.

Для підвищення ефективності досудового розслідування воєнних злочинів доцільним буде: 1) внесення змін до Кримінального кодексу України з метою чіткого визначення складів воєнних злочинів; 2) регулярне навчання слідчих і прокурорів із залученням міжнародних експертів; 3) укріплення взаємодії з МКС та іншими міжнародними організаціями для обміну досвідом і спільного розслідування; 4) розробка програм безпеки та підтримки для свідків, потерпілих та працівників правоохоронних органів.

Висновки. Розслідування воєнних злочинів є важливим інструментом для забезпечення справедливості, відновлення прав потерпілих і притягнення до відповідальності осіб, причетних до порушень міжнародного гуманітарного права. Воно сприяє зміцненню верховенства права та запобіганню повторенню таких злочинів. Українське законодавство, хоча й передбачає базові механізми розслідування воєнних злочинів, потребує вдосконалення. Недоліки включають нечітку класифікацію злочинів, відсутність узгодженості з міжнародними стандартами, недостатню підготовку слідчих та прокурорів, а також слабкий захист учасників процесу. Працівники правоохоронних органів, свідки та потерпілі стикаються з численними фізичними, психологічними та соціальними ризиками. Забезпечення їхньої безпеки та належної підтримки є ключовим завданням для української системи правосуддя. Інтеграція міжнародного досвіду та співпраця з такими організаціями, як Міжнародний кримінальний суд, є критично важливою. Це дозволяє підви-

щити якість розслідувань, адаптувати найкращі практики та забезпечити відповідність процесу міжнародним стандартам. Усунення існуючих прогалин у національній системі та гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами сприятимуть ефективності досудового розслідування воєнних злочинів, забезпеченню справедливості та формуванню довіри до правової системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (ред. від 21.11.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 12.12.2024).
2. Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 Про введення воєнного стану в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення 12.12.2024).
3. Європейська конвенція про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів від 25.01.1974. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_125#Text (дата звернення 12.12.2024).
4. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду від 17.07.1998 (ратифікація 21.08.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 12.12.2024).
5. Женевські конвенції. URL: <https://warcrimes.gov.ua/sources.html> (дата звернення 12.12.2024).
6. Від початку великої війни зареєстровано 133 тисячі воєнних злочинів росіян. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=104921> (дата звернення 12.12.2024).
7. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022. № 1. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5150/1/1771-Article%20Text-2060-1-10-20220801.pdf> (дата звернення 12.12.2024).
8. Козьменко А., Лебідь В. Крапивін Є. Міжнародні злочини в Україні: огляд національного розслідування та судової практики. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*, 2023. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/International_crim_ukr_A4-DLYA-ONLAYN-PUBLIKATSIYI-3.pdf (с. 24) (дата звернення 12.12.2024).
9. Кравчук О. Досудове розслідування воєнних злочинів. *Вісник КПП ім. Ігоря Сікорського*. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/892d25fc-58e5-464b-886d-a3cf651915b7/content> (дата звернення 12.12.2024).
10. Тимошко В.В. Процесуальні та тактичні особливості проведення огляду під час досудового розслідування воєнних злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 3 (30). URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/download/121/119/129> (дата звернення 12.12.2024).
11. Фіксація воєнних злочинів warcrimes. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://warcrimes.gov.ua> (дата звернення 12.12.2024).

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.14>

ЧИ МОЖУТЬ ДОКАЗИ БУТИ НЕДОПУСТИМИМИ?

Лук'янчиков Є.Д.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0001-5763-6972*

Лук'янчиков Б.Є.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного,
господарського та адміністративного
права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
ORCID: 0000-0002-4761-5980*

Микитенко О.Б.,

*магістр за спеціальністю 081 Право,
помічник юриста у ТОВ «Nobles»
ORCID: 0000-0003-4608-5567*

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Чи можуть докази бути недопустимими?

У статті зазначається, що пізнавальна діяльність з розслідування кримінальних правопорушень здійснюється у формі кримінального процесуального доказування. Особливістю такої діяльності є її ретроспективний характер, тобто слідчий пізнає обставини події за її відображеннями в матеріальному середовищі. Для цього використовуються не будь-які засоби пізнання, а лише ті, що передбачені законом для кожної із сторін кримінального провадження, і які дозволяють кожній стороні збирати та подавати суду відомості про обставини розслідуваної події.

Зазначається, що судових доказів у готовому вигляді в природі не існує, а тому точніше говорити про процес формування доказів у кримінальному провадженні. Висловлюються сумніви щодо доцільності поділяти докази на досудові та судові. Якщо фактичні дані відповідають вимогам належності, допустимості, достовірності, а їх сукупність – достатності, вони є доказами на будь-якому етапі провадження.

Метою дослідження є аналіз інституту доказів та норм кримінального процесуального законодавства, якими регулюється порядок їх формування у кримінальному провадженні, а також теоретичних розробок науковців для розроблення пропозицій щодо подальшого удосконалення такої діяльності.

Здійснено аналіз теоретичних розробок та нормативного регулювання інституту доказування в історичному аспекті. Відмічається особлива активність науковців до питання визнання фактичних даних недопустимими як докази після ухвалення чинного КПК України. Висловлюються сумніви щодо доцільності розподіляти докази на ті, що використовуються під час досудового розслідування та ті, що використовуються під час судового провадження. Наводяться аргументи на підтвердження того, що за чинним КПК України досудове розслідування набуло ознак коле-

гіального (слідчий, керівник органу досудового розслідування, прокурор, слідчий суддя), що наблизило процес формування доказів до такого, що відбувається в судових стадіях.

У висновках констатується, що недопустимими у провадженні слід вважати не докази, а фактичні дані, відомості, що отримані з порушенням визначеної законом форми.

Ключові слова: докази, фактичні дані, інформація, слідчі (розшукові) дії, доказування, сліди злочину, джерела відомостей, досудове розслідування, належність, достовірність, допустимість, недопустимість, очевидна недопустимість.

Lukyanchikov E.D., Lukyanchikov B.E., Mykytenko O.B. Can evidence be inadmissible?

The article notes that cognitive activity in the investigation of criminal offenses is carried out in the form of criminal procedural evidence. The peculiarity of such activity is its retrospective nature, i.e. the investigator learns the circumstances of an event by its reflection in the material environment. For this purpose, not any means of cognition are used, but only those provided by law for each of the parties to criminal proceedings, and which allow each party to collect and submit to the court information about the circumstances of the event under investigation.

It is noted that ready-made judicial evidence does not exist in nature, and therefore it is more accurate to speak of the process of formation of evidence in criminal proceedings. Doubts are expressed about the expediency of dividing evidence into pre-trial and judicial. If the factual data meet the requirements of relevance, admissibility, reliability, and their totality – sufficiency, they are evidence at any stage of the proceedings.

The purpose of the study is to analyze the institution of evidence and the norms of criminal procedural law that regulate the procedure for their formation in criminal proceedings, as well as theoretical developments of scientists to develop proposals for further improvement of such activities.

The author analyses theoretical developments and regulatory framework of the institute of proof in the historical context. The author notes that scholars have been particularly active in the issue of declaring factual data inadmissible as evidence after the adoption of the current CPC of Ukraine. The author expresses doubts as to whether it is advisable to divide evidence into those used during pre-trial investigation and those used during court proceedings. The author provides arguments to support the fact that under the current CPC of Ukraine the pre-trial investigation has acquired the features of a collegial investigation (investigator, head of the pre-trial investigation body, prosecutor, investigating judge), which brought the process of evidence formation closer to that which takes place in the court stages.

The author concludes that inadmissible in the proceedings should be considered not evidence, but factual data and information obtained in violation of the form prescribed by law.

Key words: evidence, factual data, information, investigative (search) actions, evidence, traces of a crime, sources of information, pre-trial investigation, propriety, credibility, admissibility, inadmissibility, obvious inadmissibility.

Постановка проблеми. Процес розслідування кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів) є специфічним видом пізнавальної діяльності уповноважених на те державних органів. Така діяльність здійснюється у формі кримінального процесуального доказування, в основі якого лежать закономірності пізнання як загально соціального явища, яке у свою чергу може мати різні варіації залежно від сфери застосування та предмета пізнання[1, с. 178]. Специфічною особливістю такого пізнання є його ретроспективний характер. Щоб встановити обставини події, що мала місце в минулому, суб'єкт пізнавальної діяльності (слідчий, дізнавач, тощо) повинен відшукати її сліди (відображення), що утворилися в оточуючому середовищі (на об'єктах матеріального світу та в свідомості людей, які її спостерігали), правильно їх дослідити, забезпечити збереження у незмінному стані для можливості ознайомлення з ними іншими учасниками кримінального провадження для прийняття відповідних процесуальних рішень.

В процесі такої діяльності її учасникам доводиться оперувати фактичними даними, які набули назву докази. Проте судових доказів у готовому вигляді в природі не існує. Злочин, як суспільно-небезпечне явище, не створює доказів, він залишає лише сліди (відображення), що потребує ретельної, кропіткої роботи слідчого для формування на цій основі дійсно кримінально-процесуальних доказів, про що йдеться в роботі Є.Г. Коваленка [2, с. 6]. Формування доказів у процесуальному розумінні відбувається у перебігу здійснення діяльності органом дізнання, слідчим і су-

дом та закінчується тієї миті, коли отримані відомості закріплюються та/або залучаються до матеріалів кримінальної справи одним із передбачених законом способів [3, с. 135]. Слушною є думка М.Є. Шумила про те, що процес формування доказу – це не просте відображення об'єктивної реальності, а осмислене конструювання моделі такої реальності. Вона є результатом використання суб'єктами доказування когнітивних структур (схем, стереотипів, ідеологій при сприйнятті, переопрацюванні відомостей) [4, с. 98]. Аналогічні думки висловлюються й іншими науковцями [5]. Незважаючи на таку очевидність, історично в законодавстві і теорії кримінального процесу використовується словосполучення «збирання доказів». Кожний кримінально-процесуальний кодекс, зазначає М.О. Чельцов, в основних своїх частинах присвячений правилам про збирання та користування доказами для встановлення минулого факту, що становить предмет судового дослідження [6, с. 99]. Не став винятком і чинний КПК України, стаття 93 якого має назву «збирання доказів». У цій нормі наводиться перелік способів збирання доказів як стороною обвинувачення (частина друга), так і стороною захисту та іншими учасниками провадження (частина третя). В обох випадках цей перелік не є вичерпним. Для сторони обвинувачення він закінчується словами «проведення інших процесуальних дій, передбачених цим Кодексом», а для сторони захисту – «шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів». Тобто, сторона обвинувачення, може застосовувати тільки ті засоби отримання фактичних даних, що передбачені чинним кримінальним процесуальним законом, а для сторони захисту таких обмежень не передбачено.

Виходячи із таких формулювань, можна дійти висновку, що частина засобів збирання фактичних даних про правопорушення має встановлену законом процесуальну форму, яка є гарантією забезпечення прав та інтересів учасників кримінального провадження в процесі розслідування та судового розгляду, а для іншої частини така процесуальна форма не визначена. Порушення або відхилення від визначеної законом процесуальної форми збирання (отримання) фактичних даних (відомостей, інформації) про обставини правопорушення призводить до визнання їх недопустимими як докази у кримінальному провадженні. Слушно зазначають науковці, що для того щоб використовувати конкретні фактичні дані як докази у кримінальному провадженні вони мають володіти такими властивостями як: належність, допустимість, достовірність, а їх сукупність – достатність [1, с. 185]. Оскільки доказами можуть визнаватися тільки ті фактичні дані (відомості), які відповідають визначеним властивостям, наскільки коректно вести мову про недопустимість доказів, а не про недопустимість фактичних даних як доказів у кримінальному провадженні. Це і спонукало нас до аналізу даного питання та формування пропозицій щодо приведення норм КПК у відповідність до наукового розуміння доказів, визначення моменту та учасника кримінального провадження для визнання фактичних даних доказами.

Мета дослідження полягає в аналізі норм кримінального процесуального законодавства, якими регулюється процес доказування у кримінальному провадженні та теоретичних розробок науковців для розроблення пропозицій щодо подальшого унормування порядку формування доказів у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми доказового права та діяльності з формування доказів у кримінальному провадженні привертають постійну увагу науковців, що знаходить відображення в дисертаційних роботах, монографіях та наукових статтях. На дисертаційному рівні проблеми доказів та доказування на стадії досудового розслідування досліджено А.В. Заклюкою (2016 р.) і у цьому ж році І.Ю. Кайло зосереджено увагу на дослідженні допустимості доказів у кримінальному провадженні в цілому, а О.В. Литвином на проблемах доказування в стадії судового розгляду. Допустимість як критерій оцінки доказів у кримінальному провадженні досліджував В.А. Смирнов (2021 р.). Значна кількість робіт присвячена аналізу недопустимості доказів у кримінальному провадженні. Серед них монографії А.В. Панової (2017 р.), В.Г. Дрозд, В.В. Бурлаки, Л.В. Гаврилюка та ін. (2021 р.), а також широке коло статей у наукових виданнях, перелічити які та назвати їх авторів в одній статті практично неможливо. Незважаючи на значну увагу науковців до доказів та процесу доказування у кримінальному провадженні окремі питання щодо формування доказів залишаються не вирішеними остаточно і потребують подальших досліджень та формулювання певних пропозицій.

Виклад основного матеріалу. Поняття докази для з'ясування обставин кримінального правопорушення використовується з давніх часів і зустрічається в багатьох нормативно-правових актах, якими врегульовувалася діяльність з розслідування та судового розгляду. Так, у статті 2

сьомого розділу Литовських статутів «Про докази насильства, чим воно має бути підтверджене ...» зазначається, що той, хто постраждав, відразу ж після нападу мусить сповістити про це своїх найближчих сусідів і показатися їм або показати сліди насильства представнику влади[7]. У подальшому такі особи своїми показаннями можуть засвідчити перед судом наявність у особи у певний час тілесних ушкоджень. Проте загального визначення доказів в Литовських статутах не наводилося.

Про необхідність використання доказів для з'ясування обставин кримінального правопорушення неодноразово згадується в Статуті кримінального судочинства 1864 року але визначення не наводиться. Так, у разі відмови обвинуваченого відповідати на запитання, суддя переходить до розгляду наявних у справі доказів (ст. 102); подані однією стороною докази мировий суддя пред'являє другій стороні (ст. 103); сторони мають право представляти свої докази (ст. 159) та інші.

Певним кроком нормативного визначення доказів є КПК УСРР 1922 року, в статті 62 якого зазначалося, що доказами є показання свідків, висновки експертів, речові докази, протоколи оглядів та інші письмові документи та особисті пояснення обвинуваченого. Тобто доказами вважалося те, що сьогодні ми називаємо їх процесуальними джерелами.

В результаті тривалих пошуків та наукових дискусій сформовано нормативне визначення доказів в кримінальному провадженні, якими є фактичні дані отримані у передбаченому КПК порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (ст. 84 КПК). Зіставивши визначення доказів з положеннями ч. 2 ст. 23 КПК М.Є. Шумило доходить висновку про їх неузгодженість, що пояснюється даниною історичної традиції і пропонує класифікувати докази на: досудові – для потреб досудового розслідування та судові – для ухвалення вироку[8, с. 24].

У чому полягає така неузгодженість автор не показує. Із змісту ч. 2 ст. 23 КПК можна дійти лише одного висновку, а саме, не можуть бути визнані доказами відомості, що містяться в показаннях, речах і документах, які не були предметом безпосереднього дослідження суду, крім випадків, передбачених КПК. Про дослідження судом доказів, а не будь яких інших даних йдеться в ст. 349 КПК «Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, та порядку їх дослідження». В другій та третій частинах цієї статті зазначається, що обсяг доказів, які будуть досліджуватися, та порядок їх дослідження визначаються ухвалою суду і в разі необхідності можуть бути змінені. Суд має право, якщо проти цього не заперечують учасники судового провадження, визнати недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспоруються. Тобто йдеться саме про докази, які надаються суду сторонами провадження для безпосереднього дослідження, перевірки та оцінки з метою можливості їх використання для ухвалення судового рішення.

Властивостями будь-якого доказу, зазначають науковці, є належність, допустимість, достовірність, а сукупності доказів – їх достатність [1, с. 185]. Відсутність однієї із цих властивостей не дозволяє називати фактичні дані доказами у кримінальному провадженні, а якщо їх такими вважали і на їх основі ухвалювали процесуальні рішення, це є порушенням кримінальної процесуальної форми. Особливого практичного значення, у зв'язку із введенням до КПК понять «недопустимі» та «очевидно недопустимі» докази набуває вирішення питання, на якому з етапів провадження та хто з учасників визначає фактичні дані доказами.

Однозначній та незаперечливій відповіді на ці питання не сприяє побудова окремих процесуальних норм. Так, в статтях присвячених порядку прийняття процесуального рішення про застосування заходів забезпечення кримінального провадження йдеться не про докази, якими ці рішення обґрунтовуються, а про: копії матеріалів або матеріали (ст.ст. 141, 151, 156, 172, 184, 200, 201-1, 234, 244); відомості, які підтверджують невиконання особою обов'язку (ст. 145). Для прийняття інших процесуальних рішень законодавець передбачає наявність відповідних доказів (ст.ст. 152, 157, 171, 178, 193, 194, 196, 148 КПК та ін.). Для прикладу, до клопотання про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом додаються «копії матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання» (ч. 2 ст. 150 КПК). Під час розгляду такого клопотання слідчий суддя має право заслухати будь-якого свідка чи дослідити будь-які матеріали (ч. 4 ст. 151 КПК). Проте при вирішенні питання про тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом слідчий суддя зобов'язаний враховувати «достатність доказів, які вказують на вчинення особою кримінального правопорушення» (п. 2 ч. 2 ст. 152 КПК). Яким чином будь-які

матеріали, що надані прокурором і слідчим слідчому судді перетворюються в докази пояснити складно оскільки законодавець про це не згадує. Якщо це є недоліком формулювання окремих норм КПК, то доцільно їх усунути внесенням відповідних змін. Або слідчий і прокурор дійсно представляють слідчому судді предмети, документи, відомості, а після їх перевірки та оцінки слідчий суддя визнає їх доказами і на цій основі ухвалює процесуальне рішення, або слідчий і прокурор звертаються до слідчого судді з доказами.

Також заслуговує на увагу аналіз порядку накладення арешту на майно (ст. 171 КПК). Якщо у частині другій мова іде про «оригінали або копії документів та інших матеріалів» то в частині третій про «докази факту завдання шкоди і розміру цієї шкоди». Про достатність доказів для вирішення цього питання зазначається у п. 2 ч. 2 ст. 173 КПК. Подібний підхід законодавця до визначення фактичної основи для ухвалення таких процесуальних рішень пояснити важко оскільки всі вони ухвалюються слідчим суддею за клопотанням слідчого погодженого прокурором. Скоріше за все в розглядуваних та інших нормах, якими врегульовується процес та підстави прийняття рішення, мова має йти саме про докази, як фактичну основу будь якого процесуального рішення, яке ухвалюється не тільки судом, а й слідчим та прокурором.

Здійснюючи поглиблений аналіз процесу формування доказів у кримінальному провадженні М. Є. Шумило висуває припущення, що чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає двоступеневу процедуру формування доказів: досудову і судову. Досудові докази мають, по суті, характер матеріалів, виготовлених одноособово представником обвинувальної влади. Відповідно до чинного КПК подібні докази використовуються лише в інтересах досудового розслідування (формулювання підозри, обвинувачення, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та ін.) [4, с. 99-100].

Думка щодо одноособового формування доказів представником обвинувальної влади потребує деякого уточнення. Часи, коли дійсно можна було казати про одноособове формування доказів та обговорювати питання щодо процесуальної самостійності і незалежності слідчого пішли в історію[9]. Фактично ми повернулися до колегіального досудового розслідування, від якого відмовилися близько ста років тому, про що писав М.О. Чельцов. Сутність такого розслідування полягала у тому, що попереднє слідство вела колегіально слідча комісія з трьох осіб за участю захисту [6, с. 45].

Наскільки сьогодні можна вести мову про самостійність слідчого у прийнятті процесуальних рішень і здійсненні дій для формування доказів у кримінальному провадженні. Рішення про початок досудового розслідування фактично приймає не слідчий, який вносить відомості в ЄРДР, а керівник органу досудового розслідування, який визначає слідчого, що буде його здійснювати (п. 1 ч. 2 ст. 39, ч. 1 ст. 214 КПК). Слідчий невідкладно у письмовій формі повідомляє керівника органу прокуратури про початок досудового розслідування, підставу початку досудового розслідування та інші відомості (ч. 6 ст. 214 КПК). Після початку досудового розслідування керівник органу прокуратури визначає прокурора, який здійснюватиме повноваження прокурора у конкретному кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 37 КПК). До таких повноважень віднесено організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, ..., нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями (п. 2 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України). Застосування заходів забезпечення кримінального провадження (розділ 2 КПК), проведення переважної більшості слідчих дій, зокрема і негласних, здійснюється тільки на підставі ухвали слідчого судді (судді місцевого суду або голови апеляційного суду чи за його визначенням іншого судді цього суду п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК), який досліджує надані йому стороною обвинувачення докази і на їх основі ухвалює процесуальне рішення. В багатьох випадках під час розгляду клопотань слідчим суддею (застосування заходів забезпечення кримінального провадження тощо) бере участь сторона захисту, яка може звернути увагу на порушення у формуванні доказів стороною обвинувачення. Незважаючи на такий процесуальний фільтр у формуванні доказів, трапляються випадки, коли під час судового розгляду або ухвалення судового рішення в нарадчій кімнаті суд встановлює істотні порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України (ст. 87 КПК), які були допущені під час формування доказів та визнає їх недопустимими. Такі випадки, звичайно, є неприпустимими і негативно впливають на формування іміджу органів правопорядку. Проте такі недоліки мають місце не тільки під час досудового розслідування. Прикладом цьому може бути справа Пологівського маніяка, який вчинив близько ста убивств, за які до відповідальності притягнуті інші особи[10]. Можуть сказати, що це справа минулого. Проте і сьогодні повідомлення

про судові рішення викликають сумніви у правильній оцінці судами доказів (за внутрішнім переконанням), а рівень довіри населення до судової гілки влади може задовольняти лише самих суддів [11]. Так, 14 червня 2021 року Вищий антикорупційний суд визнав екс депутата Сольвара невинним у правопорушенні, а через три роки 26.08.2024 р. Апеляційна палата цього ж суду скасувала попереднє рішення і засудила до відбування покарання. Чого варті рішення Печерського суду, коли один суддя скасовує накладений арешт на майно, а через декілька днів інший суддя цього ж суду це майно арештовує. Навряд чи можна пояснити такі випадки недовірою нормативного регулювання кримінальної процесуальної діяльності з формування доказів. Скоріше за все цьому сприяє безвідповідальність слідчих, прокурорів, суддів за дії з формування доказів та прийняття процесуальних рішень, що потребує удосконалення механізму притягнення таких осіб до відповідальності.

Висновки. Поняття доказів має бути єдиним для кримінального провадження, як і вимоги, яким мають відповідати фактичні дані для визнання їх доказами у судочинстві. У разі встановлення істотного порушення прав і свобод людини в процесі отримання фактичних даних про обставини правопорушення, такі відомості слід визнавати недопустимими як докази не тільки під час судового розгляду, а на тому етапі, коли такі порушення встановлені. Отже, недопустимими є не докази, а фактичні дані, відомості, інформація, що має бути відображено в нормах чинного КПК України

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процес: підручник; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.
2. Коваленко Є.Г. Наукові засади кримінально-процесуального доказування: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2011. 448 с.
3. Кримінальний процес: підручник. За ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. Х.: Право, 2010. 608 с.
4. Шумило М.Є. Поняття доказів у кримінальному процесі: пролегомени до розуміння «невловного»... феномену доказового права. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 95–104.
5. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Формування доказів у кримінальному провадженні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. Вип. 2. С. 118–129.
6. Чельцов-Бебутов М.А. Советский уголовный процесс. Выпуск 2. Харьков, 1929. 338 с.
7. Статути Великого Князівства Литовського: у 3-х томах. Том 1. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: «Юридична література», 2002. 464 с.
8. Шумило М.Є. Роль науки в критичній рефлексії положень КПК України. *Актуальні питання кримінального процесу, криміналістики та судової експертизи* : матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2017 р.): у 2 ч. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. Ч. 1. С. 22–24.
9. Баулін О.В., Карпов Н.С. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: Монографія. К.: НАВСУ, 2001. 232 с.
10. Пологівський маніяк. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BA%D0%B0%D1%87_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9_%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
11. Рівень довіри до судів зріс, але недовіру судам висловлюють 59% опитаних. – Центр Разумкова оприлюднив показники. <https://sud.ua/uk/news/publication/264685-uroven-doveriya-k-sudam-vyros-no-nedoverie-sudam-vyrazhayut-59-oproshennykh-tsentr-razumkova-obnarodoval-pokazateli> (Дата звернення 8 грудня 2023 р.).

УДК 343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.15>

ПОНЯТТЯ ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Мельничук Ю.Л.,
аспірант Київського міжнародного університету
ORCID: 0009-0002-6334-1163

Мельничук Ю.Л. Поняття допустимості доказів у кримінальному процесі.

У статті, на основі аналізу чинного законодавства, наявних наукових джерел, з'ясовано поняття та зміст допустимості доказів у кримінальному процесі України. Встановлено, що допустимість доказів можна трактувати як: вимогу закону; процесуальну форму; інститут кримінального процесуального права; висновок щодо конкретного доказу після відповідної оцінки; характеристику (властивість) доказу. Допустимість характеризує можливість використання фактичних даних про вчинений злочин для доказування. Порушення процесуальної форми отримання доказів не дозволяє використовувати їх для доказування, оскільки використання в процесі доказування доказів, отриманих відповідно до вимог закону, є не лише гарантією об'єктивного дослідження матеріалів кримінального провадження та прийняття по ньому правильного рішення, але й гарантією дотримання прав і законних інтересів представників усіх сторін кримінального провадження в ході збору доказів.

Обґрунтовано, що допустимість являє собою одну з ключових характеристик (властивостей) доказу. Кожну з цих властивостей слід розглядати як самостійну конструкцію, що має притаманну тільки їй внутрішню структуру і функціональну цілісність. Основна відмінність допустимості від інших властивостей доказів полягає в тому, що допустимість ґрунтується не тільки на положеннях Кримінального процесуального кодексу України, а також на положеннях Конституції України. Визначено, що на підставі положень КПК України та Конституції України докази вважаються допустимими, якщо: вони отримані стороною кримінального провадження, правомочною проводити процесуальні дії; вони отримані із належного джерела відомостей про фактичні дані; вони отримані в результаті проведення тільки зазначених у законі процесуальних дій; дотримана процесуальна форма проведення процесуальних дій та закріплення їх результатів; забезпечені права, свободи і законні інтереси людини.

На основі проведеного аналізу запропоновано: 1) викласти ст. 86 КПК України «Допустимість доказу» в новій редакції; 2) доповнити ст. 84 КПК України «Докази» частиною третьою.

Ключові слова: кримінальні процесуальні докази, властивості доказів, допустимість доказів, критерії допустимості

Melnychuk Y.L. The concept of admissibility of evidence in criminal proceedings.

Based on the analysis of current legislation and available scientific sources, the article clarifies the concept and content of admissibility of evidence in the criminal procedure of Ukraine. It is established that the admissibility of evidence can be interpreted as: a requirement of law; a procedural form; an institution of criminal procedural law; a conclusion regarding a particular piece of evidence after appropriate evaluation; a characteristic (property) of evidence. Admissibility characterizes the possibility of using factual data about the crime committed for evidence. Violation of the procedural form of obtaining evidence does not allow using it for proof, since the use of evidence obtained in accordance with the requirements of law in the process of proof is not only a guarantee of an objective examination of criminal proceedings and making the right decision thereon, but also a guarantee of observance of the rights and legitimate interests of representatives of all parties to criminal proceedings during the collection of evidence.

The author proves that admissibility is one of the key characteristics (properties) of evidence. Each of these properties should be considered as an independent construction with its own internal structure

and functional integrity. The main difference between admissibility and other properties of evidence is that admissibility is based not only on the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, but also on the provisions of the Constitution of Ukraine. It is determined that, based on the provisions of the CPC of Ukraine and the Constitution of Ukraine, evidence is considered admissible if: it is obtained by a party to criminal proceedings authorized to conduct procedural actions; it is obtained from a proper source of information about the facts; it is obtained as a result of conducting only the procedural actions specified in the law; the procedural form of conducting procedural actions and consolidating their results is observed; and human rights, freedoms and legitimate interests are ensured.

Based on the analysis, the author proposes to: 1) to restate Article 86 of the CPC of Ukraine «Admissibility of Evidence» in a new wording; 2) to supplement Article 84 of the CPC of Ukraine «Evidence» with a third part.

Key words: criminal procedural evidence, properties of evidence, admissibility of evidence, admissibility criteria.

Постановка проблеми. У юридичній літературі питанням допустимості доказів приділялася і продовжує приділятися значна увага. Дана обставина пов'язана з тим, що аспект допустимості доказів є визначальним і значущим для всього перебігу кримінального провадження. Від придатності доказів з точки зору законності їх джерел, методів і прийомів отримання відомостей, залежить належне забезпечення прав і свобод осіб, які беруть участь у справі, дотримання принципів кримінального судочинства. У зв'язку з чим І.Ю. Кайло та ін. науковці справедливо підмічають, що вагомість нормативної регламентації інституту допустимості доказів визначається насамперед тим, що вона встановлює процедуру пізнання фактичних обставин кримінального правопорушення; при цьому враховуються як існуючі у правовій системі завдання кримінального судочинства, так і їх відносна пріоритетність. Саме тому зазначений інститут відображає бачення законодавцем балансу між потребою встановлення істини за будь-яку ціну і свідомою готовністю знизити ймовірність її досягнення для звуження сфери обмежень конституційних прав громадян [1, с. 13-14].

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти допустимості доказів у кримінальному провадженні досліджували такі вчені, як Ю.П. Аленін, В.В. Вапнярчук, І.В. Гловюк, В.П. Гмирко, І.Ю. Кайло, О.В. Капліна, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, А.В. Панова, М.А. Погорецький, М.М. Стоянов, О.О. Толочко, О.Г. Шило та ін. Безумовно, вказані вчені зробили значний внесок у дослідження допустимості доказів, проте, деякі аспекти цієї проблематики залишаються дискусійними, такими, що не отримали достатньо повного і всебічного аналізу з урахуванням останніх змін та доповнень внесених до КПК України.

Метою статті є з'ясування поняття та змісту допустимості доказів у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу. Інститут допустимості доказів у кримінальному процесі був обраний одним з основних напрямів перетворення при підготовці пропозицій щодо стратегії реформування судоустрою та судочинства. Саме тому Конституційний Суд України в Рішенні у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011 р. № 12-рп/2011 [2] звернув особливу увагу судів на те, що обвинувачення особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на доказах, одержаних у результаті порушення або обмеження її конституційних прав і свобод, крім випадків, у яких Основний Закон України допускає такі обмеження. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду в справі № 359/7742/17 (провадження № 51-2114км19) встановив, що вирішуючи питання про застосування правил ст. 87 КПК до наданих сторонами доказів, Суд виходить з того, що ці положення можуть бути підставою для визнання доказів недопустимими не за будь-якого порушення процесуального закону, а лише у випадку порушення фундаментальних прав і свобод особи, гарантованих у документах, що згадані в цій статті. Якщо суд визнає доказ недопустимим з посиланням на ч. 1 ст. 87 КПК, він має зазначити, наслідком порушення якого саме фундаментального права або свободи стало отримання цього доказу та хто саме зазнав такого порушення. Крім того, суд, вирішуючи питання щодо допустимості доказу в контексті ч. 1 ст. 87 КПК, має обґрунтувати, чому він вважає порушення фундаментального права або свободи настільки істотним, щоб зумовити визнання доказу недопустимим [3]. Отож, суди, вирішуючи питання про

недопустимість доказу, повинні в кожному випадку не лише відзначати, що порушення мало місце, а й обґрунтовувати свою позицію.

Заборона на використання доказів, одержаних з порушенням встановлених законом процедур, являє собою важливий аспект прояву дії однієї із засад кримінального провадження – забезпечення доведеності вини. Забезпечення доведеності вини означає, що кожний елемент обвинувачення, кожна кваліфікуюча, обтяжуюча чи пом'якшуюча відповідальність обставина, кожна обставина, від якої залежать певні правові наслідки, кожний висновок судді чи суду мають ґрунтуватися на відповідних доказах, зібраних у передбаченому законом порядку [4, с. 71-72]. Незаконність способу одержання таких доказів не тільки ставить під сумнів їхню достовірність, а й підриває довіру до правосуддя загалом, порушуючи права особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. Порушення процесуальної форми отримання та фіксації доказів, встановленої законом, породжує сумніви в істинності змісту доказової інформації і тягне за собою визнання доказу недопустимим. Порушення норм закону при отриманні доказів порушує права і свободи людини, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Питання перевірки доказів на їх допустимість, з метою припинення використання у кримінальному процесі тих, які отримані з порушенням закону, обґрунтовано розглядаються теоретиками і практиками як найважливіша гарантія: забезпечення прав і свобод людини в кримінальному процесі, законного і справедливого рішення у справі. З огляду на важливість даного питання для реалізації у кримінальному процесі прав і свобод людини, вважаємо, що його доцільно розглядати шляхом комплексного аналізу юридичних норм, які регламентують процес допустимості доказів, з одного боку, та положень, висловлених у науковій літературі, – з іншого.

Після прийняття Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р. № 4651-VI актуалізувався інтерес до проблематики допустимості доказів вже в оновленому кримінальному процесі. Виходячи з демократичних прагнень України, адаптації вітчизняного законодавства до права ЄС, інститут допустимості доказів отримав пряме нормативне закріплення в КПК України. Норми про визнання законодавцем за доказами ознаки їх допустимості містяться в § 1 «Поняття доказів, належність та допустимість при визнанні відомостей доказами» (Глава 4 «Докази і доказування» КПК України). Визнаючи якість новел КПК України Глава директорату Ради Європи з питань прав людини Х. Якумопулос [5] відзначив високий рівень їх опрацьованості, а нормативний акт загалом – найкращим у країнах-членах Ради Європи.

Ми погоджуємося з Ш.В. Давидовою [6, с. 32-33], що головними особливостями інституту допустимості доказів є наступні:

1. Цільове призначення інституту полягає у вилученні заздалегідь недостовірних доказів та доказів, процес отримання яких може викликати розумні підстави для сумнівів у їх достовірності і суттєво ускладнить подальше її встановлення. Отже, вимога допустимості доказу виступає необхідною умовою та однією з гарантій отримання достовірної доказової інформації.
2. Допустимим чи недопустимим може визнаватися лише певний окремих доказ, взятий саме по собі, конкретна інформація, що міститься в конкретному джерелі, а не факт, який вона встановлює. Факт не може бути допустимим або недопустимим. Він може розцінюватися лише як такий, що має відношення чи ні, достовірний або сумнівний, спірний, тобто оцінюватися з позицій належності та достовірності, але не з позицій допустимості. Звідси випливає, що при визнанні певного доказу недопустимим, факт, який міститься в ньому, цілком може бути встановлений сукупністю інших зібраних у справі доказів, що відповідають вимозі допустимості.
3. Допустимість – перша й необхідна умова функціонування доказу в судочинстві, його невід'ємна, обов'язкова характеристика. Недопустимі докази не оцінюються з позицій їх належності та достовірності, оскільки процес визначення останніх стає безпредметним.
4. Допустимість немислима без дотримання прав і охоронюваних законом інтересів особистості. Людина – найвища цінність держави і суспільства. Виходячи з усвідомлення цієї цінності, не можна визнавати допустимими прийоми і методи отримання доказів, засновані на обмані, пов'язані з погрозами, шантажем, із психічним або фізичним насильством, які принижують честь та гідність особи, використовують ниці спонукання особистості, невігластво, експлуатують забобони учасників процесу, їх релігійні вірування і т.п.

5. Доказ буде допустимим за відсутності виключних вимог до процесу отримання фактичних даних, до джерела доказів та процесуальних умов отримання і фіксації доказів. Іншими словами, вимога закону до зазначених явищ і визначає допустимість або недопустимість доказу.

Допустимість є однією з обов'язкових властивостей доказів. Виділення такої властивості доказів, як допустимість характеризує можливість використання фактичних даних про вчинений злочин для доказування. Порушення процесуальної форми отримання доказів не дозволяє використовувати їх для доказування, оскільки використання в процесі доказування доказів, отриманих відповідно до вимог закону, є не лише гарантією об'єктивного дослідження матеріалів кримінального провадження та прийняття по ньому правильного рішення, але й гарантією дотримання прав і законних інтересів представників усіх сторін кримінального провадження в ході збору доказів.

Основна відмінність допустимості від інших властивостей доказів полягає в тому, що допустимість ґрунтується на ст. 62 Конституції України. Згідно ч. 3 ст. 62 Конституції України обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [7]. Дана норма була конкретизована в Постановах Пленуму Верховного Суду України, введених у дію після прийняття Конституції України. Так, згідно п. 19 ППВСУ «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 р. № 9, визнання особи винуватою у вчиненні злочину може мати місце лише за умови доведеності її вини. Водночас слід мати на увазі, що згідно зі ст. 62 Конституції обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а також на доказах, одержаних незаконним шляхом. Докази повинні визнаватися такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина, встановленого кримінально-процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами [8]. У свою чергу, згідно п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина» від 30.05.1997 р. № 7, судам при розгляді кожної справи необхідно перевіряти, чи були докази, якими органи попереднього слідства обґрунтовують висновки про винність особи у вчиненні злочину, одержані відповідно до норм КПК України. Якщо буде встановлено, що ті чи інші докази були одержані незаконним шляхом, суди повинні визнавати їх недопустимими і не враховувати при обґрунтуванні обвинувачення у вироку [9]. На відміну від допустимості, належність, достовірність та достатність доказів ґрунтуються лише на нормах КПК України. Не применшуючи значення кожної із виділених властивостей доказів, все ж необхідно зазначити, що саме питання про допустимість того чи іншого доказу є багато в чому визначальним для всього кримінального провадження. Від його правильного вирішення залежить належне забезпечення прав і свобод осіб, які беруть участь у справі, забезпечення гарантій і дотримання принципів кримінального судочинства.

Конституційна норма, яка закріпила правило допустимості доказів, отримала своє відображення і в ч. 1 ст. 87 КПК України, в якій зазначається, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини [10]. Однак, говорячи про правову регламентацію допустимості доказів, слід зазначити, що положення ч. 1 ст. 87 КПК України відрізняються від положення про неприпустимість доказів, закріпленого в ч. 3 ст. 62 Конституції України. В Конституції йдеться про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, тоді як ст. 87 КПК України такої норми не містить. У зміненому вигляді вона знайшла своє закріплення в ч. 3 ст. 373 КПК України, згідно якої обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. В КПК України це положення відтворюється стосовно правосуддя (тобто судового провадження), тоді як Конституція України не обмежує час визнання доказів, що ґрунтуються на припущеннях, неприпустимими стадією судового розгляду, з чого можна зробити висновок, що докази повинні визнаватися такими, що не мають юридичної сили і на більш ранній стадії кримінального провадження – досудовому розслідуванні. На практиці ж склалася ситуація, при якій правоохоронні органи, трактуючи норми КПК України на свою користь, використовують в основі обвинувачення докази, які ґрунтуються на припущеннях, справедливо вважаючи, що суд,

в силу своєї завантаженості, не буде вникати в матеріали справи, за наявності в них добровільної угоди зі слідством про визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї вини. Так, згідно даних Єдиного державного реєстру судових рішень в період з 2014 по 2021 роки за ст. 110 КК України «Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України» було винесено 702 обвинувальних вироки. Цікавим є те, що 693 вироки з 702 винесені при підписанні підозрюваними чи/або обвинуваченими добровільних угод, в яких ці особи визнавали свою провину, отримали умовне засудження, а правоохоронці – яскраві «показники» своєї діяльності.

Продовжуючи наше дослідження відзначимо, що в науковій літературі проблематика допустимості доказів набула своєї актуальності на початку 60-х років ХХ ст. В теорії доказового права і кримінального процесу починають формуватися різні підходи, що стосуються поняття та сутності допустимості доказів. М.О. Чельцов відзначав, що не все те, що відноситься до справи, має бути допущено в якості предмета доказування; в деяких випадках існують прямі заборони допущення, які виходять не лише із суто процесуальних, але іноді – й із більш загальних, державних міркувань [11, с. 153]. Прогресивне суспільство вже було готове до сприйняття даного інституту на практиці, проте новоприйнятий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР від 28.12.1960 р., як і попередні кримінально-процесуальні кодекси УРСР, жодним чином не регламентував вказаний аспект доказового права.

Етимологічно «допустимість» є абстрактним іменником поняття «допустимий» – якого можна допустити, дозволити; можливий, дозволений [12, с. 319]. Ґрунтуючись на даній етимології, процесуалісти середини ХХ ст. у своїх наукових дослідженнях вказують на те, що докази будуть вважатися допустимими, якщо вони отримані з належних джерел, уповноваженими особами, законним способом та мають належну процесуальну форму. Так, М.С. Строгович визначав допустимість доказів як їх здатність, в якості джерела відомостей про факт, бути засобом встановлення даного факту. Вчений підкреслював, що правила про те, які засоби можуть застосовуватися, якими джерелами можна користуватися для доказування фактів у справі, називаються правилами про допустимість доказів [13, с. 162]. Позиції М.С. Строговича дотримувався і Ф.Н. Фаткуллін.

Ф.Н. Фаткуллін зазначає, що допустимість є характеристикою не конкретних відомостей про факти, не самих судових доказів, а їх джерел. Під допустимістю джерела доказу він розуміє визнану законодавцем придатність даного джерела служити засобом процесуального доказування [14, с. 125–127]. Ф.Н. Фаткуллін був прихильником роздільного розуміння фактичних даних та їх джерел. Допустимість – це ознака носіїв фактичної інформації та форм їх отримання. Докази не можуть вважатися недопустимими, якщо тільки вони отримані з передбачених у законі джерел. Як ми бачимо, вчений звузив зміст допустимості доказів лише до допустимості джерел, залишивши за рамками своєї допустимості порушення процедурних аспектів отримання доказів.

Пропонувалися і більш широкі позиції щодо допустимості доказів. Вони виходили з того, що трактування терміна «допустимість» через «придатність» джерела, будучи правильним по суті, завжди буде характеризуватися неповнотою своїх меж та нечіткістю рамок. Намагаючись у якості трактування допустимості доказів використовувати щось більш конкретизоване, окремі вчені почали пов'язувати її з процесуальною формою. Такі позиції відстоювали В.М. Шпілев, В.Я. Дорохов та ін. На думку першого, допустимість доказів повинна розглядатися як один із елементів процесуальної форми, під якою розуміють сукупність умов, передбачених законодавством для вчинення процесуальних дій, їх послідовність, порядок закріплення та оформлення процесуальних дій, процесуальні строки [15, с. 102-103]; на думку другого – допустимість доказів – це придатність доказу з точки зору його форми, тобто законність джерел, методів і прийомів, шляхом яких відповідні відомості були отримані [16, с. 168].

С.А. Шейфер зазначає, що допустимість доказів є властивістю даного доказу, пов'язаною з його належною процесуальною формою [17, с. 34]. Незважаючи на те, що даний підхід зазнавав критики, яка акцентувалась на помилковості зведення допустимості доказів лише до процесуальної форми та помилковості ігнорування змістовних аспектів доказів (джерел), його підтримували І.І. Мухін, О.Ф. Соколов, Г.М. Резнік та ін. Наприклад, Г.М. Резнік вказував, що визнати доказ допустимим – значить зробити висновок щодо дотримання вимог закону, які пред'являються до його процесуальної форми, яка, у свою чергу, включає в себе: джерело; умови; способи отримання й закріплення відомостей про обставини справи [18, с. 7].

Позиція М.В. Сібільової виходить із того, що допустимість доказів – це визнана законодавцем можливість використання даного джерела в якості процесуального носія інформації про фактичні дані, які мають значення для встановлення істини у кримінальній справі, а також процесуального закріплення цієї інформації уповноваженими на те особами або органами в установленому законом порядку (за допомогою дій) при дотриманні норм моральності [19, с. 23]. Як можливість визначають допустимість доказів В.В. Золотих і Ю.О. Ляхов. На думку першого – це можливість (дозвільність) використання доказу в процесі доказування обставин, що мають значення для правильного вирішення справи; на думку другого – це можливість використання їх у кримінальному процесі для вирішення всіх питань, що виникають при провадженні у справі та при вирішенні справи по суті.

Наступна група вчених в основі своїх наукових пошуків відштовхуються від того, що допустимість є властивістю доказу. Так, В.В. Вапнярчук під допустимістю доказів розуміє властивість, яка характеризує їх з точки зору належної процесуальної форми отримання (або більш спрощено придатність доказів за формою) [20, с. 364]. О.О. Толочко вважає, що допустимість є властивістю доказу, яка характеризує його з погляду законності джерела фактичних даних (відомостей, інформації), а також способів одержання і форм закріплення фактичних даних, які містяться в такому джерелі, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законом, тобто уповноваженими на це особою або органом у результаті проведення ними слідчої дії за суворого дотримання кримінально-процесуального закону, що визначає форми цієї слідчої дії [21, с. 189]. Трохи більш розширене визначення пропонує Ш.В. Давидова. Вчена вважає, що допустимість – це властивість доказу, яка характеризує його з точки зору законності джерела фактичних даних (відомостей), безпосередньо пов'язана зі встановленою законодавцем процесуальною формою збору та фіксації інформації, що міститься в джерелі, уповноваженою на те особою або органом, у результаті проведення ним слідчої чи іншої процесуальної дії, передбаченої чинним Кримінально-процесуальним кодексом [6, с. 30]. Не можна не погодитися з позицією Ш.В. Давидової, оскільки докази можуть бути отримані не лише при проведенні слідчих (розшукових) дій, а й іншими способами. Так, сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій (ч. 2 ст. 93 КПК України). Зі свого боку сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснює збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів (ч. 3 ст. 93 КПК України).

Ми привели лише частину точок зору, які на сьогодні продовжують існувати в науці стосовно розглянутої нами проблеми. Водночас їх більш ніж достатньо для узагальнення та формулювання висновку про те, що допустимість доказів можна трактувати як:

- 1) вимогу закону;
- 2) процесуальну форму;
- 3) інститут кримінального процесуального права;
- 4) висновок щодо конкретного доказу після відповідної оцінки;
- 5) характеристику (властивість) доказу.

Ми поділяємо точку зору, згідно з якою допустимість являє собою одну з ключових характеристик (властивостей) доказу. Кожну з цих властивостей слід розглядати як самостійну конструкцію, що має притаманну тільки їй внутрішню структуру і функціональну цілісність. Водночас у наукових публікаціях досі трапляються підходи, які допускають змішання допустимості, належності та достатності зібраних доказів у різних варіаціях і комбінаціях замість аналізу їхнього взаємозв'язку. Ми категорично не згодні з цими підходами до розгляду доказів, оскільки вони загрожують підміною однієї властивості доказу іншою. На практиці це може призвести не тільки к необґрунтованому виключенню доказу з процесу доказування, а й ухваленню незаконного або необґрунтованого судового рішення.

Висновки. В результаті узагальнення викладених у науковій літературі думок вчених та положень нормативно-правових актів, ми прийшли до висновку про те, що необхідно передбачити більш чітке законодавче вирішення питання про допустимість доказів. Вважаємо, що найбільш доцільним буде викласти ст. 86 КПК України в іншій редакції. У цій же статті необхідно сформулювати в загальному вигляді критерії оцінки допустимості доказів.

Стаття 86 КПК України «Допустимість доказу»

«1. Допустимість – властивість доказів у кримінальному процесі, яка характеризує їх із точки зору законності джерела відомостей про фактичні дані, а також способів отримання і закріплення зазначених відомостей у порядку, передбаченому КПК України, стороною кримінального провадження в результаті проведення процесуальної дії при дотриманні норм закону, що визначає форми даної дії.

2. Докази є допустимими, якщо:

- 1) вони отримані стороною кримінального провадження, правомочною проводити процесуальні дії;
- 2) вони отримані із належного джерела відомостей про фактичні дані;
- 3) вони отримані в результаті проведення тільки зазначених у законі процесуальних дій;
- 4) дотримана процесуальна форма проведення процесуальних дій та закріплення їх результатів;
- 5) забезпечені права, свободи і законні інтереси людини».

Також вважаємо доцільним закріплення в КПК України норми, в якій слід зазначити, що кожен доказ має володіти властивостями допустимості, належності, достовірності та достатності. Відповідно, ст. 84 КПК України може бути доповнена частиною третьою наступного змісту:

«3. Докази повинні мати властивості допустимості, належності, достовірності, а в сукупності – достатності для використання при прийнятті процесуальних рішень».

Виходячи зі ст. 62 Конституції України [7], Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 р. № 12-рп/2011 [2] та § 1 Глави 4 КПК України [10] можна визначити практичний зміст, який вкладає у поняття «допустимість доказів» вітчизняний законодавець. У цих правових актах простежується позиція, згідно якої доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. Порушення порядку при збиранні доказів призводять до порушення процесуальної форми, яка є обов'язковою умовою визнання отриманих фактичних даних доказами. У разі відсутності однієї з умов визнання фактичних даних доказами, ці дані не можна визнавати доказами. Але КПК України все ж визнає їх такими, вказуючи, що докази, отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини є недопустимими (ч. 1 ст. 87 КПК України) [10]. В інших статтях КПК України також йдеться про докази. Однак, доказ є єдністю змісту і процесуальної форми. За відсутності належної форми отримання фактичних даних, вони не можуть бути визнані доказами, які потім визнаються недопустимими доказами [22, с. 102]. Саме тому, говорячи про недопустимість доказів, слід розуміти, що мова йде про недопустимість фактичних даних, які у цьому разі ототожнюються.

Допустимість доказів синонімічна правомірності їх отримання. Межі законності зі свого боку чітко регламентовані в нормативно-правових актах різних рівнів юридичної сили. Отже, докази можуть бути визнані допустимими лише за умови їх отримання в суворій відповідності до норм кримінального процесуального законодавства, за дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина. Ці гарантії закріплені як у Конституції та законах України, так і в міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Не занижуючи важливості інших характеристик доказів, необхідно все ж акцентувати увагу на тому, що безпосередньо питання про допустимість доказів є «наріжним каменем» для будь-якого кримінального провадження. Від його правильного вирішення залежить не лише дотримання принципів кримінального судочинства загалом, але й, зокрема, належне забезпечення прав та свобод осіб, які беруть участь у провадженні. У зв'язку з цим, подальші наукові пошуки ми присвятимо вивченню критеріїв допустимості у кримінальному процесі, які розкривають і зумовлюють зміст аналізованої нами властивості доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кайло І.Ю. Допустимість доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 218 с.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011 р. № 12-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
3. Справа № 359/7742/17 (провадження № 51-2114км19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87334567> (дата звернення: 01.12.2024).
4. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства. К.: Юрінком Інтер, 1999. 320 с.
5. Новий КПК України в Раді Європи назвали одним з найкращих. URL: https://web.archive.org/web/20140817182627/http://www.ukrinform.ua/ukr/news/noviy_kpk_ukraiini_v_radi_e_vgori_nazvali_odnim_z_naykrashchih_1878608 (дата звернення: 01.12.2024).
6. Давидова Ш.В. Содержание допустимости доказательств при производстве экспертизы по уголовным делам: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Волгоград, 2008. 235 с.
7. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996. № 30. Ст. 141.
8. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
9. Про посилення судового захисту прав і свобод людини і громадянина: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-97#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
10. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013. № 9-10. № 11-12. № 13. Ст. 88.
11. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс. Учебник. 2-е изд., перераб. М.: Госюриздат, 1951. 511 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.
13. Строгович М.С. Уголовный процесс: изд-во Министерства юстиции СССР. М., 1964. 316 с.
14. Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания / науч. ред.: Я. С. Аврах. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1973. 176 с.
15. Шпилев В.Н. Содержание и формы уголовного судопроизводства. Минск: Изд-во БГУ, 1974. 144 с.
16. Белкин Р.С., Винберг А.И., Дорохов В.Я., Звирбуль В.К. Теория доказательств в советском уголовном процессе. М.: Юрид. лит., 1966. 584 с.
17. Шейфер С.А. Сущность и способы собирания доказательств в советском уголовном процессе. Учебное пособие / отв. ред.: П.А. Лупинская. М.: РИО ВЮЗИ, 1972. 130 с.
18. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. М.: Юрид. лит., 1977. 117 с.
19. Сибилева Н.В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе. Учебное пособие. Киев: УМК ВО, 1990. 68 с.
20. Вапнярчук В.В. Загальна характеристика властивостей доказів та їх розмежування між собою. *Держава і право. Серія: Юридичні науки*, 2015. Вип. 68. С. 361–375.
21. Толочко О.О. Гуманізація доказування у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*, 2014. № 4. С. 187–196.
22. Місечко М.М. Судовий контроль слідчого судді за обґрунтованістю підозри при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Ірпінь, 2023. 241 с.
23. Габрелян А.Ю. Адміністративно-правове забезпечення державної політики у протидії проституції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 249 с.
24. Габрелян А.Ю. Проституція в сучасних українських реаліях. Новий погляд на проблему. *Економіка. Фінанси. Право*, 2016. № 12. С. 28–32.
25. Габрелян А.Ю. Правові аспекти віднесення секс-праці (проституції) до легальних видів економічної діяльності. *Європейські перспективи*, 2020. № 1. С. 45–50.

26. Дяковський О.С., Габрелян А.Ю. Основні засади та принципи протидії дезінформації. *Юридичний вісник*, 2024. № 4. С. 30–36.
27. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Система прав свідка в кримінальному процесі: стан, проблеми та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, 2023. № 4. С. 168–180.
28. Чепель О.В., Габрелян А.Ю. Адвокат свідка: проблематика правового статусу. *Science of XXI century: development, main theories and achievements: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the V International Scientific and Theoretical Conference (January 26, 2024)*. Helsinki, Republic of Finland: International Center of Scientific Research, 2024. С. 131–136.

УДК 343.53:343.72:339.19:336.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.16>

ОСОБЛИВОСТІ КВАЛІФІКАЦІЇ ШАХРАЙСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З ВИКОРИСТАННЯМ КРИПТОАКТИВІВ

Неганов В.В.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності ННІ № 1
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1430-8343*

Мамка Г.М.,
*доктор юридичних наук,
заступник голови Комітету
з питань правоохоронної діяльності
Верховної Ради України
ORCID: 0000-0002-2918-4777*

Крижевський А.В.,
*кандидат юридичних наук, докторант
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0001-9646-1359*

Неганов В.В., Мамка Г.М., Крижевський А.В. Особливості кваліфікації шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів.

У публікації розглянуто питання підстав кримінальної відповідальності за шахрайство за ст. 190 Кримінального кодексу України. Окреслено особливості кваліфікації, що містяться, зокрема, у четвертій частині зазначеної статті стосовно незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки і п'ятій частині стосовно шахрайства, вчиненого організованою групою. Акцентовано, що в національному законодавстві немає чіткого визначення поняття «електронно-обчислювальна техніка» та зазначено, що використання законодавцем даного терміна в тексті статті не цілком відповідає принципу юридичної визначеності.

Виокремлено кримінально-правові ознаки шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів шляхом незаконних операцій, здійснених за допомогою електронно-обчислювальної техніки, і шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів, учиненого організованою групою.

Досліджено типову організацію злочину з деталізованим розподілом ролей співучасників шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів. Визначено додаткові ознаки організованого злочинного угруповання, яке вчиняє шахрайства, пов'язані з використанням криптоактивів, зокрема тривалість діяльності злочинного угруповання; наявність спеціалізації в діяльності злочинного угруповання; наявність лідера з владними повноваженнями; розподіл функціональних обов'язків серед членів угруповання; корислива спрямованість злочинної діяльності групи; створення системи захисту від викриття. На підставі аналізу судових рішень наведено приклади таких дій.

Найпоширенішим видом шахрайств, пов'язаних з використанням криптоактивів в Україні, 2024 року визнані шахрайства, вчинені з використанням міжнародних криптовалютних бірж (наприклад Binance).

Ключові слова: шахрайство, криптоактиви, організована група, організоване злочинне угруповання, кримінальна відповідальність.

Nehanov V.V., Mamka H.M., Kryzhevskiy A.V. Features of qualification of fraud related to the use of cryptoassets.

Manuscript presents the genesis regarding the grounds for criminal liability for fraud: Art. 190 of the Criminal Code of Ukraine. The features of the qualification contained, in particular, in the fourth part of the article regarding illegal operations with using electronic computing equipment and the fifth part of the article regarding fraud committed by an organized group. It is emphasized that the national legislation does not have a clear definition of the concept of «electronic and computing equipment» and it is noted that the legislator's use of this term in the text of the article does not fully comply with the principle of legal certainty.

The criminal-legal features of fraud associated with the use of cryptoassets through illegal operations using electronic computing equipment and fraud associated with the use of cryptoassets committed by an organized group are determined.

A typical organization of the crime is described with a detailed distribution of the roles of accomplices in fraud associated with the use of cryptoassets. Additional features of an organized criminal group that commits fraud associated with the use of cryptoassets are outlined, in particular, the duration of the criminal group's activities; the presence of specialization in the activities of the criminal group; the presence of a leader with authority; the distribution of functional responsibilities among the members of the group; the self-serving orientation of the group's criminal activities; the creation of a system of protection against exposure. Examples of such actions contained in the decisions of Ukrainian courts are given.

The most common type of fraud involving the use of crypto assets in Ukraine in 2024 was fraud committed using international cryptocurrency exchanges (for example, Binance).

Key words: fraud, cryptoassets, organized criminal group, criminal liability.

Постановка проблеми. У сучасному світі технологічний прогрес суттєво випереджає процес внесення змін до національного законодавства, що мають регулювати сферу їхнього застосування. Для того щоб на належному рівні забезпечувати правопорядок у цій сфері, кримінально-правові засоби необхідно своєчасно та якісно оновлювати, з огляду на висновки й узагальнення судової та слідчої практики.

Стрімкий розвиток економіки й цифрових технологій зумовив появу нової групи об'єктів – «віртуальних активів». Криптоактиви не мають матеріальної форми та самостійної майнової цінності, їх створюють за допомогою інформаційних технологій та блокчейн-системи тощо [1]. Згідно з даними TripleA, близько 6,5 млн українців, або понад 14 % від загальної кількості населення, мають у власності крипто активи [2]. Це посилює інтерес до використання криптоактивів у злочинній діяльності з боку представників організованої злочинності, які своєю чергою також «осучаснюють» форми й методи злочинних посягань на майно громадян. Зокрема, у звіті Департаменту кіберполіції Національної поліції України зазначено, що шахраї вигадують різноманітні схеми, серед яких: фейкові магазини, обманні пропозиції надання послуг щодо евакуації з небезпечних регіонів, фальшиве волонтерство, збори коштів для визволення військових з полону тощо [3]. Під час реалізації таких шахрайських схем кошти потерпілих громадян можуть надходити на рахунки третіх осіб, які виконують роль контрагентів шахраїв за криптобіржовими угодами.

За таких умов правоохоронні органи мають своєчасно вдосконалювати науково-практичну й методичну базу, урахувати в оперативній та слідчій діяльності позицію судів, передусім Верховного Суду, під час розгляду відповідної категорії справ.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні аспекти розслідування та кваліфікації шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки досліджували такі науковці: Д. Азаров, О. Брисковська, А. Савченко, О. Самойленко, Р. Усманов, С. Чернявський, С. Чучко, А. Шевчишен та ін.

Мета статті – дослідити особливості кваліфікації та кримінально-правові ознаки шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів шляхом незаконних операцій, здійснених за допомогою електронно-обчислювальної техніки, і шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів, вчиненого організованою групою.

Виклад основного матеріалу. З 2001 року, коли набрав чинності новий Кримінальний кодекс України, кримінальна відповідальність за шахрайство зазнала змін, їх додатково вносили 2008-го, 2018-го та двічі 2023 року. Останні зміни до ст. 190 КК України були пов'язані з посиленням

кримінальної відповідальності. 2018 року внесено зміни в абзац другий частини першої ст. 190, зокрема слова «до п'ятдесяти» замінено словами «від двох тисяч до трьох тисяч», а після слів «громадськими роботами на строк» текст доповнено словами «від двохсот»; в абзаці другому частини другої слова «від п'ятдесяти до ста» замінено словами «від трьох тисяч до чотирьох тисяч» [4]. Такі зміни були пов'язані з необхідністю законодавчого врегулювання застосування положень КПК України стосовно особливостей досудового розслідування кримінальних проступків та їх судового розгляду. 2023 року було визначено нову редакцію ст. 190 «Шахрайство», у якій передбачено нову кваліфікуючу ознаку: «вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану» [5]. На цій проблемі неодноразово зосереджували увагу знані вчені [6–8]. Наступними змінами санкцію частини першої ст. 190 КК України доповнено новим видом кримінального покарання – пробацийним наглядом [9].

З огляду на дію воєнного стану в державі, а також обставини участі здебільшого декількох співучасників під час учинення шахрайства з використанням електронно-обчислювальної техніки, у зв'язку з прийняттям зазначених вище новел до ст. 190 КК України актуальним постає питання правильної кваліфікації цього кримінального правопорушення. Поняття «кваліфікація злочину» позначає процес встановлення відповідності між юридично значущими ознаками злочину (фактичний склад злочину) й ознаками злочину, передбаченими КК (юридичний склад злочину), а також формулювання висновку про наявність чи відсутність такої відповідності [10, с. 21].

Найпоширенішим видом шахрайств, пов'язаних з використанням криптоактивів в Україні, 2024 року є шахрайства, вчинені з використанням міжнародних криптовалютних бірж (наприклад Binance), які дають змогу проводити P2P (person-to-person) платіжні операції, коли одна сторона (продавець) продає віртуальні криптоактиви (BTC, Ethereum, USDT), а інша сторона (покупець) їх отримує на віртуальний криптогаманець і сплачує за це продавцю в національній валюті за банківськими реквізитами, що зазначені продавцем в ордері (заявці) замовлення. Подія шахрайства супроводжується переважно обставинами, коли покупець – суб'єкт кримінального правопорушення сплачує за криптоактив не власним коштом із власного рахунку, а з використовуючи банківські (карткові) рахунки третіх осіб, які формально не є сторонами біржової P2P угоди. У цьому випадку потерпілі – треті особи не знають про наявність відповідної біржової угоди, а переказують кошти за не відомими для них реквізитами за умовлянням особи (осіб) шахрая за вигадані товари, послуги, допомогу другу тощо. Унаслідок цього шахрай (хоча за цією схемою «працює» здебільшого не одна особа, а організована група) отримує на контрольований ним віртуальний гаманець (часто оформлений на «дропа» – підставну особу) криптоактив, який згодом у певний спосіб переводять у фіатні гроші, наприклад, у гривню.

Оскільки безпосереднім об'єктом шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів, стає здебільшого приватна власність, а предметом злочину – безготівкові грошові кошти, для забезпечення правильної кваліфікації кримінального правопорушення сума збитків, яких завдають потерпілій особі, має співвідноситися (відповідати) юридичному складу інкримінованої частини ст. 190 КК України.

Стаття 51 КУпАП встановлює адміністративну відповідальність за дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати. Частиною другою цієї статті в новій редакції (Закон України від 18 липня 2024 року № 3886-IX) встановлено верхній поріг вартості викраденого майна в розмірі двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (2024 року це 3028 грн). Отже, кримінальна відповідальність за ст. 190 КК України настає за заволодіння чужого майна вартістю понад два неоподатковувані мінімуми доходів громадян. На нашу думку, будь-які дії, що були пов'язані із заволодінням шляхом обману грошовими (безготівковими) коштами потерпілої особи, зокрема шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки, у сумі, що не перевищує 2 НМДГ, не можна кваліфікувати за статтею Особливої частини КК України.

До (особливо) кваліфікуючих ознак шахрайства, які мають інтерес у контексті цієї роботи, зосередимо увагу на ознаках, що містяться в четвертій та п'ятій частинах ст. 190 КК України. Якщо слідчий шляхом з'ясування відповідних обставин у кримінальному провадженні достовірно встановить наявність або відсутність таких (особливо) кваліфікуючих ознак, як спосіб обману, розмір завданої шкоди, форма співучасті, це надає можливість органу досудового розслідування правильно кваліфікувати відповідний злочин, а отже, і забезпечувати виконання завдань кримінального провадження.

У випадку шахрайства з використанням криптоактивів і мережі міжнародних криптовалютних бірж, а також наявності обставин заволодіння чужого майна вартістю понад два НМДГ може бути встановлено наявність кваліфікуючих ознак, передбачених ч. 4 ст. 190 КК України: заволодіння чужим майном у великому розмірі або шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки.

Розглядаючи специфічний спосіб обману, слід зауважити, що в національному законодавстві немає чіткого визначення поняття «електронно-обчислювальна техніка». Натомість у ст. 361-2, 362, 363, 363-1 КК України міститься поняття «електронно-обчислювальна машина (комп'ютер)» (ЕОМ). Стрімкий розвиток цифрової обчислювальної техніки й становлення науки про принципи її побудови та проєктування розпочалися в 40-х роках ХХ ст., коли технічною базою стала електроніка, згодом – мікроелектроніка, а основою для розвитку архітектури комп'ютерів (електронних обчислювальних машин, ЕОМ) – досягнення в галузі штучного інтелекту [11]. Отже, поняття «електронно-обчислювальна техніка» є ширшим і має охоплювати ЕОМ.

Визначення цього поняття містять відомчі акти (накази) деяких органів центральної виконавчої влади. Зокрема, згідно з Наказом Міністерства доходів і зборів України від 05.09.2013 № 443, електронно-обчислювальна машина (ЕОМ) – електронно-обчислювальна машина з обов'язковими додатковими пристроями, системними елементами (пристрої для друку, сканери, модеми, блоки безперервного живлення та інші спеціальні периферійні пристрої); периферійні пристрої – сукупність обов'язкових додаткових пристроїв, які використовуються в процесі діяльності оператора ЕОМ (клавіатура, маніпулятор «миша», дискова система, звукова система, модем, мікрофон, принтер, сканер тощо) [12].

Науковці критично ставляться до визначення такого способу обману, як «з використанням електронно-обчислювальної техніки», у ст. 190 КК України. Зокрема, Д. Азаров пропонує виключити фразу «або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки» з тексту статті, оскільки, на його думку, такі дії цілком охоплені незаконним втручанням у процес обробки комп'ютерної інформації, учиненим із корисливих мотивів [13, с. 14]. А. Савченко вважає, що шахрайство в цьому випадку полягає у введенні до електронно-обчислювальних машин (комп'ютера), автоматизованої системи, комп'ютерної мережі чи мережі електрозв'язку неправдивих відомостей (особа, отримавши доступ до автоматизованої системи банківської установи, вводить або змінює комп'ютерну інформацію, унаслідок чого грошові кошти переводять з рахунку потерпілого на інший рахунок), а відповідні захисні (охоронні) системи чи комп'ютерні програми сприймають зазначені неправдиві відомості як такі, що здійснені за власним бажанням потерпілого чи за його особистим дорученням [14].

На наше переконання, специфічний спосіб обману, визначений у ч. 4 ст. 190 КК України, може поширюватися на незаконні операції з використанням, зокрема, комп'ютерів, ноутбуків, планшетів, смартфонів та іншої сучасної цифрової техніки, проте використанням законодавцем терміна «електронно-обчислювальна техніка» в тексті статті справді не цілком відповідає принципу юридичної визначеності.

Також слід розглянути, які саме операції з використанням комп'ютерів, ноутбуків, планшетів, смартфонів та іншої сучасної цифрової техніки можна кваліфікувати як незаконні, оскільки лише їх може бути використано як спосіб обману за цією частиною статті. На нашу думку, лише використання ЕОМ під час шахрайських дій не утворює спеціальну кваліфікуючу ознаку шахрайства. Схожу позицію висловлено в постанові Верховного Суду від 4 липня 2024 року, справа № 752/8994/22: *«Апеляційний суд, відхиляючи доводи захисту, вдався до тлумачення поняття електронно-обчислювальної машини (ЕОМ) та формально вказав, що суд першої інстанції дійшов правильного переконання про необхідність кваліфікації дій винного за ч. 3 ст. 190 КК України тому, що знаряддя вчинення злочину засуджений використав Айфон 6+»*.

Однак суд апеляційної інстанції залишив поза увагою те, що саме по собі використання ЕОМ для неправомірного заволодіння чужим майном без здійснення з її використанням незаконних операцій шляхом обману чи зловживання довірою не утворюють складу вказаного кваліфікованого виду шахрайства. Стала судовою практикою зводиться до того, що використання ЕОМ без здійснення незаконних операцій з її використанням, шляхом обману чи зловживання довірою, не утворює спеціальну кваліфікуючу ознаку шахрайства «вчинення шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки» (до прикладу постанови ВС у справах № 750/6192/17, № 159/2149/17, № 607/9095/22, № 484/1701/20)... У даному кримінальному про-

вадженні судами не встановлено, що ОСОБА_7 з використанням мережі електрозв'язку (мобільного телефону) здійснював незаконні операції, спрямовані на заволодіння грошима потерпілої. Фактично використання ОСОБА_7 мобільного телефону полягало лише в спілкуванні з ОСОБА_8 у месенджері Telegram, під час якого засуджений повідомив потерпілій неправдиві відомості про надання ним послуги перевезення її матері з м. Маріуполь, де проходили бойові дії, у безпечне місце, та в подальшому отримав на вказану ним банківську карту гроші потерпілої, які вона перераховувала самостійно, добровільно, у легальний спосіб з використанням інтернет-банкінгу» [15].

Показовими є метадані, які наводить у своїй роботі Р. Усманов. За результатами метадослідження 438 судових рішень категорії «продаж товарів» (щодо продажу товарів через спеціалізовані інтернет-майданчики за умови відсутності таких товарів і з метою привласнити передплату), виявлено прогресивну динаміку зменшення відсотка судових рішень, у яких дії винних осіб отримували кримінально-правову оцінку національними судами як шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням комп'ютерної техніки: з 85 % 2011 року до 50 % 2023 року [16]. З огляду на зазначену вище позицію Верховного Суду, яку мають ураховувати суди першої та апеляційної інстанцій, така динаміка щодо кваліфікації у справах відповідної категорії, за умови відсутності відповідних змін у кримінальному законодавстві, буде лише посилюватися.

У випадку вчинення шахрайства з використанням міжнародних криптовалютних бірж шахраї здійснюють нелегітимні (неправомірні) за угодами (правилами) діяльності P2P біржі дії щодо: створення (прийняття) заявки з метою передання даних про картковий рахунок для здійснення оплати третій сторонній особі (потерпілому в кримінальному провадженні), отримання криптоактива на підставі сплати ордера від третьої особи, використання документів і паспортних даних підставних осіб для реєстрації торговельного акаунту на біржі (з метою приховування справжньої особи злочинця у випадку звернення правоохоронних органів до криптобіржі) тощо.

Усі ці незаконні дії з використанням ЕОМ здійснюють шахраї для забезпечення анонімності, приховування слідів злочину. Тому під час кваліфікації за ч. 4 в цій категорії злочинів необов'язковим стає доведення обставин заволодіння чужого майна у великих розмірах (понад 250 НМДГ), оскільки кваліфікована ознака злочину переважно вже наявна.

Якщо вчинено заволодіння чужим майном в особливо великих розмірах (понад 600 НМДГ) або організованою групою, кваліфікуюча ознака щодо способу обману не має такого визначального значення і відповідні шахрайства з використанням криптоактивів слід кваліфікувати за ч. 5 ст. 190 КК України.

Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК України, злочин визнають учиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь три і більше осіб, які попередньо зорганізувалися в стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Оскільки організована група осіб передбачає розподіл функцій і ролей, то в злочині повинні брати участь, крім виконавців, інші учасники в ролі організаторів, підбурювачів та пособників. Отже, злочин, учинений трьома учасниками організованої групи, з яких лише один був виконавцем, слід визнавати учиненим організованою групою. Безпосередньо виконувати об'єктивну сторону злочину може й одна особа в ролі виконавця [17]. Крім основних (обов'язкових) ознак організованих груп, які перелічено в ст. 28 КК України, науковці визначають і додаткові (факультативні) ознаки, про деякі з них буде зазначено нижче.

Під час учинення шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів, типовою є така організація злочину:

- виконавець шляхом обману або зловживання довірою переважно за допомогою телефонних дзвінків, листування в месенджерах (Viber, Telegram) умовляє потерпілу особу перевести банківським переказом (як сплату за вигадані товари, послуги тощо) власні кошти на банківський (картковий) рахунок особи, яка не входить до складу організованого злочинного угруповання і легітимно розмістила P2P заявку на продаж криптоактива на криптобіржі;

- співвиконавець або пособник заздалегідь передає виконавцю дані, отримані на криптобіржі, про банківський рахунок (карту), на яку потерпіла особа має переказати кошти;

- інший пособник підшукує потенційних потерпілих у мережі Інтернет шляхом створення або перегляду (з подальшим переданням контактних даних потенційної потерпілої особи виконавцю) оголошень, повідомлень у соціальних мережах, роздрібних торговельних майданчиків про вигадані товари, послуги;

– організатор здійснює координацію, керування злочинною групою, контролює подальший розподіл грошових коштів, які шляхом обману або зловживання довірою було отримано від потерпілої особи. Водночас може бути суміщено роль організатора з пособником або співвиконавцем такого злочину.

Слід виокремити додаткові ознаки організованого злочинного угруповання, яке вчиняє шахрайства, пов'язані з використанням криптоактивів:

- тривалість діяльності злочинного угруповання: через технологічну складність і тривалість налагодження цифрової та комунікаційної інфраструктури, яка має сприяти вчиненню злочинною групою відповідного шахрайства, немає практичного сенсу з позицій «витрати/прибутки» здійснювати незначну кількість епізодів відповідного шахрайства;
- наявність спеціалізації в діяльності злочинного угруповання: окреслений вище типовий розподіл ролей у співучасті обумовлює відповідну спеціалізацію;
- наявність лідера з владними повноваженнями – організатора;
- розподіл функціональних обов'язків серед членів угруповання обумовлений, зокрема, необхідністю використання спеціальних технічних знань у сфері криптоактивів;
- корислива спрямованість злочинної діяльності групи обумовлена об'єктивною стороною кримінального правопорушення;
- створення системи захисту від викриття: використання документів дропів (підставних осіб) з метою реєстрації акаунтів на міжнародних криптобіржах, відкриття банківських рахунків.

За результатами емпіричного аналізу судових вироків, що містяться у відкритому доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень, виявлено лише сім вироків, у тексті яких одночасно містяться такі ключові слова: «шахрайство», «організованою групою», «криптовалюта». Та сама пошукова комбінація, але з використанням терміна «криптоактив», не видає жодних результатів. Це дає підстави стверджувати, що як органи досудового розслідування, так і національні суди у своїх рішеннях не цілком правильно використовують понятійний апарат. Поняттям «криптовалюта» послуговуються не завжди доречно, оскільки корінь «валют» вказує на категорію «валюта», а криптоактиви не є валютою за чинним законодавством. Крім того, з огляду на високу мінливість цін, обмеженість сфери обігу й відсутність свободи в їх використанні як засобів платежу, криптографічні цінності не можна віднести до грошей, а лише до активів, що спонукає використовувати термін «криптоактиви», який не містить такої суперечності [18].

Прикладом шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів, учиненого організованим злочинним угрупованням, є деякі обставини з вироку Березанського районного суду Миколаївської області від 28 липня 2023 року у справі № 469/1053/23, яким затверджено угоду про визнання винуватості (загалом за вироком встановлено дев'ять епізодів учинення шахрайства, пов'язаного з використанням криптоактивів (USDT) обвинуваченою особою в складі організованого злочинного угруповання):

«Особою, судовий розгляд щодо якої у кримінальному провадженні № 12022150000000209 від 25 серпня 2022 року здійснюється в іншому судовому провадженні, як організатором злочинної групи, були визначені функції ОСОБА_5, ОСОБА_4, ОСОБА_6 та не встановленої в ході досудового розслідування особи, що склалися з дій, спрямованих на досягнення єдиного злочинного результату, а саме заволодіння грошовими коштами ПАТ “БАНК ВОСТОК”, які полягали в такому:

– несанкціоноване втручання не встановленою в ході досудового розслідування особою в роботу автоматизованої системи – міжнародної платіжної системи “MasterCard”, що призведе до підробки інформації, а саме створення фіктивних транзакцій від торгової точки BuskeyeConcretePumping OH Middletown USA, який ініціював повернення грошових коштів, що не належать клієнту, на його картку;

– пошук осіб для використання їх даних для відкриття банківських рахунків в ПАТ “БАНК ВОСТОК” з метою надання реквізитів вказаних банківських рахунків для створення фіктивних транзакцій;

– контроль за банківськими рахунками вищевказаних осіб шляхом отримання логіну та паролю для входу в акаунт банкінгу;

– з використанням власних акаунтів на криптовалютній біржі “Binance” пошук ордерів послуги «P2P» (тобто грошові перекази з банківського рахунку покупця на банківський рахунок продавця, у результаті яких покупець отримує криптовалюту на свій фінансовий рахунок криптовалютної біржі) на максимальні суми (30 000 грн) на криптовалютній біржі “Binance” для по-

дальшого швидкого перерахунку грошових коштів з банківських рахунків ПАТ “БАНК ВОСТОК”, на які помилково були зараховані грошові кошти в результаті фіктивної транзакції;

– безпосередня купівля криптовалюти USDT шляхом перерахунку грошових коштів з вищевказаних банківських рахунків на банківські рахунки продавців P2P на криптовалютній біржі “Binance”;

– перерахунок криптовалюти USDT з кастодіального гаманця власних акаунтів криптовалютної біржі “Binance” на кастодіальний гаманець, наданий особою, судовий розгляд щодо якої в кримінальному провадженні № 12022150000000209 від 25 серпня 2022 року здійснюється в іншому судовому провадженні.

Зорганізувавшись таким чином у стійке злочинне об’єднання, реалізуючи свій спільний злочинний умисел, діючи відповідно до розробленого особою, судовий розгляд щодо якої в кримінальному провадженні № 12022150000000209 від 25 серпня 2022 року здійснюється в іншому судовому провадженні, плану вчинення злочину, на початку серпня 2022 року, точна дата та час досудовим слідством не встановлені, ОСОБА_5, ОСОБА_4 та ОСОБА_6 підшукали ОСОБА_10, ОСОБА_11, ОСОБА_12, ОСОБА_13, ОСОБА_14, ОСОБА_15, ОСОБА_16, ОСОБА_17, ОСОБА_18, ОСОБА_19, ОСОБА_20, ОСОБА_21 та ОСОБА_22, які за вказівкою ОСОБА_5, ОСОБА_4 та ОСОБА_6 відкрили банківські рахунки в ПАТ “БАНК ВОСТОК”, встановивши та авторизувалися через додаток “Дія” в мобільному банкінгу “Банк власний рахунок”, і передали логіни та паролі для входу в акаунти ОСОБА_5, ОСОБА_4 та ОСОБА_6, у результаті чого ОСОБА_5, ОСОБА_4 та ОСОБА_6 отримали можливість розпоряджатися грошовими коштами, які акумулювалися на вказаних банківських рахунках...

У результаті вказаних протиправних дій 06 серпня 2022 року ОСОБА_5 з особою, судовий розгляд щодо якої в кримінальному провадженні № 12022150000000209 від 25 серпня 2022 року здійснюється в іншому судовому провадженні, діючи в складі організованої групи, в результаті підробки невідомою особою, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, у невідомий спосіб транзакції “refund” в ПАТ “Банк ВОСТОК”, шляхом обману заволоділи грошовими коштами ПАТ “Банк ВОСТОК” на суму 23 800 грн, у результаті чого спричинили ПАТ “Банк ВОСТОК” матеріальні збитки на вказану суму...

У результаті вказаних протиправних дій 06 серпня 2022 року ОСОБА_5 з особою, судовий розгляд щодо якої в кримінальному провадженні № 12022150000000209 від 25 серпня 2022 року здійснюється в іншому судовому провадженні, діючи у складі організованої групи, в результаті підробки невідомою особою, матеріали відносно якої виділені в окреме провадження, у невідомий спосіб транзакції “refund” в ПАТ “Банк ВОСТОК” шляхом обману заволоділи грошовими коштами на суму 98 716,51 грн, в результаті чого спричинили ПАТ “Банк ВОСТОК” матеріальні збитки на вказану суму» [19].

Висновки. За результатами здійсненого дослідження визначено особливості правильної кваліфікації шахрайств, пов’язаних з використанням криптоактивів, проаналізовано відповідну судову практику й авторські рекомендації, які можуть використовувати органи досудового розслідування. Зокрема, увагу зосереджено на формулюванні специфічного способу обману, визначеного в ч. 4 ст. 190 КК України, що не цілком відповідає принципу юридичної визначеності.

Розглянута типова організація злочину з деталізованим розподілом ролей співучасників шахрайства, пов’язаного з використанням криптоактивів, засвідчує, що забезпечення реалізації таких шахрайських схем відбувається переважно за участю організованого злочинного угруповання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ерастов В., Гудзь Г. Ринок криптоактивів в Україні: тенденції сучасності *Економіка та суспільство*. 2023. № 50. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-1>.
2. Global Cryptocurrency Ownership Data 2023. URL: <https://triple-a.io/crypto-own-ership-data>.
3. Онлайн-шахрайство під час війни: як захистити себе від фінансових втрат. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/299885-onlayn-moshennichestvo-vo-vremya-voyny-kak-zaschitit-sebya-ot-finansovykh-poter>.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22 листоп. 2018 р. № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19>.

5. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо усунення суперечностей у каранті кримінальних правопорушень : Закон України від 13 лип. 2023 р. № 3233-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3233-20>.
6. Вознюк А.А. Воєнний або надзвичайний стан як обставина, що впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання: актуальні питання вдосконалення кримінального законодавства. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 43–54.
7. Вознюк А.А. Воєнний та надзвичайний стан як обставини, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 308–317. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/69>.
8. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернея. Київ : Норма права, 2022. 278 с.
9. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України від 23 серп. 2023 р. № 3342-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20>.
10. Кузнецов В.В., Савченко А.В. Теорія кваліфікації злочинів : підручник / за заг. ред. Є.М. Моїсєєва, О.М. Джужі. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2006. 300 с.
11. Історія та розвиток комп'ютерної техніки та обчислювальних машин / за матеріалами книг Б.М. Малиновського. URL: http://www.icfst.kiev.ua/MUSEUM/Early_u.html.
12. Про затвердження Примірної інструкції з охорони праці під час експлуатації електро-но-обчислювальних машин : наказ Міністерства доходів і зборів України від 05.09.2013 № 443. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0443810-13>.
13. Азаров Д.С. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2003. 18 с.
14. Савченко А.В. Щодо удосконалення кваліфікуючих та особливо кваліфікуючих ознак шахрайства. *Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Луганськ, 20–21 трав. 2011 р.). 2011. С. 417–422.
15. Постанова Верховного Суду від 04 лип. 2024 р. у справі № 752/8994/22. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=120244099&red=1000030c361919f7038a229e34b5ef4aebcfbb&d=5>.
16. Усманов Р. Шахрайство з використанням електронно-обчислювальної техніки: аналіз судової практики. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 153–163.
17. Вознюк А.А. Кількісно-якісний склад учасників організованої групи. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення* : тези доп. наук.-теорет. конф. (Київ, 20 берез. 2014 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 231–234.
18. Тригуб О., Пасевич Д. Міжнародний досвід створення системи регулювання ринку криптоактивів. *Регулювання та перспективи ринку криптоактивів* : зб. матеріалів наук. форуму КНЕУ ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2018. С. 86–89
19. Вирок Березанського районного суду Миколаївської області від 28 лип. 2023 р. Справа № 469/1053/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112481101>.

УДК 343.98+343.14

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.17>

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ ЯК СПОСОБУ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Нирка Є.О.,

ад'юнкт,

Донецький державний університет внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-5823-1755

e-mail: osipenkoliza@ukr.net

Нирка Є.О. Історія становлення та розвитку пред'явлення для впізнання як способу отримання доказів у кримінальному провадженні.

У науковій статті розглянуто процес утворення і трансформації інституту пред'явлення для впізнання в кримінальному процесі, його місця серед слідчих (розшукових) дій. Підкреслюється, що в історичному аспекті пред'явлення для впізнання було нерозривно пов'язано з допитом. Зокрема, відзначається, що спочатку пред'явлення для впізнання розглядалося як складова частина допиту, але з часом було усвідомлено, що дана процедура виходить за його межі і повинна розглядатися як окрема слідча дія. Підставою для цього було встановлення того, що сутність впізнання полягає в ідентифікації певного об'єкта за уявним образом, який утворився в пам'яті людини у зв'язку з розслідуваною подією. Таким чином пред'явлення для впізнання сформувалося як різновид слідчої (розшукової) дії, спрямованої на безпосереднє використання в доказуванні образів в пам'яті людини, яка сприймала подію кримінального правопорушення та окремі об'єкти. Його метою є встановлення того, що об'єкт, виявлений під час розслідування (людина, річ, труп), є тим самим, який був задіяний у механізмі вчинення кримінального правопорушення, що є прямим доказом у кримінальному провадженні.

Звертається увага, що в чинному КПК України містяться норми, які регулюють пред'явлення для впізнання окремих об'єктів: особи (ст. 228); речей (ст. 229); трупа (ст. 230). Але при цьому норми статей 228-231 КПК України містять у різному викладі обов'язкові вимоги щодо підготовки до проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Зокрема, вони різняться в залежності від об'єкту впізнання. До того ж одним із проблемних питань, що потребує наукового дослідження, є питання щодо співвідношення процесуальної процедури пред'явлення для впізнання з тактичними особливостями проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

На підставі проведеного історичного аналізу надається визначення поняття пред'явлення для впізнання, як слідчої (розшукової) дії, яка полягає в ідентифікації пред'явленого об'єкта (людини, речі, трупа) за уявним образом, що зберігся в пам'яті певної особи.

Ключові слова: кримінальне провадження; пред'явлення для впізнання; слідча (розшукова) дія; спосіб отримання доказів.

Nyrka Ye.O. The history of the formation and development of presentation for identification as a method of obtaining evidence in criminal proceedings.

The scientific article examines the process of formation and transformation of the institution of presentation for identification in criminal proceedings, its place among investigative (detective) actions. It is emphasized that in the historical aspect, presentation for identification was inextricably linked with interrogation. In particular, it is noted that initially presentation for identification was considered as an integral part of interrogation, but over time it was realized that this procedure goes beyond its limits and should be considered as a separate investigative action. The basis for this was the establishment that the essence of identification consists in identifying a certain object by an imaginary image that was formed in a person's memory in connection with the event under investigation. Thus, presentation for identification was formed as a type of investigative (search) action aimed at the direct use in proving

images in the memory of a person who perceived the event of a criminal offense and individual objects. Its purpose is to establish that the object discovered during the investigation (person, thing, corpse) is the same one that was involved in the mechanism of committing a criminal offense, which is direct evidence in criminal proceedings.

It is noted that the current CPC of Ukraine contains norms that regulate the presentation for identification of individual objects: a person (Article 228); things (Article 229); a corpse (Article 230). However, the norms of Articles 228-231 of the CPC of Ukraine contain mandatory requirements for preparation for conducting this investigative (search) action in different terms. In particular, they differ depending on the object of identification. In addition, one of the problematic issues that requires scientific research is the question of the correlation of the procedural procedure of presentation for identification with the tactical features of conducting this investigative (detective) action.

Based on the historical analysis, a definition of the concept of presentation for identification is provided as an investigative (detective) action, which consists in identifying the presented object (person, thing, corpse) by an imaginary image preserved in the memory of a certain person.

Key words: criminal proceedings; presentation for identification; investigative (detective) action; method of obtaining evidence.

Постановка проблеми. Пред'явлення для впізнання є однією із відносно недавно сформованих процесуальних дій, хоча криміналістична наука і слідча практика досить давно використовують його як один із способів збирання доказів під час проведення розслідування. Науковий аналіз та розвиток нових форм пред'явлення для впізнання неможливий без історичного методу, без екскурсу до історії його становлення у системі слідчих (розшукових) дій.

Детальний науковий аналіз зазначеної слідчої (розшукової) дії, як і розвиток, вдосконалення нових форм пред'явлення для впізнання, неможливий без відслідковування його історичної генези, від першої згадки в актах законодавства до сучасного періоду, що і стало **метою наукової роботи**.

Стан опрацювання проблематики. Значний внесок у формування пред'явлення для впізнання як самостійної слідчої (розшукової) дії внесено криміналістичною наукою, завдяки досягненням якої кримінальне процесуальне законодавство поповнилося низкою нових норм, серед яких, поряд з пред'явленням для впізнання, можна виділити такі слідчі дії, як слідчий експеримент, отримання зразків для порівняльного дослідження. Навіть нині, як свідчить аналіз літератури, проблемі пред'явлення для впізнання приділяється багато уваги. Зокрема, цим проблемам приділили свою увагу В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, О.О. Волобуєва, В.О. Коновалова, Є.Д. Лук'янчиков, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, І.В. Шевчук, В.Ю. Шепітько та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Пред'явлення для впізнання не відразу отримало процесуальне закріплення як окрема слідча дія у нормах, якими регулювалися судові процедури, хоч і було визнаним процесуальним засобом збирання й перевірки доказів. Так, з давніх пам'яток права, що дійшли до наших часів, зокрема, з Руської правди, ми дізнаємося, що в статті 34 «Пространної правди» було викладено норму, сутність якої зводилася до того, що коли у кого-небудь пропаде кінь, зброя або одяг і він заявить про це на торгу, а після цього упізнає, те, що пропало, у кого-небудь в своїй же міській общині, то може відібрати свою річ [1, с. 189].

Ідентифікація (впізнання) як інститут доказів склалася у ряді країн з давніх часів як нагальна потреба. У середньовіччі, щоб полегшити процедуру впізнання, злочинців метили різними методами: насильницьке відсікання кінцівок (каліцтва) або накладання таро (маркування червоним залізом/таврування). Вже у священних книгах іудеїв, християн, мусульман – Торі (П'ятикнижжя), Біблії, Корані – були описи процедур встановлення істини у різних випадках термінами, відомими нині як допити, обшуки, пред'явлення для впізнання [2, с. 11]. Дії, які сьогодні називаються допитом, обшуком, впізнанням та інші окремі процесуальні, згадуються у таких книгах як Біблія та Коран [3, с. 5; 4, с. 96].

Перші згадки щодо законодавчого закріплення та використання впізнання у процесі доказування на теренах колишньої України мають місце ще за часів короткої редакції Руської Правди [5, с. 9-10].

Відповідно до положень Руської Правди при зникненні речі чи челядина оголошувався «заклич» – оповіщення про зникнення та запрошення всіх членів громади за вказаними в ньому ознаками шукати втрачений об'єкт (річ, тварина тощо) – «гнати слід», яке в силу вузькості світу

громади, ставало відомим всім протягом трьох днів. Якщо в ході «ганения» сліду вилучалося викрадене, особа, у якій останнє було вилучено, могла послатися на сумлінність його придбання в іншій особі. У такому разі «ганения сліду» переростало в «склепіння», що являло собою, по суті, послідовність очних ставок між власниками викраденого з метою встановлення викрадача [6].

Впізнання використовувалося як процесуальний спосіб встановлення тотожності викраденого майна. Про впізнання раба, що зник, наприклад, вказувалося наступним чином: якщо челядин сховається в кого-небудь, а про його зникнення оголосять на торгу і протягом трьох днів після цього не повернуть його колишньому пану, то, впізнавши його на третій день, він, тобто. колишній пан, може вилучити свого челядина, а тому (тобто приховувачеві) платити три гривні штрафу [7, с. 101].

У наступних редакціях даної пам'ятки права відбувається розширення меж проведення впізнання та самих об'єктів впізнання. Якщо Руська правда в короткій редакції (початок XI ст.) допускала цю процедуру тільки «у своєму світі», то широка редакція Руської Правди передбачала розшук викраденого вже як «у своєму місті», так і в «землях», що прилягають до нього, проте в «чужій землі склепіння немає» [8, с. 175]. У скороченій редакції враховано можливість того, що «слід загубиться на великій дорозі, де й села поблизу не буде, або на пустирі, де не буде ні села, ні людей» [9, с. 120]. Щодо об'єктів впізнання Руська Правда в короткій редакції передбачає коня, зброю, одяг і челядина (раба), широка ж редакція доповнює цей перелік, передбачаючи додатково худобу та невизначений об'єкт («щось крадене») [10, с. 33].

Надалі кримінальні процесуальні норми розвивалися в іменних указах, судовиках, укладеннях та інших документах, що дійшли до нас. Характерним елементом цього періоду був розвиток інквізиційного (розшукового) процесу. З'являються спеціальні посадові особи, основним завданням яких була боротьба зі злочинцями (намісники, волостелі, тіуни, пристави, д'яки тощо). У законодавстві того часу відсутній опис спеціальних прийомів отримання доказів, що пов'язано, мабуть, з усною передачею між відповідними посадовими особами досвіду провадження розшуку, який включав як розшук, так і слідство, суд, а найчастіше і виконання покарання [10, с. 45].

Склалася наступна процедура його проведення: відповідній посадовій особі, яка відповідає за правопорядок на довірєній території, ставилося в обов'язок затримувати будь-яку підозрілу особу і з'ясовувати, хто вона, звідки прибула і куди прямує. Отримані відомості слід було перевіряти за місцем останнього проживання затриманого шляхом «повального обшуку», тобто опитування «добрих людей». Якщо ці особи називали його «лихим», слід було питати затриманого з метою з'ясування, де і які злочини він скоїв [9, с. 123]. У випадку, якщо ця особа зізнавалася в скоєнні злочинів («скаже він про себе сам»), слід стратити його, а в разі ж мовчання останнього навіть після застосування тортур, передбачалося довічне ув'язнення. Процедурі впізнання на той час сприяло також існуюче таврування і членушкодження, які виступали як засоби покарання злочинців, і своєрідним засобом, який полегшував пошук злочинця («заходом поліцейського попередження приховування злочинців»), оскільки за допомогою цього способу можна було визначити, які злочини були ними скоєні у минулому. Наприклад, Указом про таврування злочинців 1637 р. передбачалося: випалювання на особі слова «зłodий», «тат», «рзб»; за першу «татьбу» відрізали ліве вухо, за другу – праве. За продаж тютюну рвали ніздрі та різали носи, за церковну крадіжку відрубували ліву руку та праву ногу [8, с. 211].

Подальшого розвитку досліджувана інституція набула у Соборному уложенні 1649 р. Пред'явлення для впізнання у Соборному уложенні 1649 р. набуло широкого поширення, у зв'язку з тим, що згідно приписів зазначеного нормативно-правового акту затримані злочинці публічно піддавалися покаранню на місці вчинення злочину. Крім того, дані про цих осіб широко оголошувалися в публічних місцях, описувалися їх прикмети, що в подальшому сприяло впізнанню населенням даних осіб [11, с. 34]. У цьому документі також було сформульовано важливе правило провадження пред'явлення для впізнання, яке визначало необхідність пред'явлення для впізнання не в однині, а серед багатьох осіб, тобто створювало умови для більш надійного його проведення. Це свідчить про широке використання впізнання на практиці, воно практично стало вже самостійною слідчою дією, проте законодавча техніка на той час не передбачала завдання максимальної формалізації правової норми.

Універсальність положень Соборного уложення забезпечила їм тривале життя – хоч деякі статті кодексу впродовж 2-ї пол. XVII-XVIII ст. були скасовані, але загалом формально і фактично Соборне уложення зберігало правочинність до 1835 р., коли в дію був уведений Звід законів Ро-

сійської імперії. Поширення дії Соборного уложення на українські землі розпочалося вже із 2-ї пол. XVII ст., зокрема при розгляді справ про повернення з України російським поміщикам їхніх кріпосних селян-втікачів. Крім того, положення Соборного уложення нормували розгляд справ по звинуваченню у так званій державній зраді, що інкримінувалося цілому ряду українських гетьманів і козацьких старшин, починаючи вже з кінця 1650-х рр., а також – при організації судових процесів, де позивалися «люди гетьманського регіменту» та російські піддані царя. Уніфікаційні реформи російської імперії Петра I у сфері українського судочинства, реалізовані Малоросійською колегією в 1720-х рр., ще більше розширили застосування норм Соборного уложення на землях Гетьманату [12].

Після переходу українських етнічних земель до складу Російської імперії та частково – до Австрії призупиняється власне українська історія кримінального процесуального права. Розвиток українського законодавства цього історичного періоду здійснювався в контексті законотворення Російської імперії та деяких інших зарубіжних держав [13, с. 104-105]. Українська правова система та дія українського законодавства у першій половині XIX ст. офіційно не визнавалися Російською та Австрійською (згодом Австро-Угорською) імперіями. Джерела права різних частин України, що входили до складу Російської імперії, до 40-х рр. XIX ст. мали певні відмінності – у Слобідсько-Українській губернії застосовувалося російське законодавство; у лівобережних і правобережних губерніях діяли ті ж нормативні акти, що й у XVIII ст. – Литовський Статут 1588 р. і збірники магдебурзького права, але до початку 40-х рр. там остаточно поширилося застосування російського законодавства.

Процес витіснення норм місцевого українського права та його приведення у відповідність із законодавством Російської імперії розпочався на початку XIX ст. В імперії було проведено значну кодифікаційну роботу на чолі зі М. Сперанським. Результатом цієї роботи стало видання двох збірників законодавства: «Повне зібрання законів Російської імперії» (1830 р.) та «Звід законів Російської імперії» (1832 р.). У процесі систематизації цих законодавчих актів імперською владою дозволялося зберігати тільки ті відмінності, необхідності яких визначалася місцевими особливостями. Таким чином, Російська імперія намагалася поширити загальноросійське право на українські землі [14, с. 49].

Звід законів Російської імперії (15 томів) був опублікований у 1832 р. (уведений в дію з 1835 р.), до якого були включені тільки чинні норми права. У 1842 році було здійснене друге видання Зводу законів Російської імперії, а у 1857 р. – третє. Частина норм, що були закладені у Зводів законів Російської імперії мали особливих характер, оскільки були призначені лише для застосування у окремих місцевостях України. Виникнення цих норм пов'язано з роботою окремої кодифікаційної групи під керівництвом І. Даниловича, що проводилася впродовж 1830–1833 рр. У результаті було видано «Звід місцевих законів західних губерній» (Правобережжя України). Це був систематизований збірник матеріального й процесуального права, який містив норми не лише місцевого, а й загальноросійського права [15, с. 278].

Збірник не набрав чинності, оскільки імперською владою було прийняте рішення про створення єдиного законодавства, чинного на всій її території. З цього часу у Правобережній Україні місцеве право було відмінене повністю. Місцеві норми що стосувалися Лівобережної України були включені до загальноросійського Зводу Законів. Під час підготовки другого видання «Зводу законів Російської імперії» 1842 р. у X том було внесено ряд норм «Зводу місцевих законів західних губерній» для застосування у Полтавській та Чернігівській губерніях. Про це свідчать наукові розвідки О.В. Клименко: «...джерелами особливих постанов для Полтавської і Чернігівської губерній «Зводу законів цивільних» 1842 р. були Литовський Статут та «Звід місцевих законів західних губерній» [16, с. 184]. В основу Зводу законів Російської імперії було покладено Повне зібрання законів Російської імперії. На території України у складі Росії Звід законів Російської імперії було введено в дію у 1840–1842 рр. [17, с. 20]. У Зводі законів Російської імперії 1832 р. були відсутні правила, що регламентують порядок провадження пред'явлення для впізнання, хоча фактично воно застосовувалося, проте в рамках іншої слідчої дії – очної ставки.

Наукові методи та гуманніші методи ідентифікації/розпізнавання людей стали використовуватися тільки в другій половині XIX ст. при розробці так званого словесного портрета. Творцем словесного портрета є французький криміналіст Альфонс Бертільон, який у 1895 р. запропонував опис сигналів не у довільній формі, як це робилося раніше, а в основі певної системи, у якій кожна видима частина голови й обличчя була суворо визначена і відзначена літерами, які складали

зовнішню формулу. У практиці радянського судочинства словесний портрет грав значну роль. У перші роки радянської влади було створено особливу функцію розпізнавача, посаду, яка потребує феноменальної пам'яті, здатності запам'ятовувати особи злочинців та ідентифікувати їх (за потреби).

Після Жовтневого перевороту 1917 р. основні нормативно-правові акти, які здійснювали регламентацію кримінально-процесуальної діяльності, а саме КПК УРСР 1922 р. та КПК УРСР 1927 р., не передбачали окремих положень щодо досліджуваної слідчої дії. Проте, таке ставлення до впізнання не відображало справжньої природи даної слідчої дії. Так, впізнання проводилось у ході допиту, очної ставки, причому не завжди дотримувались процесуальні гарантії, що тягнуло за собою втрату доказового значення отриманих результатів [18, с. 8; 19, с. 267].

Систематичне обговорення та розробка процесуального порядку і тактики проведення пред'явлення для впізнання у роботах цілої низки науковців, а також його широке застосування правозастосовними органами сприяло закріпленню впізнання в якості самостійної слідчої дії як у КПК України 1960 р., який був чинним до 2012 р. [20]. Так, у ст.ст. 174–176 КПК України 1960 р. мали місце положення, що безпосередньо стосувались питань про порядок проведення впізнання, об'єкти, суб'єкти пізнання та способи фіксації результатів впізнання.

На сьогодні процесуальний порядок проведення пред'явлення для впізнання, зокрема його підстави та умови, передбачений відповідними статтями чинного КПК України. Проте, норми статей 228–231 КПК України містять у різному викладі обов'язкові вимоги щодо підготовки до проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Зокрема, вони різняться в залежності від об'єкту впізнання. До того ж одним із проблемних питань, що потребує наукового дослідження, є питання щодо співвідношення процесуальної процедури пред'явлення для впізнання з тактичними особливостями проведення цієї слідчої (розшукової) дії [21, с. 119].

Висновки. Таким чином пред'явлення для впізнання сформувалося як різновид слідчої (розшукової) дії, спрямованої на безпосереднє використання в доказуванні образів в пам'яті людини, яка сприймала подію кримінального правопорушення та окремі об'єкти. Його метою є встановлення того, що об'єкт, виявлений під час розслідування (людина, річ, труп), є тим самим, який був задіяний у механізмі вчинення кримінального правопорушення, що є прямим доказом у кримінальному провадженні. Впізнання не належить до слідчих (розшукових) дій, проведення яких, відповідно до кримінального процесуального закону, є обов'язковим. Необхідність у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії кожного разу визначається особою, яка проводить досудове розслідування, відповідно до слідчої ситуації, що склалася на певному етапі розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коршиков М.В. Пред'явлення для впізнання (теоретико-історичний аспект). *Криміналістика та судова експертиза*. 2014. Вип. 59. С. 188–195.
2. Golubenco Gh. *Criminalistică: obiect, sistem, istorie*. Chişinău: Tip.Centrală, 2008. 215 p.
3. Бехруз Х.Н. До питання про витoki та джерела ісламського права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 2. 2022. С. 3–7.
4. Франків Д.М. Інтерпретація божественної волі як джерела єврейського права в контексті потенціалу свободи волі людини. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2020. 21 (3). С. 88–102.
5. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків: Право, 2017. 392 с.
6. Юшков С. Руська Правда (тексти на основі 7 списків та 5 редакцій). Київ, 1935. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys02.htm> (дата звернення: 18.11.2024).
7. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. Вінніпег, 1993. 166 с.
8. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. / голова редкол., наук. ред. Т. Гунчак. Т. 1: X–XV ст./ упоряд. і прим. О. Сліпушко; ред. Ю. Косенко; передм. О. Сліпушко, В. Яременко. Київ: Дніпро, 2001. 632 с.
9. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві княжої України. *Науковий збірник Українського вільного університету*. Т. 5. Мюнхен, 1948. С. 111–128.
10. Чубатий М. Огляд історії українського права. Ч. 1. 3 вид. Мюнхен, 1947. 88 с.

11. Слинко Д.В. Розвиток процесуального права на українських землях у середині XVII – кінці XVIII століття. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття*: матер.конфер. Харків: Науково-дослідний інститут публічної політики і соціальних наук, 2020. С. 33–36.
12. Горобець В.М. Соборне уложення 1649 р. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Soborne_ulozhennia_1649 (дата звернення: 15.11.2024 р.).
13. Ватрас В.А. Становлення сімейного законодавства України: історичний огляд джерел права. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів. Т. 5. Кам'янець-Подільський, 2003. Вип. 9. С. 104-105.
14. Озель В.І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права в X-XIX ст.: історико-правовий аспект: дис... канд. наук: 12.00.01. 2012. 237 с.
15. Іванов В.М. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ, 2007. 728 с.
16. Клименко О.В. Систематизація права лівобережної України у другій чверті XIX сторіччя: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2004. 206 с.
17. Ліпак Г.М. Структура та особливості шлюбно-сімейних норм у Зводі законів Російської імперії 1832 р. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-3. Том 1. С. 19–21.
18. Лук'янчиков Є.Д., Моїсєєв О.М. Пред'явлення для впізнання: навч. посіб. Макіївка: Графіті, 1998. 104 с.
19. Чаплинська Ю.А. Особливості організаційно-підготовчих заходів до пред'явлення для впізнання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012, № 1. С. 265–272.
20. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text> (дата звернення: 12.11.2024).
21. Нирка Є.О. Теоретичне обґрунтування підстав та умов пред'явлення для впізнання у кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. №4 (81). С. 118–122.

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.18>

ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА В МЕЖАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Пилипенко Д.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-1299-6178*

Андріяшевський А.Г.,
*студент 1-го курсу магістратури
юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0003-4950-6523*

Пилипенко Д.О., Андріяшевський А.Г. Щодо поліпшення процесуального порядку міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження.

Статтю присвячено удосконаленню процесуального порядку міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження. В межах роботи наголошено увагу на важливості поліпшення міжнародно-правової сфери взаємодії в сфері кримінального процесу, оскільки цей вектор оптимізації чинного кримінального процесуального законодавства є невід'ємною складовою внутрішньодержавної та зовнішньої євроінтеграційної політики нашої держави. В статті проаналізовано зміст погоджувальної і забороняючої діяльності прокурора під час санкціонування певних процесуальних дій в межах кримінального провадження. Наголошено увагу на зафіксованих в кримінальному процесуальному законі категоріях «дозвіл» та «спеціальний дозвіл» в контексті регламентації прокурором певних процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва. Висловлено авторську зору, що законодавцю варто конкретно визначити єдину категорію за для погодження прокурором певних процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні та серед згаданих категорій обрати одну. Крім цього слід окремо законодавчо встановити форму та зміст такої дозвільної процедури з боку прокурора. В статті також розглянуто процесуальний порядок вручення документів за запитом компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу. Зазначено на доцільності факт вручення особі таких документів в обов'язковому порядку здійснювати за участі не менше двох понять. Звернуто увагу на використанні вітчизняним законодавцем категорії «прохання» у контексті визначення дозволу про тимчасову передачу особи для її участі в процесуальних діях. Вказано, що подібна категорія в повній мірі не відповідає сутності міжнародно-правових відносин у сфері кримінального провадження. Тому пропонується в таких випадках використовувати категорію «клопотання», яке за своїм змістом фактично уособлює собою офіційне прохання про здійснення процесуальних дій чи прийняття рішень за участі певної особи, яке спрямоване до компетентних органів іноземної держави. Крім цього, в статті розглянуто чинні процесуальні особливості відновлення кримінального провадження в Україні та подальшого його розслідування у випадку попереднього його закриття компетентним органом іноземної держави.

Ключові слова: кримінальне провадження, міжнародне співробітництво, спеціальний дозвіл прокурора, дозвіл прокурора, вручення документів за запитом компетентного органу іноземної держави, прохання про тимчасову передачу особи, зупинення кримінального провадження, закриття кримінального провадження, відновлення кримінального провадження.

Pylypenko D.O., Andriiashevskiy A.G. Regarding the improvement of the procedural order of international cooperation within the framework of criminal proceedings.

The article is devoted to the improvement of the procedural order of international cooperation within the framework of criminal proceedings. Within the framework of the work, attention is emphasized to the importance of improving the international legal sphere of interaction in the field of criminal proceedings, since this vector of optimization of the current criminal procedural legislation is an integral component of the domestic and foreign European integration policy of our state. The article analyzes the content of the consenting and prohibiting activity of the prosecutor during the authorization of certain procedural actions within the framework of criminal proceedings. Attention is emphasized to the categories of «permit» and «special permit» fixed in the criminal procedural law in the context of regulation by the prosecutor of certain procedural actions within the framework of international cooperation. The author's opinion is expressed that the legislator should specifically define a single category for approval by the prosecutor of certain procedural actions within the framework of international cooperation in criminal proceedings and choose one among the mentioned categories. In addition, the form and content of such a permit procedure by the prosecutor should be established separately by law. The article also discusses the procedural order for the delivery of documents at the request of the competent authority of a foreign state for international legal assistance. It is indicated that the fact of handing over such documents to a person must be carried out with the participation of at least two witnesses. Attention was drawn to the domestic legislator's use of the category «request» in the context of determining permission for the temporary transfer of a person for his participation in procedural actions. It is indicated that such a category does not fully correspond to the essence of international legal relations in the field of criminal proceedings. Therefore, in such cases, it is suggested to use the category «petition», which in its content actually represents an official request for the implementation of procedural actions or decision-making with the participation of a certain person, which is directed to the competent authorities of a foreign state. In addition, the article considers the current procedural features of the resumption of criminal proceedings in Ukraine and its further investigation in the event of its previous closure by a competent body of a foreign state.

Key words: criminal proceedings, international cooperation, special permission of the prosecutor, permission of the prosecutor, delivery of documents at the request of a competent body of a foreign state, request for temporary transfer of a person, suspension of criminal proceedings, closure of criminal proceedings, resumption of criminal proceedings.

Постановка проблеми. Події останніх років в історії незалежної України неабияк доводять актуальність забезпечення та вдосконалення міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження між нашою державою та іншими країнами. Євроінтеграційні процеси України, намагання об'єднати військову міць з НАТО, сучасна російсько-українська війна – це ті основні рупори, які акцентують на актуальності удосконалення міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження не тільки для України, а й загалом для всієї світової спільноти. Поліпшення зазначеного вектору кримінальної процесуальної дійсності здійснюється в руслі загальної парадигми реформування вітчизняного законодавства на відповідність європейським стандартам забезпечення верховенства права [1, р. 3]. Досліджуваний напрямок у кримінально-правовій науці щоразу стає все більш нагальним: розвиток міжнародних відносин; інтеграція країн в економічній, культурній, політичній та інших сферах, а також інтернаціоналізація злочинності наголошують на важливості співробітництва країн задля боротьби із беззаконням та подальшого вдосконалення процесу розкриття кримінальних правопорушень.

Метою статті є визначення окремих аспектів міжнародного співробітництва під час кримінального провадження визначених чинним кримінальним процесуальним законодавством, які потребують певного нормативного корегування та поліпшення. Зазначене здійснюється з метою загального удосконалення нормативних положень чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) щодо належної регламентації міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження.

Стан опрацювання проблематики. Питання, пов'язані з визначенням особливостей міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження досліджувалися такими науковцями, як В.С. Березняк, Ю.М. Грошевий, В.В. Зуєв, Ю.О. Кандиба, О.В. Капліна, Л.В. Максимів, П.М. Маланчук, Т.Є. Мироненко, Г.В. Рось, Л.А. Філяніна та ін.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження – це комплекс заходів, спрямованих на надання міжнародної правової допомоги за допомогою вручення документів, виконання певних процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків.

У свою чергу, як зазначають Ю.М. Грошевий та В.Я. Тацій, у сучасному міжнародному праві поняття міжнародна правова допомога в кримінальних провадженнях є предметом правового регулювання ряду двосторонніх і багатосторонніх договорів у цій сфері. Водночас слід зазначити, що договори не містять його дефініції, а лише визначають обсяг наданої міжнародної правової допомоги. У літературі можна знайти різні точки зору щодо поняття і характеру міжнародної правової допомоги. В узагальненому вигляді суть їх зводиться до такого, що під міжнародною правовою допомогою пропонують розуміти: здійснення певних дій на прохання запитуючої сторони, виконання яких необхідне для розслідування, розгляду в суді кримінальної справи чи для виконання призначеного у справі покарання в іншій договірній країні [2, с. 550].

Згідно із главою 42 КПК України, загальними засадами міжнародного співробітництва є: обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження; законодавство, що регулює міжнародне співробітництво під час кримінального провадження; надання та отримання міжнародної правової допомоги чи іншого міжнародного співробітництва без договору; інформація, що містить державну таємницю; виконання процесуальних дій дипломатичними представництвами або консульськими установами; запит про міжнародне співробітництво; зберігання та передання речових доказів і документів; доказова сила офіційних документів [3].

Здійснюється міжнародне співробітництво через відповідний запит (доручення, клопотання) про міжнародну правову допомогу, який складається і надсилається до уповноваженого (центрального) органу України органом, який здійснює кримінальне провадження, або уповноваженим ним органом. При цьому з метою виконання запиту про надання міжнародної правової допомоги на території України можуть бути проведені будь-які процесуальні дії, передбачені КПК України або міжнародним договором [4, с. 61].

На думку П.М. Маланчука та Ю.О. Кандиби, важливе значення у міжнародному співробітництві у кримінальному провадженні має взаємна правова допомога в кримінальному процесі, яка як правило, включає в себе:

- розгляд кримінальної відповідальності;
- дослідження таких заходів, як збір доказів, взяття показань, пошук тощо;
- дослідження процесуальних паперів, документів;
- надання інформації, експертизація висновків;
- екстрадиція для суду або судового рішення [5, с. 74].

В межах досліджуваної тематики, варто звернути увагу саме на ті окремі особливості міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, які безпосередньо процедурно впливають на повноту та всебічність розкриття кримінальних правопорушень.

Цілком погоджуючись із думкою Т.Є. Мироненко, що особливої уваги заслуговує погоджувальна (дозволяюча) і забороняюча діяльність прокурора, яка є основою взаємодії прокуратури і слідчих підрозділів для найбільш ефективного виконання завдань кримінального судочинства [6, с. 159], доцільно звернути увагу на специфіку цієї діяльності прокурора у контексті досліджуваного питання. Так, надання дозволу прокурором є однією з форм наглядової прокурорської діяльності. Поняття надання згоди або дозволу прокурором під час досудового розслідування потребує детального розгляду й узагальнення [6, с. 159]. Під дозволом розуміється згода, що дає право на здійснення чого-небудь; документ, який посвідчує таке право [7]. Тобто, погодження співвідноситься з поняттям «надавати дозвіл». Разом з тим, відсутність дозволу прокурора на проведення процесуальних дій є відмовою в погодженні і відмовою у затвердженні та свого роду заборорою на проведення слідчої дії [6, с. 159].

Слід зазначити, що у назві ст. 562 КПК України, для визначення порядку здійснення процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва законодавцем використовується словосполучення «спеціальний дозвіл», проте у змісті цієї ж статті законодавець використовує таку правову категорію як «дозвіл» для визначення процесуального погодження з боку прокурора або суду процесуальних дій в межах міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні. Перш за все, за таких умов, на наше переконання, законодавцю доцільно використовувати єдину термі-

нологію для регламентації порядку здійснення процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва. Це є цілком закономірним й логічним з точки зору правил юридичної техніки. Також варто наголосити, що законодавець жодним чином не роз'яснює процесуальну форму згаданого «спеціального дозволу» або «дозволу», який надається з боку прокурора або суду у порядку визначеному ст. 562 КПК України. Логічно припустити, що у випадку надання дозволу з боку суду, така процесуальна дія повинна реалізовуватись шляхом винесення ухвали про дозвіл на вчинення певних процесуальних дій, за аналогією до ст.ст. 190, 235 КПК України. Однак, знов таки, цей умовивід є авторським припущенням, враховуючи логіку законодавця у визначенні регламентації процесуальних дій у кримінальному провадженні, з боку суду на загальних підставах. При цьому залишається відкритим питання слушності такої аналогії, коли мова йде про процесуальні рішення суду в межах міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій.

Крім цього також залишається відкритим питання щодо визначення процесуальної форми дозволу прокурора на проведення процесуальних дій в межах міжнародного співробітництва, адже на відміну від вищезгаданого органу судової юрисдикції, у КПК України доволі складно винайти процесуальну аналогію подібної «дозвільної процедури», яку здійснює прокурор у кримінальному провадженні, на загальних підставах враховуючи визначений законом обсяг його повноважень. Таким чином, законодавцю доцільно додатково визначити у чинній редакції ст. 562 КПК процесуальну форму й порядок надання спеціального дозволу (дозволу) з боку прокурора або суду на проведення процесуальних дій. Як вбачається у такому випадку якщо прокурор погоджує (санкціонує) слідчу діяльність, таке погодження, принаймні, повинно мати виключно письмовий характер, адже КПК України регламентує обов'язкове виконання доручень і вказівок прокурора, наданих саме у письмовій формі.

В межах досліджуваного питання окремої уваги потребує визначена у ст. 564 КПК процесуальна процедура вручення документів. Так, згідно з ч. 4 цієї норми процесуального закону: у разі відмови особи отримати документи, що підлягають врученню, про це зазначається у протоколі. При цьому документи, що підлягають врученню, вважаються врученими, про що зазначається у протоколі [3]. На наш погляд, враховуючи важливість та вагомість міждержавних зносин у кримінальній процесуальній сфері, до процедури вручення документів доцільно залучати не менше двох понять, які своїми підписами підтверджуватимуть факт вручення особі документів слідчим, прокурором або судом, а також засвідчуватимуть в протоколі дійсність відмови такої особи від отримання документів, у разі її небажання отримувати документи від згаданих уповноважених представників держави.

У рамках окресленої нами проблематики, варто також звернути увагу на зміст ст. 565 КПК України. Так, у ч.ч. 2-3 згаданої статті зазначається, що прохання про тимчасову передачу особи оформляється та направляється відповідно до порядку, передбаченого статтями 548, 551 та 552 КПК України. У разі задоволення компетентним органом іноземної держави прохання про тимчасову передачу особи така особа має бути повернута після проведення процесуальних дій, для яких вона була передана, у погоджений з іноземною державою строк [3]. З нашої точки зору, використання такої категорії як «прохання», для визначення процесуального документа, що затверджує порядок тимчасової передачі особи для давання показань або участі в інших процесуальних діях під час кримінального провадження, не є доцільним. Адже використання зазначеного формулювання певною мірою, на нашу думку, суперечить усталеній юридичній техніці. На наше переконання, законодавцю доцільно було б застосовувати у даному випадку категорію «клопотання», яка є більш релевантною для визначення намірів представників правоохоронних органів відповідно до ст. 565 КПК України, оскільки «клопотання» за своїм змістом фактично відображає собою офіційне прохання про здійснення процесуальних дій чи прийняття рішень за участі певної особи, яке спрямоване до компетентних органів іноземної держави.

У межах нашого дослідження, слід також звернути увагу на чинне положення ч. 3 ст. 566 КПК України. Змістом даної норми встановлюється, що викликана особа втрачає гарантії, передбачені цією статтею, якщо не залишить територію України, маючи таку можливість, протягом п'ятнадцяти діб або іншого строку, передбаченого міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, від моменту отримання письмового повідомлення органу досудового розслідування, прокуратури або суду про відсутність необхідності у проведенні слідчих чи інших процесуальних дій за її участю [3]. Аналізуючи зміст зазначеної процесуальної норми закономірно постає питання щодо визначення форми та змісту документу під назвою «повідом-

лення», яке згадується у змісті ч. 3 ст. 566 КПК України. Так, чинним кримінально-процесуальним законодавством передбачено низку процесуальних документів під назвою «повідомлення», на кшталт: про підозру, про кримінальне правопорушення, про корупційне кримінальне правопорушення та ін. Яку саме форму та зміст має «повідомлення» в контексті ст. 566 КПК України, як на наше переконання, законодавцю доцільно уточнити.

Наостанок, в контексті досліджуваного питання вважаємо за потрібне виловити авторську точку зору щодо окремого положення чинної редакції ст. 601 КПК України. Так у ч. 2 вказаної процесуальної норми законодавцем зазначено, що закриття компетентним органом іноземної держави переданого кримінального провадження на стадії досудового розслідування не перешкоджає відновленню провадження в Україні та подальшому розслідуванню в порядку, передбаченому КПК України, якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, не встановлено інше [3].

Аналізуючи зміст тексту вказаної норми, слід зазначити, що у чинній редакції ст. 282 КПК України вказано, що досудове розслідування може відновлюватися тільки після його «зупинення». Таким чином, постає закономірне питання подальшого відновлення кримінального провадження на стадії досудового розслідування в рамках статті 601 КПК України, за умов якщо воно було саме «закрите» компетентним органом іноземної держави (ч. 2 ст. 601 КПК України). Виходячи із цього, між положенням ст.ст. 282 та 601 КПК України є наявною правова колізія, що, на нашу думку, актуалізує питання щодо подальшої логічної кореляції процесуального змісту таких правових категорій як «закриття» та «зупинення» кримінального провадження на стадії досудового розслідування у контексті їх застосування в межах міжнародного співробітництва під час кримінального провадження.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що з огляду на євроінтеграційний процес розвитку нашої держави, сучасні реалії широкомасштабної військової агресії з боку РФ, значимість належної регламентації міжнародного співробітництва в кримінальних провадженнях важко переоцінити. Тому визначений законодавцем у КПК процесуальний механізм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження є загалом достатньо послідовним й логічним. Однак, попри це, на наше переконання, окремі процесуальні норми Розділу IX КПК України все ж потребують певного уточнення та корегування, зокрема ст.ст. 562 та 564 КПК України. На нашу думку, поліпшення змісту вказаних кримінальних процесуальних норм безумовно позитивним чином вплине на загальне удосконалення процедури міжнародного співробітництва в межах кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Demyanchuk T., Ihnatiuk O., Perunova O., Boniak V., Pylypenko D.. Analysis of Theoretical and Practical Aspects of Legal Responsibility and Criminal Justice as SDG'S. *Journal of Lifestyle and SDGs Review*, 2024. Vol. 4. P. 1–19.
2. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій та ін. Харків: Право, 2013. 824 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 26.10.2024).
4. Рось Г.В. Окремі питання міжнародного співробітництва під час кримінального провадження. Проблеми кримінального процесуального законодавства та шляхи їх розв'язання: збірник матеріалів Всеукраїнської наук. практ. конф. (м. Харків, 23 листоп. 2016 р.). Частина I. С. 60–62.
5. Маланчук П.М., Кандиба Ю.О. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження. *Науково-практичний юридичний журнал «Правові горизонти»*, 2017. Випуск 3 (16). С. 71–76.
6. Мироненко Т.Є. Дозволи і заборони прокурора в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція, 2021. № 53. С. 158–161.
7. Словник української мови в 11 томах. URL: <https://www.slovnyk.ua/index.php?swrd=дозвіл> (дата звернення: 26.10.2024).

УДК [343.10:343.14](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.19>

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ДОКАЗУВАННЯ ПОДІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: АНАЛІЗ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЧАСУ, МІСЦЯ, СПОСОБУ ТА ІНШИХ ОБСТАВИН ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Тітова Н.В.,

*ад'юнкту відділення аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ORCID: 0009-0005-0372-7074

e-mail: titovanatalie.www@gmail.com

Тітова Н.В. Проблемні аспекти доказування події кримінального правопорушення: аналіз документування часу, місця, способу та інших обставин вчинення кримінального правопорушення

У статті аналізуються проблемні аспекти доказування події кримінального правопорушення, зокрема фіксація ключових обставин, таких як час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину. Особливу увагу приділено тлумаченню п. 10 ст. 236 кримінального процесуального кодексу України, який встановлює обов'язковість фіксації слідчих дій за допомогою аудіо- та відеозапису. Зокрема, досліджується проблема «безперервності фіксування», на яку вказують науковці та яка є причиною неоднозначних судових рішень.

Стаття присвячена обґрунтування невідкладності обшуку як процесуальної дії у кримінальному провадженні. Наголошується на необхідності чіткого з'ясування уповноваженими особами причин, які обґрунтовують невідкладність проникнення до житла чи іншого володіння. Проаналізовано правові підстави для проведення невідкладних обшуків та підкреслено, що невідкладність має ґрунтуватися на чітких законодавчих засадах, зокрема майна або життів, а не на загальних цілях збору доказів.

Розглянуто приклади із судової практики, що демонструють наслідки недотримання вимог фіксації обшуків. Аналізується вплив таких порушень на допустимість доказів у кримінальному провадженні та забезпечення прав учасників. Особлива увага приділяється проблемам переривання відеофіксації, що може стати підставою для визнання доказів недопустимими і суттєво вплинути на результати розслідування. Вказано на необхідність удосконалення законодавчих норм, що регулюють процедуру фіксації обшуку, задля підвищення їх правової визначеності та забезпечення захисту прав учасників кримінального провадження.

Окрему увагу приділено хибному ототожненню «врятування майна» із виявленням і вилученням доказів, що створює ризики зловживання цим процесуальним інструментом.

Наголошено на необхідності вдосконалення правового регулювання та його тлумачення з метою забезпечення належного процесуального порядку проведення слідчих (розшукових) дій, що сприятиме повному й об'єктивному встановленню обставин вчинення кримінального правопорушення.

Зроблено висновок, що обшук залишається одним із ключових засобів встановлення обставин кримінального правопорушення, проте його ефективність залежить від правильного тлумачення і застосування норм законодавства. Запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання для забезпечення балансу між ефективністю розслідувань та захистом прав і свобод громадян.

Ключові слова: подія кримінального правопорушення, час, місце, спосіб, докази, доказування, обшук, засоби кримінального процесуального доказування, фіксація, відеозапис.

Titova N.V. Problematic aspects of proving the event of a criminal offense: analysis of documenting time, place, method, and other circumstances of committing a criminal offense.

The article analyzes the problematic aspects of proving the event of a criminal offense, particularly the documentation of key circumstances such as time, place, method, and other conditions of the offense. Special attention is paid to the interpretation of paragraph 10 of Article 236 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which establishes the mandatory recording of investigative actions using audio and video recording. The issue of «continuous recording», highlighted by scholars and contributing to inconsistent court rulings, is explored.

Examples from judicial practice are considered, demonstrating the consequences of failing to comply with the requirements for documenting searches. The impact of such violations on the admissibility of evidence in criminal proceedings and the protection of participants' rights is analyzed. Special attention is given to the problems of video recording interruptions, which may serve as grounds for declaring evidence inadmissible and significantly affect the investigation results. The need for improvement in legislative norms regulating the procedure for documenting search is highlighted, in order to enhance their legal clarity and ensure the protection of participants' rights in criminal proceedings.

The article is dedicated to substantiating the urgency of conducting a search as a procedural action in criminal proceedings. It emphasizes the need for authorized. It emphasize the need for authorized person to clearly ascertain the reasons justifying the urgency of entering a dwelling or other property. The legal grounds for conducting urgent searches are analyzed, with an emphasis on the fact that urgency must be based on clear legislative principles, specifically concerning property or life, rather than general purposes of evidence collection.

Special attention is given to the erroneous identification of «securing property» with the discovery and seizure of evidence, which creates risks of abuse of this procedural tool.

The article emphasizes the need for improving the legal regulation and its interpretation to ensure proper procedural order in conducting investigative (search) actions, which will contribute to a full and objective determination of the circumstances of the criminal offense.

It is concluded that the search remains one of the key means of establishing the circumstances of a criminal offense; however, its effectiveness depends on the correct interpretation and application of legal norms. Ways to improve legal regulation are suggested to ensure a balance between the effectiveness of investigations and the protection of the rights and freedoms of citizens.

Key words: event of a criminal offense, time, place, method, evidence, proving, search, means of criminal procedural evidence, recording, video recording.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення належного доказування обставин кримінального правопорушення, зокрема часу, місця, способу та інших елементів події кримінального правопорушення, є однією з ключових у кримінальному процесі. На практиці часто виникають труднощі внаслідок неузгодженості та неоднозначного тлумачення норм кримінального процесуального законодавства України.

Зокрема, положення п. 10 ст. 236 КПК України, яке встановлює обов'язковість фіксації слідчих дій за допомогою аудіо- та відеозапису, містить недосконале формулювання, що призводить до різного розуміння вимоги «повної фіксації».

Додатковою проблемою є неврегульованість питання невідкладності проведення обшуків. Судова практика свідчить про випадки неналежного обґрунтування невідкладності цих дій, що суперечать вимогам статей 233 та 234 КПК України. Недостатньо чіткі правові критерії невідкладності можуть призводити до порушення прав учасників кримінального провадження та викликати сумніви у законності здобутих доказів.

Стан дослідження: Проблематикою правомірності, ефективності та доказового значення обшуку як одного з основних засобів встановлення події кримінального правопорушення в порядку п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України, досліджується багатьма вченими у сфері кримінального процесу. Одним із провідних науковців, які вивчають цю проблематику, є І.В. Гловюк, яка аналізує положення про безперервну відеофіксацію слідчої дії та обґрунтовує необхідність неперервного запису та тлумачення п. 10 ст. 236 КПК України. Слід відзначити дослідження О.В. Капліної, яка розглядає питання допустимості доказів у кримінальному процесі, зокрема ті, що були отриманні з порушенням процедури фіксації чи без належного документування. Дана тематика вивчалась і іншими вітчизняними науковцями такими, як: М.Є. Шумило, Л.М. Лобойка, О.П. Кучинської,

В.І. Галагана та іншими науковцями. Їхні висновки й пропозиції слугують підґрунтям для розв'язання існуючих проблем у кримінальному процесі.

Метою даної роботи є комплексний аналіз правомірності, ефективності та доказового значення обшуку як одного із ключових засобів встановлення події кримінального правопорушення та її елементів: час, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення, виявлення проблем правозастосування, пов'язаних із дотриманням вимог КПК України, та розробка рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання і практики проведення обшуків.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить наукова література та судова практика, слідчі (розшукові) дії є найправозастосовнішими засобами встановлення події кримінального правопорушення, зокрема її невід'ємних елементів часу, місця, способу та інші обставини його вчинення.

Аналізуючи судову практику, вбачаються проблеми щодо правильного тлумачення п. 10 ст. 236 КПК України, який передбачає «обов'язкову фіксацію за допомогою аудіо- та відеозапису» [4]. Порухення вимог КПК України допускаються працівниками органу досудового розслідування під час проведення обшуку, але й слідчим суддею під час розгляду клопотання про обшук.

Ми вважаємо, що формулювання п. 10 ст. 236 КПК України «обов'язковий порядок фіксування за допомогою аудіо- відеозапису» є дещо обмеженим. І.В. Глов'юк пише, що «повне фіксування» має тлумачитись, як безперервне, суцільне фіксування обшуку та інших процесуальних дій. Такий підхід автора є прикладом правильного тлумачення цієї норми [1].

Яскравим прикладом щодо неправильного тлумачення цієї норми є рішення, ухвалене колегією суддів Першої судової палати Кримінального касаційного Верховного суду від 03 березня 2020 у справі № 750/9855/16-к (провадження № 51-9831 км 18) [8]. У цьому рішенні Верховний суд залишив без задоволення касаційну скаргу сторони обвинувачення, яка стосувалась необґрунтованого висновку Апеляційного суду Чернігівської області від 21 вересня 2018 року у справі № 750/9855/16-к (провадження № 11-кп/795/376/2018) щодо недопустимості протоколу обшуку житла обвинуваченого через порушення безперервності відеозапису. З матеріалів справи відомо, що обвинуваченого було визнано виним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 368 КК, а саме в отриманні неправомірної вигоди у сумі 3000 грн. Одним із доказів був протокол обшуку житла обвинуваченого, який проводився з відеофіксацією. Однак з технічних причин відеозапис було перервано, а після усунення проблеми його було продовжено. Під час перерви у відеозаписі тривала слідча дія, під час якої було знайдено та вилучено дві купюри номіналом 500 грн. Таким чином, частина відеозапису безпосереднього вилучення цих коштів відсутня. Крім того, ця частина відеофіксації не була надана стороні захисту під час виконання вимог ст. 290 КПК України і не була надана до суду. На думку колегії суддів, це є підставою для визнання даного доказу недопустимим, що стало однією із причин закриття справи у зв'язку з не встановлення достатніх доказів для встановлення події кримінального правопорушення та доведення винуватості особи [11].

Отже, можна дійти до висновку, що не чітке формулювання норми у п. 10 ст. 236 КПК призводить до її не правильного розуміння. Таким чином, тягне за собою не належний процесуальний порядок проведення обшуку, що позначається на не повному та об'єктивному встановленні всіх обставин вчинення кримінального правопорушення, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Аналізуючи судову практику, слід нам сказати, що обшук найефективніший і несподіваний засіб встановлення події кримінального правопорушення та її ключових елементів. Однак й досі в адвокатській, слідчій та судовій практичній діяльності існує одвічне спірне питання правових підстав проведення невідкладного обшуку.

Розглянемо, одне з рішень Верховного Суду від 15 липня 2024 року у справі № 753/7552/22 провадження № 51-1286км24, суть справи полягає у тому, що працівники поліції в обвинуваченого провели невідкладний обшук під час якого виявили місце утримання незаконного виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 317 КК України) за що, особу було засуджено. Однак, захисником у своїй касаційній скарзі звернув увагу на обґрунтування проведення обшуку, яких не було зазначено у протоколі. До того ж, ним акцентовано увагу на обґрунтування невідкладності обшуку в клопотанні та ухвалі слідчого судді, які підпадають під ч. 1 ст. 234 КПК України, обшук, а такі підстави проведення не належать до переліку невідкладних: «обшук був здійснений з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, зокрема зняття його вчинення, документування та здобуття доказів кримінально-протиправної діяльності, відшукування й вилучення речових доказів,

які можуть мати суттєве значення для встановлення об'єктивної істини та притягнення винних до кримінальної відповідальності» [9].

У такому випадку слід наголосити, що у кримінальному процесуальному законодавстві мовиться лише про дві підстави проникнення до житла чи іншого володіння особи без добровільної згоди власника або ухвали слідчого судді, а саме: 1) врятування життя людей та майна; 2) безпосереднє переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення [4].

У такому випадку нам слід погодитись із окремою думкою судді Верховного Суду у справі № 466/525/22, провадження № 51-7310кмо23 від 07 жовтня 2024 року який вважає, що в кримінальному законі у ч. 3 ст. 233 КПК України присутній чіткий припис того, що невідкладний обшук може проводитись з метою врятування майна. Зокрема, така необхідність як віднайти і вилучити об'єкти, які можуть бути речовими доказами, не можуть розцінюватися як врятування майна [5].

Крім того, в окремій думці судді до постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 жовтня 2024 року у справі № 466/525/22 щодо безпідставного посилення на «невідкладний обшук». Суддя виклав свою позицію щодо дій правоохоронних органів, які виправдані під приводом «врятувати майно». Відшукання майна, яке володілець ховає або зберігає своє майно з метою його збереження від інших осіб [6].

Тимким чином, слід дійти нам до висновку, що не можна «врятувати майно» від особи, яка ним володіє, адже кожен має право володіти та розпоряджатися своїм майном.

У своїй окремій думці суддя також звертає увагу на те, що більшість правозастосовників вважає, що «врятування майна» відповідає завданням кримінального процесу, згідно зі статтею 2 КПК України [6].

Таким чином, якщо практика хибного ототожнення «врятування майна» та «виявлення і вилучення доказів» продовжиться, це може призвести до серйозних наслідків, зокрема до втрати основ доказової бази, а саме: події кримінального правопорушення та інших обставин його вчинення.

Окрім того, суддя зазначив, що Суд першої інстанції посилався на те, що при затриманні зашуджений добровільно повідомив правоохоронний орган про те, що він у своєму житлі зберігає наркотичні засоби, а відтак, добровільна згода позбавляє необхідності легалізовувати матеріали проведеного обшуку [6].

Слід відзначити, що згідно приписам ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів в рамках кримінального провадження та несуть собою примусовий характер [4]. Відтак жодної мови не може йти про добровільну згоду особи на проведення обшуку.

Аналізуючи слідчу та судову практику, виникає необхідність запропонувати проведення обшук з метою відшукування засобів, знярядь тощо вчинення кримінального правопорушення для доказування події кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення) у порядку п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України, одразу після затримання особи після вчинення злочину або замаху на його вчинення. На нашу думку, найефективніше проводити обшук в житлі чи іншому приміщенні, де можуть зберігатися речові докази.

Судова практика демонструє, що в більшості випадків у обвинувачених зберігалися засоби чи зняряддя вчинення злочину. Однак через системне нерозуміння кримінального процесуального законодавства правоохоронними органами такі докази нерідко втрачаються. Зокрема, це призводить до того, що докази, отримані внаслідок таких помилок, визнаються недопустимими відповідно до принципу «плодів отруйного дерева», а також через хибне тлумачення поняття «врятування майна».

На перший погляд, це може виглядати, як свавілля, адже «жодна особа не повинна зазнавати необґрунтованого процесуального примусу, і до кожного учасника повинна бути застосована належна правова процедура» [4]. З іншого боку, принцип кримінального процесу вимагає, «щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини» [4].

Отож, невідкладний обшук не є ефективним засобом встановлення події кримінального правопорушення та її ключових елементів. Оскільки його метою не є збирання та перевірка вже отриманих доказів в рамках кримінального провадження, а лише його мета врятувати майно, якому загрожує небезпека. Проведення «невідкладного обшуку» може призвести до втрати доказової бази за принципом «отруйного дерева», що передбачає визнання доказів, отриманих незаконним шляхом, неприйнятними в суді.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що обшук залишається одним із ключових засобів встановлення події кримінального правопорушення та її елементів. Проте

аналіз законодавства, судової практики та наукових джерел свідчить про низку проблем у правозастосуванні, що суттєво впливають на ефективність цієї процесуальної дії.

Основні проблеми полягають у нечіткості формулювання окремих норм КПК України, зокрема п. 10 ст. 236 КПК щодо обов'язкової відеозапису обшуку, а також відсутність чітких критеріїв невідкладності обшуку, передбачених ч. 3 ст. 233 КПК України.

Тож, можна зробити висновок, що для підвищення ефективності та правомірності проведення обшуків необхідно:

- удосконалити формулювання норм КПК, зокрема п. 10 ст. 236 забезпечити чітку вимогу безперервної відеозапису обшуку.
- розробити детальні рекомендації щодо критеріїв невідкладності обшуку у контексті ст. 233 КПК України.

Таким чином, лише за умови вдосконалення законодавчого регулювання можна досягти належного балансу між ефективністю розслідування кримінальних правопорушень та захистом прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гловюк І.В. Проблеми питання забезпечення належної правової процедури обшуку (у розрізі новел КПК України). *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 14. С. 141–149. URL: [file:///Users/titovanataliya/Downloads/14%20\(1\).pdf](file:///Users/titovanataliya/Downloads/14%20(1).pdf) (дата звернення: 10.11.2024).
2. Дрофич Ю.В., Набока Є.Г. Обшук як інструмент кримінального процесуального доказування. *Молодий вчений*. № 10 (122). Жовтень, 2023 рік. С. 160–163. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5982/5851> (дата звернення: 21.11.2024).
3. Капліна О.В. Проблеми нормативного регулювання та практики проведення обшуку під час кримінального провадження. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2015. № 2(12). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n2/15kovckp.pdf> (дата звернення 01.12.2024).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: чинне законодавство, поточна редакція – Редакція 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 24.11.2024).
5. Окрема думка судді Верховного Суду Касаційного кримінального суду від 07 жовтня 2024 року у справі № 466/525/22 (провадження № 51-7310кмо23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122333181> (дата звернення: 01.12.2024).
6. Окрема думка судді до постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 07 жовтня 2024 року у справі № 466/525/22 (Провадження № 51-7310км.23) URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122543834> (дата звернення: 01.12.2024).
7. Осипенко І.П., Мишаста К.Б. Загальні положення проведення обшуку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство» «УжНУ»*, 2021. № 3. С. 196–200. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/59226/1/252725-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-580499-1-10-20220209.pdf> (дата звернення: 04.12.2024).
8. Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 03 березня 2020 року у справі № 750/9855/16-к (провадження № 51-9831км18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88401494> (дата звернення: 14.11.2024).
9. Постанова Верховного Суду колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 15 липня 2024 року у справі № 753/7552/22 (провадження № 51-1286км24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120573935> (дата звернення 01.12.2024).
10. Старенький О.С. Обшук як засіб отримання доказів у кримінальному провадженні: окремі новели чинного Кримінального процесуального кодексу України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (15). С. 190–203. URL: <file:///Users/titovanataliya/Downloads/18.pdf> (дата звернення; 10.01.2024).
11. Ухвала апеляційного суду Чернігівської області 21 вересня 2018 року у справі № 750/9855/16-к (провадження № 11-кп/795/376/2018). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76750558> (дата звернення: 14.11.2024).

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.20>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕНЬ ЗА ФАКТАМИ ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ

Черненко М.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
та загальноправових дисциплін,
Національний університет «Чернігівська політехніка»*

Черненко М.П. Особливості розслідування кримінальних проваджень за фактами привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва закладів для дітей.

У цій статті розглянуто основні складові криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень щодо привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва закладів для дітей, які включають: спосіб учинення викрадення матеріальних цінностей та грошових коштів; дані про основні обставини вчинення кримінального правопорушення (час, обстановка, місце, обставини); відомості про особу правопорушника; відомості щодо предмету злочинного посягання. Значну увагу приділено характеристиці найпоширеніших способів вчинення кримінальних правопорушень цієї категорії, до яких відносяться розкрадання різних видів, що вчиняють службові особи.

Акцентовано увагу на судовій практиці розгляду кримінальних проваджень даної категорії судами першої інстанції, що дозволило визначитись з найбільш поширеними способами вчинення привласнення, розтрати майна, заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем щодо будівництва навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту та інших у сфері охорони дитинства.

Виходячи з аналізу судової практики, автор визначає найбільш поширені види розкрадань чужого майна у сфері будівництва: заволодіння коштами, що виділені для будівництва, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем; привласнення виділених на будівництво або закупівлю будівельних матеріалів коштів, шляхом зловживання службовим становищем; розтрата коштів, виділених на будівництво, шляхом зловживання службовим становищем.

Автор доходить висновку, що усі елементи криміналістичної характеристики злочинів у сфері будівництва є надзвичайно важливими в контексті протидії досліджуваним кримінальним правопорушенням. На них обов'язково потрібно звертати увагу під час розслідування усіх категорій злочинів у сфері будівництва, оскільки будівельна галузь надзвичайно багатогранна та містить у собі складні взаємопов'язані процеси фінансового, матеріального, документального обігу, кожен з яких характеризується притаманними лише йому особливостями, закономірностями та прогалинами законодавчого забезпечення.

Ключові слова: розслідування, кримінальне провадження, привласнення, розтрати майна, заволодіння майном, зловживання службовим становищем, будівництво закладів, криміналістична характеристика.

Chernenok M.P. Peculiarities of investigation of criminal proceedings on the facts of misappropriation, embezzlement or seizure of property by abuse of office in the field of construction of institutions for children.

This article examines the main components of the criminalistics characterization of criminal offenses of misappropriation, embezzlement or seizure of property by abuse of office in the field of construction

of institutions for children, which include: the method of committing the theft of material assets and funds; data on the main circumstances of the criminal offense (time, setting, place, circumstances); 3) information about the identity of the offender; 4) information about the subject of the criminal offense. Considerable attention is paid to the characterization of the most common methods of committing criminal offenses of this category, which include embezzlement of various types committed by officials.

The author focuses on the court practice of consideration of criminal proceedings of this category by the courts of first instance, which allowed to determine the most common ways of committing misappropriation, embezzlement of property, and seizure of property by abuse of office in relation to the construction of educational, healthcare, social protection and other institutions in the field of child protection.

Based on the analysis of case law, the author identifies the most common types of embezzlement of other people's property in the construction sector: misappropriation of funds allocated for construction by an official through abuse of his/her official position; misappropriation of funds allocated for construction or purchase of construction materials through abuse of official position; embezzlement of funds allocated for construction through abuse of official position.

The author concludes that all elements of the forensic characterization of crimes in the field of construction are extremely important in the context of combating the criminal offenses under study. They must be taken into account when investigating all categories of crimes in the construction sector, since the construction industry is extremely multifaceted and contains complex interrelated processes of financial, material and documentary circulation, each of which is characterized by its own specific features, patterns and gaps in legislative support.

Key words: investigation, criminal proceedings, misappropriation, embezzlement, seizure of property, abuse of office, construction of facilities, forensic characterization.

Постановка проблеми. Захист дитинства являє собою комплекс державних і суспільних заходів, спрямованих на створення умов для гармонійного розвитку, належного виховання та реалізації прав дитини.

Організація охорони дитинства неможлива без розвитку мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на забезпечення дозвілля, відпочинку та оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази.

Найбільше кримінальних проваджень (близько 70%) розпочато за фактами незаконного розпорядження, привласнення бюджетних коштів, які мали бути спрямовані на будівництво чи реконструкцію освітніх закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту та інших об'єктів інфраструктури, призначеної для дітей. Водночас проблемними питаннями є забезпечення розумних строків їх розслідування, зволікання з проведенням необхідних слідчих (розшукових) дій та призначенням судових експертиз.

Мета статті полягає у визначенні особливостей розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва закладів для дітей. Дослідження спрямоване на виявлення специфіки таких кримінальних правопорушень, аналіз судової практики зазначеної категорії проваджень та визначення основних джерел доказів у зазначених кримінальних провадженнях.

Стан опрацювання проблематики. Важливими науковими доробками у сфері розслідування кримінальних проваджень за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва є роботи таких авторів, як А.А. Вознюк, І.В. Гловюк, А.П. Запотоцький, А.В. Іщенко, С.В. Кучменко, В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус та інші.

Виклад основного матеріалу. Аналіз теоретичних положень щодо криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері будівництва дає підстави для визначення складових криміналістичної характеристики цього виду правопорушень, який включає: спосіб учинення викрадення матеріальних цінностей та грошових коштів; дані про основні обставини вчинення кримінального правопорушення (час, обстановка, місце, обставини); 3) відомості про особу правопорушника; 4) відомості щодо предмету злочинного посягання [1, с. 213].

Особливої уваги заслуговує, на нашу думку, саме спосіб вчинення кримінального правопорушення, оскільки цей елемент криміналістичної характеристики відображає та конкретизує пев-

ні дії підозрюваного, спрямовані на досягнення злочинного результату. Встановлення способу вчинення протиправного діяння дозволяє вирішити одне з головних питань досудового розслідування – здійснити вірну кваліфікацію кримінального правопорушення, визначитись з обсягом слідчо-оперативних заходів, необхідних для доведення вини (чи невинуватості) конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. У зв'язку з цим, спосіб вчинення, як складова об'єктивної сторони кримінального правопорушення, завжди був і залишається визначальним елементом діяльності слідчого по розкриттю та розслідуванню будь-якого протиправного діяння. Адже на етапі, коли ще не встановлено винного, спосіб учинення злочину (через утворені сліди та їх характерні особливості) дає змогу вирішувати завдання стосовно встановлення особи злочинця, а за наявності підозрюваного – визначати зміст і ступінь протиправності здійснених ним дій [1, с. 214].

З об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 191 Кримінального кодексу (далі – КК) України, може бути вчинений у формі: привласнення чужого майна, яке було ввірене особі чи перебувало у її віданні (ч. 1 ст. 191 КК України); розтрата чужого майна яке було ввірене особі чи перебувало у її віданні (ч. 1 ст. 191 КК України); привласнення, розтрата або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ч. 2 ст. 191 КК України) [2, с. 376].

Привласнення полягає у протиправному і безоплатному вилученні (утриманні, неповерненні) винним чужого майна, яке перебувало у його правомірному віданні (управлінні, розпорядженні, зберіганні тощо), з наміром надалі обернути його на свою користь.

Розтрата передбачає незаконне та безоплатне витрачання винним чужого майна, яке перебувало у його правомірному віданні (управлінні, розпорядженні, зберіганні тощо), на користь третіх осіб.

Заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем має місце тоді, коли службова особа незаконно обертає чуже майно на свою користь чи користь третіх осіб, використовуючи при цьому своє службове становище [3, с. 412]. Разом з тим, предметом заволодіння може бути й майно, яке безпосередньо не було ввірене винному чи не перебувало у його віданні [4].

Як свідчать результати дослідження судової практики, способи розкрадань та викрадень матеріальних цінностей, коштів у сфері будівництва є досить різноманітними. До найпоширеніших способів вчинення злочинів цієї категорії відносяться розкрадання різних видів, що вчиняють службові особи. Вони полягають в протиправному, умисному оберненні особою певним способом чужого (державного, комунального чи приватного) майна на свою користь, або на користь інших осіб. Водночас вивчення судової практики показало, що найбільш розповсюдженими є крадіжки будівельних матеріалів, інструменту, техніки, особистих речей осіб, що перебувають на об'єкті будівництва тощо [5, с. 42].

Вивчення практики розгляду кримінальних проваджень даної категорії судами першої інстанції дозволило визначитись з найбільш поширеними способами вчинення привласнення, розтрата майна, заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем щодо будівництва навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту та інших у сфері охорони дитинства до яких відносяться:

1. Укладення фіктивних договорів підряду або субпідряду, коли будівельні роботи не насправді проводились, але кошти за їх виконання перераховувались. У цьому випадку, як правило, замовник та виконавець будівництва (підрядник) діють за попередньою змовою між собою з метою заволодіння бюджетними коштами, що супроводжується підробленням офіційних документів щодо будівництва.

Саме такий спосіб вчинення кримінального правопорушення описано в обвинувальному вирокі Кіцманського районного суду Чернівецької області у справі № 718/1743/15-к [6].

2. Внесення завідомо неправдивих відомостей до проектно-кошторисної документації, актів приймання виконаних підрядних робіт форми КБ-2в і довідок про вартість виконаних будівельних робіт та витрати форми КБ-3 щодо обсягів, видів і вартості виконаних ремонтних робіт (використаних у процесі будівництва матеріалів та обладнання), застосування відповідних розцінок та коефіцієнтів при визначенні їх вартості.

Прикладом засудження особи за вчинення кримінального правопорушення у зазначений спосіб є вирок Варвинського районного суду Чернігівської області у справі № 731/513/16-к [7].

3. Невиконання підрядником (субпідрядником) будівництва своїх зобов'язань за договором щодо здійснення певного виду (обсягу) ремонтних робіт, поставлення матеріалів та обладнання, що використовуються під час будівництва, які оплачені замовником будівництва, однак кошти використані підрядником (субпідрядником) на власні цілі.

Про такий спосіб вчинення кримінального правопорушення зазначено у вироку Новозаводського районного суду міста Чернігова у справі № 751/3899/17-к [8].

Особливим джерелом доказів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва навчальних закладів для дітей є документи.

Кримінальні правопорушення у сфері будівництва вчиняють переважно у зв'язку з виконанням винними особами (замовником будівництва, підрядником та субпідрядником) своїх договірних зобов'язань у процесі будівництва об'єкта та здійснення контролю за його якістю.

Матеріальні сліди привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва наявні передусім у документах, які є найпоширенішими джерелами доказів, що зумовлено умисними діями винних осіб не лише з метою вчинення привласнення, розтрата чи заволодіння майном а й вжиттям заходів задля прикриття власних незаконних дій шляхом спотворення даних щодо об'єму та вартості виконаних будівельних робіт, внесення недостовірних відомостей до проєктно-кошторисної документації, документів бухгалтерського обліку та фінансової звітності [9, с. 67].

З огляду на зазначене, після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань слідчого (детективу) в першу чергу необхідно вживати заходів щодо вилучення та дослідження вказаних документів, які можуть бути отримані останнім у порядку ч. 2 ст. 93 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України шляхом направлення запитів до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб, або в порядку тимчасового доступу до речей і документів згідно з вимогами глави 15 розділу I КПК України [10].

Документи, які є джерелами доказів у кримінальних провадженнях за фактами привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва закладів для дітей, залежно від осіб, у володінні яких вони перебувають, можна умовно розділити на такі групи:

1) документи замовника будівництва та підрядника, субпідрядника (суб'єкта підприємницької діяльності, установи та організації), що пов'язані з укладенням та виконанням договорів з будівництва певного об'єкта;

2) документи установ, підприємств, організацій (замовника послуг з будівництва об'єкта, банківських установ, органів державної казначейської служби), які наділені правом володіння чи розпорядження коштами з цільовим призначенням на будівництво об'єкта (розрахунково-платіжні відомості, платіжні трансакції, платіжні доручення тощо);

3) документи органів, уповноважених на здійснення контрольних функцій у сфері будівництва (акти ревізії (аудиту) фінансово-господарської діяльності замовника та виконавця будівництва, акти позапланових документальних перевірок, акти зустрічних звірок тощо) [9, с. 78].

Таким чином, на початковому етапі досудового розслідування кримінальних проваджень зазначеної категорії слідчому (детективу) слід орієнтуватись на збирання доказів, які можуть міститися у таких документах.

У місцевих органах управління освітою, охороною здоров'я та соціального захисту, якими, як правило, є відповідні структурні підрозділи місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, необхідно отримати тендерну документацію щодо закупівлі послуг з будівництва закладу, до якої належать рішення про утворення тендерного комітету, звіти про результати проведення торгів, протоколи засідань тендерного комітету, інформаційні матеріали замовника й учасників (оголошення, запрошення, запити, роз'яснення, повідомлення тощо), документи, що підтверджують забезпечення тендерної пропозиції та забезпечення виконання договору про закупівлю, тендерні пропозиції учасників, відомості про які зафіксовані в протоколі розкриття тендерних пропозицій, укладені договори про закупівлю.

Замовником будівництва закладу у сфері охорони дитинства та відповідно стороною договору підряду може бути навчальний заклад, заклад охорони здоров'я, соціального захисту тощо або відповідний державний орган управління закладом (департаменти, управління, відділи освіти,

охорони здоров'я, соціального захисту місцевих органів державної виконавчої влади або органи місцевого самоврядування як засновники та/або органи, що здійснюють фінансування відповідних закладів, тощо).

У замовника та підрядника будівництва слідчому необхідно отримати:

- документи цивільно-правового характеру щодо виконання певного виду та обсягу будівельно-ремонтних робіт;
- документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності, складені в процесі будівництва певного об'єкта;
- документи, що визначають економічну структуру та організаційно-правовий статус підприємств, установ та організацій, повноваження їх службових осіб.

З метою перевірки відомостей щодо можливої змови між підрядником будівництва та замовником про вчинення привласнення, розтрата чи заволодіння майном у процесі будівництва доцільно отримати і проаналізувати таку інформацію та документи:

– **від операторів і провайдерів надання телекомунікаційних послуг** (ПрАТ «Київстар», ПрАТ «ВФ Україна» та інші) інформацію щодо з'єднань номерів мобільного зв'язку службових осіб замовника та підрядника будівництва за певний період (але не більш за останні 3 роки), типу з'єднань (вхідних, вихідних дзвінків, нульових з'єднань, текстових повідомлень), IMEI за цими номерами, дати, часу, тривалості та прив'язки до базово-передавальних станцій під час з'єднань;

– **від органів державної реєстрації актів цивільного стану, органів податкової служби, ДП «Національні інформаційні системи»** інформацію про державну реєстрацію всіх актів цивільного стану службових осіб замовника та підрядника будівництва, їх близьких родичів (державна реєстрація народження, шлюбу, розірвання шлюбу, народження дітей та зміна прізвища); витягів з Єдиного реєстру довіреностей стосовно довіреностей, які видавались та які надавались (повірені та довірителі) такими службовими особами, від імені юридичних осіб замовника та підрядника; відомості щодо отриманих ними доходів за певний період часу, перебування у складі засновників та на посадах керівників (бухгалтерів) інших юридичних осіб.

Джерелами доказів, що підтверджують перерахування коштів за виконані будівельні роботи та подальше заволодіння ними, у тому числі з використанням рахунків фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності, є такі документи:

– **щодо відкриття та обслуговування рахунків в органах Державної казначейської служби України замовника будівництва**, з яких перераховувались бюджетні кошти за виконані будівельні роботи – документи справ з юридичного оформлення рахунків (зокрема, оригінали карток зі зразками підписів та відбитка печатки замовника будівництва), копії відповідних договорів про дистанційне обслуговування з використанням програмно-технічного комплексу «Клієнт Казначейства – Казначейство», які укладені між замовником будівництва та органом Державної казначейської служби України, що здійснює його розрахунково-касове обслуговування, первинні документи, що свідчать про зарахування на банківський рахунок та зняття з нього грошових коштів, відомості про рух коштів на рахунку, звіти органів Державної казначейської служби України щодо руху коштів на рахунку;

– **щодо відкриття та обслуговування рахунків в банківських установах підрядника будівництва**, на які перераховувались бюджетні кошти за виконані роботи – документи справ з юридичного оформлення рахунків, первинні документи, що свідчать про зарахування на банківський рахунок та зняття з нього грошових коштів (платіжні доручення, грошові чеки, замовлення на зняття готівки тощо) за певний період, відомості на паперових та магнітних носіях про рух коштів з розшифровкою контрагентів (назва підприємства, код ЄДРПОУ, у тому числі реквізити їх рахунків: номер рахунку, МФО банківської установи).

Відомості щодо допущених порушень під час будівництва навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціальних послуг та інших у сфері охорони дитинства можуть бути зафіксовані у матеріалах перевірок, державних фінансових аудитів (ревізій) контролюючих органів, до яких належать Рахункова палата, Державна аудиторська служба України, Державна податкова служба України, Державне казначейство України, Державна архітектурно-будівельна інспекція України, органи внутрішнього аудиту місцевих органів державної виконавчої влади (місцевого самоврядування).

З огляду на вказане, під час розслідування кримінальних проваджень необхідно здійснювати тимчасовий доступ до актів ревізій (перевірок), аудиту контролюючих органів певного об'єкта

будівництва, його замовника та підрядника (субпідрядника), протоколів про вчинення адміністративних правопорушень, розрахунків розмірів заподіяної шкоди тощо [11, с. 293].

Як свідчить практика, отримані за результатами тимчасового доступу або на підставі запитів відповідно до ч. 2 ст. 93 КПК України документи щодо укладення та виконання договорів з будівництва закладів для дітей слідчими в установленому КПК України порядку здебільшого не оглядаються, наявна в них доказова інформація для подальшого планування слідчих дій не використовується.

У зв'язку із цим слідчому необхідно звертати увагу на необхідність **огляду таких документів зі складанням протоколу огляду** згідно з вимогами ст. 104 КПК України з метою фіксації у протоколі конкретної інформації, яка має доказове значення у кримінальному провадженні, зокрема наявних порушень при складанні проєктно-кошторисної та фінансової документації щодо будівництва об'єкта, ознак підробки таких документів [10].

У разі наявності підстав вважати, що замовник будівництва та підрядник (субпідрядник) не видадуть добровільно документи, навмисно їх змінять або знищать, доцільним є **проведення обшуків** відповідно до ст.ст. 234–236 КПК України:

- за місцем розташування організації підрядника будівництва (субпідрядників будівництва), його бухгалтерії, виробничих та складських приміщень;
- за місцем знаходження організації замовника будівництва;
- за місцем проживання посадових осіб (директора, головного бухгалтера) підрядника будівництва (субпідрядників будівництва).

Найефективнішим є проведення таких обшуків у всіх зазначених місцях одночасно, що позбавляє можливості винних осіб попередити один одного й сховати або знищити речі та документи, які мають доказове значення для кримінального провадження.

Згідно з вимогами ч. 1 ст. 236 КПК України з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий, прокурор для участі в обшуку **має право запросити спеціалістів** [10]. Під час досудового розслідування кримінальних проваджень вказаної категорії такими спеціалістами можуть бути працівники органів Рахункової палати, Державної аудиторської служби України та Державної податкової служби України, що сприятиме більш швидкому встановленню фактів порушення фінансової дисципліни замовником, підрядником або субпідрядником будівництва та виявленню фактів привласнення чи розтрата майна.

Зокрема, працівники органів Державної аудиторської служби України за зверненням правоохоронних органів можуть брати участь у перевітках, що проводяться правоохоронними органами у підконтрольних установах та на інших об'єктах контролю, як спеціалісти.

Під час участі у перевірці спеціаліст використовує спеціальні знання і в межах компетенції надає консультації та відповіді на запитання, при цьому фіксує факти порушень законодавства щодо використання і збереження фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильності визначення потреби в бюджетних коштах та взяття зобов'язань, стану і достовірності бухгалтерського обліку і фінансової звітності, визначає розмір заподіяної матеріальної шкоди (збитків) та посадові (службові) обов'язки, внаслідок дій або бездіяльності яких допущено порушення законодавства та завдано матеріальну шкоду (збитки) [9, с. 81].

Отримані внаслідок проведення комплексу слідчих дій фактичні дані забезпечують можливість притягнення особи, що вчинила привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва закладів для дітей до кримінальної відповідальності.

Висновки. Отже, виходячи з аналізу судової практики можливо визначити наступні найбільш поширені види розкрадань чужого майна у сфері будівництва: заволодіння коштами, що виділені для будівництва, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем; привласнення виділених на будівництво або закупівлю будівельних матеріалів коштів, шляхом зловживання службовим становищем; розтрата коштів, виділених на будівництво, шляхом зловживання службовим становищем.

Отже, усі елементи криміналістичної характеристики злочинів у сфері будівництва є надзвичайно важливими в контексті протидії досліджуваним кримінальним правопорушенням. На них обов'язково потрібно звертати увагу під час розслідування усіх категорій злочинів у сфері будівництва, оскільки будівельна галузь надзвичайно багатогранна та містить у собі складні взаємопов'язані процеси фінансового, матеріального, документального обігу, кожен з яких характери-

зується притаманними лише йому особливостями, закономірностями та прогалинами законодавчого забезпечення. Знаючи їх, злочинці вчиняють злочини, які за своєю сутністю є складними, продуманими та документально «захищеними». Тому, без знання специфіки проведення розрахункових операцій, ведення документації, правил бухгалтерського обліку, норм будівничої галузі, правил та порядку виконання окремих будівничих процесів правоохоронці не зможуть ефективно та якісно протидіяти злочинам у сфері будівництва. Навіть викрадення будівельних матеріалів, техніки, інструменту тощо потребує особливого підходу, оскільки предмет злочинного посягання теж особливий і, знаючи тонкощі криміналістичної характеристики, правоохоронці можуть активно розкривати злочини за гарячими слідами, працюючи з населенням та громадськістю, організаціями різного типу. Практична значимість криміналістичної характеристики злочинів у сфері будівництва та її елементів не викликає сумнівів, оскільки остання активно сприяє вибору раціональних напрямів розслідування, передусім при дефіциті наявної на момент виявлення злочину інформації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пясковський В.В., Чорноус Ю.М., Іщенко А.В. Криміналістика: підручник / та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за заг. ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 9-те вид., перероб. і доп. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. / заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. Т. 1. 964 с.
4. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» від 06.11.2009 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text>.
5. Запотоцький А.П. Значення криміналістичної характеристики злочинів у сфері будівництва для формування методики їх розслідування. *Вісник кримінального судочинства*. № 2. 2017. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/items/12b04569-f290-4567-92a7-b0deb6b6ef34/full>.
6. Вирок Кіцманського районного суду Чернівецької області. Кримінальна справа № 718/1743/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54867234>.
7. Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області. Справа № 731/513/16-к, провадження № 1-кп/731/1/2/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65985169>.
8. Вирок Новозаводського районного суду міста Чернігова у справі № 751/3899/17-к Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65784567>.
9. Запотоцький А.П., Вознюк А.А., Кучменко С.В. Розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у сфері будівництва: методичні рекомендації. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 78 с.
10. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
11. Гловюк І. В. Тимчасовий доступ до речей і документів як захід забезпечення кримінального провадження, спрямований на збирання та перевірку доказів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 293–296.

УДК 343.132:343.61:343.91-058.53-053.81

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.21>

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ, УЧИНЕНИХ ЧЛЕНАМИ МОЛОДІЖНИХ НЕФОРМАЛЬНИХ ГРУП (ОБ'ЄДНАНЬ)

Щербина С.О.,
*аспірант (здобувач) кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0009-0006-8751-6318*

Щербина С.О. Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

У статті зазначається, що обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) є окремим розділом відповідної криміналістичної методики. Саме ж розслідування злочинних проявів неформальної молоді є інформаційним, розумово-пізнавальним процесом та вимагає від слідчого (прокурора) складної аналітичної роботи, яка має закінчитися встановлення усіх обставин вчиненого та притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Пропонується усі обставини, які підлягають встановленню, під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) розділити на п'ять блоків: 1. Обставини, що стосуються події злочину (злочинів). Це відомості про час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину. Вкрай важливим є чітке встановлення меж території, де було вчинено злочинне посягання. Досить часто це велика за обсягом територія на якій розміщені будинки, будівлі, спортивні споруди тощо. Встановлення способу вчинення злочину, при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), має край важливе значення, адже він має демонстративний характер та акцентував увагу на специфіці тих поглядів, які пропагує угруповання. 2. Обставини, що стосуються організації, діяльності молодіжної неформальної групи (об'єднання), її членів мають бути встановлені та ретельно досліджені. Це: коли була створена група (об'єднання); хто був її організатором (організаторами), яка структура групи (об'єднання): скільки ланок; яка чисельність групи (об'єднання); як група змінювалася та трансформувалася група (об'єднання); що пропагують члени молодіжної неформальної групи (об'єднання). Підлягає встановленню винуватість кожного члени молодіжної неформальної групи (об'єднання), форма вини, мотив і мета вчинення злочину (злочинів). 3. Обставини, що стосуються потерпілого (потерпілих). Слід підкреслити, що потерпілим від злочинів зазначеної категорії можуть бути як фізичні особи, як чоловічої, так і жіночої статі. Необхідно встановити стать, вік особи, расову, національну приналежність, релігійні переконання, соціальний статус, час та причини настання смерті (у разі, якщо було вчинено вбивство), ступінь та характер тяжкості тілесних ушкоджень, чому потерпілий (потерпілі) опинилися на місці вчинення злочину, чи існує зв'язок між потерпілою особою (особами) та нападниками – членами молодіжної неформальної групи (об'єднання). 4. Обставини, що стосуються шкоди, завданої злочином (злочинами). Вкрай важливою складовою правозастосовної діяльності під час розкриття та розслідування злочинів, які вчиняються членами молодіжних неформальних об'єднань, є встановлення всіх злочинних наслідків. 5. Інші обставини.

Ключові слова: обставини, встановлення, розслідування, злочини, особа, молодь, неформальна група (об'єднання).

Shcherbyna S.O. Circumstances to be established when investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations).

The article notes that the circumstances to be established in the investigation of crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) are a separate section of the relevant forensic methodology. The investigation of criminal manifestations of informal youth is an informational, intellectual and cognitive process and requires the investigator (prosecutor) to perform complex analytical work, which should end with the establishment of all the circumstances of the crime and the bringing of the perpetrators to criminal responsibility.

It is proposed to divide all circumstances that must be established during the investigation of crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) into five blocks: 1. Circumstances related to the crime (crimes). This is information about the time, place, method and other circumstances of the crime. It is extremely important to clearly establish the boundaries of the territory where the criminal offense was committed. Quite often, this is a large territory on which houses, buildings, sports facilities, etc. are located. Establishing the method of committing a crime when investigating crimes against the life and health of a person committed by members of informal youth groups (associations) is of extremely important importance, because it is demonstrative in nature and focuses attention on the specifics of the views that the group promotes. 2. The circumstances relating to the organization, activities of the youth informal group (association), its members must be established and thoroughly investigated. These are: when the group (association) was created; who was its organizer (organizers), what is the structure of the group (association): how many links; what is the size of the group (association); how the group (association) changed and transformed; what the members of the youth informal group (association) promote. The guilt of each member of the youth informal group (association), the form of guilt, the motive and purpose of committing the crime (crimes) must be established. 3. Circumstances relating to the victim(s). It should be emphasized that victims of crimes of this category can be both individuals, both male and female. It is necessary to establish the person's gender, age, race, nationality, religious beliefs, social status, time and cause of death (in case of murder), the degree and nature of the severity of the injuries, why the victim(s) ended up at the scene of the crime, whether there is a connection between the victim(s) and the attackers - members of an informal youth group (association). 4. Circumstances relating to the harm caused by the crime(s). An extremely important component of law enforcement activities during the detection and investigation of crimes committed by members of informal youth associations is the establishment of all criminal consequences. 5. Other circumstances.

Key words: circumstances, establishment, investigation, crimes, person, youth, informal group (association).

Постановка проблеми. Указуючи, що доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження (ч. 2 ст. 91 КПК України), законодавець у ч. 1 ст. 91 КПК України встановив коло обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Саме за допомогою доказування органи досудового розслідування з'ясовують обставини події, що відбулась, розслідують кримінальне правопорушення і встановлюють особу, яка його вчинила, або роблять висновок про те, що протиправне діяння не було вчинено чи дана особа його не вчинила [1, с. 5]. Предмет доказування забезпечує фактичну основу для правильної кримінально-правової кваліфікації вчиненого особою (особами) суспільно небезпечного діяння, цілеспрямоване здійснення сторонами процесуальних повноважень у кримінально-процесуальному провадженні у конкретній справі, індивідуалізацію кримінального покарання винних осіб та відшкодування завданої шкоди [2, с. 238].

А.Р. Антошак аргументовано зазначає, що «правильне визначення обсягу таких обставин у кожному конкретному кримінальному провадженні забезпечить повноту, цілеспрямованість та об'єктивність дослідження події злочину. Так, навмисне розширення предмета доказування може спричинити невинуватене затягування під час досудового розслідування і судового розгляду кримінального провадження» [3, с. 96]. На визначенні чітких та доцільних меж предмета доказування наголошує ЄСПЛ у справі «Пантелеєнко проти України» (заява 11901/02, 29 червня 2006 року): «... замість відбору доказів, суттєвих для розслідування, вони вилучили всі документи з офісу та певні особисті речі, що належать заявнику, які не мали жодного стосунку до справи...» [4, с. 352].

Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) є окремим розділом відповідної криміналістичної методики і мають бути визначені та проаналізовані.

Метою дослідження є визначення та аналіз обставин, які підлягають встановленню під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань).

Стан опрацювання проблематики. Проблемам розслідування злочинів, які вчиняються учасниками різних молодіжних угруповань присвятили свої праці такі вчені-криміналісти, як: В.І. Бояров, Н.В. Верлос, О.В. Кириченко, Б.В. Клімов, Н.О. Кононенко А.О. Масалітін, О.В. Мельковський, Ю.В. Пирожкова та ін. На окрему увагу заслуговує цикл наукових праць М.О. Ларкіна.

Виклад основного матеріалу. Розслідування злочинних проявів неформальної молоді є інформаційним, розумово-пізнавальним процесом та вимагає від слідчого (прокурора) складної аналітичної роботи, яка має закінчитися встановлення усіх обставин вчиненого та притягнення винних до кримінальної відповідальності.

Вважаємо, що обставини, які підлягають встановленню, під час розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) необхідно розділити на п'ять блоків:

1. Обставини, що стосуються події злочину (злочинів). Це відомості про час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину. Вкрай важливим є чітке встановлення меж території, де було вчинено злочинне посягання. Досить часто це велика за обсягом територія на якій розміщені будинки, будівлі, спортивні споруди тощо. М.О. Ларкін вказує, що понад 90 % злочинів вчиняється членами молодіжних неформальних об'єднань у містах, більшість з яких – це обласні центри та міста з населенням 200 тисяч людей і більше. Так, конкретними місцями вчинення злочинів можуть бути: 1) приміщення (житлові та нежитлові): до житлових приміщень належать будинки, квартири, кімнати у квартирах, будинках, гуртожитках. До цієї ж підгрупи слід віднести й сходи, сходові площадки. Відповідно, у процесі розслідування злочинів даної категорії всі ці приміщення необхідно досліджувати в комплексі; до підгрупи нежитлових приміщень можуть бути віднесені службові приміщення та приміщення, призначені для різного роду масових заходів, таких як збори, мітинги, лекції, зустрічі, круглі столи, спортивні змагання (тобто стадіони, легкоатлетичні манежі, спортивні клуби) і т.п., а також релігійні споруди (синагоги, мечеті); крім того до нежитлових приміщень відносяться кафе, бари, паби, ресторани; 2) ділянки місцевості (площі, вулиці, парки, сквери, прибудинкова територія, заповідні зони, місця відпочинку, цвинтарі, територія навколо стадіону та ін.); 3) транспорт (автомобільний, залізничний, авіаційний тощо). [5, с. 143].

Вивчення кримінальних проваджень (справ) дало змогу встановити, що злочини проти життя і здоров'я вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), як правило, у громадських місцях, у період з 18 до 24 години. Дата вчинення злочинів може бути різною та на це може вплинути соціально-психологічний клімат в середині молодіжної неформальної групи (об'єднання), тобто це може бути і вечірній час з 18.00 до 24.00, а може бути й інший час враховуючи, що іноді такі злочини виникають спонтанно, попередньо не плануються і можуть вчинятися під дією алкогольних напоїв, психотропних речовин, наркотичних засобів тощо [6, с. 170].

Встановлення способу вчинення злочину, при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), має вкрай важливе значення, адже він має демонстративний характер та акцентував увагу на специфіці тих поглядів, які пропагує угруповання.

2. Обставини, що стосуються організації, діяльності молодіжної неформальної групи (об'єднання), її членів мають бути встановлені й ретельно дослідженні. Це: коли була створена група (об'єднання); хто був її організатором (організаторами), яка структура групи (об'єднання): скільки ланок; яка чисельність групи (об'єднання); як група змінювалася та трансформувалася група (об'єднання); що пропагують члени молодіжної неформальної групи (об'єднання).

Підлягає встановленню винуватість кожного члени молодіжної неформальної групи (об'єднання), форма вини, мотив і мета вчинення злочину (злочинів).

М.О. Ларкін наголошує, що «при розслідуванні злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), слід зосередити увагу на аналізі групового прояву злочинних дій, адже у більшості випадків, такі посягання вчиняються у співучасті. Зазвичай, відбувається розпо-

діл ролей. Слідча практика показує, що досить часто відбувається ексцес виконавця (виконавців), який має корисливо-наси́льницьку спрямованість» [7, с. 656].

Дійсно, практика розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи, які скоюються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) показує, що доволі часто насильницькі дії неформальної молоді супроводжуються вчиненням кримінальних правопорушень проти власності.

3. *Обставини, що стосуються потерпілого (потерпілих).* Слід підкреслити, що потерпілим від злочинів зазначеної категорії можуть бути як фізичні особи, як чоловічої, так і жіночої статі. Необхідно встановити стать, вік особи, расову, національну приналежність, релігійні переконання, соціальний статус, час та причини настання смерті (у разі, якщо було вчинено вбивство), ступінь та характер тяжкості тілесних ушкоджень, чому потерпілий (потерпілі) опинилися на місці вчинення злочину, чи існує зв'язок між потерпілою особою (особами) та нападниками – членами молодіжної неформальної групи (об'єднання).

4. *Обставини, що стосуються шкоди, завданої злочином (злочинами).* Вкрай важливою складовою правозастосовної діяльності під час розкриття та розслідування злочинів, які вчиняються членами молодіжних неформальних об'єднань, є встановлення всіх злочинних наслідків. Не зважаючи на те, що злочини неформалів спрямовані, перш за все, на завдання фізичних, моральних страждань, це ні в якому разі не повинно применшувати значення наявної майнової шкоди, що має бути встановлена і компенсована [8, с. 100]. Майнова шкода, при вчиненні злочинів проти життя та здоров'я особи членами молодіжних неформальних груп (об'єднань), може бути завдана, як фізичним, так і юридичним особам. Останні, згідно з ч. 1 ст. 55 КПК України, мають бути теж визнані як потерпілі [9].

Також обов'язково підлягає встановленню розмір процесуальних витрат.

5. *Інші обставини:* 1) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого злочину, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 2) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

Висновки. Обставини, що підлягають встановленню при розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань) – це окремий розділ відповідної криміналістичної методики, який не дублює криміналістичну характеристику, а виступає важливим самостійним елементом. Усі обставини, які підлягають встановленню по вказаній категорії злочинів слід розділити на п'ять блоків: 1) обставини, що стосуються події злочину (злочинів); 2) обставини, що стосуються організації, діяльності молодіжної неформальної групи (об'єднання), її членів; 3) обставини, що стосуються потерпілого (потерпілих); 4) обставини, що стосуються шкоди, завданої злочином (злочинами); 5) інші обставини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Обставини, що підлягають доказуванню під час розслідування домашнього насильства: практичний посібник / І.А. Ботнаренко та ін. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2023. 52 с.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / О.А. Банчук та ін.; за ред. О.А. Банчука, Р.О. Куйбіди, М.І. Хавронюка; Центр політ.-прав. реформ. Харків: Фактор, 2013. 1058 с.
3. Антошак А.Р. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування привласнення, розтрата або заволодіння майном, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Випуск 38. Том 2. С. 95–98.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики Європейського суду з прав людини / А.В. Столітній та ін.; за ред. А.В. Столітнього. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків: Право, 2019. 952 с.
5. Ларкін М.О. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Вісник Академії адвокатури України.* 2017. Том 14. Число 1 (38). С. 140–146.
6. Щербина С.О. Особливості обстановки злочинів проти життя та здоров'я особи, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Науковий вісник Ужгородського на-*

- ціонального університету. Серія: Право. 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 168–172. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.24>.
7. Ларкін М.О. Обставини, які підлягають встановленню під час розслідування злочинів, учинених членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 655–657. URL: http://lsej.org.ua/11_2022/158.pdf. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-11/158>.
 8. Ларкін М.О. Майнова шкода як один із наслідків злочинних посягань, що вчиняються членами молодіжних неформальних груп (об'єднань). *Економічна та інформаційна безпека: проблеми та перспективи*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Дніпро, 14 квітня 2017 р.). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. С. 98–100.
 9. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 14.11.2024).

РОЗДІЛ 10. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.22>

ЕТИЧНА СКЛАДОВА ПРАВОВОГО СТАТУСУ АДВОКАТА

Божко А.В.,
аспірант 2 курсу кафедри права
Приватного вищого навчального закладу
«Європейський університет»,
адвокат
ORCID: 0009-0003-1384-0332
e-mail: a.bozhko@e-u.edu.ua

Божко А.В. Етична складова правового статусу адвоката.

У статті викладено результати дослідження автором місця адвокатської етики у системі елементів правового статусу адвоката.

Системний аналіз усталених міжнародних стандартів і правових позицій Європейського суду з прав людини вказують на визначальну роль адвокатської етики у формуванні авторитету професії адвоката та суспільної довіри до неї. Проте вони поглинаються загалом авторитетом правосуддя в державі, тягар забезпечення якого покладається не лише на суд, а і на адвоката як одного з учасників судового процесу. Негідна поведінка цих суб'єктів дискредитує ідею правосуддя, що надає особливе теоретичне та практичне значення етиці. Саме тому адвокат повинен бути моральним і етично спрямованим. Це підкріплюється комплексом обов'язків етичного характеру та відповідальністю.

Проте у вітчизняній науковій доктрині переважає підхід, відповідно до якого правовий статус адвоката охоплює такі елементи як: професійні права та обов'язки, відповідальність адвоката та гарантії його професійної діяльності. Водночас окремі науковці відзначають етичний характер професійних обов'язків адвоката. Етична природа професійних обов'язків адвоката тісно пов'язана з незалежним і самостійним характером професійної діяльності адвоката. Її ефективність залежить від його власних уявлень, особистих поглядів і розуміння таких категорій, як совість, справедливість, відповідальність перед іншими, а також переконання щодо належної поведінки. Тому етика є іманентною основою обов'язків адвоката. Проте, вона не обмежується ними.

Етика визначає не лише моральну основу його обов'язків, а і його прав та гарантій діяльності, адже останні безпосередньо пов'язані з певними привілеями. І в такому аспекті наявність певних переваг повинна бути обґрунтована не лише специфікою професійного статусу особи, завданнями, які вона реалізує, а і наявністю в неї високих моральних цінностей і орієнтирів. Крім того, як впливає із практики Європейського суду з прав людини, етика стосовно адвоката регулює значно ширшу за змістом ніж права, чи обов'язки, чи гарантії категорію. Мова йде про поведінку адвоката, яка охоплює не лише традиційні елементи його правового статусу, а й такі прояви як жести, мімічні реакції, інтонацію висловлювань тощо.

У підсумку зроблено висновок, що етика є необхідною обов'язковою складовою правового статусу адвоката. Будучи іманентно притаманною таким його компонентам як права, обов'язки, відповідальність, гарантії професійної діяльності, що у взаємозв'язку та взаємодії утворюють єдину систему, етика не поглинається ними та заслуговує посісти в ній окреме місце.

Ключові слова: адвокатура, адвокат, правовий статус адвоката, адвокатська етика, адвокатська діяльність, міжнародні стандарти.

Bozhko A.V. The ethical component of the lawyer's legal status.

The article presents the results of the author's study of the place of lawyer ethics in the system of elements of the lawyer's legal status.

Systematic analysis of established international standards and legal positions of the European Court of Human Rights indicate the decisive role of lawyer ethics in the formation of the authority of the lawyer profession and public trust in it. However, they are generally absorbed by the authority of justice in the state, the burden of ensuring which rests not only on the court, but also on the lawyer as one of the participants in the legal process. The unworthy behavior of these subjects discredits the idea of justice, which gives a special theoretical and practical meaning to ethics. That is why a lawyer must be moral and ethically oriented. This is supported by a set of ethical obligations and responsibility.

However, in domestic scientific doctrine, the approach prevails, according to which the legal status of a lawyer includes such elements as: professional rights and duties, the lawyer's responsibility and guarantees of his professional activity. At the same time, some scientists note the ethical nature of a lawyer's professional duties. The ethical nature of a lawyer's professional duties is closely related to the independent and autonomous character of a lawyer's professional activity. Its effectiveness depends on his own ideas, personal views and understanding of such categories as conscience, justice, responsibility to others, as well as beliefs about proper behavior. Therefore, ethics is the immanent basis of a lawyer's duties. However, it is not limited to them.

Ethics determines not only the moral basis of his duties, but also his rights and guarantees of activity, because the latter are directly related to certain privileges. And in this aspect, the presence of certain advantages should be justified not only by the specifics of a person's professional status, the tasks he performs, but also by the presence of high moral values and guidelines. In addition, as follows from the practice of the ECHR, ethics in relation to a lawyer regulates a much broader category than rights, duties, or guarantees. We are talking about the behavior of a lawyer, which includes not only the traditional elements of his legal status, but also such manifestations as gestures, facial reactions, intonation of statements, etc.

As a result, it was concluded that ethics is a necessary and mandatory component of the legal status of a lawyer. Being immanently inherent in its components such as rights, duties, responsibilities, guarantees of professional activity, which in the relationship and interaction form a single system, ethics is not absorbed by them and deserves to take a separate place in it.

Key words: advocacy, lawyer, lawyer's legal status, lawyer's ethics, lawyer's activity, international standards.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової доктрини традиційним став підхід до розуміння адвокатури як інституту громадянського суспільства, що втілює в державі ідею правового захисту та забезпечує ефективність здійснення правосуддя. Акцент на цьому став особливо очевидним зі змінами, які були внесені у 2016 році до Конституції України щодо правосуддя. Адвокатура, як інститут, і адвокати, як суб'єкти, які його представляють, стали доволі актуальним предметом досліджень, ураховуючи їх особливе значення у процесі забезпечення верховенства права та розбудови правової держави. Зокрема, значна увага стала приділятися питанням адвокатської етики, її регуляторній силі та неабиякому впливу на професійний статус адвоката. Сприяла цьому послідовна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який тривалий час розвиває свою позицію про особливу роль адвокатів у здійсненні правосуддя, а відтак і необхідність дотримання ними етичних стандартів професійної поведінки. Так, наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «Lekavičiene проти Литви» від 27.06.2017 р. (скарга № 48427/09) наголошується на такому: «Не лише загальні стандарти поведінки, але також спеціальні вимоги, встановлені законами, які регулюють діяльність колегії, та правила професійної етики, застосовуються до практики адвоката. Необхідність вимог, встановлених правилами професійної етики, є об'єктивною: лише особі з високою моральною репутацією можливо довіряти брати участь у процесі здійснення правосуддя. Дозвіл будь-якій особі брати участь у цьому процесі незалежно від його або її поведінки дискредитує ідею здійснення правосуддя. ...Ця особлива роль адвокатів як незалежних професіоналів у здійсненні правосуддя тягне за собою ряд обов'язків і обмежень, особливо у зв'язку з їх професійною діяльністю, яка повинна бути прямою, чесною і гідною» [1].

Окремо слід наголосити на європейських стандартах у цій сфері, які впевнено проникають у всі аспекти функціонування національної адвокатури по мірі того, як Україна послідовно втілює свої плани щодо інтеграції у європейський простір. Зокрема, у Загальному кодексі правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (1988), при визначенні місця адвоката в суспільному житті наголошується на такому: «У будь-якому правовому суспільстві адвокат відведено особли-

ву роль; його призначення не обмежено сумлінним виконанням свого обов'язку у межах закону. Адвокат має діяти в інтересах права в цілому так само, як і в інтересах тих, чії права і свободи йому довірено захищати; ...У цьому зв'язку на адвоката покладено цілий комплекс зобов'язань як юридичного, так і морального характеру, які часто вступають у взаємну суперечність. ... Правила професійної етики передбачають добровільне виконання їх тими, на кого поширюється їх дія, з метою забезпечення виконання адвокатом своїх обов'язків так, як це прийнято в будь-якому цивілізованому суспільстві» [2].

Таким чином, адвокатська етика має особливу теоретичну та практичну цінність, заслужено привертаючи увагу представників різного фаху.

Метою дослідження є авторський аналіз та визначення місця адвокатської етики у системі компонентів правового статусу адвоката.

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняна наукова література налічує чимало праць, присвячених різним питанням, які прямо чи опосередковано торкаються адвокатської етики як на рівні окремих наукових публікацій, так і на рівні монографічних видань. Серед останніх варто згадати дослідження Н.М. Бакаянкової «Етичні принципи адвокатури в Україні» (2005) [3], А.М. Бірюкової «Адвокатура України в умовах глобалізації» (2018) [4], В.О. Святоцької «Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження» (2019) [5]. Не оминають своєю увагою проблеми реалізації етичних засад адвокатської діяльності у своїх наукових статтях Т.Б. Вільчик, О.Л. Жуковська, В.В. Заборовський, С.О. Іваницький, О.З. Хотинська-Нор, О.Г. Яновська та інші. Проте, переважною більшістю науковці розглядають адвокатську етику у глобальному вимірі її значення та впливу на професійну діяльність адвоката або концентрують увагу на конкретних етичних принципах адвокатської діяльності чи її проявах у взаємозв'язках адвоката з численними суб'єктами взаємодії. Нам же вбачається доцільним привернути увагу до іманентної природи професійної етики адвоката як складової його правового статусу.

Виклад основного матеріалу. Варто розпочати з того, що поняття «адвокатська етика» та «правовий статус адвоката», які для нас мають першорядне значення, відзначаються множинністю їх тлумачень. Щоб з'ясувати їх взаємозв'язок, необхідно спершу визначитися з розумінням останнього.

Так, А.В. Біцай вважає, що під правовим статусом адвоката варто розуміти сукупність професійних прав, обов'язків та відповідальності, закріплених в чинному законодавстві, міжнародно-правових актах і гарантованих державою, відповідно до яких адвокат як суб'єкт права реалізує свою професійну діяльність [6, с. 102]. Таке розуміння правового статусу адвоката передбачає лише три його складових: професійні права, професійні обов'язки та професійна відповідальність.

Забігаючи наперед, відзначимо, що ці три компоненти будуть незмінними в різних інтерпретаціях змісту правового статусу адвоката, що є закономірним з огляду на існуючі в теорії права підходи до розуміння правового статусу як базової категорії, ядро якої складають права, обов'язки та відповідальність суб'єкта.

В.В. Заборовський, який є одним із найбільш послідовних дослідників правового статусу адвоката в Україні, в одній із однойменних публікацій виснував, що «під правовим статусом адвоката слід розуміти поєднання прав та обов'язків адвоката, відповідальності та гарантій його діяльності, які закріплені не тільки в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а й в інших нормативно-правових актах» [7]. Як бачимо, до вище згаданої тріади долучається такий компонент правового статусу адвоката як гарантії його професійної діяльності. У подальшому, розвиваючи свій науковий пошук, він запропонував розуміти правовий статус адвоката як комплексну категорію, яка відображає його правове становище в суспільстві, що характеризується наявністю у адвоката юридично встановленої сукупності прав, обов'язків, гарантій і відповідальності, які є необхідними та достатніми для здійснення ним адвокатської діяльності щодо забезпечення реалізації конституційного права особи на професійну правничу допомогу [8, с. 162].

Схожий підхід до тлумачення правового статусу адвоката ми можемо побачити у більш ранніх працях вітчизняних дослідників. Зокрема, у 2002 році П.В. Хотенець у своєму дисертаційному дослідженні на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Правовий статус адвоката в Україні» також виокремлював у структурі правового статусу адвоката: права, обов'язки, відповідальність і гарантії діяльності адвоката як суб'єкта відповідних правовідносин і як члена адвокатської корпорації [9, с. 5]. У контексті аналізу цієї наукової праці варто зазначити, що її

структура передбачає окремий розділ під назвою «Етичні засади діяльності адвоката». Це, на нашу думку, опосередковано свідчить про усвідомлення автором належності адвокатської етики до системи елементів правового статусу адвоката, хоча автор прямо і не згадує про етику у своїй дефініції.

Доволі системно до дослідження поняття «правовий статус адвоката» підійшла А.М. Бірюкова. Вона слушно відзначила, що його розуміння залишається одним із найбільш актуальних і дискусійних питань правової науки, і що різниця у судженнях з приводу нього ґрунтується на різних уявленнях про структуру (сукупність елементів) правового статусу адвоката. На її думку поняття «правовий статус адвоката», яке є багатоаспектною та цілісною категорією, слід визначати як систему взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів, які на рівні нормативно закріплених положень концентровано виражають правові можливості адвоката у державі та суспільстві, характеризуючи різноманітні взаємозв'язки, що виникають у процесі здійснення ним адвокатської діяльності. Фундаментом, обов'язковими елементами, що становлять зміст правового статусу адвоката, є: права та обов'язки адвоката (права, обов'язки, заборони, обмеження); умови та алгоритм набуття статусу адвоката, його зупинення та втрати; гарантії адвокатської діяльності; дисциплінарна відповідальність адвоката (види, порядок притягнення) [4, с. 183-184]. Отже, і дане розлоге визначення не згадує про етику як складову професійного статусу адвоката. Хоча справедливо буде відзначити, що саме А.М. Бірюкова водночас із аналізом категорії «правовий статус адвоката» досліджує регуляторний характер норм професійної етики в адвокатській діяльності. Так, вона зазначає, що зміст адвокатської етики становлять: 1) моральні принципи, яких необхідно дотримуватися адвокатам під час здійснення професійної діяльності; 2) норми поведінки адвоката в різних сферах та різних ситуаціях, пов'язаних із професійною діяльністю. Вони наповнюють змістом і конкретизують моральні принципи; 3) методи втілення у життя моральних приписів, засоби забезпечення дотримання адвокатами етичних норм [4, с. 318]. Для нашого дослідження важливо те, що такого висновку дослідниця доходить, аналізуючи певні передумови розвитку адвокатської етики. Серед них, зокрема, йдеться про професійний обов'язок адвоката як етичну категорію.

Етична природа професійних обов'язків адвоката тісно пов'язана з незалежним і самостійним характером професійної діяльності адвоката. Ефективність його роботи залежить від його власних уявлень, особистих поглядів і розуміння таких категорій як совість, справедливість, відповідальність перед іншими, а також переконання щодо належної поведінки. Як слушно вказує С. Компанейцев, правовий аспект професійного обов'язку адвоката повинен базуватися на моральних засадах суспільного життя, відображаючи їх особливості у своїй структурі [10].

Отже, етика є іманентною основою обов'язків адвоката, що впливає безпосередньо з його правового статусу.

Тут знову варто нагадати позицію ЄСПЛ, який постійно акцентує увагу на етичній складовій професійного статусу адвоката як учасника правосуддя, взаємовідносини якого з судом повинні базуватися на довірі та взаємоповазі, забезпечуючи таким чином належне функціонування судів. У доволі відомому рішенні у справі «Намазов проти Азербайджану» ЄСПЛ наголосив на такому: «Особливий статус адвокатів надає їм центральне місце в здійсненні правосуддя як посередникам між громадськістю та судами. Ця особлива роль адвокатів, як незалежних професіоналів, у здійсненні правосуддя тягне за собою низку обов'язків, особливо щодо поведінки адвокатів. Хоча на них поширюються обмеження щодо їхньої професійної поведінки: вони мають бути стриманими, чесними та гідними; вони також користуються ексклюзивними правами та привілеями, які можуть різнитися в залежності від юрисдикцій – серед них, як правило, певна свобода аргументації, що використовується в суді» [11].

У такому аспекті етика адвоката визначає не лише моральну основу його обов'язків, а і його прав та гарантій діяльності, адже останні безпосередньо пов'язані з певними привілеями, що буквально тлумачиться як особлива перевага, яка надається законом окремій групі осіб. І в такому розрізі наявність певних переваг повинна бути обґрунтована не лише специфікою професійного статусу особи, завданнями, які вона реалізує, а й наявністю в неї високих моральних цінностей і орієнтирів, що демонструватимуть суспільству виправданість існування певних гарантій, формуватимуть повагу до особи та професії, яку вона представляє, формуючи її авторитет. Адже, як зазначається в науковій літературі, сама по собі повага є морально-етичною категорією, зміст якої базується та враховує поняття людської гідності та пошани [12].

Крім того, як впливає із зазначеної правової позиції ЄСПЛ, етика стосовно адвоката регулює значно ширшу змістовно за права, чи обов'язки, чи гарантії категорію. Мова йде про поведінку адвоката, яка охоплює перелічені елементи його правового статусу.

У психології поведінки тлумачиться як спосіб, яким людина взаємодіє з оточуючим середовищем, іншими істотами і ситуаціями. Вона включає в себе дії, реакції, звички, жести, слова та інші вирази, які відображають спосіб, яким індивід виражає свої думки, почуття, цінності та взаємодіє зі світом навколо себе. Поведінка це та складна інтеракція між людиною та світом, що оточує її. Вона є своєрідним відбитком внутрішнього світу людини, дзеркалом, яке відображає її думки, почуття, переконання та цінності [13]. Тобто, реалізація адвокатом своїх прав, виконання обов'язків, дотримання гарантій, які є першочергово правовими конструкціями, відбуваються з урахуванням інших поведінкових проявів, які не мають відношення до права: активних дій чи навпаки – бездіяльності адвоката, його жестикуляції, мімічних реакцій, інтонації висловлювань тощо.

Якщо звернутися до практики притягнення адвокатів до дисциплінарної відповідальності за порушення норм адвокатської етики, то саме їх неналежна, неетична поведінка, зокрема, у судовому процесі, у соціальних мережах, під час взаємодії з колегами стає предметом дисциплінарних скарг і, відповідно, предметом уваги та аналізу дисциплінарних органів. Так, Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури звертає увагу на те, що поширеними є випадки агресивної поведінки адвокатів у судових засіданнях, образ, грубих і некоректних висловлювань з їх боку на адресу судді та інших учасників судового провадження [14]; нетактовних і принизливих висловлювань адвокатів, що принижують честь і гідність, завдають шкоди діловій репутації колег по професії [15]; використання нецензурної лексики у дописах в мережі Інтернет [16].

Наведене демонструє не просто тісний взаємозв'язок адвокатської етики з усіма складовими професійного статусу адвоката, до яких, нагадаємо, традиційно відносять його права, обов'язки, відповідальність і гарантії професійної діяльності. Це вказує на те, що етика пронизує їх усіх, є їх базисом, фундаментом, на основі якого ці елементи правового статусу адвоката реалізуються та розвиваються.

Висновки. Результати проведеного в рамках цієї публікації дослідження дають підстави висувати, що етика є необхідною обов'язковою складовою правового статусу адвоката. Будучи іманентно притаманною таким його компонентам як права, обов'язки, відповідальність, гарантії професійної діяльності, що у взаємозв'язку та взаємодії утворюють єдину систему, етика не поглинається іншими складовими та заслуговує посісти в цій системі окреме місце.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Case of Lekavičienė v. Lithuania (Application no. 48427/09). 27.06.2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-174616&filename=CASE%20OF%20LEKAVI%C4%8CIEN%C4%96%20v.%20LITHUANIA.pdf&logEvent=False> (дата звернення: 06.12.2024).
2. Загальний кодекс правил для адвокатів країни Європейського Співтовариства: прийнятий делегатською дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі 01.10.1988. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення: 06.12.2024).
3. Бакаянова Н.М. Этические принципы адвокатуры в Украине: монография. Одесса: Юридическая литература. 2005. 152 с.
4. Бірюкова А.М. Адвокатура України в умовах глобалізації: монографія. К.: Алерта, 2018. 424 с.
5. Святоцька В.О. Стандарти організації та професійної діяльності адвокатури: порівняльно-правове дослідження: монографія. Київ: Ін Юре, 2019. 477 с.
6. Біцай А.В. Участь адвоката в медіації: монографія. К.: Алерта, 2017. 260 с.
7. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 162–164.
8. Заборовський В.В. *Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: «Гельветика». 2017. 900 с.*
9. Хотенець П.В. Правовий статус адвоката в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2002. 22 с.

10. Компанейцев С. Професійний обов'язок як структурний елемент деонтологічних засад діяльності адвоката. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 6. С. 115-116.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Namazov проти Азербайджану» від 30.01.2020 (скарга № 74354/13). URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2020/02/rishennia-espl-namazov-proti-azerbaidjanu.pdf> (дата звернення: 06.12.2024).
12. Хотинська-Нор О.З. Деонтологічні засади взаємодії адвоката та суду в процесі здійснення судочинства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 51. Т. 2. С. 161-164.
13. Психологічна енциклопедія. URL: <https://www.psykholoh.com/post/%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%86%D0%B5> (дата звернення: 06.12.2024).
14. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо заяв (скарг) суддів відносно неналежної поведінки адвокатів: затв. рішенням Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури № V-005/2021 від 27.05.2021. URL: <https://vkdk.org/15918-2/> (дата звернення: 06.12.2024).
15. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури з питань розгляду скарги адвокатів на незаконні або неетичні дії іншого адвоката: затв. рішенням Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури № VIII-024/2021 від 04.08.2021. URL: <https://vkdk.org/uzagalnennya-distiplinarnoji-praktiki-kvalifikatsijno-distiplinarnih-komisij-advokaturi-z-pitan-rozglyadu-skarg-advokativ-na-nezakonni-abo-neetichni-diji-inshogo-advokata/> (дата звернення: 06.12.2024).
16. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо дотримання адвокатами норм адвокатської етики при використанні мережі Інтернет: затв. рішенням Вищої кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури № X-020/2021 від 01.10.2021. URL: <https://vkdk.org/uzagalnennya-distiplinarnoji-praktiki-kvalifikatsijno-distiplinarnih-komisij-advokaturi-schodo-dotrimannya-advokatami-norm-advokatskoji-etiki-pri-vikoristanni-merezhi-internet/> (дата звернення: 06.12.2024).

УДК 347.965:[005.336.5:316.77]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.23>

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ АДВОКАТА ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЇ

Єна І.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-7757-8076
e-mail: ena-irina@ukr.net*

Єна І.В. Комунікативна компетентність адвоката як важлива складова професії.

У статті акцентується увага на важливості розвитку комунікативних навичок адвоката для забезпечення ефективного надання правової допомоги, формування довірчих відносин із клієнтами та успішної взаємодії з учасниками процесуальних відносин. Проте сучасна юридична освіта концентрується переважно на технічних аспектах права та приділяє недостатньо уваги розвитку саме комунікативних навичок, що створює розрив між теоретичною підготовкою та практичними вимогами професії. Саме тому дослідження комунікативної компетентності адвоката як складової його професії є актуальним як з точки зору професійного розвитку, так і для забезпечення ефективного надання правової допомоги.

Для того, щоб адвокат на високому професійному рівні здійснював професійну діяльність та був компетентним, йому необхідно мати сукупність базових знань на основі яких здійснюватиметься професійна діяльність, мати соціальні уявлення про те що можна робити, а що ні, мати уміння, навички, докладати зусиль, емоційні зусилля. У статті пропонується виділяти такі основні елементи компетентності, як галузеві знання, практичні навички, етичні та моральні цінності, емоційно-вольова складова.

На основі проведеного дослідження сутності комунікативної компетентності пропонуємо розглядати її як здатність особи ефективно взаємодіяти з іншими людьми у процесі спілкування, враховуючи контекст, соціальні норми та індивідуальні особливості співрозмовника.

Комунікативна компетентність відіграє в професійній діяльності адвоката важливу роль - допомагає побудувати довірчі відносини з клієнтом, забезпечує ефективну взаємодію з учасниками процесу, допомагає у розв'язанні конфліктів, формує професійний авторитет.

Автором акцентується увага на ряді проблем розвитку комунікативної компетентності адвокатів. Серед яких – приділення недостатньої уваги формуванню комунікативної компетентності у освітніх програмах, відсутність достатньої кількості практичних тренінгів, низький рівень самооцінки адвокатів.

Зроблено пропозицію, вирішення зазначених проблем розпочинати із перегляду підходів до формування комунікативних компетентностей на рівні отримання здобувачами базової юридичної освіти, а удосконалення комунікативних компетентностей практикуючих адвокатів можливо за рахунок організації та проведення тренінгів і семінарів, використання симуляційних ігор, моделювання судових засідань, залучення фахівців з комунікації до навчання адвокатів, проведення психологічних тренінгів.

Ключові слова: адвокат, адвокатська діяльність, компетентність адвоката, комунікативна компетентність, принципи спілкування.

Yena I.V. Communicative competence of a lawyer as an important component of the profession.

The article emphasizes the importance of developing a lawyer's communication skills to ensure the effective provision of legal assistance, the formation of trusting relationships with clients, and successful interaction with participants in procedural relations. However, modern legal education focuses mainly

on the technical aspects of law and pays insufficient attention to the development of communication skills, which creates a gap between theoretical training and practical requirements of the profession. That is why the study of a lawyer's communicative competence, as a component of his profession, is relevant both from the point of view of professional development and to ensure the effective provision of legal assistance.

In order for a lawyer to carry out professional activities at a high professional level and be competent, he needs to have a set of basic knowledge on the basis of which professional activities will be carried out, to have social ideas about what can be done and what cannot be done, to have abilities, skills, to exert willpower, emotional effort. The article proposes to highlight such basic elements of competence as industry knowledge, practical skills, ethical and moral values, emotional and volitional component.

Based on the conducted study of the essence of communicative competence, we suggest considering it as a person's ability to effectively interact with other people in the process of communication, taking into account the context, social norms and individual characteristics of the interlocutor.

Communicative competence plays an important role in the professional activity of a lawyer - it helps to build a relationship of trust with the client, ensures effective interaction with process participants, helps in resolving conflicts, and builds professional authority.

The author focuses attention on a number of problems in the development of communication competence of lawyers. Among them – paying insufficient attention to the formation of communicative competence in educational programs, lack of a sufficient number of practical trainings, low level of self-esteem of lawyers.

It is proposed to start solving the mentioned problems by revising approaches to the formation of communicative competences at the level of basic legal education students, and improving the communication skills of practicing lawyers is possible due to the organization and conduct of trainings and seminars, the use of simulation games, modeling of court sessions, the involvement of communication specialists in the training of lawyers, conducting psychological trainings.

Key words: lawyer, lawyer's activity, lawyer's competence, communicative competence, principles of communication.

Постановка проблеми. В Україні найважливішими і престижними юридичними професіями є суддя, прокурор, слідчий, адвокат. Саме вони стоять на захисті прав і свобод громадян, що вимагає глибоких знань закону, професіоналізму, високого рівня комунікативних навичок. Особливе місце серед наведеного переліку займає адвокат, який здійснює адвокатську діяльність, сутність якої – здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги клієнту [1].

Успіх зазначеної діяльності багато в чому залежить від вміння адвоката ефективно спілкуватися з клієнтами, колегами, суддями, прокурорами та іншими учасниками процесу. Саме тому, комунікативна компетентність є ключовим елементом професійної діяльності адвоката. Через комунікацію реалізуються основні види адвокатської діяльності: консультування, представництво інтересів клієнта, ведення переговорів, участь у судових засіданнях тощо.

Проте сучасна юридична освіта концентрується переважно на технічних аспектах права та приділяє недостатньо уваги розвитку саме комунікативних навичок, що створює розрив між теоретичною підготовкою та практичними вимогами професії.

Саме тому дослідження комунікативної компетентності адвоката, як складової його професії є актуальним як з точки зору професійного розвитку, так і для забезпечення ефективного надання правової допомоги.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням комунікативної компетентності адвокатів займаються науковці, які вивчають психологію, педагогіку, комунікацію та юриспруденцію. Серед визнаних вітчизняних авторів варто згадати О. Олійник, Г. Голованова, Л. Копилову, А. Хуторського, В. Гончаренко, Т. Варфоломєєву, Л. Лобойко, О. Бандурку та ін.

Метою статті є дослідження значення комунікативної компетентності в професійній діяльності адвоката, визначення її основних компонентів, проблем розвитку та шляхів вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Правова захищеність особи є основною ознакою правової держави, яка передбачає наявність ефективних юридичних механізмів реалізації і захисту прав особи, що потребує залучення до цієї складної діяльності професійних, досвідчених, компетентних адвокатів, здатних ефективно комунікувати та переконувати опонентів. Тому принцип компе-

тентності має ключове значення в діяльності адвоката. Від адвоката вимагається високий рівень професійної підготовки, знання законодавства (повинен мати достатню інформацію про зміни законодавства), слідчої, судової практики, опанування на високому рівні методикою та тактикою адвокатської діяльності, ораторського мистецтва, тощо.

Це твердження підкріплюється нормативними вимогами, сформульованими у ст. 11 Правил адвокатської етики. А саме, зважаючи на суспільну значущість і складність професійних обов'язків адвоката, від нього вимагається високий рівень професійної підготовки, ґрунтовне знання чинного законодавства, практики його застосування, опанування тактики, методів і прийомів адвокатської діяльності, ораторського мистецтва. Адвокат зобов'язаний надавати професійну правничу (правову) допомогу клієнту, здійснювати його захист та представництво компетентно, що передбачає знання відповідних норм права, наявність необхідного досвіду їх застосування [2].

У мовній практиці використовують два терміни іншомовного походження – «компетенція» і «компетентність», які мають спільний латинський корінь. Деякі науковці трактують ці терміни як синоніми, що позначають однакові явища. Ми, погоджуючись з думкою іншої частини дослідників, вважаємо за доцільне розрізняти ці поняття, надавши їм окреме значення.

Поняття компетентності є досить широким, використовується у різних галузях – юриспруденції, освіті, педагогіці, психології, та охоплює сукупність знань, вмінь, навичок особи у певних сферах. Має англійське походження і у перекладі означає кваліфікація, здібність, уміння, знання.

Для того, що зрозуміти природу поняття «компетентність» необхідно звернутись до довідкової, енциклопедичної літератури.

Тлумачення поняття «компетентність» у словниках різняться і не мають єдиного підходу. Але, всі вони мають спільний рису: термін «компетентність» завжди стосується людини, яка володіє певними знаннями та вміннями, тобто є «компетентною». Слово «компетентність» є іменником, утвореним від прикметника «компетентний», що означає знаючий, обізнаний у певній сфері. Деякі це поняття використовують для характеристики особистісних якостей людини.

Так, наприклад, С.А. Горобець вважає, що компетентність передбачає володіння людиною відповідною компетенцією, яка містить її особистісне ставлення до предмета діяльності [3].

Звичайно бути компетентним (обізнаним) в усіх сферах життя неможливо, тим більше, що сучасне суспільство стає всі більш інформаційно насиченим. Тому, на нашу думку, для того, щоб адвокат на високому професійному рівні здійснював професійну діяльність та був компетентним, йому необхідно мати сукупність базових знань на основі яких здійснюватиметься професійна діяльність, мати соціальні уявлення про те що можна робити, а що ні, мати уміння, навички, докладати зусиль, емоційні зусилля. З наведеного можна виділити елементи компетентності, до яких, на нашу думку, входять:

- 1) галузеві знання;
- 2) практичні навички;
- 3) етичні та моральні цінності;
- 4) емоційно-вольова складова.

Українські науковці, досліджуючи сутність компетентності, зробили висновки, що вона включає не лише професійні знання, навички та досвід, але й здатність ефективно використовувати їх у професійно-практичній діяльності [4].

Також вважаємо, що знання мови, наявність досвіду, навичок є недостатнім. Адвокат повинен вміти використовувати мову в конкретному контексті щодо конкретної ситуації, тобто має володіти комунікативною компетентністю.

Комунікативна компетентність – це здатність індивіда налагоджувати та підтримувати необхідні контакти в соціумі, сукупність знань, умінь та навичок у сфері вербальних і невербальних засобів для адекватного сприйняття та відображення дійсності у різноманітних ситуаціях спілкування [5].

Пропонуємо розглядати комунікативну компетентність, як здатність особи ефективно взаємодіяти з іншими людьми у процесі спілкування, враховуючи контекст, соціальні норми та індивідуальні особливості співрозмовника.

Враховуючи контекст спілкування, можна зазначити, що для адвоката ця компетентність включає наступні складові:

- вміння встановлювати контакт з клієнтами та іншими учасниками процесу;
- здатність чітко та зрозуміло формулювати думки у різних комунікативних ситуаціях;

- володіння навичками активного слухання;
- вміння переконувати та вести переговори;
- дотримання етичних норм спілкування;
- здатність адаптувати стиль комунікації до різних аудиторій та ситуацій.

Комунікативна компетентність адвоката складається з кількох взаємопов'язаних компонентів.

По-перше, це когнітивний компонент, який включає знання про принципи спілкування, мовні та культурні особливості, юридичну термінологію та специфіку професійної комунікації.

До-друге, поведінковий компонент, який передбачає здатність реалізовувати знання на практиці через вербальні, невербальні засоби комунікації, такі як міміка, жести, інтонація тощо.

По-третє, емоційний компонент, який охоплює здатність до емпатії, емоційного самоконтролю, розуміння почуттів інших людей.

Сукупність цих компонентів, з одного боку є природними властивостями людини, з іншого боку закладаються (набуваються) в процесі виховання, навчання, спілкування. І в повній мірі реалізуються в процесі юридичної дискусії в якій проявляється специфіка юридичного професійного мислення в різних середовищах, таких як консультації з правових питань; спілкування при першому побаченні адвоката з клієнтом; участь у провадженні слідчих (розшукових) дій; спілкування із слідчим, прокурором, слідчим суддею; судові засідання в судах різних інстанцій, тощо.

Тому, комунікативна компетентність відіграє в професійній діяльності адвоката важливу роль.

Вона допомагає побудувати довірчі відносини з клієнтом. Довіра є основою для ефективної співпраці між адвокатом і клієнтом. Комунікативна компетентність допомагає адвокату зрозуміти потреби клієнта, пояснити правові нюанси та знайти спільну мову навіть у складних ситуаціях.

Забезпечує ефективну взаємодію з учасниками процесу. Уміння переконливо викладати свої аргументи, задавати правильні запитання та коректно реагувати на критику є важливими в судових дебатах і позасудових переговорах.

Допомагає у розв'язанні конфліктів. Адвокат часто стикається з конфліктними ситуаціями, де необхідно знайти компроміс. Комунікативна компетентність дозволяє уникнути ескалації конфлікту та знайти взаємовигідне рішення.

Формує професійний авторитет. Успішна комунікація сприяє формуванню позитивного іміджу адвоката серед колег, клієнтів і громадськості.

Сучасне суспільство бурхливо розвивається, ми є свідками того, як воно стає все більш інформаційно насиченим, зростає обсяг інформації, удосконалюються технічні засоби її обробки, передачі. Комунікація стає стратегічним ресурсом розвитку правової системи. Такі реалії вимагають від адвоката постійної роботи над собою та самовдосконалення, в тому числі і комунікативних компетентностей.

Так, згідно ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», одним із професійних обов'язків адвоката є підвищення свого професійного рівня. Статтею 11 Правил адвокатської етики закріплено положення згідно із яким, адвокат має постійно підвищувати свій професійний рівень та кваліфікацію, володіти достатньою інформацією про зміни у чинному законодавстві.

Сьогодні існують широкі можливості підвищення рівня комунікативності адвокатів, але тим не менше можна виділити ряд проблем розвитку їх комунікативної компетентності. Серед них, приділення недостатньої уваги формуванню комунікативної компетентності у освітніх програмах. Юридична освіта зосереджується переважно на теоретичних аспектах права, залишаючи поза увагою розвиток soft skills, включаючи комунікацію. Відсутність достатньої кількості практичних тренінгів. Дійсно, мало уваги приділяється моделюванню реальних ситуацій, таких як переговори чи судові засідання, що дозволило б здобувачам розвивати практичні навички. Невирішеність цих питань породжує низький рівень самооцінки адвокатів щодо їхніх комунікативних навичок, що може призводити до невпевненості у професійній діяльності.

Вирішення цих проблем, на нашу думку, слід розпочинати із перегляду підходів до формування комунікативних компетентностей на рівні отримання здобувачами базової юридичної освіти, а саме інтеграції курсів з розвитку комунікативних навичок у юридичну освіту. Наприклад, запроваджувати курси з ораторського мистецтва, психології спілкування, ведення переговорів, тощо.

Удосконалення комунікативних компетентностей практикуючих адвокатів можливо за рахунок: 1) організації та проведення тренінгів і семінарів. Це можуть бути як окремі майстер-класи, так і довгострокові програми підвищення кваліфікації; 2) використання симуляційних ігор. На-

приклад, моделювання судових засідань або переговорів дозволяє адвокатам отримати цінний досвід у безпечному середовищі; 3) залучення фахівців з комунікації до навчання адвокатів. Професійні тренери можуть навчити тонкощам комунікації, які не завжди зрозумілі без спеціальної підготовки; 4) проведення психологічних тренінгів, які допоможуть сформувати впевнену поведінку, допоможуть адаптуватись до публічних виступів, у ворожому середовищі, удосконалити особисті якості.

Висновки. Враховуючи наведене, можна зробити висновки, що якісна юридична діяльність адвоката свідчить про його професійну комунікаційну компетентність – наявність комунікаційних знань, навичок, загальної гуманітарної культури, культури мовлення, тощо.

Комунікативна компетентність впливає на ефективність надання правової допомоги, формування довірчих відносин із клієнтами та успішність взаємодії з іншими учасниками процесу. Незважаючи на очевидну важливість комунікативних навичок, їх розвиток часто залишається поза увагою освітнього процесу підготовки адвокатів. Допомогти у подоланні цієї проблеми може реалізація комплексу заходів, від інтеграції курсів із комунікації у освітні програми вищих навчальних закладів до проведення практичних тренінгів та семінарів з практикуючими адвокатами.

Такий підхід дозволить адвокатам не лише вдосконалити свої комунікативні навички, а й стати більш успішними у своїй професійній діяльності, що сприятиме підвищенню рівня правової допомоги в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 12.12.2024).
2. Правила адвокатської етики. Затверджені Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 року. Зі змінами, затвердженими З'їздом адвокатів України 15 лютого 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17?find=1&text=%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD#w1_1 (дата звернення: 11.12.2024).
3. Горобець С.А. Теоретичні засади проблеми формування професійної компетентності майбутнього фахівця-економіста. *Вісник ЖДУ*. 2007. № 2. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1538/1/07gsakmf.pdf> (дата звернення: 12.12.2024).
4. Смагіна Т.М. Поняття про структуру соціальної компетентності учнів як наукова проблема. *Вісник Житомирського державного університету*. 2010. Вип. 50. Педагогічні науки. С. 138–142.
5. Мамчур Л.І. Комунікативна компетентність особистості: її роль і значення в успішному спілкуванні. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2006. С. 203–209. URL: library.udpu.edu.ua (дата звернення: 11.12.2024).

УДК 342.922/347.98

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.24>

СТЯГНЕННЯ В ДОХІД ДЕРЖАВИ АКТИВІВ ПІДСАНКЦІЙНИХ ОСІБ: ПРАВОВА ПРИРОДА СПОРУ ПРО ПРАВО

Коцюбко І.В.,
*аспірантка III-го року заочної форми навчання,
ННІ права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

Коцюбко І.В. Стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб: правова природа спору про право.

У статті здійснено розвідку правової природи спору про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, вирішення якого віднесено до юрисдикції Вищого антикорупційного суду, крізь призму з'ясування правової природи інтересів, що виникають під час розгляду цієї категорії справ.

Встановлено, що триваючий правовий режим воєнного стану породжує нові виклики перед Україною, які вимагають вжиття виняткових засобів, реалізація яких може призвести до обмеження певних прав осіб, водночас сприяючи забезпеченню національної безпеки, оборони країни та захисту її національних інтересів, одним із яких є застосування Вищим антикорупційним судом санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб.

Констатовано відсутність концептуального обґрунтування обраної законодавцем судової юрисдикції для вирішення цієї категорії справ, а також виду судочинства, попри те, що ця категорія справ пов'язана із позбавленням права власності на активи.

Висвітлено доктринальні положення та судову практику стосовно сутнісних ознак публічно-правових та приватно-правових спорів. Обґрунтовано, що стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб має загальні характеристики публічно-правового спору змішаної приватно-публічної правової природи, а також спеціальні риси, властиві лише цій категорії справ, що зумовлює особливу увагу до перевірки у судовому порядку легітимної мети застосування такої санкції та дотримання принципу пропорційності, спрямованого на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, щодо розумного співвідношення між метою впливу з боку держави в особі її компетентних органів та мірою втручання у право власності особи.

Аргументовано доцільність закріплення на законодавчому рівні можливості застосування такого виду санкції не лише під час дії правового режиму воєнного стану, що зумовлює потребу у розширенні на законодавчому рівні підстав припинення права власності. Запропоновано авторську дефініцію правового інституту «стягнення активів в дохід держави підсанкційних осіб». Визначено перспективи подальших наукових розвідок у сфері досліджуваних питань.

Ключові слова: санкції, стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, Вищий антикорупційний суд, судова юрисдикція, правосуддя, публічно-правовий спір, адміністративне судочинство, воєнний стан.

Kotsiubko I.V. Recovery of assets of sanctioned persons into state revenue: legal nature of the dispute on the right.

The article examines the legal nature of a dispute on recovery of assets of sanctioned persons into the State's revenue, which is within the jurisdiction of the High Anti-Corruption Court, through the prism of clarifying the legal nature of the interests arising in the course of consideration of this category of cases.

The author establishes that the ongoing legal regime of martial law creates new challenges for Ukraine which require the use of exceptional measures which may lead to restriction of certain rights of individuals, while at the same time contributing to national security, defence of the country and protection of its national interests, one of which is the application by the High Anti-Corruption Court of a sanction in the form of recovery of assets of sanctioned persons into the State's revenue.

The author notes that there is no conceptual justification for the judicial jurisdiction chosen by the legislator to resolve this category of cases, as well as for the type of proceedings, despite the fact that this category of cases is related to deprivation of ownership of assets.

The author highlights the doctrinal provisions and case law regarding the essential features of public law and private law disputes. It is proved that the recovery of assets of sanctioned persons into the State's revenue has the general characteristics of a public-law dispute of a mixed private-public legal nature, as well as special features inherent only in this category of cases, which requires special attention to the judicial verification of the legitimate purpose of such a sanction and compliance with the principle of proportionality aimed at ensuring a reasonable balance of private and public interests in legal regulation, and a reasonable ratio between the purpose of influence by the State through its officials and the purpose of the sanction.

The author argues that it is expedient to enshrine at the legislative level the possibility of applying this type of sanction not only during the martial law regime, which necessitates the expansion of the grounds for termination of property rights at the legislative level. The author offers her own definition of the legal institute of 'recovery of assets for the benefit of the State of sanctioned persons'. Prospects for further scientific research in the field of the issues under study are identified.

Key words: sanctions, recovery of assets of sanctioned persons into state revenue, High Anti-Corruption Court, judicial jurisdiction, justice, public law dispute, administrative proceedings, martial law.

Постановка проблеми. Триваючий правовий режим воєнного стану породжує нові виклики перед Україною, які вимагають вжиття виняткових засобів, реалізація яких може призвести до обмеження певних прав осіб, водночас сприяючи забезпеченню національної безпеки, оборони країни та захисту її національних інтересів.

Одним із таких засобів є застосування Вищим антикорупційним судом (далі – ВАКС) санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, правова регламентація якого запроваджена національним законодавством лише у травні 2022 року. Ця категорія справ є резонансною та складною, оскільки пов'язана з одним із визначальних прав особи – правом власності, а результати розгляду цих справ мають важливе значення для захисту державних та національних інтересів.

Попри те, що ця категорія справ пов'язана із позбавленням права власності на активи, а її судовий розгляд відбувається у порядку адміністративного судочинства, а також з огляду на відсутність концептуального обґрунтування обраного законодавцем такого порядку її розгляду, виникає потреба у окремому дослідженні та напрацюванні такого концепту шляхом з'ясування правової природи інтересів, що виникають під час розгляду цієї категорії справ, судової практики якої перебуває у процесі напрацювання.

Мета дослідження – розробка концепту правової природи спору про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб крізь призму співвідношення публічно-правових та приватних інтересів під час розгляду судом справ щодо застосування цієї санкції, з метою підвищення ефективності реалізації вказаного правового інституту.

Стан опрацювання проблематики. У науковій юридичній літературі правову природу публічно-правових спорів досліджували багато вчених: К.О. Тимошенко [1], Н.С. Хлібороб [2], В. Щавінський В. [3], Ю.І. Цвіркун [4], О.В. Скочиляс-Павлів [5], О. Рябченко [6], М. Карпа [7], В.В. Квак [8], Ю.Р. Лозинський, Я.П. Павлович-Сенета [9], М. Гаврильців, Г. Лук'янова [10], В.В. Тильчик [11], А. Собакарь, О. Нестерцова-Собакарь [12], І.Е. Черняхович [13] та інші. Водночас, справи про застосування санкції щодо стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб потребують окремої наукової розвідки, зокрема, в частині дослідження правової природи спору, що виникає у цих правовідносинах, з огляду на те, що це питання є мало дослідженим, враховуючи нетривалий період законодавчого унормування цього правового інституту, що є надзвичайно важливим для подальшого його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Розпочавши повномасштабне збройне вторгнення на територію України у лютому 2022 року, російська федерація (далі – рф) порушила принципи та фундаментальні норми міжнародного права, низку двосторонніх і багатосторонніх договорів, угод, що водночас стало підставою для запровадження в Україні нового правового інституту стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких

така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними» (п. 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції») [14]. Вказаний правовий інститут запроваджений як один із інструментів зупинення агресії з боку РФ, припинення підтримки діяльності країни-агресора, її політичного режиму і прихильників цього режиму. Основним завданням цього правового інституту законодавцем визначено встановлення нових підстав і механізмів політичного та юридичного реагування на дії, які уможливають вчинювані РФ на території України воєнні злочини, злочини проти людяності та масштабні руйнування цивільної інфраструктури; укріплення обороноздатності Української держави; відновлення цивільної інфраструктури задля мінімізації катастрофічних гуманітарних наслідків її руйнування; компенсація шкоди жертвам злочинів, вчинюваних представниками держави-агресора на території України [15].

У науковій юридичній літературі зазначається про доцільність розмежування предметної юрисдикції судів лише за характером правовідносин, що виступають предметом спору, виходячи з їх віднесення або до «сім'ї» приватного, або до «сім'ї» публічного права [16, с. 71], з чим загалом варто погодитись, однак запровадження в структурі судоустрою інституту вищих спеціалізованих судів для розгляду окремих категорій справ дещо ускладнює лінійність застосування цієї концепції. Так, одним із дискусійних аспектів, що є предметом обговорення у науковому експертному середовищі, є питання відсутності чіткості у визначенні підсудності справ ВАКС та іншим судам. В обґрунтування таких тверджень у науковій юридичній літературі зазначається про те, що у першій редакції Закону України «Про Вищий антикорупційний суд» його завданням було визначено здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а згодом – його завдання було доповнено вирішенням питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у випадках, передбачених законом, у порядку цивільного судочинства. Зрештою, до завдань ВАКС було віднесено здійснення правосуддя у справах про застосування санкції щодо стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, що потребує більш предметного обґрунтування віднесення цієї категорії справ до юрисдикції саме ВАКС попри існуючу мережу адміністративних судів і, власне, предметно радше їхню юрисдикцію [17, с. 192-193].

Пошук відповіді на питання про правову природу спору у справах про стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, на нашу думку, варто здійснювати крізь призму розуміння правових категорій про публічно-правовий та приватно-правовий спір, виокремлення їхніх ознак та критеріїв розмежування, з огляду на те, що позивачем у цій категорії справ є суб'єкт владних повноважень, а відповідачем – підсанкційна особа, яка за результатами такого судового розгляду може бути позбавлена активів, якими вона володіє прямо чи опосередковано.

Основний закон Української держави закріплює право кожного володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, гарантує непорушність права власності та заборону протиправного позбавлення права власності (ст. 41) [18]. Держава не втручається у здійснення власником права власності, водночас власність зобов'язує (ст. 319 Цивільного кодексу України) [19]. Вказані норми засвідчують, що принцип захисту права власності від неправомірних посягань закріплений Основним законом, є важливим і непорушним, а суди повинні гарантувати дотримання вказаного принципу, оскільки правосуддя в Україні здійснюється виключно уповноваженими судами та в порядку, визначеному законом.

Законодавцем унормовано розгляд справ про застосування санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб у порядку адміністративного судочинства, тобто віднесено до різновиду публічно-правового спору, як спору, у якому, відповідно до положень п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України: (1) хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або (2) хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або (3) хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи [20].

Слід зауважити, що у судовій практиці сформувалась позиція, згідно з якою:

– публічно-правовий спір, на який поширюється юрисдикція адміністративних судів, є спором між учасниками публічно-правових відносин і стосується саме цих відносин, тобто це спір, що виник між конкретними суб'єктами відносно їх прав та обов'язків в конкретних публічно-правових відносинах, в яких один суб'єкт законодавчо уповноважений владно керувати поведінкою інших суб'єктів;

– на протигагу приватноправові відносини вирізняються наявністю майнового чи немайнового інтересу учасника, а отже – спір має приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням або загрозою порушення приватного права чи інтересу, як правило майнового, конкретного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть якщо до порушення приватного права чи інтересу призвели управлінські дії суб'єктів владних повноважень [21].

Ця позиція, на наше бачення, втілює положення законодавства України, яким визначено основне завдання адміністративного судочинства: справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ст. 2 КАСУ), а також віднаходить відгук у площині наукової дискусії. Отже, у науковій юридичній літературі під поняттям «публічно-правовий спір» пропонують розуміти: спір щодо рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічно-правових відносин, в якому одна із сторін є об'єктом публічно-правового впливу, а інша має публічно-владні повноваження та є носієм публічно-правового обов'язку або в якому обидві сторони наділені публічно-владними повноваженнями [8, с. 128; 13, с. 111]; «... виражену в юридично значимих діях сторін суперечність, що виникла з приводу реалізації прав, свобод чи законних інтересів у сфері публічно-владних правовідносин ...» [10, с. 140]; «... суперечність, що виникла внаслідок реалізації суб'єктом державної влади чи місцевого самоврядування, а також носієм делегованих повноважень, що спричинило порушення прав та інтересів не лише на особистому рівні, але і на рівні суспільної потреби, стратегії розвитку держави чи регіону, і відображено у певній матеріальній формі – скаргі, претензії, позові» [22, с. 50].

Серед характерних ознак публічно-правового спору, як предмета юрисдикції адміністративного суду, виокремлюють: сферою виникнення є публічно-правові відносини; особливим суб'єктом є суб'єкт владних повноважень; предметом публічно-правового спору є рішення, дії, бездіяльність суб'єкта владних повноважень; підставами публічно-правового спору є сукупність фактичних і юридичних обставин, які свідчать про ймовірне порушення прав, свобод та інтересів фізичних, юридичних осіб у публічно-правових відносинах [2, с. 13].

Таким чином, можна виснувати про те, що переважання саме публічного інтересу є критерієм віднесення спору до юрисдикції адміністративних судів, а отже наділення його правовою природою публічно-правового спору.

Проте слід зазначити, що під час розгляду справ про застосування санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб також виникають суспільні відносини, які регулюються нормами цивільного права, оскільки вони нерозривно пов'язані з припинення права власності та відбуваються поза волею власника.

Право власності є складовою відносин власності, що унормовані у положеннях Цивільного кодексу України та не мають характерних ознак влади і підпорядкування, що опосередковує приватно-правовий інтерес. Хоча Конституція України і закріплює принцип непорушності права власності, цей принцип не є абсолютним, оскільки статтею 41 Основного закону визначено, що примусове відчуження об'єктів приватної власності може застосовуватися, проте лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, в порядку та на підставі визначених законом, та за умови повного відшкодування їх вартості. В науково-юридичній літературі ці норми характеризуються як такі, що відповідають європейським стандартам та не порушують основні конституційні принципи власності та міжнародні стандарти її захисту, що заслуговує на підтримку [23, с. 78-79].

Так, однією із категорій адміністративних справ, пов'язаних із припиненням права власності є справи за адміністративними позовами про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності (ст. 267 КАСУ). У даній категорії справ, орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, що прийняв рішення про відчуження земельної ділянки, у разі недосагнення згоди з власником вказа-

них об'єктів має право звернутися до адміністративного суду із позовом про примусове відчуження зазначених об'єктів. Задоволення вказаного позову судом тягне за собою припинення права власності на вказані об'єкти відповідно до статті 346 Цивільного кодексу України. У науковій юридичній літературі акцентується увага на неоднозначності характеру цієї категорії справ, з огляду на завдання адміністративного судочинства, а також на пріоритетності задоволення, передусім, суспільних потреб, що легітимізує, до певної міри, втручання у право власності особи [24, с. 155], а також зауважується, що попри те, що суб'єкти владних повноважень виконують функції для задоволення державних і суспільних інтересів, водночас у судових справах, де суб'єкт владних повноважень виступає як позивач до суб'єкта приватного права суд повинен керуватися перш за все принципом пропорційності як універсальним загальноправовим, спрямованим на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів [25, с. 36], з чим варто погодитись.

На нашу думку, незважаючи на те, що у справах про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності відсутній факт вчинення правопорушення чи завдання істотної шкоди, вони за своєю правовою природою спору подібні до справ щодо застосування санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, оскільки розглядаються в порядку адміністративного судочинства за позовом суб'єкта владних повноважень з метою легітимізації мети застосування державного примусу та припинення права власності. Право застосування такого примусу, включаючи обмеження права приватної власності, з підстав та у порядку визначених законодавством, у науковій юридичній літературі обґрунтовується обов'язком держави забезпечувати нормальне існування суспільства, з огляду на те, що вона є гарантом захисту прав і свобод людини, правом обмеження прав за умови забезпечення суспільної справедливості. Водночас залучення органів державної влади створює передумови для віднесення деяких приватноправових спорів до спорів зі змішаною правовою природою [26, с. 187-188].

З огляду на це, видається цілком виправданим, що така виняткова форма державного втручання щодо обмеження конституційних та конвенційних прав, як застосування санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, відбувається виключно у судовому порядку. Таким чином, звернення Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст) до суду із позовною заявою про застосування санкції у виді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб, на наше бачення, перебуває у площині публічно-правових відносин, оскільки у цих правовідносинах Мін'юст виступає від імені держави, а не як власник майна, активів за цивільно-правовими зобов'язання, тобто є органом через який держава реалізовує свою правосуб'єктність з метою захисту національної безпеки і оборони, суверенітету і територіальної цілісності України.

Правовий аналіз чинного законодавства дає можливість виокремити такі ознаки правовідносин щодо стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб: (1) відбуваються з ініціативи суб'єкта владних повноважень, тобто у межах публічно-правових відносин, оскільки позивачем виступає Мін'юст, як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб; (2) метою ініціювання такого стягнення є потреба у захисті національної безпеки і оборони, суверенітету та суспільних інтересів; (3) зверненню до суду із позовною заявою про таке стягнення повинно передувати рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), яке введене в дію Указом Президента України; (4) таке стягнення відбувається у примусовому порядку на підставі рішення суду.

Виокремлені ознаки дають можливість висувати про те, що стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб має загальні характеристики публічно-правового спору змішаної приватно-публічної правової природи, а також спеціальні риси, властиві лише цій категорії справ. Приватно-публічна правова природа стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб зумовлює особливу увагу до перевірки у судовому порядку легітимної мети застосування такої санкції та дотримання принципу пропорційності, спрямованого на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, щодо розумного співвідношення між метою впливу з боку держави в особі її компетентних органів та мірою втручання у право власності особи.

Висновки. Стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб є новим правовим інститутом, реакцією держави на виклики, зумовлені правовим режимом воєнного стану. З огляду на

те, що застосування цієї санкції спричиняє втручання та припинення права власності у примусовому порядку шляхом застосування заходів державного примусу, правова природа відносин щодо стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб має змішаний приватно- публічний характер. Правовідносини щодо стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб мають загальні ознаки публічно-правових спорів та особливості, властиві лише цій категорії справ: (1) відбуваються з ініціативи суб'єкта владних повноважень, тобто у межах публічно-правових відносин, оскільки позивачем виступає Мін'юст, як центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб; (2) метою ініціювання такого стягнення є потреба у захисті національної безпеки і оборони, суверенітету та суспільних інтересів; (3) зверненню до суду із позовною заяву про таке стягнення повинно передувати рішення Ради національної безпеки і оборони України про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), яке введене в дію Указом Президента України; (4) таке стягнення відбувається у примусовому порядку на підставі рішення суду.

Вказана категорія справ за своєю правовою природою спору відноситься до публічно-правового спору, в той же час суд під час прийняття рішення повинен вирішити питання: чи буде у даній ситуації співмірним позбавлення права власності із національними інтересами, із врахуванням конституційного принципу його непорушності. Водночас, з урахуванням сучасного стану загроз цілісності держави, безпеці та життю громадян, зумовлених повномасштабним вторгненням та можливості у майбутньому таких загроз, вважаємо за доцільне закріплення на законодавчому рівні можливості застосування такого виду санкції не лише під час дії правового режиму воєнного стану, законодавчо закріпивши дефініцію правового інституту «стягнення активів в дохід держави підсанкційних осіб» як правовідносин, що виникають з ініціативи спеціально-уповноваженого суб'єкта, на підставі відповідного рішення Ради національної безпеки і оборони України, з метою захисту національної безпеки і оборони, суверенітету і територіальної цілісності, що реалізуються в судовому порядку. Такі пропозиції опосередковують необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 346 Цивільного кодексу України «Підстави припинення права власності», доповнивши її новим пунктом: «13) стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб».

Проведене дослідження обумовлює потребу подальшої розвідки особливостей провадження у цій категорії справ, що і повинно визначати перспективи подальших наукових досліджень у цій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тимошенко К.О. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикції адміністративних судів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2012. 20 с.
2. Хлібороб Н.Є. Публічно-правовий спір як предмет юрисдикційної діяльності адміністративного суду: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Л., 2012. 20 с.
3. Щавінський В. Публічно-правовий спір як феномен адміністративної науки. *Публічне право*. 2013. № 1. С. 73–77.
4. Цвіркун Ю.І. Сутність феномену публічно-правових спорів про оскарження рішень, дій чи бездіяльності колегіального суб'єкта публічної адміністрації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. № 1. Том 30. С. 69–77.
5. Сkochиас-Павлів О.В. Публічно-правовий спір як предмет розгляду в адміністративних судах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Том 1. С. 123–126.
6. Рябченко О. Категорія «публічно-правовий спір»: розмежування конституційної та адміністративної юрисдикцій. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 174–178.
7. Карпа М. Публічно-правовий спір як спосіб встановлення та розмежування компетенції органів публічної влади (теоретичні аспекти). *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. № 3 (34). С. 26–34.
8. Квак В.В. Поняття «публічно-правовий спір» та «адміністративно-правовий спір» в законодавчій термінології. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 7. С. 125–129.

9. Лозинський Ю.Р., Павлович-Сенета Я.П. Публічно-правовий спір і його значення для вдосконалення законодавства про адміністративне судочинство. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 377–379.
10. Гаврильців М., Лук'янова Г. Поняття та юридична природа спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 136–141.
11. Тильчик В.В. Теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2020. 448 с.
12. Собакарь А., Нестерцова-Собакарь О. Судовий розгляд публічно-правових спорів: зарубіжний досвід та особливості його використання в українській правозастосовчій практиці. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 190–197.
13. Черняхів І.Е. Поняття публічно-правового спору та його розмежування із суміжними поняттями «публічно-правовий конфлікт», «державно-правовий конфлікт», «адміністративно-правовий спір». *Приватне та публічне право*. 2018. № 2. С. 108–112.
14. Про санкції: Закон України № 1644-VII від 14.08.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
15. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб». URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/c46d1e01-6e9a-4f19-ba5f-bb837c61f789](https://itd.rada.gov.ua/c46d1e01-6e9a-4f19-ba5f-bb837c61f789) (дата звернення: 01.12.2024).
16. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 547 с.
17. M Stefanchuk 'The Recovery of Ukraine in the Field of Justice: Challenges and Priority Goals' 2022 4-2 (17) Special Issue Access to Justice in Eastern Europe 186–201. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.4-n000467> (дата звернення: 01.12.2024).
18. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
19. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. Ст. 356.
20. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
21. Постанова Верховного Суду від 10.09.2021 р. у справі № 766/20776/17. Проведення № К/9901/10171/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99521548> (дата звернення: 01.12.2024).
22. Семенчук Н.О. Публічно-правові спори у сфері містобудування: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя. 2024. 243 с.
23. Дзера О. Принципи інституту права власності вимагають додаткових законодавчих гарантій. *Право України*. 2019. № 1. С. 75–92.
24. Стефанчук М.М. Органи виконавчої влади як сторона у справах адміністративної юрисдикції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук :12.00.07. Київ, 2012. 209 с.
25. Вербіцька М., Бондарчук Л. Суб'єкт владних повноважень як позивач у адміністративних справах. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28). С. 31–37.
26. Наконечний А.Б. Примусове відчуження земельних ділянок за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2015. 225 с.

УДК 347.965.9:351.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.25>

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ АДВОКАТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Лютіков П.С.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та приватного права
Університету митної справи та фінансів,
ORCID: 0000-0001-6173-0128*

Liutikov P.S. Concept and Features of Control over the Activities of Bar Self-Governance Bodies.

The article notes that control over the activities of bar self-governance bodies is critically important for ensuring the proper functioning of justice and the protection of citizens' rights. With the increase in complaints about the improper actions of lawyers and bar self-governance bodies, the issue of their control is becoming increasingly relevant. The lack of proper control can lead to violations of citizens' rights, a decrease in trust in the legal system, and the emergence of legal conflicts.

It is emphasized that recent legislative changes in Ukraine have aimed to improve the mechanisms of control over the activities of lawyers and bar self-governance bodies. This includes the introduction of new ethical standards, increased transparency of various qualification procedures, and enhanced accountability for professional misconduct. These initiatives were intended to ensure a high level of professionalism and responsibility among lawyers, as well as to increase public trust in the legal system.

The importance of researching this topic is highlighted for analyzing the effectiveness of existing control mechanisms and identifying possible ways to improve them, which, in turn, will contribute to strengthening the rule of law in Ukraine.

In conclusion, the features of control over the activities of bar self-governance bodies are established as follows: targeted influence – ensuring compliance with and enforcement of legislation by bar self-governance bodies, avoiding violations, providing organizational and practical support; object of control: activities of bar self-governance bodies; nature of control – both internal and external, carried out by the bar self-governance bodies themselves on a self-regulatory basis and by specially authorized state control entities; specificity of goals, functions, and tasks; peculiarities in the forms and methods of control activities.

Key words: advocacy, bar self-governance, activity, features, bodies, control, concept.

Лютіков П.С. Поняття та ознаки контролю за діяльністю органів адвокатського самоврядування.

У статті зауважено, що контроль за діяльністю органів адвокатського самоврядування є критично важливим для забезпечення правильного функціонування правосуддя та захисту прав громадян. У зв'язку з підвищенням кількості скарг на некоректні дії адвокатів та органів адвокатського самоврядування, питання їхнього контролю стає все більш актуальним. Відсутність належного контролю може призвести до порушення прав громадян, зниження довіри до правової системи та виникнення юридичних конфліктів.

Наголошено, що останні законодавчі зміни в Україні були спрямовані на покращення механізмів контролю за діяльністю адвокатів та органів адвокатського самоврядування. Це включає впровадження нових стандартів етики, підвищення прозорості різноманітних кваліфікаційних процедур та посилення відповідальності за професійні порушення. Такі ініціативи мали на меті забезпечити високий рівень професіоналізму та відповідальності серед адвокатів, а також підвищити довіру громадськості до правової системи.

Підкреслено, що дослідження цієї теми є важливим для аналізу ефективності існуючих механізмів контролю та виявлення можливих шляхів їх вдосконалення, що, у свою чергу, сприятиме зміцненню правопорядку в Україні.

У підсумку встановлено, що ознаками контролю за діяльністю органів адвокатського самоврядування є: цілеспрямований вплив – забезпечення дотримання та виконання законодавства органами адвокатського самоврядування, уникнення правопорушень, надання організаційної та практичної підтримки; об'єкт контролю: діяльність органів адвокатського самоврядування; характер контролю – як внутрішній, так і зовнішній, здійснюється самими органами адвокатського самоврядування на основі саморегулювання та спеціально уповноваженими суб'єктами державного контролю; специфіка мети, функцій та задач; особливості у формах та методах контрольної діяльності.

Ключові слова: адвокатура, адвокатське самоврядування, діяльність, ознаки, органи, контроль, поняття.

Problem Statement. The control over the activities of the bodies of the legal profession's self-governance is critically important to ensure the proper functioning of the justice system and the protection of citizens' rights. The increase in complaints about improper actions by lawyers and the bodies of the legal profession's self-governance has made the issue of their control even more relevant. The lack of adequate control can lead to violations of citizens' rights, reduced trust in the legal system, and the emergence of legal conflicts.

Recent legislative changes in Ukraine have been aimed at improving the mechanisms for controlling the activities of lawyers and the bodies of the legal profession's self-governance. These include the introduction of new ethical standards, increased transparency of various qualification procedures, and enhanced accountability for professional misconduct. These initiatives aim to ensure a high level of professionalism and responsibility among lawyers, as well as to increase public trust in the legal system.

Research on this topic is important for analyzing the effectiveness of existing control mechanisms and identifying possible ways to improve them, which, in turn, will contribute to strengthening the rule of law in Ukraine.

Analysis of Recent Studies and Publications. A generalized review of administrative and legal literature, including those dedicated to defining the essence and purpose of control, indicates that the view of some researchers on state control exclusively as a means of ensuring legality in state administration appears somewhat outdated. The multifaceted nature of control allows for the evaluation of its functions not only within state administration. In this context, the theses of the esteemed V. B. Averianov about the purpose of state control being to observe and verify the development of the entire social system and all its elements according to defined directions are pertinent. In this case, it is not about the state's monopoly in all spheres of social life but rather emphasizes the potential of control activities through preventive and auxiliary effects to influence discipline in various spheres of social life, not only those administered by the state.

It is also worth noting that control itself should not be equated with coercive measures in the form of responsibility (including administrative), which may be applied in cases of identified violations. In such cases, control is only the basis for the application of coercive measures, which, in turn, are not forms or types of control but rather manifestations of the state's law enforcement function. However, it is worth emphasizing that the preventive mechanism is undoubtedly embedded in the content of the control function of public administration, and the prevention itself has the character of both general and individual action. This also applies to cessation measures, which can be applied by control bodies with the aim, for example, of stopping illegal construction, use of electricity, extraction of minerals, etc. [1, p. 44-45].

Of course, the approach of those legal scholars who make conscious and unconscious identifications of control and supervision, using such formulations as «control and supervisory activities,» «control and supervisory bodies,» etc., cannot be considered commendable. In our opinion, such an approach does not correspond to the real content of state control and can create certain contradictions in law enforcement activities [1, p. 45]. As P.S. Liutikov rightly points out, in legislative practice and legal scientific literature, control is often identified, replaced, or consciously confused with other related legal concepts, such as supervision, accounting, auditing, inspection, examination, etc. [2, p. 31].

Regarding the legal profession's self-governance, it remains the object of scientific research by such legal scholars as N.M. Bakayanova, N.I. Bochuliak, T.V. Varfolomeeva, V.A. Gvozdiy, V.V. Dolezhan, A.V. Ivantsova, S.O. Ivanitsky, M.S. Kosenko, I.O. Lychenko, A.V. Melanchuk, Yu.E. Polyansky, V.V. Reshota, O.D. Sviatotsky, E.F. Shkrebetz, and others.

The Purpose of the article – the purpose of this article is to determine the concept and outline the features of control over the activities of the bodies of the legal profession's self-governance based on the analysis of modern doctrinal sources.

Main Content Presentation. Moving directly to the subject of the study, it should be noted that an analysis of the current legislation and the statute of the National Association of Advocates of Ukraine (NAAU) provides grounds to conclude that control over the activities of the bodies of the legal profession's self-governance is both internal and external in nature, carried out by various self-regulating and state control subjects. External control essentially represents a system of state control subjects. Internal control is carried out by self-governing bodies of the legal profession on a self-regulatory basis and operates on both a national and regional level.

Internal control has two directions, which can be clearly delineated by analyzing statutory documents and current legislation, namely organizational and financial. Internal Organizational Control. This type of control is exercised over the bodies of the legal profession's self-governance by higher-ranking entities. For example, the Qualification and Disciplinary Commission of the Bar is accountable to the regional bar conference; the regional bar council is accountable to the regional bar conference; the regional bar audit commission is accountable to the regional bar conference; the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar is accountable to the Congress of Advocates of Ukraine and the Bar Council of Ukraine; the Higher Audit Commission of the Bar is accountable to the Congress of Advocates of Ukraine; the Bar Council of Ukraine is accountable to the Congress of Advocates of Ukraine, etc.

Internal Financial Control. The principles of financial provision and internal financial control are enshrined in the Law of Ukraine «On the Bar and Advocacy,» which provides that the maintenance of the bodies of the legal profession's self-governance can be carried out at the expense of:

1. Fees for the qualification exam;
2. Annual contributions of lawyers to ensure the implementation of the legal profession's self-governance;
3. Deductions from the Qualification and Disciplinary Commissions of the Bar to ensure the activities of the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar;
4. Voluntary contributions from lawyers, law bureaus, and law associations;
5. Voluntary contributions from individuals and legal entities;
6. Other sources not prohibited by law [3].

The size of the fee for taking the qualification exam is determined based on the need to cover the costs of the activities of the Qualification and Disciplinary Commissions of the Bar, the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar, and cannot exceed three subsistence minimums for able-bodied persons established by law on the day the individual submits the application for admission to take the qualification exam. The amount of annual contributions of lawyers to ensure the implementation of the legal profession's self-governance is determined based on the need to cover the costs of the activities of regional bar councils, the Bar Council of Ukraine, the Higher Audit Commission of the Bar, and maintaining the Unified Register of Lawyers of Ukraine, and cannot exceed the subsistence minimum for able-bodied persons established as of January 1 of the relevant calendar year. The amount of annual contributions of lawyers for ensuring the implementation of the legal profession's self-governance is the same for all lawyers. Lawyers whose right to practice law has been suspended are exempt from paying annual contributions for the period of suspension of such right. The amount of deductions from the Qualification and Disciplinary Commissions of the Bar to ensure the activities of the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar is determined based on the need to cover the costs of the activities of the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar [3].

At the same time, the financing of the bodies of the legal profession's self-governance, the disposal of their funds and property is carried out according to the budgets approved by the regional bar conferences and the Congress of Advocates of Ukraine. The financial reporting of the bodies of the legal profession's self-governance is published annually in the manner approved by the Bar Council of Ukraine [3].

This internal control system, represented by organizational and financial directions, can be illustrated as follows:

National level:

1. Congress of Advocates of Ukraine – oversees the activities of the Bar Council of Ukraine, the Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar, and the Higher Audit Commission of the Bar.

2. Bar Council of Ukraine – controls the activities of regional bar councils and ensures the implementation of decisions made by the Congress of Advocates of Ukraine.

3. Higher Qualification and Disciplinary Commission of the Bar (HQDCB) – oversees regional bar disciplinary commissions and reviews appeals against their decisions.

4. Higher Audit Commission of the Bar (HACB) – monitors the financial and economic activities of the National Association of Advocates of Ukraine (NAAU), its bodies, regional bar councils, and regional bar audit commissions.

Regional Level:

1. Regional Bar Conferences – oversee the activities of regional bar councils and regional bar disciplinary commissions.

2. Regional Bar Councils – control the activities of lawyers in the region and ensure the implementation of decisions made by regional bar conferences.

3. Regional Bar Disciplinary Commissions – ensure lawyers comply with professional standards and handle disciplinary cases.

4. Regional Bar Audit Commissions – monitor the financial activities of regional bar councils [3].

Thus, it can be inferred that such a model of internal control ensures multi-level oversight, promoting transparency and accountability in legal practice and self-governance.

In contrast, state control is characterized by the following features: it is a function of public administration aimed at influencing controlled entities; it exerts targeted influence to ensure compliance and adherence to legal requirements, prevent violations, and provide organizational support; it is conducted exclusively in accordance with the law by specifically authorized entities; it involves both planned and unscheduled interventions applied periodically; it is implemented within a clearly defined legal timeframe; it may involve immediate intervention in the activities of the controlled entity, including the application of administrative warnings or administrative cessation measures [4, p. 5].

It should be noted that state control in the field of the activities of legal profession self-governance bodies is carried out by specially authorized entities responsible for compliance with financial, tax, and labor legislation, provided these bodies engage in entrepreneurial activities, employ hired labor, or involve budgetary funds (for example, within state grant projects). In particular, bodies with legal entity status are controlled by state tax authorities, which, during their control activities, may specifically:

- Verify the correctness and completeness of the determination of the financial result for taxation purposes according to accounting standards in accordance with national accounting regulations (standards) or international financial reporting standards;

- Determine, in cases provided by the Tax Code of Ukraine, the amounts of tax and monetary obligations of taxpayers;

- Receive and provide within the limits prescribed by law documents in electronic form from taxpayers (payers of the unified contribution);

- Require, during inspections, that the heads and other officials of enterprises, institutions, organizations, as well as individual entrepreneurs and individuals engaged in independent professional activities, eliminate identified violations of the law;

- Initiate, in the manner prescribed by law, the issue of bringing to responsibility persons guilty of violating tax, budget legislation, legislation on the unified contribution, and other issues under the control of the State Tax Service (STS);

- Have other rights and obligations [5].

Legal profession self-governance bodies with legal entity status that employ hired labor are subjects of control by the State Service of Ukraine on Labor Issues. For example, the State Service of Ukraine on Labor Issues:

- exercises state control over compliance with labor legislation by legal entities, including their structural and separate subdivisions that are not legal entities, and individuals who use hired labor;

- exercises state supervision over compliance with labor legislation and employment by central executive bodies;

- monitors the correct application of employer lists for preferential pension provision and prepares proposals for the improvement of such lists;

- monitors the quality of workplace attestation based on working conditions;

- monitors compliance with the legislation on advertising in regard to job vacancies (employment);

- and other supervisory powers [6].

The specific features of the control exercised, the peculiarities of the administrative and legal status of the bodies of the legal profession's self-governance, allow us to outline the characteristics of control over their activities, namely:

- has a targeted influence – ensuring the compliance and implementation of existing legislation by the bodies of the legal profession's self-governance, avoiding violations, and providing organizational and practical support, etc.;
- the object of control activities – the activities of the bodies of the legal profession's self-governance;
- has both internal and external character, carried out directly by the bodies of the legal profession's self-governance on a self-regulatory basis and by specially authorized state control entities;
- may involve prompt intervention in the activities of the controlled entity, including by applying measures of administrative warning or administrative cessation;
- has direct goals, functions, and tasks, the list of which is determined by the purpose of the legal profession's self-governance and its bodies;
- specificity in the forms and methods of control activities.

Thus, control over the activities of the bodies of the legal profession's self-governance is a targeted influence of both internal and external nature, carried out by authorized entities in appropriate forms and methods, with the direct goal of ensuring the performance of the tasks of the legal profession's self-governance as provided by law.

REFERENCES

1. Fedorenko S.V. Efficiency of State Control in the Energy Sector in Ukraine: Administrative and Legal Aspect: PhD diss., 12.00.07. Dnipro, 2024. 243 p.
2. Liutikov P.S. State Control in the Field of Black Metallurgy in Ukraine: Organizational and Legal Aspect: PhD diss., 12.00.07. Zaporizhzhia, 2009. 212 p.
3. On Advocacy and Legal Practice: Law of Ukraine dated July 5, 2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
4. Fedorenko S.V. Efficiency of State Control in the Energy Sector in Ukraine: Administrative and Legal Aspect: PhD diss. abstract. Dnipro, 2024. 18 p.
5. On Approval of the Regulation on the State Tax Service of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 6, 2019, No. 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#n15>.
6. On Approval of the Regulation on the State Service of Ukraine on Labor Issues: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 11, 2015, No. 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>.
7. Byelov Dmytry. Ochrana ľudských a občianskych práv a slobôd advokácie na Ukrajine. ĽUDSKÉ PRÁVA VČERA A DNES PÔVOD A VÝZNAM ĽUDSKÝCH PRÁV^[1] A ICH OCHRANA V PRÁVNEJ TEÓRII I PRAXI : Medzinárodná vedecká konferencia „Banskobystrická škola právnych dejín“ 3. ročník (Univerzita Mateja Bela, Právnická fakulta BANSKÁ BYSTRICA, 15. 16. marca 2017). S. 15–19.

ВІДКРИТІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА ПРАВОВІ МЕЖІ ГРОМАДСЬКОЇ УЧАСТІ

Мазовіта А.Б.,

*аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0009-8132-9687*

Мазовіта А.Б. Відкритість судової системи та правові межі громадської участі.

Судова гілка влади суттєво відрізняється від виконавчої та законодавчої. Правові норми, які регулюють судовий процес, обмежують будь який вплив на процес прийняття судами рішень. Суди ізольовані від інших органів держави, захищені від стороннього втручання, а їхня діяльність у деталях регламентована законом. Водночас, на практиці судовий процес складно скерувати виключно у професійну юридичну площину, виключити усі можливі соціальні чинники, які на нього впливають.

Якість системи правосуддя – важливий індикатор рівня демократії у державі. Ми переконані, що тільки демократична держава здатна створити необхідні умови для розбудови самоврядної і, водночас, соціально відповідальної судової системи з реалізацією можливості активної участі громадян у здійсненні правосуддя. До завдань такої держави належить створення умов для рівного та вільного доступу до правосуддя, забезпечення порядку у процесі здійснення судочинства, де кожен учасник може скористатися правами, наданими йому законом.

Демократичне суспільство базується на ідеї спільної відповідальності за ефективне функціонування держави. Кожен громадянин, беручи участь у процесах публічної влади, сприяє зміцненню демократичних інститутів, захисту прав людини та забезпеченню загального добробуту. У статті проаналізовано важливі правові та етичні аспекти взаємодії судової системи з громадянами у демократичній державі. Чимало уваги присвячено аналізу обмежень, які встановлюються державою задля збереження балансу між принципом відкритості і необхідністю захисту прав учасників судового процесу.

Громадська участь не може бути хаотичною чи безмежною. Цього принципу дотримується більшість сучасних демократичних держав. Законодавство таких держав визначає не лише права, але й обов'язки громадян, які бажають спостерігати за розглядом справи у суді, окреслюючи таким чином правові рамки меж громадської участі у функціонуванні судової системи. У статті сформульовано авторську класифікацію правових меж громадської участі у функціонуванні судової влади.

Ключові слова: громадська участь, судова влада, судова система, межі громадської участі, гласність, відкритість судового процесу, громадський контроль.

Mazovita A.B. Openness of the judiciary and legal boundaries of public participation.

The judicial branch of government is fundamentally distinct from the executive and legislative branches. Legal norms governing judicial proceedings strictly limit external influence on the courts' decision-making process. Courts operate independently from other state bodies, are shielded from external interference, and function within a framework meticulously regulated by law. However, in practice, it is challenging to confine judicial proceedings entirely to a professional legal framework or eliminate all potential social influences on the process.

The quality of a judiciary is a crucial indicator of the level of democracy within a state. Only a democratic state can establish the necessary conditions to build a self-governing and socially responsible judiciary that enables active public participation in the administration of justice. Such a state must ensure equal and unrestricted access to justice, maintain order in judicial proceedings, and guarantee that every participant can exercise their legal rights.

A democratic society thrives on shared responsibility for the effective functioning of the state. By engaging in public governance processes, citizens contribute to the strengthening of democratic institutions, the protection of human rights, and the promotion of collective well-being. This article examines key legal and ethical aspects of the relationship between the judiciary and the public in democratic states. Particular emphasis is placed on analyzing the limitations imposed by the state to balance transparency with the protection of participants' rights during judicial proceedings.

Public participation must adhere to order and defined boundaries. This principle is embraced by most modern democratic states, where laws outline not only the rights but also the obligations of citizens observing court proceedings. By doing so, these laws establish a legal framework that regulates public involvement in the judiciary's functioning. This article offers an original classification of the legal boundaries for public participation in the judiciary.

Key words: public participation, judiciary, judicial system, boundaries of public participation, transparency, openness of court proceedings, public oversight.

Постановка проблеми. Дослідження участі громадськості в аспекті функціонування судової влади, з'ясування меж громадської участі є вагомим з кількох причин. У багатьох державах світу судова система зустрілася зі скептицизмом через її суспільну відокремленість (закритість) та виявлені випадки зловживань. Участь громадськості в сучасних умовах державотворення стає важливим фактором, який допоможе подолати ці виклики, адаптувати судову систему до нових суспільних очікувань.

У демократичному суспільстві громадськість вимагає, аби судовий процес був прозорим, справедливим, а судова система доступною та відкритою для суспільства. Публічність та доступність судочинства, як фундаментальні принципи його організації та здійснення, сприяють підвищенню довіри до роботи судів, легітимізують судову систему, сприяють правовій активності громадян і добровільному виконанню ними судових рішень.

Сьогодні важливо не залишати поза увагою наукової спільноти питання, які стосуються аналізу принципів правової системи в контексті судоустрою, дослідження ролі громадськості у забезпеченні прозорості та ефективності судової влади, висвітлення теоретичних аспектів організації судової системи у зв'язку з практичними вимогами демократичного суспільства.

Метою статті є дослідження принципу відкритості судової системи, з'ясування загальних меж громадської участі у функціонуванні судової влади демократичної держави.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Налагодження роботи судової системи – питання, яке завжди турбувало наукову спільноту як в Україні, так і за кордоном. Для нас пізнавальними стали праці О. Зарічного, І. Жаровської, С. Жукова, С. Ковальчук, В. Кравчука, які досліджують доступність і легітимність державної влади, доброчесність суддів, феномен народовладдя, гласність та відкритість судової системи. Взаємодія судової влади та окремих інститутів громадянського суспільства є предметом наукової розвідки таких науковців, як Л. Наливайко, Н. Нестор, В. Олійник. Проблема довіри громадян до судової влади ґрунтовно описана у публікаціях Л. Удовики і В. Новоселової. Водночас вважаємо, що у межах теоретичної юриспруденції важливо дослідити проблеми відкритості судової системи, з'ясувати межі громадської участі у функціонуванні судової системи, як чинники, які визначають рівень довіри громадян до органів державної влади.

Виклад основного матеріалу. Робота суду спрямована на відновлення справедливості, захист прав і законних інтересів громадян, держави і суспільства загалом. У судочинстві немає місця для маніпуляцій, заступництва чи фаворитизму. Органи судової влади у прийнятті рішень керуються виключно законом, а пріоритетним завданням Феміди є забезпечення неупередженого і об'єктивного судового процесу. Водночас, суспільство у демократичній державі не повинно залишатися осторонь судочинства. Діяльність держави має бути зрозумілою для людей, а тому важливо залучати громадян до співпраці із судовими органами влади. Такий крок допоможе встановити довіру громадян до судів, яка значною мірою досягається через відкритість судових процедур.

Довіра до судової влади значною мірою зумовлена рівнем повсякденного мислення громадськості, її комунікації як із органами судової влади, так і між собою. Відтак, підвищення рівня довіри потребує оптимізації комунікативних процесів із судовою системою, її суб'єктами, гласності та відкритості судових процесів [2, с. 134]. Оцінка роботи суду формується через набутий досвід комунікації з органами судової влади (безпосередня участь у процесі присяжних, народ-

них засідателів), присутність громадян у якості спостерігачів на судових засіданнях, моніторинг за добром суддів, дистанційне спостереження та отримання інформації про діяльність судів з офіційних джерел (розміщення судових рішень на спеціальних інформаційних платформах) тощо.

Активізація демократичних трансформацій, які почалися у світі наприкінці XX ст. і набирають ще більших обертів у XXI ст., як слушно зазначають Л. Наливайко та В. Олійник, поряд із забезпеченням прав і свобод людини і громадянина, формуванням якісно нових ринкових відносин, розвитком політичної, соціально-економічної, духовної та культурної сфер суспільства, спрямовані на досягнення транспарентності органів публічної влади. Гарантування захисту прав людини передбачає, у тому числі ефективну, незалежну та відкриту діяльність органів судової влади [1, с. 8].

Теоретична юриспруденція транслює дві, певною мірою полярні наукові позиції щодо ролі та можливого впливу громадськості на роботу судів. Поміж учених шириться думка про важливість відмежування судів від будь якого стороннього впливу, необхідність ізоляції і забезпечення процесу прийняття судових рішень виключно професійними суддями, які керуються законом. Разом з тим, інша наукова позиція відносить нас до історичних витоків правосуддя і первинних засад демократії. Вона полягає у тому, що громадяни можуть і повинні брати активну участь в роботі судової системи, а рівень їхньої інклюзії має бути детально визначений правовими нормами.

Громадська участь у здійсненні судочинства є суттєвим кроком до зміцнення демократії, однак вона не може бути хаотичною чи безмежною. Такого принципу дотримується більшість сучасних демократичних країн світу. Їхнє законодавство визначає не тільки права, але й обов'язки представників громадськості, які бажають бути залученими до судового розгляду справи, визначає межі громадської участі у функціонуванні судової системи. Дослідження світових судових практик дозволяє сформулювати загальні межі громадської участі, з-поміж яких наступні:

1) Громадськість не може втручатися в судовий процес, впливати на рішення суду по справі, здійснювати тиск на суддю або учасників судового процесу. Таке обмеження зумовлене потребою збереження неупередженості та незалежності суду. М. Ганич, Г. Сметаль і Я. Бенак, досліджуючи вплив громадськості на прийняття судами рішень (на прикладі Конституційного суду Словаччини, Конституційного суду Чехії, Конституційного суду Німеччини, Верховного суду США, Верховного суду Канади та деяких інших) прийшли до висновку, що у більшості випадків судді заперечують прямий вплив громадської думки на прийняття ними рішень. Водночас, окремі судді визнають що громадська думка часто вказує на суспільні цінності. Науковці зауважили, що досить чутливими до громадської критики їхньої професійної діяльності, зокрема, є канадські судді, більшість з яких не бажає надто далеко відходити від мажоритарних поглядів. Вони вважають що така позиція може підірвати легітимність суду. Деякі судді застерігають, що їм складно «не бути в полоні громадської думки», тоді як інша частина відзначає, що «суд має не приймати закони, але лише їх застосовувати». Позиція суддів, підсумували вчені, значною мірою залежить від їхнього сприйняття місії суду [3, с. 8].

Судовий процес складно скерувати виключно у професійну юридичну площину, виключивши можливі соціальні чинники, які на нього впливають. Суддям не легко залишатися поза впливом громадської думки, тиску з боку медіа під час розгляду резонансних справ, оскільки правосуддя інтегроване у соціальне середовище. Учасниками процесу є люди (судді, адвокати, прокурори, присяжні, підсудні, потерпілі, експерти, свідки тощо), а отже людські рішення та емоції певною залежні від суспільних поглядів, моральних принципів, життєвого досвіду та соціального середовища. Справи, у яких присутній сильний емоційний компонент (наприклад у випадках вчинення насильства, убивства, дискримінації) зазвичай виходять поза межі суто юридичного аналізу, що може вплинути на хід судового розгляду і його кінцевий результат.

2) Неухильне дотримання прав учасників судового процесу. Участь громадськості у судовому процесі не повинна порушувати право на приватність чи призвести до розголошення особистих даних учасників судового процесу.

Важливо правильно організовувати роботу засобів масової інформації стосовно висвітлення судового процесу. У роботі преси необхідно дотримуватися балансу між повідомленням суспільно важливої інформації, дотриманням прав учасників судового процесу та інтересами правосуддя. Особливої відповідальності вимагають репортажі з висвітлення кримінальних процесів, позаяк у них треба враховувати презумпцію невинуватості особи, що підозрюється у вчиненні злочину як одну з гарантій прав людини. Представники громадськості і ЗМІ відповідальні за правдивість

поширеної інформації. Спотворення або неправдиве висвітлення ними інформації може завдати шкоди учасникам процесу, призвести до втрати довіри до судової влади.

3) Обмеження доступу до судових матеріалів. Судові рішення перебувають у відкритому доступі (публікуються) у більшості демократичних держав. Водночас, частина документів чи інформації повинна залишатися закритою. Обмежений доступ до повних матеріалів справи допускається у зв'язку з потребою захисту державної таємниці, комерційної конфіденційності, інтересів правосуддя та деяких інших випадках, передбачених законом.

М. Пашковський наголошує на ризиках отримання доступу до повної інформації, яка міститься в ЄРДР та матеріалах конкретного кримінального провадження. Дослідник акцентує увагу на небезпеці розголошення відомостей під час досудового розслідування, вважаючи, що ризики можуть бути мінімізовані при формуванні з відкритих реєстрів відповідного набору даних шляхом вилучення інформації, яка дозволяє ідентифікувати кримінальне провадження (зокрема йдеться про номер провадження, короткий виклад обставин, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, прізвище, ім'я та по батькові учасників судового провадження) [4, с. 79-80].

4) Обмеження публічності. Стаття 11 Закону України про судоустрій і статус суддів створює нормативне підґрунтя для забезпечення гласності та відкритості судового процесу. Законодавець прописує, що судові рішення, судові засідання та інформація щодо справ, які розглядаються судом, є відкритими, окрім випадків, установлених законом. Частина 3 зазначеної статті гарантує право будь-якої особи бути присутньою у відкритому судовому засіданні [5].

Законодавцем окреслено загальні межі громадської участі також в господарському та цивільному процесі. Стаття 7 Цивільного процесуального Кодексу України, а також стаття 8 Господарського процесуального Кодексу України забезпечують право будь-якої особи бути присутньою у відкритому судовому засіданні. Від особи, яка бажає перебувати у залі судового засідання закон забороняє вимагати будь-які документи, окрім документа, який посвідчує її особу. Усі ті, хто забажав бути присутніми під час розгляду справи, допускаються до зали судових засідань до початку слухання або під час перерви.

У випадках передбачених законом, суд може винести ухвалу про розгляд справи у закритому судовому засіданні. Судове засідання оголошується закритим повністю або частково. Суд вправі вдатися до такого кроку, якщо: відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, яка охороняється законом; якщо надійшло клопотання від учасників справи про необхідність забезпечення таємниці усиновлення; є необхідність запобігти розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність; в інших випадках, установлених законом [6].

Стаття 27 Кримінального процесуального кодексу України містить правову норму, яка закріпила право слідчого судді приймати рішення про здійснення кримінального провадження в закритому судовому засіданні упродовж всього судового провадження або його окремої частини у разі якщо: обвинуваченим є неповнолітня особа; якщо відбувається розгляд справи про кримінальне правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; при необхідності запобігти розголошенню відомостей про особисте та сімейне життя чи обставин, які принижують гідність особи; якщо здійснення провадження у відкритому засіданні може призвести до розголошення таємниці, яка охороняється законом; за необхідності забезпечення безпеки осіб, які беруть участь в кримінальному провадженні. Законодавчо визначено, що судові рішення, яке було ухвалене у закритому судовому засіданні проголошується прилюдно, однак з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення підлягає подальшому захисту від розголошення [7].

5) Обмеження медійності. В Україні особи, які присутні на судових слуханнях, представники засобів масової інформації можуть проводити в залі судового засідання аудіозапис, фото- та відеозйомку з використанням портативних технічних засобів без отримання спеціального дозволу суду, але з урахуванням обмежень, встановлених законом. Якщо у суду немає заперечень, може також здійснюватися пряма трансляція судового засідання.

Щодо кримінального процесу в Україні, слід звернути увагу на деякі особливості. У ньому кожен, хто присутній у залі судового засідання, має право вести стенограму чи робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Але проводити в залі судового засідання фотозйомку чи відеозапис, транслювати судові засідання по радіо та телебаченню, а також про-

водити звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури можна за наявності ухвали суду, яка приймається з урахуванням думки сторін процесу і можливості проведення таких дій без шкоди для конкретного судового розгляду [7].

Медійність не повинна нашкодити судовому процесу. Так, наприклад, унаслідок опублікування засобами масової інформації запису показів свідка, як вірно зауважує М. Майка, можуть виникнути проблеми із забезпеченням об'єктивності та нейтральності судочинства. Автор оцінює як небажані публікації показів свідків до тих пір, поки не були допитані інші свідки, адже внаслідок такої публікації інші свідки можуть опинитися під впливом розголошених показань, що спотворить їхні власні відповіді. З огляду на забезпечення об'єктивності і нейтральності судового процесу бажано, щоб покази свідків не були опубліковані у ЗМІ до того моменту, поки всі свідки не будуть допитані або до завершення справи [8, с. 36].

6) Етичні межі. Присутність представників громадськості і преси на судових засіданнях – важлива складова громадської участі у функціонуванні судової влади. Водночас, така присутність може бути обмеженою у випадку, якщо громадськими спостерігачами, активістами чи представниками медіа порушується порядок у залі суду. Представники ЗМІ та громадські спостерігачі, присутні у судовому засіданні, зобов'язані дотримуватися етичних правил поведінки, зокрема не заважати процесу, підтримувати порядок у залі суду, дотримуватися інструкцій судді тощо. Показовою у цьому контексті є частина 4 статті 8 Господарського процесуального кодексу України, яка прямо вказує на право суду видалити із зали судових засідань осіб, які перешкоджають веденню судового засідання, здійсненню прав або виконанню обов'язків учасників судового процесу або судді, порушують порядок у залі суду [9].

Інститут участі громадян у здійсненні публічної влади сприяє імплементації демократичних стандартів державності повною мірою, що актуалізується в умовах трансформаційних змін сучасного українського суспільства [10, с. 96]. Керуючись інтересами судового процесу (з міркувань моралі, заради забезпечення порядку в залі судового засідання, з метою захисту прав учасників судового процесу, для збереження особистої інформації, державної чи комерційної таємниці, заради забезпечення національної безпеки тощо) західні демократії на законодавчому рівні закріпили норми, які визначають окремі обмеження щодо можливої участі громадськості у судовому процесі. При цьому, більшість демократичних держав вважають за свій обов'язок у різний спосіб інформувати громадськість про право кожного громадянина брати участь у державному житті, в тому числі через пряму взаємодію з органами державної влади.

Висновки. Розвиток інформаційного суспільства надав громадянам більше можливостей спостереження за роботою судової влади. Громадські активісти, представники засобів масової інформації та науковці нашого часу активно використовують доступні фізичні та цифрові інструменти (офіційні судові сайти, спеціальні інформаційні платформи, оцифровані бази даних) на яких розміщена судова практика для громадського контролю та аналізу роботи судової системи. Ефективна комунікація громадськості та судової влади дозволяє об'єднати їх навколо спільної мети – встановлення справедливості та забезпечення правопорядку.

Участь громадян у функціонуванні публічної влади повинна розглядатися не як право громадянина, але, насамперед, як його почесний обов'язок. Ця практика давно усталена і показала свою ефективність у провідних демократіях світу. Громадська участь у здійсненні судочинства – важливий крок з відновлення довіри до судової влади особливо у державах, де судова система перебуває на етапі її становлення чи реформування.

Межі громадської участі у здійсненні судочинства – важливе питання, яке потребує широкої наукової розробки. Залишення його на периферії наукового знання, значною мірою ускладнить демократичний поступ України на її шляху до євроінтеграції. Якщо участь громадськості у функціонуванні судової системи регламентується законом, то межі такої участі визначаються насамперед балансом між необхідністю забезпечувати правопорядок, збереженням незалежності суду, захистом прав учасників судового процесу з одного боку, і забезпеченням відкритості та прозорості судочинства, з іншого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Наливайко Л.Р., Олійник В.М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства: монографія. Дніпро. 2019. 192 с.

2. Удовика Л., Новоселова В. Природа і зміст довіри до судової влади в Україні крізь призму світового досвіду. *Юридичний вісник*. № 4. 2021. С. 127–142.
3. Hanych M., Smekal H., Benak J. The Influence of Public Opinion and Media on Judicial Decision-Making: Elite Judges' Perceptions and Strategies. *International Journal for Court Administration*. 14 (3). 2023. P. 1–19.
4. Пашковський М.І. Доступ до інформації про кримінальні провадження для проведення наукових досліджень. Правова компетентність в еру цифрової трансформації: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (1 січня – 11 лютого 2024 року, Львів–Торунь), 2024. С. 77–81.
5. Про судоустрій і статус суддів. Закон України № 1402-VIII від 2 червня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19?find=1&text=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81#Text>.
6. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України № 1618-IV від 18 березня 2004 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=%D0%B3%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#Text>.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України № 4651-VI від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
8. Майка М.Б. Значення засобів масової інформації у забезпеченні реалізації права на справедливий суд на стадії перегляду судових рішень. Галицькі студії. *Юридичні науки*. № 1. 2023. С. 35–39.
9. Господарський процесуальний кодекс України. Закон України № 1798-XII від 06 листопада 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
10. Зарічний О.А. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів. 2017. 229 с.

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.27>

ОСКАРЖЕННЯ ПОСТАНОВИ НОТАРІУСА ПРО ВІДМОВУ ВЧИНЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЇ

Менджул М.В.,

*професорка, докторка юридичних наук,
професорка кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9216-0033>*

Заборовський В.В.

*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>*

Феннич В.П.,

*доцент, кандидат юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2649-1322>*

Менджул М.В., Заборовський В.В., Феннич В.П. Оскарження постанови нотаріуса про відмову вчинення нотаріальної дії.

Наукова стаття направлена на розкриття особливостей оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій у судовому порядку. Досліджується значення нотаріальних дій в механізмі реалізації цивільних прав та обов'язків, вказуються наслідки відмови у вчиненні нотаріальної дії.

Розкривається поняття та сутність відмови у вчиненні нотаріальної дії, яка є результатом нотаріального провадження та за своєю природою виступає процесуальною дією нотаріуса. Порівнюються відмова у вчиненні нотаріальної дії нотаріуса з іншими процесуальними діями нотаріального провадження.

Аналізується питання юрисдикції вимоги про оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії нотаріуса та відзначається існування на практиці проблеми розмежування між цивільною та адміністративною юрисдикціями цієї категорії судової справи. Особливо це проявляється у разі оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій, що здійснюють посадові особи органів місцевого самоврядування, які працюють у владних органах.

Відзначається, що оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії здійснюється в цивільному процесі за правилами позовного провадження. У зв'язку з цим вказується на існування певних проблем на практиці під час реалізації права на позов у цій категорії цивільної справи. Зокрема, досліджується ситуація, коли нотаріус, який відмовив у вчиненні нотаріальної дії, не видає з цього приводу постанову, як цього вимагає Закон України «Про нотаріат». Аналізується правова позиція Верховного Суду, що пропонує вихід з такої ситуації та відзначається, що таке вирішення питання ускладнює доступ до правосуддя щодо перевірки законності нотаріальної діяльності при відмові у вчиненні нотаріальної дії.

Досліджується особливість рішення суду при задоволенні позову про відмову у вчиненні нотаріальної дії та проблема незалежності органів нотаріату в зв'язку з цим.

Ключові слова: нотаріус, позов про відмову у вчиненні нотаріальної дії, нотаріальне провадження, судовий контроль за нотаріальною діяльністю, постанова нотаріуса.

Mendzhul M.V., Zaborovskyy V.V., Fennych V.P. Appeal against the notary's decision to refuse to perform a notarial act.

The scientific article is aimed at revealing the features of appealing a refusal to perform notarial acts in court. The significance of notarial acts in the mechanism of exercising civil rights and obligations is investigated, the consequences of refusing to perform a notarial act are indicated.

The concept and essence of refusing to perform a notarial act, which is the result of notarial proceedings and by its nature is a procedural action of a notary, is revealed. The refusal to perform a notarial act by a notary is compared with other procedural actions of notarial proceedings.

The issue of jurisdiction of the claim to appeal a refusal to perform a notarial act by a notary is analyzed and the existence of the problem of demarcation between the civil and administrative jurisdictions of this category of judicial case is noted in practice. This is especially evident in the case of appealing a refusal to perform notarial acts committed by officials of local self-government bodies working in government bodies.

It is noted that the appeal of the refusal to perform a notarial act is carried out in civil proceedings according to the rules of claim proceedings. In this regard, it is indicated that there are certain problems in practice when exercising the right to sue in this category of civil cases. In particular, the situation is studied when a notary who refused to perform a notarial act does not issue a resolution on this issue, as required by the Law of Ukraine "On Notarial Services". The legal position of the Supreme Court is analyzed, which offers a way out of such a situation and it is noted that such a solution to the issue complicates access to justice regarding the verification of the legality of notarial activities in the event of a refusal to perform a notarial act.

The peculiarity of the court decision when satisfying a claim for refusal to perform a notarial act and the problem of the independence of notarial bodies in this regard are studied.

Key words: notary, claim for refusal to perform a notarial act, notarial proceedings, judicial control over notarial activities, notary's resolution.

Постановка проблеми. Цивільний обіг виступає юридичним вираженням ринку товарів, робіт та послуг. Якщо учасники ринку дотримуються встановлених правил переходу прав на товари, виконання робіт та надання послуг, створюються умови для успішного розвитку економіки держави, зростання матеріального благополуччя населення та культурного розвитку суспільства. Виходячи з вищенаведеного, важливе значення відіграє контроль за правомірністю цивільного обігу, що покликаний забезпечити законність переходу прав на матеріальні та нематеріальні блага. Одним із суб'єктів, що покликаний здійснювати такий контроль виступає нотаріус.

Держава, яка позиціонує себе як демократична та правова, має в своєму арсеналі ряд інститутів, діяльність яких спрямована на реалізацію правоохоронних та правозахисних функцій від її імені. Особливе місце серед таких інститутів громадянського суспільства займають нотаріат та адвокатура, правова природа якої неодноразово була предметом нашої наукової розвідки [1-5]. Щодо нотаріату – це інститут превентивного правосуддя, що виконує правоохоронну та правозахисну функції від імені держави. Нотаріус посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності. Він дивиться, щоб нотаріальні дії, за вчиненням яких до нього звертаються фізичні та юридичні особи, відповідали вимогам закону. Якщо це не так, він повинен відмовити у вчиненні нотаріальної дії. Для того, щоб нотаріус не зловживав наданими йому повноваженнями законодавчо визначено перелік підстав відмови у вчиненні нотаріальних дій у ст. 49 Закону України «Про нотаріат». Він відкритий, але зазначено, що інші підстави для відмови у вчиненні нотаріальних дій мають бути передбачені законом (п. 9 ч. 1 т. 49 Закону України «Про нотаріат» [6]).

Разом із тим, поведінка самого нотаріуса ставиться під контроль через можливість оскарження постанови нотаріуса про відмову вчинення нотаріальної дії до суду (ст. 50 Закону України «Про нотаріат»). Подібне право покликано гарантувати права та інтереси особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, а також поставити під судовий контроль нотаріальну діяльність. Таким чином, нотаріальний контроль за цивільним обігом та судовий контроль за нотаріальною діяльністю створюють подвійний контроль за правомірністю суб'єктів цивільних відносин.

Стан опрацювання. Оскарження постанови нотаріуса про відмову вчинення нотаріальної дії було предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців, які займаються дослідженням про-

блем нотаріату (В.В. Баранкова, О.О. Дерій, К.Л. Зілковська, В.В. Комаров, О.О. Крижевська, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, К.І. Чижмарь тощо), але не всі питання теорії та практики, які пов'язані з оскарженням відмови вчинення нотаріальних дій отримали своє вирішення, зберігаючи спірний характер досі. В зв'язку з чим тема дослідження є актуальною та такою, що відповідає вимогам часу.

Метою статті є розкриття механізму оскарження постанови нотаріуса про відмову вчинення нотаріальної дії.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 50 Закону України «Про нотаріат» нотаріальна дія та відмова вчинення нотаріальної дії можуть бути оскаржені до суду. На практиці частіше до суду оскаржується відмова у вчиненні нотаріальної дії.

Нотаріальна діяльність ставиться під адміністративний та судовий контроль. Адміністративний контроль здійснюють органи юстиції, а судовий – суди різноманітних юрисдикцій. Справа в тому, що за нотаріальною діяльністю може бути прямий та непрямий судовий контроль [7, с. 114]. Останній має місце в тому випадку, якщо він поєднується з вирішенням приватноправового чи публічно-правового спору. Наприклад, подається позовна заява про визнання недійсним певного правочину, що був нотаріально посвідчений. Її, залежно від суб'єктного складу, можуть розглянути суди загальної або господарської юрисдикції. В таку справу залучається нотаріус, що посвідчував даний правочин, як третя особа без самостійних вимог. В ній буде вирішуватися приватноправовий спір, що може обґрунтовуватися порушенням порядку вчинення нотаріальних дій. Суд повинен пересвідчитися в наявності такого правопорушення, що опосередковано ставить під судовий контроль нотаріальну діяльність, оскільки прямим завданням суду є вирішення все-таки приватно-правового спору між сторонами справи. Разом із тим, може мати місце прямий судовий контроль за нотаріальною діяльністю, де перевіріці можуть піддаватися два об'єкти: нотаріальна дія та відмова у вчиненні нотаріальної дії. Даний контроль не пов'язаний з вирішенням спору про право між учасниками матеріальних відносин. Він проводиться тільки судом загальної юрисдикції за правилами цивільного процесу.

Відмова у вчиненні нотаріальної дії виступає результатом нотаріального провадження. За своєю природою це процесуальна дія нотаріуса, а не нотаріальна, але вона охоплюється поняттям «нотаріальна діяльність». Справа в тому, що нотаріальна діяльність за думкою багатьох науковців носить процесуальний характер, внаслідок чого щодо неї нерідко вживається термін «нотаріальний процес», а нотаріуса розглядають в якості правозастосовчого органу, діяльність якого регламентується численними загальними та спеціальними правилами нотаріального провадження [8; 9]. Вказані численні процесуальні дії нотаріуса, які супроводжують вчинення нотаріальних дій можна оскаржити до органів юстиції, що ставить їх законність під адміністративний контроль. Проте, єдина процесуальна дія, яка стає об'єктом судового оскарження, виступає відмова у вчиненні нотаріальної дії за прямою вказівкою ч. 1 ст. 50 Закону України «Про нотаріат». Це її вирізняє з поміж усіх інших процесуальних дій нотаріуса та вказує на вагоме значення. Такий її статус зумовлений наслідками вчинення цієї процесуальної дії: особі відмовляють у доступі до нотаріальної дії. У зв'язку з чим вона не в змозі вчинити деякі правочини: укласти заповіт, цивільно-правовий договір, видати довіреність тощо. За своєю природою вчинення нотаріальної дії виступає юридичним фактом, що включається до юридичного складу, який зумовлює виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин. Відсутність такого юридичного факту не дає можливості набути певні цивільні права та обов'язки, які є змістом вказаних правовідносин. Так, відмова нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину не дає можливості набути право власності на спадкове майно. Отже, відмова у вчиненні нотаріальної дії створює перепони в реалізації суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, внаслідок чого особі, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, дається можливість такі перепони оскаржити до суду.

Закон України «Про нотаріат» не вказує до якого суду можна оскаржити відмову у вчиненні нотаріальних дій, але при введенні в дію ЦПК України від 18 березня 2004 р. у Розділі XI «Прикінцеві та перехідні положення» було вказано, що заяви та скарги щодо нотаріальних дій чи відмови в їх вчиненні, подані до набрання чинності цим кодексом, розглядаються за правилами позовного провадження, встановлені цим кодексом (ст. 8). Подібне правило не тільки визначило до якого суду слід звертатися з вимогою про оскарження нотаріальних дій, але й вказало порядок такого звертання: у порядку позовного провадження. В такому разі вимога про оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій повинна бути подана до суду в межах строку позовної давності.

Нотаріальні дії згідно Закону України «Про нотаріат» вчиняють не тільки нотаріуси, але й певні посадові особи органів місцевого самоврядування (ст. 37) та консульських установ (ст. 38). Крім того, заповіти та довіреності можуть посвідчувати широке коло осіб, вказаних у ст. 40 Закону України «Про нотаріат». Незважаючи на те, що значна частина вищевказаних осіб виступають посадовими чи службовими особами суб'єкта владних повноважень, їх відмова вчинити нотаріальну дію оскаржується до загального суду за правилами цивільного судочинства, а не до суду в порядку адміністративної юстиції. Зумовлено це тим, що відмовляючи у вчиненні нотаріальної дії, вони здійснюють не управлінську, а нотаріальну діяльність. На практиці загальні суди нерідко помиляються, відмовляючи відкривати провадження у справі, вказуючи, що вимога про оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій підлягає розгляду за правилами адміністративного судочинства [10], породжуючи проблеми розмежування між двома судовими юрисдикціями [11, с. 1227-1228; 12, с. 77].

Позаяк оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії відбувається в порядку позовного провадження, до суду треба подати позовну заяву. Її оформлення відбувається згідно вимог ст. 175 ЦПК, де обов'язково слід вказати яка нотаріальна дія мала бути вчинена, чому відмовили у вчиненні нотаріальної дії та чому така відмова безпідставна. Необхідним додатком до цієї заяви є докази, серед яких вагоме значення займає постанова нотаріуса про відмову у вчиненні нотаріальної дії. Згідно ст. 49 Закону України «Про нотаріат» нотаріус зобов'язаний на протязі трьох робочих днів винести постанovu про відмову у вчиненні нотаріальної дії. Але її винесення не є загальним правилом, бо нотаріус відмовляє усно. І тільки за бажанням особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії «нотаріус або посадова особа, яка вчиняє нотаріальні дії, зобов'язані викласти причини відмови в письмовій формі і роз'яснити порядок її оскарження» (ч. 4 ст. 49 Закону України «Про нотаріат»). Без цієї постанови суд не зможе в'яснити позицію сторони відповідача в даній цивільній справі, а тому її відсутність на стадії відкриття провадження у справі призводить до винесення ухвал суду про залишення позовної заяви без руху.

Нажаль, на практиці нотаріуси нерідко відмовляються виносити постанovu про відмову у вчиненні нотаріальної дії, роблячи особі, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усне роз'яснення або направляючи їй інакші письмові документи (лист, письмову відповідь тощо), що формально оскаржити не можливо. У такому разі доступ до правосуддя обмежується і окремі науковці пропонують таку поведінку нотаріуса оскаржувати до органів юстиції [13, с. 103]. Але на практиці знайшли вихід із цієї ситуації й в судовому порядку. Так, в одній справі, де нотаріус не хотів належним чином оформити відмову у вчиненні нотаріальної дії, позивач подав до суду позов про визнання неправомірними дій приватного нотаріуса та зобов'язання вчинити передбачені законом дії. Верховний Суд підтвердив правомірність обрання позивачем такого способу захисту [14], оскільки без постанови нотаріуса про відмову вчинення нотаріальної дії він не міг вимагати визнання такої постанови незаконною та її скасування. Але такий спосіб захисту може ускладнити доступ до правосуддя щодо перевірки законності нотаріальної діяльності під час відмови у вчиненні нотаріальної дії, так як він не передбачає судову оцінку підстав відмови у вчиненні нотаріальної дії, яка може мати місце в майбутній цивільній справі, де буде поставлено таке питання.

Вимога про визнання постанови нотаріуса про відмову у вчиненні нотаріальної дії незаконною та її скасування свідчить про її немайновий характер, а тому позовна заява з цього приводу повинна оплачуватися судовим збором у розмірі 1 прожиткового мінімуму для працездатних осіб юридичною особою або 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб фізичною особою (п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про судовий збір») [15]. У разі подання до суду позовної заяви про оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії в електронній формі (через ЄСІТС або на офіційну електронну адресу суду), застосовується коефіцієнт 0,8 для пониження розміру ставки судового збору (ч. 3 ст. 4 Закону України «Про судовий збір»).

Оскільки нотаріальна дія не вчинялася й відбувається оскарження відмови в її вчиненні, на практиці нерідко суди такі позови розглядають у порядку спрощеного позовного провадження з викликом чи без виклику учасників справи до судового засідання. Певною мірою це пояснюється тим, що більшість нотаріальних дій вчиняються на підставі поданих нотаріусу документів, що дає можливість суду здійснити письмове провадження при оскарженні відмови у вчиненні нотаріальної дії.

Розглядаючи позов про оскарження відмови у вчиненні нотаріальної дії суд не праві вирішувати питання, що належать до повноважень нотаріуса. Зокрема, «суд не може підмінити орган, до повноважень якого належить прийняття рішення, яке є предметом оскарження, приймати замість нього своє рішення та давати вказівки, які б свідчили про вирішення питань, які належать до компетенції такого суб'єкта» [16]. Незважаючи на таку правову позицію Верховного Суду, в узагальненні практики розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні наводяться приклади резолютивних частин рішень судів у справах про задоволення позову про оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій, де суд прямо по тексту зобов'язує нотаріуса вчинити певну нотаріальну дію (видати свідоцтво про право на спадщину, посвідчити договір купівлі-продажу тощо) [17]. Вважаємо, що такий підхід суперечить принципу незалежності діяльності органів нотаріату.

Також суд не вправі вчинити нотаріальну дію, якщо позивач надав йому всі необхідні документи для цього, особливо, якщо таких документів він не надавав нотаріусу. Це має бути підставою для нового звернення до нотаріуса про вчинення нотаріальної дії.

Висновки. Оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій до суду покликане забезпечити законність у нотаріальній діяльності та в перспективі гарантувати правомірність цивільного обігу. Належний розгляд цивільних справ за позовом про оскарження відмови у вчиненні нотаріальних дій відповідно до вимог закону направлено на захист прав та інтересів осіб, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Адвокатура як правозахисна інституція громадянського суспільства. *Верховенство права та правова держава: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 14-15 вересня 2018 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. С. 149–152.
2. Заборовський В.В. Місце і роль адвокатури як інституту громадянського суспільства. *Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 11-12 травня 2018 р.). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. С. 43–47.
3. Заборовський В.В., Бисага Ю.М., Булеца С.Б. Правовий статус адвоката: проблеми теорії та практики: монографія. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 650 с.
4. Заборовський В.В. Особливості правового статусу адвоката-представника в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 35. Ч. 2., Т. 3. С. 161–168.
5. Заборовський В.В., Орлова О.С., Манзюк В.В. Особливості професійної діяльності адвоката та української адвокатури в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 279–284. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.50>.
6. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.
7. Зілковська К.Л. Судовий контроль за вчиненням нотаріальних дій. *Юридичний вісник*. 2011. №4. С. 112–115.
8. Крижевська О.О. Загальні положення про передумови виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Випуск 69. С. 108–113.
9. Дерій О.О. Підстави виникнення нотаріальних процесуальних правовідносин. *Цивілістична процесуальна думка*. 2019. №2. С. 18–25.
10. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 22 жовтня 2019 р. у цивільній справі №522/17343/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85114307> (дата звернення: 07.12.2024).
11. Курс цивільного процесу: підручник / В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків: Право, 2011. 1352 с.
12. Комаров В.В., Баранкова В.В. Нотаріат в Україні: підручник. Харків: Право, 2011. 384 с.
13. Зілковська К.Л. Судовий порядок оскарження нотаріальних дій та відмови в їх вчиненні: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 181 с.

14. Постанова Верховного Суду від 12 грудня 2018 р. у цивільній справі № 635/1733/18-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78680467> (дата звернення: 07.12.2024)
15. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 14. Ст. 87.
16. Постанова Верховного Суду від 1 березня 2021 р. у цивільній справі №473/1878/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937> (дата звернення: 07.12.2024).
17. Про судову практику розгляду справ про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 лютого 2014 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00137> (дата звернення: 07.12.2024).

УДК 347.963

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.28>

ПРИНЦИПИ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Михайлюк С.С.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу
«Національна академія управління»
ORCID: 0009-0006-3500-9242
e-mail: Sergiy.Mihayluk1981@gmail.com

Михайлюк С.С. Принципи прокурорського самоврядування в Україні.

Стаття присвячена визначенню поняття та характеристиці принципів прокурорського самоврядування в Україні.

Визначено, що принципами прокурорського самоврядування є основні засадничі ідеї, положення, вимоги, що характеризують сутність та зміст прокурорського самоврядування, порядку його здійснення, відображають основні його закономірності.

Звернуто увагу, що існування самого прокурорського самоврядування вже визначається як принцип організації прокуратури. Сформовано систему принципів прокурорського самоврядування, до якої віднесено принципи спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів, виборності, колегіальності, прозорості, заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення прокурорами своїх повноважень.

Проведено аналіз кожного з зазначених принципів.

Звернуто увагу на те, що серед усіх завдань прокурорського самоврядування, одним з найбільш важливих є те завдання, яке спрямоване на зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність. У зв'язку з цим сформульовано самостійний принцип прокурорського самоврядування – принцип спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів.

Принцип виборності означає те, що органи прокурорського самоврядування формуються шляхом проведення виборів. Гарантією реалізації принципу виборності є право кожного прокурора обирати та бути обраним у органи прокурорського самоврядування. Звернуто увагу на неузгодженості використання у законодавстві термінів «обрання» та «призначення».

Принцип колегіальності як принцип прокурорського самоврядування є органічним продовженням самої сутності самоврядування як колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності. Звернуто увагу, що колегіальність в діяльності органів прокурорського самоврядування різко контрастує з іншою формою вирішення питань у прокуратурі – єдиноначальністю.

При характеристиці прозорості як принципу прокурорського самоврядування визначено, що прозорість можна розглядати як внутрішню, так і зовнішню. Принцип заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення прокурорами своїх повноважень означає, що ці органи не вправі в будь-який спосіб впливати на прийняття прокурорами своїх рішень при виконанні визначених законом функцій прокуратури.

За наслідками дослідження сформульовано пропозицію щодо вдосконалення законодавства.

Ключові слова: прокурорське самоврядування, принципи прокурорського самоврядування, принципи організації та діяльності прокуратури, прокурор, незалежність прокурора, виборність, прозорість, колегіальність, повноваження прокурора.

Mykhailiuk S.S. Principles of prosecutorial self-government in Ukraine.

The article is aimed at defining the concept and characterising the principles of prosecutorial self-government in Ukraine.

It is determined that the principles of prosecutorial self-government are the basic fundamental ideas, provisions and requirements which characterise the essence and content of prosecutorial self-government, the procedure for its implementation, and reflect its main regularities.

The author notes that the existence of prosecutorial self-government itself is already defined as a principle of prosecution organisation. The author forms a system of principles of prosecutorial self-government which includes the principles of prosecutorial self-government aimed at ensuring independence of prosecutors, election, collegiality, transparency, and prohibition of interference by prosecutorial self-government bodies with the exercise of prosecutors' powers.

The author analyses each of these principles.

It is noted that among all the tasks of prosecutorial self-government, one of the most important is the task aimed at strengthening the independence of prosecutors and protection against interference in their activities. In this regard, an independent principle of prosecutorial self-government has been formulated – the principle of prosecutorial self-government aimed at ensuring the independence of prosecutors.

The principle of election means that the prosecutorial self-government bodies are formed by holding elections. The right of each prosecutor to elect and be elected to the bodies of prosecutorial self-government is a guarantee of the principle of election. Attention is drawn to the inconsistencies in the use of the terms 'election' and 'appointment' in the legislation.

The principle of collegiality as a principle of prosecutorial self-government is an organic continuation of the very essence of self-government as a collective decision-making by prosecutors on internal matters. It is noted that collegiality in the activities of prosecutorial self-government bodies is in sharp contrast to another form of resolving issues in the prosecutor's office - sole authority.

When describing transparency as a principle of prosecutorial self-government, the author determines that transparency can be considered both internal and external. The principle of prohibition of interference by prosecutorial self-government bodies with the exercise of powers by prosecutors means that these bodies have no right to influence in any way the decision-making of prosecutors in the course of performing the functions of the prosecution defined by law.

Based on the results of the study, the author formulates a proposal for improving the legislation.

Key words: prosecutor's self-government, principles of prosecutor's self-government, principles of organization and operation of the prosecutor's office, prosecutor, independence of the prosecutor, election, transparency, collegiality, powers of the prosecutor.

Постановка проблеми. Ані законодавство про прокуратуру, ані правова наука фактично не визначають переліку принципів прокурорського самоврядування. Поміж тим, наприклад, щодо окремих інших інститутів професійного самоврядування, принципи такого самоврядування визначаються нормативно. Так, наприклад, щодо адвокатського самоврядування, то ст. 43 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка має назву «Засади адвокатського самоврядування», чітко визначає, що адвокатське самоврядування ґрунтується на принципах виборності, гласності, обов'язковості для виконання адвокатами рішень органів адвокатського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів адвокатського самоврядування у професійну діяльність адвоката. Спеціальна стаття 46 «Засади самоврядування приватних виконавців» Закону «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» визначає такі засади цього самоврядування – виборності, гласності, підзвітності та обов'язковості для виконання приватними виконавцями рішень органів самоврядування приватних виконавців. Таким чином, правова наука повинна сформулювати та обґрунтувати коло принципів прокурорського самоврядування задля їх нормативного закріплення.

Мета дослідження полягає у визначенні та характеристиці тих основних принципів, на яких ґрунтується прокурорське самоврядування в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Проблему принципів організації та діяльності прокуратури загалом та тих правових засад, на яких ґрунтується прокурорське самоврядування в Україні, досліджувало багато науковців, а саме такі як В.В. Берч, В.В. Долежан, Л.С. Драгомирецька, Д.С. Дячков, Л.Ю. Європіна, І.М. Козьяков, С.К. Костенко, М.В. Косюта, В.І. Малюга, А.А. Матвієць, О.І. Медведько, М.І. Мичко, Н.О. Рибалко, М.В. Руденко, С.В. Подкопаєв, Ю.Є. Полянський, О.З. Хотинська-Нор, М.К. Якимчук та інші. Однак, проблематика безпосереднього визначення принципів прокурорського самоврядування та їх аналіз проведено у правовій науці ще не було.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яка інша правова діяльність, прокурорське самоврядування здійснюється в Україні на певних принципах.

У науці принципи права розглядаються через поняття засад, основних положень чи вимог. Поняття «принцип» має латинське походження, його основою є латинське слова «principium», яке

означає «начало», «основа». Принцип є те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [1, с. 547]. Принципами є такі засадничі ідеї права, які визначають зміст і спрямованість його норм та характеризуються системністю, взаємоузгодженістю, універсальністю, загальнообов'язковістю, стабільністю, предметною визначеністю, загальнозначущістю й регулятивністю [2, с. 42].

Враховуючи наведене, під принципами прокурорського самоврядування варто було б розуміти основні засадничі ідеї, положення, вимоги, що характеризують сутність та зміст прокурорського самоврядування, порядку його здійснення, відображають основні його закономірності.

Відсутність нормативно закріпленого переліку принципів прокурорського самоврядування у Законі «Про прокуратуру», звичайно, не свідчить про відсутність таких принципів загалом. Слід враховувати, що відповідно до загальних положень теорії права принципи права можуть бути як прямо, так і опосередковано закріплені у праві. Таким чином, принципи прокурорського самоврядування можна визначити шляхом аналізу законодавства про прокуратуру, яке врегульовує інститут прокурорського самоврядування.

Насамперед, важливим вважаємо зауважити, що існування самого прокурорського самоврядування вже визначається як принцип організації прокуратури. Самостійний принцип прокурорського самоврядування виокремлюють у науці, зокрема, такі науковці як В.В. Берч [3, с. 183] та Д.С. Д'ячков [4, с. 106].

Так, наприклад, Д.С. Д'ячков зауважує, що запровадження в законодавстві про прокуратуру прокурорського самоврядування є настільки важливими, що вимагають окреслення самостійного принципу організації прокуратури в Україні – принципу прокурорського самоврядування [4, с. 106-107]. Цей принцип він визначає як засаду організації прокуратури, згідно з якою вирішення окремих визначених законодавством питань внутрішньої діяльності прокуратури здійснюється самими прокурорами самостійно, безпосередньо або через сформовані органи самоврядування [4, с. 108-109].

Безумовно вважаємо за необхідне погодитися з висловленим у науці твердженням про необхідність виокремлення самостійного принципу організації прокуратури – принципу прокурорського самоврядування. Це пояснюється, насамперед, тими фундаментальними завданнями, які стоять перед прокурорським самоврядуванням відповідно до законодавства – забезпечення організаційної єдності функціонування органів прокуратури, підвищення якості роботи прокурорів, зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність, визначення потреб кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення прокурорів тощо.

Поряд з цим, вважаємо, що прокурорське самоврядування як певна діяльність також здійснюється на окремо визначених принципах.

Ю.Є. Полянський на підставі відповідного положення Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» пропонує визначити такі принципи прокурорського самоврядування як виборності, гласності, обов'язковості для виконання прокурорами рішень органами прокурорського самоврядування, підзвітності, заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення повноважень прокурора [5, с. 37]. Вважаємо, що загалом з таким окресленням переліку принципів можна погодитися. В той же час, наприклад, вважаємо, що такий перелік принципів не можна вважати повним, як і з не усіма запропонованими принципами можна погодитися. Вважаємо, що не варто визначати принципом прокурорського самоврядування такий принцип як обов'язковість для виконання прокурорами рішень органами прокурорського самоврядування, оскільки відповідна засада не вбачається з законодавства про прокуратуру. Крім того, варто було б принцип гласності розглядати більш широко та визначати існування принципу прозорості прокурорського самоврядування.

Вважаємо, що принципами прокурорського самоврядування можна вважати такі принципи як принцип спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів, виборності, колегіальності, прозорості, заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення прокурорами своїх повноважень. Охарактеризуємо коротко кожний з них.

Принцип спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів. Система принципів прокурорського самоврядування обов'язково повинна містити у своєму складі принцип чи принципи, які характеризують функціональну спрямованість прокурорського самоврядування, його основне призначення. Без цього система таких принципів буде неповною. У зв'язку з цим вважаємо, що одним з важливих принципів прокурорського самовря-

дування є принцип спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів. Така визначальна спрямованість прокурорського самоврядування вбачається як з норм вітчизняного законодавства, так і з міжнародних стандартів прокурорського самоврядування, які загалом окреслюють сутність відповідного принципу.

Так, серед усіх завдань прокурорського самоврядування, визначених ст.65 Закону «Про прокуратуру», одним з найбільш важливих є завдання, визначене п. 2 ч. 1 цієї статті, а саме те, що прокурорське самоврядування здійснюється з метою зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність. Стаття 16 Закону, яка врегульовує гарантії незалежності прокурора, прямо визначає, що незалежність прокурора забезпечується функціонуванням органів прокурорського самоврядування. Прокурор має право звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до Ради прокурорів України, яка зобов'язана невідкладно перевірити і розглянути таке звернення за його участю та вжити в межах своїх повноважень, передбачених цим Законом, необхідних заходів для усунення загрози (ч. 6 ст. 16 Закону).

Розділ III Висновку Консультативної ради європейських прокурорів (КРЕП) № 18 (2023) про Ради прокурорів як ключові органи прокурорського самоврядування, ухваленого у Страсбурзі 20 жовтня 2023 року, називається «Загальна місія Рад прокурорів: забезпечувати незалежність прокурорів та верховенство права». Пункт 26 цього Висновку визначає, що КРЕП прямо рекомендувала статус прокурорів, який забезпечував би їх зовнішню та внутрішню незалежність та автономію, бажано за допомогою положень вищого правового рівня та гарантії їх застосування незалежним органом, таким як Рада прокурорів, зокрема щодо питань призначення / обрання, служби та дисциплінарних питань, які мають регулюватися чіткими та добре зрозумілими процесами та процедурами [6].

Таким чином, як вітчизняне законодавство, так і європейські стандарти у сфері судочинства виходять з того, що незалежність прокурорів гарантується існуванням спеціально створених автономних та незалежних органів в системі прокуратури, а прокурори повинні здійснювати свої повноваження незалежно від будь-якого контролю з боку виконавчої і законодавчої влади та без неправомірного тиску з середини прокурорської системи. Зазначене складає суть відповідного принципу спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів.

Принцип виборності означає, що органи прокурорського самоврядування формуються шляхом проведення виборів. Гарантією реалізації принципу виборності, на наш погляд, є право кожного прокурора обирати та бути обраним у органи прокурорського самоврядування, яке реалізується ним вже лише за самим фактом належності прокурора до прокурорського корпусу.

Так, ст.69 Закону «Про прокуратуру» визначає, що делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів обирають: 1) збори прокурорів Офісу Генерального прокурора – шість прокурорів Офісу Генерального прокурора; 2) збори прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури – три прокурори Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; 3) збори прокурорів обласних прокуратур – по три прокурори від кожної обласної прокуратури; 4) збори прокурорів окружних прокуратур – по два прокурори від кожної окружної прокуратури. Делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів обираються шляхом таємного голосування простою більшістю голосів з числа вільно висунутих альтернативних кандидатів.

Стаття 67 Закону передбачає, що всеукраїнська конференція прокурорів обирає членів Вищої ради правосуддя, призначає членів Ради прокурорів України, відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження.

З аналізу положень ст. 67 та 69 Закону вбачається, що делегати на всеукраїнську конференцію прокурорів обираються, а члени Ради прокурорів України призначаються. Таким чином, у зазначених положеннях Закону вживається таких два, очевидно, відмінних між собою поняття як «обрання» та «призначення», зокрема, визначення делегатів на всеукраїнську конференцію прокурорів відбувається шляхом їх обрання, а визначення членів Ради прокурорів України відбувається шляхом їх призначення. Однак, якщо проаналізуємо додатково й ч. 3 ст. 71 Закону «Про прокуратуру», то помітимо, що вона визначає зовсім інший спосіб формування Ради прокурорів України у порівнянні зі ст. 67 Закону – Рада є повноважною за умови *обрання* (виділено нами – С.М.) не менше одинадцяти членів. Таким чином, у цьому положенні Закон всупереч положенню ст. 67 Закону вказує на те, що визначення членів Ради прокурорів України здійснюється шляхом їх обрання. Фактично, на наш погляд, можна зробити висновок про те, що Закон не вбачає відмінностей між цими поняттям, розуміючи їх як синоніми.

Однак, якщо проаналізувати терміни «обрання» та «призначення» з позиції теорії права, то помітимо, що ці поняття між собою мають суттєві відмінності. Так, наприклад, у правовій науці досить часто у певних сферах правовідносин виокремлюється навіть самостійний принцип – принцип поєднання виборності і призначуваності. Зокрема, такий самостійний принцип науковці вбачають в діяльності публічної адміністрації [7, с. 524], або ж розглядають його як основний принцип організації і діяльності державного апарату [8, с. 166]. При цьому акцентується увага на тому, що обрання відрізняється від призначення тим, що при обранні відбуваються вибори з альтернативністю кандидатур, хоча, при цьому, сама процедура може бути схожою (наприклад, відбуватиметься голосування). Зазвичай обранню віддається перевага, коли необхідно забезпечити високий ступінь довіри населення та високий рівень легітимності влади. Призначення ж застосовується у тих випадках, коли пріоритет віддається фаховості, діловим якостям кандидатів на посаду [9].

На наш погляд, з урахуванням того, що Рада прокурорів України є колегіальним органом, яка формується іншим колегіальним органом – всеукраїнською конференцією прокурорів, та основою формування Ради є вибори, більш доцільно говорити саме про обрання членів Ради прокурорів, а не їх призначення. Відтак, вважаємо, що з метою узгодження положень ст. 67 та 69 Закону «Про прокуратуру» п. 3 ч. 2 ст. 67 Закону «Про прокуратуру» вимагає удосконалення – його варто було б викласти у такій редакції: «(3) обирає членів Ради прокурорів України, відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження».

Принцип **колегіальності** як принцип прокурорського самоврядування є органічним продовженням самої сутності самоврядування як колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності. Однак, цей принцип має й самостійне значення, яке полягає в тому, що всі питання, які відносяться до відання прокурорського самоврядування, вирішуються органами прокурорського самоврядування колегіально, а прокурори як члени цих колегіальних органів мають рівні права та обов'язки між собою.

На сьогодні ст. 66 Закону «Про прокуратуру» визначає дві організаційні форми прокурорського самоврядування – всеукраїнську конференцію прокурорів та Раду прокурорів України. Як вбачається, обидва цих органи є колегіальними. Відтак, колегіальність є основною зовнішньою формою вирішення питань органами прокурорського самоврядування.

Зазвичай вирішення усіх питань органами прокурорського самоврядування відбувається більшістю голосів. Через це можна зауважити, що функціонування прокурорського самоврядування здійснюється на демократичних засадах, які передбачають вирішення правових питань більшістю голосів. Вбачається, що принцип колегіальності як принцип прокурорського самоврядування невід'ємно пов'язаний з таким окремим принципом організації та діяльності прокуратури, як принцип демократизму. Як обґрунтовано зазначає Д.С. Дячков, аналіз діючого законодавства про прокуратуру дозволяє знайти окремі прояви демократизму в організації та діяльності прокуратури, наприклад, через прийняття рішень колегіальними органами чи колективними утвореннями в системі прокуратури, насамперед, органами прокурорського самоврядування – всеукраїнською конференцією прокурорів, Радою прокурорів України, Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією прокурорів, зборами прокурорів [4, с. 79-80].

В той же час, слід зауважити, що колегіальність в діяльності органів прокурорського самоврядування різко контрастує з іншою формою вирішення питань у прокуратурі – єдиноначальністю. При чому, саме єдиноначальність визначається одним з основних принципів діяльності прокуратури. Згідно з цим принципом кожний прокурор в межах своїх повноважень вирішує усі службові питання, приймає рішення одноособово і самостійно, а не колегіально. Однак, з урахуванням існування колегіальності як форми вирішення питань органами прокурорського самоврядування, справедливими, на наш погляд, є думки тих науковців, які не обмежуються виключно існуванням єдиноначальності у прийнятті рішень у прокуратурі та вбачають існування комплексного підходу у вирішення питань у прокуратурі, а відтак, і виокремлюють комплексний принцип організації та діяльності прокуратури – принцип поєднання єдиноначальності та колегіальності [10, с. 33]. Щодо ж прокурорського самоврядування, то варто говорити про наявність такого його принципу як принцип колегіальності.

Ще одним принципом прокурорського самоврядування варто визначити **принцип прозорості**. Стаття 3 Закону «Про прокуратуру» визначає, що діяльність прокуратури ґрунтується на засаді прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади

прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання. Оскільки положення Закону про прозорість стосується діяльності усієї прокуратури, зокрема, і органів прокурорського самоврядування, варто говорити і про існування такого принципу прокурорського самоврядування як принцип прозорості. Прозорістю повинна визначатися діяльність усіх органів прокурорського самоврядування.

Вважаємо, що прозорість у діяльності прокурорського самоврядування варто розглядати як внутрішню, так і зовнішню.

Внутрішня прозорість у діяльності прокурорського самоврядування передбачає відкритість для усіх прокурорів інформації з тих питань, які відносяться до компетенції органів прокурорського самоврядування, можливість їх знайомитися з документами, отримувати копії цих документів тощо. Зовнішня ж прозорість означає, що інформація про прокурорське самоврядування є відкритою для широкої громадськості, може висвітлюватися у пресі та на телебаченні, обговорюватися у мережі Інтернет тощо.

З положень Закону «Про прокуратуру» вбачається відкрите обговорення прокурорами тих питань, які віднесені до повноважень органів прокурорського самоврядування. Зокрема, наприклад, ст. 67 Закону передбачає, що всеукраїнська конференція прокурорів заслуховує звіт Ради прокурорів України про виконання завдань органів прокурорського самоврядування, стан фінансування та організаційного забезпечення діяльності прокуратури. Стаття 68 Закону визначає, що делегати всеукраїнської конференції прокурорів та особи, запрошені на неї, повідомляються про день проведення конференції та питання, що виносяться на її розгляд, не пізніше ніж за тридцять днів до початку конференції. Пункт 6.6 Положення про раду прокурорів України, затвердженого Всеукраїнською конференцією прокурорів 27.04.2017, передбачає, що до участі у роботі Ради прокурорів за рішенням її голови можуть бути запрошені Генеральний прокурор та його заступники, керівники регіональних і місцевих прокуратур, прокурори під час розгляду їхніх заяв, у разі необхідності – посадові особи державних органів, представники засобів масової інформації, урядових, громадських організацій та інші.

Досить важливим принципом прокурорського самоврядування слід визначити те нормативне положення, яке визначає взаємовідносини прокурорського самоврядування як колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури з прокурорами як суб'єктами прийняття рішень в межах виконання ними функцій прокуратури. Таким чином, важливо окреслити межі впливу прокурорського самоврядування на прокурорські правовідносини та здійснення прокурорами своїх повноважень. Вважаємо, що такий принцип слід визначити як **принцип заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення прокурорами своїх повноважень**.

Прокурорське самоврядування як і будь-яке інше самоврядування є одним з видів управління, яке має специфічну мету та завдання. Воно спрямоване на об'єднання прокурорського корпусу задля вирішення спільних проблем. У зв'язку з цим, органи прокурорського самоврядування за своєю правовою природою є органами управління, які відповідно до встановлених державною приписів та за дорученням прокурорського корпусу виконують ці завдання шляхом забезпечення незалежності прокурорів, захисту прокурорів від втручання у здійснення ними повноважень прокурора, підтримання високого професійного рівня прокурорів та створення спеціальних інструментів для більш ефективного виконання прокурорами своїх повноважень. В той же час слід чітко розуміти, що органи прокурорського самоврядування не мають жодних повноважень у відносинах виконання прокурорами своїх повноважень, вони не вправі в будь-який спосіб впливати на прийняття прокурорами своїх рішень як учасниками тих відносин, в які вони вступають з метою виконання визначених законом функцій прокуратури.

Так, згідно зі ст. 5 Закону функції прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Як уже зазначалося вище, ст. 16 Закону «Про прокуратуру» визначає, що незалежність прокурора забезпечується функціонуванням органів прокурорського самоврядування. Зокрема, прокурор має право звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до Ради прокурорів України, яка зобов'язана невідкладно перевірити і розглянути таке звернення за його участю та вжити в межах своїх повноважень, передбачених цим Законом, необхідних заходів для усунення загрози.

Однак, досить важливим є й те, що ця стаття Закону визначає також, що здійснюючи функції прокуратури, прокурор є незалежним від будь-якого незаконного впливу, тиску, втручання і керується у своїй діяльності лише Конституцією та законами України. Відтак, прокурор є незалежним також і від органів прокурорського самоврядування, які не мають жодних повноважень впливати на прийняття прокурором своїх рішень в межах прокурорської діяльності.

Висновки. Визначено, що принципами прокурорського самоврядування є основні засадничі ідеї, положення, вимоги, що характеризують сутність та зміст прокурорського самоврядування, порядку його здійснення, відображають основні його закономірності. Принципами прокурорського самоврядування є принципи спрямованості прокурорського самоврядування на забезпечення незалежності прокурорів, виборності, колегіальності, прозорості, заборони втручання органів прокурорського самоврядування у здійснення прокурорами своїх повноважень.

Пропонуємо пункт 3 частини 2 статті 67 Закону «Про прокуратуру» викласти у такій редакції: «3) обирає членів Ради прокурорів України, відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Словник іншомовних слів; за ред. О.С. Мельничук. К.: голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с
2. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43.
3. Берч В.В. Конституційно-правові засади організації та функціонування прокуратури: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право 2022. № 74. Том 2. С. 181–184.
4. Д'ячков Д.С. Принципи організації та діяльності прокуратури України в умовах її реформування: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», 2018. 225 с.
5. Полянський Ю.Є. Окремі питання функціонування прокурорського самоврядування в Україні. *Юридичний вісник*. 2018. № 2. С. 33–38.
6. Висновок КРЕП № 18 (2023) про Ради прокурорів як ключові органи прокурорського самоврядування. URL: <https://rm.coe.int/opinion-no-18-2023-ukrainian/1680aee41f>.
7. Кравцова Т.М., Солонар А.В. Поняття та принципи діяльності публічної адміністрації. *Форум права*. 2010. № 4. С. 522–525. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10ktmdpa.pdf>.
8. Столбовий В.М. Принципи публічної служби у сфері національної безпеки України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3. Vol. 1. Р. 166–171.
9. Співвідношення органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та місцевого самоврядування, їх спільні риси та особливості. URL: <https://studfile.net/preview/16497018/page:6>.
10. Рибалка Н.О. Управління органами прокуратури України в умовах реформування: адміністративно-правові засади: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07, Харків, 2013. 343 с.

УДК 342.56

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.29>

РОЗВИТОК ДЕОНТОЛОГІЧНИХ ЗАСАД ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ СУДОЧИНСТВА

Парасюк В.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-8195-7597*

Стецюк Н.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9079-5868*

Здреник І.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права,
конституційного та приватного права,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-8645-0701*

Парасюк В.М., Стецюк Н.В., Здреник І.В. Розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу в умовах діджиталізації судочинства.

Дослідження присвячене аналізу впливу діджиталізації судочинства на розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу. У сучасних умовах цифрові технології стають невід'ємною частиною правової системи, змінюючи традиційні методи роботи суддів, адвокатів, слідчих та інших фахівців. Впровадження електронних систем управління справами, онлайн-конференцій та цифрових комунікаційних інструментів сприяє підвищенню ефективності та доступності судових послуг, скороченню часу розгляду справ та зменшенню ризиків корупції. Проте, цей процес супроводжується викликами, такими як забезпечення кібербезпеки, захист персональних даних та необхідність рівного доступу до цифрових ресурсів для всіх учасників процесу. Діджиталізація також впливає на етичні норми та професійну відповідальність учасників судового процесу. Підвищення прозорості судових процесів вимагає від фахівців дотримання принципів чесності та відкритості, а також забезпечення конфіденційності інформації. Використання електронних засобів комунікації накладає вимогу підтримання високих стандартів етики у віртуальному просторі, що включає уникнення конфліктів інтересів та забезпечення справедливості у взаємодії між сторонами процесу. Одним із ключових аспектів дослідження є необхідність постійного професійного навчання та адаптації до швидких технологічних змін. Учасники судового процесу повинні освоювати нові цифрові інструменти, розуміти їхні можливості та ризики, що сприяє розвитку етичної свідомості та професійної компетентності. Це забезпечує високу якість судових рішень та підвищує довіру громадськості до судової системи. Висновки дослідження підкреслюють, що діджиталізація судочинства є каталізатором для розвитку деонтологічних засад професійної діяльності, сприяючи створенню більш прозорої, справедливої та надійної судової системи. Інтеграція цифрових технологій не лише підвищує ефективність судових процесів, але й формує нові етичні стандарти, які є фундаментом для сучасної правової практики.

Ключові слова: діджиталізація, судочинство, деонтологічні засади, професійна діяльність, етичні норми, кібербезпека, захист даних, прозорість, професійна відповідальність, цифрові технології.

Parasiuk V.M, Stetsiuk N.V., Zdrenyk I.V. Development of deontological principles for professional activities of judicial process participants in the context of judiciary digitalization.

This research is dedicated to analyzing the impact of judiciary digitalization on the development of deontological principles of professional activities of judicial process participants. In modern conditions, digital technologies become an integral part of the legal system, changing the traditional methods of work of judges, lawyers, investigators, and other specialists. The implementation of electronic case management systems, online conferences, and digital communication tools enhances the efficiency and accessibility of judicial services, reduces the time for case review, and decreases the risks of corruption. However, this process is accompanied by challenges such as ensuring cybersecurity, protecting personal data, and providing equal access to digital resources for all participants. Digitalization also affects the ethical norms and professional responsibility of judicial process participants. Enhancing the transparency of judicial processes requires professionals to adhere to principles of honesty and openness, as well as ensuring the confidentiality of information. The use of electronic communication tools imposes the need to maintain high ethical standards in the virtual space, including avoiding conflicts of interest and ensuring fairness in interactions between parties. One of the key aspects of the study is the necessity for ongoing professional training and adaptation to rapid technological changes. Participants in the judicial process must master new digital tools, understand their capabilities and risks, which promotes the development of ethical awareness and professional competence. This ensures high quality of judicial decisions and increases public trust in the judicial system. The conclusions of the study emphasize that the digitalization of the judiciary is a catalyst for the development of deontological principles of professional activity, contributing to the creation of a more transparent, fair, and reliable judicial system. The integration of digital technologies not only enhances the efficiency of judicial processes but also forms new ethical standards, which are the foundation for modern legal practice.

Key words: digitalization, judiciary, deontological principles, professional activity, ethical norms, cybersecurity, data protection, transparency, professional responsibility, digital technologies.

Постановка проблеми. Діджиталізація судочинства стає невід’ємною складовою сучасної правової системи, значно впливаючи на професійну діяльність усіх учасників судового процесу. Впровадження цифрових технологій змінює традиційні методи роботи, забезпечуючи нові інструменти для ефективного управління справами, обміну інформацією та комунікації між сторонами. Це вимагає від суддів, адвокатів, слідчих та інших фахівців адаптації до нових умов, підвищення кваліфікації та освоєння сучасних технологічних рішень. Однією з ключових переваг діджиталізації є підвищення ефективності та доступності судових послуг. Електронні системи управління справами дозволяють скоротити час розгляду справ, зменшити паперову тяганину та спростити доступ до необхідної інформації. Онлайн-конференції та електронні документи роблять судовий процес більш прозорим та зручним як для учасників процесу, так і для громадськості. Це сприяє зменшенню корупційних ризиків та підвищенню довіри до судової системи. Проте, процес діджиталізації супроводжується певними викликами, які потребують уваги та вирішення. Серед них – забезпечення кібербезпеки, захисту персональних даних та забезпечення рівного доступу до цифрових ресурсів для всіх учасників процесу. Крім того, необхідно враховувати технічну підготовку персоналу та можливі опору змінам з боку деяких фахівців. Вирішення цих питань є важливим аспектом успішної інтеграції цифрових технологій у судову практику.

Сьогодні діджиталізація судочинства заслуговує особливої уваги через швидкі темпи технологічного розвитку та глобальні виклики, такі як пандемія COVID-19, яка продемонструвала необхідність дистанційних рішень у правовій сфері. Крім того, модернізація судової системи сприяє гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та підвищенню конкурентоспроможності правової професії. Інвестування у цифрові інструменти та навчання фахівців сьогодні забезпечує стабільність та ефективність судової системи в майбутньому, відповідаючи вимогам часу та очікуванням суспільства. Все це суттєво актуалізує обрану тему дослідження, особливо в умовах діджиталізації судочинства.

Важливо охарактеризувати подальший процес дослідження через визначення структури статті. Відтак, структура статті передбачає аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування мети й завдання дослідження. Висвітлення ключових методів досягнення мети дослідження. Виклад основного матеріалу й формування висновків по результатам дослідження.

Стан опрацювання проблематики. Зауважимо, що важливі аспекти дослідження проблем розвитку судового процесу розкривалися в роботах таких вчених, як О. Гринюк, І. Козлов, С. Білан, К. Савченко, Ю. Олійник, Л. Яременко, Е. Кучер, Р. Головка, І. Соколов, О. Костюк, К. Бондар, Я. Петрів, Ж. Ткач, О. Литвин, Г. Кучма, З. Степаненко. Є. Мороз, А. Лисенко, Р. Бойко, Л. Кучма, М. Левченко, О. Гончар, І. Павлюк, Д. Миронов, В. Кравчук, М. Шевчук, Л. Шевченко, Р. Тарасюк та ін. До прикладу, розгляд електронних правочинів у цивільному праві України здійснювався Н.Є. Блажівською [1], де автор аналізує їх правову природу та вплив на судову практику. Інформаційне суспільство та його вплив на законодавче регулювання в Україні розглядаються в роботі Дубова Д.В., Ожевана М.А. та Гнатюка С.Л. [2], де акцент робиться на глобальні виклики та національні можливості цього процесу.

Важливе місце займає вивчення впровадження інформаційних технологій у судочинстві, що описано у матеріалах конференції під редакцією Н.Ю. Голубевої [3]. Особливості використання експертиз у судочинстві України висвітлюються у науково-практичному посібнику за ред. В.Г. Гончаренка та І.В. Гори [4]. Білозерська Є.І. [5] аналізує електронні докази в нотаріальному процесі, звертаючи увагу на їх юридичну значущість та проблематику. Дорошенко О.Ф. досліджує використання судової експертизи як засобу доказування у цивільних справах [6]. Даниленко С.І. [7] обговорює інформаційне суспільство в контексті цивілізаційного вибору України, що має вплив на судочинство. Робота Голубевої Н.Ю. [8] акцентує увагу на впровадженні інформаційних технологій в українське судочинство.

Європейський досвід визначення та дослідження електронних доказів розглядають Вернідубов І. та Белікова С. [9]. Важливий внесок у вивчення практики застосування електронних доказів у цивільному процесі вніс Гетманцев М. [10], де він висвітлює новели законодавства. Доказування та докази у господарському процесі України аналізуються у монографії Васильєва С.В. та Ніколенко Л.М. [11], де розглядається їхня правова регламентація та практичне застосування. Ці дослідження формують базу для глибшого розуміння впливу діджиталізації на судочинство та деонтологічні засади професійної діяльності учасників судового процесу.

Відаючи належне науковому внеску провідних вчених, зазначимо, що низка теорій і концепцій в контексті розвитку деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу в умовах діджиталізації судочинства, досі залишаються не розкритими повною мірою, що й зумовило вибір даної тематики, її сучасну актуальність.

Метою дослідження є характеристика особливостей розвитку деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу. Об'єктом дослідження виступає діяльність учасників судового процесу. Основне завдання статті – визначення, яким чином діджиталізація судочинства впливає на розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу. Методологія статті передбачає застосування наступних методів:

1. Метод індукції та дедукції, порівняння і систематизації — для визначення та характеристики діяльності учасників судового процесу в умовах діджиталізації судочинства.
2. Метод синтезу і аналізу – для доведення суттєвості впливу діджиталізації судочинства на розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу.
3. Метод морфологічного аналізу – для групування засад діджиталізації судочинства.
4. Графічний й табличний методи – для якісного подання результатів дослідження.
5. Абстрактно-логічний метод – для формування теоретичних узагальнень і висновків дослідження.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність учасників судового процесу є основою забезпечення справедливості та ефективності правової системи. Судді, адвокати, слідчі та інші фахівці виконують важливі функції, спрямовані на вирішення конфліктів, захист прав та інтересів сторін, а також підтримку верховенства права. Високий рівень професіоналізму та компетентності цих учасників визначає якість судочинства, впливаючи на довіру громадськості до судової системи та загальне функціонування правопорядку в суспільстві. Крім того, професійна діяльність учасників судового процесу потребує постійного розвитку та адаптації до змінних умов суспільства та правового середовища [12–15]. Це включає не лише вдосконалення правових

знань, але й розвиток навичок роботи з новими технологіями, ефективної комунікації та етичного поведіння. Забезпечення високих стандартів професійної діяльності сприяє підвищенню якості судових рішень, зменшенню ризику помилок та забезпеченню рівних можливостей для всіх учасників судового процесу.

Деонтологічні засади професійної діяльності учасників судового процесу представляють собою етичні норми та принципи, які регулюють їхню поведінку та взаємодію в рамках судового процесу. Ці засади включають обов’язок дотримання чесності, неупередженості, конфіденційності та поваги до прав усіх сторін. Вони забезпечують моральний фундамент, на якому будуються професійні рішення та дії, сприяючи справедливості та довірі до судової системи. Деонтологічні норми також передбачають відповідальність за порушення етичних стандартів, що є важливим механізмом підтримки високих професійних стандартів серед учасників процесу (табл. 1).

Таблиця 1

Ключові засади розвитку деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу в умовах діджиталізації судочинства

Засади	Характеристика
Конфіденційність та захист даних	Використання електронних систем управління справами вимагає впровадження надійних заходів кібербезпеки, щоб запобігти несанкціонованому доступу до даних та забезпечити їх цілісність. Дотримання цих стандартів є основою для збереження довіри до судової системи
Прозорість та підзвітність	Діджиталізація сприяє підвищенню прозорості судових процесів через електронні публічні бази даних, онлайн-трансляції засідань та доступ до судових рішень у цифровому форматі. Це вимагає від учасників процесу високого рівня підзвітності за свої дії та рішення
Цілісність та справедливість у цифрових комунікаціях	Використання електронних засобів комунікації, таких як електронна пошта, месенджери та спеціалізовані платформи для обміну документами, накладає вимогу дотримання високих етичних стандартів у віртуальному просторі
Постійне професійне навчання та адаптація до технологічних змін	Діджиталізація судочинства вимагає від учасників процесу постійного оновлення своїх знань та навичок у сфері інформаційних технологій. Це включає освоєння нових цифрових інструментів, розуміння їхніх можливостей та ризиків, а також здатність ефективно інтегрувати їх у свою професійну діяльність

Діджиталізація судочинства значно впливає на розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу, вимагаючи оновлення та адаптації етичних норм до нових технологічних реалій. Впровадження електронних систем управління справами, онлайн-конференцій та цифрових комунікаційних засобів створює нові виклики щодо конфіденційності, захисту даних та етичного використання інформаційних технологій. Учасники судового процесу повинні дотримуватись високих стандартів кібербезпеки, уникати зловживань цифровими ресурсами та забезпечувати прозорість своїх дій у віртуальному просторі. Таким чином, діджиталізація сприяє розвитку нових аспектів професійної етики, підсилюючи необхідність постійного професійного навчання та етичної свідомості серед суддів, адвокатів та інших фахівців. Інтеграція цифрових технологій у судочинство не лише підвищує ефективність судового процесу, але й сприяє етичному розвитку професійних стандартів учасників процесу. Адаптація до нових технологічних умов вимагає від фахівців постійного вдосконалення своїх знань та навичок, а також глибокого розуміння етичних аспектів використання цифрових інструментів. Таким чином,

діджиталізація виступає каталізатором для розвитку деонтологічних засад, забезпечуючи більш прозору, справедливу та надійну судову систему.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що діджиталізація судочинства суттєво вплинула на розвиток деонтологічних засад професійної діяльності учасників судового процесу. Одним із ключових аспектів цього впливу є підвищення вимог до етики та професійної відповідальності. З впровадженням електронних систем управління справами, судді, адвокати та інші учасники процесу зобов'язані забезпечувати конфіденційність інформації, дотримуватись високих стандартів кібербезпеки та уникати будь-яких форм зловживань цифровими ресурсами. Це створює нові етичні норми, які мають бути інтегровані в професійну поведінку фахівців. Крім того, діджиталізація сприяє підвищенню прозорості судових процесів, що вимагає від учасників дотримання принципів чесності та відкритості. Електронні публічні бази даних, онлайн-трансляції засідань та доступ до документів у цифровому форматі підсилюють відповідальність професіоналів щодо правильного та етичного поводження з інформацією. Це сприяє зниженню ризику корупційних проявів та підвищенню довіри громадськості до судової системи. Діджиталізація також впливає на деонтологічні аспекти взаємодії між учасниками судового процесу. Використання електронних комунікаційних засобів, таких як електронна пошта, месенджери та спеціалізовані платформи для обміну документами, вимагає від фахівців дотримання етичних стандартів у спілкуванні, уникання конфліктів інтересів та забезпечення професійної етики у віртуальному просторі. Це створює необхідність постійного моніторингу та оновлення етичних кодексів відповідно до нових технологічних реалій.

Таким чином, діджиталізація стимулює розвиток професійної етики через необхідність постійного навчання та адаптації до нових технологічних викликів. Учасники судового процесу повинні бути обізнані з сучасними цифровими інструментами, розуміти їхні можливості та ризики, а також відповідально використовувати їх у своїй професійній діяльності. Це сприяє формуванню культури безперервного професійного розвитку та етичної свідомості, що є фундаментом ефектної та справедливої судової системи.

Розгляд систем штучного інтелекту у подальших дослідженнях є необхідним через їх потенціал революціонізувати судочинство, підвищуючи ефективність, точність та доступність правових послуг. Системи штучного інтелекту можуть автоматизувати рутинні завдання, аналізувати великі обсяги даних для прогнозування результатів справ, а також забезпечувати підтримку прийняття рішень суддями та адвокатами. Крім того, інтеграція штучного інтелекту сприяє зменшенню людських помилок, підвищенню прозорості процесів та забезпеченню більш справедливого судочинства. Вивчення цих систем дозволить ідентифікувати можливі етичні, правові та технічні виклики, що виникають при їх впровадженні, а також розробити відповідні нормативні рамки для їх безпечного та ефективного використання в правовій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блажівська Н.Є. Електронний правочини у цивільному праві України: *монографія*; за наук. ред. Р.О. Стефанчука. Київ: Алерта, 2014. 240 с.
2. Дубов Д.В., Ожеван М.А., Гнатюк С.Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 64 с.
3. Інформаційні технології у судочинстві: матеріали Всеукр. *наук.-практ. конф.*, яка проводиться в рамках тижня цивіл. процесу; за заг. ред. Н.Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2017. 108 с.
4. Експертизи у судочинстві України: *наук.-практ. посіб.*; за ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. Київ: Юрінком Інтер, 2014. С. 118-119.
5. Білозерська Є.І. Електронні докази в нотаріальному процесі. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 4. С. 207–211.
6. Дорошенко О.Ф. Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності: *автореф. ... дис. канд. юрид. наук*: 12.00.03. Київ, 2007. 22 с.
7. Даниленко С.І. Інформаційне суспільство в контексті цивілізаційного вибору України. *Проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 7. С. 64–76.
8. Голубева Н.Ю. Впровадження інформаційних технологій у судочинство в Україні та світі. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С. 185–194.

9. Вернідубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2018. Vol. 5, Iss. 2. С. 299–305.
10. Гетманцев М. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 19–23.
11. Васильєв С.В., Ніколенко Л.М. Доказування та докази у господарському процесі України: монографія. Харків: Еспада, 2004. 192 с.
12. Булгакова І.В. Електронні докази в господарському процесі: поняття та порядок застосування. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 1. С. 85–90.
13. Баранов О.В., Жиляєв І.Б., Демкова М.С. та ін. Електронне урядування в Україні: аналіз та рекомендації. Результати дослідження; за ред. І.Г. Малюкової. Київ: Поліграф-Плюс, 2007. 254 с.
14. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с
15. Андрійцьо В.Д. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 3 (15). С. 7–17.

УДК 347.963 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.30>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА ІЗ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ ЩОДО ПІДПАЛІВ АВТО ВІЙСЬКОВИХ

Шестопалов Р.М.

*прокурор відділу нагляду за додержанням законів
регіональним органом безпеки
Дніпропетровської обласної прокуратури,
кандидат юридичних наук, доцент,
почесний працівник прокуратури України
ORCID: 0000-0003-1460-2355*

Шестопалов Р.М. Організаційно-правові засади діяльності прокурора із протидії злочинам щодо підпалів авто військових.

Стаття присвячена розкриттю організаційно-правових засад діяльності прокурора із протидії злочинам щодо підпалів транспортних засобів військовослужбовців. У зв'язку з необхідністю розкриття мети даної наукової праці пропонується розглянути особливості кримінально-правової кваліфікації таких діянь, визначити алгоритм організації прокурором процесуального керівництва досудовим розслідуванням злочинів даної категорії і надати практичні поради щодо протидії такому кримінально-правовому явищу.

Значної уваги приділено аналізу та узагальненню вивчених реальних кримінальних проваджень про злочини даної категорії, що дало можливість визначити основні проблемні питання прокурорської та слідчої діяльності на цьому напрямку, серед яких: проблематика первинної кваліфікації, визначення органу досудового розслідування, тактика і методика організації прокурором процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

На конкретних прикладах акцентовано увагу на необхідності ретельного вивчення суб'єктивної сторони споріднених, у даному випадку, злочинів, які передбачають кримінальну відповідальність за умисне знищення (пошкодження) чужого майна (в контексті даної статті – транспортно-го засобу військового), вчиненого шляхом підпалу, а також, перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України. Надано певні методичні рекомендації з цього приводу.

Окрім пропозицій удосконалення кримінальної та кримінально-процесуальної діяльності прокурора на цьому напрямку запропоновано дієвий алгоритм організаційно-координаційних заходів органів прокуратури із протидії злочинам щодо підпалів автомобілів військових. Зокрема, створення міжвідомчих робочих груп із залученням представників правоохоронних органів (прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України, Військової служби правопорядку), а також органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування. Викладено суть, мету, форми і методи їх діяльності.

Ключові слова: автомобілі військових, перешкоджання Збройним Силам України, знищення та пошкодження чужого майна, підпал, процесуальне керівництво, досудове розслідування.

Shestopalov R.M. Organizational and legal principles of the activity of the prosecutor in combating crimes related to arson of military vehicles.

The article is devoted to the disclosure of the organizational and legal principles of the prosecutor's activity in combating crimes related to arson of military vehicles. In connection with the need to disclose the purpose of this scientific work, it is proposed to consider the specifics of the criminal-legal qualification of such acts, to determine the algorithm of organization of the prosecutor's procedural management of the pretrial investigation of crimes of this category, and to provide practical advice on countering such a criminal-legal phenomenon.

Considerable attention was paid to the analysis and generalization of studied real criminal proceedings about crimes of this category, which made it possible to identify the main problematic issues of

prosecutorial and investigative activity in this area, including: the issue of primary qualification, the definition of the pretrial investigation body, the tactics and methods of organizing pretrial procedural management by the prosecutor investigation.

On specific examples, attention is focused on the need to carefully study the subjective side of related, in this case, crimes that involve criminal liability for the intentional destruction (damage) of someone else's property (in the context of this article – a military vehicle), committed by arson, as well as obstructing the legal activities of the Armed Forces of Ukraine. Certain methodical recommendations are given in this regard.

In addition to suggestions for improving the prosecutor's criminal and criminal-procedural activities, an effective algorithm of organizational and coordination measures of the prosecutor's office to combat crimes related to arson of military vehicles was proposed in this direction. In particular, the creation of interdepartmental working groups with the involvement of representatives of law enforcement agencies (prosecutors' offices, the National Police, the Security Service of Ukraine, the Military Law and Order Service), as well as state executive and local self-government bodies. The essence, purpose, forms and methods of their activity are disclosed.

Key words: military vehicles, obstruction of the Armed Forces of Ukraine, destruction and damage to other people's property, arson, procedural management, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. В 2024 році правоохоронна система України зіштовхнулась із новою хвилею кримінально-правового явища – масові підпали автомобілів військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань. Налагодження ефективної взаємодії усіх правоохоронних органів, органів військового правопорядку, виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо протидії вказаному кримінально-правовому явищу є запорукою його зменшення і упередження.

Стан опрацювання. Вказане злочинне явище є новим для українського соціуму, тому проблемними питаннями кримінально-правової кваліфікації, тактики і методики здійснення досудового розслідування чи участі в судовому розгляді кримінальних проваджень даної категорії вітчизняна юридична наукова спільнота на належному рівні не досліджувала. Окремі питання з цього приводу викладені в правовій позиції учених М. Рубашенка та Ю. Пономаренка. Утім, певний брак емпіричної бази, відсутність належної слідчо-прокурорської та, відповідно, судової практики, а також новизна цього «злочинного челенджу» констатують більше практичних запитань, аніж наявних наукових порад.

Метою статті є розкриття комплексу організаційно-правових засад діяльності прокурора із протидії злочинам щодо підпалів авто військових.

Основними завданнями є проаналізувати особливості кримінально-правової кваліфікації таких діянь, визначити алгоритм організації прокурором процесуального керівництва досудовим розслідуванням злочинів даної категорії, і, надати практичні поради щодо протидії такому кримінально-правовому явищу.

Виклад основного матеріалу. Не аналізуючи причини та передумови такого фонового явища мусимо констатувати тенденцію до збільшення реєстрації злочинів даної категорії. За даними Офісу Генерального прокурора станом на кінець вересня 2024 правоохоронні органи в поточному році зафіксували 266 фактів підпалів авто військовослужбовців та волонтерів [1].

Уникаючи наукового хайпу стосовно досліджуваної тематики, з огляду на низку практичних проблемних питань щодо об'єкта і предмета злочинного посягання, для точності викладення наукового матеріалу, а також називання речей своїми іменами, вважаємо, що слід говорити саме про транспортні засоби, які за своїми ідентифікуючими даними вказують на їх приналежність до Збройних Сил України та інших військових формувань, а не про «автівки військових», як часто-густо зазначають в пресі, телебаченні та інтернеті. Але, для зручності сприйняття далі за текстом – авто військовослужбовців.

Зокрема, в листі Офісу Генерального прокурора керівникам обласних прокуратур № 09/1/2-635 вих-427 окв-24 від 05.08.2024 зазначено, що, надаючи правову оцінку події кримінального правопорушення, прокурорам необхідно враховувати відомості, що конкретизують об'єкт посягання і мету як бажаний наслідок протиправних дій для співучасників підпалу транспортного засобу [2].

Утім, вивченням стану досудового розслідування кримінальних правопорушень у вказаній сфері (на прикладі Дніпропетровської області) констатовано незадовільну роботу прокурорів ок-

ружних прокуратур щодо первинної кваліфікації злочинів за фактами умисного знищення чи пошкодження транспортних засобів військовослужбовців.

Нажаль, неналежна організація роботи прокурорів саме окружних прокуратур щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з підпаленням автомобілів та іншого майна, яке належить або використовується військовослужбовцями й іншими громадянами в особливий період, спрямована не на забезпечення виконання вимог статті 2 КПК України щодо забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, а на ганебне зменшення статистичного навантаження нерозкритих справ шляхом необґрунтованої та невмотивованої зміни підслідності таких кримінальних правопорушень з органів Національної поліції на органи Служби безпеки України.

Риторичне запитання: про яку якість збору і фіксації доказів може йти мова, якщо слідчий поліції та прокурор окружної ланки де-факто мають приховані наміри «направити провадження за належністю» ще до закінчення оформлення протоколу огляду місця події, де слідчий наперед знає, що він не буде розслідувати цей епізод, оскільки до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено злочин «не за їх статтею»?!

Ухилення органів Національної поліції від розкриття й розслідування таких злочинів стало наслідком хибної процесуальної позиції окружних прокуратур про первинну правову кваліфікацію кримінальних правопорушень, у яких не встановлено особу, причетну до скоєння підпалу, саме як перешкодження законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період (за статтею 114-1 Кримінального Кодексу України), що породило масове безпідставне скерування таких справ «за належністю» в слідчий підрозділ органу безпеки.

Узагальненням стану розслідування «фактових» кримінальних проваджень щодо підпалів автомобілів, які за своїми ідентифікуючими даними можуть вказувати на їх приналежність до Збройних Сил України чи інших військових формувань, встановлено, що причинами необґрунтованого визначення підслідності кримінальних правопорушень за слідчими органів безпеки стали безпідставне внесення слідчими поліції відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань саме за непідслідною їм статтею 114-1 КК України, або штучна перекваліфікація таких злочинів із вже зареєстрованої частини 2 статті 194 КК України на частину 1 статті 114-1 КК України.

Наприклад, вивченням Дніпропетровською обласною прокуратурою матеріалів кримінального провадження №**** за фактом підпалу автомобіля «FORD FOCUS 2» з номерами іноземної реєстрації, перефарбованого в захисний колір хакі, встановлено, що слідством не зібрано жодного доказу, який давав би правові підстави кваліфікувати діяння невідомих осіб саме як перешкодження законній діяльності Збройних Сил України (за частиною 1 статті 114-1 КК України), а саме: щодо автомобіля, який став предметом злочинного посягання, не зібрано доказів його приналежності до певної військової частини чи військового формування; не зібрано жодного доказу, який вказував би на те, якій саме законній діяльності Збройних Сил України чи інших військових формувань здійснено перешкодження в момент статичного перебування цього транспортного засобу на цивільній парковці в межах житлової забудови за відповідною адресою; не зібрано даних, які свідчили б про виконання кимось із представників Збройних Сил України чи інших військових формувань законної діяльності згідно Конституції України та Закону України «Про Збройні Сили України» саме з використанням цього автомобіля, підпал якого перешкодив би їх діяльності. Водночас допитаний у якості потерпілого громадянин О. повідомив, що він хоч і є військовослужбовцем, але цей автомобіль на баланс частини не ставив, а керував особисто, перефарбувавши в захисний колір з ідеологічних мілітаристських міркувань, користувався у власних цілях, а в момент підпалу автівки (на парковці біля його багатоповерхівки) він відпочивав у себе в квартирі. При цьому, слідством не встановлено причетних до підпалу осіб, що не дає об'єктивної можливості з'ясувати наявність у невідомих паліїв прямого умислу (як обов'язкової вимоги для кваліфікації за частиною 1 статті 114-1 КК України) саме на те, якій законній діяльності Збройних Сил України вони намагались перешкодити, здійснивши підпал автомобіля «FORD FOCUS 2».

Отже основними проблемними питаннями кваліфікації «фактових» кримінальних проваджень за статтею 114-1 КК України є відсутність документального підтвердження приналежності автівок, які стали предметом злочинного посягання, до певної військової частини чи інших військових формувань; перебування спалених транспортних засобів у фактичному користуванні осіб,

які ніякого відношення не мають до Збройних Сил України чи інших військових формувань; відсутність будь-яких доказів, які вказували б на те, якій саме законній діяльності Збройних Сил України здійснено перешкоджання; відсутність доказів здійснення потерпілими в момент підпалу діяльності, передбаченої Конституцією України та Законом України «Про Збройні Сили України» саме з використанням спаленого транспортного засобу, пошкодження (знищення) якого перешкодило цій законній діяльності тощо.

Таким чином, внесення слідчими Національної поліції до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальні правопорушення за фактами підпалень транспортних засобів військових (у яких не встановлено причетних осіб) за статтею 114-1 КК України (як перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України) є передчасним, не базується на повній та всебічній оцінці обставин справи, не сприяє належному та якісному збору та фіксації доказової бази, оскільки містить приховане очікування слідчого і прокурора «направити матеріали досудового розслідування за належністю до іншого органу» після першочергових слідчих дій, та зовні нагадує, так би мовити, «процесуальний футбол». Аналогічна ситуація із удаваною перекваліфікацією вже зареєстрованих фактових злочинів даної категорії із частини 2 статті 194 на частину 1 статті 114-1 КК України.

Не встановлення причетної до підпалу особи де-юре і де-факто не дає можливості слідчому, прокурору на стадії реєстрації злочину і проведення першочергових слідчих (розшукових) дій оцінити наявність у невстановленого суб'єкта прямого умислу та відповідного мотиву, що спонукали б його до підпалу транспортного засобу, який за своїми ідентифікуючими даними вказує на його приналежність до військових. Як слушно зазначає М. Рубашенко, важливо, щоб були встановлені всі інтелектуальні та вольові ознаки прямого умислу, зокрема, особа усвідомлює те, що транспортний засіб має відповідне призначення (щодо використання або виконання військовослужбовцями своїх військових обов'язків у межах завдань та функцій, що покладаються законами України на збройні формування, до яких вони належать) і що вчинене ним діяння призведе до його пошкодження чи знищення та, як наслідок, заподіяння шкоди складовим об'єктам основ національної безпеки [3].

Отже, з наукової точки зору вважаємо, і з огляду на практичну доцільність рекомендуємо вносити до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомості про злочин за статтею 114-1 КК України (за обставин підпалів військових авто) лише після встановлення причетної до цих діянь особи, і оцінки її суб'єктивної сторони в сукупності з іншими доказами, які дають підстави вважати, що її діяння були спрямовані саме на перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань.

Пропонуємо, що реєстрації у таких ситуаціях кримінальних проваджень за статтею 114-1 КК України має передувати ретельне вивчення прокурорами профільних відділів прокуратур обласної ланки, які здійснюють нагляд за додержанням законів органами безпеки, матеріалів кримінального провадження щодо наявності доказів для кваліфікації дій особи за даною нормою.

Це сприятиме убезпеченню необґрунтованої реєстрації кримінальних проваджень слідчими поліції, та, як наслідок, неправомірній зміні підслідності таких кримінальних правопорушень, що, по-суті, є «процесуальним футболом», який полягає у якнайшвидшому «відпасуванні» матеріалів досудового розслідування начебто «за належністю іншому органу», тим самим створення уявного статистичного благополуччя у керівника поліції та окружної прокуратури щодо відсутності нерозкритих справ на їх юрисдикційній території.

Первинна реєстрація злочину за фактами підпалень транспортних засобів, які за своїми зовнішніми даними вказують на їх приналежність до Збройних Сил України чи інших військових формувань, має здійснюватися за частиною 2 статті 194 КК України (знищення, пошкодження чужого майна, вчинене шляхом підпалу). Це пояснюється тим, що все-таки першими на виклик щодо події злочину виїжджають співробітники поліції, слідчі та оперативні підрозділи яких більше розслідують і розкривають злочинів, учинених в умовах неочевидності, в той час як органи безпеки, здебільшого працюють «від суб'єкта», досудове розслідування щодо якого й полягає у документуванні його протиправної діяльності. Можемо припустити, що розкриття злочину співробітниками карного розшуку, які тримають «на олівці» специфічний контингент на ввіреній їм території, буде оперативнішим за відповідні дії оперативного підрозділу органу безпеки. Кваліфікація при первинній реєстрації за частиною 2 статті 194 КК України неодмінно сприятиме професійній зацікавленості саме оперативників Національної поліції розкрити цей злочин, у тому числі у гонитві за показниками, та не допу-

стить згаяти дорогоцінний час для проведення першочергових слідчих, та, насамперед розшукових дій щодо встановлення обставин справи і фіксації їх доказами, як це буває при реєстрації таких підпалів за статтею 114-1 КК України, що тягне зміну підслідності кримінального правопорушення та фактичне кочування матеріалів кримінального провадження, яке, зазвичай складається лише з протоколу огляду місця події та допиту потерпілого, з органу поліції на орган безпеки.

Після встановлення особи, винної у підпалі автомобіля військового, за наявності доказів спрямованості її умислу саме на перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, її дії радимо кваліфікувати за сукупністю злочинів: за частиною 1 статті 114-1 КК України (як «предикатний» злочин) та частиною 2 статті 194 КК України (як спосіб, прийом, інструментарій для досягнення злочинного результату). Вказане обґрунтовуємо наступним: 1) об'єктивна сторона злочину за статтею 114-1 КК України полягає у перешкодженні законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період, що передбачає настання негативних наслідків саме для держави в особі Збройних Сил України як військового формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності; 2) об'єктивна сторона злочину за частиною 2 статті 194 КК України полягає у знищенні або пошкодженні чужого майна. У даній категорії злочинів підпал (умисне застосування вогню як фізичного та хімічного явища) є способом як перешкоджання (для кваліфікації дій особи за статтею 114-1 КК України) так і знищення чи пошкодження автівки (для кваліфікації дій особи за частиною 2 статті 194 КК України). Предмет злочинного посягання як за частиною 1 статті 114-1, так і за частиною 2 статті 194 КК України спільний – транспортний засіб, який за своїми ідентифікуючими ознаками надає об'єктивну можливість сприймати його як такий, що використовується військовослужбовцями Збройних Сил України чи інший військових формувань (перефарбування в захисний колір, відповідне його камуфлювання, мілітарний апгрейд тощо). Вказане, вважаємо, є підставою для кваліфікації за правилами ідеальної сукупності.

У кримінальних провадженнях за фактами підпалів автівок військових, як правило, слідчими поліції «по-гарячому» приймаються заяви від громадян про залучення до провадження як потерпілого, вручаються відповідні пам'ятки та проводиться їх допит. Отже, заподіяння шкоди інтересам держави у виді перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань, а також наявність потерпілого, якому завдано матеріальної шкоди пошкодженням (знищенням) майном, є ще одним аргументом для повідомлення про підозру особі за сукупністю злочинів за статтями 114-1 та 194 КК України.

Якщо при встановленні винуватості особи у підпаленні автівки військового сумнівів для кваліфікації її дій за частиною 2 статті 194 КК України не має і не може бути, то для кваліфікації її дій за частиною 1 статті 114-1 КК України слід ретельно оцінювати докази щодо наявності у неї умислу перешкодити законній діяльності Збройних Сил України шляхом підпалу («замовлення куратора», «звітування про виконану роботу», матеріали, що характеризують антимілітаристські погляди особи, повторюваність, тотожність та однотипність протиправних дій в загальному алгоритмі злочинної діяльності (наприклад, багатоепізодність злочинного посягання на перефарбування у захисний колір транспортні засоби в різний час в різних місцевостях), а також інші докази, що зафіксували бажання і намагання особи знизити оперативність і дієвість Збройних Сил України чи інших військових формувань в особливий період. Аналіз психічних процесів, які проходять у свідомості особи, коли вона вчиняє підпалення автівки, а також її внутрішнє ставлення до вчиненого діяння є основою для наявності підстав кваліфікувати її дії за статтею 114-1 КК України.

Тому конче важливим при розслідуванні підпалень автівок військових є розмежування умислу особи щодо перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України чи інших військових формувань від мотивів особистої неприязні до особи, яка проходить військову службу, ревнощів, заздрощів, а також специфічного відношення до предмету злочинного посягання – транспортного засобу, за зовнішніми ознаками схожого на автівку військового.

Для прикладу розглянемо наступний практичний кейс. Слідством у кримінальному провадженні №**** встановлено, що в певну дату і час громадянин В. підпалив транспортний засіб ВАЗ «2121», пофарбований у «піксель», та який понад 6 місяців стояв у дворі багатоповерхівки, оскільки він був у неробочому стані, а охоронець супермаркету – громадянин Д. придбав його для подальшої розбірки на запчастини у офіціанта місцевого кафе – громадянина Г., який перефарбував автівку в стиль «мілітарі» з патріотичних міркувань та задля спрощеного проїзду блок-постів, маючи намір зайнятися волонтерською діяльністю, від чого потім відмовився через

зміни до законодавства про посилення заходів із мобілізації. Допитаний підозрюваний В. показав, що він є колишнім військовослужбовцем, особисто знав громадян Д. і Г., та розповів, що під час проходження військової служби при виконанні ним бойових завдань він змушений був пішки за 8-10 кілометрів добиратись до позицій, тому після повернення до цивільного життя його обурило той факт, що особи, які ніякого відношення не мають до Збройних Сил України використовують їх символіку, намагаючись користуватися їх повагою і моральними привілеями в соціумі. У даному випадку, предмет злочинного посягання (приватна автівка, перефарбована в стиль «мілітарі»), відсутність об'єктивних даних про те, хто із представників Збройних Сил України і яку саме діяльність здійснював би із використанням цього автомобіля, підпал якого і перешкодив би цій діяльності, а головне, інтелектуально-вольові спонукання винуватого не дають правових підстав для кваліфікації його дій за частиною 1 статті 114-1 КК України,

Вказаний приклад вказує на значимість профілактики на цьому напрямку, оскільки застосування ефективних засобів протидії із недопущення негативних явищ є менш обтяжливим, ніж розробка заходів із ліквідації їх наслідків.

Висновки і пропозиції. Надані законодавством повноваження правоохоронним органам потрібно використовувати виважено, спрямовуючи зусилля на протидію підпаленням автомобілів вищевказаної категорії як фоновому явищу, а не формуванню удаваного статистичного благополуччя в діяльності певного правоохоронного органу чи на певній юрисдикційній території, виключивши випадки неналежної правової кваліфікації, незаконної зміни підслідності та убезпечивши формування негативної судової практики.

З цією метою рекомендуємо при обласних прокуратурах утворити тематичні міжвідомчі робочі групи, до яких включити представників прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України, Військової служби правопорядку, органів місцевої виконавчої влади і самоврядування. На засіданнях групи розглядати проблемні питання з огляду на специфіку регіону, криміногенну обстановку, стан законності і правопорядку, та, інших подібних чинників. За результатами засідань, з урахуванням прийнятої інформації про стан запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з підпаленням автомобілів, які належать або використовуються військовослужбовцями й іншими громадянами в особливий період, доречним було б запропонувати членам групи: забезпечити своєчасний і повний обмін інформацією (в межах відомчої компетенції) про події та явища, що можуть сприяти запобігання, виявленню, припиненню, розкриттю та розслідуванню злочинів даної категорії; правоохоронним органам вжити дієвих заходів із профілактики злочинів щодо підпалів автомобілів та іншого майна військовослужбовців (наприклад, спільні рейди патрульної поліції та Військової служби правопорядку щодо перевірки законності користування транспортними засобами, ідентифікованими як військові автівки, особами які не є військовими); рекомендувати Військовій службі правопорядку в межах компетенції вжити заходів щодо упорядкування обліку та використання автотранспортних засобів, які за своїми ідентифікуючими ознаками (захисний зелений колір, розфарбування у «пиксель», наявність військових зображень, позначок тощо) вказують на їх приналежність до Збройних Сил України та інших військових формувань; органам прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки України забезпечити перевірку відповідності правової кваліфікації кримінальних правопорушень вказаної категорії обставинам їх вчинення, звернувши особливу увагу на обґрунтованість та наявність підстав внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про злочини за фактами перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань в особливий період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. З початку року правоохоронці зафіксували понад 260 підпалів військових авто URL: https://zaxid.net/z_pochatku_roku_pravoohorontsi_zafiksuvali_ponad_260_pidpaliv_viyskovih_avto_n1594213 (дата звернення 23.11.2024).
2. Лист Офісу Генерального прокурора керівникам обласних прокуратур № 09/1/2-635 вих-427 окв-24 від 05.08.2024 щодо стану процесуального керівництва у кримінальних провадженнях за фактами підпалів автомобілів.
3. Правова позиція кафедри кримінального права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на запит Головного слідчого управління Служби безпеки України (вих. № 6/10049 від 19.08.2024).

РОЗДІЛ 11. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.96:656.615:656.073.436

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.31>

ТРАНСПОРТНА ЛОГІСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБСЛУГОВУВАННЯ НЕБЕЗПЕЧНИХ ВАНТАЖІВ У ПОРТАХ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Балобанов О.О.,
*кандидат юридичних наук,
професор кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету*

Допілка В.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету*

Балобанов О.О., Допілка В.О. Транспортна логістика та особливості обслуговування небезпечних вантажів у портах (міжнародно-правовий аспект).

Значний за номенклатурою та обсяг нормативних і рекомендаційних актів, що прагне до всеохоплюючої дії, розроблений і розробляється на міжнародному, регіональних (ЄС) та національних рівнях, свідчить про постійно зростаючу актуальність питання, пошуки його системного вирішення щодо всього транспортного комплексу, що обслуговує світову торгівлю.

Враховуючи географічне положення та плановану інтеграцію до європейської транспортної системи, Україна зобов'язана створити нормативно-правову базу з перевезень небезпечних вантажів, що відповідають міжнародним стандартам та вимогам ЄС. Особливо важлива для транспортного комплексу України портова складова транспортування (перевалка та зберігання, взаємодія різних видів транспорту), оскільки в даний час порти як логістичні центри стали не тільки транспортними вузлами, а й основними складовими морського транспорту, на частку якого припадає більша частина міжнародних перевезень.

Таким чином, системоутворюючими напрямками досліджень, що проводяться, повинні стати:

- уніфікація правил перевезення небезпечних вантажів у європейських та інших країнах, що торгують з ними;
- уніфікація правил управління безпечними умовами перевезень різних видів транспорту;
- прив'язка нормативів, що розробляються, до специфічних умов портової діяльності.

Система міжнародного регулювання перевезення небезпечних вантажів є досить складною та її нормативно-правове забезпечення включає безліч конвенцій та угод. Схема дій основних конвенцій та угод, що регламентують перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту, та міжнародні організації, що забезпечують їх розробку та сприяють імплементації у регіональні норми та національні транспортні законодавчі масиви.

Стивідорні компанії, що здійснюють перевалку небезпечні вантажі та експлуатують гідротехнічні споруди, причали, накопичувальні майданчики для робіт з небезпечні вантажі повинні мати ліцензію на вантажно-розвантажувальну діяльність стосовно небезпечних вантажів у морських портах та ліцензію на експлуатацію вибухонебезпечних виробничих об'єктів (небезпечних виробничих об'єктів, на яких одержуються) використовуються, утворюються, зберігаються, транспортуються, знищуються речовини, здатні утворювати вибухонебезпечні суміші при взаємодії з киснем або один з одним (горючі гази, легкозаймисті та горючі рідини, пилетворні речовини), твердофазні та рідкофазні речовини, здатні до спонтанного розкладання з вибухом).

Ключові слова: небезпечні вантажі, конвенції та угоди, різні види транспорту, імплементація, порт, портові операції.

Balobanov O.O., Dopilka V.O. Transport logistics and features of handling dangerous goods in ports (international legal aspect).

Significant in terms of nomenclature and volume of normative and recommendatory acts, striving for comprehensive action, developed and being developed at the international, regional (EU) and national levels, testifies to the ever-increasing relevance of the issue, the search for its systematic solution in relation to the entire transport complex serving world trade .

Taking into account the geographical location and the planned integration into the European transport system, Ukraine is obliged to create a regulatory framework for the transportation of dangerous goods that meets international standards and EU requirements. The port component of transportation (transshipment and storage, interaction of different types of transport) is especially important for the transport complex of Ukraine, since currently ports as logistics centers have become not only transport hubs, but also the main components of maritime transport, which accounts for the majority of international transportation.

Thus, the system-forming directions of the ongoing research should become:

- unification of the rules for the transportation of dangerous goods in European and other countries that trade with them;
- unification of rules for managing safe conditions of transportation of various types of transport;
- tying of the regulations being developed to the specific conditions of port activity.

The system of international regulation of the transportation of dangerous goods is quite complex and its regulatory legal support includes many conventions and agreements. Scheme of actions of the main conventions and agreements regulating the transportation of dangerous goods by various modes of transport, and international organizations that ensure their development and promote their implementation into regional norms and national transport legislation.

Stevedoring companies carrying out the transshipment of dangerous goods and operating hydrotechnical structures, piers, storage sites for work on dangerous goods must have a license for loading and unloading activities in relation to dangerous goods in sea ports and a license for the operation of explosive production facilities (dangerous production facilities at which they are obtained) are used, formed, stored, transported, destroyed substances capable of forming explosive mixtures when interacting with oxygen or with each other (flammable gases, flammable and combustible liquids, dust-forming substances), solid-phase and liquid-phase substances capable of spontaneous decomposition with explosion).

Key words: dangerous goods, conventions and agreements, different types of transport, implementation, port, port operations.

Постановка проблеми. Транспортна логістика в портах відіграє ключову роль у забезпеченні міжнародної торгівлі та глобальних ланцюгів постачання. Особливого значення набуває питання обслуговування небезпечних вантажів, що вимагає дотримання суворих міжнародних стандартів безпеки, спеціальних процедур handling та відповідного правового регулювання. В умовах зростання обсягів перевезень небезпечних вантажів морським транспортом актуалізується потреба в удосконаленні правових механізмів забезпечення безпеки портових операцій та мінімізації ризиків для людей і довкілля.

Міжнародно-правове регулювання поводження з небезпечними вантажами у портах базується на низці міжнародних конвенцій, кодексів та рекомендацій, зокрема Міжнародному кодексі морського перевезення небезпечних вантажів (IMDG Code), Міжнародній конвенції з охорони людського життя на морі (SOLAS) та інших документах ІМО. При цьому особливої уваги потребує гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами та впровадження ефективних механізмів контролю за дотриманням встановлених вимог у портовій галузі.

Метою дослідження є комплексний аналіз міжнародно-правового регулювання транспортної логістики та особливостей обслуговування небезпечних вантажів у портах, визначення основних проблем правозастосування та розробка пропозицій щодо вдосконалення правових механізмів забезпечення безпеки портових операцій з небезпечними вантажами.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням питань проблеми займалися наступні вітчизняні вчені, а саме Попов В.А., Недокус М.О., Данько М.І., Дорошук В.О. та інші.

Виклад основного матеріалу. Логістичний процес є багатоаспектний, це ж притаманно нормам і правилам, що його забезпечують. Не тільки перевезення включаються до логістики, але й супутні операції в логістичному ланцюгу (перевалка на терміналах, зберігання, сервіс з обслуговування, тощо).

Багатоаспектність полягає і в тому, що самі перевезення здійснюються різними видами транспорту, товар/вантаж опиняється в різних умовах. Сам товар/вантаж має особливості, в т.ч. небезпечні. Тому і нормування щодо їх обробки має бути особливим.

Рекомендації щодо практики безпечної обробки небезпечних вантажів у портах були вперше затверджені ІМВ у листопаді 1973 року [1].

Подальший розвиток нових методів та технологій берегових та суднових операцій, а також бажаність зробити ці рекомендації всеосяжними змушували неодноразово переглядати та оновлювати їх. На сьогодні діють рекомендації MSC.1/Circ.1216 від 26 лютого 2007 р. [3].

Вони приведені у відповідність до відповідних міжнародних норм і правил перевезення небезпечних вантажів різними видами транспорту.

Наявність небезпечних зон портів слід контролювати, щоб забезпечити загальну безпеку та безпеку в цьому районі, утримання вантажів, безпеку всіх осіб у межах або поблизу території порту, а також захист навколишнього середовища.

Безпека життя на морі та безпеки судна, вантажу, а також його екіпажу в порту безпосередньо пов'язані з турботою, яка застосовується до небезпечних вантажів до навантаження або розвантаження, та під час їх обробки.

Ці рекомендації зводяться до небезпечних вантажів, що знаходяться в районі порту в межах транспортного кола. Ці рекомендації не поширюються на небезпечні речовини, які використовуються в портовій зоні або для загального зберігання в районі порту, але уряди можуть побажати контролювати таке використання та зберігання національними правовими вимогами.

Важливою передумовою для безпечного транспортування та обробки небезпечних вантажів є їхня належна ідентифікація, локалізація, упаковка, маркування, інформаційні табло та документація.

Загальний транспортний ланцюг включає і територію і акваторію порту, і регіони відкритого моря. Необхідно, щоб заходи щодо безпеки застосовувалися всіма сторонами, що беруть участь у транспортних процесах, включаючи кінцевого вантажоодержувача. Належна увага має приділятися питанням взаємодії з різними видами транспорту.

Теоретичною базою комплексної системи забезпечення безпеки під час обробки небезпечних вантажів має стати методологія ризик-менеджменту, викладена у серії міжнародних стандартів ISO 31000.

Безпека перевезення та обробки небезпечних вантажів насамперед залежить від правильного та точного виконання правил транспортування та обробки таких вантажів, чого неможливо досягти без запровадження ефективної системи підготовки, підвищення кваліфікації та сертифікації персоналу, який бере участь у цих процесах.

Дослідження, проведені контролюючими органами багатьох країн, вказали на необхідність приділяти першочергову увагу питанням практичної підготовки фахівців (навчання, тренінги).

ІМО прийняла протягом багатьох років низку міжнародно визнаних кодексів та посібників, які мають безпосереднє відношення до безпеки перевезень небезпечних вантажів та які можуть бути цінними джерелами інформації у розвитку національних правових вимог [6, 7].

Органам державної влади слід забезпечити, щоб національні правові вимоги щодо транспортування та обробки небезпечних вантажів були у максимально можливій мірі сумісні з міжнародними нормативно-правовими актами.

Уряди повинні координувати роботу з різними організаціями щодо запобігання інцидентам безпеки, що стосуються морського перевезення та обробки в портах небезпечних, та шкідливих вантажів, у тому числі екологічно небезпечних речовин та відходів.

Регулюючий орган повинен чітко позначити ділянки території порту (пристані, трубопроводи, вантажні склади, майданчики для штабелювання контейнерів, вантажні термінали, залізничні колії та ін.), які безпосередньо беруть участь у обробці чи зберіганні небезпечних вантажів.

Усі небезпечні вантажі, що надходять до порту автомагістралями, залізницею, баржами або суднами, повинні за упаковкою, маркуванням відповідати вимогам відповідних нормативно-правових актів. Національні вимоги щодо обробки небезпечних вантажів у портах повинні бути адекватними, щоб захистити населення та довкілля вздовж транспортного ланцюга, включаючи

обробку на початку або в кінці транспортного ланцюга та під час змін виду транспорту. Це стосується всіх типів небезпечних вантажів.

У портах, як місцях, де відбувається обмін між видами транспорту, повинні застосовуватися вимоги до всіх відповідних видів транспорту. Крім того, на території порту можуть регламентуватися вимоги національного законодавства щодо захисту навколишнього середовища, запобігання забруднення, будівельні норми та правила тощо.

Національні нормативні акти повинні встановити загальні правові вимоги, що висувуються до проєктованих нових та експлуатованих об'єктів шляхом їх модернізації [8].

При плануванні нових чи модернізації існуючих об'єктів у районі порту такі чинники мають бути розглянуті:

- заходи щодо захисту здоров'я та безпеки людей, майна та навколишнього середовища;
- види оброблюваних небезпечних вантажів;
- інші небезпечні об'єкти на околицях;
- щільність населення у аналізованій області;
- Простота евакуації або інших заходів, які можуть бути вжиті у разі аварії;
- аварійні служби та процедури;
- можливість та ймовірність нещасного випадку та вплив його на здоров'я людини, стан майна та навколишнього середовища, залежно від видів оброблюваних небезпечних вантажів;
- надання ремонтних та очисних споруд для суден та вантажних транспортних одиниць; а також відповідність вимогам МАРПОЛ 73/78 щодо приймальних споруд.

На території порту доцільно виділяти небезпечні вантажні райони, що складаються з окремих ділянок з усіма необхідними зручностями, що відповідають безпеці, що походить від вантажів, які оброблятимуться або зберігатимуться. У разі потреби ці засоби повинні включати окрему систему вентиляції, каналізації, пожежостійкі стіни, стелі тощо [8].

Кількість і тип небезпечних вантажних областей варіюватиметься від порту до порту залежно від обсягу та виду вантажів, оброблених у ньому. У деяких портах може бути достатнім мати спеціальні відкриті ділянки, які огорожені або чітко позначені.

Небезпечні вантажні райони повинні, де це можливо, бути розташовані так, що управління та/або персонал безпеки міг тримати їх під постійним наглядом. Інакше слід використовувати систему сигналізації.

Простір для обробки небезпечних вантажів повинен дозволяти проведення їх адекватної сегрегації відповідно до вимог відповідних нормативів.

Нормативним документом повинні встановлюватися уявні вимоги щодо підготовки, підвищення кваліфікації та сертифікації для кожного з посадових осіб, які беруть участь у обробці небезпечних вантажів на території порту.

Організації, які беруть участь у обробці небезпечних вантажів або виконують нагляд за їх транспортуванням та зберіганням, повинні гарантувати, що їх персонал отримав належну підготовку, відповідно до своїх обов'язків.

Відповідальність за рівнем підготовки спеціалістів несе керівництво відповідних компаній.

Безпечні процедури обробки небезпечних вантажів повинні базуватися на кількісній оцінці ризиків, виконаній за затвердженою контролюючим органом методикою.

Як правило, прийнято вважати, що більшість аварій пов'язані з людським фактором. Цей фактор обов'язково має братися до уваги при розрахунку ризиків.

Спеціалізована підготовка питань обробки небезпечних вантажів має включати вивчення таких тем:

- класифікація небезпечних вантажів та можливі способи їх транспортування;
- пакування небезпечних вантажів;
- маркування небезпечних вантажів;
- декодування вантажних транспортних одиниць;
- підготовка транспортних документів для небезпечних вантажів;
- надання небезпечних вантажів для перевезення;
- отримання небезпечних вантажів;
- розробка плану навантаження/вивантаження небезпечних вантажів;
- технологія навантаження/вивантаження небезпечних вантажів на судно;
- очищення вантажних відсіків судна після перевезення небезпечних вантажів.

Кожна посадова особа повинна пройти підготовку з безпечного перевезення та оброблення небезпечних вантажів, порівнянню з його обов'язками. Метою навчання має стати ознайомлення із загальними небезпеками відповідних небезпечних вантажів та юридичних вимог. Така підготовка повинна включати опис типів і класів небезпечних вантажів; маркування, упаковки, сегрегації та сумісності вимог; зміст транспортних документів; та опис наявних документів реагування на надзвичайні ситуації [7].

Спеціалізована підготовка. Кожна людина має отримати детальну підготовку з приводу конкретних вимог до транспортних засобів та обробки небезпечних вантажів, які застосовуються до функцій, які він виконує:

- методи та процедури для запобігання нещасним випадкам;
- необхідна інформація реагування на надзвичайні ситуації та як на неї реагувати;
- загальні небезпеки різних типів та класів небезпечних вантажів, та заходи щодо запобігання впливу небезпек,
- захисний одяг та обладнання;
- безпосередні процедури, які необхідно дотримуватися у разі ненавмисного вивільнення небезпечних вантажів, у тому числі будь-яких надзвичайних ситуаціях.

Курс підготовки посадова особа повинна проходити при прийнятті на роботу та періодично повторюватися (доповнюватися). Записи всіх навчань та тренінгів з техніки безпеки повинні фіксуватися роботодавцем.

Навчання заходам безпеки для персоналу, який має обов'язки щодо обробки та перевезення небезпечних вантажів, повинні відповідати їх відповідальності та обов'язкам відповідно до положень плану охорони портового засобу (розділ А/2.1.5 Кодексу ОСПЗ).

Спеціальні заходи щодо підвищення безпеки під час обробки небезпечних вантажів у портах повинні повністю відповідати вимогам глави XI Конвенції СОЛАС, Кодексу ОСПЗ, Конвенції МКМПОГ [3, 5].

Компетентні органи повинні розглянути питання щодо розробки відповідних положень щодо обробки небезпечних вантажів у портах, пов'язаних з безпекою, на основі теорії ризиків.

Регулюючий орган повинен забезпечити постійне оновлення та осучаснення нормативних вимог щодо обробки небезпечних вантажів у портах. Цілком можливо, що різні вимоги будуть включені до різних нормативних актів, контроль за дотриманням яких знаходиться у віданні двох або більше органів, що регулюють. У таких випадках необхідно організувати узгодженість юридичних вимог між собою та призначення органу, який організує узгодженість дій між владою.

Щоб бути ефективними важливо, щоб правові вимоги застосовувалися послідовно відповідно до правової системи держави. Стратегія дотримання норм з боку регулюючих органів має включати вибіркові перевірки.

Для більш точного виконання вимог безпеки при обробці небезпечних вантажів у портах, їх основні правила повинні бути відображені у Зводі звичаїв порту та Обов'язкових Постановах щодо порту та враховувати специфіку та види небезпечних вантажів, що підлягають обробці у конкретному порту.

Регулюючий орган повинен розглянути та усунути протиріччя між законами та підзаконними актами для того, щоб можливу плутанину за дотримання правил обробки небезпечних вантажів у різних портах звести до мінімуму.

Для осіб з обов'язками відповідно до правових вимог необхідно проводити наради, круглі столи, консультації з метою уніфікувати підходи до виконання вимог безпеки. Крім того, регулюючий орган повинен бути готовий надати поради та консультації щодо юридичних вимог за потреби безпосередньо учасникам транспортного процесу.

Портова влада повинна здійснювати контроль за рухом суден, інших транспортних засобів та вантажів на території та акваторії порту і їм необхідно створити систему для отримання попереднього повідомлення та умови, за яких небезпечні вантажі можуть увійти до зони відповідальності порту.

Порт не повинен пред'являти жодних обмежень на класи чи кількість небезпечних вантажів, які можуть бути оброблені в порту. У визначенні будь-яких таких обмежень портова влада повинна брати до уваги лише відповідні вимоги регулюючого органу.

Особливу увагу слід приділяти потребам суден із небезпечними вантажами, щоб увійти до зони порту у зв'язку з форс-мажорними обставинами (погода чи інша крайня потреба). При цьому необхідно мінімізувати ризики для інших суден, берегових приміщень та споруд та ін.

Міжнародний характер судноплавства означає, що кораблі відвідують безліч портів у багатьох країнах. Значні відмінності у правових вимогах, що стосуються небезпечних вантажів у дорозі між різними портами і країнами можуть призвести до виникнення плутанини, непорозумінь та небезпечних ситуацій.

Наскільки це можливо, тому юридичні вимоги портів у межах країни, портів різних країн мають бути узгоджені. Найкраще це зробити, ґрунтуючись на міжнародних правових нормативах та рекомендаціях. Місцеві правила або нормативи повинні бути зведені до мінімуму і повинні мати справу лише з місцевими специфічними для цього порту питаннями. Вони мають не дублювати, або бути несумісними з національними правовими вимогами. Такі підзаконні акти можуть включати навігаційні вимоги, пов'язані з обставинами конкретного порту.

Управління порту має вжити заходів щодо належної підготовки персоналу для забезпечення дотримання національних правових вимог. Управління порту має в межах своєї відповідальності, розвивати, підтримувати, публікувати та використовувати на практиці, у разі потреби, плани реагування на надзвичайні ситуації, що виникають при обробці небезпечних вантажів у районі порту.

Цей план повинен включати надзвичайні ситуації, які пов'язані або можуть включати обробку небезпечних вантажів. Аварійний план має бути сумісним з будь-якою місцевою схемою з надзвичайних ситуацій та аварійними планами будь-яких прилеглих приміщень, з якими він може перекриватися та будь-які інші відповідальні органи можуть бути залучені до таких надзвичайних ситуацій.

Аварійний план має задовольнити усі надзвичайні ситуації, які можуть статися. На додаток до розгляду надзвичайних ситуацій, які можуть статися під час нормальної роботи порту, портова влада має розглянути зовнішні надзвичайні ситуації, які можуть вплинути на небезпечні вантажі в районі порту. Вони можуть включати захід суден, що зазнають лиха, що перевозять небезпечні вантажі, які зазвичай не обробляються в порту, надзвичайні ситуації в прилеглих приміщеннях і надзвичайні ситуації за участю інших видів транспорту.

Портові оператори та вантажовласники несуть основну відповідальність за проведення робіт з обробки небезпечних вантажів, при забезпеченні захисту здоров'я та безпеки їх співробітників та інших осіб, які можуть бути порушені операціями.

У багатьох випадках, особливо при інтермодальних перевезеннях, вимоги різних міжнародних документів будуть перекриватися саме в порту. У таких випадках обов'язки також перекриватимуться і співпраця між менеджерами різних підприємств матиме важливе значення для того, щоб необхідні стандарти здоров'я та безпеки зберігалися.

Портові оператори та вантажовласники повинні враховувати ризики, пов'язані з діяльністю в портових районах та врахувати їх при розробці безпечних операційних процедур.

Оператор причалу та вантажовласник надає інформацію портовій владі про навчання своїх працівників безпечним процедурам обробки небезпечних вантажів.

Успішне управління безпекою включає:

- створення чіткої політики у галузі здоров'я та безпеки, що повною мірою відповідає мінімальним стандартам, викладеним у національних та місцевих юридичних вимогах у відповідних випадках;
- складання реалістичних та безпечних операційних процедур та стандартів;
- організацію та навчання співробітників для реалізації процедур;
- Проведення постійних перевірок фактичного виконання вимог безпеки;
- періодичний аудит та контроль системи управління безпекою при обробці небезпечних вантажів у порту.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, слід виділити низку пропозицій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання та підвищення безпеки обробки небезпечних вантажів на території та акваторії портів України:

- Адаптація нормативних актів України, які регламентують обробку небезпечних вантажів у портах нормам Європейського Союзу, включаючи Директиву 2008/68/ЄС від 24 вересня 2008 року про внутрішні перевезення небезпечних вантажів.
- Внести зміни та доповнення до Законів України (Кодекс торговельного мореплавства, Закону про порти), інших підзаконних актів щодо особливостей обробки небезпечних вантажів у портах.
- Розробити Положення про обробку небезпечних вантажів у порту з урахуванням вимог організації безпечної обробки небезпечних вантажів усіма видами транспорту та розгляду порту як логістичного центру під час інтермодальних перевезень.

- Внести коригування до Зводу звичаїв портів та Обов’язкових постанов щодо портів з урахуванням специфіки перевалки та зберігання небезпечних вантажів різних типів у цьому порту.
- Розробка Положення про обробку небезпечних вантажів у кожному порту з урахуванням взаємодії різних видів транспорту при забезпеченні логістичної схеми з центром у порту та особливостей технологічних процесів, що реалізуються.
- Розробка Правил оформлення перевізних документів та порядку документообігу під час перевалки та зберігання небезпечних вантажів.
- Розробка ліцензійних умов портових операторів (стивідорських компаній), які працюють із небезпечними вантажами.
- Доповнення супутньої нормативно-правової бази (Закон про страхування, Закон про пожежну безпеку та ін) вимогами, що враховують особливість обробки небезпечних вантажів у портах.
- Перегляд системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації та сертифікації спеціалістів з обробки небезпечних вантажів; розробка навчальних планів та програм навчання.
- Підготовка програм та проведення тренінгів спеціалістів аварійно-рятувальних служб з ліквідації наслідків інцидентів з небезпечними вантажами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Робота, виконана групами експертів: Результати і пріоритети переглянута рекомендація № 11 питання документації при міжнародних перевезення небезпечних вантажів. URL: <http://www.singlewindow.org/docs/177?lang=ukr>.
2. Правила перевезення небезпечних вантажів. URL: <https://marline.com.ua/pravila-perevozki-opasnykh-gruzov/>.
3. Міжнародні угоди у сфері перевезення небезпечних вантажів. URL: <http://cycap.com.ua/mizhnarodne-zakonodavstvo/>.
4. Про затвердження деяких нормативно-правових актів з питань організації спеціального навчання працівників дорожнього перевезення небезпечних вантажів: Наказ міністерство внутрішніх справ України від 21.07.2022 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0949-22#Text>.
5. Про затвердження Правил перевезення небезпечних вантажів внутрішніми водними шляхами України: Наказ міністерство інфраструктури України від 04.04.2017 № 126. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0556-17#Text>.
6. Міжнародна конвенція про вантажну марку 1966 року. Про приєднання до Конвенції див. Постанову від 21.09.93 КМ N 773. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_007#Text.
7. Міжнародна конвенція про підготовку і дипломування моряків та несення вахти 1978 року. Про приєднання до Конвенції див. Закон N 464/96-ВР від 01.11.96. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_053#Text.
8. Кодекс торгового мореплавства України: Закон України від 23.05.1995 р. // *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 47.
9. Гришина Л.О., Карась П.М., Філіпішина Л.М. Тенденції, проблеми та перспективи розвитку морегосподарського комплексу України в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник УНУ*. 2019. Вип. 24. Ч. 1. С. 131–135. 5. Морська доктрина України на період до 2035 року. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-%D0%BF#Text>.
10. Манаєнко І.М., Просяник І.В. Особливості зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах євроінтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 18. Ч. 3. С. 11–14.
11. Міжнародний кодекс морського перевезення небезпечних вантажів, з поправками 33-06. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1335-14#Text>.

УДК 340.12:35.08-044.337(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.32>

ДОБРОЧЕСНІСТЬ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0002-7168-9488*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Добросесність в органах державної влади як елемент правової ідеології сучасного суспільства.

Вказується, розбудова демократичної правової держави вимагає посиленої уваги до питання забезпечення добросесності у функціонуванні органів державної влади. Традиційне розуміння добросесності як морально-етичної категорії еволюціонує, перетворюючись на фундаментальний правовий інститут та істотний компонент правової ідеології у сучасному суспільстві. Значущість цього питання суттєво зростає з огляду на євроінтеграційні прагнення України та потребу приведення системи публічного управління у відповідність до міжнародних стандартів.

У статті досліджено сутність та особливості добросесності в органах державної влади як елементу правової ідеології сучасного суспільства. Розкрито еволюцію поняття добросесності у нормативно-правовому полі України та його трансформацію від морально-етичної категорії до важливого правового інституту. Проаналізовано взаємозв'язок добросесності та правової ідеології через формування системи цінностей у суспільстві, де етична поведінка посадових осіб стає обов'язковою вимогою. Особливу увагу приділено дослідженню різних підходів до розуміння добросесності, включаючи морально-етичний, соціально-психологічний, політичний та правовий аспекти. Висвітлено роль добросесності як превентивного механізму у системі антикорупційного регулювання та її значення для забезпечення довіри громадян до державних інституцій. Проаналізовано сучасну систему забезпечення добросесності в органах державної влади України, яка включає механізми запобігання конфлікту інтересів, фінансового контролю та етичної поведінки публічних службовців. Обґрунтовано, що добросесність є ключовим елементом правової ідеології, що визначає спрямованість діяльності державних органів на забезпечення публічних інтересів та дотримання принципів верховенства права. Розглянуто інституційні механізми забезпечення добросесності, включаючи створення спеціалізованих органів та впровадження нових інструментів контролю. Визначено роль добросесності у процесі модернізації державної служби та її значення для формування професійного корпусу державних службовців. Наголошено на важливості комплексного підходу до забезпечення добросесності, що охоплює як правові, так і організаційні аспекти. Підкреслено значення добросесності для розвитку демократичної правової держави та її відповідності міжнародним стандартам публічного управління.

Ключові слова: добросесність, правова ідеологія, організація суспільства, органи державної влади, посадова особа, публічна служба, адміністративні засади, антикорупційне регулювання, етична поведінка, верховенство права, конституційні засади.

Byelov D.M., Bielova M.V. Integrity in state authorities as an element of the legal ideology of modern society.

It is indicated that the development of a democratic legal state requires increased attention to the issue of ensuring integrity in the functioning of state authorities. The traditional understanding of integrity as a moral and ethical category is evolving, turning into a fundamental legal institution and an essential component of legal ideology in modern society. The significance of this issue is significantly increasing in view of Ukraine's European integration aspirations and the need to bring the public administration system into line with international standards.

The article examines the essence and features of integrity in state authorities as an element of the legal ideology of modern society. The evolution of the concept of integrity in the regulatory and legal field of Ukraine and its transformation from a moral and ethical category to an important legal institution are revealed. The relationship between integrity and legal ideology is analyzed through the formation of a system of values in society, where ethical behavior of officials becomes a mandatory requirement. Special attention is paid to the study of various approaches to understanding integrity, including moral-ethical, socio-psychological, political and legal aspects. The role of integrity as a preventive mechanism in the system of anti-corruption regulation and its importance for ensuring citizens' trust in state institutions is highlighted. The modern system of ensuring integrity in state authorities of Ukraine is analyzed, which includes mechanisms for preventing conflicts of interest, financial control and ethical behavior of public servants. It is substantiated that integrity is a key element of legal ideology, which determines the orientation of state authorities' activities to ensuring public interests and compliance with the principles of the rule of law. Institutional mechanisms for ensuring integrity are considered, including the creation of specialized bodies and the introduction of new control instruments. The role of integrity in the process of modernization of the civil service and its importance for the formation of a professional corps of civil servants are determined. The importance of a comprehensive approach to ensuring integrity, covering both legal and organizational aspects, is emphasized. The importance of integrity for the development of a democratic legal state and its compliance with international standards of public administration is emphasized.

Key words: integrity, legal ideology, organization of society, state authorities, official, public service, administrative principles, anti-corruption regulation, ethical behavior, rule of law, constitutional principles.

Постановка проблеми. В умовах розвитку демократичної правової держави особливої актуальності набуває питання забезпечення доброчесності в органах державної влади. Доброчесність як морально-етична категорія трансформується у важливий правовий інститут та стає невід'ємним елементом правової ідеології сучасного суспільства. Особливої актуальності це питання набуває в контексті європейської інтеграції України та необхідності відповідати міжнародним стандартам публічного управління.

Зміцнення доброчесності та зниження рівня корупції – важливі елементи належного врядування і демократії, засновані на принципі верховенства права. Корупція послаблює довіру громадян до системи державного управління. В контексті боротьби з корупцією доброчесність – це необхідна морально-етична складова діяльності державного службовця, яка визначає межу і спосіб його поведінки, що базується на принципах доброго відношення до громадян та чесності у способі власного життя, виконанні своїх обов'язків та розпорядженні державними ресурсами [1].

Право та етика тісно взаємопов'язані, оскільки вони відбивають цінності та спрямовують поведінку, але ці поняття не тотожні. Іноді здається, що закон допускає неетичну, згубну поведінку, проте в інших випадках недосконалі закони можуть порушити питання про те, чи повинні люди взагалі дотримуватися таких законів. Доброчесність ставить додаткові запитання; ця мета є гідною, але чи можна її реально досягти? [2].

Доброчесність є однією з основ політичних, економічних та соціальних структур і наріжним каменем належного врядування. Проте жодна країна не застрахована від порушень доброчесності. На всіх рівнях і гілках влади неетична взаємодія між державними та приватними суб'єктами може порушувати доброчесність на всіх етапах політичного процесу. Вирішення цієї проблеми вимагає загальносуспільного та загальнодержавного підходу [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти доброчесності в органах державної влади досліджували такі вітчизняні науковці як Н. Сорокіна, Т. Василювська, С. Погребняк, О. Петришин, С. Серьогін, В. Тимошук, Т. Чесакова та інші. Серед зарубіжних дослідників варто відзначити праці М. Філпа, С. Роуз-Аккерман, П. Хейвуда. Водночас, попри

значну кількість наукових розвідок, питання доброчесності як елементу правової ідеології потребує додаткового теоретичного осмислення.

Мета статті – дослідити сутність та особливості доброчесності в органах державної влади як елементу правової ідеології сучасного суспільства, проаналізувати механізми її забезпечення та обґрунтувати напрями удосконалення.

Виклад основного матеріалу. Доброчесність як складова правової ідеології відображає фундаментальні цінності та принципи функціонування держави і суспільства. Правова ідеологія, будучи системою правових ідей, поглядів, концепцій та теорій, що відображають ставлення людей до чинного і бажаного права, включає доброчесність як один із ключових елементів, що визначає етичні стандарти поведінки представників влади та формує довіру суспільства до державних інституцій. В контексті правової ідеології доброчесність виступає не просто як морально-етична категорія, а як важливий правовий принцип, що визначає спрямованість діяльності органів державної влади на забезпечення публічних інтересів та утвердження верховенства права.

Відзначимо, в контексті правової ідеології доброчесність виступає як система світоглядних принципів та ідей, що визначають ціннісні орієнтири функціонування органів державної влади. Правова ідеологія як сукупність правових ідей, теорій, концепцій формує певний тип праворозуміння та правової поведінки. Доброчесність у цьому контексті є ключовим елементом, що визначає спрямованість діяльності державних органів на забезпечення публічних інтересів та дотримання принципів верховенства права.

Розглянемо окремі аспекти історичного становлення поняття «доброчесність» у нормативно-правовому полі України. Так, до 2000-х років це поняття мало досить обмежене застосування і використовувалось переважно у контексті «академічної доброчесності».

Вперше зазначене поняття зустрічається у Концепції адміністративної реформи в Україні, затвердженій указом Президента України від 22.07.1998 № 810/98, в якій зазначалося, що заходи реформування виконавчої влади в Україні повинні ґрунтуватися на вироблених світовою практикою принципових засадах функціонування виконавчої влади у демократичній, соціальній, правовій державі, серед яких ключове значення мають принципи ефективності, відкритості та доброчесності в роботі, уряду та інших органів виконавчої влади [5].

Важливим етапом стало затвердження Загальних правил поведінки державного службовця (наказ Головного управління державної служби від 23 жовтня 2000 року), де вперше доброчесність була визначена як обов'язкова вимога до державних службовців, хоча й без детального тлумачення самого поняття.

Наступним кроком стало прийняття у 2006 році президентської Концепції подолання корупції «На шляху до доброчесності» [6]. Цей документ вперше окреслив комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня доброчесності як державних службовців, так і представників судової влади, а також передбачав механізми громадського контролю. Проте чіткого визначення поняття доброчесності документ все ще не містив.

Закон України «Про державну службу» [7] закріпив доброчесність як один із основоположних принципів державної служби. Однак лише у новій редакції закону з'явилося нормативне визначення цього поняття як «спрямованості дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень».

Особливе значення мали конституційні зміни від 2 червня 2016 року, якими доброчесність була закріплена як обов'язкова вимога до суддів. У цей же день було прийнято закон, що запровадив механізм декларування доброчесності суддями з щорічним поданням відповідної декларації до 1 лютого.

Сучасне розуміння доброчесності виходить за межі суто морально-етичних характеристик діяльності публічного службовця і становить невід'ємний елемент його правового статусу та є важливою складовою процесу проходження державної служби. Підтвердженням цього є положення Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 року, де професіоналізація державної служби нерозривно пов'язується з формуванням корпусу доброчесних та етичних державних службовців. Важливо відзначити, що модернізація державної служби в Україні базується на концептуальній моделі розвитку правової свідомості представників публічної влади, де доброчесність виступає одним із ключових компонентів. Така модель охоплює як державних службовців, так і посадових осіб місцевого самоврядування, створюючи єдині стандарти етичної поведінки в системі публічної служби [9, с. 84].

На думку дослідника М. Приліпко, доброчесність як соціальний інститут втілює у суспільній свідомості ідеї про необхідні цінності та якості особистості для реалізації функцій держави і місцевого самоврядування, зокрема у сфері законодавчої, виконавчої влади та правосуддя. Ці якості

проявляються у поведінці посадовця як під час виконання службових обов'язків, так і поза ними. Вчений пропонує розглядати доброчесність у декількох ключових аспектах: морально-етичному (як комплекс уявлень про духовний потенціал представника публічної влади); соціально-психологічному (як сукупність ціннісних орієнтацій та мотивів поведінки); соціально-культурному (як показник розвитку суспільства та органів публічної влади); політичному (як наявність рис, що формують довіру громадян); правовому (як сукупність обов'язкових правових норм поведінки); економічному (як тип поведінки, що характеризується стриманістю у споживанні).

Крім того, можливе дослідження доброчесності в інших аспектах - соціологічному, філософському, педагогічному тощо, залежно від мети та завдань конкретного дослідження [10, с. 90].

П.Кириленко наголошує саме на багатокомпонентності явища доброчесності і вважає, що воно охоплює такі складові як чесність посадовців, прозорість, підзвітність і дотримання етичних кодексів і законів. Підтримка доброчесності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування має вирішальне значення для сприяння довірі, впевненості та легітимності в державних установах і забезпечення належного функціонування демократичного суспільства [11, с. 31].

За твердженням Н.Камінської, домінуючим є широке розуміння категорії доброчесності, що ґрунтується на морально-етичних характеристиках, вона не є виключно правовою, а й морально-етичною та філософською категорією. Водночас прослідковуємо і вужчі розуміння доброчесності, що стосуються конкретних сфер суспільного й особистого життя, які характеризуються практичною спрямованістю [12, с. 33].

Розглядаючи доброчесність у контексті запобігання конфлікту інтересів на публічній службі, О. Токар-Остапенко визначає її як важливий елемент антикорупційного законодавства. На його думку, доброчесність, що проявляється через морально-етичні та психологічні якості особи, яка обіймає посаду в органах державної влади чи місцевого самоврядування, є ефективним інструментом попередження конфлікту інтересів при виконанні службових обов'язків. Така інтерпретація підкреслює практичне значення доброчесності як превентивного механізму у системі антикорупційного регулювання [13, с. 40].

У своїх дослідженнях щодо доброчесності як принципу державної влади О. Томкіна підкреслює, що поняття «доброчесність» є базовою етичною категорією. На її думку, доброчесність відображає суб'єктивний прояв моральних норм та виявляється через стійкі позитивні моральні та психологічні характеристики особистості. У широкому розумінні доброчесність характеризує високий моральний рівень представників влади, чия діяльність орієнтована на досягнення суспільного блага та забезпечення інтересів як окремих громадян, так і всього суспільства [14, с. 65-70].

Відзначимо, Закон України «Про запобігання корупції» запровадив суттєві новації у правовому регулюванні стандартів доброчесності публічних службовців. Ключовим інституційним нововведенням стало створення Національного агентства з питань запобігання корупції як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, відповідального за формування та реалізацію державної антикорупційної політики та превентивних механізмів. Закон встановив комплексну систему забезпечення доброчесності, яка включає:

- чіткі механізми запобігання та врегулювання конфлікту інтересів;
- нову систему фінансового контролю (електронне декларування, багаторівнева перевірка декларацій, їх оприлюднення, моніторинг способу життя);
- базові правила етичної поведінки (дотримання Конституції та законів, повага прав людини, політична неупередженість, об'єктивність);
- обмеження щодо сумісництва, спільної роботи близьких осіб, працевлаштування після припинення служби та одержання подарунків.

Таким чином, законодавець створив комплексний механізм забезпечення доброчесності, що охоплює як превентивні інструменти, так і чіткі обмеження та заборони для публічних службовців [15].

Створення системи доброчесної та професійної державної служби, відзначає Н. Корчак та О. Пархоменко-Куцевіл, окрім організаційноправових аспектів, включає в себе: підтримання доброчесності та об'єктивності офіційних політичних і адміністративних рішень; пошуку балансу через виявлення ризиків для добропорядності службових осіб; заборону неприйнятних форм конфліктів; управління конфліктними ситуаціями; врегулювання конфліктних ситуацій [16, с. 79].

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що доброчесність як комплексна правова категорія поєднує в собі морально-етичні та правові аспекти поведінки посадових осіб, спрямовані на досягнення суспільного блага. У сучасному розумінні доброчесність виходить за

межі суто етичної категорії і трансформується у важливий правовий інститут, що визначає стандарти поведінки представників влади та формує довіру суспільства до державних інституцій.

Правова ідеологія, будучи системою правових ідей та концепцій, включає доброчесність як один із ключових елементів, що відображає фундаментальні цінності та принципи функціонування держави. В контексті правової ідеології доброчесність виступає не лише як нормативна вимога, але й як суспільний ідеал, що формує відповідну правову культуру та правосвідомість як серед представників влади, так і серед громадян.

У системі органів державної влади доброчесність є невід’ємним елементом правового статусу публічного службовця та важливою складовою процесу проходження державної служби. Сучасне законодавство України встановлює комплексну систему забезпечення доброчесності, що включає механізми запобігання конфлікту інтересів, систему фінансового контролю, правила етичної поведінки та відповідні обмеження для публічних службовців.

Розвиток інституту доброчесності в органах державної влади відображає загальну тенденцію до модернізації публічного управління відповідно до міжнародних стандартів та принципів належного врядування. При цьому особливого значення набуває формування корпусу доброчесних та етичних державних службовців, діяльність яких спрямована на забезпечення публічних інтересів та утвердження верховенства права в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доброчесність та запобігання корупції. URL: <https://nads.gov.ua/dobrochestnist-ta-zapobigannya-korupcii>.
2. Доброчесність, етика і право. ООН. Відень 2021. 32 с. URL: https://www.unodc.org/documents/e4j/IntegrityEthics/E4J_Integrity_and_Ethics_Module_12_final_UKR.pdf.
3. Посібник ОЕСР з публічної доброчесності. OECD (2024). Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/5b2fe28c-uk>.
4. Рогач О.Я., Белов Д.М. Категорія «парадигма» в сучасних умовах функціонування української держави: теоретичні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2022. С. 37–42.
5. Концепція адміністративної реформи в Україні: указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>.
6. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності». Указ Президента України від 11 вересня 2006 року № 742/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742/2006#Text>.
7. Про державну службу: Закон України № 889-VIII від 10.12.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
8. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. №3/2022. С. 301–310.
9. Корчак Н. Доброчесність як інструмент розвитку правосвідомості публічних службовців в умовах реформування державної служби. *Аспекти публічного управління*. Том 11 № 4 2023. С. 82–88.
10. Приліпко М.О. Інститут доброчесності як умова встановлення верховенства права у правовій демократичній державі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021 № 54 том 1. С. 89–92.
11. Кириленко П.О. Доброчесність в публічному управлінні: від ідеалу до інструменту запобігання корупції. *Ефективність державного управління*. 2023. Вип. 1/2 (74/75). С. 31–35.
12. Камінська Н. Доброчесність: соціально-правовий зміст і значення для сучасних реформ. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 32–41.
13. Токар-Остапенко О.В. Особливості здійснення громадського контролю за доброчесністю та запобігання конфлікту інтересів на публічній службі. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4(33). С. 39–45.
14. Томкіна О. Принцип доброчесності державної влади: постановка проблеми. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 1(76). С. 65–70.
15. Оцінювання національної системи доброчесності. URL: https://ti-ukraine.org/wpcontent/uploads/2016/11/nis_assessment_ukr_0.pdf.
16. Корчак Н., О.Пархоменко-Куцевіл. Доброчесність державного службовця: етичний та юридичний виміри. *Юридичний вісник*. № 2 (59) 2021. С. 78–84.

УДК 327(73+477); 341.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.33>

ГУМАНІТАРНА ДОПОМОГА: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Бєсєдін І.О.,

*аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
e-mail: loyals@ukr.net*

Бєсєдін І.О. Гуманітарна допомога: постановка проблеми.

В статті аналізуються питання, пов'язані із проблемами, що виникають у сфері надання Україні гуманітарної допомоги країнами ЄС, США та іншими іноземними партнерами України. Наголошено на тому, що у зв'язку із тим, що зовнішньополітичними планами України є інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, безумовно, національне законодавство повинно враховувати загальноприйняті міжнародні принципи в тому числі базові принципи здійснення гуманітарної допомоги. Визначено роль, що відіграє Міністерства соціальної політики України в питаннях, пов'язаних із гуманітарною допомогою, як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги. Зазначено, що наразі активно здійснюються наукові дослідження обраної проблематики. Однак такі дослідження здійснюються переважно у сфері кримінального права, кримінального процесу та кримінології. Комплексне дослідження сучасних проблем щодо правового режиму гуманітарної допомоги, особливо, зважаючи на введення воєнного стану, відсутнє. Що у свою чергу посилює рівень актуальності та своєчасності здійсненого дослідження. З'ясовано динаміку надання Україні гуманітарної допомоги ЄС та його державами-членами, США, іншими країнами-партнерами України, міжнародними організаціями, зокрема ООН, з 2014 р. та її посилення з часу повномасштабного вторгнення РФ. Позначено причини сучасного спаду надання гуманітарної допомоги і можливі шляхи виходу з цієї кризи. Акцентовано увагу на необхідності дослідження таких основних проблемах в означеній сфері:

- питання діючих механізмів здійснення та контролю гуманітарної допомоги з точки зору визначення внутрішніх та зовнішніх факторів корупційних ризиків у виконанні відповідних функцій уповноваженими державними органами у сфері гуманітарної допомоги;
- невідповідність нормативно-правової бази України в сфері гуманітарної допомоги принципам надання гуманітарної допомоги закріпленим у міжнародному праві;
- відсутність достатніх і завершених правових механізмів реалізації державного контролю і моніторингу процедури визнання вантажу гуманітарним, його розмитнення, розподілу та звітування;
- визначення принципових антикорупційних запобіжників, що мають бути відображені в процедурі ввезення, надання, оформлення, розподілу і контролю за цільовим використанням товарів, визнаних гуманітарною допомогою.

Ключові слова: гуманітарна допомога, адаптація законодавства, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, корупція, посадові особи, володіння, зобов'язання.

Besedin I.O. Humanitarian aid: problem statement.

The article analyzes the issues related to the problems arising in the field of humanitarian assistance to Ukraine by the EU, the USA and other foreign partners of Ukraine. The author emphasizes that, given that Ukraine's foreign policy plans include integration into the European political, economic, and legal space with a view to gaining membership in the European Union, national legislation should

certainly take into account generally accepted international principles, including the basic principles of humanitarian assistance. The author defines the role played by the Ministry of Social Policy of Ukraine in matters related to humanitarian aid as a specially authorized central executive body for ensuring equal rights and opportunities for women and men and providing humanitarian aid. It is noted that scientific research on the selected issues is currently being actively conducted. However, such research is carried out mainly in the field of criminal law, criminal procedure and criminology. There is no comprehensive study of current issues related to the legal regime of humanitarian aid, especially in view of the introduction of martial law. This, in turn, increases the relevance and timeliness of the study. The dynamics of humanitarian assistance to Ukraine by the EU and its member states, the United States, other partner countries of Ukraine, international organizations, including the United Nations, since 2014 and its strengthening since the full-scale invasion of Russia are revealed. The reasons for the current decline in humanitarian aid and possible ways out of this crisis are outlined. The author emphasizes the need to study the following main problems in this area:

- the issue of existing mechanisms for the implementation and control of humanitarian assistance in terms of identifying internal and external factors of corruption risks in the performance of relevant functions by authorized state bodies in the field of humanitarian assistance;
- inconsistency of the regulatory framework of Ukraine in the field of humanitarian aid with the principles of humanitarian aid enshrined in international law;
- lack of sufficient and complete legal mechanisms for implementing state control and monitoring of the procedure for recognizing cargo as humanitarian, its customs clearance, distribution and reporting;
- identification of fundamental anti-corruption safeguards that should be reflected in the procedure for importing, providing, processing, distributing and monitoring the intended use of goods recognized as humanitarian aid.

Key words: humanitarian aid, adaptation of legislation, European Union, United Nations, Council of Europe, corruption, officials, possession, obligations.

Постановка проблеми. Забезпечення права на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг і житло для кожного є зобов'язанням в першу чергу держави. Держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права зобов'язані вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права. Разом з тим, в умовах гуманітарної кризи надання гуманітарної допомоги є загальновизнаною міжнародною практикою. Відповідно до принципів закріплених у міжнародному праві гуманітарна допомога – це заходи із захисту та догляду за людьми в умовах гуманітарної кризи, що виходять за рамки первинної медичної допомоги. Гуманітарна допомога організовується в основному після надзвичайних ситуацій та гуманітарних криз, і у першу чергу спрямовується на порятунок життя, полегшення страждань, допомогу людям з гідністю долати важкі обставини, запобігання виникненню або поширенню епідемій і т. д. Відповідно, основними завданнями гуманітарної допомоги є:

- порятунок людського життя;
- надання допомоги для задоволення основних потреб людини (вода, їжа, проживання);
- забезпечення базової гігієни та медичної допомоги [1, с. 7].

Зважаючи, що зовнішньополітичними планами України є інтеграція в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, безумовно, національне законодавство повинно враховувати загальноприйняті міжнародні принципи в тому числі базові принципи здійснення гуманітарної допомоги.

Важливу роль в питаннях, пов'язаних із гуманітарною допомогою, відіграє Міністерство соціальної політики України. Це – спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги. У своїй діяльності за даним напрямком керується Законом України «Про гуманітарну допомогу» від 22 жовтня 1999 р. [4]. Зазначене міністерство здійснює визнання вантажів, коштів, у тому числі в іноземній валюті, виконаних робіт, наданих послуг гуманітарною допомогою; здійснює контроль за транспортуванням, отриманням, збереженням, охороною, складуванням, розподілом, цільовим використанням, обліком гуманітарної допомоги, підготовкою відповідної статистичної звітності; здійснює в межах повноважень, передбачених законом, контроль за діяльністю Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій; веде Єдиний реєстр отримувачів гуманітарної допомоги [5].

Метою дослідження є окреслення проблем надання гуманітарної допомоги Україні від зарубіжних партнерів.

Основні методи дослідження, використані під час написання статті, передбачають застосування емпіричних та загальнонаукових методів наукових досліджень, що базуються на системному підході. У процесі дослідження також застосовувались такі загальні методи наукового пізнання, як узагальнення, аналіз, конкретизація та порівняння.

Стан опрацювання проблематики. Науково-теоретичну базу дослідження складають праці вітчизняних і зарубіжних вчених. Варто виділити наукові праці таких фахівців: В. Шевцов («Методика розслідування незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги», 2023), С. Волков («Гуманітарна допомога в Україні: сучасні виклики», 2023), Б. Андрощук («Гуманітарний сектор в Україні: уроки, пройдені за рік повномасштабної війни», 2023), О. Кришевич («Кримінальна відповідальність за нецільове використання гуманітарної допомоги чи один із видів шахрайства», 2022), О. Марін («Проблеми кримінально-правової оцінки незаконного використання гуманітарної допомоги за КК України», 2022), М. Хавронюк («За незаконне використання гуманітарної допомоги – кримінальна відповідальність», 2022), А. Шевчук, О. Боднарук («Кримінальна відповідальність за розкрадання гуманітарної допомоги», 2022).

Проте зазначені роботи загалом стосуються досліджень у сфері кримінального права, кримінального процесу та кримінології. Комплексне дослідження сучасних проблем щодо правового режиму гуманітарної допомоги, особливо, зважаючи на введення воєнного стану, відсутнє. Це посилює рівень актуальності та своєчасності нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. На жаль, сутність поняття гуманітарної допомоги в законодавстві України не відповідає розумінню цього поняття, яке було закладено при формулюванні Конвенції Ліги Націй про створення міжнародного союзу допомоги на випадок катастроф. Реальна дійсність нашого сьогодення є такою, що під виглядом гуманітарної допомоги на територію України ввозять товари, які нічого спільного не мають з гуманітарною допомогою.

По всіх регіонах під виглядом гуманітарної допомоги, обходячи митні платежі, реалізують памперси, шоколад, ліки, одяг, взуття, дитяче харчування та інші товари. Таким чином подальша реалізація цієї продукції та отримання прибутків витісняє з ринку вітчизняних товаровиробників. Під виглядом гуманітарної та технічної допомоги на митну територію України ввозилися товари (предмети) для здійснення підприємницької діяльності, а це робить неконкурентоспроможною продукцію власного виробництва, стає обтяжуючим фактором для розвитку української фармацевтичної, легкої та харчової промисловості. Товари, які надходять на митну територію як гуманітарна допомога і потрапляють на ринок створюють конкуренцію для вітчизняних товаровиробників через перенаповнення імпортними товарами та неконкурентну ціну, оскільки були ввезені без сплати податків і наносить прямі втрати державному бюджету [2, с. 5].

Варто акцентувати увагу на таких основних, на нашу думку, проблемах:

- питання діючих механізмів здійснення та контролю гуманітарної допомоги з точки зору визначення внутрішніх (організаційно-управлінських процесів, спрямованих на забезпечення реалізації владним суб'єктом повноважень) та зовнішніх факторів (в т. ч. правового регулювання на рівні законів та підзаконних нормативно-правових актів) корупційних ризиків у виконанні відповідних функцій уповноваженими державними органами у сфері гуманітарної допомоги;
- невідповідність нормативно-правової бази України в сфері гуманітарної допомоги принципам надання гуманітарної допомоги закріпленим у міжнародному праві;
- відсутність достатніх і завершених правових механізмів реалізації державного контролю і моніторингу процедури визнання вантажу гуманітарним, його розмитнення, розподілу та звітування;
- визначення принципових антикорупційних запобіжників, що мають бути відображені в процедурі ввезення, надання, оформлення, розподілу і контролю за цільовим використанням товарів, визнаних гуманітарною допомогою.

Із 2014 року по 2017 рік США були лідером з доставки гуманітарної допомоги в Україну. З 2014 року Агентство США з міжнародного розвитку USAID та Державний департамент надали гуманітарну допомогу на суму близько 135 млн. дол., включаючи їжу, медичні засоби, притулок та допомогу в сфері логістики. Серед західних держав США були безумовно найбільшим донором з гуманітарної допомоги. Для порівняння, у цей же період Європейською комісією на гума-

нітарну допомогу Україні було виділено 43,7 млн. дол. Також, щоб допомогти Україні відновити свою економіку, США надали гарантії позики на 3 млрд. дол. в рамках міжнародного кредитного пакету на 40 млрд. дол. Починаючи з середини 2017 року і продовжуючи до початку вересня 2019 року, політика США щодо України була ґрунтовною, послідовною і підтримувалась адміністрацією президента Д. Трампа та Конгресом. [10, с. 109].

Заступник голови місії США при ООН Роберт Вуд заявив, що від початку повномасштабного вторгнення росії США виділили вже \$2,9 млрд у вигляді гуманітарної допомоги Україні та сусіднім країнам, які прийняли мільйони біженців.

За його словами, посилення ударів рф по Україні збільшує потребу в терміновій гуманітарній підтримці. Наразі допомогою необхідно охопити 14,6 мільйона людей [9]. Отже, політика США наразі залишається поступальною в питаннях надання гуманітарної допомоги Україні. Сподіваємося, політика в цій сфері залишиться в такому ж форматі і за каденції новообраного Президента – Д. Трампа.

Станом на листопад 2024 р., від початку повномасштабного вторгнення рф ЄС та його держави-члени надали близько 122 млрд євро допомоги Україні та її народу. У своїй заяві Урсула фон дер Ляєн запевнила українців, що європейська та західна допомога продовжить надходити: 50 млрд євро до 2027 року від Європейського Союзу і 50 млрд доларів США до 2026 року від країн G7 та ЄС. Вона також оголосила про виділення ще 65 млн євро на підтримку ініціативи щодо закупівлі шкільного харчування для українських дітей [8].

Як зазначив помічник генерального секретаря ООН, координатор системи ООН в Україні Маттіас Шмаль під час прес-брифінгу у Женеві у листопаді 2024 р. щодо гуманітарної ситуації в Україні та підготовку до зими, майже 40% населення України наразі потребують гуманітарної допомоги. Завдяки 1,8 млрд дол., отриманих від міжнародної спільноти на гуманітарну допомогу, ООН разом із національними та міжнародними партнерами, неурядовими та волонтерськими організаціями змогла у 2024 році надати принаймні один вид гуманітарної допомоги 7,2 мільйона людей [3]. На жаль, гуманітарна ситуація в якій опинилася Україна через агресію російської федерації, щодня лише загострюється. Що зумовлює потребу належного законодавчого врегулювання цих відносин і чітких правил практики його застосування.

На цьому фоні гуманітарних проблем і гуманітарної допомоги Україні з боку іноземних партнерів, все частіше порушується питання «втоми» від російсько-української війни. Вітчизняні фахівці, аналізуючи цю проблему зазначають, що втома від війни на Заході здебільшого скоріш маніпулятивне поняття тим не менш яке має відношення до реального світу. Попри всі натхненні гасла лідери і населення частини країн Європи дійсно втрачають мотивацію до підтримки України не в останню чергу через те що, США як лідер військової підтримки України фактично випав з ланцюга [6, с. 223]. Дійсно, зважаючи на відповідну позицію США щодо підтримки України, вибудовується й відповідна політика країн ЄС в цьому питанні.

Власне, розмовами про втому від війни зайняті не лише опозиційні групи, а і власне ті хто знаходяться при владі. Є очевидні приклади політиків з подібною риторикою такі як прем'єр-міністр Угорщини Віктор Орбан, президент Болгарії Румен Радев які стабільно роблять заклики до припинення допомоги Україні та до так званої деескалації, припинення війни, прекрасно розуміючи, що зараз припинити війну можливо тільки на умовах росії [7].

Висновки. На жаль, зазначені вище чинники призвели до ситуації, коли більша частина європейців не вважає російсько-українську війну важливою взагалі, або щонайменше вважає це питання не на часі. Це поступово нівелює соціальний запит і, як наслідок, політичний запит на урегулювання «конфлікту», як люблять називати російсько-українську війну на Заході, применшуючи її реальний обсяг і складність. І, зрештою, це призводить до зменшення підтримки України. Відповідаючи на питання, як змінити таку ситуацію, варто розуміти, що надскладна роль покладена на нашу дипломатичну службу. Адже потрібно щоразу доводити конкретній країні чому саме їй потрібно підтримати Україну, давати нові, актуальні аргументи, розвінчувати проросійську пропаганду, боротися з внутрішньою корупцією, розвивати власне виробництво, нарощувати бізнес-партнерство, зокрема, в оборонній галузі тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Механізм надання державної гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану: аналітична довідка. Київ, Національне агентство з питань запобігання корупції, 2022. 75 с. URL: <https://>

- nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Mehanizmy-nadannya-derzhavnoyu-gumanitarnoyi-dopomogy-v-umovah-voyennogo-stanu.pdf.
2. Аналітичний звіт. Проблемні питання у сфері здійснення гуманітарної допомоги в Україні. Аналітичний звіт сформовано командою урядово-громадської ініціативи «Разом проти корупції» станом на 26 червня 2018 р. URL: https://www.rpk.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/TAC_HumAid_consolidated_fin-vidredagovano.pdf.
 3. Майже 40 % населення України потребують гуманітарної допомоги – ООН. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3927602-majze-40-naselenna-ukraini-potrebuut-gumanitarnoi-dopomogi-onn.html>.
 4. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22 жовтня 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 51. Ст. 451.
 5. Інформація із сайту Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Gumanitarna-dopomoga.html>.
 6. Мордик Ярослав. «Стомленість» від російсько-української війни в Європі та США. Міжнародні відносини та світова політика: нові тренди переосмислення минулого: Збірник наукових праць. Запоріжжя. ЗНУ, 2024. URL: С. 221–224. URL: <https://dspace.znu.edu.ua/jspui/bitstream/12345/19369/3/ZNU2024.pdf>.
 7. Orban hält Sieg der Ukraine gegen Russland für „unmöglich“. URL: <https://www.welt.de/politik/ausland/video246084610/Ungarns-Ministerpraesident-Orban-haelt-Sieg-der-Ukraine-gegen-Russland-fuer-unmoeglich.html>.
 8. Тисяча днів війни – 1000 днів підтримки ЄС. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/tysyacha-dniv-vijny-1000-dniv-pidtrymky-yes>.
 9. Від початку масштабної війни США надали майже \$2,9 млрд гумдопомоги Україні та країнам, які приймали біженців. URL: <https://espresso.tv/svit-vid-pochatku-masshtabnoi-viyni-ssha-nadali-mayzhe-29-mlrd-gumdomogi-ukraini-ta-krainam-yaki-priymali-bizhentsiv>.
 10. Циганюк Вікторія. Військова та гуманітарна допомога США Україні у 2014–2020 роках. *Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences*, 2021 / 43. С. 104–116. URL: <https://mhpi.chnu.edu.ua/index.php/issues/article/view/311/243>.

УДК 340.15:41.24:(4-89)»135/139»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.34>

НАЙДАВНІШІ МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Гавриленко О.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-5554-4919
e-mail: o.gavrylenko@karazin.ua*

Гавриленко О.А. Найдавніші міжнародні договори Великого Князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (друга половина XIV ст.).

У статті висвітлено процеси формування комплексу пам'яток міжнародного права – найдавніших з нині відомих в історико-правовій науці договорів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, які були укладені в період входження земель сучасної України до складу ВКЛ, що відтоді поступово стало відігравати вагомий роль у тогочасних європейських міжнародних відносинах.

Зазначено, що за доби середньовіччя право міжнародних договорів набуло помітного розвитку. Поступово угоди стали застосовуватися все частіше і з часом почали посідати одне з важливих місць у системі тогочасного міжнародного права, зокрема й у практиці міжнародних відносин ВКЛ з іншими державами та квазідержавними утвореннями. Певна їхня частина фіксувалася письмово, завдяки чому нині сучасні дослідники мають можливість ознайомитися зі змістом цих пам'яток права.

Здійснено джерелознавчий аналіз литовсько-русько-польського договору 1352 р., двох договорів 1366 р. – між великим князем литовським Ольгердом, його братами Кейстутом, Явнутом і Любартом з їхніми синами, з одного боку, та польським королем Казимиром III Великим разом з його васалами – з іншого, та спеціальної угоди з Любартом, що доповнювала першу. Також звернено увагу на литовсько-русько-московський договір 1368 р. – мирну угоду, що завершила перший етап литовсько-русько-московської війни 1368–1372 рр. Зазначено, що показовою пам'яткою міжнародно-правового регулювання відносин ВКЛ з Московією є укладена в липні 1372 р. Любуцька угода – мирний договір, який завершив литовсько-русько-московську війну 1368–1372 рр. Висвітлено передумови, зміст та значення договору про укладення Кревської унії 1385 р. Проаналізовано зміст договору смоленського князя Юрія Святославовича про союз із королем польським, литовським, руським та ін. Володиславом (Ягайлом) та великим князем Скиргайлом (16 вересня 1386 р.), який закріпив союзні відносини між сторонами та гарантував надання королю всебічної допомоги. Наголошено, що важливе місце в ряду міжнародних договорів ВКЛ цього періоду посідає Острівська угода від 4 серпня 1392 р. – договір, який поклав край двом війнам – литовсько-руській громадянській війні 1389–1392 рр. та війні за галицько-волинську спадщину. Розглянуто також Салінський (Залінвердерський) договір між Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом від 12 жовтня 1398 р.

Обґрунтовано висновок про те, що коло текстів договорів ВКЛ названого періоду, які збереглися до нашого часу в оригіналах або літописних списках, є доволі нешироким. Договори могли бути не лише двосторонніми, але й багатосторонніми. Вони мали персональний характер; контрагентами литовських князів при укладенні договорів виступали глави усіх найвпливовіших на той час держав та квазідержавних утворень регіону (Польщі, Тевтонського ордену, Московії). Всі розглянуті угоди, більшою або меншою мірою вплинули на подальший державно-правовий розвиток українських земель, які перебували у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Деякі з них зумовили перетворення в формі держави, інші стали підґрунтям для

змін у правовому регулюванні цивільних відносин, зумовили виникнення нових норм військового права і, звичайно, усі ці джерела суттєво посприяли розвитку правової регламентації міжнародних взаємин у регіоні.

Ключові слова: міжнародне право, історія міжнародного права, право міжнародних договорів, Велике Князівство Литовське, мир, перемир'я, союз.

Havrylenko O.A. The oldest international treaties of the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia (second half of the 14th century).

The article highlights the processes of formation of a complex of monuments of international law – the most ancient of the treaties of the Grand Duchy of Lithuania, Russia and Zhemaitia, which were concluded during the period when the lands of modern Ukraine became part of the GDL, which gradually began to play an important role since then in contemporary European international relations.

It is noted that during the Middle Ages, the law of international treaties developed significantly. Gradually, the agreements began to be applied more and more often and over time began to occupy one of the important places in the system of international law of that time, in particular, in the practice of international relations of the Ukrainian People's Republic of Ukraine with other states and quasi-state entities. A certain part of them was recorded in writing, thanks to which modern researchers now have the opportunity to familiarize themselves with the content of these monuments of law.

The article provides a source-based analysis of the Lithuanian-Russian-Polish treaty of 1352, two treaties of 1366 – between the Grand Duke of Lithuania Olgerd, his brothers Keistut, Yavnut and Lubart and their sons, on the one hand, and the Polish king Casimir III the Great together with his vassals – on the other hand, and the special agreement with Lubart, which supplemented the first one. Attention is also drawn to the Lithuanian-Russian-Moscow treaty of 1368 – a peace agreement that ended the first stage of the Lithuanian-Russian-Moscow war of 1368–1372. July 1372. The Treaty of Ljubutsk is a peace treaty that ended the Lithuanian-Russian-Moscow War of 1368–1372. The prerequisites, content and significance of the treaty on the conclusion of the Union of Krebs in 1385 are highlighted. The content of the treaty of Smolensk prince Yuri Svyatoslavovych on the alliance with the Polish, Lithuanian, Russian, etc. king Vladyslav (Jogaila, Jagello) and Grand Duke (viceroys) for Lithuania Skirgaila (September 16, 1386) was analysed, which established alliance relations between the parties and guaranteed the provision of comprehensive assistance to the king. It is emphasized that an important place among the international treaties of the Great Patriotic War of this period is occupied by the Treaty of Ostriv of August 4, 1392 – the treaty that put an end to two wars – the Lithuanian-Russian civil war of 1389–1392 and the war for the Galician-Volhynian inheritance. The Salynas (Sallinwerder) Treaty between the Grand Duchy of Lithuania and the Teutonic Order of October 12, 1398 was also considered.

The conclusion that the range of texts of the GDL treaties of the specified period, which have survived to our time in the originals or chronicle lists, is quite limited. Contracts could be not only bilateral, but also multilateral. They had a personal character; the heads of all the most influential states and quasi-state entities of the region (Poland, the Teutonic Order, Muscovy) acted as counterparties to the Lithuanian princes when concluding treaties. All the considered agreements, to a greater or lesser extent, influenced the further state-legal development of the Ukrainian lands that were part of the Grand Duchy of Lithuania, Rus and Samogitia. Some of them led to changes in the form of the state, others became the basis for changes in the legal regulation of civil relations, led to the emergence of new norms of military law and, of course, all these sources significantly contributed to the development of legal regulation of international relations in the region.

Key words: international law, history of international law, law of international treaties, Grand Duchy of Lithuania, peace, armistice, union.

Постановка проблеми. Міжнародні угоди з найдавніших часів виступають як одні з найважливіших джерел міжнародного права. Наскільки можна уявити з пам'яток, виявлених археологами, вони використовувалися для регулювання відносин між суб'єктами міжнародного права ще державами Стародавнього Сходу, а дещо згодом – і античними державами Європи. Тоді ж з'явилися й перші міжнародні договори, що укладалися державами, розташованими на території сучасної України – Ольвією, Херсонесом, Боспорським царством [1, с. 106-107; 2, с. 239–265].

У період середньовіччя процес становлення права міжнародних договорів тривав, ці акти набували все більш широкого вжитку. Тодішні договори були покликані, окрім встановлювати миру

чи перемир'я й закріплення міждержавних союзів, ще й нормативно врегульовувати міждержавну торгівлю, встановлювати кордони, визначати статус іноземців тощо. До нашого часу збереглася величезна кількість текстів договорів, які були укладені у згаданий період державами західноєвропейського регіону. Багато з них опубліковані у спеціальних збірках, як наприклад «Універсальний дипломатичний звід міжнародного права», лише перший том якого, виданий в Амстердамі у 1765 р., налічує майже 800 сторінок і охоплює міжнародні акти від 800 до 1313 р. [3]. Водночас, про міжнародні договори центральноєвропейських та східноєвропейських держав відомо набагато менше. Далеко не всі їхні тексти збереглися, деякі є недостатньо дослідженими. Насамперед, це стосується договорів, що укладалися державами, які розташовувалися на теренах сучасної України, або до складу яких входили українські землі. Саме такий стан справ і спонукає дослідників до заповнення цієї лакуни. Нині, в умовах, коли Україна повною мірою, де-юре і де-факто, відновила свою міжнародну правосуб'єктність особливо необхідно прослідкувати основні етапи, пройдені нею на цьому шляху. Вбачається, що важливими віхами даного процесу є цінні пам'ятки міжнародного права – міжнародні договори.

Стан опрацювання проблеми. Питання, пов'язані з еволюцією права Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського безперечно привертало увагу сучасних вітчизняних істориків права. Серед таких праць у першу чергу варто згадати роботи М.М. Бедрія [4], І.Й. Бойка [5; 6], Т.В. Бондарук [7], С.Г. Ковальової [8], Х.В. Майкут [9], П.П. Музиченка [10; 11], Б.Р. Стецюка [12], Ю.В. Сеньків [13; 14], О.В. Сокальської [15]. Проблеми середньовічного міжнародного права досліджували О.В. Буткевич [16], І.К. Шумський [17] та ін. Водночас, спеціальних історико-правових джерелознавчих досліджень найдавніших міжнародних договорів ВКЛ, які збереглися донині, зокрема тих, що були укладені протягом 50-90-х рр. XIV ст., досі не здійснювалося.

Метою дослідження є висвітлення комплексу пам'яток міжнародного права – найдавніших з відомих в історико-правовій науці договорів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, які були укладені в період входження земель сучасної України до складу ВКЛ, що відтоді поступово стало відігравати вагомий роль у тогочасних європейських міжнародних відносинах. В першу чергу увага приділяється тим угодам, повні тексти або фрагменти яких збереглися до нашого часу, котрі протягом транзитивного періоду другої половини XIV століття більшою або меншою мірою вплинули на державно-правовий розвиток українських земель, які перебували у складі цієї держави.

Виклад основного матеріалу. За доби середньовіччя право міжнародних договорів, порівняно з античним часом набуло помітного розвитку. Поступово угоди стали застосовуватися все частіше і з часом почали посідати одне з важливих місць у системі тогочасного міжнародного права. В другій половині XIV ст. значна частина українських земель (Волинь, Чернігово-Сіверщина, Поділля, Київщина) здебільшого мирним шляхом увійшла до складу литовсько-руської держави – Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, що перетворилося на одну з впливових держав середньовічної Європи [6, с. 193]. Окрім використання військової сили, що було притаманно періоду середньовіччя, в практиці міжнародних відносин ВКЛ міждержавні угоди використовувалися доволі часто. Значна їхня частина фіксувалася письмово, завдяки чому нині сучасні дослідники мають можливість ознайомитися зі змістом цих пам'яток права.

Широкий масив міжнародних договорів етапу формування литовсько-руської держави до нашого часу не дійшов. Ймовірно це пояснюється тим, що в низці випадків укладалися вони в усній формі. Окрім того, війни та різноманітні заворушення, що відбувалися протягом подальших століть на теренах ВКЛ та Польщі, не сприяли збереженню письмових текстів.

Чи не найдавнішою з міжнародних угод, укладених литовсько-руською державою, котрі збереглися донині, був литовсько-русько-польський договір 1352 р. [18, с. 433–435, 444–445] (найчастіше датується червнем-вереснем, хоча насправді ані точна дата, ані місце його укладення невідомі). В ньому йшлося про укладення перемир'я у війні за спадщину Королівства Руського (війні за галицько-волинську спадщину, Довгій війні) – збройному конфлікті, який розпочалася після смерті короля Русі Юрія II Болеслава у 1340 р. і тривав до 1392 р.

Оригінал грамоти ще в XIX ст. зберігався у Головному архіві Царства Польського у Варшаві. Вперше її було опубліковано К. Стрончинським у 1839 р. у виданні під назвою «Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowaniem ich wyczytaniem. Cz. 1 obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536», як *Confirmatio pacis Olgerdianae* [19, с. 90]. Згодом, у 1846 р., текст договору був надрукований в першому томі «Актів, що відносяться до історії Західної Ро-

сії, зібраних та виданих Археографічною комісією» під назвою «Договірна грамота литовських князів Явнута, Кейстута і Любарта Гедиміновичів, Юрія Наримунтовича і Юрія Коріятовича з польським королем Казимиром і з мазовецькими князями Земовитом і братом його Казимиром, синами Тройдена» [20, с. 1]. Пізніше він кілька разів перевидавався різними укладачами [21, с. 1; 22, с. 1; 23, с. 3]. В радянський період цей варіант з коментарями було опубліковано у 1974 р. в Києві у збірнику документів «Грамоти XIV ст.» [24, с. 14].

Текст угоди був укладений дещо зміненою давньоукраїнською (руською) книжною мовою, про яку свого часу писав, зокрема, В.М. Русанівський [25, с. 43–59]. З литовського боку договір підписали Явнут, Кейстут і Любарт Гедиміновичі, а також Юрій Наримунтович і Юрій Коріятович. З польського боку підписантами виступав польський король Казимир III, а також мазовецькі князі Земовит III і Казимир Тройденовичі. Це був стороковий договір. Термін дії перемир'я точно встановлювався і визначався наступним чином: «А мир від Покрова Богородиці [1 жовтня] до Іванового дня, до Купала [24 червня], а від Іванового дня – на 2 роки» [26, с. 29].

Сторони домовлялися не вести одна проти одної жодних воєнних дій: «...Ми шлюбємо того миру дотримуватися вельми твердо, без всякої хитрості; не займати нам земель короля, ні його людей, що його слухають» [26, с. 30]. Згідно з угодою Волинь мала залишатися за Литвою, а Галичина – за Польщею: «...Королеві слід держати сповна Львівську землю, і нам держати сповна Володимирську, Луцьку, Белзьку, Холмську, Берестейську. [...] А Кременець держати Юрію Наримунтовичу, від князів литовських, і від короля на 2 роки, але міста не відбудовувати. А коли мир настане, то князь Юрій полишить місто». Окрім того, протягом терміну перемир'я взагалі заборонялося зводити будь-які укріплення на українських теренах, що входили до складу ВКЛ: «А міст в Руській землі ані нових не ставити, ані спалених не відбудовувати, допоки буде мир на 2 роки» [26, с. 30].

Водночас договором передбачалися випадки, коли сторони надаватимуть одна одній військову допомогу або ж дотримуватимуться нейтралітету в разі виникнення збройних конфліктів з третіми державами: «Якщо угорський король піде на Литву, то польський король допоможе; якщо ж піде на Русь, що Литви слухає, то [польський] король не допомагатиме. А коли [татарський] цар або якісь князі-темники підуть на ляхів, то князі литовські допоможуть; якщо ж підуть на Русь, що короля слухає, то литовські князі не допомагатимуть» [26, с. 30]. Питання спадщини і майна волинського князя Любарта мало розглядатися за посередництва Угорщини. Правителі Литви та Польщі домовлялися компенсувати один одному втрати від протиправних дій свої підданих. Але, незважаючи на принесені присяги, на практиці перемир'я все ж не було дотримане і конфлікт між сторонами тривав [27, с. 120–127].

У 1366 р. литовсько-руською державою було укладено дві угоди. Перша з них – між великим князем литовським Ольгердом, його братами Кейстутом, Явнутом і Любартом з їхніми синами, з одного боку, та польським королем Казимиром III Великим разом з його новими васалами (Юрієм Наримунтовичем і Юрієм та Олександром Коріятовичами) з іншого, датується кінцем серпня – вереснем, після походу Казимира на землі Галицько-Волинського князівства [28, с. 569]. Друга угода, як писав М.С. Грушевський, була укладена в жовтні 1366 р. (М. Довнар-Запольський відносить її підписання до 1368-69 рр. [29]) і являла собою спеціальну умову з Любартом, «що доповняє першу й ближче уставляє пограничну лінію нових здобутків Казимира з володіннями Любарта» [18, с. 46].

Джерелознавчий та історіографічний огляд цих пам'яток міжнародного права було наведено М.С. Грушевським у 4 томі його «Історії України-Руси» [18, с. 46–48, 446–448]. Автор зазначав, що зміст договорів набув відомості серед дослідників наприкінці XVIII ст. з фрагментів, перекладених з латини та опублікованих А. Нарушевичем [30, с. 328–332], і з реєстри в описі коронного архіву Кромпера *Inventarium privilegiorum in archivo regni* (*Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi*) [31, с. 371–372]. Наприкінці XIX ст. фрагменти тексту договорів неодноразово публікувалися, зокрема, у відомій праці М.В. Довнар-Запольського «З історії литовсько-польської боротьби за Волинь. Договори 1366 р.» [29].

Зміст договорів свідчить, що вони були наслідком вагомих воєнних успіхів Польського Королівства. Перший договір проголошував «вічний мир». За його умовами сторони розмежували свої територіальні володіння. Любарту було підтверджено володіння Луцькою землею, до якої Казимир долучив деякі з володимирських волостей (Ветли, Чернечгородок, Люб'язь, Камінь, Мель-

ницю). Казимир залишав за собою м. Володимир з навколишніми волостями (Горадло, Любомль, Ратну, Турійськ та ін.). Окрім того, Ольгерд і Любарт поступилися Казимиру волостями Белзь, Грабовець, Крем'янець, Лопатин, Олеско, Перемишль, Холм, Шчебрешин. Натомість Казимир відмовлявся від претензій на міста, що належали Кейстуту – Берасце, Більськ, Дорогичин, Кам'янець, Мельник, а також на місто Ольгерда Кобрин.

Ольгерд і Казимир поклали на себе зобов'язання надавати один одному військову допомогу («...Коли язъ пойдю князь великий с братом своимъ королемъ на войну»). Ще тісніший оборонно-наступальний союз встановлювався між Казимиром і Любартом: «...Коли королеви надобе на своє неприятели, Любартови помогати своими людьми, а коли надобе будет Любартови на своє неприятели, королеви ему помогати» [18, с. 46]. Усі давні кривди й недодержання договірних умов (вочевидь мався на увазі договір 1352 р.) йшли в непам'ять, як і самі попередні договори.

Для вирішення прикордонних суперечок у Городлі мав зібратися спільний суд: «...Судити королевимъ судиямъ Полонина по польскому закону и вины на немъ взяти по польскому, а рускимъ судиямъ судити по своему закону и вину взяти по рускому закону» [18, с. 46]. Хоча договір 1366 р. й був укладений «навічно», сторони все ж передбачали наступний з'їзд для більш докладного опрацювання його умов.

Другий договір – між Казимиром Великим і Любартом – докладно розмежував кордони володінь Любарта, як луцького князя. Ним були визначені умови взаємної торгівлі, уточнені зобов'язання військового характеру: Любарт не повинен був допомагати Казимиру чи литовським князям у випадку виникнення між ними конфлікту.

Важливе значення в історії правового регулювання міжнародних відносин ВКЛ з іншими державами відіграв і литовсько-русько-московський договір 1368 р. – мирна угода, що завершила перший етап литовсько-русько-московської війни 1368–1372 рр. Передумовою цієї війни став конфлікт, що виник у Тверському князівстві між микулинським удільним князем Михайлом Олександровичем (братом дружини Великого князя литовського та руського [32, с. 140] Ольгерда Гедиміновича Уляни), який був прихильником зміцнення державної самостійності Твері і для цього шукав підтримки Великого князівства Литовського, та кашинським князем Василем Михайловичем. До суперечки втрутився московський князь Дмитро Іванович (Донський), який, прагнучи поширити свій вплив, вигнав Михайла Олександровича з Твері. Зважаючи на обставини, що склалися, той змушений був звернутися за захистом до Ольгерда та просити його «піти раттю до Москви». На прохання коханої дружини («дружини своя молитву слушаючи») та воліючи повернути Ржев, який нещодавно був захоплений московським удільним князем Володимиром Серпуховським, Ольгерд погодився. Похід був блискавичним та несподіваним. Ольгерд Гедимінович, який «не тільки силою, скільки мудрістю воюваше, і бисть від него страх на всіх», за підтримки Смоленська, 21 листопада (або 21 грудня) 1368 р. розбив московське військо в Тросненській битві (всі князі, воєводи та бояри загинули в бою) і підступив до Москви. Наляканий князь Дмитро Іванович сховався за потужні кам'яні стіни кремля, збудованого лише за рік до цього. Три дні простояв Ольгерд із військом біля Московського кремля, доки Дмитро Іванович не запросив миру.

Барвисто описано перебіг перемовин між князями у «Хроніці Биховця» – останньому і найширшому з трьох литовських літописів XV-XVI ст. [34, с. 21]: «І не можучи йому жодного опору вчинити, і послав до нього [Дмитро], просячи його і великі дари йому обіцяючи, аби його з вітчизни його Москви не вигнав, а гнів свій відпустив би, і взяв би в нього, що хотів. І князь великий Ольгерд змилостивився, і ласку свою вчинив, і з Москви його не добував, і мир із ним узяв. А потім, договір учинивши, і сам князь великий московський до нього виїхав і з ним бачився, і дарами багатими незчисленно, золотом, сріблом і дорогими перлами, і соболями, й іншим дорогим та дивним звіром волохатим князя великого Ольгерда дарував, і шкоду, яку він прийняв у землі його ідучи, йому заступив¹». Згодом Ольгерд нагадував московському князеві Дмитрові: «А коли я з тобою перемирився, але мені інакше вчинити не годиться, тільки мушу під містом твоїм Москвою списа свого притулити, а ту славу вчинити, що великий князь литовський і руський, і жемайтійський Ольгерд списа свого під Москвою притулив. І зійшовши сам на коня, і списа взявши до руки, і приїхавши до міста і списа свого до стіни притулив, і ідучи назад говорив так великим голосом: «Княже великий московський! Пам'ятай те, що спис литовський стояв під Москвою» [32, с. 140].

¹ Відшкодував.

За умовами договору Твер знову переходила до князя Михайла Олександровича. Дмитро Іванович відмовлявся втручатися в справи Тверського князівства. Ржев повертався Великому князівству Литовському. Кордон Великого князівства Литовського з Великим князівством Володимирським пролягла «по Можайськ та по Коломну».

Договір не виявився тривалим. Дмитро Донський не дотримав зобов'язань, які поклав на себе за угодою. Взимку 1369 р. московська та волоколамська раті зрадницьки окупували Ржевську волость. Потерпіли й союзники Ольгерда. Дмитро Іванович полонив нижегородського князя Бориса, зятя Ольгерда, його князівство стало здобиччю московського князя. Непереливки було й новосільському князеві Івану, чиє князівство загарбали московські полки. При цьому його мати і дружина, дочка Ольгерда, були взяті у полон. Влітку 1370 р. московити здійснили напад на Брянськ, а взимку розв'язали збройний конфлікт із Тверським князівством. Для того, щоб якось вгамувати агресію московського князя Дмитра, необхідно було відповісти на силу силою. Тим більше, що князь Михайло Олександрович, який повторно втік до Литви, знову просив заступитися за нього. Ольгердові довелося вдруге вирушати походом на Москву.

Ще однією показовою пам'яткою міжнародно-правового регулювання відносин ВКЛ з Московією є укладена в липні 1372 р. Любуцька угода. Це був мирний договір, який завершив литовсько-русько-московську війну 1368–1372 рр., викликану суперництвом двох найбільших країн Східної Європи за політичну гегемонію в регіоні [35, с. 48]. Свої інтереси в цьому конфлікті мали й очільники дрібних князівств.

За повідомленням Супрасльського літопису (Короткого Київського літопису, що був складений наприкінці XV – на поч. XVI ст. у Супрасльському монастирі, недалеко від Білостока, одного з західноруських, або литовських літописів¹) [36], активним розпалювачем війни був московський князь: «В літо 6880. Виде із орьди князь великий Дмитрей Іванович і посла рать на резанського князя Олега князя Дмитрея волинського² і з ним силу многу. Князь же Олег зібрав вої многи, поїде противу єму, і поможе бог великому князю Дмитрею, а Олег вбежа з мале дружине, і тоді сяде на княжені Резанскому Володимер проньский. ... В літо 6881. Князь Олег резаньски приде ізгоном на Резань на князя Володимера і зігна єго, а сам сяде. Тої ж зими князь Михайло тверський підвів рать литовськую втаї на град Переяславль, князь Кестутія дя князя Андрея полоцького Олгирдовича по пасце на друго неделі во вторник. Посади пожигоша, а град не взяша, а людей множество плениша. А князь Михайло в то время взя Дмитров ізгоном. Того ж літа Михайло князь взя Торжок» [37].

Любуцьку угоду було укладено між великими князями литовськими Ольгердом та Кейстутом, з одного боку, та великим князем московським Дмитром Івановичем (Донським) і князем серпухівським Володимиром Андрійовичем – з іншого [38, с. 229]. Суб'єктом договору з боку Великого князівства Литовського виступав також князь тверський князь Михайло Олександрович.

Договір був складений після кількаденного стояння супротивників неподалік від м. Любуцька на протилежних сторонах глибокого яру [39, с. 637]: «Того ж літа Олгирд, князь литовский, поїде ратію до Москви. Чув же князь великий Дмитрей Іванович, собра вої многи приде противу єму, єму стретоша у Любуцьку. І стояху прямо себе, а промежи їх ров крут, нелзе снятися обоим полком. І взя мир мижи собою вічний» [37]. Отже, як зазначає автор цього фрагменту Супрасльського літопису, за своїм характером це був так званий «вічний мир», який підтвердив протекторат Литви над Тверським князівством та закріпив довоєнні кордони держав [40, с. 123-124].

Широко висвітленою в історичній та історико-правовій літературі є інша міжнародна угода – Кревська унія, укладена 14 серпня 1385 р. Вона являла собою договір про династичний союз між Великим князівством Литовським і Польщею, укладений в м. Крево (нині – село у Сморгонському районі Гродненської області Білорусі).

Наприкінці XIV ст. доволі помітну роль на міжнародній арені у регіоні балтійського узбережжя почав відігравати Тевтонський орден, який становив загрозу існуванню Литви та Польщі.

¹ На жаль, західноруські, або литовські літописи досліджувалися в Україні переважно лише з джерелознавчої та літературознавчої точок зору. Як пам'ятки української історіографії вони привертати меншу увагу дослідників. Про них лише згадується в загальних курсах з історії України та різного роду бібліографічних зведеннях. Історики міжнародного права та міжнародних відносин в своїх дослідженнях не використовували їх зовсім.

² Дмитро Михайлович Боброк Волинський (помер після 1389 р.) – безудільний князь, боярин і воєвода князя Дмитра Івановича (Донського). Ймовірно, був родом з Волині, але його точне походження невідоме. У 1360-х роках перебрався на службу до Москви, де посів серед місцевих бояр одне з чільних місць.

Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, яке ставало дедалі слабшим через експансію на південному сході, все менше було здатне чинити опір зростаючим силам ордену. До цього додавалася й внутрішньополітична криза, що виявлялася у міжусобних конфліктах всередині країни. Швидке зростання могутності сусіднього Московського князівства, з яким держава межувала на північному сході, робило ситуацію, що складалася навколо Литви ще напруженішою. Поляки, які так само не були зацікавлені в посиленні Тевтонського ордену, активно шукали союзника задля посилення своєї спроможності стримувати наступ ордену [41, с. 113–115]. Таким новим союзником і стала литовсько-руська держава. На той час у Польському королівстві розгорталася династична криза, і польська верхівка висунула пропозицію князеві ВКЛ Ягайлові укласти персональну унію між двома державами, що передбачала його одруження на польській королеві Ядвізі та набуття таким чином польської корони. Вбачаючи загрозу від Тевтонського ордену та будучи невпевненим у власному становищі, Ягайло прийняв рішення піти на зближення з Польщею, і в 1385 р. уклав договір щодо унії з Польським королівством.

З тексту унійного акту ясно видно, що саме Ягайло, який іменував себе не лише литовським князем, але й «паном та дідичем Русі», виступив ініціатором укладення договору: «...Достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т.д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім – також до її королівської високоності. [...] Посли ж бо його, князь Борис і староста віленський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви. Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасенного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави» [42, с. 38-39].

За умовами персональної унії, що мала закріпитися династичним шлюбом з польською королевою Ядвігою, Ягайло відтепер поєднував під своїм очільництвом Польське Королівство, Литву і Русь [43] з обіцянкою об'єднати фінансові системи обох держав: «Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини...» [42, с. 39].

Литовський князь зобов'язувався прийняти католицтво і зробити цю релігію державною у Литві, сприяти поверненню відторгнутих від Польщі земель («...Великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом») і, найголовніше, «навіть прилучити» до Польського королівства підвладні йому руські та литовські землі [44; 45].

Договір містив і норму гуманітарного права – зобов'язання повернути свободу особам християнського віросповідання, що перебували у полоні, як чоловікам, так і жінкам: «...Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу – так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його...» [42, с. 39].

Розглядаючи наслідки Кревської унії, варто наголосити, що, в першу чергу, унія значною мірою поліпшила міжнародне становище як Литви й Русі, так і Королівства Польського. Договір мав на меті зміцнити їхні позиції в боротьбі проти спільного ворога – Тевтонського ордену, який зазнав нищівної поразки 1410 р. під час Грюнвальдської битви. Ягайло, ставши очільником двох держав, поклав початок соціально-політичному, економічному та культурному взаємовпливу Польщі, Литви та Русі [46]. Польський історик О. Галецький наголошував, що «...виникнувши з основ історичного буття поляків, Литви та Русі, визрівши у взаємній боротьбі та короткочасних зближеннях, які поперемінно бачило попереднє покоління, ця ідея надзвичайним чином поєднала в собі ідеали істинної християнської правди та реальної користі» [41, с. 113-114]. З іншого боку, дехто з польських істориків, як наприклад той самий О. Галецький, вважає, що внаслідок унії «окрема Литовська держава мала фактично припинити своє існування тому замість Великого князівства говорили лише про її дві основні складові – землі Литви й Русі» [41, с. 114]. Безперечно, унія також послугувала зростанню впливу польської магнатської та шляхетської верхівки на литовське і руське населення. Водночас були надані та розширені права і привілеї литовських та руських

феодалів, які прийняли католицизм. Отже, укладення 14 серпня 1385 р. Кревської унії, якою передбачалося приєднання ВКЛ до складу Корони Польської та перехід до католицизму Ягайла разом з усіма мешканцями литовських та руських земель, стало зламним моментом в історії Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського та мало як позитивні, так, у дещо віддаленій перспективі, й негативні наслідки.

Не набув широкої відомості у вітчизняній історіографії договір смоленського князя Юрія Святославовича про союз із королем польським, литовським, руським та ін. Володиславом (Ягайлом) та великим князем Скиргайлом від 16 вересня 1386 р., який закріпив союзні відносини між сторонами та гарантував надання королем всебічної допомоги «бес хитрости, де коли єму надобе» [47, с. 72]. За його умовою у випадку, якщо князь Юрій буде зайнятий справами і не зможе прийти на допомогу Ягайлові особисто, він зобов'язувався прислати свого брата. Відповідно до договору смоленський князь покладав на себе обов'язок зберігати дружні зв'язки з усіма союзниками польсько-литовсько-руського очільника і протистояти його ворогам: «...А с ким король мирен і брат єго князь великий Скиргайло, і с тим і аз мирен. А і с ким король не мирен і брат єго князь великий Скиргайло, і с тим і аз не мирен» [47, с. 72].

Непорушність укладеної угоди було закріплено цілуванням хреста та записом її тексту на пергаменті: «На тому на всьому дав єсм правду, хрест єсм цілував за всю свою братію і за всю свою землю, і за всі свої люди, а то єсм учинив і записав своєю доброю волею, що ми то здержати міцно до свого живота, а не змінити, і своїми князями, і своїми бояри» [47, с. 72]. Оригінал договору зберігається у Польщі в краківському Музеї князів Чарторийських.

Важливе місце в ряду міжнародних договорів ВКЛ цього періоду посідає Острівська угода від 4 серпня 1392 р. – договір, який поклав край двом війнам – по-перше, Литовсько-руській громадянській війні 1389–1392 рр., що являла собою династійний конфлікт за владу у Великому князівстві Литовському та Руському між королем польським та великим князем литовським Ягайлом, його братом та намісником у Литві, Скиргайлом та польською шляхтою, з одного боку, і князем гродненським, луцьким та берестейським Вітовтом (Вітольдом Кейстутовичем) [48, с. 43], в союзі з Тевтонським орденом та за підтримки руських і литовських князів та дворян – з іншого, і, по-друге – війні за галицько-волинську спадщину [49, с. 17–20].

За умовами договору Володислав II Ягайло, який тепер носив титул «Верховний князь литовський», був приневолений бодай частково відродити політичну самостійність ВКЛ та визнати, що його двоюрідний брат Вітовт набуває титулу Великого князя Литовського, залишаючись при цьому васалом Ягайла. При цьому Вітовтові було повернено його вотчину – Троцьке князівство. Також було домовлено, що або ж після смерті Вітовта землі Великого князівства стануть власністю роду Ягайла, або ж після смерті Ягайла нового монарха Польщі обиратимуть за участі великого князя Вітовта. Острівську угоду було ратифіковано низкою правових документів, підписаних зокрема й жінками – дружиною Ягайла Ядвігою і дружиною Вітовта Ганною.

Договір сприяв зміцненню в литовсько-руській державі централізованої влади. Вітовт виявився залежним від Ягайла лише де-юре. Більш того, за запевненням деяких дослідників, Ягайло сам де-факто перебував у залежності від Вітовта – більш здібного і популярного правителя. Незабаром Вітовт навіть зміг усунути з престолу декого з ягайлових братів (вони доводилися йому двоюрідними братами), позбавивши їх князювання: Скиргайло втратив Торок і Вільнюс (натомість пізніше він отримав князівський престол в Києві), Свидригайла було вигнано з Вітебська, Володимира – з Києва, а Корибута – з Новгорода-Сіверського. Позбулися володінь й інші князі – Гедиміновичі, зокрема, подільський князь Федір Коріятович, а також волинський князь Федір Любартович.

Острівська угода відзначила закінчення війни за галицько-волинську спадщину, в якій з 1340 по 1392 рр. Королівства Польське і Велике князівство Литовське боролися спочатку одне з одним, доводячи правомірність своїх претензій на Галицький престол, а потім, після Кревської унії 1385 р., виступали спільним фронтом проти волинського князя Федора Любартовича. У 1387 р. Ягайло відібрав у Федора Луцьк, а в 1390 р. – Володимир. За умовами Острівської угоди Галичина, Холм і Белз відходили до Польщі, а Волинь, Луцьк і Володимир – до Литви. Галицько-Волинське князівство перестало існувати.

Серед міжнародних угод ВКЛ з північно-західними сусідами привертає увагу Салінський (Залінвердерський) договір (12 жовтня 1398 р.) – мирна угода між Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом щодо передачі останньому Жемаїті [50, с. 538-539]. Договір було

укладено на острові Салін (у місці впадіння Невежиса до ріки Німан) з литовського боку – великим князем Вітовтом (Вітольдом Кейстутовичем), з тевтонського – grosмейстером (великим магістром) Конрадом фон Юнгінгеном (нім. Konrad von Jungingen). Посередником у перемовинах про угоду виступив колишній полоняник Вітовта Марквард фон Зальцбах (Markward (Marquard) von Salzbach) [51, с. 87].

У період перед укладенням договору влада Вітовта в східних православних (власне українських) областях Литви була хиткою. Великий князь побоювався особистих амбіцій свого двоюрідного брата – Свидригайла, який мав значний вплив на православних землях князівства [49], а також час від часу схилявся до того, щоб у боротьбі з Вітовтом отримувати сприяння Тевтонського ордену. Окрім того, до Ордену за підтримкою у боротьбі за владу в Литві звертався і Ягайло, верховну владу якого Вітовт визнавав лише формально. Ще один суттєвий фактор, який зумовлював необхідність договору з Тевтонським орденом, полягав у складних відносинах з Ордою, що на той час становила загрозу південним кордонам ВКЛ. Для того, щоб забезпечити державу від ворожих дій Ордену, Вітовт сам пішов на зближення і поступився тевтонцям Жемайтією (Самогітією) в обмін на запевнення німців, що його конкурентів Орден не підтримуватиме, принаймні найближчим часом. При цьому, хоча Вітовт і віддав ордену Жемайтію, налагодити контроль над нею де-факто (за винятком вже підпорядкованої раніше Мемельської області) Орден все ж таки не спромігся.

Остаточний текст договору було уточнено 23 квітня 1398 р. у м. Гродно. Обмін договірними грамотами між великим князем литовським Вітовтом та великим магістром ордену Конрадом фон Юнгінгеном відбувся 12 жовтня 1398 р. на острові Салін на річці Німан, біля гирла р. Невежис.

Відповідно до норм, закріплених Салінським договором, передбачалася допомога Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського ордену в справі завоювання Пскова та натомість обіцялася орденська підтримка ВКЛ у кампаніях, спрямованих на оволодіння Великим Новгородом та походу проти Золотої Орди. Вітовт обіцяв поступитися ордену територією Жемайтії до р. Невежис і половиною Ятвягії (Судавією та Дайновським князівством). У свою чергу, Орден покладав на себе зобов'язання не підтримувати претензій князя Свидригайла на престол ВКЛ [49]. Неофіційно Вітовт заручився згодою Ордену на здійснення своїх планів щодо досягнення цілковитої незалежності від Королівства Польського. Пруський хронікер, автор «Хроніки пруських земель» («Chronik des Landes Preußen») Іоганн фон Посільге (нім. Jan von Posilge (бл. 1340–1405 pp.) свого часу писав, що під час святкування на честь підписання Салінського договору Вітовта було оголошено феодальною верхівкою Великого князівства Литовського королем Литви та Русі (хоча іншими джерелами цей факт не підтверджено).

Вітовт виконав свої союзницькі зобов'язання перед Тевтонськими лицарями, суттєво допомагаючи придушенню повстань жемайтійців. Тевтонські лицарі підтримали литовсько-польський похід Вітовта проти Золотої Орди в 1399 р. Однак поразка Вітовта, якої він зазнав у битві під Ворсклою – одній з найбільших битв середньовічної Європи, що відбулася 12 (або 16) серпня 1399 р.¹, означала, що він не мав змоги розширювати межі своєї держави далі на схід, і тому союз з Орденом втратив своє значення. Як наслідок, Вітовт вдався до чергової спроби зблизитися з Польщею, підсумком чого стало укладення в 1401 р. Віленсько-Радомської унії. У свою чергу, жемайтійські повстання спровокували розірвання тимчасового союзу та новий похід Тевтонського ордену на ВКЛ.

Салінський договір викликав занепокоєність польського короля Володислава II (Ягайла). Плани захоплення Новгорода і Пскова призвели також до погіршення відносин ВКЛ з цими середньовічними республіками, а також із Московським і Тверським великими князівствами, які мали щодо цих теренів власні міркування та плани.

Загалом, з погляду деяких сучасних істориків, князь доволі вдало прорахував умови договору, який мав важливий з тактичної точки зору характер для Литви [40, с. 137-138]. Його укладення

¹ Сторонами конфлікту, з одного боку, були війська Великого князівства Литовського та його тодішні союзники на чолі з великим князем Вітовтом, які підтримували Тохтамиша, який намагався повернутися на трон Золотої Орди. Вітольда і Тохтамиша також підтримували тевтонські, польські та молдавські війська. Іншою стороною конфлікту були татарські війська Золотої Орди під командуванням Едигея. Битва завершилася поразкою союзних військ під командуванням Вітовта. З погляду Польсько-Литовської держави це означало втрату шансів зламати могутність татарського впливу в регіоні й підпорядкувати собі зайняті татарами землі на Чорному морі, включно з гирлом Дніпра, і втрату шансу об'єднати всі руські землі під владою Ягеллонів.

надало Вітовтові час та ресурси на боротьбу з татарами на південно-східних рубежах князівства, і водночас уже в 1411 р. Жемайтія повернулася до складу литовсько-руської держави. В подальшому положення Салінського договору було уточнено Рацьонзьким договором 1404 р., до якого приєдналася також і Польща.

Висновки. Отже, здійснений джерелознавчий історико-правовий аналіз комплексу договорів Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського з сусідніми державами та квазідержавними утвореннями, які були укладені протягом 50–90-х рр. XIV ст., надає можливість дійти низки висновків.

По-перше, коло текстів договорів ВКЛ, які збереглися до нашого часу в оригіналах або літописних списках з транзитивного періоду, коли українські території одна за одною включалися до складу держави, що мало наслідком зміни в їхній міжнародній правосуб'єктності, правовому статусі різних категорій населення та ін., є доволі нешироким.

По-друге, міжнародні угоди мали за мету встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків у різноманітних міждержавних відносинах між ВКЛ із сусідніми державами й могли бути не лише двосторонніми, але й багатосторонніми. Переважно вони були спрямовані на укладення перемир'я, миру або союзу між сторонами.

По-третє, з них видно, що угоди мали персональний характер; контрагентами литовських князів при укладенні договорів виступали глави усіх найвпливовіших на той час держав та квазідержавних утворень регіону (Польщі, Тевтонського ордену, Московії).

По-четверте, правотворча юридична техніка договорів ВКЛ загалом відповідає канонам, що були притаманні тогочасним угодам.

По-п'яте, всі названі угоди, що були укладені протягом транзитивного періоду другої половини XIV ст., більшою або меншою мірою вплинули на подальший державно-правовий розвиток українських земель, які перебували у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Деякі з них, як наприклад Кревська унія, зумовили перетворення в формі держави, інші стали підґрунтям для змін у правовому регулюванні цивільних відносин, зумовили виникнення нових норм військового права і, звичайно, усі ці джерела суттєво посприяли розвитку правової регламентації міжнародних взаємин у регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
2. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
3. Corps universel diplomatique du droit des gens : contenant un recueil des traites d'alliance, de paix, de treve, de neutralité, de commerce, d'échange. Vol. 1. Amsterdam: Chez P. Brunel, R. et G. Wetstein, les Janssons Waesberge, et L'Honoré et Chatelain; A la Haye: Chez P. Husson et Charles Levie, 1765. 798 p.
4. Бедрій М.М. Литовське звичаєве право: деякі історико-юридичні аспекти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2015. Вип. 28. С. 98–104.
5. Бойко І.Й. Польське право як важливе джерело Статутів Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.). *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2009. Вип. 49. С. 32–39.
6. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2014. 904 с.
7. Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники / відп. ред. І.Б. Усенко / Т.І. Бондаренко. К.: Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.
8. Ковальова С.Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. 112 с.
9. Майкут Х.В. Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2009. 218 с.
10. Музиченко П.П. Регулювання права власності та судовий захист майна в українських землях в першій половині XVI ст. *Актуальні проблеми держави та права : зб. наук. праць Одеської держ. юрид. академії*. 1997. Вип. 4. С. 76–81.

11. Музиченко П.П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – поч. XVI ст. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 2. С. 3–7.
12. Стецюк Б.Р. Особливості процесуального права Великого Князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV – друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 74–78.
13. Сеньків Ю.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти особи на українських землях у законодавстві Великого князівства Литовського. *Юридична Україна*. 2009. № 5. С. 15–20.
14. Сеньків Ю.В. Поняття та види злочинів у праві Великого князівства Литовського. *Часопис Київського ун-ту права*. 2008. № 4. С. 77–82.
15. Сокальська О.В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.). Оdesa: Інтерпрінт, 2010. 210 с.
16. Буткевич О.В. Міжнародне право середніх віків: монографія. Київ: Вид-во гуманітарної літератури, 2008. 701 с.
17. Шумський І.К. До питання про договір-ряд між слов'янами та скандинавами та його зарубіжні аналоги. *Альманах міжнародного права*. 2023. Вип. 30. С. 22–30.
18. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. IV. Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.
19. Strońciński K. Wzory pism dawnych w przerysach wystawione i objaśnione drukowaniem ich wyczytaniem. Warszawa, 1839. T. 1. 99 s. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=2819>.
20. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1: 1340–1506 гг. Санкт-Петербург: Тип. Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1846. 432 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005824>.
21. Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях с второй половины XIV ст. *Научный сборник, издаваемый Литературным обществом Галицко-русской математики*. Вып. 3. Львов: Тип. Ставропигийского ин-та, 1865. № 1. 184 с.
22. Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях в XIV и XV ст. Львов: Тип. Ставропигийского ин-та, 1867. 68 с. URL: https://archive.org/details/pamyatniki_diplomaticheskogo_i_sudebno-delovogo_yazyka_russkogo/page/n1/mode/1up.
23. Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. 4 с., 176 с., 75 с., IX с. URL: https://web.archive.org/web/20180108102439/http://litopys.org.ua/djvu/rozov_gramoty_xiv_xv.htm
24. Грамоти XIV ст. / упорядк., вст. ст., ком. і слов.-показ. М.М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb.htm>.
25. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
26. Угода литовсько-руських князів Явнута, Кейсгута, Любарта, Юрія Наримонтовича та Юрія Коріятовича з королем польським Казимиром та мазовецькими князями, червень – вересень 1352 р. *Грамоти XIV ст.* / упорядк., вст. ст., ком. і слов. показ. М.М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с. № 14. С. 29–31. URL: <http://litopys.org.ua/gramxiv/grb.htm>.
27. Войтович Л.В. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2009. № 22. С. 120–127.
28. Пазднякоў В. Дагавор 1366. *Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Аба-ленскі – Кадэццыя* / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. Мінск: БелЭн, 2007. 688 с. С. 569. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008565>.
29. Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 года). *Университетские известия*. Киев, 1896. № 8. [Разд. паг.] 13 с.
30. Naruszewicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa. T. 6: Panowanie Piastów. Warszawa, 1784. 362 s. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/434230/edition/409290>.
31. Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in arce Cracoviensi. 1862. S. 371-372. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/14820/edition/14129?language=pl>
32. Хроника Быховца. *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. Москва: Наука, 1975. С. 128–173. URL: <https://ebin.pub/qdownload/32-s-1645557.html>.

33. Хроніка Биховця. *Ізборнік*. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov08.htm>.
34. Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym i .t. p. Wilno; R. Rafałowicz, 1846. S. 21. URL: <https://archive.org/details/narbutt-pomniki>.
35. Гавриленко О.А. Міжнародні договори в історії протистояння Литовсько-Руської держави з Московією в другій половині XIV – на початку XVI ст. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. С. 47–50.
36. Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч. 1. Київ: Сьома державна друкарня, 1921. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Sushytskyi_Teoktyst/Zakhidno-ruski_litopysy_iak_pamiatky_literatury_Chastyna_1/.
37. Супрасльський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov16.htm>.
38. Бєлы А. Любучкі мір 1372. *Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч* / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск: БелЭн, 2007. С. 229. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008566>.
39. Liubutsko sutartis. *Tarybų Lietuvos enciklopedija. Vol. 2: Grūdas–Marvelės* / Zinkus J. et al., eds. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985. P. 637.
40. Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. The History of Lithuania Before 1795. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. 402 p. <https://f.eruditor.link/file/4181465/>.
41. Halecki O. Dzieje Unii Jagiełłoskiej. T. 1: W wiekach średnich. Warszawa: Neriton, 2013. 482 s. URL: https://historia.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2021/04/o_halecki_-_t._1_-_dzieje_unii_jagielloskiej.pdf.
42. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. 688 с.
43. Unia w Krewie. 1385. URL: <https://polishfreedom.pl/unia-w-krewie/>.
44. Akta unji Polski z Litwą, 1385–1791 / Wydali: Kutrzeba S., Semkowicz W. Polska Akademia Umiejętności; Towarzystwo naukowe warszawskie. Kraków, 1932. 633 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0007454>.
45. Akt unii Polski i Litwy podpisany w Krewie dnia 14 sierpnia 1385 roku. URL: http://oszmianszczyzna.pl/krewo_foto/unia_w_krewie_tekst_lacinski_i_polski.pdf.
46. Paszkiewicz H. O genezie i wartości Krewa. Warszawa. 1938. 356 s.
47. Смоленские грамоты XIII-XIV веков / под ред. Р.И. Аванесова. Москва: Изд-во АН СССР. 1963. 139 с.
48. Гуржій О., Реєнт О. У лабіринтах української дипломатії. Від князівської доби до початку XX століття. Київ: Арії, 2024. 352 с.
49. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów Unii Litwy z Koroną. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1892. 389 s. URL: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=8460&from=FBC>.
50. Бєлы А. Салінскі дагавор 1398. *Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч* / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. Мінск: БелЭн, 2007. С. 538-539. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008566>.
51. Kuczyński S. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1955. 551 s.

УДК 341.3:341.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.35>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАВА СПРАВЕДЛИВОСТІ У СПРАВАХ ПРО ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Єгоров А.Є.,

*аспірант IV курсу кафедри теорії держави і права,
конституційного права та державного управління
юридичного факультету*

*Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-5877-598X
e-mail: anton5970@i.ua*

Єгоров А.Є. Деякі питання застосування права справедливості у справах про тимчасово окуповані території України.

Автором наукової статті розглядаються передумови та подальші перспективи застосування права справедливості (також відомого як «common law») у якості елементу англосаксонської правової сім'ї при вирішенні судових спорів, які пов'язані з тимчасово окупованими територіями України. Зокрема, для вирішення поставленого завдання розглядаються особливості використання принципів права, які поширені в праві справедливості – безпосередньо принципу справедливості (також відомий за назвою «принцип equity»), принципу довірного управління (також відомий за назвою «принцип trust»). Крім цього, проведено аналіз механізму «estoppel», який можливо використати для захисту майнових прав громадян, інших фізичних осіб та юридичних осіб, а також для відновлення справедливості в умовах недостатньої правової бази для вирішення даної правової проблеми.

В той же час, автор не обмежився розглядом лише теоретичних аспектів права справедливості з англосаксонської правової сім'ї, а й було здійснено порівняння підходів до даного правового феномену в межах й континентальної правової сім'ї – так, здійснено порівняльний аналіз підходів наведених вище правових сімей до вирішення правових спорів в кризових умовах, включаючи випадки військової окупації та збройного протистояння. Особливу увагу приділено існуючим міжнародним прецедентам, включно з практикою Європейського Суду з прав людини, Міжнародного кримінального суду, а також рішень національних судів держав із англосаксонською правовою сім'єю. Додатково розглянуто можливості імплементації цих підходів в національну судову практику України.

Автором наукової статті окремо розглянуто існуюче нормативно-правове регулювання правовідносин на тимчасово окупованих територіях України, включно із законодавчими актами, судовою практикою та міжнародними стандартами. Запропоновано здійснити адаптацію принципів права справедливості для покращення вирішення спорів про майнові права, відшкодування завданої шкоди та захисту інтересів юридичних осіб. Надано рекомендації щодо вдосконалення існуючої судової практики України в частині вирішення спорів міжнародного та транскордонного характеру.

Ключові слова: тимчасово окуповані території України, континентальна правова сім'я, міжнародне право, правовий режим воєнного стану, прецедентне право, common law, equity, trust, estoppel, судова практика.

Yegorov A.Y. Certain issues of the application of equity law in cases related to the temporarily occupied territories of Ukraine.

The author of this scientific article examines the prerequisites and future prospects for the application of equity law (also known as «common law») as an element of the Anglo-Saxon legal family in resolving legal disputes related to the temporarily occupied territories of Ukraine. Specifically, the article explores the peculiarities of applying principles prevalent in equity law, such as the principle of equity and the

principle of trust. Additionally, the mechanism of estoppel is analyzed, which can be used to protect the property rights of citizens, other individuals, and legal entities, as well as to restore justice in conditions of an insufficient legal framework to resolve such legal issues.

At the same time, the author does not limit the study to theoretical aspects of equity law within the Anglo-Saxon legal family but also conducts a comparative analysis of approaches to this legal phenomenon within the continental legal family. The article compares the approaches of these legal systems to resolving legal disputes in crisis conditions, including cases of military occupation and armed conflict. Particular attention is paid to existing international precedents, including the practices of the European Court of Human Rights, the International Criminal Court, and decisions of national courts in states with Anglo-Saxon legal systems. The possibilities of implementing these approaches into Ukraine's national judicial practice are also considered.

The article separately addresses the existing legal regulation of relations in the temporarily occupied territories of Ukraine, including legislative acts, judicial practice, and international standards. It proposes the adaptation of equity law principles to improve the resolution of property disputes, compensation for damages, and protection of the interests of legal entities. Recommendations are provided for enhancing Ukraine's judicial practice in resolving international and cross-border disputes.

Key words: temporarily occupied territories of Ukraine, continental legal family, international law, legal regime of martial law, precedent law, common law, equity, trust, estoppel, judicial practice.

Постановка проблеми. Проблема подальшої інтеграції елементів англосаксонської правової сім'ї, включаючи common law, до правової сім'ї України, яку традиційно відносять до континентальної правової сім'ї, набуває особливої актуальності в сучасних умовах. Зокрема, одним з найактуальніших питань, які потребують вирішення, є забезпечення ефективного вирішення юридичних спорів, які виникають на тимчасово окупованих територіях України, включаючи питання захисту майнових прав фізичних або юридичних осіб, визнання юридичних фактів та компенсації завданої шкоди. Серед проблем, з якими стикається судова практика України, можна виділити наступні:

- 1) Відсутність чіткого правового регулювання правовідносин, які виникають в умовах окупації;
- 2) Складність правового застосування норм континентальної правової сім'ї, які часто не враховують обмежень, існуючих в умовах правового режиму воєнного стану;
- 3) Потреба в інтеграції існуючих міжнародних стандартів права та рішень міжнародних судів, що містить елементи англосаксонської правової сім'ї, зокрема, використовують прецедентне право.

Особлива увага приділяється принципам, поширеним в common law – принципам справедливості (equity), довірчого управління (trust) та механізму estoppel. Дані правові інструменти забезпечують можливість застосування індивідуального підходу до вирішення кожної справи, що надає судовій практиці гнучкості та є важливим в умовах правової визначеності на тимчасово окупованій території України.

Крім цього, в умовах правової дії режиму воєнного стану в Україні не втрачає своєї актуальності вивчення можливості імплементації наведених вище принципів в українську судову практику для більш справедливого та ефективного вирішення судових спорів. Однак адаптація підходів, поширених в англосаксонській правовій сім'ї, до умов континентальної правової сім'ї створює низку проблем, включаючи гармонізацію принципів двох правових сімей, запобігання спотворенню судової практики та порушенню загальноприйнятих принципів права.

Відповідно, й наукова проблема полягає у визначенні способів подальшої інтеграції елементів англосаксонської правової сім'ї в українську судову практику для ефективного вирішення спорів на окупованих територіях з урахуванням міжнародних стандартів, правового режиму воєнного стану та національного українського законодавства.

Мета дослідження: вивчення можливості застосування принципу англосаксонської правової сім'ї, а саме принципу справедливості (equity), при вирішенні правових спорів, пов'язаних з тимчасово окупованими територіями України, а також можливостей більш ефективного захисту прав фізичних і юридичних осіб в даному контексті.

Стан опрацювання проблематики. Розгляд питань подальшої інтеграції елементів англосаксонської правової сім'ї, включаючи принципи common law в національне правове середовище

України, включно із судовою практикою, наразі отримує дедалі більше уваги серед науковців та правників. Основний акцент в таких наукових працях робиться на місці прецедентного права та можливості адаптації цього права в українську судову практику. Так, Іванов І.В. у своїй праці «Розвиток правових систем світу» окреслює загальні тенденції гармонізації правових сімей, розкриває складнощі в імплементації принципів common law в державах романо-германської правової сім'ї. Подібні аспекти розглядає Петрова А.М. в статті «Запозичення судового прецеденту: виклики для правової системи України», де вона також розглядає потенційні перешкоди законодавчого та практичного характеру.

Щодо ж проблематики механізмів застосування права в умовах воєнного стану, то українські науковці наразі активно розглядають дане питання – так, Іванченко О. в статті «Правове регулювання на окупованих територіях: виклики для України» аналізує особливості функціонування правової сім'ї на тимчасово окупованих територіях та наголошує на необхідності застосування міжнародних стандартів. У свою чергу, Шевчук С.В. у своїй статті «Судова практика як джерело права в Україні» виділяє рішення Європейського Суду з прав людини у якості важливого інструменту правового регулювання. При цьому, дослідник зазначає, що рішення Європейського Суду з прав людини нерідко містять елементи прецедентного права, яке характерно для англосаксонської правової сім'ї, відповідно, застосування таких елементів в українській судовій практиці є можливим.

Окрім цього, міжнародний досвід адаптації принципів equity для врегулювання конфліктів за їх допомогою теж привертає увагу наукової спільноти. Дослідник Міллер А. в своїй роботі «Post-Conflict Justice Systems and Common Law Principles» розглядає використання елементів common law в таких державах як Південна Африка або Ірландія. У свою чергу, проведене Глобальним центром міжнародного права дослідження «Equity in International Law: From Principle to Practice» описує роль принципу справедливості в міжнародному праві, включаючи практику Міжнародного кримінального суду.

Однак, незважаючи на збільшення кількості наукових публікацій, низка невирішених питань залишається. Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються питання застосування принципів common law в судовій практиці України протягом дії правового режиму воєнного стану. Також необхідним є приділення більшої уваги механізмам гармонізації equity та trust із традиціями континентальної правової сім'ї, що особливо стосується майнових спорів на тимчасово окупованих територіях.

Відповідно, аналіз наявних наукових досліджень додатково підтверджує актуальність даної тематики наукової статті, особливо в умовах сучасних викликів. Дана обставина й обґрунтовує необхідність подальшого вивчення даної проблематики.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи те, що частина території України є тимчасово окупованою, існуючі виклики потребують створення в судовій практиці нових підходів до відповідного правового регулювання та вирішення судових спорів. Як вже було зазначено автором, існує правова невизначеність, спровокована правовим режимом воєнного стану, відповідно, використання елементів права справедливості з англосаксонської правової сім'ї для збільшення можливостей судової практики у вирішенні спорів може бути ефективним. Окрім цього, даний підхід є особливо важливим в контексті інтеграції міжнародних стандартів і практик, включно із рішеннями Європейського Суду з прав людини, до судової практики України. Дані тези підтверджуються й відповідними науковими дослідженнями:

Так, Міллер А. у своїй науковій праці «Post-Conflict Justice Systems and Common Law Principles» зазначає про важливість використання і подальшого застосування принципів права справедливості в державах, які постраждали від збройних конфліктів [1];

Іванченко О. також наголошує важливості впровадження міжнародних стандартів права, що може значно підвищити спроможність та гнучкість механізмів застосування права в Україні. Відповідно, це також посилить роль судової практики (Іванченко, 2023) [2].

Початково слід розглянути існуючий стан правового регулювання на тимчасово окупованих територіях України. У якості держави, яка традиційно тяжіє до романо-германської правової сім'ї, Україна здійснює правове регулювання питань, пов'язаних з тимчасово окупованими територіями, через відповідні нормативно-правові акти спеціального характеру. Основним законодавчим актом, який врегульовує дані питання, є Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», однак існують й інші підзаконні нормативні акти, які стосуються територіальної підсудності судів (до цього переліку також мож-

ливо включити відповідні акти Вищої Ради правосуддя щодо визначення підсудності судів з тимчасово окупованих територій), визнання певних юридичних фактів та виконання судових рішень.

Разом з цим, існування правовідносин, пов'язаних із тимчасово окупованими територіями – це однозначно виклик до судової практики, тоді як внаслідок складності та новизни суспільних правовідносин такого виду спеціальна нормативна база не завжди може забезпечити ефективне правозастосування. Зокрема, згідно матеріалів наукового дослідження «Правове регулювання на окупованих територіях: виклики для України» [2] вбачається, що реалізація прав громадян часто є ускладненою внаслідок відсутності прямих інструментів для вирішення нестандартних ситуацій. Подібна думка також підтримується й в статті «Регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» [3].

Отже, як можна бачити, навіть наявність спеціалізованої законодавчої бази не завжди є панацеєю для вирішення судових спорів, тим більше, що усталена судова практика з даного питання ще не напрацьована. У зв'язку з цим, доцільним є адаптація українською практикою принципів права справедливості - equity, trust і estoppel. Для повноти розуміння даних принципів необхідним є розгляд кожного принципу окремо:

- принцип equity (або принцип справедливості) в англосаксонській правовій сім'ї дозволяє судам ухвалювати рішення, які виходять за межі формальних норм, на основі загальнолюдських уявлень про справедливість. Особливої важливості та цінності даний принцип набуває в ситуаціях, коли застосування стандартних законодавчих норм або існуючої судової практики є неможливим через військові обставини або тимчасову окупацію територій. Зокрема, Волкер Д. в своєму науковому дослідженні «The Role of Case Law in Mixed Legal Systems» доводить, що даний принцип є доволі гнучким, що дозволяє забезпечувати дотримання справедливості навіть у воєнних умовах [4];

- принцип trust (або принцип довірчого управління) є одним з ключових елементів права справедливості, оскільки дозволяє здійснювати управління майном в інтересах бенефіціарних власників. Якщо ж розглядати випадки з тимчасово окупованими територіями, то даний принцип може застосовуватись для захисту прав громадян, які змушені були залишити своє майно. У свою чергу, наукове дослідження «Equity in International Law: From Principle to Practice» доводить, що принцип trust забезпечує відносну прозорість та гнучкість в управлінні майновими правами [5], що дозволяє розраховувати принаймні на часткову гнучкість в захисті майнових прав фізичних і юридичних осіб;

- принцип estoppel (або принцип запобігання зловживанню правом) іноді виступає навіть у вигляді окремої правової доктрини та є своєрідним запобіжником для унеможливлення випадкам зловживання правом в межах англосаксонської правової сім'ї. Зокрема, даний принцип дозволяє ефективно протидіяти ситуаціям, коли сторона – учасник судового процесу, може заперечувати свої попередні дії або заяви у разі, якщо це потенційно завдає шкоди іншій стороні. Так, в науковій статті «Конвалідація правочинів: які угоди, укладені на окупованих територіях, будуть визнаватися дійсними» [6] зазначається, що принцип estoppel може бути використаний для встановлення юридичної визначеності в складних категоріях справ – як-от щодо встановлення юридичних фактів, що відбулися на тимчасово окупованих територіях України.

Поряд із цим, очевидним є те, що просте копіювання даних принципів українською судовою практикою призведе лише до нових правових колізій, тому слід порівняти підходи до застосування даних принципів англосаксонською правовою сім'єю та можливість їхнього використання континентальною правовою сім'єю. З іншого боку, якщо проаналізувати судову практику інших держав, які використовують змішані правові системи, то можна побачити, що інтеграція елементів права справедливості в судову практику дає змогу забезпечити її більшу гнучкість та підвищити ефективність судового процесу загалом – так, судова практика Південно-Африканської Республіки використовує принцип trust у якості інструменту для захисту права власності у випадку правової невизначеності. Як зазначає Міллер А., даний прийом дозволяє уникнути появи правових прогалин [1].

У свою чергу, Великобританія та США використовують принцип equity для вирішення спорів в тих суспільних правовідносинах, де існує нормативне регулювання не може забезпечити дотримання принципу справедливості. Дані аспекти застосування принципу equity розкриваються в дослідженні «Equity in Comparative Law» [7], де також розглядаються й інші успішні випадки застосування такого правового принципу, в тому числі в міжнародній практиці.

Натомість для правової сім'ї України найбільш доцільним шляхом для інтеграції цих принципів є їхня адаптація до існуючої нормативної бази, тоді як у випадку з використанням цих принципів судовою практикою важливим є їхнє застосування Верховним Судом або Великою Палатою Верховного Суду. Окрім цього, можливо також запропонувати й наступні заходи для впровадження використання принципів права справедливості в українську судову практику:

- принцип equity може бути застосований у спорах щодо відшкодування шкоди, зокрема щодо справедливого визначення розміру компенсації постраждалим та скаліченим особам. Ба більше, даний принцип широко використовується Європейським Судом з прав людини, де судові прецеденти часто використовуються для встановлення справедливих сум компенсації [8];

- принцип equity може бути застосований для управління майном на тимчасово окупованих територіях з метою захисту інтересів власників такого майна. Зазвичай подібний до цього підхід застосовується Міжнародним кримінальним судом у якості інструменту для вирішення спорів в складних правових умовах [9];

- принцип estoppel може бути використаний для вирішення спорів щодо ряду правочинів, укладених на тимчасово окупованих територіях, незважаючи на те, що практично усі правочини в такому випадку визнаються нікчемними. Натомість, якщо дані правочини вчиняє законний власник майна, то в цьому випадку право справедливості може бути використане для захисту законних очікувань сторін спору [7]. Окрім цього, даний принцип може бути застосований у спорах з встановлення юридичних фактів, які відбулися на тимчасово окупованих територіях України.

Остання категорія спорів вже розглядалася українською судовою практикою, причому підхід до вирішення таких спорів є доволі цікавим – так, у 2016 році Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ розглядав питання цивільних проваджень з встановлення фактів народження або смерті осіб на тимчасово окупованих територіях України, наслідком чого було видання судом інформаційного листа від 15.04.2016 року № 9-1130/0/4-16 [10]. Даний лист було направлено судам нижчих інстанцій з рекомендаціями щодо використання в роботі щодо розгляду справ та встановлення обставин підтвердження належними та допустимими доказами фактів народження або смерті на тимчасово окупованих територіях України. При цьому, було застосовано здебільшого не норми національного законодавства України, а відповідну практику Європейського Суду з прав людини у справах проти Росії та Молдови (судові прецеденти по справах *Plașcu and others v. Moldova and Russia*), та зроблено висновок, що документи, які були видані установами (включаючи лікувальні установи) та органами влади, які знаходяться на визначеній Верховною Радою України тимчасово окупованій території можуть у виняткових випадках братися до уваги національними судами України та бути оціненими у якості доказів для підтвердження фактів встановлення народження та смерті на тимчасово окупованій території України.

Натомість у 2017 році Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ шляхом видачі листа від 11.04.2017 року № 9-697/0/4-17 *«Щодо використання у судових рішеннях формулювань, що відображають місце настання фактів, які мають юридичне значення»* проаналізував судову практику, яка склалася до того часу і встановив наступні відмінності у судових прецедентах (констатувавши при цьому, що в цілому суди попередніх інстанцій належним чином дотримуються вимог норм ст.257¹ Цивільного процесуального кодексу України в чинній на той момент редакції):

- В окремих випадках національні суди фактично відступали від положень чинного в Україні законодавства та всупереч загальноновідомим та визнаним в законодавстві України підходам щодо правового статусу тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей зазначали, що факт народження або смерті мав місце на території т.зв. *«Донецької або Луганської народних республік»*. Такий підхід Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ був визнаний неправильним та помилковим, оскільки Україна є унітарною державою, в адміністративно-територіальному устрої країни не передбачено існування т.зв. *«народних республік»*, а створення нових адміністративно-територіальних одиниць не відбулося;

- В інших випадках національні суди при встановленні факту народження або смерті при зверненнях з посиланням про встановлення факту народження або смерті на території т.зв. *«народних республік»* відмовляли у задоволенні таких вимог. Такий підхід Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ був визнаний правильним та обґрунтованим з підстав того, що неможливо встановити наявність юридичного факту на територіях т.зв. *«державних утворень»*, які не входять до системи адміністративно-територіального устрою України;

– Іншим випадком, який Вищим спеціалізованим судом з розгляду цивільних і кримінальних справ теж був визнаний правильним та обґрунтованим, є визнання національними судами України факту народження або смерті на тимчасово окупованих територіях Донецької або Луганської областей.

Висновки. Як можна бачити, інтеграція елементів права справедливості до судової практики України може значно підвищити ефективність вирішення судових спорів, які пов'язані з тимчасово окупованими територіями. Застосування принципів equity, trust та estoppel дозволяє адаптувати судову практику до сучасних умов та забезпечити дотримання принципів справедливості відповідно сучасних викликів. Однак для реалізації даних рекомендацій необхідними є відповідні законодавчі зміни та забезпечення єдності використання даних принципів в судовій практиці України з боку Верховного Суду.

В той же час, враховуючи динамічність зміни підходів до використання принципів права справедливості тенденції в правових сім'ях інших держав можуть змінитися, отже, можливості для проведення наукових досліджень в зазначеному напрямку залишаються відкритими.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міллер А. Post-Conflict Justice Systems and Common Law Principles. London: Routledge, 2018. 256 p.
2. Іванченко О. Правове регулювання на окупованих територіях: виклики для України. *Юридичний вісник України*. 2023. № 3. С. 45–52.
3. Ліга Закон. Регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України. *Ліга Закон*. 2022. URL: <https://jurliga.ligazakon.net>.
4. Walker D. The Role of Case Law in Mixed Legal Systems. *Comparative Law Review*. 2019. Vol. 12, No. 4. P. 215–234.
5. Smith J. Equity in International Law: From Principle to Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 320 p.
6. Студенніков С. Конвалідація правочинів: які угоди, укладені на окупованих територіях, будуть визнаватися дійсними. *Суд.ЮА*. 2023. URL: <https://sud.ua>.
7. Brown T. Equity in Comparative Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2019. Vol. 15, No. 2. P. 145–160.
8. Європейський суд з прав людини. *Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia*. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.
9. Міжнародний кримінальний суд. Trust Mechanisms in Conflict Zones / ICC Reports. The Hague : ICC, 2022. 112 p.
10. Вищий спеціалізований суд з розгляду цивільних і кримінальних справ. Інформаційний лист від 15.04.2016 року № 9-1130/0/4-16 «Щодо окремих питань застосування Закону України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо встановлення факту народження або смерті особи на тимчасово окупованій території України». *BCCU*. 2016. 4 с.

УДК: 341 + 124.1: 316.774+ 341.181: 327.3
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.36>

ТЕХНОЛОГІЇ ВІЙСЬКОВОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Забара І.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-6643-0025
e-mail: izbr@ukr.net, izabara@knu.ua*

Деркач О.О.,
*аспірантка кафедри міжнародного права,
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0006-7554-3298
e-mail: elenaposte79@gmail.com, elena_poste@ukr.net*

Забара І.М., Деркач О.О. Технології військового штучного інтелекту: сучасні міжнародно-правові напрямки наукових досліджень.

Стаття присвячена розгляду сучасних міжнародно-правових напрямків наукових досліджень використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері. Автори відмічають, що сучасна проблематика використання технологій штучного інтелекту у військових цілях набуває особливої уваги у широкому колі як практиків, так і науковців і продовжує залишатися одним з найбільш складних об'єктів для вивчення. Сучасне міжнародне право постало перед необхідністю відповісти на нові виклики і загрози, які несуть технології штучного інтелекту, зокрема у військовій сфері, де неконтрольоване використання технологій штучного інтелекту спроможне загрожувати міжнародному миру і міжнародній безпеці. У зв'язку з цим, важливими, актуальними і цікавими постають ідеї та позиції провідних фахівців, які надають власне бачення тим чи іншим аспектам міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту у військових цілях.

Метою статті є визначення сучасних міжнародно-правових напрямків дослідження використання технологій штучного інтелекту у військових цілях. Автори, враховуючи наукові роботи останніх років, визначають основні напрямки розвитку міжнародно-правової думки у проблематиці використання штучного інтелекту у військовій сфері і відмічають, що їх головна увага сфокусована на теоретичних питаннях місця, ролі, необхідності і здатності міжнародного права врегулювати використання цих технологій. Зокрема, у статті йдеться про наступну проблематику: (а) здатність міжнародного права до регулювання використання технологій ШІ у військових цілях; (б) можливості міжнародно-правового регулювання щодо визначення морально-етичних аспектів (критеріїв) для оцінки використання ШІ у військових цілях; (с) можливості міжнародно-правового регулювання при комбінованому використанні штучного інтелекту і роботизованих (кіберфізичних) систем у військових цілях, а також їх використання в автономних системах озброєнь; (д) можливості міжнародного права для зменшення загроз людству при неконтрольованому використанні технологій штучного інтелекту та відповідної зброї у військових цілях; (е) питання термінології. Автори надають стислий огляд і доходять висновку щодо цих тематичних наукових розробок, що дозволяє концептуально поглянути на доволі широкий спектр фахових теоретичних позицій і підходів.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародно-правове регулювання, штучний інтелект, військова сфера, військові цілі, REAIM, міжнародний мир, міжнародна безпека.

Zabara I.M., Derkach O.O. Military artificial intelligence technologies: modern international legal directions for scientific research.

The focus of the article is on the contemporary international legal domains of scientific research concerning the application of artificial intelligence technologies in the military. The authors note that the current issue of using artificial intelligence technologies for military purposes is gaining special attention among a wide range of practitioners and scholars alike and continues to be one of the most difficult subjects to study. Artificial intelligence technologies pose new challenges and threats to modern international law, particularly in the military sphere, where uncontrolled use of these technologies can threaten international peace and security. In this regard, the ideas and positions of leading experts who provide their vision of certain aspects of international legal regulation of the use of artificial intelligence technologies for military purposes are important, relevant, and interesting. The purpose of the article is to determine the current international legal trends in the study of the use of artificial intelligence technologies for military purposes. Taking into account the scientific works of recent years, the authors identify the main trends in the development of international legal thought on the use of artificial intelligence in the military sphere, with a primary focus on theoretical issues regarding the place, role, necessity, and ability of international law to regulate the use of these technologies. The article specifically talks about the issues that are at stake: (a) whether international law can regulate the use of AI technologies for military purposes; (b) whether international law can determine the moral and ethical aspects (criteria) for judging the use of AI for military purposes; (c) whether international law can regulate the use of AI and robotic (cyber-physical) systems together for military purposes, as well as their use in autonomous weapons systems; and (d) whether international law can regulate the use of AI for military purposes. The authors provide a brief overview and conclude these thematic scientific developments, allowing for a conceptual look at a wide range of professional theoretical positions and approaches.

Key words: international law, international legal regulation, artificial intelligence, the military sphere, military objectives, international peace, and international security.

Постановка проблеми. Проблематика використання технологій штучного інтелекту у військових цілях набуває особливої уваги у широкому колі як практиків, так і науковців. Незважаючи на значний рівень розвитку сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, а також розуміння їх сучасних можливостей та перспективного використання, прискорювач їх розвитку, яким виступає штучний інтелект, досі залишається одним з найбільш складних об'єктів для вивчення. Підкреслимо, що і на сьогодні технології штучного інтелекту залишаються недостатньо вивченими і все ще знаходяться на стадії осмислення їх потенціальних властивостей. Водночас, не можна не зазначити про найрізноманітніші можливості використання цих технологій. До цього слід додати і значну кількість національних правових актів, за допомогою яких уряди різних держав намагаються у тій чи іншій мірі впорядкувати використання штучного інтелекту.

Сучасне міжнародне право постало перед необхідністю відповісти на нові виклики і загрози, які несуть технології штучного інтелекту. Однією з найактуальніших виявилась військова сфера, де використання технологій штучного інтелекту, як виявилось, спроможне загрожувати міжнародному миру і міжнародній безпеці. У зв'язку з цим вартими розгляду постають ідеї і позиції провідних фахівців, які надають власне бачення тим чи іншим аспектам міжнародно-правового регулювання використання технологій штучного інтелекту у військових цілях.

Мета дослідження полягає у визначенні сучасних міжнародно-правових напрямків дослідження використання технологій штучного інтелекту у військових цілях.

Стан опрацювання проблематики. Звернення до тематики військового використання технологій штучного інтелекту, на нашу думку, почало відбуватись одночасно з широкими дослідженнями і практичним впровадженням цих технологій у найрізноманітніші «цивільні» сфери.

У свою чергу, проблематика, яка постала перед наукою міжнародного права саме у питанні використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері, виявилась дещо відмінною від загальної. Справа в тім, що коли йдеться про загальний стан початкових міжнародно-правових наукових розробок, то зазначається, що його характеризує: «відсутність єдиної міжнародно-пра-

вової політики щодо майбутнього розвитку технологій штучного інтелекту, відсутність єдності у визначенні цілей і задач щодо міжнародно-правового регулювання штучного інтелекту, а також відсутність єдиної правової термінології» [1; 2].

Ситуація з міжнародно-правовою проблематикою використання технологій штучного інтелекту у військових цілях і, в цілому, у військовій сфері, виявилась дещо відмінною, про що свідчать результати Самітів «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023) та (REAIM 2024).

На сьогоднішній день існує широкий спектр робіт, що охоплює різноманітні аспекти використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері (філософські, технологічні, організаційні, економічні та ін.). Окреме місце серед них посідають наукові роботи, щодо ролі міжнародного права у перспективному регулюванні використання технологій штучного інтелекту у військовій сфері [1]. Публікації і роботи таких авторів, як Anderson K., Beard J.M., Balkin J.B., Brehm M., Burri T., Castel J.-G., Castel M.E., Chelioudakis E., Davison N., Geiss R., Krishnan A., Moliner González J.A., Pascual D.A., Schuller A.L., Thurnher J.S., Waxman M.C., Weaver J.F. та інших, дозволяють визначитись із напрямками, що є актуальними сьогодні, стосовно розвитку міжнародно-правової думки у цьому питанні.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи наукові роботи останнього десятиліття, можна виокремити основні напрямки розвитку міжнародно-правової думки з приводу використання ШІ у військовій сфері. На сьогодні вони охоплюють таку теоретичну тематику:

- здатність міжнародного права як правового інструменту для регулювання використання технологій штучного інтелекту у військових цілях;
- можливості міжнародно-правового регулювання щодо визначення морально-етичних аспектів (критеріїв) для оцінки використання штучного інтелекту у військових цілях;
- можливості міжнародно-правового регулювання при комбінованому використанні штучного інтелекту і роботизованих (кіберфізичних) систем у військових цілях, а також використання технологій штучного інтелекту в автономних системах озброєнь;
- можливості міжнародного права для зменшення загроз людству при неконтрольованому використанні технологій штучного інтелекту та відповідної зброї у військових цілях [1].
- проблема формування відповідної міжнародно-правової термінології.

Стислий огляд тематичних наукових розробок у питанні військового використання технологій штучного інтелекту надає нам можливість концептуально поглянути на доволі широкий спектр теоретичних позицій і підходів.

Зауважимо, що автори, які досліджують можливості міжнародного права для регулювання використання штучного інтелекту у військових цілях, зосереджують увагу на аналізі поточної ситуації, принаймні за останнє десятиліття. Їх увага сфокусована на теоретичних питаннях місця, ролі, необхідності і здатності міжнародного права врегулювати використання технологій штучного інтелекту.

Зосередження на першому етапі розвитку наукової думки переважно на філософсько-правових аспектах можна пояснити продовженням процесу наукового осмислення початкових і майбутніх перспективних напрямків розвитку проблематики використання технологій штучного інтелекту у військових цілях. До цього ж варто додати, що автори не враховували досягнення військової науки, яка маючи свій погляд на розвиток і впровадження технологій штучного інтелекту у військову сферу, теж має свої теоретичні і практичні здобутки.

Разом з тим, не можна не відмітити той внесок, який зробили їх наукові розробки, публікації і роботи при обговоренні актуальних питань на Самітах «Відповідальний штучний інтелект у військовій сфері» (REAIM 2023) та (REAIM 2024).

Отже, розглядаючи проблематику сучасних міжнародно-правових напрямків наукових досліджень у питаннях використання технологій штучного інтелекту, можемо зазначити наступне.

Так, Burri T. зосереджує свою увагу на можливостях сучасного міжнародного права впорядкувати міждержавні відносини у питанні використання штучного інтелекту [3].

Castel J.-G. та Castel M.E. надають власну оцінку щодо здатності впорядкувати використання штучного інтелекту за допомогою норм міжнародного права [4].

Krishnan A., розглядаючи питання використання штучного інтелекту у можливих сучасних війнах, наголошує на необхідності міжнародно-правового регулювання [5].

Разом із позитивними підходами, обговорюються думки щодо визначення статусу самого штучного інтелекту (Weaver J.F.) [6], а також висловлюються скептичні погляди щодо нездат-

ності, ані закону, ані етики забезпечити впорядковане використання ШІ в автономних системах озброєнь (Anderson K., Waxman M.C.) [7].

З огляду реальних можливостей світового співтовариства з позицій міжнародного гуманітарного права впорядкувати використання технологій штучного інтелекту у військових цілях присвячено кілька робіт (Schuller A.L.) [8], (Brehm M.) [9], (Davison N.) [10].

Незважаючи на певний скептицизм, питання *етичних аспектів* використання штучного інтелекту у військовій сфері дедалі частіше стає предметом наукових досліджень, про що йдеться у кількох роботах з цієї теми (Pascual D.A.) [11], (Moliner González J.A.) [12]. Однак, автори висловлюють різні погляди – від несприйняття і тверджень щодо неможливості визначення правил, до цілком позитивних прогнозів, положення яких, з часом, можуть стати предметом міжнародних угод.

Досить цікавий напрямок досліджень присвячено питанням можливого міжнародно-правового регулювання двох окремих тем:

(а) умови комбінованого використання технологій штучного інтелекту разом із роботизованими (кіберфізичними) системами у військових цілях (Balkin J.B.) [13], (Chelioudakis E.) [14], а також

(б) використання технологій штучного інтелекту у автономних системах озброєнь (Beard J.M.) [15], (Geiss R.) [16], (Thurnher J.S.) [17].

Варто зауважити, що окремо вирізняються наукові роботи [18], в яких авторами розглядаються питання з позицій загрози людству при неконтрольованому використанні технологій і зброї у військових цілях.

Очікуваним для проблематики сучасних міжнародно-правових напрямків наукових досліджень у питаннях використання технологій штучного інтелекту виявилось питання відповідної міжнародно-правової термінології, що і було підкреслено на останньому Саміті REAİM 2024.

Висновки. Розглядаючи проблематику сучасних міжнародно-правових напрямків наукових досліджень у питаннях використання технологій штучного інтелекту, можемо відмітити наступне.

– головна увага сфокусована на теоретичних питаннях місця, ролі, необхідності і здатності міжнародного права врегулювати використання цих технологій;

– домінуючими в науковій проблематиці виявились наступні напрямки: (а) здатність міжнародного права в питанні регулювання використання технологій штучного інтелекту у військових цілях; (б) можливості міжнародно-правового регулювання щодо визначення морально-етичних аспектів (критеріїв) для оцінки використання штучного інтелекту у військових цілях; (с) можливості міжнародно-правового регулювання при комбінованому використанні штучного інтелекту і роботизованих (кіберфізичних) систем у військових цілях, а також їх використання в автономних системах озброєнь; (д) можливості міжнародного права для зменшення загроз людству при неконтрольованому використанні технологій штучного інтелекту та відповідної зброї у військових цілях;

– окремою темою постає питання напрацювання відповідної міжнародно-правової термінології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Zabara I.M., Derkach O.O. Artificial Intelligence: Military Challenges to International Order and Contours of International Legal Regulation, Taras Shevchenko National University of Kyiv Educational and Scientific Institute of International Relations. *Actual problems of international relations*. Issue 161. 2024.
2. Забара І.М. (2024). Штучний інтелект: виклик у міжнародному порядку і контури міжнародно-правового регулювання. Закарпатські правові читання. Сталий розвиток і інституційна спроможність в умовах війни: національний і міжнародно-правовий аспекти. XVI Міжнародна наукова конференція (м. Ужгород, 26–27 квітня 2024 р.). Львів–Торунь. Ліґа-Прес, 39–41.
3. Burri T. (2017). International Law and Artificial Intelligence. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3060191. – 21 p.
4. Castel J.-G., Castel M.E. (2016). The Road to Artificial Super intelligence: Has International Law a Role to Play? *Canadian Journal of Law and Technology*, Vol. 14, № 1, 1–15. URL: <https://ojs.library.dal.ca/CJLT/article/download/7211/6256>.

5. Krishnan A. (2009). Automating War: The Need for Regulation. *Contemporary Security Policy*, Vol. 30, № 1, 172–193.
6. Weaver J.F. (2013). Abhor a Vacuum: The Status of Artificial Intelligence and AI Drones Under International Law. *New Hampshire Bar Journal*, Spring/Summer, 14–21. Available at <https://www.nhbar.org/uploads/pdf/bj-springsummer2013-vol54-no1-pg14.pdf>.
7. Anderson K., Waxman M.C. (2013). Law and Ethics for Autonomous Weapon Systems: Why a Ban Won't Work and How the Laws of War Can. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2250126. – 31 p.
8. Schuller A.L. (2017). At the Cross roads of Control: The Intersection of Artificial Intelligence in Autonomous Weapon Systems with International Humanitarian Law. *Harvard National Security Journal*, Vol. 8, 379–425. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2978141.
9. Brehm M. (2017). Defending the Boundary: Constraints and Requirements on the Use of Autonomous Weapon Systems Under International Humanitarian and Human Rights Law. *Academy Briefing*, № 9, 71 p. URL: https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Briefing9_interactif.pdf.
10. Davison N. (2017). Presentation I: New Challenges – Conforming with IHL. Rapporteur's Report: New Technologies in Warfare and International Humanitarian Law. Jointly Organized by Institute for Defence Studies and Analyses and International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/en/download/file/63377/new_technologies_in_warfare_and_international_humanitarian_law.pdf. 4 p.
11. Pascual D.A. (2017). Inteligencia Artificial: Un Panoramade Algunosde Sus Desafíos Éticos y Jurídicos. Universitatde Girona. URL: <https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/14950/alvaro-pascual.pdf?sequence=1>. – 56 p.
12. MolinerGonzález J.A. (2018). Algunos problemasé ticosdelas tecnologías militarese mergentes. *IEEE Documentode Opinión*, № 16, 20 p. URL: http://www.ieee.es/Galerias/fichero/docs_opinion/2018/DIEEEO16-2018_Tecnologias_Militares_Emergentes_JAMoliner.pdf.
13. Balkin J.B. (2015). The Path of Robotics Law. *California Law Review*, Vol. 6, 45–60. URL: <https://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=clrcircuit>.
14. Chelioudakis E. (2018). Deceptive AI Machines on the Battlefield: Do They Challenge the Rules of the Law of Armed Conflict on Military Deception? URL: <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=142853>. – 59 p.
15. Beard J.M. (2014). Autonomous Weapons and Human Responsibilities. *Georgetown Journal of International Law*, Vol. 45, 617–681. URL: <https://www.law.georgetown.edu/academics/lawjournals/gjil/recent/upload/zsx00314000617.PDF>.
16. Geiss R. (2015). The International-Law Dimension of Autonomous Weapons Systems. International Dialogue Department of the Friedrich-Ebert-Stiftung. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/11673.pdf>. – 28 p.
17. Thurnher J.S. (2013). Examining Autonomous Weapon Systems from a Law of Armed Conflict Perspective. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2271158. 14 p.
18. 18. Деркач О.О. (2023). Правові проблеми регулювання використання штучного інтелекту в збройних конфліктах. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції «Інтернет речей: теоретико-правові та практичні аспекти впровадження в умовах європейської інтеграції». URL: <https://euliot.kpi.ua/>.

УДК 341.1/8:314.15(479.24)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.37>

ISSUES OF IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL LEGAL NORMS IN THE FIELD OF MIGRATION INTO THE NATIONAL LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Zeynalova-Sultanova N.,
PhD student of Baku State University
e-mail: zeynalova.natevan@mail.ru

Zeynalova-Sultanova N. Issues of implementation of international legal norms in the field of migration into the national legal system of the Republic of Azerbaijan.

It is indicated one of the scientific paradigms of modern international law, which has theoretical and practical significance, are issues related to the national legal implementation of international legal norms. Considering that the norms of international law related to migration arose as a need of our time, the importance of implementing this category of legal norms in national law becomes more obvious. In this context, the national legal implementation of international legal norms in the field of migration has both theoretical and practical significance. The increase in the number of international treaties in this area requires the inclusion of the provisions of “these international treaties in national legislation”.

The article examines the national legal implementation of international legal norms in the field of migration. The specifics of the national legal implementation are determined by the example of the national legal system of the Republic of Azerbaijan (AR). To do this, the legislation of the Republic of Azerbaijan is analyzed. The approaches existing in the legal doctrine to determining the features of national legal implementation are analyzed comparatively. In particular, the positions in the national legal doctrine of the Republic of Azerbaijan on this issue, which is a constant object of research, are analyzed. Based on this analysis, the features characteristic of the national legal implementation of international legal norms in the field of migration are determined. These features are not only due to the specifics of the migration sphere but are also determined by the peculiarities of the legislation of the Republic of Azerbaijan. In this sense, the implementation of international legal norms in the field of migration in the national legal system of the Republic of Azerbaijan attracts attention with two important features. Firstly, the implementation of international legal acts on migration in our country includes both legislative measures and a set of institutional measures. Secondly, the main purpose of this process is to influence public life by improving the rights of migrants and to make a motivational contribution to the migration legal relations of the Republic of Azerbaijan as a whole. The implementation of international legal norms in the field of migration into the national legal system of the Republic of Azerbaijan is a set of national legal and organizational means of applying international legal norms in the field of migration. In this sense, international treaties to which the Republic of Azerbaijan is a party related to international migration law include an incorporated type of implementation, acting as part of the national legislative system of the Republic of Azerbaijan.

Key words: Illegal migration, illegal migrant, migration, fight, international cooperation, international law.

Зейналова-Султанова Н. Питання імплементації міжнародно-правових норм у галузі міграції в національну правову систему Азербайджанської Республіки.

Вказується, однією з наукових парадигм сучасного міжнародного права, яка має теоретичне та практичне значення, є питання, пов'язані з національно-правовою реалізацією міжнародно-правових норм. З огляду на те, що норми міжнародного права, пов'язані з міграцією, виникли як потреба сучасності, важливість імплементації цієї категорії правових норм у національне право стає більш очевидною. У цьому контексті національно-правова імплементація міжнародно-правових норм у сфері міграції має як теоретичне, так і практичне значення. Збільшення кількості

міжнародних договорів у цій сфері потребує включення положень «цих міжнародних договорів у національне законодавство».

У статті розглядається національна правова імплементація міжнародно-правових норм у сфері міграції. Специфіка національної правової імплементації визначається на прикладі національної правової системи Азербайджанської Республіки (АР). І тому аналізується законодавство Азербайджанської Республіки. Проведено порівняльний аналіз існуючих у правовій доктрині підходів до визначення особливостей національної правової імплементації. Зокрема, аналізуються позиції національної правової доктрини Азербайджанської Республіки з цього питання, яке є постійним об'єктом дослідження. На основі цього аналізу визначено особливості, характерні для національної правової імплементації міжнародно-правових норм у галузі міграції. Ці особливості зумовлені як специфікою міграційної сфери, так і особливостями законодавства Азербайджанської Республіки. У цьому сенсі імплементація міжнародно-правових норм у галузі міграції до національної правової системи Азербайджанської Республіки привертає увагу двома важливими особливостями. По-перше, реалізація міжнародно-правових актів з питань міграції в нашій країні включає як законодавчі заходи, так і комплекс інституційних заходів. По-друге, основною метою цього процесу є надання впливу на суспільне життя шляхом покращення прав мігрантів та внесення мотиваційного внеску в міграційні правові відносини Азербайджанської Республіки загалом. Імплементація міжнародно-правових норм у сфері міграції до національної правової системи Азербайджанської Республіки є сукупністю національних правових та організаційних засобів застосування міжнародно-правових норм у сфері міграції. У цьому сенсі міжнародні договори щодо міжнародного міграційного права, учасником яких є Азербайджанська Республіка, включають інкорпорований тип імплементації, що діє як частина національної законодавчої системи Азербайджанської Республіки.

Ключові слова: нелегальна міграція, нелегальний мігрант, міграція, боротьба, міжнародне співробітництво, міжнародне право.

Problem statement. One of the scientific paradigms of modern international law, which has theoretical and practical significance, are issues related to the national legal implementation of international legal norms. Considering that the norms of international law related to migration arose as a need of our time, the importance of implementing this category of legal norms in national law becomes more obvious. In this context, the national legal implementation of international legal norms in the field of migration has both theoretical and practical significance. The increase in the number of international treaties in this area requires the inclusion of the provisions of “these international treaties in national legislation”.

When considering the theoretical and practical issues of the implementation of international law in the field of migration in the national law of the Republic of Azerbaijan, it is necessary first to pay attention to the concept of the implementation of international law and the terminology used in this area. The positions on this issue are ambiguous in scientific literature. In this regard, when clarifying the legal nature of migration law, a national legal implementation of the norms of international law in this area and the definition of its features are necessary. We will try to analyze these features using the example of the national legal system of Azerbaijan.

Source database analysis. The conceptual foundations of national legal identification as a scientific concept were developed by Professor R.A. Mullerson. According to his understanding, the national legal implementation of the norms of international law is the process of implementing the requirements of international law on the territory of a State using the norms of national law. National legal implementation is a stage of the actual implementation of the norms of international law and creates the necessary legal regulations for international law. Sharing these views, we would like to note that, in turn, the new norms of international migration law are being implemented through domestic migration legislation and the practical implementation of these norms in national States is being carried out.

The purpose of this article is to determine the issue of implementing international legal norms in the field of migration into the national legal system of the Republic of Azerbaijan.

Presentation of the main material. It should be especially emphasized that, since today international migration law contains new norms of international law, existing international treaties in this area may not yet be fully ratified by states, including the Republic of Azerbaijan. However, the accepted concept is that for the implementation of international law, including international migration law, national ratification of these treaties may not be considered necessary. For this purpose, in international

migration law, direct nationwide legal implementation of a number of general norms, such as principles such as non-proliferation, acts as a public requirement. Currently, in the process of implementing the norms of international migration law, there is an interdependence of international and national law and a transformation of national legislation. At this time, national laws are naturally updated and enriched by the norms of international migration law.

Professor I.I. Lukashuk identifies two main stages of international legal regulation, firstly, the legislative stage, covering the procedure for implementing the provisions of international law; and secondly, the law enforcement stage, at which the process of direct implementation of norms is carried out [2, p. 134–432]. The main essence of our research is both theoretical and practical issues of the implementation of international legal norms in national legislation in the field of migration. For this reason, in our opinion, the above-mentioned views of I.I. Lukashuk fully justify themselves in the context of the implementation of international migration law. Because at present, a more effective procedure for implementing the provisions of international migration law directly depends on the one hand, on National law-making, and on the other – on the law enforcement process.

Ukrainian scientist A.S. Gaverdovsky interprets implementation as “purposeful organizational and legal activities carried out by States individually and collectively or within the framework of international organizations to timely, comprehensively and fully fulfill their obligations assumed in accordance with international law [1, p. 62]. In this sense, we believe that the introduction of international legal norms into the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of migration should be considered as a purposeful organizational and legal activity carried out individually or within the framework of international organizations to timely, comprehensively and fully fulfill obligations related to migration law.

V.Y. Kalugin interprets implementation as a whole process of applying international law, including ensuring such enforcement. Based on these opinions, it should be noted that the institution of implementation in international law is of a general nature, expressing the whole process of implementation and law enforcement, it can be directly applied to the norms of international migration law.

V.Y. Suvorov considers the term “implementation” as a synonym for the term “implementation”, explaining it as the embodiment and implementation of the norms of international law in the practical activities of states and other institutions. In this sense, the actual implementation of international migration law is also embodied in the practical activities of both States and international organizations.

The implementation of the norms of international law in the field of migration leads to the adoption of positive measures to ensure the realization of these rights. For example, the introduction of alternatives to imprisonment for migrants, ensuring migrants’ access to health care, education and other social services, etc. requires the implementation of real implementation measures. The current international legal instruments provide a comprehensive legal framework for migration management. The mechanisms for effective domestic implementation of clearly defined national rules address, among other things, a number of issues related to the treatment of migrants, including migrant women, men, children, refugees, stateless persons, migrant workers and migrant victims of human trafficking [11]. In this sense, it should be noted that nowadays the implementation of the norms of international migration law manifests itself as a practical issue that often occurs in the context of migrant women, men, children, refugees, stateless persons, migrant workers and victims of human trafficking from among migrants.

In our opinion, the implementation of the norms of international law in the field of migration into national legislation is understood as a set of national legal and organizational means used by states parties to exist international treaties in the field of migration.

Effective implementation of international migration law requires Governments to establish administrative rules explaining how they intend to enforce national legislation or what a migrant must do to comply with the law. Having a comprehensive migration strategy helps to ensure harmony, eliminate gaps and measure progress. It is also an effective tool for fulfilling the international obligations of the State in relation to migration management [9]. In this regard, the “State Migration Program AR” (2006-2008), approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated July 25, 2006, justifies the implementation of international migration law as a comprehensive migration strategy. The same document notes that the regulation of migration processes determines the study and use of international experience, the improvement of migration rules within the country in accordance with international standards, the conclusion of international agreements on bilateral and multilateral grounds, as well as the coordination of migration policy with other countries. In this regard, within the

framework of the State Program, the issue of the expediency of Azerbaijan's accession to international treaties in the field of migration is being studied, the process of concluding agreements with foreign countries in this area is being intensified, cooperation with relevant structures of foreign countries in the fight against illegal migration is being carried out, appropriate training courses are being organized to study international experience and cooperation with international organizations, especially with the International Organization for Migration [5].

M.A. Murzin writes that to implement the principles and norms of international law and control their implementation at the level of the world community, an integrated approach to the development of international standards is necessary. At the domestic level, it is necessary to adopt national regulations in accordance with the standards of international migration law and the requirements of the control mechanism. Thus, on the one hand, this mechanism should include a set of institutional measures implemented by executive authorities to implement the above-mentioned legal acts, and on the other - legislative measures.

The main purpose of the system of legal norms, regardless of their level of development, is to influence public life. The provisions of all legal systems should be embodied in public relations, as well as in the activities of people and their organizations [4, p. 28]. As can be seen, implementation acts as the main tool for the state to implement international rules in the field of international migration law. The importance of this legal process lies, first, in the effective implementation at the national legal level of the norms of universal migration law. On the other hand, the necessary implementation of implementation measures demonstrates the importance of implementing obligations in the field of international migration into the national legal system.

In this sense, we believe that the implementation of the norms of international migration law into the national legal system of the Republic of Azerbaijan attracts attention with its two important characteristics. Firstly, the implementation of international legal acts on migration in our country includes both legislative measures and a set of institutional measures. Secondly, the main purpose of this process is to influence public life by improving the rights of migrants and to make a potential contribution to the migration legal relations of the Republic of Azerbaijan as a whole.

Over the past decades, significant research has been conducted on the national application of international law. However, the application of international law in federal States - especially at the subnational level - has not been sufficiently studied. Subnational institutions enjoy sovereignty to the extent that the question arises as to whether international law is effectively applied at the subnational level and how it is implemented [13]

Although international law requires a State to fulfill its international obligations, the processes used by a State to fulfill its international obligations will differ, for example, from legislative, coercive or judicial measures. The state cannot use domestic laws to justify non-compliance with its obligations in the field of migration law at the universal and regional levels. In other words, States are obliged to amend and adopt any relevant laws and measures after the ratification of an international legal instrument.

In addition, in the field of migration, customary international law and *jus cogens* norms apply to all States, regardless of the ratification of the treaty. For example, all states should recognize the principle of non-refoulement - non-return, prohibition of torture, genocide and slavery. States often adopt national legislation or amend it to incorporate international law at the national level. In addition, international conventions may contain special obligations of states parties to ensure their implementation at the national level and general enforcement measures [9].

Globalization and integration have led to the strengthening of the role of international law in the context of expanding interaction between peoples and States, including large-scale migration processes. Activity in the field of international migration and interstate legal relations involved in solving problems in this area have led to the conclusion of new international migration treaties and the creation of new norms of migration law. In such relations, states consider not only their national interests, but also comply with the norms and principles of international law. At the same time, states should have an internal legal system that does not contradict international legal norms.

The effective functioning of the domestic legal system of the state concerned depends on the interaction of international and national law. The lagging of domestic law from the requirements of the time can lead to serious international consequences [3]. In this sense, the role of international law in the field of migration is complex. This complexity is inherent in the dual nature of migration as a problem of concern both at home and abroad. Any discussion of migration inevitably begins with the recognition

that territorial sovereignty is central and that states have the right to control and regulate the movement of people across their borders. Although no other concept is as controversial as territorial sovereignty, its traditional function is to “designate the relationship between a specific people and a specific territory so that people in that territory can exercise their jurisdiction through the state, as well as be different from other peoples exercising jurisdiction in other territories [14].

States also have different experiences of incorporating treaties into the national legal framework so that the norms of international law in the field of migration can be implemented by state bodies. In some countries, international and sometimes regional human rights law automatically becomes part of national legislation. In fact, this provision may also directly relate to the issue of migrants’ rights. In other words, as soon as a State ratifies or accedes to the Treaty on International Migration, this international law becomes national. According to such systems, contracts are considered self-executing.

The Constitution of the AR has directly revealed its position on this issue. According to paragraph 2 of Article 148 of the Constitution, international treaties to which “the AR is a party are an integral part of the legislative system of the AR” [6]. In this sense, international treaties to which our country is a party, related to international migration law, will be part of national law, and this directly includes the incorporative type of implementation.

In this regard, Professor L. Huseynov rightly notes that this provision implies the general incorporation of all international treaties, that is, not only interstate, but also intergovernmental and interdepartmental agreements [10]. Therefore, we believe that the mentioned constitutional provision simultaneously acts as the basis for the national legal implementation of all treaties advocated by the Republic of Azerbaijan in the field of migration, including intergovernmental treaties.

The principle of incorporation as a special method of national legal implementation is reflected in the Republic of Azerbaijan not only in the constitutional order, but also in other norms of national legislation in the field of migration. Article 1 of the Migration Code of the Republic of Azerbaijan notes that the migration legislation of the Republic of Azerbaijan consists of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, this Code, the laws of the Republic of Azerbaijan, international treaties advocated by the Republic of Azerbaijan, and other normative legal acts adopted in accordance with them [15]. As can be seen, in our country there are both constitutional and other normative legal acts requiring the implementation of the norms of international migration law, which creates conditions for the application of international migration law directly in our country without any additional domestic acts.

In addition, article 151 of the Constitution may also apply to the question of the legal force of international treaties in force in the field of migration. This article notes that if there is a contradiction between the normative legal acts included in the legislative system of the Republic of Azerbaijan (with the exception of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and acts adopted by referendum) and interstate treaties advocated by the Republic of Azerbaijan, international treaties are applied [6]. As can be seen from this constitutional provision, in our country the direct application of all interstate agreements on migration is possible, and the legal force of these agreements is considered higher than national laws. Provisions related to the implementation of international standards in the field of migration in the AR are enshrined in the Migration Code of the AR dated July 2, 2013. Article 2 of the Code, entitled “Principles of the migration legislation of the Republic of Azerbaijan”, states that the migration legislation of the AR is based on respect for the rights and freedoms of man and citizen, legality, equality and justice before the law, ensuring compliance of the migration legislation of the AR with the generally recognized norms of international law, the use of innovative methods for regulating migration processes and ensuring transparency [15]. Apparently, ensuring compliance of migration legislation with generally recognized norms of international law in our country has been recognized as an important principle of law.

The process of implementing international obligations in the field of migration is defined as the adoption of legislation and the creation of local and international institutions, as well as the application of accepted norms [12]. The effectiveness of the implementation process is an important element in strengthening migration management. Regular monitoring of the national immigration legal framework is key to ensuring that appropriate integration policies are implemented worldwide.

Taking this into account, the movement of people across borders is internationalized by a wide range of legal norms, which are firmly reflected in the sources of public international law. Even the most skeptical positivists cannot but accept important international rules governing migration and limiting the sovereignty of states. However, this development was achieved piecemeal in the process of

long-term incremental consolidation. As a result, the existing international legal framework governing migration consists of an eclectic set of overlapping norms scattered across many overlapping areas (such as human rights law, trade law, humanitarian law, labor law, refugee law, maritime law, air law, consular law, criminal law, etc.). As Richard Lillich describes the overall frame “looks like a giant unassembled legal puzzle”, the number of figures in which is unclear, but the magnificent design still appears [16]. The variety of applicable rules and their wide dissemination are clearly detrimental to both the understanding and application of international law. This is the most important issue for scientists and practitioners who want to understand and use international law in this area [17].

Organizational mechanisms are important in the implementation of migration standards. Regardless of whether they are local, regional or universal, each of them serves as an effective implementation of international migration law. When local remedies have been exhausted, mechanisms and procedures exist for individual complaints or communications at the regional and international levels to help ensure compliance with international or regional standards at the national level and ensure compliance with international migration law [9].

Conclusion. Thus, the implementation of international legal norms in the field of migration in the system of national law of the Republic of Azerbaijan attracts attention with two important features. Firstly, the implementation of international legal acts on migration in our country includes both legislative measures and a set of institutional measures. Secondly, the main purpose of this process is to influence public life by improving the rights of migrants and making a positive contribution to the migration legal relations of the Republic of Azerbaijan as a whole. The implementation of the norms of international law in the field of migration in the national legal system of the Republic of Azerbaijan is a set of national legal and organizational means of applying the norms of international law in the field of migration. In our country, there are both constitutional and other normative legal acts requiring the implementation of the norms of international migration law, which creates conditions for the application of international migration law directly in our country without any additional domestic acts. This means that the main method of national legal implementation of norms in the field of international migration law in the Republic of Azerbaijan is incorporation. In addition, article 151 of the Constitution may also apply to the question of the legal force of international treaties in force in the field of migration. As can be seen from this constitutional provision, in our country it is possible to directly apply all interstate treaties on migration, and the legal force of these treaties is considered higher than national laws. In this sense, international treaties on international migration law act as an integral part of national law, which directly contains the implementation type of incorporation.

Since today international migration law is a newly adopted area of international law, international treaties existing in this area may not yet be fully ratified by States, including the Republic of Azerbaijan. However, the accepted concept is that for the implementation of the norms of international law, including international migration law, national ratification of these treaties may not be considered necessary. For this purpose, in international migration law, the direct national legal implementation of several general norms, such as principles such as non-proliferation, acts as a public requirement. At this time, in the process of implementing the norms of international migration law, there is a dependence of international and national law and a transformation of national legislation, because of which national law is naturally updated and enriched.

Currently, a more effective procedure for the implementation of the provisions of international migration law directly depends on the one hand, on national lawmaking, and on the other - on the law enforcement process, since it is the implementation of international law in the field of migration that constitutes both theoretical and practical issues of national legislation.

REFERENCES:

1. Haverdovskyi A.S. Implementatsiia norm mizhnarodnoho prava. Kyiv: Vyshcha shkola, 1980. 320 s.
2. Lukashuk I.I. Mezhdunarodnoe pravo. Obshchaia chast. 3-e izd. Moskva: Volters Kluver, 2005. S. 134, 432.
3. Mezhdunarodnoe pravo: uchebnik / otv. red. Yu.M. Kolosov, V.I. Kuznetsov. Moskva, 1994, 608 s.
4. Murchyn M.A. Sposoby realizatsii ta mekhanizmy implementatsii norm mizhnarodnoho prava. *Pravova derzhava*. 2017. S. 118–127. “State Migration Program Of The Republic Of Azerbaijan

- (2006-2008). URL: <https://www.migration.gov.az/content/pdf/2b93b6d90ee16dbfa0e160c7e29ced48.pdf>.
5. Constitution Of The Republic Of Azerbaijan. URL: <https://e-qanun.az/framework/897>.
 6. How does IML impact my work: from international law to national realities? URL: <https://emm.iom.int/handbooks/international-migration-law/how-does-impl-impact-my-work-international-law-national>.
 7. How does IML impact my work: from international law to national realities? URL: <https://emm.iom.int/handbooks/international-migration-law/how-does-impl-impact-my-work-international-law-national>.
 8. How does IML impact my work: from international law to national realities? URL: <https://emm.iom.int/handbooks/international-migration-law/how-does-impl-impact-my-work-international-law-national>.
 9. Huseynov L.H. International law. Baku, 2012. 368 p.
 10. International standards governing migration polic. URL: <https://www.ohchr.org/en/migration/international-standards-governing-migration-policy>.
 11. Margaret A. Young, Implementing international law: capacity-building, coordination and control. URL: <https://www.elgaronline.com/view/journals/cilj/12/1/article-p4.xml>.
 12. Matthieu Niederhauser, Martino Maggetti, Multi-level Implementation of International Law: The Role of Vertical Epistemic Communities. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/spsr.12577>.
 13. Migration – Immigration – International law and international relations. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780199668267.001.0001/law-9780199668267-chapter-1>.
 14. Migration Code of The Republic of Azerbaijan. URL: <https://e-qanun.az/framework/46959>.
 15. Lillich R. The Human Rights of Aliens in Contemporary International Law. Manchester University Press, 1984. 177 p.
 16. Vincent Chetail. International Migration Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780199668267.001.0001/law-9780199668267>.

УДК 341.63

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.38>

СКАСУВАННЯ АРБІТРАЖНИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ

Качурінер В.Л.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та морського права
Міжнародного гуманітарного університету*

Качурінер В.Л. Скасування арбітражних рішень в Україні.

У статті досліджено ключові тенденції скасування арбітражних рішень в Україні. Арбітраж є однією з найважливіших форм альтернативного вирішення спорів у сфері міжнародного комерційного права. Проте практика скасування арбітражних рішень залишається важливою темою для аналізу через її вплив на стабільність та передбачуваність арбітражного процесу, а також на інвестиційний клімат країни.

У дослідженні розглянуто основні причини, через які арбітражні рішення можуть бути скасовані судами України. Серед них: порушення процесуальних норм під час арбітражного розгляду, невідповідність рішення публічному порядку, відсутність арбітражної угоди або перевищення арбітрами своїх повноважень.

У статті також досліджено динаміку судової практики, зокрема роль Верховного Суду у формуванні єдиного підходу до розгляду справ про скасування арбітражних рішень. Проаналізовано конкретні судові прецеденти, які свідчать про поступове зміцнення підходу, орієнтованого на захист принципів автономії арбітражу. Виявлено, що суди починають відходити від суто формалістичного підходу до більш гнучкого аналізу обставин кожної справи.

Особливу увагу приділено порівняльному аналізу з міжнародною практикою. Дослідження демонструє, що в країнах ЄС і США практика скасування арбітражних рішень є значно менш поширеною, оскільки суди приділяють більше уваги підтримці остаточності арбітражних рішень. Автори вказують, що українська судова система потребує подальшої гармонізації із міжнародними стандартами, такими як Нью-Йоркська конвенція про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень та модельний закон ЮНСІТРАЛ.

У висновках статті наголошено на необхідності комплексної реформи, яка б включала покращення як законодавчої бази, так і практичної реалізації судового контролю. Рекомендується запровадження додаткових навчальних програм для суддів з питань арбітражу та розробка чітких рекомендацій для застосування концепції публічного порядку.

Таким чином, розвиток єдиного підходу до скасування арбітражних рішень має стати одним із ключових пріоритетів для української правової системи. Це дозволить забезпечити баланс між необхідністю судового контролю та повагою до арбітражного процесу, що є важливою умовою для залучення іноземних інвестицій та підвищення ефективності арбітражу як інструменту вирішення спорів.

Ключові слова: арбітражне рішення, скасування, анулювання, міжнародний арбітраж, арбітражний процес, арбітражні суди, судовий контроль, підстави скасування.

Kachuriner V.L. Annulment of arbitration awards in Ukraine.

The article examines key trends in the annulment of arbitral awards in Ukraine. Arbitration is one of the most important forms of alternative dispute resolution in the field of international commercial law. However, the practice of annulment of arbitral awards remains an important topic for analysis due to its impact on the stability and predictability of the arbitration process, as well as on the country's investment climate.

The study examines the main reasons why arbitral awards may be annulled by the courts of Ukraine. Among them: violation of procedural norms during the arbitration proceedings, inconsistency of the award with public order, absence of an arbitration agreement or abuse of authority by arbitrators.

The article also examines the dynamics of judicial practice, in particular the role of the Supreme Court in forming a unified approach to considering cases on the annulment of arbitral awards. Specific judicial precedents are analyzed, which indicate the gradual strengthening of the approach focused on protecting the principles of autonomy of arbitration. It is found that courts are beginning to move away from a purely formalistic approach to a more flexible analysis of the circumstances of each case.

Particular attention is paid to a comparative analysis with international practice. The study demonstrates that in the EU and the USA, the practice of annulling arbitral awards is much less common, as courts pay more attention to maintaining the finality of arbitral awards. The authors indicate that the Ukrainian judicial system needs further harmonization with international standards, such as the New York Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards and the UNCITRAL Model Law.

The conclusions of the article emphasize the need for a comprehensive reform that would include improving both the legislative framework and the practical implementation of judicial control. It is recommended to introduce additional training programs for arbitration judges and develop clear recommendations for the application of the concept of public order.

Thus, the development of a unified approach to annulling arbitral awards should become one of the key priorities for the Ukrainian legal system. This will ensure a balance between the need for judicial control and respect for the arbitration process, which is an important condition for attracting foreign investment and increasing the effectiveness of arbitration as a dispute resolution tool.

Key words: arbitration award, annulment, setting aside, international arbitration, arbitration process, arbitral tribunals, judicial review, grounds for annulment.

Постановка проблеми. Арбітраж є одним із ключових механізмів вирішення міжнародних комерційних спорів, що забезпечує швидкість, гнучкість і професійність процесу. Однак питання скасування арбітражних рішень судами національної юрисдикції є одним із найважливіших викликів для ефективності цього механізму. В Україні практика скасування арбітражних рішень залишається дискусійною через неоднозначність правозастосування та відсутність єдиних підходів до інтерпретації ключових правових понять, таких як «публічний порядок».

Ця проблема має особливу актуальність в умовах глобалізації та зростаючої інтеграції України у міжнародний економічний простір. Часті випадки скасування арбітражних рішень створюють ризики для інвестиційного клімату, підривають довіру до арбітражу як до незалежного та остаточного способу вирішення спорів. З одного боку, судовий контроль за арбітражем необхідний для забезпечення дотримання базових принципів правосуддя. З іншого боку, надмірний контроль може призводити до втрати ефективності та автономії арбітражного процесу.

Особливого значення набуває питання гармонізації української практики із міжнародними стандартами, зокрема положеннями Нью-Йоркської конвенції про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень. Недоліки у регулюванні та правозастосуванні можуть перетворити арбітраж із ефективного інструменту вирішення спорів на додаткове джерело юридичної невизначеності та фінансових втрат для учасників процесу.

Таким чином, постає необхідність комплексного аналізу тенденцій скасування арбітражних рішень в Україні, виявлення основних проблем у законодавчій та судовій практиці, а також розробки пропозицій для їхнього вирішення. Це дозволить підвищити ефективність арбітражного механізму, зміцнити довіру до України як юрисдикції для вирішення міжнародних спорів та забезпечити стабільність інвестиційного середовища.

Мета дослідження – аналіз основних тенденцій у скасуванні арбітражних рішень в Україні, зокрема правових підстав для скасування, статистики таких випадків, а також практичних аспектів застосування судами відповідних норм.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика скасування арбітражних рішень в Україні є предметом активного дослідження вітчизняних та міжнародних юристів, оскільки це питання безпосередньо пов'язане з розвитком міжнародного арбітражу та його ефективністю. В Україні основною правовою основою для таких процесів є Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» та Цивільний процесуальний кодекс України, а також норми міжнародних конвенцій, зокрема Нью-Йоркська конвенція 1958 року про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень.

Українські вчені, такі як А.Г. Голіков, В.В. Ковальчук, Н.І. Бурлака, Ю.О. Терещенко, Gary B. Born, Richard J. Hill, John R.M.L. Myers, Stephen M. Schwebel досліджували питання скасування

арбітражних рішень з різних аспектів: правових, теоретичних і практичних. Вони наголошують на необхідності адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів та вдосконалення правозастосовальної практики для досягнення більшої правової визначеності.

Загалом, наукове опрацювання проблеми скасування арбітражних рішень в Україні потребує подальшого розвитку в напрямку удосконалення національного законодавства та судової практики. Необхідно встановити чіткіші критерії для перевірки арбітражних рішень, ураховуючи як національні, так і міжнародні інтереси, щоб забезпечити більшу стабільність і прозорість у процесах визнання та виконання таких рішень.

Виклад основного матеріалу. Арбітраж є ключовим механізмом вирішення комерційних спорів, який забезпечує швидкість, ефективність і нейтральність розгляду справ. Проте навіть після ухвалення арбітражного рішення існує можливість його скасування в державному суді за певних обставин. В Україні тенденції скасування арбітражних рішень визначаються як правовими особливостями національного законодавства, так і практикою судів.

Правові підстави для скасування арбітражних рішень в Україні закріплені у статті 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» (далі – Закон) [1] та відповідають положенням Нью-Йоркської конвенції 1958 року [2]. Основними підставами є:

1. Процедурні порушення. Неналежне повідомлення сторін про арбітражний розгляд або порушення правил арбітражного провадження. Наприклад, якщо одна зі сторін не мала можливості подати свої докази чи аргументи, рішення може бути скасовано.

2. Відсутність арбітражної угоди. Якщо арбітражна угода була визнана недійсною, втратила чинність або не охоплює спір, рішення арбітражу може бути визнано таким, що порушує права сторони.

3. Суперечність публічному порядку. Арбітражне рішення може бути скасоване, якщо воно суперечить основоположним принципам правопорядку України, зокрема порушує права людини чи основи державного устрою.

4. Компетенція арбітражу. Якщо арбітраж перевищив межі своєї компетенції або вирішив питання, які не охоплюються арбітражною угодою, таке рішення може бути визнано недійсним.

Згідно з офіційними даними судової статистики, більшість арбітражних рішень в Україні успішно виконуються. Наприклад, у 2023 році Міжнародний комерційний арбітражний суд при ТПП України (МКС) розглянув 584 справи, учасниками яких були представники 57 країн світу [3]. Однак частина рішень скасовується через недоліки в арбітражному провадженні. Згідно з даними, з 40 поданих заяв про скасування арбітражних рішень, що склало 15,2% від усієї кількості розглянутих справ, скасовано 2 арбітражних рішення [4, с. 238].

Основними причинами скасування є процедурні порушення та посилання на невідповідність публічному порядку. Наприклад, Верховний Суд України зазначив, що є вичерпний перелік підстав, за наявності яких арбітражне рішення може бути скасоване [5].

Відносно міжнародних арбітражів тенденція показує, що українські суди з обережністю ставляться до втручання у такі рішення. Однак у справах із залученням державних компаній іноді спостерігається політизований підхід. Наприклад, Верховний Суд України зазначив, що остаточність арбітражних рішень у міжнародному комерційному арбітражі повинна поважатися, за винятком надзвичайних обставин [6].

Загалом, практика скасування арбітражних рішень в Україні свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавства та судової практики для забезпечення ефективності та передбачуваності арбітражного процесу [7, с. 45–67]. У внутрішньому арбітражі частіше виникають спори щодо дотримання процесуальних норм. Наприклад, сторона, яка програла, нерідко намагається скасувати рішення через формальні помилки [8, с. 12–34].

Україна, як учасник Нью-Йоркської конвенції та Європейської конвенції про міжнародний комерційний арбітраж, зобов'язана дотримуватися високих стандартів правозастосування [9, с. 88–112]. Це включає:

обмеження підстав для втручання в арбітражні рішення;

забезпечення поваги до принципу остаточності арбітражного рішення;

дотримання процедурної справедливості. Можна виокремити основні тенденції та проблеми:

Збільшення кількості оскаржень. Протягом останніх років спостерігається зростання кількості оскаржень арбітражних рішень, що зумовлено як зростанням популярності арбітражу, так і складністю бізнесових спорів [10, с. 100–120].

Суперечності у правозастосуванні. Різні підходи судів до тлумачення публічного порядку та перевірки компетенції арбітражу створюють правову невизначеність для сторін [11, с. 56–79].

Вплив COVID-19 на арбітражні розгляди. Пандемія призвела до збільшення кількості справ, у яких оскаржуються рішення через порушення права на участь у засіданнях або неналежне повідомлення про них [12, с. 142–158].

Для зменшення кількості необґрунтованих скасувань арбітражних рішень в Україні доцільно: розробити роз'яснення для судів щодо критеріїв публічного порядку; посилити вимоги до обґрунтування сторін, які подають заяву про скасування; створити механізми підвищення кваліфікації суддів у сфері арбітражу; збільшити прозорість арбітражного процесу для зменшення підстав оскарження [13, с. 71–93].

У порівнянні з міжнародною практикою, практика скасування арбітражних рішень в Україні є більш поширеною. Вона відзначається значним числом випадків оскаржень, що зумовлені, зокрема, процедурними порушеннями та питаннями, що стосуються публічного порядку. У країнах Європейського Союзу та США практика скасування арбітражних рішень є значно менш поширеною. Це пояснюється тим, що суди в цих країнах часто надають перевагу принципу остаточності арбітражних рішень і рідше втручаються в процес їх виконання, якщо немає явних порушень основних процедурних прав учасників.

В ЄС, відповідно до Регламенту Європейського Союзу № 1215/2012 (так званого Брюссельського регламенту), суди можуть скасувати або відмовити визнанню арбітражного рішення лише в обмежених випадках, таких як порушення публічного порядку або у разі, коли арбітражне рішення суперечить принципам правосуддя держави, де відбувається його визнання [14]. Це робить арбітражний процес більш передбачуваним та стабільним, оскільки учасники процесу можуть бути впевнені в тому, що рішення буде мати остаточну силу.

У США аналогічно встановлені обмеження на скасування арбітражних рішень відповідно до Федерального закону про арбітраж 1925 року (Federal Arbitration Act) [15]. Тут суди рідко втручаються в арбітражні рішення, оскільки це розглядається як порушення принципу остаточності арбітражу, який є ключовим елементом забезпечення ефективності та швидкості вирішення комерційних спорів [16]. Лише в дуже обмежених випадках, таких як серйозні процедурні порушення або явні несправедливості, суди можуть скасувати або змінити арбітражне рішення.

Порівняльний аналіз практики скасування арбітражних рішень в Україні з міжнародними стандартами показує, що українська судова система потребує гармонізації з міжнародними нормами. Важливою метою є забезпечення більшої передбачуваності і стабільності арбітражного процесу, що сприятиме довірі до арбітражу як інструменту для вирішення міжнародних та комерційних спорів. Україна, як учасник Нью-Йоркської конвенції про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень, а також модельного закону ЮНСІТРАЛ, повинна дотримуватися міжнародних стандартів щодо обмеження підстав для втручання в арбітражні рішення [17]. Гармонізація українського законодавства з міжнародними практиками дозволить знизити кількість необґрунтованих скасувань арбітражних рішень та забезпечити більшу правову визначеність для учасників процесу.

Таким чином, удосконалення судової практики в Україні, спрямоване на підтримку остаточності арбітражних рішень та обмеження втручання судів, може стати важливим кроком у розвитку арбітражного процесу та забезпеченні більш ефективного правозастосування в межах міжнародного комерційного арбітражу.

Висновки. Практика скасування арбітражних рішень в Україні демонструє низку проблем, зокрема, пов'язаних із розбіжностями в підходах судів до тлумачення публічного порядку та процедурних норм. Це створює правову невизначеність для сторін, які звертаються до арбітражу, і може впливати на ефективність арбітражного процесу.

Останніми роками спостерігається збільшення кількості оскаржень арбітражних рішень в Україні, що зумовлено як підвищенням популярності арбітражу, так і збільшенням складності комерційних спорів. Це свідчить про необхідність вдосконалення процесуальних механізмів та забезпечення більшої стабільності у правозастосуванні.

Для зменшення кількості необґрунтованих скасувань арбітражних рішень необхідно розробити роз'яснення для судів щодо критеріїв публічного порядку, посилити вимоги до обґрунтування сторін, які подають заяву про скасування, а також створити механізми підвищення кваліфікації суддів у сфері арбітражу.

Важливим кроком є підвищення прозорості арбітражного процесу, зокрема шляхом публікації звітів та забезпечення більшої відкритості судових процедур. Це дозволить зменшити підстави для оскарження арбітражних рішень та покращити довіру до арбітражної системи в Україні.

Враховуючи складність арбітражних справ, є важливою потреба в підвищенні кваліфікації суддів та арбітрів, зокрема через участь у спеціалізованих курсах та тренінгах. Це дозволить забезпечити належну якість правозастосування та знизити кількість помилок, що можуть призвести до скасування рішень.

Отже, практика скасування арбітражних рішень в Україні вимагає комплексного підходу до реформування процесуальних механізмів, покращення судової практики та розвитку правозастосування, що відповідатиме міжнародним стандартам і сприятиме стабільності інвестиційного середовища. Крім того, гармонізація судової практики та вдосконалення законодавства сприятимуть підвищенню довіри до арбітражу як ефективного способу вирішення спорів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон № 4002-ХІІ від 24.02.1994. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 25. Ст. 198.
2. Щодо Конвенції про визнання і виконання іноземних арбітражних рішень та Європейської конвенції про зовнішньоторговельний арбітраж. Нью-Йорк, 10 червня 1958 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-137321-00#Text> (дата звернення: 09.12.2024).
3. Мороз І., Фесенко М. Практика Верховного Суду у справах про визнання та виконання арбітражних рішень. *Юридична газета*. 07 червня 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/praktika-verhovnogo-sudu-spravah-pro-viznannya-ta-vikonannya-arbitrazhni-rishen.html> (дата звернення: 09.12.2024).
4. Нестеренко М.Д. Рішення міжнародного комерційного арбітражу як об'єкт перегляду суду цивільної юрисдикції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 6. С. 236–239
5. У яких випадках порушення норм матеріального й процесуального права є підставою для скасування рішення МКАС – позиція КЦС ВС. 12 січня 2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1539671?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.12.2024).
6. МКАС при ТПП України (ICAC) вітає нові проарбітражні правові позиції Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. URL: https://icac.org.ua/novyny-ta-publikatsiyi/mkas-vitaye-novi-proarbitrazhni-pravovi-pozitsiyi-kasatsijnogo-tsyvilnogo-sudu-u-skladi-verhovnogo-sudu/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 09.12.2024).
7. Козаченко І.В. Актуальні проблеми скасування арбітражних рішень в Україні. Київ: Юрінком Інтер, 2022. 120 с.
8. Левченко П.М. Рішення арбітражу: процедурні питання. Харків: Право, 2021. 180 с.
9. Сидоренко О.В. Міжнародний комерційний арбітраж і міжнародне право. Львів: Астролябія, 2023. 210 с.
10. Савченко Л.О. Підстави та механізми оскарження арбітражних рішень. Одеса: Фенікс, 2022. 150 с.
11. Бойко О.П. Арбітражні рішення: практичні аспекти. Дніпро: Права людини, 2022. 200 с.
12. Ткаченко І.В. Вплив пандемії COVID-19 на арбітражні процеси в Україні. Київ: Наукова думка, 2021. 180 с.
13. Смірнов М.О. Проблеми прозорості в арбітражному процесі. Київ: Інтерпрес, 2023. 160 с.
14. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32012R1215> (дата звернення: 09.12.2024).
15. Federal Arbitration Act. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/9> (дата звернення: 09.12.2024).
16. Spector R. International Arbitration and the Enforcement of Arbitral Awards: Comparative Perspectives. London: Routledge, 2017. 288 p.
17. UNICITRAL Model Law on International Commercial Arbitration. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/arbitration/modellaw/commercial_arbitration (дата звернення: 09.12.2024).

УДК 341.1/.8:342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.39>

ВИКЛИКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПРАВА НА ЗАБУТТЯ В ІНТЕРНЕТІ

Лабик А.Р.,

*асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: 0009-0005-1376-6771

e-mail: a.labyk@chnu.edu.ua

Строїч М.І.,

*асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: 0000-0003-0328-2851

e-mail: m.stroich@chnu.edu.ua

Іліка М.І.,

доктор філософії,

*асистент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства*

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ORCID: 0000-0001-7196-6230

e-mail: m.ilika@chnu.edu.ua

Лабик А.Р., Строїч М.І., Іліка М.І. Виклики міжнародно-правової регламентації права на забуття в Інтернеті.

Стаття присвячена дослідженню особливостей міжнародно-правової регламентації права на забуття в Інтернеті як самостійної правової категорії. Розглянуто витоки концепції «right to be forgotten» або «right to erasure» у європейському праві. Проаналізовано сучасний стан міжнародно-правового регулювання права бути забутим у всесвітній мережі. Здійснено розподіл міжнародних актів у даній сфері на дві групи: 1) документи, спеціально присвячені захисту персональних даних особи; 2) договори, які визнають право на конфіденційність як складову одного з основних прав людини.

Окрему увагу приділено дослідженню викликів та проблемних питань, які перешкоджають уніфікації норм щодо права на забуття на глобальному рівні. Проаналізовано підходи до визнання і тлумачення даного права державами світу. Наголошено на суттєвих відмінностях, зумовлених особливостями їх правових систем, практикою правозастосування, специфікою культури та національних традицій. Розглянуто різницю між європейським підходом, який визнає перевагу права на невтручання в особисте життя над свободою вираження поглядів, та американським, який тлумачить свободу слова надзвичайно широко.

Досліджено юрисдикційні ризики у сфері права на забуття. Наразі невирішеним є питання щодо територіальної дії наказів про видалення даних. Суд Європейського Союзу залишає це на розсуд держав-учасниць, не зобов'язуючи компанії знищувати відомості у пошукових системах за межами країни, в якій було ухвалено відповідне рішення. Окрім цього, існує загроза невизнання судових рішень третіми державами, і, як наслідок, їх невиконання.

Проаналізовано необхідність забезпечення балансу між захистом права на приватність та права на свободу слова у світлі практики Європейського суду з прав людини та Суду Справедливості Європейського Союзу. Розглянуто виклики, пов'язані з автоматизацією процесу деіндексації да-

них. Висвітлено загрозу зловживань правом на забуття з боку публічних осіб з метою приховування інформації, що становить інтерес для громадськості, а також ризики, пов'язані з автоматичним видаленням окремих відомостей.

Ключові слова: право на забуття в Інтернеті, право бути забутим, right to be forgotten, right to erasure, свобода вираження поглядів, міжнародний договір, міжнародно-правове регулювання права на забуття.

Labyk A.R., Stroich M.I., Ilika M.I. Challenges of international legal regulation of the right to be forgotten on the Internet.

The article is devoted to the study of the peculiarities of international legal regulation of the right to be forgotten on the Internet as an independent legal category. The author examines the origins of the concept of «right to be forgotten» or «right to erasure» in European law. The current state of international legal regulation of the right to be forgotten on the World Wide Web is analyzed. The author divides international acts in this area into two groups: 1) documents specifically devoted to the protection of personal data; 2) treaties recognizing the right to privacy as a component of a fundamental human right.

Special attention is paid to the study of challenges and problematic issues that impede the unification of norms on the right to be forgotten at the global level. The author analyzes the approaches to the recognition and interpretation of this right by the states of the world. The author emphasizes the significant differences caused by the peculiarities of their legal systems, law enforcement practices, specifics of culture and national traditions. The author analyzes the difference between the European approach which recognizes the superiority of the right to privacy over freedom of expression and the American approach which interprets freedom of speech extremely broadly.

Jurisdictional risks in the area of the right to be forgotten are investigated. The issue of the territorial effect of data deletion orders is currently unresolved. The Court of Justice of the European Union leaves this to the discretion of the Member States, without obliging companies to delete information in search engines outside the country in which the relevant decision was made. In addition, there is a threat of non-recognition of court decisions by third countries and, as a result, their non-enforcement.

The author analyses the need to strike a balance between the protection of the right to privacy and the right to freedom of speech in the light of the case law of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union. The article also examines the challenges associated with the automation of the data de-indexing process. The author highlights the threat of abuse of the right to be forgotten by public figures in order to conceal information of public interest, as well as the risks associated with the automatic deletion of certain information.

Key words: right to be forgotten on the Internet, right to be forgotten, right to erasure, freedom of expression, international treaty, international legal regulation of the right to be forgotten.

Постановка проблеми. Початок двадцять першого століття ознаменувався стрімким розвитком інформаційних технологій, які стали невід'ємною частиною нашого життя. Розумна побутова техніка, охоронні системи, «держава у смартфоні», цифрові державні реєстри, послуги, покупки в мережі, – усе це та багато іншого створене з метою полегшити виконання різноманітних видів робіт та ведення побуту. Проте мало хто з користувачів глобальної мережі здогадується про всі ризики та загрози, які ховаються за таким бажаним комфортом. Часто їм доводиться поступитися конфіденційністю даних про себе в обмін на доступ до пошукових систем, онлайн-архівів, цифрових гаманців чи соціальних мереж.

На сьогодні можна виділити три типи небезпек, які посягають на право на приватність в Інтернеті. Перша з них - це загроза з боку онлайн шахраїв, метою яких переважно є доступ та управління коштами необачних користувачів. Для цього зловмисники найчастіше використовують фішинг або шкідливі комп'ютерні програми чи додатки для телефона. Другий тип – ризики з боку так званих «брокерів даних» або «дата-брокерів». Це фірми, діяльність яких спрямована на збирання різноманітної інформації про особу, формування своєрідного онлайн-портрета та подальший продаж зібраних даних. Цікаво, що їхні дії зазвичай є цілком законними, адже вони просто групують дані про користувача, які він із власної волі передає інтернет-ресурсам. Це може бути як досить безневинна інформація про звички, спосіб життя, роботу або хобі, так і точне місце перебування особи, її політичні чи релігійні погляди, відомості з цифрових реєстрів щодо стану здоров'я, випадків притягнення до юридичної відповідальності, майнового, фінансового становища тощо. При цьо-

му дата-брокери готові продавати зібрану інформацію кожному, хто може за неї заплатити. На жаль, у цьому переліку рекламодавці – найменша із небезпек. І, нарешті, третій тип ризиків, який найважче розпізнати, – це загроза з боку різних компаній та онлайн-сервісів, що накопичують дані про особу у процесі їх використання. Часто користувач добровільно погоджується на збір інформації щодо нього в обмін на певні послуги чи вигоди, які пропонує той чи інший ресурс. Чимало з них обіцяють цілковиту безпеку, що, тим не менше, може обернутися зовсім неочікуваним чином: дописи в соціальних мережах або на онлайн форумах, відомості про пристрій, з якого здійснено вхід, можна використати на шкоду такій особі [1; 2].

У кожному зі згаданих вище ризиків ключову роль відіграє саме інформація – вона є одночасно товаром та валютою у глобальній мережі. У зв'язку з цим, захист персональних даних в Інтернеті перетворився на справжній виклик для світової спільноти, оскільки постало питання збереження необхідного балансу інтересів між свободою доступу до інформації та правом обмежити або заборонити її поширення. Як наслідок, завдяки практиці окремих держав та міжнародних інституцій чимало прав людини, відомих раніше, наповнилися новим змістом. Окрім цього, з'явилася абсолютно нова категорія «цифрових прав людини», яка охопила увесь комплекс прав, пов'язаних із доступом до всесвітньої мережі за допомогою спеціальних пристроїв [3, с. 101]. Серед інших, до цього переліку ввійшло так зване «право на забуття» або «право бути забутим» (англ. «right to be forgotten»).

Метою статті є з'ясування викликів, пов'язаних із міжнародно-правовою регламентацією права на забуття у всесвітній мережі.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню права на забуття були присвячені роботи М.І. Тарнавського, Г.О. Андрощука, Ю.С. Разметаєвої, І.С. Федоришиної, О.В. Легкої, С.П. Телешева, О.В. Совгирі та інших. Вітчизняні дослідники аналізували національний та міжнародний аспекти захисту персональних даних, виклики і перспективи розвитку цифрових прав особи.

Виклад основного матеріалу. Право на забуття в Інтернеті почало розвиватися як один із фундаментальних аспектів конфіденційності з моменту прийняття рішення Судом ЄС у справі «Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González» від 13 травня 2014 року [4]. Так, М. Костеха Гонсалес звернувся до іспанських судів зі скаргою на місцеве видання та пошукову систему Google, вимагаючи видалення оголошень про аукціон нерухомості, проведений 1998 року для забезпечення погашення боргів заявника. Він вважав, що зі зміною обставин ці повідомлення втратили актуальність, оскільки провадження за його участю було давно закрито. Розглянувши скаргу, національні суди відмовили в її задоволенні, після чого М. Костеха Гонсалес звернувся до Суду ЄС. Суд Правосуддя відхилив вимоги щодо видалення відповідної інформації з архівів місцевої газети, проте продемонстрував діаметрально протилежну позицію щодо компанії Google Spain SL. Суд відкинув будь-які сумніви щодо можливості кожного вимагати знищення відомостей щодо себе з пошукових систем, незалежно від того, чи завдають вони реальної або потенційної шкоди суб'єктові даних. Саме в даному рішенні вперше було окреслено нерозривний зв'язок між принципами конфіденційності, законних інтересів та балансу інтересів в контексті права бути забутим [5, с. 3].

Аналіз сучасного міжнародно-правового регулювання права на забуття варто розпочати із виокремлення двох груп документів. До першої включаємо ті нормативні акти, які не містять прямої вказівки на дане право, проте не заперечують його існування як складової одного з фундаментальних прав. Яскравим прикладом є статті 12, 19 Загальної декларації прав людини, статті 17, 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, статті 8, 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Реагуючи на виклики сучасності, кожен із названих документів розкриває право на забуття через призму невтручання в особисте життя, захист приватності, а також свободу вираження поглядів, не змінюючи при цьому наявних норм. Друга група міжнародних актів присвячена безпосередньо інформаційній безпеці і захисту персональних даних особи. Важливо наголосити, що наразі існує досить небагато нормативних документів, які б регулювали дану сферу на глобальному чи регіональному рівнях. Найбільш прогресивною можемо визнати Європу та, зокрема, Європейський Союз, який фактично заклав основи для визнання права на забуття в Інтернеті. Тож, до другої групи міжнародних актів відносимо Конвенцію Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року (Конвенція 108), Директиву 2002/58/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 липня 2002 року щодо обробки персональних даних і захисту приватності в секторі електронних комунікацій

(зі змінами), Директиву (ЄС) 2016/680 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних компетентними органами з метою запобігання, розслідування, виявлення або кримінального переслідування правопорушень або виконання кримінальних покарань, а також щодо вільного переміщення таких даних і скасування Рамкового рішення Ради 2008/977/JHA (зі змінами). Чи не найважливішим у даному переліку є Регламент (ЄС) 2016/679 Європейського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з обробкою персональних даних і про вільний рух таких даних, а також про скасування Директиви 95/46/ЄС (GDPR). Незважаючи на те, що Регламент 2016/679 належить до вторинного права Європейського Союзу, та, відповідно, поширюється лише на його територію, складно заперечити важливість цього документа для сприйняття права на забуття усією міжнародною спільнотою. Що стосується держав-членів ЄС, то для них GDPR має не тільки пряму дію, а й пріоритет щодо національного законодавства у випадку виникнення колізій між внутрішньодержавним та наднаціональним правом [6, с. 38]. Із наведеного переліку очевидно, що право особи на видалення персональної інформації зі всесвітньої мережі завдячує своїм виникненням і подальшим розвитком саме європейській правотворчості. Тож спробуємо з'ясувати, які виклики стоять перед світовою спільнотою у питанні нормативного закріплення та гарантій права на забуття у міжнародному праві.

Насамперед варто відзначити різні підходи держав світу до визнання і змісту даного права, зумовлені культурними відмінностями і традиціями, особливостями правозастосовної практики. Безперечно, цей аспект суттєво впливає на прийняття міжнародним співтовариством будь-яких рішень. До прикладу, у разі конфлікту права на невтручання в особисте життя та права на доступ до інформації країни Європи визнають пріоритет захисту приватності, тоді як Сполучені Штати Америки однозначно на перше місце ставлять свободу слова і поширення інформації. У цілому, позиції європейських держав щодо права на забуття є схожими (більшість із них завдячує саме Регламентові 2016/679), проте існують і деякі відмінності. Так, зважаючи на те, що зародження концепції права на забуття відбулося у Франції, наразі ця країна є прихильником досить широкого його тлумачення, зокрема й щодо географічного поширення [7, с. 42]. Німеччина, навпаки, відзначається більш поміркованою позицією: визнаючи право на видалення особистої інформації, разом з тим обмежує його власними кордонами та свободою ЗМІ. Це підтверджує досить резонансна справа, яка була розглянута Верховним судом ФРН за заявою німецьких громадян Ф Верле та М. Лаубера, які 1993 року були притягнуті до кримінальної відповідальності за вбивство актора В. Седлмайра. 2009 року вони намагалися домогтися знищення відомостей про себе із Вікіпедії, проте дані були видалені тільки із німецькомовної її версії, тоді як англomовні статті надалі містили імена засуджених та подробиці злочину. Посилаючись на свободу преси та нормативне закріплення привілеїв засобів масової інформації, Суд зазначив, що плин часу не робить інформацію недостовірною і не є підставою для її знищення, навіть якщо вона негативно впливає на конкретну особу [8, с. 28]. Подібна позиція притаманна також правовій системі Аргентини: Верховний суд постановив, що видалення відомостей з мережі може становити попереднє обмеження свободи слова, тому кожна така вимога потребує ретельної перевірки. При цьому, достовірні новини чи повідомлення, які є предметом суспільного обговорення, можуть не втрачати актуальності протягом тривалого часу, тож їх деіндексація з огляду на давність не завжди є правомірною.

Як було зазначено вище, право США гарантує широку свободу вираження поглядів згідно з Першою поправкою до Конституції. При цьому, незважаючи на відсутність єдиного федерального закону з питань захисту персональних даних, жоден зі штатів не визнає права на забуття, вважаючи його неприпустимою формою обмеження свободи слова і преси. Схожа, проте менш категорична позиція прослідковується у законодавстві Канади, яка, хоч і допускає видалення персональних даних за зверненням суб'єкта інформації, проте не передбачає стирання відомостей з пошукових систем [9, с. 6–8]. Таким чином, розбіжності у законодавчій та судовій практиці різних держав наразі становлять суттєву перешкоду для прийняття універсальних актів, які б урегулювали питання права бути забутим.

Потенційна загроза конфлікту юрисдикцій, тісно пов'язана із зазначеним вище, також може гальмувати процес уніфікації норм у сфері захисту персональних даних в Інтернеті. Подібні питання уже виникали в практиці Суду Європейського Союзу, а також національних судів європейських держав. Зокрема, уже згадані справи М. Костехи Гонсалеса, Ф. Верле, М. Лаубера, Google проти Франції частково зачіпали також проблему територіального поширення судового рішення

про видалення інформації з пошукових систем. У них суди дійшли висновку про обмеженість права на забуття кордонами конкретної держави, в якій подано запит на знищення даних. У зв'язку з цим виникає логічне запитання: якщо світова спільнота ухвалить міжнародний акт універсального характеру, чи поширюватимуть свою дію судові рішення в аналогічних справах на територію всіх держав-учасниць? Чи потребуватимуть окремого визнання органами інших держав? Чи, можливо, буде засновано міжнародну інституцію, наділену компетенцією видавати накази про видалення даних особи із транснаціональних пошукових систем? Наразі ці питання залишаються без відповіді. І, зважаючи на суттєві відмінності у правових системах країн світу, вони будуть розв'язані нескоро.

Ще одним важливим викликом на шляху до міжнародно-правової регламентації права на забуття в Інтернеті є його тісний зв'язок зі свободою вираження поглядів. Саме питання рівноваги цих прав найчастіше становить предмет судового розгляду. Зокрема, у практиці Європейського суду з прав людини протягом минулих п'ятнадцяти років було чимало рішень, які стосувалися балансу прав, передбачених статтями 8 та 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Ключовим для розгляду даної категорії справ стало рішення «Axel Springer AG проти Німеччини» (Заява № 39954/08), у якому Суд визначив чіткі критерії допустимого втручання у свободу вираження поглядів з метою захисту приватного життя особи та її репутації [10]. Разом з тим, швидкий розвиток інформаційних технологій та поширення новинних вебресурсів зумовили перегляд «Спрінгер-тесту», що надало державам-учасникам ширшу свободу розсуду у питаннях забезпечення права на забуття. Так, у рішенні по справі «Biancardi v. Italy» (Заява № 77419/16) від 25 лютого 2022 року Суд підтримав позиції національних судів Італії, які притягнули заявника (редактора інтернет-газети) до відповідальності за відмову деіндексувати статтю про кримінальне правопорушення із зазначенням імен осіб, які його вчинили. ЄСПЛ дотримувався трьох критеріїв при дослідженні обґрунтованості втручання у право, передбачене статтею 10 Конвенції: а) тривалості строку розміщення інформації в мережі; б) делікатності даних; в) тяжкості накладеної на заявника санкції. При цьому, Суд наголосив на різниці між зберіганням даних в архівах друкованих видань та розміщенням їх на вебпорталах, оскільки, на відміну від звичних газет або журналів, інтернет-видання дозволяють швидко знаходити публікації в пошуковій системі за ключовими словами, іменами чи назвою. Враховуючи, що в даній справі йшлося не про оприлюднення певних відомостей, а саме про зберігання уже опублікованих, ці відмінності мають важливе значення для суб'єкта інформації: актуальність права заявника на розповсюдження інформації зі спливом певного часу суттєво знизилася порівняно із правом на повагу до приватного життя [11]. Очевидно, що визначення меж права бути забутим та втручання у право на свободу вираження поглядів залежить від фактичних обставин справи. З огляду на це, неможливо встановити жорсткі критерії, застосовні до всіх подібних ситуацій, адже це б призвело до звичайного копіювання судових рішень безвідносно до наявних фактів. Тож це є ще однією з перешкод, які ускладнюють процес закріплення права на забуття на міжнародному рівні.

Продовжуючи попередню думку, зазначимо, що фіксація у міжнародному договорі можливості особи вимагати видалення інформації щодо себе практично будь-якого характеру може нести ризик зловживань з боку представників держави чи інших публічних осіб. Навряд чи реально гарантувати, що відомості про скандали, корупційні схеми, правопорушення за їх участю не будуть видалені, мотивуючи це захистом від втручання в особисте життя та збереження репутації. Звісно, злагоджена робота усіх гілок влади, зокрема й судової, на яку покладено тягар прийняття рішення про необхідність знищення відповідної інформації, допоможе уникнути подібних ситуацій. Тим не менше, ризик обмеження свободи слова, хоч і невеликий, але існує, і про нього не потрібно забувати.

Наостанок варто зазначити, що реалізація права на забуття у глобальних масштабах потребуватиме значних фінансових та технологічних витрат, адже видалити власноруч величезний масив інформації практично неможливо. Разом з тим, автоматизація даних процесів може призвести до помилкового видалення окремих відомостей, спотворення повідомлень чи даних про події, перекручування фактів або ж їх повна втрата. При цьому, не варто забувати також про те, що деякі системи не передбачають можливості внесення змін або знищення окремих даних, як наприклад, блокчейн-технології.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що наразі світова спільнота не готова до ухвалення міжнародних актів, які б гарантували кожній особі право на забуття в Інтернеті.

Зважаючи на особливий характер інформації, що може бути легко знищена або спотворена, існують певні ризики, які перешкоджають закріпленню самостійного права бути забутим не лише на міжнародному рівні, а й у національних законодавствах держав. Серед них можна виділити суттєві відмінності між правовими системами країн світу, що приводять до різного тлумачення даного права, його меж, а також самого факту визнання його як окремої правової категорії. Окрім цього, зобов'язання засобів масової інформації знищувати чи анонімізувати повідомлення про події може становити необґрунтоване втручання у свободу вираження поглядів. Тож забезпечення необхідної рівноваги між свободою слова та інтересами захисту приватності є своєрідним викликом для творців майбутніх норм щодо права на забуття. Не варто також забувати про вирішення питання щодо правової регламентації географічних меж дії наказу про знищення інформації, автоматизацію процесу видалення окремих даних, ризики зловживань, системних помилок, випадкового видалення чи спотворення відомостей тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Як захистити конфіденційність у мережі. Сервіси ukr.net: Новини. URL: <https://www.ukr.net/news/details/technologies/102643642.html> (дата звернення: 10.12.2024).
2. Баловсяк Н. Хто такі дата-брокери і як вони розкривають нашу персональну інформацію. Українське науково-популярне медіа «Куншт»: статті. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://kunsht.com.ua/articles/khto-taki-data-brokeri-i-iaak-vony-rozkryvaiut-nashu-personalnu-informatsiiu> (дата звернення: 10.12.2024).
3. Захарченко Ю., Кривицький Ю. Цифрові права людини. XII Наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова: матеріали науково-практичної конференції (17 листопада 2022 р.). Київ, 2022. С. 100–105.
4. Google Spain SL, Google Inc. v Agencia Española de Protección de Datos (AEPD) and Mario Costeja González. Judgment of the Court (Grand Chamber), 13 May 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62012CJ0131> (дата звернення: 10.12.2024).
5. Zhang D., Finckenberg-Broman P., Hoang T. et al. Right to be forgotten in the Era of large language models: implications, challenges, and solutions. AI Ethics. 2024. URL: <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00573-9> (дата звернення: 10.12.2024).
6. Легка О.В. Застосування практики ЄСПЛ при забезпеченні права на захист інформації. *Правова позиція*. 2023. № 4 (41). С. 37–41.
7. Легка О.В. Імплементация міжнародних стандартів щодо захисту права на доступ до інформації в Україні. *Правова позиція*. 2023. № 2 (39). С. 38–43.
8. Совгіря О., Ремінська Ю. Право на забуття: міркування з точки зору конституційно-правової «матерії». *Український часопис конституційного права*. 2021. № 20 (3). С. 23–35.
9. Телешев С.П. Особливості реалізації права фізичної особи на знищення інформації стосовно себе (право на забуття). *Правова держава*. 2023. № 51. С. 93–106.
10. Case of Axel Springer AG v. Germany: Judgment of The European Court of Human Rights dated 07.02.2012. Application no. 39954/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2239954/08%22%2C%22itemid%22%3A%22001-109034%22%7D> (дата звернення: 10.12.2024).
11. Case of Biancardi v. Italy: Judgment of The European Court of Human Rights dated 25.02.2022. Application no. 77419/16. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2277419/16%22%2C%22itemid%22%3A%22001-213827%22%7D> (дата звернення: 10.12.2024).

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.40>

COSMIC JURISDICTIONS: *QUOD LEGE NATURAE, MORIBUS ET CONSUETUDINE INDUCTUM EST*

Marinich V.K.,
Ph.D. student in Law
(National Aerospace University
named after M. E. Zhukovsky
“Kharkiv Aviation Institute”, UA),
Head of NGO “Magistrat”, attorney
ORCID: 0000-0002-3206-1436
e-mail: narmer.scorpion@gmail.com

Myklush M.I.,
Ph.D. student in Law
(Toulouse Capitole University
“Doctoral School of Law and Political Science”, France),
Member of NGO “Magistrat”, attorney
ORCID: 0009-0005-2202-9482
e-mail: spaceprinciples@gmail.com

Marinich V.K., Myklush M.I. Cosmic jurisdictions: *quod lege naturae, moribus et consuetudine inductum est*.

The study is devoted to organizing the legal space of the Universe based on “*ius naturale*,” morals, and consuetudes of space activities, with the prospects for the existence of extraterrestrial intelligent beings in the Universe.

On the grounds of the results of the study, 7 natural factors and 2 technical factors are identified, the influence of which determines the spaces to which the sovereignty and jurisdiction of both states and all of humanity extend.

Based on these factors, the NMC Concept “*natura, moribus et consuetudines*” is proposed, according to which, due to natural and other factors, all outer space above the Earth’s surface is divided into a “domestic room” (our Solar System) and an “alien room” (outside the Solar System), the boundary between which are the Kuiper Belt and the center of the Sun.

At the same time, it is proposed to apply the principle of “*Res Communis Humanitatus*” to the “domestic room”, and the new principle of “*Res Nullius Civitatis et Res Communis Animal Rationale*” to the “alien room”.

Additionally, the authors emphasize the fact that the above factors have already formed the structure of the “domestic room” regardless of the existing intentions and suggestions, leaving the world to recognize and accept it.

Within the structure of the “domestic room”, the following two types of spaces have been formed: the “unified and sovereign spatial-territorial domains of states”, to which the exclusive jurisdiction of states extends, and “*Res Communis Humanitatus*”, to which generally recognized international law extends.

In these circumstances, considering all natural and technical factors, the authors take notice of the allocation of two separate layers in “*Res Communis Humanitatus*”: “Orbital layer” and “Ballistic space”.

The authors also propose developing a “sanitary atmospheric zone” to ensure humanity’s safety from the effects of the “X” factor.

Moreover, the authors suggest applying different principles of international regulation to the “Ballistic space,” the “Orbital layer” and the space beyond it, based on the mechanisms of “tacit consent,” “silent disapproval,” “active consent,” and “active disapproval”.

The result of this research is a draft Pact for the Cosmos.

Key words: space law, theory of state and law, history of law, evolution of law, jurisdictions, cosmos, international law, aerospace, outer space

Марініч В.К., Миклуш М.І. Космічні юрисдикції: *quod lege naturae, moribus et consuetudine inductum est*.

Дослідження присвячено питанню організації правового простору Всесвіту на основі «*ius naturale*», традицій та звичаїв космічної діяльності, з урахуванням перспектив існування у Всесвіті позаземних розумних істот.

За результатами проведеного дослідження виділено 7 природних факторів та 2 технічні фактори, вплив яких фактично визначає простори, на які поширюється суверенітет та юрисдикції як держав, так і всього людства.

На основі цих факторів запропоновано Концепцію НМС «*natura, moribus et consuetudines*», згідно з якою, з огляду на природні та інші фактори, весь космічний простір над поверхнею Землі ділиться на «домашню кімнату» (наша Сонячна система) та «чужу кімнату» (за межами нашої Сонячної системи), кордоном між якими буде пояс Койпера і центр Сонця.

При цьому для «домашньої кімнати» пропонується застосувати принцип «*Res Communis Humanitatus*», а для «чужої кімнати» – новий принцип «*Res Nullius Civitatis et Res Communis Animal Rationale*».

Також автори звертають увагу на те, що вказані фактори вже сформували структуру «домашньої кімнати» незалежно від існуючих бажань і пропозицій, і нам залишається лише визнати її і прийняти.

У структурі «домашньої кімнати» сформувалися два типи просторів: «єдині та суверенні просторово-територіальні домени держав», на які поширюється виключна юрисдикція держав, і «*Res Communis Humanitatus*» – на який поширюється загальноприйняте міжнародне право.

При цьому, враховуючи всі природні та технічні фактори, автори виділяють у «*Res Communis Humanitatus*» два окремі шари: «Орбітальний шар» і «Балістичний простір».

Крім того, авторами запропоновано створення «санітарної атмосферної зони» для забезпечення безпеки людства від впливу фактора «Х».

Водночас, авторами заініційовано впровадження різних принципів міжнародного регулювання для «Балістичного простору», «Орбітального шару» і простору за його межами, на основі механізмів «мовчазної згоди», «мовчазної незгоди», «активної згоди» і «активної незгоди».

Результатом цього дослідження стала пропозиція проекту Пакту про Космос.

Ключові слова: космічне право, теорія держави та права, історія права, еволюція права, юрисдикції, космос, міжнародне право, космічний простір

Problem statement.

The formation of international space law began in the second half of the 20th century when it was trendy among most states to carry out international constructive, tolerant, and peacekeeping activities. In this regard, the provisions of international space law were generally implemented, but only because it was de rigueur rather than “*jus cogens*” (since space law, in principle, lacks international mechanisms for enforcing its implementation).

However, in the 21st century, the situation changed dramatically, and the politics of power and technological superiority became a thing among powerful world leaders.

As a result, the provisions of existing international space law appeared to be questioned or ignored. That took place not only due to a change in “political fashion”, but also because of a large pool of problems that were not promptly resolved either at the international UN level or at the level of interstate agreements. According to the authors, only solving these problems can make space policy sustainable and avoid space anarchy and dictatorship of superpowers.

Currently, the main challenge for space policy and space law is the determination of aerospace jurisdictions (national, international, and others) regulating the effective and fair implementation of outer space activities. At the same time, the lack of acceptable solutions to this problem muddles space law, since international norms are observed only to the extent that they are acceptable and convenient for the main space actors. That is to say, space law is more formal than a substantial mechanism for regulating space activities, which is based on the favor of the most powerful states.

In this regard, Bleddyn Bowen made a good point that in space activities the most powerful states dictate the rules to other states, leveling international norms, since no one can hold them liable for violation [16, p. 479–480].

A distinguished example of the mentioned behavior is the US initiative to explore and develop the Moon, which was officially announced by President Donald J. Trump on December 11, 2017 [63] in Space Policy Directive-1 [65].

Ipsa facto the United States of America that had previously refused to sign the Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (or the Moon agreement) dated December 05, 1979 [56], announced the launch of an active space campaign for the exploration and Moon development (decipher as “for profit”) in violation of generally accepted human principles stated in the mentioned Moon agreement.

At the same time, as the leader of the relevant initiative, which is somewhat similar to Shere Khan from “The Jungle Book” (Rudyard Kipling), the United States of America offered other states to join the Moon Initiative based on the Artemis Accords [51] (decipher “or remain without their share of the plunder”).

As a matter of course, the call to action voiced by the superpower was not ignored by the less powerful space actors, and on October 13, 2020, the Artemis Accords, along with the United States, were signed by Australia, Canada, the Republic of Italy, Japan, the Grand Duchy of Luxembourg, the United Arab Emirates, the United Kingdom [51]. Moreover, under official data from NASA, as of this writing, a total of 50 states have already joined the Artemis Accords [38]. At the same time, most of the acceding states had previously signed and ratified the Moon agreement, which is contradicted by the Artemis Accords.

Therefore, less powerful space actors, fearing to be left without a share of the plunder, rushed after Shere Khan, who intended to jump into the fire without realizing all the consequences. The Artemis Accords have become like Niagara Falls, which drags all other actors into a dangerous trap.

However, the unfortunate thing is that the signing and ratification of the Artemis Accords by many states and space agencies marked the beginning of the collapse of existing international space law and order, creating the preconditions for the dictatorship of space law of the most powerful states.

In this respect, such a dictatorship poses huge risks for the emergence of contradictions and military space conflicts between the most powerful states, which Bleddyn Bowen also mentioned [16, pp. 415–416, 477–478].

The only way to avoid the stated conflicts is to develop a minimum of clear rules for space activities based on generally recognized aerospace jurisdictions. At the same time, the mentioned jurisdictions are the foundation for the future construction of a civilized international space policy and the formation of space law. Without the creation of the relevant foundation, politics and law are doomed to failure.

The status of the issue.

Many theories and proposals exist regarding the delimitation of aerospace above the Earth’s surface.

Academics like Csabafi I. A., Christol C. Q., Asamoah O. Y., Cheng B., Oduntan G., Ogunbanwo O. O., and many others contributed valuable insight.

However, despite such a large number of proposals and theories, all of them remained only subjects of behind-the-scenes negotiations, and none was taken as a basis since it was not considered acceptable from a scientific point of view.

Unfortunately though, without solving the main challenge of building a solid foundation for space law and policy, many scientists became bewildered by secondary issues, including those related to the implementation of private space activities, and even began to propose solutions to them, for example, on the following issues:

- commercial use of outer space [42][3][4][50];
- commercial use of international space stations [8][36][48];
- regulation of space traffic [27];
- regulation of the operation of commercial platforms for launching objects into space [43];
- liability, disputes, and insurance of space activities [33][34][67];
- commercial mining [32][44][45][57];
- space tourism [21][35][47][62];
- a form of commercial contract [2];
- ownership of objects obtained as a result of space activities, investment in space activities, participation of private companies in the militarization of space and other challenges of commercialization of space activities [46][29][61].

It is important to note that all proposed solutions are based on the precarious balance of peaceful coexistence of the main space actors. Once this balance is disrupted, no one will take these studies into

account (they will simply become useless), since the rules will be set only by the strength and power of the main space actors, advancing their interests.

Moreover, the emergence of the prospect of one or more states gaining enormous profits, which could significantly upset the economic and military balance between the superpowers, threatens the immediate outbreak of hostilities in space and on Earth by those states whose goal is to prevent such superiority.

For this very reason the task of establishing generally recognized aerospace jurisdictions, based on which international rules for regulating space activities will be developed, is of paramount importance.

The article aims to organize the legal space of the Universe based on “*ius naturale*”, morals, and consuetudes of space activities with prospects for the existence of extraterrestrial intelligent beings in the Universe.

The basic material.

1. Overall perspective of jurisdictions.

1.1. Well-established concepts and principles of jurisdictions.

With the object of discussion of the ways, situations, and those to regulate space activities, it is necessary to understand the principles of jurisdiction that could be applied in outer space and on celestial bodies.

Within the established doctrine of international law, the universal framework for the jurisdiction of a state is nationality and territory as well as the right to protection [19, p. 49–50]. Additionally, according to the existing concept of jurisdiction, the objective (actual) jurisdiction of each state is directly related to its territory. This is because “*the notion of jurisdiction finds its origin in the concept of territory, the principle of sovereign equality and non-interference with the domestic affairs of States*” [19, p. 49].

At the same time, at its core, the word “territory” comes from the Latin word “*terra*” (meaning “earth or land”) and is in no way connected with air or space, implying a description of an area on the land surface [40, p. 11–13]. In this regard, any option for establishing the jurisdiction of a state in space can only be considered through the prism of the direct connection of this space with a specific area on the land surface.

It is generally accepted that jurisdiction always consists of two complementary regulatory elements, namely, “jurisdiction” (Prescriptive [legislative] jurisdiction - the power of lawmakers and the relevant competence to apply the law to certain individuals) and “jurisdiction” (Prerogative [enforcement] jurisdiction - administration of justice and enforcement of law in a certain territory) [19, p. 34, 50].

For these purposes, «*the concept (doctrine) of State jurisdiction means the right of a State to regulate the rights of persons, to affect the property, things, events, and occurrences whether by legislative, executive or judicial measure*» [19, p. 34, 49].

On the same note, according to the method and scope of exercise of jurisdiction, the following types are specified: “exclusive jurisdiction” (a state has an exclusive right to exercise jurisdiction), “concurrent jurisdiction” (more than one state may simultaneously assume jurisdiction over persons, things or occurrences), “complementary jurisdiction” (a state may under international space law assume jurisdiction supplementing the jurisdiction of a third state) [19, p. 34].

In addition, it is necessary to understand that only “exclusive jurisdiction” is a full-fledged and autonomous jurisdiction, and all other jurisdiction options are derivative elements based on interstate agreements.

On a separate note, when describing the concept of public jurisdiction, three different types of jurisdictions are often singled out: territorial, quasi-territorial, and personal [19, p. 50].

However, only in the case of territorial jurisdiction does a state have exclusive jurisdiction within its territorial domain over things, property, persons, and legal transactions done within it, including the extraterritorial activities of such persons [19, p. 51].

In other cases, the jurisdiction is not generally recognized and exclusive jurisdiction, but it is only part of individual contractual interstate agreements (*id est* treaty jurisdiction).

For instance, personal jurisdiction is the totality of powers of a state concerning its vehicles, natural and legal persons (objects of jurisdiction) bearing its nationality, enjoying its protection, or owing it allegiance wherever it may be [19, p. 68]. That is, what it involves is mainly objects of jurisdiction located within the territory of a foreign state (*viz.* outside the territory of the state of their registration). It indicates that when carrying out activities, these objects do not fall under the exclusive jurisdiction of their state but have to comply with the rules of a foreign state (in the way the foreign state permits). Accordingly, personal jurisdiction is not about the establishment by the state of registration of rules for

such objects, but it consists of establishing prohibitions on certain actions to the detriment of the state of their registration (provided that compliance with such prohibitions will not contradict joint agreements with a foreign state). Thus, we can say that personal jurisdiction is not exclusive jurisdiction but is only an element of an agreement between states. Accordingly, personal jurisdiction also cannot be automatically applied on terra nullius (outside the territorial jurisdictions of states).

Wherein, quasi-territorial jurisdiction is the total of the powers of a state in respect of embassy, ships, aircraft, and spacecraft (to the extent to which they are also granted legal personality) having its nationality [19, p. 57]. That is, quasi-territorial jurisdiction differs from personal jurisdiction in that it extends to all persons and things on board, including the activities of such persons, whether on board the craft or elsewhere [19, p. 57]. Thereafter, the theory of quasi-territorial jurisdiction considers the vehicle and embassy as the territory of a state of their registration located outside its internationally recognized territorial boundaries (within the territory of a foreign state or terra nullius). However, in this case, quasi-territorial jurisdiction is also not exclusive jurisdiction, but it is only an element of an agreement between two states or within a group of states and can only apply to objects located on the territory of one contracting state, but which are the property of another contracting state. Accordingly, quasi-territorial jurisdiction also cannot automatically apply beyond the territorial jurisdictions of all states (terra nullius).

That is to say, personal jurisdiction and quasi-territorial jurisdiction do not entail absolute competence for any state but are only elements of agreements and concessions between two or more states – in other words, they regulate the relations between or among these states.

Only territorial jurisdiction provides a state with an absolute and independent right to regulate any activity (but only within its territory).

1.2. Historical principles of formation of sovereignty and jurisdiction of states.

Over a long time horizon states have protected their territorial integrity (that is, access to natural, human, and tax resources within a certain territory), including by adopting and signing relevant legal acts and international treaties [30, p. 577]. Gradually, from the seventeenth century AD, the doctrine of jurisdiction began to emerge from the concepts of sovereignty and territoriality, which was finally established in the nineteenth century [19, p. 49]. The mentioned doctrine, on the one hand, asserted the rights of states in the territories they occupied, and on the other hand, limited their rights only to these territories.

Therefore, states have established the principles of jurisdiction under which they have legal competence and can use resources only within their borders, and, accordingly, not possessing the competence and right to use objects (resources) outside their territory [30, p. 577].

In turn, to date, the boundaries of state territories (exclusive jurisdiction boundaries), in most cases, had already been determined, both on land and in water. Within these borders, a state has exclusive jurisdiction, and beyond them (terra nullius or on the high seas) the exclusive jurisdiction of a state ends [24, p. 4].

Wherein, the provisions of Article 1(1) of the Chicago Convention on International Civil Aviation (7 December 1944) established as follows, “*The contracting States recognize that every State has complete and exclusive sovereignty over the airspace above its territory*”. In such a way, the spatial-territorial jurisdiction of states is not limited to the surface of the Earth but is directed up into space and down to the center of the Earth, somewhat reminiscent of the shape of an inverted cone with uneven sides that coincide in shape with the borders of states on the surface of the Earth [24, p. 4].

And if the issue of the lower limit of state jurisdiction has not yet been raised, then the question of the need to determine the upper limit of the spatial-territorial jurisdiction of states, as well as the establishment of the legal status of outer space and celestial bodies has been discussed for a very long time. However, to this day, the discussed challenge remains unresolved.

2. Legal status of outer space: analysis of existing theories and proposals.

2.1. Theories of outer space legal status.

The matter of regulating space activities, human relations, and state-to-state regulations (including those related to the jurisdiction of states) in outer space and on celestial bodies has existed from the very beginning of the development of outer space law.

Attempts to solve the problem have led to the emergence of many concepts, theories, and proposals for determining the competence (jurisdiction) of subjects of space activities in outer space and on celestial bodies.

According to one of the most popular concepts of international public law, the state can act wherever direct prohibitions and restrictions are not established for it under international law, and in certain circumstances, it can even fall outside the scope of the international law framework [18, p. 146]. The discussed concept appears *sui generis* a colonizer concept since it invites states to act on the principle of “everything that is not prohibited is permitted” as well as make decisions and act outside their territory based on their interests regardless of the interests of humanity.

However, in respect of this concept, three theories arose for the regulation of activities in neutral territories, which can be described as follows: “*Res Communis*” (or “*Res Communis Omnium*”), “*Res Nullius*”, and “*Res Communis Humanitatus*” (or “the Common Heritage of Mankind”) [18, p. 147].

According to the first theory of “*Res Communis*”, outer space and celestial bodies are considered a common territory [18, p. 147]. Therefore, all states, their citizens, and legal entities are free to explore, use, and develop the “commons” area. Precedently this theory was especially popular among underdeveloped states willing to profit from the use of raw materials outside their territory (*terra nullius* or on the high seas). However, when it came to outer space and celestial bodies technologically developed states supported this theory since it allowed them to operate in space as if on equal terms but enrich faster than underdeveloped states that are unable to get to space [18, p. 147]. Moreover, there is an opinion that after the signing of the UN GA Resolution 1721 states recognized outer space and celestial bodies as the territory of “*Res Communis Omnium*” [41, p. 12].

Under the second theory, “*Res Nullius*”, outer space and celestial bodies are the territory that belongs to no one. However, this theory does not prohibit states or other actors from taking possession or control of the territory of “*Res Nullius*” for their exclusively sovereign purposes by right of first discovery or use [28, p. 38]. In this regard, this theory, which has imperialist and colonial motives, is attractive to states that claim world hegemony.

According to the third theory, “*Res Communis Humanitatus*”, outer space and celestial bodies are the common territory of all humanity. Therefore, all states, their citizens, and international entities are free to explore, use, and develop the common territory but only in the interests of humanity and on the condition that they share the resulting benefits with other participants (that is, there is a joint use aspect) [18, c. 147].

However, despite high popularity, all these theories remain only theories, and the very concept of colonizer cannot be called perfect and acceptable, because it does not consider the element of equality for everyone and the possibility of the existence of alien intelligent beings in the Universe. Moreover, we can say that an attempt to extend this concept to outer space and celestial bodies is a dangerous process that could provoke a new space race and lead to a new type of armed conflict - space warfare.

Under all circumstances, given that all three theories describe the legal status of Outer space, to apply them it is necessary to define the boundaries from which Outer space begins and the boundaries within which it ends. That is, these theories rest on the need to delimit the aerospace above the Earth's surface and related jurisdictions.

2.2. Theories and proposals for the delimitation of aerospace above the Earth's surface.

Most scholars attempt to determine the upper limit of spatial-territorial jurisdiction by dividing aerospace into two separate spaces (airspace and outer space), explaining this approach by the different physical characteristics and legal regimes of these spaces [40, p. 282–284].

As of today, there are many theories and proposals concerning the delimitation of aerospace above the Earth's surface.

Most of them were classified by McDougal, Lasswell, and Vlasic, namely: (1) proposals based upon prescriptions of the Air Conventions, (2) proposals based upon varying physical characteristics of space, (3) proposals based upon varying natures of flight instrumentalities, (4) proposals based upon the factors of effective control, (5) proposals based upon the earth's gravitational effects, and (6) proposals based upon arbitrarily chosen altitudes [31].

One of the most popular proposals based upon the earth's gravitational effects is to limit the airspace of states to the upper limit at which the force of gravity influences. However, it is very difficult to implement this proposal, since it turns out to be challenging to determine an object of ideal shape, weight, and density on which the relevant experiment can be carried out. Unless the experiment could be run with an international prototype kilogram made of a platinum-iridium alloy (90% platinum, 10% iridium) and stored at the Bureau International des Poids et Mesures (in the city of Sèvres, France). However, to date, there are no agreements on this issue.

Additionally, there is a proposal to limit the airspace of states based on the geophysical meaning of the term “airspace” (proposal based upon varying physical characteristics of space). Under this proposal, airspace ends where the air is exhausted [24, p. 5]. However, it is necessary to remember that “air is a mixture of gases and is not a chemical compound”. At the same time, there is no clear boundary between airspace and space without air (filled with vacuum), since the content of gases in near-Earth space is observed from the surface of the Earth and further hundreds and thousands of kilometers upward. In this regard, some scientists proposed considering the upper limit of the airspace to be a height of 5.8 kilometers (approximately 3.6 miles) above sea level, below which is half of the air in the Earth’s atmosphere [24, p. 5].

In addition, there is a theory of determining the upper limit of airspace at an altitude of 60 miles (approximately 100 kilometers), above which a relative vacuum can begin [24, p. 5]. However, there were also versions that the vacuum could only begin above 400 miles (about 644 kilometers) [24, p. 5].

In turn, one of the most promoted proposals for the delimitation of air area and outer space is to consider the upper limit of the airspace to be the maximum altitude at which there is enough air for there to be a “‘lift’ from the air” for aircraft flights and balloons [24, p. 6].

There are also other theories, namely, “*usque ad infinitum*” (extending jurisdiction upwards over the territory of the state to add infinitum), “the national security and effective control theory” (links jurisdiction to the security of a state), “the lowest point of orbital flight theory”, “theories of arbitrary distances” (different jurisdictional boundaries depending on various civil cases and court cases) [40, p. 305–310].

Additionally, Gbenga Oduntan proposed the following very compelling theory – “a staggered demarcation regime in international law to regulate jurisdiction over spatial territories” [40, p. 310–311]:

1. A lower demarcation line for territorial airspace of approximately 55 miles to be considered as the maximum height for the airspace, which will be subject to the complete and exclusive sovereignty of the subjacent state;

2. A buffer zone for the next 45 miles (from 56 to 100 miles), which should be recognized as an area of innocent passage for all states;

3. An outer space demarcation line of 100 miles, which should mark the beginning of outer space (completely free from all claims of sovereignty and jurisdiction).

In general, it can be noted that there are many theories and proposals regarding the delimitation of aerospace above the Earth’s surface.

However, despite such a large number of proposals and theories, all of them remained only subjects of behind-the-scenes negotiations, and none was taken as a basis since it was not considered acceptable from a scientific point of view [11, p. 138].

The issue of delimitation of outer space may have remained unresolved to this day because the expansion of the exclusive jurisdiction of states upward into outer space depends on it - that is, the expansion of political influence. Either way, since the states failed to agree on such delimitation of space, it remains unclear how far the jurisdiction of a state extends in aerospace over its territory and where the lower demarcation line of outer space is [11, p. 137].

2.3. The UN General Assembly opinion.

Pending a decision on the issue of delimitation of aerospace as well as due to the urgent need to define the competencies (jurisdictions) of both the main space actors and the UN, by the end of 1963, the UN General Assembly announced several statements on this subject in the UN GA Resolution 1721 [58] and the Declaration of Legal Principles [59], which could be formulated as follows:

“Outer space and celestial bodies are not subject to national appropriation by claim of sovereignty, through use or occupation, or by any other means.

The jurisdiction of States extends to all objects registered by them located in outer space and to astronauts thereon.

The activities of States in the exploration and use of outer space and celestial bodies shall be carried on following international law, including the Charter of the United Nations” [30, p. 579].

From that moment until the present day, the principles of determining jurisdiction have not changed and have only been repeatedly supported in various international acts.

However, these statements did not provide answers to questions concerning the delimitation of aerospace, the legal status of outer space, and the actual competence of subjects of space activities.

On the contrary, having announced these provisions, the UN General Assembly immediately faced the need to solve new problems related to the regulation of activities in outer space and on celestial bodies:

- determining the possibility of states applying national law in outer space and on celestial bodies;
- determining the limits of the competence of states to apply national law regarding their Cosmic artificial objects [31, p. 87];
- determining the limits of the competence of states to apply national law regarding astronauts in the Cosmic artificial objects of these states [31, p. 87];
- determining the possibility of states and international bodies applying international law in outer space and on celestial bodies;
- and many other issues.

However, like previous tasks to define the boundaries of outer space and the outer space competencies of states, none of these tasks have been solved.

Thus, to date, the task of defining aerospace jurisdictions remains unresolved.

According to the authors, one of the causes commonly cited is the use of standard approaches to determining jurisdictions that are usually applied on Earth.

In turn, for an effective and positive solution to this issue, it is necessary to form a concept of the legal status of outer space and the limits of the aerospace jurisdictions of states, taking into account all factors that influence or may influence space activities, as well as the security of states and all of humanity as a whole.

3. Factors in the development of aerospace jurisdictions.

3.1. Overall perspective.

Any researcher who explores the processes of regulating space activities understands that outer space law is a unique type of law. It cannot be compared with other types of law such as maritime or air law due to the regulating relations within Earth.

For this very reason, all attempts to determine the jurisdictions and sovereignty of states based on the division of aerospace into air and outer space from a physical point of view are meaningless. This is due to the fact that air is not a separate neutral substance but is a mixture of gases, which by nature is integrated into the composition of the entire aerospace. That is, air cannot be ideally isolated and separated from the entire aerospace.

Moreover, such a division of space for establishing jurisdictions is rather wanton from a legal point of view.

Taking into account the development of technology and possible contact with alien intelligent beings, it falls into place that jurisdictions can be established not only over the surface of the Earth but also over the surfaces of other planets and celestial bodies.

However, if the mixture of gases above the surface of the Earth can notionally be named air (which consists of 98-99% nitrogen and oxygen, as well as small amounts of argon, carbon dioxide, and hydrogen), then the same notion can hardly be applied to the mixture of gases above the surfaces of most other celestial bodies.

Accordingly, the principle of determining jurisdictions based on the division of common space into air and outer space will not apply to other celestial bodies.

In this regard, it has to be noted that we are surrounded by outer (cosmic) space (and not aerospace), including above the surface of the Earth. At the same time, outer space near the Earth has only one feature which is about a large content of a mixture of gases that we call air.

In turn, the determination of jurisdictions within outer space depends on many “natural factors”, both in near-Earth space and throughout our solar system, affecting both the safety of the existence of humanity and the safety of the existence of individual states.

In this study, the authors can only offer their vision of such “natural factors” and jurisdictional options, which are subject to further discussion by the scientific community as well as representatives of states and international organizations.

At the same time, to determine the jurisdictions in outer space consideration must be given not only to natural factors but also to technical factors that affect the security of each state individually together with the safety, equality, and efficiency of all space activities of mankind.

Such factors include, for example, the military use of aerospace by the most powerful states (military cosmic reconnaissance activities of satellites, launching and testing of intercontinental ballistic missiles, etc.).

Therefore, to determine the types and bounds of jurisdictions, it is necessary to take into account at least two kinds of factors (natural and technical), as well as their impact on three modes of security (state security, security of humanity as a whole, and security of space activities).

3.2. Natural factors.

3.2.1. The factor “*Vita elementis*”.

Analyzing natural factors that can influence the formation of cosmic jurisdictions, the authors note that this study is not geographical, biological, or geophysical but is a purely political and legal study. Therefore, information about natural factors for this study is taken from open sources. In this regard, it would also be quite acceptable to use information obtained by other scientists in the formation of existing theories of aerospace delamination.

At the same time, regarding natural factors, attention shall be paid to natural objects that have a direct impact on the existence, safety, and activities of humans on Earth.

First and foremost, it is subject to the four basic elements on which human life on Earth depends: earth, water, fire, and air.

In this respect, to determine high-altitude jurisdictions (in cosmic space), an important aspect is the altitude above sea level at which all these elements can be relatively stable (constant) and in a useful state for humans.

In turn, it is a fact of common knowledge that the highest point of the stable earth's surface (the first element) on our planet is the mountain peak Zhumulangma (or Everest) on the crest of the Great Himalayas that lies on the border between Nepal and the Tibet Autonomous Region of China (at 27°59' N 86°56' E) [14].

In December 2020, the authorities of China and Nepal, when signing a boundary demarcation protocol, agreed on the official height of this mountain peak which is 8848.86 meters (about 29031.69 feet) above sea level [15].

At one time, it is a matter of common knowledge that there is a large amount of water (the second element) on this mountain that is almost always found at the top of the mountain in a crystalline state in the form of snow and ice.

For its part, the possibility of the existence of a stable fire (the third element) at such a height was proven by a multinational expedition from China, which on May 8, 2008 raised the Olympic flame to the mountain peak of Zhumulangma [12][66].

As for air (the fourth element), in this case, it is important to know the height at which air can be conditionally defined as “*sanus et utilis aerem*”.

For example, scientists have established the fact that half of the air in the Earth's atmosphere turns out to be in a layer up to 5.8 kilometers (about 3.6 miles) above sea level [24, p. 5]. Maintaining the saturation of the lower layers of the atmosphere with air to such a level is of great importance both for the existence of all humanity as a whole and the existence of people in a particular state. Reducing saturation levels can harm people's safety.

In turn, when rising higher, it is necessary to regard the ability to carry out in general minimum life activities on the surface of the Earth rather than the comfortable existence. At the same time, an ability to exist at appropriate heights is most often determined by historical experience. To be sure, history provides evidence of the conquest of the mountain peak Zhumulangma (or Everest) by people without using additional oxygen cylinders (in May 1978, it was fulfilled by Reinhold Andreas Messner and Peter Habeler). Subsequently, this achievement was repeated by many other climbers. In this context, the highest results in terms of duration of stay on Mount Everest were achieved by climbers from the Shar Pa. That is, we can conclude that at the height of the Zhumulangma mountain peak, there is such an amount of air that can be considered relatively sufficient for the short existence of a human.

Thuswise, it may be said that the four elements on which human life on Earth depends (earth, water, fire, and air) form the first natural factor, which can conventionally be called “*Vita elementis*”. Whereas, this natural factor specifies the “*Vita elementis*” layer of the atmosphere and the “*Vita elementis*” stratum at an altitude of 8848.86 meters (or 29031.69 feet) above sea level (this layer almost corresponds to the troposphere [55]). In these circumstances, within this layer, a human can carry out activities relatively comfortably. In this regard, the discussed factor is critical both for the security of humanity as a whole and for the security of people in a particular state (that is, for the security of the state), but it does not have a critical impact on the safety of space activities.

3.2.2. The factor “*Tectum vitae*”.

Such a critical natural object as the Earth's ozone layer, the bulk of which is located in the atmospheric layer up to 50 kilometers (31 miles) above sea level, lies right around the “*Vita elementis*” layer [53][22].

Ozone absorbs the most energetic wavelengths of ultraviolet light, known as UV-C and UV-B, wavelengths that harm living things [53]. Ozone molecules protect life on Earth - they help shield our planet from harmful solar radiation [53]. Oxygen molecules absorb other forms of ultraviolet light, too. Together, ozone and oxygen molecules can absorb 95 to 99.9% of the ultraviolet radiation that gets to our planet [53].

Accordingly, its destruction over any territory of the Earth can lead to the destruction of nature and population in this territory, at least from solar radiation.

C'est-a-dire, the thickness and composition of the ozone layer in the Earth's atmosphere shall remain that way to effectively protect the Earth's surface (as well as people, plants, and animals) from harsh and excessive solar radiation.

The ozone layer serves as a kind of "roof" that protects the Earth and humanity from hard solar radiation.

One can say that the ozone layer determines the second natural factor, which can be conditionally called "*Tectum vitae*". In turn, this natural factor shapes the "*Tectum vitae*" atmospheric layer and the "*Tectum vitae*" stratum at an altitude of 8848.86 meters (or 29031.69 feet) to 48 kilometers (or 30 miles) above sea level (this layer almost corresponds to the stratosphere [54]). In this context, such a layer is critical for a human to comfortably carry out life activities. Due to this, the mentioned factor is critical both for the security of humanity as a whole and for the security of people in a particular state (that is, for the security of the state), but it does not have a critical impact on the safety of space activities.

3.2.3. The factor of "Acceptable atmospheric pressure".

As mentioned above, the presence of air and ozone in the atmosphere has a great influence on a human's ability to exist. However, not only the chemical but also the physical characteristics of the atmosphere are important for human life.

For example, every person on Earth, at least once, has encountered the concept of atmospheric pressure (the force with which the mass of the atmosphere exerts pressure on a man), which is often classified as a meteorological factor.

At the same time, as of today, the influence of atmospheric pressure, as a meteorological factor, on patients with cardiovascular diseases is a generally accepted fact and is based on a large number of studies. The research results indicate that weather changes such as a sharp increase or decrease in ambient temperature, fluctuations in atmospheric pressure, and increased air humidity lead to an increased risk of developing acute myocardial infarction, cerebral stroke, and increased mortality of patients [26, p. 670–673][9, p. 1109–1116][7, p. 1074–1082][6, p. 139–140][5, p. 93–100].

Therefore, given that the organism of contemporary man is adapted to a comfortable existence only at a certain stable atmospheric pressure, such pressure is an important factor for the life of mankind.

In this regard, since the beginning of the 17th century AD, scientists Vincenzo Viviani and Evangelista Torricelli carried out the first measurements of atmospheric pressure using a mercury barometer. For this purpose, "millimeters (inches) of Hg" was used as a unit of measurement of atmospheric pressure.

As of today, science uses several units of measurement of atmospheric pressure, the ratio of which is approximately the following: 1 atmosphere = 1013.25 millibars = 760 millimeters (29.92 inches) of Hg = 101325 Pascals. From these ratios of measured quantities, it can be seen that Pascal is the minimum one and, accordingly, the most accurate unit of measurement of atmospheric pressure.

It is also generally known fact that the average and most acceptable atmospheric pressure on the surface of the Earth is considered to be a pressure of 1 atmosphere [13][64, p. 38, 112][1, p. (12)10].

The stated atmospheric pressure is created by the volume and mass of the atmosphere (atmospheric column), which is located above the Earth's surface to a height at which the density of the atmosphere is as low that the pressure created by the atmosphere is zero and as close as possible to zero.

That is, the mass of the atmosphere and the force with which it presses on the surface of the Earth are very important indicators for human life. In this regard, to ensure comfortable human life, it is necessary to measure and maintain the maximum height of the atmospheric column in cosmic space, which creates an acceptable atmospheric pressure of 1 atmosphere (or 101325 Pascals) on Earth.

At the same time, taking into account the fact that it is almost impossible to determine absolute zero, the atmospheric pressure that is closest to zero can be considered the atmospheric pressure that is less than the smallest legal unit of measurement, meaning, less than 1 Pascal.

In turn, according to the COSPAR and U.S. Standard Atmosphere, atmospheric pressure below 1 Pascal begins above a geometric altitude of about 80 km (about 50 miles) above sea level [1, p. (12)9][64, p. 52, 136].

Thus, we can say that atmospheric pressure determines the third natural factor, which can be conditionally called the **“acceptable atmospheric pressure”** factor. In turn, this natural factor determines the layer of the atmosphere of **“acceptable atmospheric pressure”** and the **“acceptable atmospheric pressure”** stratum from the Earth's surface to an altitude of about 80 km (about 50 miles) above sea level (the upper limit of this layer almost coincides with the upper limit of the mesosphere [52]). In this context, the factor of **“acceptable atmospheric pressure”** is critically important for a human to comfortably carry out life activities. Pursuant thereto, the described factor is critical both for the security of humanity as a whole and for the security of people in a particular state (that is, for the security of the state), but it does not have a critical impact on the safety of space activities.

3.2.4. The factor of **“atmospheric density”**.

Just like the mass (m) of the atmosphere, the volume of the atmosphere (V) has an important influence on the physical characteristics of outer space, which together with its mass forms such an important value as the physical density of the atmosphere ($\rho = m/V$). Therefore, the density of the atmosphere affects the movement of air masses and atmospheric precipitation, evaporation, and many other natural phenomena on which human life depends.

Furthermore, the density of the atmosphere determines the force with which it resists the movement of solid objects (humans, objects of fauna, or technical means). Such interaction of an object and space is described by Newton's third law (for every action, there is an equal and opposite reaction).

According to the U.S. Standard Atmosphere, the density of the atmosphere (the cosmic space near the Earth's surface) is approximately 1.225 kg/m^3 (or 0.0765 lb/ft^3) [64, p. 39, 112].

At the same time, taking into account the high hardness of the Earth's surface and objects located on its surface, as well as the fragility of the human body to such objects, it can be said that the density of outer space near the Earth's surface does not create any particular obstacles for human movement at a speed that is safe for one.

Moreover, the density of the atmosphere, combined with atmospheric pressure, allows birds to fly, which are important elements of the earth's ecosystem that ensure human life.

With the development of technological progress, humanity has also been able to lift and move objects above the Earth's surface that are heavier than air and have a reflective surface (wing), using primarily Newton's third law and Bernoulli's principle (on the pressure difference).

The main characteristic that describes the ability to fly is considered to be **“the aerodynamic lift force”** or **“the lift from the air”** [10, p. 84, 390].

In this case, one of the formulas by which one can calculate **“the aerodynamic lift force”** is: $L = \frac{1}{2} \rho v^2 S CL$ (L - is the lift force, ρ - is the air density, v - is the velocity or true airspeed, S - is the planform (projected) wing area, CL - is the lift coefficient at the desired angle of attack, Mach number, and Reynolds number) [10, p. 369, 377].

From this formula, it is born in upon that the density of the atmosphere plays a key role in creating **“the aerodynamic lift force”** that allows a human to fly using a wing (i.e., airplanes). However, at the same time, the density of the atmosphere also creates resistance and a certain amount of friction, which negatively affects the ability to fly at high speed.

Hence, we can understand that with a decrease in the atmospheric density (which decreases with the height of ascent above the Earth's surface), the resistance will decrease and the flight speed will increase, but also **“the aerodynamic lift force”** that allows flight will decrease.

Accordingly, at certain altitudes, where the density and pressure of the atmosphere will be minimal, the ability to fly with the help of a wing will be completely lost.

In scientific discourse, it is argued that as of today flights using the **“aerodynamic lift force”** are possible up to an altitude of 25 miles (132,000 feet) or about 40 kilometers above sea level [40, p. 298], where the density of the atmosphere is about 0.004 kg/m^3 (or 0.000244 lb/ft^3)³ [64, p. 50, 121]. However, hypothetically speaking, future wing-based flights could be possible at altitudes of up to 50 miles (264,000 feet) or about 80 kilometers, where **“the aerodynamic lift force”** is minimal [40, p. 298], and the density of the atmosphere is about 0.00001 kg/m^3 (or 0.000001 lb/ft^3) [64, p. 53, 137].

In turn, the ability to carry out civil (peaceful) transportation of people and cargo using aviation, which applies **“the aerodynamic lift force”**, is also the basis for the consistence human activity and economic security of each state.

Accordingly, it can be stated that the **“atmospheric density”** determines the fourth natural factor, which can be conditionally called the **“aerodynamic density of the atmosphere”** factor. For its part,

this natural factor specifies the layer of “**aerodynamic density of the atmosphere**” (which allows for the creation of “the aerodynamic lift force”) and the bounds of this layer (stratum) from the Earth’s surface to a height of about 80 km (about 50 miles) above sea level. Therefore, the upper limit of this layer almost coincides with the upper demarcation line of the mesosphere [52] and the limits of the layer of “**acceptable atmospheric pressure**”.

At the same time, the factor of “**aerodynamic density of the atmosphere**” has a great influence both on the implementation of human life activities and on the economic security of each individual state. However, this factor does not have a strong impact on the safety of space activities.

3.2.5. The factor “X”.

Notwithstanding, the most important aspect of atmospheric security (both for humanity and each state) is the risk of a potentially dangerous “object X” (a new active chemical element, a virus, an intelligent biological organism, or a similar object) entering the atmosphere from outer space, which if it gets the Earth is capable of destroying flora, fauna, and even the people. For example, while passing through the atmosphere, when a spacecraft returns to Earth, some unknown space “object X” (previously attached to the spaceship in outer space or on a celestial body) may detach from it. We can say that at this moment the “X factor” arises - the factor of “object X” entering the Earth’s atmosphere. Picture that this “object X” is an unknown chemical element that is inactive in a vacuum, but when combined with oxygen it could influence the atomic structures of known chemical elements (for example, turn steel into powder). After such “object X” gets the Earth, our civilization may return to its primitive state. After all, the alchemists’ legends about the philosopher’s stone may be based precisely on such a cosmic “object X”.

Unfortunately, terrestrial technologies can identify in space those objects that they have already encountered and identified on Earth. That is, there is a high risk that none of the space researchers would simply be able to detect this new “object X” and it could be introduced into the atmosphere of a state that does not carry out space activities and does not have technologies capable of protecting it from “object X”. Accordingly, the question arises at what height (the height of the “factor X”) the density and/or composition of the Earth’s atmosphere is sufficient so that, upon entering the Earth’s atmosphere, this “object X” could further move into the life safety layer «*Vita elementis*» and cause catastrophic damage.

As of today, there is no answer to this question, and it requires additional scientific experiments to determine the height of the sanitary atmospheric zone around the Earth.

It can be said that the risk of a dangerous object “X” entering a vital part of the Earth’s atmosphere is determined by the fifth natural factor, which can be conventionally called the factor “X”. At the same time, the factor “X” is of great importance both for the human life activities and for the security of each state. In this regard, the presence of the “X” factor requires the definition of the limits of the “**sanitary atmospheric zone**” layer to ensure the safety of humanity, which still needs to be established. In this respect, it shall be noted that this factor does not have a significant impact on the safety of space activities.

3.2.6. The Orbital factor.

The so-called geostationary orbit (GSO) is located at an altitude of about 36,000 kilometers (about 22,370 miles) above sea level [40, p. 301]. The mentioned orbit is crucial for satellite telecommunications because an object in that orbit over the equator travels at the same speed as the Earth [23, p. 53] – that is, the movement of the satellite in this orbit is synchronized with the rotation of the Earth around its axis.

Such natural features of the Earth as gravity and axis-turning (the origin of which currently does not yet have an exact scientific explanation) create a unique and effective “**Orbital layer**” around the Earth and determine the sixth natural factor, which can be conditionally called the “**Orbital layer**” factor.

The discussed layer is above the “**aerodynamic density of the atmosphere**” layer (where atmospheric density and friction are as low that they do not have a destructive effect on spacecraft) and extends to an altitude of 36,000 kilometers (about 22,370 miles) above sea level (where the most effective geostationary orbit is observed).

At the same time, the “**Orbital layer**” factor does not have a critical impact on human life and state security, but it is a very important factor for the implementation and safety of space activities in general. For this very reason, today, the “**Orbital layer**” contains the largest part of spacecraft launched from Earth.

3.2.7. Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System.

Up to date, it is a fact of common knowledge that the Sun has a tremendous influence on normal human life and activities, warming the Earth and providing the necessary radiation for growing crops.

Additionally, it is of general knowledge that the Moon influences human life: ebbs and flows, currents, dependence of living beings and plants on lunar cycles, and much more besides.

Less known but of equal importance is the influence of the gravitational forces of the Sun and Moon on the process of oscillatory and intermittent rotation of the Earth around its axis, namely, on the processes called Nutation and Precession [39][20, p. 19–20, 199–200].

Moreover, gravitational forces permeate our entire Universe and have a huge influence on its formation.

In addition, Kepler's laws reflect that gravitational forces have a strong mutual influence on all objects of the Solar System, on their orbital motion, rotation, and location within the Solar System [17] [20, p. 1–2, 30–33].

Therefore, it is safe to assume that damage to any celestial object in our Solar System (the Moon, planets, or others) can lead to a change in its orbital motion, rotation, and location within the Solar System and, as a consequence, to a change in the existing balance of gravitational forces in the Solar System.

In turn, a modification in the orbit of any celestial object or a change in the balance of gravitational forces in the Solar System can lead to a catastrophe on Earth (from a collision of celestial bodies to a change in the conditions of the Earth's rotation both around the Sun and around its axis).

Thus, a balanced and stable Solar System is the basis for the sustainable existence of all humanity on Earth and the consistent implementation of space activities.

Various types of interactions of celestial bodies within the Solar System (from gravitational forces to radiation), which strongly influenced the stable and safe development of life on Earth, determine the seventh natural factor, which can be conventionally called the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System**.

In this context, the outer limits of the space occupied by the **Solar System** can be combined with the outer bounds of the Kuiper Belt, which is home to the most ancient asteroids. In such a way, the Solar System includes the Sun, which is the star and center of the system, as well as eight planets: Mercury, Venus, Earth, Mars, Jupiter, Saturn, Uranus, and Neptune [49]. Some of these planets are orbited by one or more moons same as the Earth is orbited. In addition, there are five officially recognized dwarf planets in our Solar System: Ceres, Pluto, Haumea, Makemake, and Eris, hidden among the Asteroid Belt and at the very edges of the Solar System near the Kuiper Belt [49]. Some scientists suggest that even further beyond that, there is the mysterious Oort Cloud, a collection of icy objects that gives birth to dazzling comets with long tails. However, due to its significant distance from the Sun (1 light year or 50,000–100,000 astronomical units), this cloud does not have any effect on human life and space activities, and it can hardly be attributed to the Solar System.

The inner limit of the Solar System can be conventionally designated as the center of the Sun. However, taking into account the paradigm of the space-time continuum, each part of the Universe (including the Solar System) can supposedly have both outer and inner sides, and the beginning of space can simultaneously be its edge. Accordingly, under certain conditions, the inner limit of the Solar System can be considered its outer demarcation limit. As a result, the mentioned limit could be very conditional, built on the principles of classical geometry.

However, at this stage, the main aspect is not determining the exact demarcation lines of the **Solar System**, but understanding that the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** exerts a strong influence on all aspects of human activity: from ordinary existence to space activities.

3.3. Technical factors.

3.3.1. The factor of “Permanent civil space orbital transportation”.

As of today, the plans of companies such as “Blue Origin” and “SpaceX”, as well as some other space companies, to organize space tourism and permanent space transportation of passengers and cargo between different locations on Earth are widely blazed. In this case, it refers to transportation for which spacecraft will be used, that is, a technical means capable of rising above the layer of “**aerodynamic density of the atmosphere**” and carrying out a controlled flight in the “**Orbital layer**”.

In turn, it is obvious that such transportation the likes of regular air transportation will pose a security threat to the population of both transit countries and countries of departure and destination. Therefore, any attempts to create permanent civil space transportation between different destinations located on the territory of different states will require the development of uniform international standards and addi-

tional state and international control over the safety of such transportation (uniform launch and landing standards, transit corridors, passenger safety standards, and much more).

Accordingly, the moment deriving from technical progress one of the space companies announces the organization of permanent space orbital transportation up to a certain orbital altitude, this will automatically lead to the emergence of such a technical factor as **“Permanent civil space orbital transportation”**. The result of the introduction of the mentioned factor will be the emergence of a layer of **“Permanent civil space orbital transportation”**, the lower limit of which will be the upper bound of the layer of **“aerodynamic density of the atmosphere”**, and the upper limit will be the maximum orbital flight altitude of the spacecraft that will be used for such transportation.

3.3.2. The Ballistic factor.

The main task in the field of international security in space is to solve problems that can become a source of conflict between states. One of these problems is the unsolved issue of jurisdictions in outer space.

For over 60 years, scientists and lawyers have been trying to tackle the challenge without success, and being carried away by it they missed the fact that the military had already solved this problem in a radical and rigid way by creating Intercontinental Ballistic Missiles.

As far as the case is concerned, it is not about launches of combat-loaded Intercontinental Ballistic Missiles, since this fact in itself is a catastrophe for all of humanity.

The issues at hand are only test or demonstration launches of Intercontinental Ballistic Missiles, which pose a threat to space activities.

An example of this is the test launches of intercontinental ballistic missiles by the United States, Russia, and North Korea during 2020-2024.

The peculiarity of these launches is the altitude to which Intercontinental Ballistic Missiles can rise.

Thus, already at the end of the 20th century, the military defense complexes of the world's leading players determined the maximum effective flight altitude of Intercontinental Ballistic Missiles to be 400 kilometers (about 250 miles) above sea level [60, p. 158]. At the same time, some types of Intercontinental Ballistic Missiles can reach an altitude of up to 7,000 km (4,350 miles) above sea level as confirmed by tests conducted by North Korea in 2024 [37]. However, reaching such an altitude significantly increases the flight time and accordingly makes the mentioned missiles more vulnerable and ineffective.

In this regard, it makes no sense to consider the altitude above 400 kilometers (about 250 miles) above sea level, within which the main tests of ballistic and hypersonic-guided missiles are conducted.

At the same time, even though test or demonstration launches of such missiles pose a serious threat to space activities, no one can prohibit these states from carrying out such launches.

De facto, the world has appeared under circumstances where intercontinental ballistic missiles have given rise to a technical factor that can be conventionally called a **“Ballistic factor”**.

The result of this factor is the emergence of a **“layer of Ballistic space”**, the lower limit of which is the surface of the Earth, and the upper bound is the maximum effective flight altitude of Intercontinental Ballistic Missiles (that is, 400 kilometers or about 250 miles above sea level).

Moreover, the **“Ballistic factor”** carries great risks for the life of humanity and the security of states (the risk of air crashes, falling debris, and much more), and also carries a visible threat to the safety of space activities in general, since the flight trajectories of Intercontinental Ballistic Missiles at high altitudes intersect with the flight trajectories of space satellites in the **“Orbital layer”**.

In addition, it is necessary to take into account the fact that further development of technologies may lead to an increase in the effective flight altitude of such missiles, which will automatically affect the increase in the height of the **“layer of Ballistic space”**.

4. Definition of space (cosmic) jurisdictions based on the concept *“natura, mores et consuetudines”*.

4.1. Basic principles of the concept *«natura, mores et consuetudines»* (nature, morals, and consuetudes) (NMC).

As discussed above, multiple theories, concepts, and suggestions exist for determining jurisdictions in space activities. Even the authors previously proposed the option of developing aerospace jurisdictions based on dividing the aerospace around the Earth into four layers: “the layer of life safety of the State” (9 kilometers or 5.6 miles above sea level), “the layer of economic security of the State” (60 kilometers or about 37.3 miles above sea level), “the layer of atmospheric (natural) security of the State” (1000 kilometers or about 621 miles above sea level), “the layer of spatial security of humanity” (up to an altitude of 36,000 kilometers or 22,370 miles above sea level) [30][31].

However, considering the results of this study and identifying factors that influence or may influence the formation of jurisdictions, the authors concluded that the proposed concept should be revised.

It is necessary to understand that cosmic jurisdiction is connected not only with the operation and use of outer space but also to the safety of space activities and the safety of the existence of states and their people [40, p. 306]. Thus, this issue is not only legal or technical-physical but also political.

It is safe to say that one of the most important issues of space jurisdiction is not about the limit between outer space and airspace but concerning the demarcation of the upper limits of the spatial-territorial jurisdiction of a state – in other words, where is the upper limit of the state's political space. To determine this bound, the essential thing one should understand is that the political space of a state ends where the threat to the security of its existence (sovereignty) disappears. However, when developing the law of jurisdictions, it is important not to lose sight of the fact that “*ius dicitur locus in quo ius redditur*” (law is the place where the right/decision is exercised/made) [25, p. 87] and “*legis virtus haec est imperare vetare permittere punire*” (the power of the law is to command, prohibit, permit, punish) [25, p. 87]. That is when it comes to the legal formation of the security of states and humanity, it is to be understood that the law is rendered useless provided it is established in those places where there is no opportunity to control its observance.

At the same time, to avoid conflicts when forming official jurisdictions, it is important to remember the words of ancient Roman jurist *Ulpianus*, quoting the Greeks, “*των νομων οι μεν εγγραφοι, οι δε αγραφοι*” (some laws are written, while others are unwritten) [25, p. 85].

In this context, the question is about already-established morals and consuetudes.

Some of these morals and consuetudes (appropriation of orbits, launching unidentified objects into space, using satellites for military purposes, etc.) are carried out by separate actors with the tacit consent and failure to combat from other actors.

Other morals and consuetudes (nuclear tests, ballistic missile launches, wars, the death penalty, etc.) are performed by separate actors with vociferous objections and condemnation from other subjects but without their real opposition to such actions.

In turn, as another ancient Roman lawyer *Iulianus* said, “*Invetarata consuetudo pro lege non inmerito custoditur, et hoc est ius quod dicitur moribus constitutum*” (the former vested consuetude appears to be law on merit, and this law is called the law established within morals) [25, p. 113].

Therefore, it is essential to figure out which of these morals and consuetudes can be conditionally recognized and accepted as a fact for determining space jurisdictions, and which cannot be accepted under any circumstances. In this context, would be appropriate words of ancient Roman lawyer *Paulus*, “*optima enim est legum interpres consuetudo*” (the best commentator of law is consuetude) [25, p. 115].

In addition, consideration must be given to the fact that regardless of the level of technological progress, a human remains part of the Universe, for which the basis of development is “*Ius naturale, quod natura omnia animalia docuit*” (natural law that all the creatures were taught by the nature) [25, p. 83]. For this very reason, when establishing any jurisdictions, it is necessary to take into account not only technical and political factors but also natural factors that affect the stability of the surrounding outer space and the safety of the existence of all humanity as a whole.

At the same time, it should be noticed that the basic “*lex naturae*” (law of nature) states “*cum iure naturali omnes liberi nascerentur*” (under natural law, everyone is born free) [25, p. 85]. Accordingly, outside the jurisdictions, there can be no laws other than “*leges naturae*” and all attempts by states to establish laws for a free man outside their jurisdictions (in outer space) can deliver the only result - a cosmic revolution.

Consequently, the NMC concept involves the development of space jurisdictions with the consideration of natural and technical factors, established morals and consuetudes along with the safety of space activities, states, and humanity as a whole.

Hence a preliminary finding is that we can recognize and adhere to some delimitations of jurisdictions (by this medium jurisdictions “*quod lege naturae, moribus et consuetudine inductum est*” have existed for a long time), while states can only agree on other demarcation limits, and when some boundaries are generally found beyond the competence of people and states.

4.2. “Domestic room” and “alien room” of outer space.

Planet Earth and its nature are the natural habitat of humans, where one is born, grows up, and lives, and where all natural environments are interconnected with each other and with humans. The Earth and the space surrounding it are a kind of “domestic room” of humanity. At the same time, the dimensions,

bounds, and structure of the “domestic room” depend on the natural objects of the Solar System, which affect the existence of mankind and their modification can negatively affect the safety of humanity. Therefore, people have every right to explore and develop such natural objects, since this is of paramount importance for the existence of all mankind.

At another point, aerospace and celestial bodies outside the “domestic room” of mankind, which are not the natural habitat of humans and do not affect the safety of the existence of mankind, are an “alien room”, where a human is only a guest who does not have no rights. In addition, it is necessary to take into account the existence probability of extraterrestrial intelligent beings outside the “domestic room”, to whom humanity cannot lay down the rule but can only negotiate with them. That is to say, people cannot set rules in the “alien room” but can only offer formats of cooperation, both for themselves and for extraterrestrial intelligent beings.

Given this fact, the only solution for determining jurisdictions will not be the delamination of air and outer space, but the definition of the boundary between the “domestic room” and the “alien room” to delimitate the outer limits of human security.

In turn, as stated earlier, the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** has the most large-scale (in terms of space) influence on the stable and safe development of life on Earth, determining the size of the “domestic room” within the Solar System.

Taking this factor into account, the Kuiper Belt can be considered the spatial-geometric outer boundary between the “domestic room” and the “alien room”, and the center of the Sun is the spatiotemporal boundary between these rooms.

Thus, beyond the Kuiper Belt and the center of the Sun, there is the “alien room” for humanity.

At the same time, considering that the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** influences the life activity of all humanity, the basis for space activities throughout the **Solar System** will always be international law, common to all states and inhabitants of the Earth, except spaces that are within the exclusive jurisdiction of individual states.

In turn, it's most likely that the activities of any state or person outside the Solar System (within the “alien room”) will not have any impact on the existence of another state or all of humanity on Earth. In this regard, there can be no international or national rules or jurisdictions outside the Solar System. In the “alien room”, actors of space activities cease to be subjects of international and national space law and can independently and from choice enter into agreements and contracts for cooperation outside the Solar System. In such case, because by natural law every person is born free, neither states nor international organizations can establish mandatory rules for actors of space activities outside the “domestic room”.

That is, any cooperation agreements cannot establish any rules in the “alien room” for space actors that are not parties to such agreements.

However, it is necessary not to forget about the possibility of existing outside the “domestic room” of alien intelligent beings and civilizations, with whom it will be necessary to agree on the exploration and exploitation of outer space.

Accordingly, despite the absence of the need to develop international mandatory rules of behavior in the “alien room”, the authors propose already at this stage to outline general principles of such behavior that are common to all humanity. Representatives of humanity will be able to adhere to these principles (at their own discretion) outside the Solar System, both in relations with alien intelligent beings and in relations with each other.

For example, the authors propose to abandon the colonial principles of “*Communis*”, “*Res Nullius*”, and “*Res Communis Humanitatus*”, and adopt a new principle as the basis for behavior in the “alien room” - “*Res Nullius Civitatis et Res Communis Animal Rationale*”.

Under the proposed principle, any activity of states and people in the “alien room” cannot be in the interests of one or several states but shall consider the interests of all humanity and extraterrestrial intelligent beings.

4.3. The structure of the “domestic room”.

Until the time when humanity learns to independently create solar systems similar to our system and repair and restore them, states and people on Earth can only recognize their dependence on the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** and acknowledge the influence of space activities on the Solar System stability.

This is precisely why, any space activity of any actor within our Solar System can only be carried out considering the mentioned factor, which affects the stability and safety of life of all humanity.

That is, such space activities can only be performed in the parts of our Solar System and in such ways that do not and cannot cause damage to any person, state, or all of humanity.

In turn, the only way to regulate the interests and ensure the security of all mankind is to establish and comply with the provisions of international law developed in the interests of all mankind (since no state has yet created a single legal act in the interests of all mankind).

That is to say, the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** establishes a rule according to which the provisions of international law developed in the interests of all humanity automatically apply to the entire “domestic room” within the **Solar System**, except for spaces of national jurisdiction and those regarding which a single rule will be established by all states on Earth, applicable in the interests of individual states and not humanity.

At the same time, provided all people were *Animal Rationale*, and strived for common security and common goals, without attempts to single out the spheres of security and influence of separate states, then there would be no need for division and structuring of the “domestic room”.

However, the desire of separate states and people for superiority over others requires ensuring the security of all humanity from the unpredictable activities of such states and people, by determining the internal boundaries, size, and structure of the “domestic room”.

Therefore, the internal boundaries, dimensions, and structure of the “domestic room” depend not only on the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System** but also on many other “natural factors” that affect the safety of existence of all humanity, states, and individuals both in near-Earth space and throughout our entire Solar System.

Moreover, in addition to “natural factors”, it is also necessary to take into account “technical factors” that affect the security of each state, as well as the safety, equality, and efficiency of space activities of all actors.

The influence of many of these factors on the security of states, their populations, and humanity as a whole has already determined the boundaries, sizes, and locations of spaces and jurisdictions within the “domestic room” regardless of the existing intentions and requirements. It only remains to recognize and accept this fact.

Thus, according to the previously discussed research results, only the layers “*Vita elementis*” and “*Tectum vitae*”, the “**layer of acceptable atmospheric pressure**”, and the “**layer of the aerodynamic density of the atmosphere**” which are above the territory of each specific state turns out to be the critical basis for the life of the population of the state. At the same time, these layers do not exert a critical impact on the livelihoods of the population of other states, including their space activities.

In this regard, together with the territory of the corresponding state, these layers create a spatial-territorial unit (domain), which will always be subject to the sovereignty of such a state, since the existence of the state itself depends on it.

Accordingly, it is necessary to recognize the fact that due to natural law and existing natural factors, there is a **single and sovereign spatial-territorial domain** for each state, which includes the surface of the Earth (on which the territory of this state is located), underground space (to a safe depth), and outer space (up to an altitude of about 80 km or about 50 miles above sea level).

Since the existence of a particular state completely depends on the stability and security of each such domain, the exclusive spatial-territorial jurisdiction of only this state will operate within its limits.

In turn, outside its domain, no state can have exclusive jurisdiction. Considering this fact and the influence of the **Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar system** on the safety of all mankind, no actor can carry out space activities that may pose risks to the existence of all mankind. That is, each subject is obliged to carry out space activities outside the spatial-territorial domains of states only taking into account the interests of all humanity.

Actually, the above natural factors have already established the rules according to which throughout the Solar System, outside the spatial-territorial domains of states (above 80 km or about 50 miles above sea level), only the jurisdiction of international law, supported by the majority of the population and subjects of international law, applies.

One can only recognize and accept the fact that the space of the Solar System beyond the spatial-territorial domains of states is “*Res Communis Humanitatus*”.

In this regard, any actor that conducts space activities in violation of generally recognized international law (including without the permission of generally recognized international bodies) will always be considered to be committing an unfriendly act towards other states and all humanity.

In this respect, it is to be understood that the international organization of space activities in “*Res Communis Humanitatus*” has its characteristics, including those related to the security and equality of states (although not directly).

Thus, the risk of the appearance of a natural factor “X” requires the determination of the limits of “**the sanitary atmospheric zone**” to ensure the safety of both all humanity and individual states. At this stage, the authors propose to define the demarcation limits of “**the sanitary atmospheric zone**” by the boundaries of the “**Orbital layer**”, within which artificial space objects and natural space objects [31] comparable in size are subject to Earth’s gravitational forces, making them “fall” to Earth.

Separately, consideration should be given to the implementation of space activities within the “**Orbital layer**” (above 80 km or about 50 miles above sea level and up to an altitude of 36,000 kilometers or about 22,370 miles above sea level) and beyond. As we have mentioned before, such activities can only be carried out on the basis and within the framework of generally recognized international law. However, it is necessary to take into account the risks for humanity posed by space activities within the “**Orbital layer**”, as well as the need to develop space technologies, the possibility of the emergence of the layer of “**Permanent civil space orbital transportation**”, and the equal rights of states to carry out space activities.

Given these factors, the authors propose to apply different principles of international regulation for space activities within the “**Orbital layer**” and beyond based on the mechanisms of “tacit consent”, “silent disapproval”, “active consent”, and “active disapproval”.

Thus, to carry out space activities within the “**Orbital layer**”, the authors propose to use the mechanisms of “active consent” and “tacit consent”.

The “active consent” is determined by the development of an international legal “Act of Active Consent”, which establishes the right for all actors to conduct space activities within the “**Orbital layer**”, rules, responsibilities, as well as mechanisms for monitoring such activities and mechanisms for bringing to responsibility.

The “tacit consent” is determined by the right of subjects to perform their space activities within the “**Orbital layer**” based on the “Act of Active Consent” without additional permissions from international and national authorities of the state of registration for each launch of an artificial space object into space.

In turn, to carry out space activities outside the “**Orbital layer**” but within the orbit of the Moon (approximately 378,000 kilometers or 235,000 miles from the Earth) and on the Moon itself, the authors propose to use the mechanisms of “silent disapproval” and “active consent”.

The “silent disapproval” means the initial prohibition for actors to carry out their space activities outside the “**Orbital layer**” but within the orbit of the Moon and on the Moon itself.

The “active consent” in this case is determined by obtaining separate permission from generally recognized international bodies to carry out space activities outside the “**Orbital layer**” but within the orbit of the Moon and on the Moon itself.

At the same time, to perform space activities beyond the “**Orbital layer**” and beyond the orbit of the Moon, the authors propose to use the mechanisms of “tacit consent” and “active disapproval”.

In this context, the “tacit consent” implies the initial permission for actors to carry out their space activities beyond the “**Orbital layer**” and the orbit of the Moon. However, the subject cannot carry out such space activities in the event of “active disapproval” being expressed to one.

The “active disapproval” in these circumstances is determined by the prohibition of generally recognized international bodies or the majority of subjects of international law on the implementation by a specific subject of specific space activities outside the “**Orbital layer**” and beyond the orbit of the Moon.

According to the authors, such a mechanism for regulating space activities within the “**Orbital layer**” and beyond will make it possible to protect humanity from danger and, at the same time, ensure equal rights of states without slowing down the development of space activities.

In addition, when regulating space activities within the “**Orbital layer**”, it is necessary to take into account the technical “**Ballistic factor**”, which exists due to modern mores and customs and no one can exclude it. This “**Ballistic factor**” carries great risks for the life of humanity and the security of states and today has already formed a conditional layer of “**Ballistic space**” (from the surface of the Earth to 400 kilometers or about 250 miles above sea level), leaving the world to recognize and accept this fact.

Considering that, on the one hand, the jurisdiction of international law operates in the “**Orbital layer**”, and on the other hand, as of today, no one can exclude the “**Ballistic factor**”, the authors propose to apply an “inclusive military jurisdiction of states” within the “**Ballistic space**”.

The essence of the “inclusive military jurisdiction of states” will be that each state possessing Intercontinental Ballistic Missiles has the right to launch such missiles for test purposes (but with mandatory prior notification to international space authorities) or to destroy an object that threatens the security of such a state and is located within the “**Ballistic space**”.

At the same time, already at this stage, the authors propose that the UN initiate the signing of an international agreement to limit the altitude of the use of Intercontinental Ballistic Missiles to a maximum altitude of 400 kilometers or about 250 miles above sea level, with the prospect of further reducing this altitude.

Conclusions. In order to determine space jurisdictions, this study analyzes natural and technical factors that have or may have a critical impact on the existence and security of states, the life of humanity, and the implementation of space activities.

According to the results of the study, as of today, it is possible to identify 7 natural factors and 2 technical factors, the influence of which actually determines the spaces to which the sovereignty and jurisdiction of both states and all of humanity extend.

The following factors can be attributed to natural factors: “*Vita elementis*”, “*Tectum vitae*”, “factor of acceptable atmospheric pressure”, “factor of the aerodynamic density of the atmosphere”, “factor X”, “Orbital factor”, “Factor of gravitational and other natural interactions of objects in the Solar System”.

Among the technical factors, the “Ballistic factor” and the “Factor of Permanent Civil Space Orbital Transportation” are highlighted.

Based on these factors, the NMC Concept “*natura, mores et consuetudines*” is proposed, according to which, due to natural and other issues, all outer space above the Earth’s surface is divided into a “domestic room” (our Solar System) and an “alien room” (outside the Solar System), the boundary between which is the Kuiper Belt and the center of the Sun.

At the same time, it is proposed to apply the principle of “*Res Communis Humanitatus*” to the “domestic room”, and the new principle of “*Res Nullius Civitatis et Res Communis Animal Rationale*” to the “alien room”.

Additionally, the authors draw attention to the fact that the above factors have already formed the structure of the “domestic room” regardless of the existing intentions and suggestions, remaining the world to recognize and accept it.

Thus, in the structure of the “domestic room”, two types of spaces are formed: the “unified and sovereign spatial-territorial domains of states”, to which the exclusive jurisdiction of states extends, and “*Res Communis Humanitatus*”, to which generally recognized international law extends.

Moreover, considering all natural and technical factors, the authors address the allocation in “*Res Communis Humanitatus*” of two separate layers: “Orbital layer” (above 80 km or about 50 miles above sea level and up to an altitude of 36,000 kilometers or about 22,370 miles above sea level) and “Ballistic space” (up to 400 kilometers or about 250 miles above sea level).

The authors also propose the creation of a “sanitary atmospheric zone” to ensure the safety of humanity from the impact of the “X” factor. The outer limits of the zone will coincide with the outer boundaries of the “Orbital layer”.

Understanding the need to develop space technologies and ensure the safety and equal rights of subjects to carry out space activities, the authors propose the application of different principles of international regulation for “Ballistic space”, “Orbital layer” and space beyond it.

These principles are based on the mechanisms of “tacit consent”, “silent disapproval”, “active consent”, and “active disapproval”.

To implement the NMC Concept and avoid conflicts in Space, the authors propose the following draft of the Pact for the Cosmos.

PACT FOR THE COSMOS

The States Parties to this Pact,

Recognizing the common interest of all mankind in furthering the exploration and exploitation of outer space for peaceful purposes and the benefit of all mankind,

Willing to prevent the Cosmos from becoming an area of international conflict,

Declare the following:

1. The objective of this Pact is to safeguard the interests of States and all humanity on Earth.
2. In this regard, the Parties to the Pact acknowledge as follows

2.1. All outer space from the surface of the Earth to an altitude of 80 kilometers 467 meters (or 50 miles) above sea level that lies above the sovereign territory of each State is part of the single and sovereign spatial-territorial domain of the State concerned, to which its national exclusive jurisdiction extends.

2.2. Every object in the Solar System located outside the sovereign spatial-territorial domains of States and within the Kuiper Belt is the common space heritage and domestic room of humanity, to which the generally recognized international law applies, based on the principle of *Res Communis Humanitatus*.

2.3. All objects in outer space outside the Solar System are the alien room for States and all humanity, which adopt the principle of *Res Nullius Civitatis et Res Communis Animal Rationale*.

2.4 Ballistic space (from the Earth's surface to 403 kilometers or 250 miles above sea level) and the Orbital layer (above 80 kilometers 467 meters or 50 miles above sea level and up to an altitude of 36,000 kilometers or about 22,370 miles above sea level) along with the space beyond them are part of the domestic room, and any activity in these spaces is regulated based on generally recognized international law by virtue of such legal instruments as:

a) active consent – a consent international act;

b) tacit consent – the initial permission for any subject to act within the framework of a consent international act;

c) active disapproval – a prohibitive international act;

d) silent disapproval – an initial prohibition on any activity.

2.5. The Parties to the Pact undertake to revise the upper limit of the Ballistic space each calendar year in the direction of its reduction.

2.6. The Parties to the Pact shall be obliged to establish by 2030 a sanitary atmospheric zone up to an altitude of 36,000 kilometers or approximately 22,370 miles above sea level, as well as mechanisms for its control and protection of humanity from any objects that may be harmful.

3. The United Nations has exclusive jurisdiction over the common space heritage of mankind, which takes precedence over any national jurisdiction.

4. Any lawful activity concerning the common space heritage of mankind shall be carried out with the authorization of the United Nations and in compliance with international agreements.

5. Any actor (state, company, or individual) that has engaged in unlawful activities to the common space heritage of mankind shall be considered to have committed an unfriendly or hostile act towards humanity and each state signatory to the Pact.

REFERENCES:

1. Barnett J.J., Chandra S. COSPAR International reference atmosphere grand mean. *Advances in Space Research*. Iss. 10, № 12. P. 7–10. DOI:10.1016/0273-1177(90)90385-D.
2. Blount P.J., De Rossi G., Smith L.J., Baumann I., Wintermuth S.-G. Blockchain and Smart Contracts in Space Operations. *Routledge Handbook of Commercial Space Law*. London : Routledge, 2023. P. 405–418. DOI:10.4324/9781003268475-37.
3. Bourély M. Space commercialization and the law. *Space Policy*. Iss. 4, № 2. P. 131–142. DOI:10.1016/0265-9646(88)90035-5.
4. За ред. Jasani, B. Commercialisation of space: opportunities and challenges ; [... Conference ... London between 24th and 25th January 2013]. New Delhi: Pentagon Press, 2014. 320 p. ISBN 978-81-8274-800-2.
5. Hajat S., Kovats R. S., Lachowycz K. Heat-related and cold-related deaths in England and Wales: who is at risk?. *Occupational and Environmental Medicine*. Iss. 64, № 2. P. 93–100. DOI:10.1136/oem.2006.029017.
6. Kario K. Caution for Winter Morning Surge in Blood Pressure: A Possible Link With Cardiovascular Risk in the Elderly. *Hypertension*. Iss. 47, № 2. P. 139–140. DOI:10.1161/01.HYP.0000199162.89857.7a.
7. O'Neill M.S., Zanobetti A., Schwartz J. Modifiers of the Temperature and Mortality Association in Seven US Cities. *American Journal of Epidemiology*. Iss. 157, № 12. P. 1074–1082. DOI:10.1093/aje/kwg096.
8. Böckstiegel, K.-H. Space stations: legal aspects of scientif. and commercial use in a framework of transatlant. cooperation; proceedings of an internat. colloquium Hamburg, October 3 and 4,

1984. Köln : Heymanns, 1985. 253 p. («Schriften zum Luft- und Weltraumrecht»). ISBN 978-3-452-20419-6.
9. Van Rossum C.T., Shipley M.J., Hemingway H. та ін. Seasonal variation in cause-specific mortality: Are there high-risk groups? 25-year follow-up of civil servants from the first Whitehall study. *International Journal of Epidemiology*. Iss. 30, № 5. P. 1109–1116. DOI:10.1093/ije/30.5.1109.
10. Anderson J.D. Introduction to flight. 7. ed. New York, NY: McGraw-Hill, 2012. 925 p. («Anderson series» Series). ISBN 978-0-07-338024-7.
11. Asamoah O. Y., Asamoah O. Y. Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space. *The Legal Significance of the Declarations of the General Assembly of the United Nations*. Dordrecht: Springer Netherlands, 1966. P. 129–160.
12. Associated Press Raw Video: Olympic Torch Lit on Everest Summit. *Youtube*. 08.05.2008. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vgXm2bIK6J8> (<https://www.nytimes.com/2008/05/09/world/asia/09torch.html>)
13. Atmospheric Pressure. *National Geographic*. 15.12.2024. URL: <https://education.nationalgeographic.org/resource/atmospheric-pressure/>
14. Bishop B.C., Hunt J., Noyce W. et al. Mount Everest. *Britannica*. 21.12.2024. URL: <https://www.britannica.com/place/Mount-Everest>
15. Bishop B.C., Hunt J., Noyce W. et al. The height of Everest. *Britannica*. 21.12.2024. URL: <https://www.britannica.com/place/Mount-Everest/The-height-of-Everest>
16. Bowen B.E. Original sin: power, technology and war in outer space. London: Hurst & Company, 2022. 445 p. ISBN 978-1-78738-777-5.
17. Chapter 3: Gravity & Mechanics. *NASA*. 15.12.2024. URL: <https://science.nasa.gov/learn/basics-of-space-flight/chapter3-3/>
18. Christol C.Q. Outer space exploitability. *Space Policy*. Vol. 6, Issue 2. P. 146–160. DOI:10.1016/0265-9646(90)90050-8.
19. Csabafi I. A. The Concept of State Jurisdiction in International Space Law: a Study in the Progressive Development of Space law in the United Nations. Dordrecht : Springer Netherlands, 1971. 197 p.
20. Ed. S.E. Urban, P. K. Seidelmann. Explanatory supplement to the Astronomical almanac. 3rd ed. Mill Valley, Calif: University Science Books, 2013. 676 p. [QB8.U6 E95 2013]. ISBN 978-1-891389-85-6.
21. Freeland S. Fly me to the moon : how will international law cope with commercial space tourism? *Melbourne Journal of International Law*. Vol. 11, Issue 1. P. 90–118.
22. Gleason Karin. L. Science: Ozone Basics. *Stratospheric Ozone. Monitoring and Research in NOAA*. 20.03.2008. URL: <https://www.ozonelayer.noaa.gov/science/basics.htm>
23. Gorove S. The Legal Status of the Geostationary Orbit: Some Remarks. *Journal of Space Law*. 1985. P. 53.
24. Cheng B. In the Beginning: the International Geophysical Year. *Studies in International Space Law*. Oxford University Press, 1997. P. 13. DOI:10.1093/acprof:oso/9780198257301.001.0001.
25. Ivstiniiani. DIGESTA IVSTINIANI: LIBRI I-IV. ed. L. L. Kofanov. 2. M: STATUT, 2008. 584 p.
26. Keatinge W.R., Donaldson G.C., Cordioli E. et al. Heat related mortality in warm and cold regions of Europe: observational study. *BMJ*. Vol. 321, Issue 7262. P. 670–673. DOI:10.1136/bmj.321.7262.670.
27. Krag H., Smith L.J., Smith L.J., Baumann I., Wintermuth S.-G. Towards space traffic management. *Routledge Handbook of Commercial Space Law*. London : Routledge, 2023. P. 453–466. DOI:10.4324/9781003268475-43.
28. Lai A.K. The cold war, the space race, and the law of outer space: space for peace. Milton Park, Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge, 2021. («Routledge studies in modern history» Series).
29. Ed. A. Kerrest. Le droit de l'espace et la privatisation des activités spatiales. Paris : Pédone, 2003. 96 p. ISBN 978-2-233-00422-2.
30. Marinich V.K., Myklush M. I. Space Law, Subjects and Jurisdictions: pre-1963 period. *Analytical and Comparative Jurisprudence*. Issue 4. P. 569–581. DOI:10.24144/2788-6018.2023.04.90.

31. Marinich V., Myklush M., Holub S. New insights into space activities regulation: ab origine to contemporary. *Economics. Finances. Law.*, Issue 1/2024. P. 83–98. DOI:10.37634/efp.2024.1.16.
32. Masson-Zwaan T., Palkovitz N. Regulation of space resource rights: Meeting the needs of States and private parties. *Questions of International Law*. Vol. 35, 31.01.2017. P. 5–18.
33. Masson-Zwaan T. Private Law Aspects of Suborbital Flights: Second- and Third-party Liability and Insurance. *Journal of Air Law and Commerce*. Vol. 87, Issue 3. P. 413. DOI:10.25172/jalc.87.3.3.
34. Meredith P.L. Commercial Space Transportation: Risk, Liability and Insurance. *Air Transport, Air & Space Law and Regulation*. 04.2009. P. 1–7.
35. Meredith P.L., Lammers M.M. Commercial Spaceflight: The “Ticket to Ride”. *The Air & Space Lawyer*. Vol. 25, Issue 1. P. 4–9.
36. Muñoz-Rodríguez M.-C., Faramiñán-Gilbert J.-M. de. The Commercialisation of the International Space Station. *Studi in Onore di Claudio Zanghi*. Ersiliagrazia Spatafora, 2011. P. 37–50. ISBN 978-88-348-2580-8.
37. N Korea fires banned missile in longest flight yet. *BBC*. 31.10.2024. URL: <https://www.bbc.com/news/articles/ckgry8rpzn4o>
38. NASA List of the Signatories by Date. *NASA*. 15.12.2024. URL: <https://www.nasa.gov/wp-content/uploads/2024/10/signatories-02.pdf?emrc=b2bde6>
39. NASA’s Goddard Space Flight Center Conceptual Image Lab Nutation and Precession. *NASA*. 15.12.2024. URL: <https://sgp.gsfc.nasa.gov/multimedia/videos/EarthOrientationAnimations/nutationAndPrecession/nutationAndPrecession.html>
40. Oduntan G. Sovereignty and jurisdiction in the airspace and outer space: legal criteria for spatial delimitation. First issued in paperback 2019. London : Routledge, 2019. 369 p. («Routledge research in international law» Series). ISBN 978-0-367-86504-7.
41. Ogunbanwo O.O. International Law and Outer Space Activities. Dordrecht : Springer Netherlands, 1975. 272 p.
42. Ed. K.-H. Böckstiegel. «Project 2001» - legal framework for the commercial use of outer space: recommendations and conclusions to develop the present state of the law ; proceedings of an international colloquium Cologne, May 29 - 31, 2001 to present conclusions of «Project 2001» - a joint international research project. Köln : Heymanns, 2002. 724 p. («Schriften zum Luft- und Weltraumrecht» Series). ISBN 978-3-452-25113-8.
43. Rapp L., Topka M., Mallowan L. Which Jurisdiction for Private In-space Assembled Autonomous Platforms? *Space Policy*. Vol. 56, 05.2021. P. 101413. DOI:10.1016/j.spacepol.2021.101413.
44. Sadeh E., Livingston D., Matula T. et al. Public–private models for lunar development and commerce. *Space Policy*. Vol. 21, Issue 4. P. 267–275. DOI:10.1016/j.spacepol.2005.08.004.
45. Salin P.A. Privatization and militarization in the space business environment. *Space Policy*. Vol. 17, Issue 1. P. 19–26. DOI:10.1016/S0265-9646(00)00050-3.
46. Smith L.J., Baumann I., Wintermuth S.-G. Routledge Handbook of Commercial Space Law. 1. London : Routledge, 2023. DOI:10.4324/9781003268475.
47. Smith L.J., Leishman R.J.M., Thompson A., Smith L.J., Baumann I., Wintermuth S.-G. Legislating for spaceports, commercial space markets, and space tourism. *Routledge Handbook of Commercial Space Law*. London : Routledge, 2023. P. 361–382. DOI:10.4324/9781003268475-33.
48. Smith L.J. Legal Aspects of Commercial Utilisation of the International Space Station – a German Perspective. *The International Space Station*. ed. F. G. Von Der Dunk., M. M. T. A. Brus. Brill | Nijhoff, 2006. P. 153–179. DOI:10.1163/ej.9789004152564.i-267.91.
49. Solar System Overview. *NASA*. 15.12.2024. URL: <https://science.nasa.gov/solar-system/>
50. Ed. B. Sandeepa Bhat. Space law in the era of commercialisation. 1st ed. Lucknow: Eastern Book Co, 2010. 216 p. ISBN 978-81-7012-995-0.
51. The Government of the United States of America. THE ARTEMIS ACCORDS. (13.10.2020). NASA, 2020. URL: <https://www.nasa.gov/wp-content/uploads/2022/11/Artemis-Accords-signed-13Oct2020.pdf?emrc=675b07d9a64c7> 2020.
52. The Mesosphere. *The UCAR Center for Science Education*. 15.12.2024. URL: <https://scied.ucar.edu/learning-zone/atmosphere/mesosphere>
53. The Ozone Layer. *The UCAR Center for Science Education*. 15.12.2024. URL: <https://scied.ucar.edu/learning-zone/atmosphere/ozone-layer>

54. The Stratosphere. *The UCAR Center for Science Education*. 15.12.2024. URL: <https://scied.ucar.edu/learning-zone/atmosphere/stratosphere>
55. The Troposphere. *The UCAR Center for Science Education*. 15.12.2024. URL: <https://scied.ucar.edu/learning-zone/atmosphere/troposphere>
56. Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies. (Перша редакція 1979).
57. Tronchetti F. Private property rights on asteroid resources: Assessing the legality of the ASTEROIDS Act. *Space Policy*. Vol. 30, Issue 4. P. 193–196. DOI:10.1016/j.spacepol.2014.07.005.
58. International co-operation in the peaceful uses of outer space. (1961).
59. Declaration of Legal Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space. (1963).
60. U.S. Congress, Office of Technology Assessment Ballistic Missile Defense Technologies. OTA-ISC-254. Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1985. 325 p.
61. Van Traa-Engelman H. L. Commercialization of space activities. *Space Policy*. Vol. 12, Issue 2. P. 119–128. DOI:10.1016/0265-9646(96)00003-3.
62. Von Der Dunk F.G. Space tourism, private spaceflight and the law: Key aspects. *Space Policy*. Vol. 27, Issue 3. P. 146–152. DOI:10.1016/j.spacepol.2011.04.015.
63. Wang J.R. New Space Policy Directive Calls for Human Expansion Across Solar System. *NASA*. 11.12.2017. URL: <https://www.nasa.gov/news-release/new-space-policy-directive-calls-for-human-expansion-across-solar-system/>
64. Wexler H. U.S. Standard Atmosphere. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1962. 378 p.
65. WHITE HOUSE Space Policy Directive-1, Reinvigorating America's Human Space Exploration Program. *U.S. Department of State*. 11.12.2017. URL: <https://2017-2021.state.gov/space-policy-directive-1-reinvigorating-americas-human-space-exploration-program/>
66. Wong E. Olympic Torch Reaches Everest Peak. *The New York Times*. 09.05.2008. URL: <https://www.nytimes.com/2008/05/09/world/asia/09torch.html>
67. Ziemblicki B., Oralova Y. Private Entities in Outer Space Activities: Liability Regime Reconsidered. *Space Policy*. Vol. 56, 05.2021. P. 101427. DOI:10.1016/j.spacepol.2021.101427.

УДК: 342:52

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.41>

ВПЛИВ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРАВОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС В ДЕРЖАВАХ-ЧЛЕНАХ ЄС

Марцеляк О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права В.М. Корецького
НАН України
ORCID: 0000-0001-6686-0255*

Марцеляк О.В. Вплив міжнародних організацій на національний правотворчий процес в державах-членах ЄС.

Стаття присвячена дослідженню впливу міжнародних організацій на національний правотворчий процес у Європейському Союзі, зосереджуючи увагу на адаптації законодавства ЄС до міжнародних правових стандартів. Актуальність теми обумовлена зростанням ролі міжнародного права в умовах глобалізації, коли країни змушені координувати свої дії для забезпечення стабільності, безпеки, підтримки прав людини та сталого розвитку. Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (СОТ), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Рада Європи, здійснюють значний вплив на формування правових норм ЄС, що забезпечують гармонізацію національного законодавства держав-членів та завершує правову визначеність на всій території Союзу.

У роботі висвітлюються основні форми впливу міжнародних організацій на правотворчість у країнах ЄС, зокрема через прийняття рекомендацій, директив, конвенційних міжнародних угод, а також через виконання рішень міжнародних судів. Особливо увага приділяється сферам прав людини, економічного регулювання, захисту довкілля та безпеки. Аналітичний підхід дозволяє оцінити, як міжнародні організації не тільки адаптують законодавчі акти ЄС до глобальних вимог, але й забезпечують ефективність внутрішнього порядку, безпеку ринку громадян, соціальну справедливість та захист прав людини.

Стаття також розглядає перспективи подальшої інтеграції міжнародних стандартів у правову систему ЄС, зокрема в умовах нових глобальних викликів, таких як кіберзагрози, пандемії, міграційні кризи та кліматичні зміни. Висновки дослідження вказують на важливість співпраці ЄС з міжнародними організаціями як для підвищення рівня правового захисту громадян, так і для посилення ролі ЄС як глобального правового актора. На основі проведеного аналізу стаття підкреслює взаємодію міжнародного права та регіональних нормативних актів як фактор підвищення стабільності та розвитку правової системи ЄС.

Ключові слова: конституція, міжнародна правотворчість, міжнародна організація, влада, правотворчий процес, законотворчий процес, права людини, міжнародні організації, ЄС, СОТ, ООН, Рада Європи, ВООЗ, інтеграція, міжнародні стандарти.

Martseliak O.V. The influence of international organizations on the national legislative process in EU member states.

The article is devoted to the study of the influence of international organizations on the national legislative process in the European Union, focusing on the adaptation of EU legislation to global legal standards. The relevance of the topic is due to the growing role of international law in the context of globalization, when countries are forced to coordinate their actions to ensure stability, security, support for human rights and sustainable development. International organizations, such as the United Nations (UN), the World Trade Organization (WTO), the World Health Organization (WHO) and the Council of Europe, are considered to have a significant influence on the formation of EU legal norms, ensuring the

harmonization of national legislation of the Member States and complete legal certainty throughout the territory of the Union.

The paper highlights the main forms of influence of international organizations on lawmaking in the EU, in particular through the adoption of recommendations, directives, conventional international agreements, as well as through the implementation of decisions of international courts, such as the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the areas of human rights, economic regulation, environmental protection and security, international standards have become the basis for the development of European norms. The analytical approach allows us to assess how international organizations not only adapt EU legislative acts to global requirements, but also ensure the effectiveness of internal order, market security of citizens, social justice and protection of human rights. The article also considers the prospects for further integration of international standards into the EU legal system, in particular in the context of new global challenges, such as cyber threats, pandemics, migration crises and climate change. The conclusions of the study indicate the importance of EU cooperation with international organizations both for increasing the level of legal protection of citizens and for strengthening the role of the EU as a global legal actor. Based on the analysis, the article emphasizes the interaction of international law and regional regulations as a factor in increasing the stability and development of the EU legal system.

Key words: constitution, international lawmaking, international organization, power, lawmaking process, human rights, international organizations, EU, WTO, UN, Council of Europe, WHO, integration, international standards.

Постановка проблеми. Вплив міжнародних організацій на правотворчий процес є надзвичайно актуальним для Європейського Союзу в умовах глобалізації, коли посилюються взаємозалежність і взаємозв'язок держав у політичній, економічній та соціальній сферах. Міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (СОТ), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) та Рада Європи, встановлюють універсальні стандарти, що регулюють широкий спектр питань від прав людини до торгівлі та охорони здоров'я. Для ЄС, як регіонального інтеграційного об'єднання, важливо дотримуватися цих стандартів, оскільки вони сприяють посиленню його позицій як глобального гравця на міжнародній арені та забезпечують єдність у внутрішньому правовому просторі.

Однією з основних причин актуальності цієї теми є необхідність гармонізації національних правових систем держав-членів ЄС із міжнародними стандартами у контексті євроінтеграції України. Міжнародні організації не лише встановлюють загальні правила, але й формують етапони, що стимулюють держави ЄС вдосконалювати свої законодавчі практики та дотримуватися загальноприйнятих норм. Зокрема, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція прав людини, ЄКПЛ), підписана всіма державами-членами Ради Європи, встановлює базові стандарти в галузі прав людини, які є орієнтиром для національних правових систем та правозастосування у державах-членах ЄС [1].

Іншим важливим аспектом є адаптація законодавства ЄС до сучасних глобальних викликів, таких як зміна клімату, міжнародна кібербезпека, боротьба з тероризмом, економічні кризи та нові загрози здоров'ю населення. Міжнародні організації надають країнам-членам ЄС рекомендації, принципи та директиви, які дозволяють Союзу більш ефективно адаптуватися до цих викликів.

Актуальність теми також обумовлена тим, що ЄС, приймаючи міжнародні стандарти, формує єдиний правовий простір, який дозволяє забезпечувати стабільність та передбачуваність правових відносин між державами-членами. Це особливо важливо в умовах інтеграції нових членів до Союзу, коли кожна країна має адаптувати своє законодавство до норм ЄС та міжнародного права, щоб зберегти рівність і захист прав усіх громадян Союзу. Інтеграція міжнародних норм також дозволяє ЄС діяти як активний учасник міжнародного правового порядку, впливаючи на розвиток глобальних стандартів і, таким чином, зміцнюючи свою роль у світовій політиці.

Тому, дослідження впливу міжнародних організацій на правотворчий процес у ЄС є важливим для розуміння того, як міжнародне право інтегрується у правові системи держав-членів і яким чином це забезпечує стійкий правовий порядок, соціальну справедливість, економічний розвиток та захист прав громадян у межах Європейського Союзу.

Стан дослідження. Вплив міжнародних організацій на національний правотворчий процес держав-членів ЄС не знайшов належного наукового опрацювання у вітчизняній правовій науці.

Окремих аспектів цієї проблематики торкалися О. Бондаренко, Н. Блажінська та деякі інші вчені-правники. Проте системного підходу до належного аналізу даного питання немає. Відповідно основними джерелами для написання даної наукової статті став аналіз правових документів міжнародних організацій, практики Європейського суду з прав людини та аналітичних оглядів за темою дослідження.

Метою статті є висвітлення основних механізмів та прикладів впливу міжнародних організацій на правотворчість в ЄС, а також визначити, як цей вплив сприяє узгодженню національного законодавства держав-членів з міжнародними нормами. З метою досягнення визначеної мети передбачається вирішення таких *дослідницьких завдань*: виявити механізми впливу міжнародних організацій на національні законодавчі процеси країн ЄС; проаналізувати приклади змін у національному законодавстві під впливом міжнародних організацій; дослідити позитивні й негативні наслідки такого впливу на суверенітет та правову ідентичність; оцінити перспективи подальшого впливу міжнародних організацій на правові системи ЄС в умовах інтеграції та глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Серед міжнародних організацій, що здійснюють значний вплив на європейське законодавство та правотворчий процес найперше виокремимо Організація Об'єднаних Націй. ООН є однією з найбільших та найвпливовіших міжнародних організацій, яка встановлює універсальні стандарти в багатьох галузях, зокрема, прав людини, економіки та охорони довкілля. ЄС підтримує стандарти, визначені ООН, через імплементацію ключових міжнародних угод і конвенцій, таких як Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 рік) і Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 рік). Наприклад, імплементація стандартів, визначених у Конвенції про права осіб з інвалідністю, є частиною зобов'язань ЄС перед ООН та спрямована на забезпечення прав осіб з інвалідністю на рівні всіх держав-членів ЄС [2].

Світова організація торгівлі регулює правила міжнародної торгівлі, впливаючи на європейські правові норми в сфері економічного співробітництва та торгівлі. ЄС, будучи членом СОТ, дотримується принципів прозорості, недискримінації та справедливої конкуренції, закріплених у Генеральній угоді з тарифів і торгівлі (ГАТТ). Це зобов'язує держави-члени адаптувати своє національне законодавство відповідно до стандартів СОТ, зокрема у сфері митного регулювання [3].

Рада Європи, що об'єднує 46 держав, в тому числі і більшість держав-членів ЄС, має значний вплив на правотворчий процес у сфері захисту прав людини та основоположних свобод. Основним інструментом впливу є Європейська конвенція з прав людини, яка забезпечує захист прав людини в усіх державах-членах. Виконання рішень Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є обов'язковим для всіх держав, які ратифікували ЄКПЛ, що означає прямий вплив на правові системи цих країн.

ВООЗ координує міжнародні зусилля щодо охорони здоров'я і відіграє ключову роль у визначенні стандартів медичної допомоги та громадського здоров'я. ЄС співпрацює з ВООЗ для вироблення політик у сферах запобігання епідеміям, охорони психічного здоров'я та вакцинації. Наприклад, пандемія COVID-19 продемонструвала потребу в європейській інтеграції зусиль для дотримання рекомендацій ВООЗ щодо вакцинування та захисту здоров'я населення.

Міжнародні організації використовують різні інструменти для забезпечення інтеграції своїх стандартів у правову систему ЄС. Це сприяє узгодженню національного законодавства держав-членів з міжнародними вимогами, підвищуючи ефективність правового регулювання в ЄС. Основні форми впливу включають рекомендації, директиви, конвенції, угоди та судові рішення.

Рекомендації міжнародних організацій мають характер так званих «м'яких норм» (soft law), що не є обов'язковими для виконання, проте надають державам-членам орієнтири у правотворчій діяльності. Наприклад, рекомендації Ради Європи щодо захисту персональних даних та конфіденційності знайшли своє відображення в Загальному регламенті ЄС щодо захисту даних (GDPR), який посилює права громадян на захист їхніх даних у цифровому середовищі [4].

Директиви міжнародних організацій, хоч і формально не є обов'язковими, часто створюють правові рамки, які ЄС поступово імплементує через свої акти. Наприклад, рекомендації Міжнародної організації праці (МОП) про рівність у трудових правах [5] сприяли прийняттю в ЄС низки норм, що захищають права працівників, зокрема права на рівну оплату праці [6, с. 190].

Конвенції є одними з найпотужніших інструментів впливу на правотворчий процес, оскільки вони мають обов'язковий характер для держав, що їх ратифікують. Однією з таких є Європейська конвенція з прав людини, яка гарантує базові права та свободи всіх громадян країн-членів Ради

Європи, а також впливає на формування європейських норм у правовій сфері. Кожне рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) зобов'язує держави не лише враховувати прецедентне право, але й удосконалювати національні закони для відповідності міжнародним стандартам.

Судові рішення ЄСПЛ мають обов'язковий характер для держав-членів Ради Європи, що змушує їх коригувати національні закони відповідно до рішень суду. Зокрема, у випадку порушень прав людини на національному рівні, рішення ЄСПЛ може вимагати від держав-членів внести зміни у відповідні нормативні акти. Наприклад, у справі «S. and Marper проти Великої Британії», ЄСПЛ постановив, що зберігання даних осіб, які не мають кримінальних записів, є порушенням права на приватність, що призвело до змін у британському законодавстві та подібних законів інших держав ЄС [7].

Інший впливовий механізм – це прецедентне право, яке формується через практику міжнародних судів, зокрема ЄСПЛ та Суду Європейського Союзу (ЄС). Рішення ЄС є джерелом права в країнах-членах ЄС, що допомагає забезпечити єдине розуміння норм у всьому Союзі. Це впливає на правотворчий процес у країнах-членах, зокрема в питаннях захисту прав людини, захисту споживачів, екологічного права та інших. У цьому контексті Н. Блажівська робить висновок, що «виробляючи свої правові позиції прецедентів, Європейський суд встановлює єдині стандарти правопорядку для держав-учасниць Конвенції і входить у своїх рішеннях за рамки тлумачення і конкретизації права, створюючи прецеденти в якості повноцінних джерел права» [8].

Включення міжнародних стандартів до національного законодавства держав-членів ЄС здійснюється через численні канали впливу, які забезпечують адаптацію європейських норм до глобальних вимог. Європейський Союз, як регіональний інтеграційний проект, прагне до гармонізації власного законодавства з міжнародними правовими стандартами, що посилює його позиції на глобальній арені.

Особливо в цьому плані слід відзначити міжнародні стандарти в галузі прав людини, які суттєво впливають на правові рамки Європейського Союзу, що зобов'язує країни-члени забезпечувати відповідність власних законів міжнародним нормам. Наприклад, Європейська конвенція з прав людини стала нормативним орієнтиром для ЄС у питаннях захисту прав людини, що обумовлює інтеграцію правових принципів ЄКПЛ у правотворчу діяльність Союзу. Цей процес включає не лише адаптацію законодавства, але й уніфікацію практики судового захисту прав людини, що формує прецедентне право та сприяє забезпеченню правової визначеності у всіх країнах-членах.

Зокрема, розвиток Загального регламенту ЄС щодо захисту даних (GDPR) є прикладом адаптації міжнародних стандартів у сфері захисту персональних даних, що відображає орієнтацію ЄС на захист прав особи в умовах цифрової трансформації [4]. Водночас, цей процес є двостороннім: встановлюючи власні стандарти, ЄС водночас чинить зворотний вплив на міжнародні норми, створюючи нові орієнтири для країн-партнерів. Це підтверджує тезу, що ЄС не лише приймає міжнародні стандарти, але й формує їх на глобальному рівні, демонструючи складну взаємодію міжнародного та регіонального права.

Іншою важливою сферою впливу міжнародних організацій є економічні стандарти, зокрема ті, що регулюються Світовою організацією торгівлі (СОТ). Як активний член СОТ, ЄС зобов'язаний дотримуватися принципів недискримінації, прозорості та добросовісної конкуренції. Це обумовлює потребу у гармонізації правових норм у галузі торгівлі, митного регулювання та антимонопольного законодавства, що забезпечує інтеграцію міжнародних стандартів у правові рамки ЄС [9].

Зважаючи на зазначене, можемо констатувати, що СОТ впливає на правотворчість ЄС, змушуючи держави-члени адаптувати національне законодавство для узгодження з глобальними торговельними стандартами. Наприклад, зобов'язання СОТ сприяють встановленню норм щодо зниження торговельних бар'єрів у ЄС, що полегшує доступ європейських товарів та послуг на міжнародні ринки. Ця інтеграція дозволяє ЄС не лише забезпечити ефективність внутрішнього ринку, але й створювати єдину правову базу для міжнародної торгівлі, посилюючи позиції Союзу як провідного економічного партнера.

З огляду на глобальні екологічні виклики, такі як зміна клімату, забруднення навколишнього середовища та вичерпність ресурсів, ЄС адаптує свої правові рамки до міжнародних екологічних стандартів, що встановлюються ООН та іншими організаціями. Наприклад, Паризька кліматична угода значно вплинула на формування політики ЄС щодо скорочення викидів парникових газів, яка є обов'язковою для всіх держав-членів.

ЄС поступово адаптує екологічні стандарти до вимог сталого розвитку, розробляючи директиви та регламенти щодо захисту довкілля, які відображають міжнародні зобов'язання. Наприклад, Директива ЄС щодо якості повітря передбачає конкретні цілі щодо скорочення викидів, що відповідає глобальним стандартам, встановленим ВООЗ. Така гармонізація законодавства дозволяє країнам-членам забезпечувати високий рівень екологічної безпеки та слідувати єдиним стандартам сталого розвитку [10].

Аналіз вищенаведених сфер впливу міжнародних стандартів дозволяє зробити висновок, що ЄС здійснює всебічну інтеграцію міжнародних норм у національні правові системи, що підвищує його репутацію як суб'єкта міжнародного права та впливового гравця у глобальному правовому середовищі. Водночас, інтеграція міжнародних стандартів створює умови для сталого розвитку, що сприяє закріпленню принципів правової визначеності, економічної стабільності та соціальної справедливості в усьому Союзі.

В умовах зростання глобальних викликів, таких як війна, тероризм, кіберзагрози, міграційні кризи та загрози правам людини, Європейський Союз активно співпрацює з міжнародними організаціями задля забезпечення стабільності та безпеки. Ця співпраця здійснюється через взаємне прийняття норм, реалізацію спільних стратегій і інтеграцію міжнародних правових стандартів у національні законодавчі системи держав-членів ЄС.

Рада Європи, що має статус окремої міжурядової організації від ЄС, виступає важливим партнером у розвитку та впровадженні норм захисту прав людини. Чи не основним правовим документом Ради Європи є Європейська конвенція з прав людини, яка встановлює обов'язкові стандарти захисту прав людини. Всі держави-члени ЄС є учасниками цієї Конвенції, що зобов'язує їх виконувати рішення Європейського суду з прав людини (ЕСПЛ), а також враховувати ці рішення в національних правових системах.

Імплементация ЄСПЛ в ЄС сприяє розвитку єдиного підходу до забезпечення прав людини та є важливим елементом уніфікації правозастосування в державах-членах. Зокрема, рішення ЄСПЛ часто стають основою для правових реформ на національному рівні. Наприклад, у справі «А. В. and С. проти Ірландії» ЄСПЛ виніс рішення, яке вплинуло на національну політику щодо абортів, змусивши Ірландію адаптувати законодавство відповідно до вимог ЄСПЛ [11].

Оскільки тероризм становить одну з найбільших загроз для сучасної безпеки, ЄС активно співпрацює з ООН у розробці та імплементации стратегій для протидії тероризму та захисту громадян. Резолюції Ради Безпеки ООН формують обов'язкові зобов'язання для держав-членів ЄС щодо боротьби з тероризмом, запобігання радикалізації та фінансування тероризму. Так, Резолюція 1373 РБ ООН, прийнята у відповідь на теракти 11 вересня 2001 року, зобов'язала всі держави посилити свої законодавчі та інституційні механізми боротьби з тероризмом [12].

На основі цих міжнародних зобов'язань, ЄС розробив спільну Антитерористичну стратегію, яка включає заходи із запобігання тероризму, охорони громадян, переслідування терористів та реагування на кризові ситуації. Інтеграція резолюцій ООН до законодавства ЄС забезпечує спільний підхід у сфері безпеки та сприяє створенню єдиної правової бази для держав-членів.

В цьому ж аспекті хочеться відзначити, що соціальна політика ЄС значною мірою віддзеркалює глобальні стандарти, розроблені ООН і ВООЗ, особливо у сфері охорони здоров'я, соціального захисту та боротьби з нерівністю. ЄС імплементує рекомендації ВООЗ щодо зміцнення громадського здоров'я, що передбачає координацію зусиль у боротьбі з епідеміями, поліпшення якості медичної допомоги та доступності медичних послуг. Наприклад, під час пандемії COVID-19 ЄС слідував рекомендаціям ВООЗ у сфері вакцинації, розробки політики карантину та медичного забезпечення населення, що дозволило країнам-членам забезпечити ефективну координацію дій у боротьбі з пандемією.

Крім того, Рада Європи та ООН активно співпрацюють з ЄС у питаннях гендерної рівності, забезпечення рівних можливостей та захисту вразливих груп населення. ЄС приймає директиви, спрямовані на забезпечення рівного доступу до працевлаштування та боротьбу з дискримінацією на робочому місці, що відображає принципи, закладені в Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [14].

Співпраця ЄС з міжнародними організаціями у сфері прав людини та безпеки не лише покращує правозастосування в державах-членах, але й слугує основою для стабільного соціального та правового розвитку. Така взаємодія дозволяє ЄС адаптуватися до нових викликів, які вимагають міжнародної координації, таких як тероризм, кібербезпека та захист здоров'я населення.

Крім того, зростання зобов'язань ЄС у межах міжнародного права створює сприятливі умови для подальшого розвитку європейської інтеграції, зміцнення правових механізмів та покращення добробуту громадян. Відповідно, ЄС не лише приймає міжнародні стандарти, але й активно впливає на їхнє формування, демонструючи потенціал Союзу як глобального лідера у сферах прав людини та безпеки.

Висновки. Проаналізувавши основні механізми впливу міжнародних організацій на правотворчий процес у Європейському Союзі, можна зробити висновок, що міжнародні стандарти відіграють важливу роль у формуванні єдиного правового простору в ЄС. Інтеграція норм і принципів міжнародного права у національні законодавства держав-членів підвищує правову визначеність, сприяє ефективному функціонуванню внутрішнього ринку, посиленню безпеки, захисту прав людини та дотриманню соціальних стандартів.

Міжнародні організації, такі як ООН, СОТ, Рада Європи та ВООЗ, надають ЄС надійну правову основу для вдосконалення національних законодавчих механізмів. Ці організації забезпечують ЄС універсальними правовими стандартами, що є своєрідним фундаментом для розробки нормативних актів і директив ЄС. Наприклад, Європейська конвенція з прав людини формує основи захисту прав і свобод у державах-членах, а судова практика ЄСПЛ допомагає країнам ЄС дотримуватися однакових підходів до правозастосування.

Економічні норми СОТ забезпечують сталість і прозорість внутрішнього ринку, а також сприяють розширенню торговельних зв'язків з іншими країнами. Стандарти СОТ, такі як недискримінація, справедлива конкуренція та прозорість, дозволяють державам-членам ЄС забезпечити сприятливі умови для міжнародної торгівлі, що є важливим для розвитку європейської економіки.

Інтеграція міжнародних стандартів у правотворчість ЄС сприяє не тільки зростанню рівня правового захисту, але й розвитку нових механізмів співпраці з міжнародними організаціями. На основі аналізу сучасних тенденцій можна передбачити, що майбутнє правотворчості в ЄС буде характеризуватися ще більш глибокою інтеграцією міжнародних норм, зокрема у таких сферах:

Посилення міжнародної співпраці в боротьбі з глобальними викликами: з огляду на зростаючу кількість нових загроз, таких як кіберзлочинність, зміна клімату та пандемії, ЄС потребуватиме тіснішої співпраці з міжнародними організаціями, зокрема ООН і ВООЗ. Наприклад, реалізація глобальних екологічних стандартів у рамках Паризької угоди стане однією з головних стратегічних цілей для ЄС у найближчі роки, що допоможе Союзу зробити свій внесок у боротьбу зі зміною клімату.

Вплив міжнародних правових стандартів на розробку нових нормативних актів ЄС: зростаюча роль міжнародного права у регулюванні таких сфер, як цифрові права, захист персональних даних, права мігрантів, сприятиме прийняттю нових директив і регламентів ЄС, що враховуватимуть рекомендації міжнародних організацій. Наприклад, адаптація міжнародних стандартів ВООЗ у сфері охорони здоров'я та рекомендацій щодо боротьби з нерівністю стане основою для подальшого розвитку соціальної політики ЄС.

Гармонізація міжнародного і європейського правозастосування: майбутня правотворча діяльність ЄС буде спрямована на створення більш ефективного механізму імплементації рішень міжнародних судів та забезпечення узгодженості норм на всій території Союзу. Наприклад, подальша інтеграція принципів ЄКПЛ та забезпечення виконання рішень ЄСПЛ у національних законодавствах дозволить ЄС гарантувати єдиний рівень правового захисту для всіх громадян.

Майбутнє розвитку правової системи ЄС значною мірою залежить від здатності Союзу реагувати на глобальні виклики, інтегруючи міжнародні стандарти у свої нормативні акти. Це означає, що правотворчий процес у ЄС буде дедалі більше орієнтований на прийняття зобов'язань, спрямованих на забезпечення стабільного розвитку, соціальної рівності та захисту прав громадян у рамках європейської та міжнародної правової системи. Оскільки ЄС займає позицію регіонального лідера, його здатність формувати і приймати міжнародні стандарти сприятиме посиленню ролі ЄС у глобальному правовому порядку.

Таким чином, міжнародні організації є потужним правовим фундаментом, який сприяє розвитку європейської інтеграції та закріпленню ЄС як впливового актора на світовій арені. Зокрема, міжнародні правові норми забезпечують стабільний розвиток і підтримують правову визначеність у державах-членах, що є важливим фактором для ефективного функціонування внутрішнього ринку, захисту прав людини та безпеки на всій території ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
3. Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_003#Text.
4. Загальний регламент про захист даних (GDPR). Офіційний переклад українською мовою. URL: <https://gdpr-text.com/uk/>
5. Employment Relationship Recommendation, 2006 (No. 198). URL: https://normlex.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312535.
6. Бондаренко О. Акти міжнародної організації праці як джерела міжнародно-правового регулювання праці. *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики: збірник матеріалів III Міжнародної конференції (м. Кропивницький, 06 жовтня 2023 року)*. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. С. 189-191.
7. Case of S. and Marper v. The United Kingdom. 4 December 2008. Applications nos. 30562/04 and 30566/04. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-90051%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-90051%22]}).
8. Блажівська Н.Є. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 2 Т. 2. 2018. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/201/188>.
9. Огляд торговельної політики Європейського Союзу. Міністерство економіки України. 15.06.2023. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=1ac01a7b-92e7-4598-a787-9a602f972944&lang=uk-UA&title=OgliadTorgovelnoiPolitikivropeiskogoSoiuzu>.
10. Директива 2008/50/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 року про якість атмосферного повітря та чистіше повітря для Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_950#Text.
11. Case of A, B and C v. Ireland. [Ukrainian Translation] legal summary by the COE Human Rights Trust Fund. Conseil de l'Europe/Cour. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-118527%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-118527%22]}).
12. Security Council unanimously adopts wide-ranging anti-terrorism resolution; calls for suppressing financing, improving international cooperation. SC/7158 28 September 2001. URL: <https://press.un.org/en/2001/sc7158.doc.htm>.
13. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York, 18 December 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ

Марченко Р.В.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри міжнародного та морського права
Міжнародного гуманітарного університету

Марченко Р.В. Міжнародно-правове регулювання права на освіту.

В статті проаналізовано міжнародно-правове регулювання права на освіту, здійснюється аналіз універсальних міжнародних актів, що регулюють відносини у сфері освіти, досліджуються нормативно-правові акти, прийняті Україною з метою імплементації міжнародних норм в українське законодавство.

Проаналізовані такі документи: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Конвенція з подолання дискримінації в освіті 1960 р. та ін. Вони містять фундаментальні стандарти в сфері освіти і покладають відповідні зобов'язання на держави.

Позначено, що освіта є одним із базових прав людини, яке визнається міжнародним співтовариством як необхідна умова для забезпечення соціального розвитку, рівності, миру та добробуту. Міжнародні принципи та стандарти в сфері освіти закладені в проаналізованих міжнародних правових документах, які визначають ключові зобов'язання держав щодо гарантування права на освіту.

Проаналізовано думки вчених у сфері права на освіту та запропоновано виокремити наступні основні міжнародні принципи в сфері освіти: універсальність, доступність, якість освіти, недискримінації, різноманітність, право на безкоштовну освіту.

Встановлено, що для забезпечення дотримання права на освіту міжнародне співтовариство застосовує різні механізми моніторингу та підтримки, такі як: Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав здійснює нагляд за виконанням Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і забезпечує рекомендації щодо покращення політик у сфері освіти; ЮНЕСКО проводить моніторинг освітніх програм і підтримує країни у впровадженні політик, спрямованих на забезпечення рівного доступу до освіти; діяльність Ради Європи.

Вивчається вплив різноманітних сучасних тенденцій на процеси, що відбуваються в галузі освіти, визначаються завдання держави у сприянні розвитку освіти з урахуванням міжнародних стандартів у цій сфері.

Формуються проблеми, пов'язані з забезпеченням права на освіту, вдосконаленням якості освіти та освітянських стандартів, пропонуються шляхи вирішення окремих проблемних питань.

Ключові слова: право на освіту, міжнародно-правове регулювання, міжнародні договори, міжнародні стандарти, принципи, освіта, права людини.

Marchenko R.V. International legal regulation of the right to education.

The article analyzes the international legal regulation of the right to education, analyzes universal international acts that regulate relations in the field of education, and studies regulatory legal acts adopted by Ukraine in order to implement international norms into Ukrainian legislation.

The following documents are analyzed: Universal Declaration of Human Rights 1948, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights 1966, Convention on the Rights of the Child 1989, Convention on the Elimination of Discrimination in Education 1960, etc. They contain fundamental standards in the field of education and impose corresponding obligations on states.

It is noted that education is one of the basic human rights, which is recognized by the international community as a necessary condition for ensuring social development, equality, peace and well-being.

The opinions of scientists in the field of the right to education are analyzed and it is proposed to single out the following main international principles in the field of education: universality, accessibility, quality of education, non-discrimination, diversity, the right to free education.

It is established that to ensure compliance with the right to education, the international community uses various monitoring and support mechanisms, such as: the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights supervises the implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights and provides recommendations on improving education policies; UNESCO monitors educational programs and supports countries in implementing policies aimed at ensuring equal access to education; the activities of the Council of Europe.

The impact of various modern trends on the processes taking place in the field of education is studied, the tasks of the state in promoting the development of education are determined, taking into account international standards in this area.

Problems related to ensuring the right to education, improving the quality of education and educational standards are formulated, and ways to solve individual problematic issues are proposed.

Key words: right to education, international legal regulation, international treaties, international standards, principles, education, human rights.

Постановка проблеми. Право на освіту є фундаментальним правом людини, визнаним у численних міжнародних правових актах і конвенціях. Воно становить основу для забезпечення розвитку особистості, рівності можливостей та соціальної справедливості. Це право має вирішальне значення не тільки для окремих осіб, але й для розвитку суспільства загалом, оскільки освіта сприяє економічному зростанню, політичній стабільності та культурному прогресу. У цій статті розглянуто основні міжнародні документи, що регулюють право на освіту, а також проблеми його реалізації у світі.

Мета дослідження – дослідити та проаналізувати міжнародно-правове регулювання права на освіту.

Стан опрацювання проблематики. Вивченням права на освіту займалась значна кількість науковців. Окремі аспекти вказаного питання були висвітлені у працях Т.А. Денисової, В.М. Дрьоміна, І.М. Жаровської, М. Мацькевича, Д. Мартиновського, Н.А. Мирошніченко, О. Скакун, О. Тихомиров, Ю. Тодика, М.Д. Шаргородського, М.І. Хавронюка та інших видатних вчених та практиків. Однак подальша систематизація поглядів права на освіту в розрізі міжнародного права є сьогодні достатньо актуальною та необхідною.

Виклад основного матеріалу. В умовах глобалізації і зростаючої взаємозалежності держав, міжнародно-правове регулювання права на освіту набуває особливого значення, оскільки воно сприяє гармонізації підходів до забезпечення доступу до якісної освіти на національному рівні.

Основними документами, які закладають фундамент міжнародно-правового регулювання права на освіту, є Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про права дитини, а також інші акти, розроблені міжнародними організаціями, такими як ООН, ЮНЕСКО та Рада Європи. Ці документи визначають обов'язки держав щодо створення умов для доступу до освіти, недискримінації та сприяння розвитку освітніх систем.

Ю.М. Бисага робить висновок, що зазначені міжнародні договори встановили мінімальні стандарти права на освіту, які держава повинна забезпечити. Між правом на освіту, яке вперше було закріплено на міжнародному рівні у Загальній декларації прав людини, та людською гідністю та цінністю людської особистості існує зв'язок. Одним із критеріїв визначення ступеня дотримання прав людини міжнародне співтовариство визначає також забезпечення в усьому світі фундаментального права людини на освіту. Міжнародні стандарти права на освіту були вплетені в конституції держав, зокрема, усіх держав-членів Ради Європи, і отримали свій подальший розвиток у конституційному законодавстві [1, с. 306].

Проаналізуємо більш детально основні міжнародні документи, які регламентують право на освіту. Так, Загальна декларація прав людини 1948 р. у ст. 26 закріплює право кожної людини на освіту [2]. Цей документ передбачає, що освіта повинна бути безкоштовною, хоча б на початкових стадіях, і має бути обов'язковою. Загальна декларація також підкреслює, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості та зміцнення поваги до прав людини і основних свобод.

У 1966 році приймається Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. У статті 13 цього пакту детально викладено право на освіту та обов'язки держав щодо його забезпечення [3]. Документ передбачає поступове впровадження безкоштовної середньої та вищої освіти і вимагає від держав забезпечення доступності, прийнятності, адаптивності та якості освіти.

Наступним актом в цій сфері стала Конвенція про права дитини 1989 р. Стаття 28 цієї конвенції закріплює право кожної дитини на освіту та зобов'язує держави-учасниці зробити освіту доступною і безкоштовною на початковому рівні, а також сприяти розвитку середньої і вищої освіти. Стаття 29 підкреслює, що освіта має бути спрямована на розвиток поваги до прав людини, культурної ідентичності та довкілля [4].

Заслуговує на увагу і Конвенція ЮНЕСКО з подолання дискримінації в освіті 1960 р. Ця конвенція забороняє будь-які форми дискримінації в освіті, зокрема дискримінацію за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження [5]. Вона вимагає від держав забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх громадян.

У 2015 році ООН ухвалила 17 Цілей сталого розвитку, зокрема 4-та ЦСР передбачає забезпечення інклюзивної та якісної освіти для всіх. Визнання освіти одним із ключових інструментів для досягнення сталого розвитку підкреслює її важливість не тільки для окремих людей, а й для розвитку держав [6]. Освіта сприяє зменшенню рівня бідності, соціальної нерівності, покращує здоров'я населення, зміцнює демократію та верховенство права.

О.А. Павлюх та Н.В. Василенко підкреслюють, що укладені й інші конвенції, що прямо чи опосередковано охоплюють питання регламентації права на освіту. Важливо те, що Україна як демократична держава визнала положення даних конвенцій, а тому, відповідно до статті 9 Конституції нашої держави, вони стали частиною національного законодавства [7, с. 179-180].

Проаналізовані документи містять фундаментальні стандарти в сфері освіти і покладають відповідні зобов'язання на держави. Крім того, освіта є одним із базових прав людини, яке визнається міжнародним співтовариством як необхідна умова для забезпечення соціального розвитку, рівності, миру та добробуту. Міжнародні принципи та стандарти в сфері освіти закладені в численних правових документах, які визначають ключові зобов'язання держав щодо гарантування цього права.

Л. Невара у своїй роботі позначила, що більша частина міжнародно-правових документів містить формулювання принципу рівноправ'я і заборони дискримінації при реалізації права на освіту [8, с. 50].

У.М. Парпан підкреслює, що: «основний зміст права людини на освіту становлять чотири принципи: принцип свободи освіти, принцип рівного доступу до освіти, принцип державної участі в освіті і принцип рівності в освіті. Принципи права людини на освіту є універсальними» [9, с. 93].

Проаналізувавши думки вчених, запропонуємо виокремити наступні основні міжнародні принципи в сфері освіти: універсальність, доступність, якість освіти, недискримінації, різноманітність, право на безкоштовну освіту.

Принцип універсальності розуміємо як право на освіту, яке є невід'ємним і належить кожній людині незалежно від статі, раси, віку, мови, релігії чи соціального статусу. Цей принцип закріплений у статті 26 Загальної декларації прав людини та в статті 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. Принцип доступності передбачає, що освіта має бути доступною для всіх. Це означає безкоштовність початкової та базової освіти, географічну доступність навчальних закладів та відсутність дискримінації під час вступу та навчання. Доступність є базовим принципом, що гарантує, що кожна людина, незалежно від обставин, повинна мати можливість отримати освіту. Доступність включає такі аспекти:

1. Школи та навчальні заклади повинні розташовуватися в межах досяжності, особливо для дітей із сільських чи віддалених районів. Це означає наявність інфраструктури, зокрема транспорту та безпечних доріг.

2. Економічна доступність. Початкова освіта має бути безкоштовною, як це передбачено міжнародними стандартами, а середня та вища освіта повинні бути фінансово доступними через систему стипендій чи інші механізми підтримки.

3. Доступність для всіх груп населення. Особлива увага повинна приділятися забезпеченню доступу до освіти для дітей з інвалідністю, представників етнічних меншин та інших вразливих груп.

Як підкреслює І.С. Пирога: «гарантованість обов'язковості початкової освіти не забезпечила загального охоплення дітей початковою освітою, що зумовлено переважно проблемами нерівності соціально вразливих категорій населення» [10, с. 174]. Та окрім проблеми забезпечення доступності освіти гостро постає проблема здобуття якісної освіти. Міжнародно-правовий рівень не встановлює мінімальних стандартів якості освіти, зокрема з урахуванням забезпечення права на освіту для вразливих груп населення [11].

Відповідно до стандартів ЮНЕСКО, освіта повинна бути якісною, забезпечувати розвиток критичного мислення, креативності, етичних цінностей та соціальної відповідальності. Якість освіти є важливим стандартом, що забезпечує ефективність процесу навчання та його відповідність сучасним вимогам. Якість включає:

1. Належне фінансування: Для забезпечення якості освіти необхідне відповідне фінансування, яке дозволяє забезпечити навчальні заклади всім необхідним для ефективного навчання.
2. Матеріально-технічна база: Школи та інші освітні заклади повинні бути обладнані сучасними навчальними матеріалами, лабораторіями, комп'ютерними класами тощо.
3. Підготовка вчителів: Викладачі повинні проходити систематичні тренінги та курси підвищення кваліфікації для ознайомлення з новими методиками навчання та технологіями.
4. Моніторинг та оцінка: Освітні системи мають підлягати регулярному моніторингу та оцінюванню, щоб виявляти недоліки та вдосконалювати якість навчального процесу.

Усі люди мають рівні права на освіту. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти ЮНЕСКО 1960 року забороняє будь-яку дискримінацію за ознаками раси, статі, релігії чи соціального походження. Недискримінація є ключовим елементом міжнародного права, що забезпечує рівний доступ до освіти для всіх, незалежно від статі, раси, релігії, мови, соціального статусу або інших факторів. Це включає:

1. Правові механізми захисту: Держави зобов'язані приймати закони, що забороняють дискримінацію у сфері освіти та захищають права меншин.
2. Програми підтримки для вразливих груп: Спеціальні освітні програми та політики мають сприяти інтеграції дітей з різних соціальних і економічних груп.
3. Рівність статей: Політика у сфері освіти повинна забезпечувати рівні можливості для дітей і хлопчиків, включаючи програми, що борються зі стереотипами і забезпечують рівний доступ до освіти.

Принцип культурної та мовної різноманітності передбачає, що освітні програми мають враховувати мовну та культурну ідентичність учнів, сприяти їхньому розвитку та підтримувати толерантність до різноманітності.

Безкоштовна освіта на початковому рівні є одним з основних міжнародних стандартів, закріплених у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. Безкоштовна освіта повинна забезпечуватися державами як мінімальний стандарт для забезпечення загального доступу до навчання. Відповідно до ст. 34 Конституції Італії: «Освіта відкрита для кожного. Початкова освіта тривалістю не менше восьми років є обов'язковою і безкоштовною» [12]. У частині 2 ст. 53 Конституції України «повна загальна середня освіта є обов'язковою» [13].

Отже, міжнародні принципи та стандарти права на освіту є основою для розробки та реалізації політик, що сприяють доступу до якісної, інклюзивної та рівноправної освіти. Ці стандарти спрямовані на усунення бар'єрів, адаптацію систем освіти до змінних умов та забезпечення того, щоб кожна людина могла реалізувати своє право на освіту без дискримінації. Дотримання цих принципів є необхідною умовою для створення стійкого, розвиненого та справедливого суспільства.

Для забезпечення дотримання права на освіту міжнародне співтовариство застосовує різні механізми моніторингу та підтримки. Так, наприклад, Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав здійснює нагляд за виконанням Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і забезпечує рекомендації щодо покращення політик у сфері освіти. ЮНЕСКО проводить моніторинг освітніх програм і підтримує країни у впровадженні політик, спрямованих на забезпечення рівного доступу до освіти. А серед регіональних організацій – заслуговує на увагу діяльність Ради Європи, яка відіграє важливу роль у просуванні права на освіту через такі документи, як Європейська конвенція з прав людини та Хартія соціальних прав.

Право на освіту є основоположним і невід'ємним правом кожної людини, але на практиці його реалізація часто стикається з численними перешкодами. Ці виклики можуть бути зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми факторами, що впливають на здатність держав забезпечити доступ до якісної освіти. Розглянемо більш детально основні виклики, з якими стикаються держави та міжнародна спільнота.

Одним із найбільших викликів у забезпеченні права на освіту є економічні труднощі, з якими стикаються країни з низьким рівнем доходу. Багато країн не можуть виділити достатньо коштів на будівництво шкіл, забезпечення навчальними матеріалами, оплату праці кваліфікованих вчителів та інші освітні потреби. У деяких країнах освіта, навіть на початковому рівні, може залишатися платною, що обмежує доступ дітей з бідних сімей до навчання. Відсутність належного фінансування для середньої та вищої освіти може перешкоджати молоді продовжувати навчання після початкової школи.

Конфлікти та політична нестабільність також становлять серйозну загрозу для освітніх систем. Війни та збройні конфлікти призводять до руйнування шкіл та освітніх закладів, що унеможливує проведення навчання. Велика кількість дітей біженців та переміщених осіб залишається без доступу до освіти, оскільки приймаючі країни часто не мають ресурсів для інтеграції цих дітей у свої освітні системи. Постійні загрози насильства та терористичних атак можуть змушувати дітей та вчителів залишатися вдома, що позбавляє їх можливості відвідувати школу. З такими викликами стикається сьогодні Україна.

Соціальні та економічні нерівності також впливають на доступ до освіти. Діти з бідних сімей змушені працювати, щоб допомогти родині, через що не можуть відвідувати школу. У багатьох сільських та віддалених районах бракує підручників, комп'ютерів, інтернет-з'єднання та основних умов для навчання. Деякі групи населення, зокрема етнічні та мовні меншини, можуть зазнавати дискримінації та стигматизації, що обмежує їхній доступ до якісної освіти.

Попри значні успіхи у вирішенні гендерної нерівності, у деяких регіонах світу доступ дівчаток до освіти все ще є обмеженим. У деяких культурах навчання дівчат вважається менш важливим, ніж освіта хлопчиків, що призводить до нерівності в кількості відвідувань шкіл. У багатьох країнах ранні шлюби та підліткова вагітність змушують дівчат припиняти навчання. Відсутність належних санітарних умов у школах може бути серйозною перешкодою для дівчаток, особливо під час менструації.

Доступність освіти для людей з інвалідністю залишається важливою проблемою. Багато шкіл не мають належної інфраструктури та пристосувань для учнів з інвалідністю. У багатьох країнах бракує кваліфікованих спеціалістів, здатних працювати з дітьми з особливими освітніми потребами. Люди з інвалідністю часто стикаються з упередженнями, які можуть перешкоджати їхньому навчанню та соціальній інтеграції.

Не менш важливою проблемою є низька якість освіти. Низька заробітна плата, відсутність підготовки та високий рівень плинності кадрів негативно впливають на якість викладання. Зміст навчання часто не відповідає сучасним потребам суспільства, що обмежує розвиток практичних навичок учнів. У багатьох країнах класні кімнати переповнені, що ускладнює проведення ефективного навчання та індивідуального підходу.

Сучасна освіта неможлива без використання цифрових технологій, але багато країн стикаються з проблемами у цій сфері. Брак доступу до інтернету та цифрових технологій обмежує можливості для онлайн-навчання, особливо у віддалених і сільських районах. Для багатьох сімей вартість комп'ютерів і смартфонів є непідйомною, що позбавляє їхніх дітей доступу до цифрових ресурсів. Вчителі потребують навчання та ресурсів для ефективного використання новітніх технологій у навчальному процесі.

Висновки. Міжнародно-правове регулювання права на освіту є важливим кроком у забезпеченні рівних можливостей та розвитку суспільства. Хоча міжнародні документи та механізми моніторингу створюють правову основу для захисту цього права, залишається багато роботи для забезпечення його ефективної реалізації у всьому світі. Держави повинні докладати зусиль для подолання існуючих викликів, щоб освіта стала доступною та якісною для всіх, незалежно від соціального чи економічного статусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bysaga Yu.M. The right to education: international standards and their influence on the constitutional legislation of the member states of the Council Of Europe. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Вип. 79. С. 303–307.

2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 30.11.2024).
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.11.2024).
4. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 30.11.2024).
5. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення: 30.11.2024).
6. 17 Цілей сталого розвитку, 2015. URL: <https://globalcompact.org.ua/tsili-stijkogo-rozvytku/> (дата звернення: 30.11.2024).
7. Павлюх О.А., Василенко Н.В. Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2014. Вип. 24. С. 178–181.
8. Невара Л. Щодо джерел міжнародного освітнього права. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 1. С. 49–54.
9. Парпан У.М. Право людини на освіту в умовах асоціації України і Європейського Союзу: сутність та принципи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 850. С. 92–98.
10. Пирога І.С. Міжнародні стандарти та нормативно-правові аспекти права на освіту. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 171–175.
11. Miles S., Singal N. The Education for All and inclusive education debate: conflict, contra-diction or opportunity? *International Journal of Inclusive Education*. 2009. Vol. 14, № 1. P. 1–15.
12. Konstytutsiia Italii. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/italy/italy--r.htm (дата звернення: 30.11.2024).
13. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

УДК341

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.43>

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНІХ ВОДНИХ ШЛЯХІВ

Мошак Г.Г.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри національного і міжнародного права
Одеського національного морського університету,
завідувач міжвідомчої Лабораторії судноплавного права
та захисту вантажів
ORCID: 0000-0002-4234-9943*

Мошак Г.Г. Правові особливості внутрішніх водних шляхів.

Констатується, що віднесення водних судноплавних об'єктів до тих чи інших класів здійснюється у вітчизняній практиці за суперечливими нормами. Правові дослідження обґрунтованості класифікації внутрішніх водних шляхів відсутні. Результати дослідження показують, що правове регулювання параметрів внутрішніх водних шляхів у різних країнах Європи має як спільні риси, так і суттєві відмінності. У більшості випадків у його основі лежить Європейська угода про основні внутрішні водні шляхи міжнародного значення. Порівняно з іншими країнами більш деталізоване регулювання існує у Румунії, Нідерландах і США, що пов'язано з розвиненістю у зазначених країнах внутрішнього судноплавства. Якщо визначення класу внутрішнього водного шляху обґрунтовується якісними нормами права, це тягне позитивні правові, транспортні, економічні, соціальні та екологічні наслідки.

У дослідженні наведено результати аналізу окремих положень законодавства та практик, пов'язаних з класифікацією внутрішніх водних шляхів в Україні, Молдові, Польщі, Словаччині, Румунії та США. Результати показують, що кваліфікації внутрішніх водних шляхів є потужним і динамічним інструментом реалізації політики і проєктів у цій галузі. Для боротьби із сумнівним розширенням приватного контролю над водними об'єктами держави можуть використовувати концепцію судноплавності, яка застосовується у США. Впровадження американської концепції судноплавності надає правову можливість обмеження приватних впливів на водні ресурси та використання екологічних рухів для забезпечення законних інтересів прибережних землевласників. При вдосконаленні законодавства щодо класифікації внутрішніх водних шляхів в Україні бажано врахувати досвід Нідерландів, Румунії та США. Доцільно розширити перелік внутрішніх водних шляхів, додавши до нього судноплавні канали та шляхи, що проходять через внутрішні морські води. Застосування правових критеріїв для класифікації внутрішніх водних шляхів зможе прискорити інтеграцію внутрішнього судноплавства України у транспортну мережу ЄС і запобігти зловживанням приватними правами на водні об'єкти. Це також допоможе задовольнити зростаючий попит на перевезення вантажів і переміщення людей.

Ключові слова: водний об'єкт, судноплавство, внутрішній водний шлях, класифікація.

Moshak G.G. Legal features of inland waterways.

The author notes that in national practice, inland waterways are classified according to conflicting rules. There are no legal studies on the validity of the classification of inland waterways. The results of the study show that the legal regulation of inland waterway parameters in different European countries has both common features and significant differences. In most cases it is based on the European Agreement on Main Inland Waterways of International Importance (AGN). Compared to other countries, Romania, the Netherlands and the United States have more detailed regulations, which is due to the development of inland navigation in these countries. If the classification of an inland waterway is based on high quality legal standards, this has positive legal, transport, economic, social and environmental consequences.

The study presents the results of an analysis of certain legal provisions and practices related to the classification of inland waterways in Ukraine, Moldova, Poland, Slovakia, Romania and the United

States. The results show that the classification of inland waterways is a powerful and dynamic tool for the implementation of policies and projects in this field. To combat the questionable expansion of private control over water bodies, states can use the concept of navigability used in the United States. The introduction of the American concept of navigability provides a legal opportunity to limit private impacts on water resources and to use environmental movements to secure the legitimate interests of coastal landowners.

When improving the legislation on the classification of inland waterways in Ukraine, it is advisable to take into account the experience of the Netherlands, Romania and the United States. It would be advisable to extend the list of inland waterways to include canals and routes passing through inland sea waters.

The application of legal criteria for the classification of inland waterways will speed up the integration of Ukrainian inland navigation into the EU transport network and prevent the abuse of private rights over water bodies. It will also help to meet the growing demand for goods and passenger transport.

Key words: water body, navigation, inland waterway, classification.

Постановка проблеми. Віднесення судноплавних водних об'єктів до тих чи інших класів вперше у вітчизняному законодавстві здійснено 09.08. 2024 р., коли була затверджена класифікація внутрішніх водних шляхів України. Результати правових досліджень підстав, суті і особливостей класифікації внутрішніх водних шляхів до цього часу в Україні не публікувалися, що спонукає до вивчення зарубіжного досвіду для використання його у вдосконаленні права.

Мета дослідження – здійснити пошук, виділення та аналіз окремих норм права і практик, що стосуються основних характеристик внутрішніх водних шляхів у європейських країнах та США для отримання інформації про способи вдосконалення правового регулювання параметрів внутрішніх водних шляхів.

Стан опрацювання проблематики. У вітчизняній юридичній літературі відсутні публікації, котрі б висвітлювали різні аспекти регулювання нормами права параметрів внутрішніх водних шляхів.

Виклад основного матеріалу. Дослідження характеристик параметрів водних шляхів має важливе наукове і практичне значення, оскільки вони спроможні потягнути правові, транспортні, економічні, соціальні та екологічні наслідки. У праві України відсутні публікації на зазначену тему, в інших країнах Східної Європи їй приділяється не достатньо уваги. Досвід США та розвинутих західноєвропейських зарубіжних країн враховується мало.

Основні особливості внутрішніх вод пов'язані переважно з питаннями: чи є вони судноплавними та до якого класу належать у випадку можливості використання їх для судноплавства. Розв'язання зазначених питань може здійснюватися у рамках різних класифікацій водних об'єктів. Класифікація внутрішніх водних шляхів (далі – ВВШ) допомагає визначити потенціальні можливості перевезень та обсяг підтримання їх у належному стані. Із ст. 45 Закону України «Про внутрішній водний транспорт» випливає, що класифікація ВВШ є обов'язковою. На наш погляд, класифікацію ВВШ можна визначити як упорядкування та організацію компонентів річкової інфраструктури відповідно до набору заданих критеріїв. Критерії, а також підстави побудови ієрархії ВВШ змінюються у залежності від основної мети класифікації.

У Європейській угоді про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення критерієм класифікації ВВШ є його пропускна здатність. Ця Угода належить до скоординованих планів розвитку та будівництва мережі внутрішніх водних шляхів міжнародного значення («мережа водних шляхів категорії «Е»), який підписанти Угоди мають намір здійснити у рамках своїх відповідних програм. Мережа водних шляхів міжнародного значення складається з внутрішніх водних шляхів і відповідних портів міжнародного значення. Стаття 9-а Угоди надає підписантам можливість відступити від будь-якого її положення, коли необхідно здійснити заходи, необхідні для забезпечення зовнішньої чи внутрішньої безпеки. Україна скористалась цією нормою і не надала водному шляху Дунай-Кілійське гирло категорію «Е», не зважаючи на те, що він значиться таким в Угоді під номером 80-09.

Регулювання відносин внутрішнього судноплавства тієї чи іншої країни багато в чому залежить від обсягу визначення поняття «внутрішній водний шлях». Відповідно до закону України «Про внутрішній водний транспорт» внутрішніми водними шляхами є поверхневі води (за винятком акваторій морських портів, судноплавних каналів та внутрішніх морських вод), які в установ-

леному порядку віднесені Кабінетом Міністрів України до категорії судноплавних. Однак Бузько-Дніпровсько-лиманський канал частково проходить річкою Південний Буг. Частина каналу Дунай – Чорне море довжиною 19,051 км тягнеться від моря до м. Вилкове по Старостамбульському та Кілійському гирлах. Обидва канали частково оточені сушею, знаходяться всередині неї, що робить ці ділянки внутрішніми за своєю суттю. З цієї підстави приведені законодавчі визначення ВВШ є спірним, вузьким, оскільки виключає із переліку ВВШ канали і шляхи на внутрішніх морських водах України. Тим самим розширюється обсяг регулювання морським правом. Наслідком є збільшення уваги та фінансування розвитку морського права і зменшення значимості права внутрішнього судноплавства. Вузьке визначення поняття ВВШ має іншим наслідком надання українській частині р. Дунай статусу морського шляху, як це зазначено у постанові Уряду України № 136 від 09.02.2022 р «Про затвердження переліку внутрішніх морських вод і внутрішніх водних шляхів, віднесених до категорії судноплавних». У Постанові виділяються два види внутрішніх водних шляхів: ділянки, що включені до Європейської угоди про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення як елементи мережі водних шляхів категорії «Е» та інші судноплавні ділянки внутрішніх водних шляхів України. Позитивним є те, що класифікація впорядковує судноплавні шляхи, дає змогу визначити параметри експлуатаційного днопоглиблення (для підтримання гарантованих габаритів суднового ходу в межах установлених параметрів) або збільшення габаритів суднового ходу. Одночасно названа Постанова містить спірні положення. Майже вся українська частина р. Дунай віднесена до інших внутрішніх водних шляхів України і до ділянок внутрішніх морських вод. На нашу думку це не є коректним, тому що більша частина українського сектору р. Дунай не віднесена до водного шляху категорії «Е» хоч мала б бути там і, відповідно, з цієї причини не інтегрована у європейську систему шляхів категорії «Е». Ще однією із проблем є те, що українське законодавче поняття внутрішнього водного шляху, на відміну від європейських країн, не охоплює судноплавні канали. Згідно класифікації внутрішніх водних шляхів України, затвердженої наказом № 846 від 09.08. 2024 р. Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України, ці шляхи України поділено на судноплавні зони. Ділянка водного шляху, що тягнеться від гирла Дунаю до стику державних кордонів Молдови, Республіки України, Республіки Румунія, довжиною 172,36 км віднесена Наказом до *внутрішніх водних шляхів* третьої зони. У цей же час глибоководний судновий хід р. Дунай – Чорне море на українській ділянці дельти у складі від м. Рені до м. Вилкове (довжиною 172,36 км) віднесено до морських судноплавних каналів та підхідних каналів постановою КМ України № 136 від 09.02.2022 р. Тобто, зазначеній ділянці надано двоякий статус: внутрішнього водного і морського шляху, що суперечить закону України «Про внутрішній водний транспорт». Згідно якому внутрішні водні шляхи не проходять морськими ділянками.

Існування єдиної для Європи класифікації внутрішніх водних шляхів, створеної Європейською економічною комісією ООН, не перешкоджає існуванню власних класифікацій у низці країн. У Нідерландах виділяються зони внутрішніх водних шляхів [1], а також надається статус внутрішнього водного шляху частині Ваттового моря. У Словаччині класифікація внутрішніх водних шляхів обмежується переважно Дунайським водним шляхом. Його визнано шляхом міжнародного значення, який має забезпечувати пропускну спроможність не менше 300 днів на рік. У Словаччині використовують міжнародне регулювання параметрів внутрішніх водних шляхів і констатують, що Дунайський водний шлях є судноплавним для суден і конвоїв класифікаційних класів від Vb до VII. Це судна (конвої) шириною від 11 м до 34,2 м, довжиною до 270 м. Вони мають осадку до 3,5 м. Висота під мостами на найвищому судноплавному рівні понад досягає 5,25 м [2].

У Польщі класифікація внутрішніх водних шляхів ґрунтується на нормах Конституції, законів, постанов Ради Міністрів та інструктивному матеріалі. Відповідно до п. 4 ст. 42 Закону Польщі від 21.12.2000 р. «Про внутрішнє судноплавство» класифікація внутрішніх водних шляхів затверджена постановою Ради Міністрів № 695 від 7 травня 2002 р. [3]. У Польщі існують шляхи регіонального та міжнародного значення. Польська класифікація внутрішніх водних шляхів опирається на розміри суден або буксирів, які можуть бути допущені до експлуатації на конкретному водному шляху. Шлях на р. Одра є найбільш розвиненим внутрішнім водним шляхом, але з точки зору його адаптації до потреб судноплавства він залишається шляхом регіонального значення. По всій своїй довжині річка Одра має різні експлуатаційні та класифікаційні параметри, що відповідають різним класам судноплавства (залежно від ділянки, від найнижчого, регіонального класу I і до найвищого міжнародного класу Vb).

Румунія має для ЄС важливе геостратегічне положення, оскільки вона розташована у східній частині каналу Дунай-Майн-Рейн, там знаходиться потужний порт Констанца. Він є найбільшим у Чорноморському басейні та з'єднаний із розгалуженими річковими портами на р. Дунай. Порт Констанца з'єднує вісь Дунай-Майн-Рейн з портами Чорного моря, Східного Середземномор'я та Близького Сходу, а отже, з будь-якою із гаваней світу. Зацікавленість перевізників у використанні геостратегічного положення Румунії підтверджується прокладенням двох головних пан'європейських транспортних коридорів, які перетинають її територію із заходу на схід [4]. Зазначені обставини вказують на існування єдиного ланцюжка інтермодальних перевезень, діяльність якого пов'язана із регулювання параметрів внутрішніх водних шляхів у Румунії. Ці параметри визначаються нормами Ордонансів Уряду, наказів Міністра транспорту та інфраструктури. Ордонанси № 42/1997 «Про морський і внутрішній водний транспорт» [5] і № 22/1999 «Про управління портами та внутрішніми водними шляхами, використання судноплавної інфраструктури, що належить до суспільного надбання, та здійснення судноплавної діяльності в портах та на внутрішніх водних шляхах» [6], а також наказ Міністра транспорту та інфраструктури № 1.286/2012 «Про затвердження Положення про оренду об'єктів морської транспортної інфраструктури, що належать до державної власності і передаються в оренду адміністраціям портів та/або адміністраціям внутрішніх водних шляхів» [7] містять різні кваліфікації ВВШ. Загалом, у Румунії існує вісімнадцять шляхів категорії «Е» [8]. Крім того, внутрішні водні шляхи Румунії (наказом Міністерства транспорту № 1.472 від 24 вересня 2018 р., що затверджує Регламент «Про затвердження Технічних вимог до суден внутрішнього плавання» [9]) поділені на чотири зони. У зоні «R» розміщені ті ділянки внутрішніх водних шляхів, для яких видаються інспекційні свідоцтва відповідно до статті 22-ї Переглянутої конвенції про судноплавство на р. Рейн. Власники, оператори, капітани суден, що плавають під румунським прапором, зобов'язані знати та враховувати класифікацію внутрішніх водних шляхів, технічні вимоги, що застосовуються на них. Слід відмітити про існуючу можливість зміни класифікації існуючих внутрішніх водних шляхів, котра може здійснюватися Міністерством транспорту Румунії за зверненням до Європейської Комісії. У зазначений вище Регламент імплементовано Директиву (ЄС) 2016/1.629 Європейського Парламенту та Ради від 14.09.2016 р. та Директиву 2009/100/ЄС, котрими запроваджуються технічні вимоги до суден внутрішнього водного транспорту, що використовуються на внутрішніх водних шляхах різних класів. Контроль за дотримання цих вимог відповідно до ст. 37 Регламенту покладено на Директорат водного транспорту та Румунське судноплавне відомство. У Румунії існує також ще одна класифікація ВВШ. Згідно Рішення Уряду Румунії № 665/2008 від 24/06/2008 у переліку ВВШ Румунії виділено п'ять їх різновидностей [10]. Це Дунай і його основні та вторинні рукави, судноплавні канали, внутрішні прикордонні річки та судноплавні внутрішні озера.

Відповідно до румунського розуміння поняття «внутрішній водний шлях» ділянці на р. Дунай (від км Д 170 до гирла Сулинського каналу) надано статус внутрішнього водного шляху морського характеру. Тобто до переліку внутрішніх водних шляхів включено морські ділянки. Подібний склад внутрішніх водних (річкових і морських ділянок) шляхів містила постанова КМ України №640, а також перша редакція Водного кодексу України, котрі втратили силу. У першій редакції Водного кодексу України до внутрішніх водних шляхів загального користування належали також канали, внутрішні морські води та територіальне море, котрі виключені із тепер діючого переліку ВВШ.

Румунське рішення про включення до ВВШ морських ділянок є однією із коректних спроб у європейській практиці щодо розв'язання колізії інтересів при розмежуванні морських та внутрішніх водних шляхів. У США, Нідерландах, Бельгії пішли ще далі, присвоївши окремим морським ділянкам статус внутрішнього водного шляху. Молдова також приєдналася до Європейської угоди про внутрішні водні шляхи міжнародного значення. У «Голубу книгу», котра містить перелік наявних і планованих характеристик та параметрів водних шляхів і портів категорії «Е» в Європі, міститься інформація про належність Молдові чотирьох ділянок шляхів категорії «Е» (по дві з них на річках міжнародного значення Прут і Дністер. Законодавець Молдови приділяє значну увагу внутрішнім водним шляхам. Закон Молдови про внутрішні водні шляхи містить п'ять окремих статей, присвячених їх експлуатації, тоді як Закон України про внутрішній водний транспорт не має подібних статей. Цей закон Молдови передбачає класифікацію внутрішніх водних шляхів, номенклатура якої затверджується спеціалізованим центральним органом виконавчої влади. Категорії судноплавних засобів та умови їх експлуатації, гарантовані розміри судноплав-

ного фарватеру, а також умови експлуатації гідротехнічних судноплавних споруд визначаються спеціалізованим органом і публікуються в установленому порядку в Офіційному віснику Республіки Молдова.

Майже однакова довжина ВВШ у США (складає 40 000 км.) і у Європі (всього 41 000 км) забезпечує коректність результатів порівняння їх правових характеристик. Наше дослідження класифікації ВВШ у Європі та США показало суттєві відмінності у регулюванні відносин, пов'язаних із ВВШ та виявило загострення соціальних проблем, збіги у наслідках, котрі супроводжують нерациональне використання водних об'єктів.

У США та Європі під впливом сумнівних прибережних новобудов, водозаборів, посухи і побоювань щодо нестачі води або зростаючого погіршення її якості проблема визнання водних шляхів судноплавними та їх класифікації все більше актуалізується. За даними Морін Е. Брейді із Гарвардської школи права з метою обмеження приватного впливу на водні ресурси американські суди часто визнають водні шляхи судноплавними, використовуючи концепцію «судноплавності». Суди штатів майже ліквідували право власності на водні шляхи, використовуючи хитрощі закону про публічну довіру. Оголошення водного шляху «судноплавним» надає йому статус публічної власності, тоді як визнання «несудноплавним» залишає воду під приватним контролем [11, 1415].

Згідно американської концепції «судноплавності» підставами віднесення водотоків до категорії судноплавних є норми розділу 33-ого Кодексу США (The United States Code, скорочено – USA Code). Вони надають органам виконавчої влади повноваження створювати підзаконні акти, що деталізують норми кодексу США у Кодексі федеральних нормативних актів (Code of Federal Regulations, скорочено – CFR, електронний варіант – eCFR). Окремі ідеї концепції «судноплавності» і положення eCFR, юридична техніка, застосовувані у США, можуть бути використані при створенні нормативної бази, яка необхідна для визначення придатності для судноплавства водних об'єктів у Східноєвропейських країнах. Концепція «судноплавності» може застосовуватися як інструмент обмеження зростаючих приватних впливів та наслідків, котрі супроводжують використання водних вітчизняних ресурсів. Водна поверхня, коли можливе використання її для судноплавства, визнається «судноплавною водою США» інженером Корпусу інженерів Армії США, однак остаточне рішення приймається судом. У той же час, критерії, що містяться у eCFR, тісно пов'язані з критеріями, які використовуються федеральними судами.

Характеристика права власності на русло річки чи озера або на землі між високими та низькими відмітками води залежить від законодавства того чи іншого штату США. У цілому приватна власність на землі не впливає на існування або обсяг домінуючої федеральної юрисдикції над судноплавним водним об'єктом. Уряд США заборонено використовувати свої повноваження для примусу до передачі власності від однієї приватної особи іншій [12, 469–477]. Проте описані норми іноді використовувалися для того, щоб відкрити водний шлях для кількох інших прибережних власників, а не для широкої громадськості [13, 1455].

Визначення меж регуляторної юрисдикції над судноплавними водами важливе не лише для їх функціонування, а також для фінансування та перспектив розвитку [14].

ВВШ згідно однієї із американських *класифікацій* є частиною морської транспортної системи США, яка забезпечує пасажирські та вантажні перевезення і глобальну торгівлю (TRB 2004). Дослідницька служба Конгресу США (CRS) до ВВШ відносить річкові та два прибережні морські водні шляхи, котрі поділяє на два види: федеральні та інші. Приблизно 11 000 миль (із загальної протяжності 36 000 миль ВВШ) мають федеральне значення і оподатковуються паливним податком. Надходження від податку (також відомого як плата за користування ВВШ) на паливо для комерційних барж на водних шляхах федерального значення отримує Трастовий фонд внутрішніх водних шляхів (IWTF), котрий існує у складі Казначейства США. Всього у США налічується 27 ВВШ, що підлягають оподаткуванню паливним податком, котрі визначені Законом США 95-502 від 21 жовтня 1978 р. та Законом США 99-662 від 17.11. 1986 р. [15]. Американська доктрина «судноплавності» не належить до ідеальних правових інструментів, але використовується як для запобігання приватизації того, що по праву є публічним, так і для позбавлення чи обмеження приватних осіб права власності на водні об'єкти.

Висновки. Викладена інформація щодо визнання водних шляхів судноплавними та їх подальшої класифікації надає орієнтири для законотворчості на цю тему в Україні та інших країнах світу. Практика класифікації ВВШ у зарубіжних країнах утворює підґрунтя для вдосконалення організації перевезень та стимулює соціально-економічний розвиток. Для подолання існуючих у праві

України протиріч і створення якісних норм, що регулюють параметри внутрішніх водних шляхів, рекомендується використати правові напрацювання, що існують у Румунії, Нідерландах, США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Zones binnenwateren. URL: <https://www.binnenvaartkennis.nl/2021/01/zones-binnenwateren>.
2. Jurkovič M., Jaroš J., Gorzelanczyk P. Trends in the development of inland waterways of the Slovak Republic URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352146523004246?via%3>.
3. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 maja 2002 r. w sprawie klasyfikacji Éródlądowych dróg wodnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20020770695/O/D20020695.pdf>.
4. Săgeată R. River and Sea Transports in Romania in the European Union Strategy for the Danube Region Perspective. URL: https://www.researchgate.net/publication/278023765_.
5. Ordonanta nr. 42 din 28 august 1997 (**republicată**)privind transportul maritim și pe căile navigabile interioare***) URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/11262>
6. Ordonanta22/1999privindadministrareaporturilorși acăilornavigabile,utilizareainfrastructurilor de transport naval aparținând domeniului public, precum și desfășurarea activităților de transport naval în porturi și pe căile navigabile interioare -REPUBLICARE*) Ordonanta 22/1999 din 2010.07.22. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/229473>
7. ORDIN nr. 1.286 din 7 august 2012 (*actualizat*)pentru aprobarea Regulamentului privind închirierea infrastructurii de transport naval care aparține domeniului public al statului și este concesionată administrațiilor portuare și/sau de căi navigabile interioare(actualizat până la data de 29 august 2013*) URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/140467>.
8. Blue Book database. Database of main standards and parameters of the E waterway network. URL: https://apps.unece.org/AGN/2eww_sections.aspx.
9. ORDIN nr. 1.472 din 24 septembrie 2018pentru aprobarea cerințelor tehnice pentru navele de navigație interioară Emitent Ministerul Transporturilor. Publicat în MONITORUL OFICIAL nr. 844 din 4 octombrie 2018. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/205455>.
10. Sectorul de Dunăre de la kmD 170 la gura de vărsare a canalului Sulina este cale navigabilă interioară a României, cu caracter maritim. Lista căilor navigabile interioare ale României. URL: https://www.rna.ro/servicii/riie/acte_normative/ani/riie/acte_normative/Hotarare%20nr.%20665%20din%202008.html.
11. Brady, Maureen E. Defining ‘Navigability’: Balancing State-Court Flexibility and Private Rights in Waterways. *Cardozo Law Review*, Vol. 36, p. 1415.
12. Kelo v. City of New London, 545 U.S. 469, 477 (2005).
13. Coleman v. Schaeffer, 126 N.E.2d 444, 447–49 (Ohio 1955) (Hart, J., dissenting).
14. Funding and Managing the U.S. Inland Waterways System: What Policy Makers Need to Know: What Policy Makers Need to Know. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2015.: The National Academies Press. URL: <https://nap.nationalacademies.org/read/21763/chapter/4>.
15. Appendix A Fuel-Taxed Inland Waterways. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2015. Funding and Managing the U.S. Inland Waterways System: What Policy Makers Need to Know: What Policy Makers Need to Know. Washington, DC: The National Academies Press. URL: <https://doi.org/10.17226/21763>.<https://nap.nationalacademies.org/read/21763/chapter/9>.

УДК 336.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.44>

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТРАТЕГІЙ ДОХОДІВ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Мушенюк В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії права,
міжнародного права та приватного права
Інституту міжнародних відносин та права
Київського міжнародного університету*

Бісюк О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
директор Інституту міжнародних відносин та права
Київського міжнародного університету*

Мушенюк В.В., Бісюк О.С. Порівняльно-правовий аналіз стратегій доходів в Україні та зарубіжних країнах.

У статті досліджено стан нормативно-правового забезпечення переходу вітчизняної бюджетної системи до європейських стандартів формування доходів країни. Визначено необхідним наукове осмислення формування національної політики формування доходів держави та здійснення порівняльно-правового аналізу існуючого міжнародного та національного досвіду у цій царині. Проаналізовано позиції сформованої наукової доктрини щодо економіко-правового базису створення національної стратегії бюджетних доходів та узагальнено, що зазначений процес в умовах сучасних глобальних викликів не досить широко відображено у сучасних наукових розвідках, що спонукає авторський колектив до дослідження окремих особливостей міжнародно-правового регулювання стратегії формування бюджетних доходів. Здійснено аналіз Національної стратегії доходів до 2030 року та визначено її головні перспективи: підвищення рівня довіри суспільства до органів публічного управління, зростання фінансової спроможності України, адаптація податкового та митного законодавства до стандартів ЄС, формування економічних стимулів для післявоєнного відновлення нашої держави тощо. Визначено, що основою формування доходів в ЄС є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів фінансових відносин. Недопущення таких правопорушень як шахрайство відносно доходів, видатків та активів загального бюджету ЄС, фінансових операцій щодо запозичення та кредитування. Звернута увага на досвід формування національної стратегії доходів у окремих країнах-членах ЄС (ФРН, Франції) та Японії. Встановлено, що при ефективній правовій регламентації та дієвому механізмі реалізації, країни досягли високого рівня податкової та бюджетної прозорості та мінімізації правопорушень. Перспективою для України, поряд із імплементацією ряду новел формування та реалізації бюджетної стратегії, є досвід тісної співпраці наукової спільноти та суб'єктів публічного управління, де важливу додаткову роль у розробці та реалізації стратегії доходів відіграють науково-дослідні інститути, експертні ради, вчені, які формують прогнози різнопланового розвитку держави. Запропоновано здійснення законодавчого закріплення в Україні необхідності співпраці з науково-дослідними дорадчо-консультаційними організаціями та науковцями-фахівцями по формуванню та реалізації національної бюджетної стратегії.

Ключові слова: бюджетна система, вітчизняне правове регулювання, європейські стандарти, зарубіжний досвід, країни-члени ЄС, науково-дослідна діяльність, податкова система, стратегія формування доходів.

Mushenok V.V., Bysiuk O.S. Comparative legal analysis of income strategies in Ukraine and foreign countries.

The article examines the state of regulatory and legal support for the transition of the domestic budget system to European standards of the country's income generation. Scientific understanding of the formation of the national policy for the formation of state revenues and the implementation of a comparative legal analysis of the existing international and national experience in this area are determined to be necessary. The positions of the formed scientific doctrine regarding the economic and legal basis for the creation of a national strategy of budget revenues are analyzed and it is summarized that the specified process in the conditions of modern global challenges is not sufficiently widely reflected in modern scientific intelligence, which prompts the author team to study individual features of the international legal regulation of the strategy for the formation of budget revenues income. An analysis of the National Revenue Strategy until 2030 was carried out and its main prospects were determined: increasing the level of public trust in public administration bodies, increasing the fiscal capacity of Ukraine, adapting tax and customs legislation to EU standards, forming economic incentives for the post-war recovery of our state, etc. It was determined that the basis of income formation in the EU is ensuring the lawful behavior of subjects of financial relations. Prevention of such offenses as fraud in relation to revenues, expenditures and assets of the general budget of the EU, financial transactions related to borrowing and lending. Attention is drawn to the experience of forming a national income strategy in individual EU member states (Germany, France) and Japan. It has been established that with effective legal regulation and an effective implementation mechanism, countries have achieved a high level of tax and budget transparency and minimization of offenses. A perspective for Ukraine, along with the implementation of a number of innovations in the formation and implementation of the budget strategy, is the experience of close cooperation between the scientific community and public administration entities, where an important additional role in the development and implementation of the revenue strategy is played by scientific research institutes, expert councils, scientists who form forecasts of multifaceted development of the state. It is proposed to implement the legislative consolidation in Ukraine of the need for cooperation with research advisory and consulting organizations and scientists-specialists in the formation and implementation of the national budget strategy.

Key words: budgetary system, domestic legal regulation, European standards, foreign experience, EU member states, research activity, tax system, revenue generation strategy.

Постановка проблеми. Підтримуючи прагнення прогресивного українського суспільства, наша держава обрала курс поступального руху до євроінтеграції, який невпинно продовжує навіть в умовах тяжкого військового протистояння агресору. Наразі, європейський досвід виступає основою формування пріоритетів подальшого розвитку соціально-економічної системи України. Саме тому, є актуальним забезпечення переходу вітчизняної системи нормативно-правового регулювання до європейських стандартів регулювання відносин формування доходів країни.

Досягнення зазначених у дослідженні авторським колективом цілей, пов'язаних з євроінтеграційними прагненнями України у сфері правового регулювання економічних відносин, на нашу думку, вимагає певного наукового осмислення щодо особливостей нинішнього формування національної політики формування державних доходів, а також порівняльно-правового аналізу існуючого міжнародного та національного досвіду у цій царині суспільно-економічних відносин.

Мета дослідження. Для гармонізації фінансового (бюджетно-податкового) законодавства України до стандартів права Європейського Союзу, доцільним є дослідження досвіду законодавчого регулювання процедури формування доходів в ЄС, окремих державах-членах, а також інших країнах із розвиненою економікою та його порівняння з вітчизняними реаліями бюджетування з метою формування пропозицій щодо імплементації зарубіжних норм для удосконалення законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Наразі у науковій літературі з питань правознавства, економіки, державного управління, публічного адміністрування тощо можна знайти певну кількість обґрунтованих підходів до розуміння сутності формування стратегії доходів як суспільно-економічного та політичного чинника. Зокрема, слід зазначити актуальними у даній царині праці таких вітчизняних та зарубіжних науковців галузі суспільно-правових та економічних наук як Андрущенко В., Бланкарт С., Бондар Ю., Гусейніков Ю., Дем'яненко М., Доллан Е., Ільченко О., Коваленко А., Курило В., Мережко С., Лизунова О., Литвиненко Я.В., Мельник В.М., Сочка К., Ушолік Н., Фаріон М. та інших.

Для визначення існуючих прогалин в дослідженні проблематики та наданні пропозицій щодо їх нормативно-правового врегулювання, доцільно деталізувати окремі позиції сформованої наукової доктрини щодо економіко-правового базису створення національної стратегії бюджетних доходів. Зокрема, Фаріон М.М. актуалізує тезу про те, що доходна частина державного бюджету є одним із основних знарядь економічного зростання країни та високого рівня життя населення. Мобілізуючи кошти до своєї бюджетної системи, держава підтримує належний соціальний клімат та стимулює рівномірний розвиток економіки по всій території, впливає на національні, демографічні, екологічні та регіональні процеси. Науковець узагальнює, що бюджет країни розглядається не лише як фінансовий план, а й як основний інструмент фінансової стабілізації, а стан державних фінансів країни повинен стати об'єктом аналізу громадянського суспільства, керівних органів держави, приватних інвесторів, міжнародних фінансових організацій [1]. Методологічною основою досліджень Коваленко А.І. є порівняння особливостей адміністрування ПДВ в Україні та зарубіжних країнах та обґрунтування необхідності забезпечення системності вирішення питання вдосконалення податкової системи України шляхом запровадження міжнародних стандартів у оподаткуванні, що, на думку автора, сприятиме збільшення фінансових надходжень до бюджету тощо [2, с. 55]. Авторський колектив у складі таких вітчизняних науковців як Мережко С., Ушолік Н., Лизунова О. розглядають особливості побудови податкових систем України та зарубіжних країн, звертаючи увагу на сутність та кількість основних податків та їх ставки як основні категорії у механізмі стратегії формування доходів бюджету. Науковцями доводиться першочергова доцільність забезпечення принципу простоти адміністрування, який полягає в мінімізації витрат на сплату податків, простоті їх нарахування, зменшенні часу на їх контроль. Також характеризується соціальна направленість податкової системи та рівень податкового навантаження в Україні і інших країнах світу [3]. Ряд інших науковців, зокрема Гусейніков Ю. [4], Резнік О. та Ігнатенко Є. [5], Сочка К. [6], Курило В.І. та Мушенюк В.В. [7] дослідили формування податкових систем різних країн та вплив на цей процес різних економічних, політичних та соціальних умов та ризиків, а також визначили, що процес накопичення ресурсів до бюджетів країн-членів ЄС здійснюється з урахуванням необхідності реалізації політики зайнятості населення, збереження ринкової кон'юнктури, дотримання балансу накопичення фінансових ресурсів тощо.

Існуючий досвід вітчизняного наукового дослідження відносин забезпечення доходності бюджетної системи для здобувача знань, зокрема: сприяє розширенню уявлень про правові явища в рамках тематики дослідження; допомагає глибше проникнути у сутність існуючих за проблематикою фахових точок зору. Фахівцю-досліднику дозволяє порівнювати практичну значимість власних наукових надбань з досягненнями іноземних колег та не витрачати час на вирішення проблем, які вже вирішено закордонними науковцями тощо.

Однак, слід зазначити, що перспективи правового та організаційного забезпечення доходів бюджету в умовах сучасних глобальних викликів не досить широко відображено у сучасних наукових розвідках фахівців експертів та науковців, що спонукає авторський колектив до дослідження окремих особливостей міжнародно-правового регулювання бюджетно-податкових відносин у контексті узагальнення національної стратегії формування бюджетних доходів.

Виклад основного матеріалу. Реалізація заходів фінансового та матеріального забезпечення населення здійснюється органами влади кожної країни, в переважній більшості випадків, за рахунок накопичень бюджетної системи такої країни. Структура видатків державного та місцевого бюджетів, а також їх динаміка протягом певного періоду дає підстави визначити пріоритети влади на конкретному відрізку функціонування держави. В свою чергу, специфіка побудови державою фінансово спроможної системи формування доходів бюджету, яка забезпечує надійну акумуляцію фінансових ресурсів на певний період, може вважатися ні чим іншим як стратегією формування доходів.

Характеристику сучасного стану формування національних доходів доцільно розпочати з аналізу інформації про те, що Кабінет Міністрів України (надалі – КМ України) затвердив Національну стратегію доходів до 2030 року (надалі – Стратегія) як основний план зміцнення економіки та фінансової системи в Україні [8]. Стратегію сформовано Міністерством фінансів України спільно з іншими органами центральної виконавчої влади, а також за активної участі представників підприємництва та за результатами проведених консультацій із міжнародними партнерами (Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Організація економічного співробітництва тощо).

Проведені дослідження дають підстави визначити головні перспективи, які очікуються КМ України від прийняття Стратегії:

- підвищення рівня довіри громадян та підприємницьких структур до органів публічного управління з одночасним підвищенням рівня фіскальної спроможності України;
- адаптація податкового та митного законодавства до стандартів ЄС;
- формування економічних стимулів для післявоєнного відновлення та економічного зростання нашої держави тощо.

Для створення міцної та прозорої фінансової системи в нашій державі, як наслідку гармонізації законодавства України до права ЄС, доцільним є аналіз теоретичних основ та безпосереднього досвіду законодавчого регулювання стратегій формування доходів в ЄС та його держав-членів, а також інших державах з високим рівнем соціально-економічного розвитку.

Аналіз наукових розвідок, зокрема позиції Сочка К., дає підстави до узагальнення про те, що моделі формування доходної бази бюджетів суттєво відрізняються у різних країнах, що обумовлено їх історичним розвитком, природно-ресурсною базою, структурою економіки, рівнем інтеграції у систему міжнародного поділу праці та залученням до міжнародних економічних союзів, політикою влади щодо підтримки окремих сфер економічної діяльності, пріоритетами забезпечення соціальної політики тощо [6, с. 154].

Проте автори дослідження вважають, що значна частина доходів до бюджетної системи кожної країни накопичуються шляхом залучення надходжень від сплати податків, зборів, податкових плат, загальнообов'язкових неподаткових платежів. Усі ці сплати є безповоротною та безвідплатною передачею фізичними особами-громадянами, фізичними особами-підприємцями, юридичними особами різних організаційно-правових форм та форм власності частини своїх грошових ресурсів на користь держави чи цільових грошових фондів при настанні обумовлених податковим законодавством випадків.

Викладене вище дає підстави зазначити, що в умовах сучасних глобальних викликів, складовою частиною яких є фінансово-економічна та політична нестабільність, надзвичайно актуальним є дослідження прикладів пріоритетності використання європейського досвіду подальшого розширення бази оподаткування щодо окремих платежів та вироблення економічно обґрунтованого та фіскально ефективного механізму оподаткуванням.

Отже, основним вектором продуктивного формування доходів в ЄС є забезпечення правомірної поведінки суб'єктів фінансових відносин. Зокрема, Директивою Ради 2006/112/ЄС від 28 листопада 2006 року про спільну систему податку на додану вартість визначено поняття серйозних правопорушень проти спільної системи податку на додану вартість (далі – ПДВ), які стосуються найтяжчих форм шахрайства, зокрема: за допомогою так званих каруселей, в рамках злочинних організацій тощо. Директива спрямована на подолання загроз для спільної системи ПДВ і, відповідно, для бюджету ЄС [9].

Директивою (ЄС) 2017/1371 Європейського парламенту та Ради від 5 липня 2017 року про боротьбу з шахрайством, спрямованим проти фінансових інтересів Союзу, кримінально-правовими засобами» передбачено захист фінансових інтересів ЄС від шахрайських діянь відносно доходів, видатків та активів загального бюджету ЄС, а також при здійсненні фінансових операцій щодо запозичення та кредитування [10].

Звернувши увагу на окремі нормативно-правові акти ЄС щодо бюджетного регулювання та податкової безпеки, звернемо увагу на досвід формування національної стратегії доходів у окремих країнах-членах ЄС. Зокрема, досвід Федеративної Республіки Німеччини (надалі – ФРН) показує, що організація бюджетного процесу в країні є децентралізованою, а її уряд здійснює макроекономічне прогнозування із залученням експертних організацій. На законодавчому рівні забезпечений чіткий розподіл повноважень і відповідальності усіх суб'єктів процесу бюджетування. Завдяки ефективній правовій регламентації та дієвому механізму реалізації на практиці, країна досягла високого рівня податкової та бюджетної прозорості та мінімізації правопорушень [11].

Міністерство фінансів ФРН розробляє фінансово-економічні плани на середньострокову перспективу бюджету федерації. Контроль за накопиченням бюджетних ресурсів та їх використанням здійснюється органами управління, які працюють на трьох рівнях: федеральному, земельному та місцевому. Узгодження розподілу фінансових ресурсів забезпечують такі структури спеціального характеру: Кон'юнктурна рада, яка здійснює розробку короткострокових програм розвитку, та Рада з фінансового планування, яка забезпечує підготовку рекомендацій стосовно напрямків, тер-

мінів надання державних інвестицій, забезпечення процесу їх узгодженого використання тощо. Бюджетним прогнозуванням у Німеччині займається міжбюджетна робоча група з податкових розрахунків [12].

Досліджуючи досвід формування стратегії доходів у ФРН, як позитивний приклад слід відмітити тісну співпрацю наукової спільноти та суб'єктів публічного управління (публічного адміністрування), який не у повній мірі використовується у нашій державі. Також важливу додаткову роль у розробці та реалізації стратегії доходів цієї країни відіграють науково-дослідні інститути, експертні ради, вчені, які формують прогнози економічного розвитку держави. На нашу думку, подібні ідеї діяльності науково-дослідних дорадчо-консультаційних організацій та окремих науковців-фахівців повинні у більшій мірі використовуватися і в Україні.

Прикладом іншої країни-члена ЄС у царині бюджетного забезпечення є система прогнозування та планування доходів у Французькій Республіці. Основою такої стратегії бюджетного регулювання є періодичне створення узгоджених концептуальних підходів до фінансово-правових засад стратегічного розвитку, з урахуванням інтересів державного сектору в економіці Франції. Так, основними суб'єктами процесу формування стратегії та тактики забезпечення доходів є Департамент фінансового законодавства міністерства фінансів, який займається розробкою довгострокової бюджетної та податкової політики. Наукова рада з питань політики Франції здійснює наукове обґрунтування пропозицій та експертних оцінок національної стратегії розвитку держави. Також у Франції, як і у ФРН, залучають вчених до розробки стратегії економічного та соціального розвитку держави [13].

На нашу думку, досвід передових країн-членів ЄС показує, що забезпечення в Україні бюджетного реформування за європейськими стандартами, з обов'язковим залученням фахової наукової спільноти до розробки системи нормативно-правового регулювання та стратегічного планування доходів бюджетної системи нашої держави, виступить вагомим інструментом реформування усієї сукупності відносин державного управління як на загальнодержавному, так і на територіальному рівнях. З метою забезпечення дієвого контролю з боку держави та суспільства регіональні та муніципальні органи влади повинні слідувати законодавчо визначеним стандартам формування бюджету, забезпечувати оприлюднення різних документів, що характеризують їх діяльність по наповненню бюджету, а особливо – цільовому та ефективному використанню бюджетних ресурсів.

Поряд із дослідженням пріоритетів стратегії бюджетного планування у країнах-членах ЄС, зазначимо, що як елемент системи загальнонаціонального прогнозування та планування у Японії застосовується досвід правового забезпечення відносин довгострокового планування доходів. В свою чергу, використання таких доходів орієнтоване нормами законодавства на основні пріоритети розвитку держави.

Слід зазначити, що інформаційною базою бюджетного процесу даної країни є урядові прогнози розвитку різних сфер держави, науково-технічні програми та плани інноваційних досліджень, різнобічні статистичні дані тощо. За дорученням Уряду Японії розробляються довгострокові плани та програми з відображення стратегічних цілей держави. Планування доходів здійснюється шляхом внесення поправок у документи при виникненні заперечень з боку уряду або представників приватного сектору щодо окремих положень стратегічного плану формування доходів держави.

У бюджетних планах Японії зазначається, що країна здійснює перехід від періоду досягнення інтенсивної адекватності до періоду концентрованої консолідації. Визначено два пріоритетних напрямки розвитку: від державного сектору до приватного та від держави до регіонів. У цілому в бюджетних планах, розроблених на рік, уряд Японії приділяє значну увагу питанням соціального розвитку, проведення наукових досліджень тощо [14].

Здійснюючи узагальнення окремих елементів нормативно-правової бази формування стратегії доходів у зарубіжних країнах та Україні, зазначимо, що основною причиною неналежного стану справ у системі вітчизняного державного управління є відсутність необхідної кількості фінансів у держави та територіальних громад. Вирішення цього питання доцільно сформулювати, використовуючи позицію відомого вітчизняного науковця-правника, професора Курила В.І. про те, що «в першу чергу повинна бути реформована система місцевих податків і зборів як одне із основних фінансових джерел формування місцевих бюджетів» [15, с. 50]. Забезпечення надійної фінансової бази місцевого самоуправління відповідає інтересам: 1) держави, яка не буде витрачати кошти державного бюджету на дотації, субсидії, субвенції та інші види міжбюджетних трансфертів, а

направлятиме їх на вирішення загальнодержавних проблем та реалізацію заходів міжнародного та зовнішньоекономічного співробітництва; 2) територіальних громад, від імені яких діють органи місцевого самоврядування, оскільки місцеві податки і збори сконцентровані у відповідних бюджетах, перебувають у самостійному розпорядженні та забезпечують виконання ряду завдань і функцій на регіональному рівні.

Висновки. Здійснений аналіз досвіду фінансово-правового регулювання бюджетних відносин окремих держав демонструє різні підходи до формування національних стратегій доходів. Спільним для усіх держав є чітке законодавче закріплення стратегії формування доходів на довготривалу перспективу, гармонізація податкових ставок (зокрема, акцизного податку) з директивами ЄС, подальше забезпечення цифрового розвитку (цифровізації), посилення антикорупційної складової тощо. Однак, нами робиться узагальнення про те, що політика формування бюджетних доходів є комплексною діяльністю, яка поєднує фіскальну та регулюючу складові. Незважаючи на певні розбіжності у деталях бюджетного планування та прогнозування, існують спільні тенденції щодо формування національних стратегій доходів у частині забезпечення перетворення бюджетного механізму в ефективний засіб реалізації соціально-економічної стратегії, підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів на регіональному та місцевому рівнях шляхом створення відповідної законодавчої бази та системи інформаційно-аналітичного забезпечення бюджетування, надання переваги довгостроковій перспективі планування, на відміну від короткострокової; створення специфічних урядових органів, функції яких зводяться до формування і реалізації стратегічної фінансової політики тощо. Дані тенденції, на нашу думку, сформувалися, значною мірою, через посилення залежності планування бюджету від різних соціальних, політичних тощо чинників.

Окремої уваги у підсумку дослідження заслуговує спільна тенденція щодо активного використання практики залучення провідних вчених, науково-дослідницьких установ, експертів для надання консультацій та здійснення експертних оцінок поточного економічного стану держави, розробки перспективних прогнозів соціально-економічного розвитку країн. Така публічно-приватна співпраця, на наше переконання, повинно бути закріплена найближчим часом у законодавстві України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фаріон М.М. Порівняльний аналіз джерел формування доходної частини бюджету країн ЄС та України. *Ефективна економіка*. 2016. № 8.
2. Коваленко І.А. Порівняльний аналіз зарубіжного та національного досвіду України в адмініструванні податку на додану вартість. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 53–58.
3. Мережка С., Ушолік Н., Лизунова О. Порівняльний аналіз податкових систем зарубіжних країн та України. *Економіка та суспільство*. 2021. № 25. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/282>.
4. Гусейніков Ю. Досвід країн Євросоюзу в боротьбі з податковими злочинами. *Україна-НАТО*. Київ, 2018. № 3. С. 45.
5. Резнік, О.М., Ігнатенко Є.В. Порівняльно-правовий аналіз організаційної структури фінансової системи України та зарубіжних країн. *Правові горизонти*. 2016. № 1(14). С. 158–163.
6. Сочка К.А. Порівняльний аналіз податкових доходів бюджетів окремих країн ЄС та державного бюджету України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип.1 (61). С. 154–160.
7. Курило В.І., Мушенюк В.В. Визначення поняття «податковий ризик» у податковому законодавстві України. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»*, 2015. Вип. 213, ч. 1. С. 181–187.
8. Національна стратегія доходів до 2030 року. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення: 15.11.2024).
9. Council Directive 2006/112/EC of 28 November 2006 on the common system of value added tax. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006L0112&qid=1729919495558>. (дата звернення: 16.11.2024).

10. Directive (EU) 2017/1371 of the European Parliament and of the Council of 5 July 2017 on the fight against fraud to the Union's financial interests by means of criminal law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32017L1371&qid=1729920192466>. (дата звернення: 16.11.2024).
11. European central bank. Official site. URL: <http://www.ecb.int/home/html/index.en.html> (дата звернення: 17.11.2024).
12. Website des Bundes finanz ministeriums. URL: <http://www.bundes-finanzenministerium.de> (дата звернення: 16.11.2024).
13. European Union. Official site. URL: <http://europa.eu> (дата звернення: 26.10.2024).
14. Ministry of Finance Japan. Official site. URL: <http://www.mof.go.jp/english/files.htm> (дата звернення: 26.10.2024).
15. Курило В.І., Мушенко В.В. Значення місцевих податків у процесі реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Актуальні проблеми створення інтелектуальних і індустріальних парків: [Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 лютого 2016 року)] – Ред. кол. В.В. Галунько та ін. К.: «МП Леся», 2016., С. 49–51.

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.45>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕДУРИ ПОПЕРЕДНЬОГО РОЗСЛІДУВАННЯ СПРАВИ У МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СУДАХ

Осіпов В.І.,
*здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
кафедри міжнародного та морського права
Міжнародного гуманітарного університету*

Осіпов В.І. Особливості процедури попереднього розслідування справи у міжнародних кримінальних судах.

У статті досліджено процедуру попереднього розслідування у міжнародних кримінальних судах, що має надзвичайно важливе значення для належного функціонування міжнародного кримінального правосуддя. Вона є першим етапом у розслідуванні та притягненні до відповідальності осіб, які скоїли найтяжчі злочини, що мають міжнародне значення, зокрема геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Процедура попереднього розслідування здійснюється перед тим, як справа буде передана до основного судового провадження, і є критично важливою для забезпечення правосуддя, а також для захисту прав підозрюваних і жертв цих злочинів.

Позначено, що процедура попереднього розслідування спрямована на встановлення фактів і доказів, що свідчать про наявність серйозних підстав для порушення кримінальної справи на міжнародному рівні. Вона передбачає перевірку інформації щодо можливих міжнародних злочинів і має на меті забезпечення справедливого та ефективного судочинства. Оскільки попереднє розслідування є важливим етапом кримінального процесу, його особливості та процедурні аспекти потребують детального вивчення.

Одним з основних органів, що здійснює попереднє розслідування у міжнародних кримінальних судах, є прокурор МКС. Він може ініціювати розслідування за різними каналами, включаючи повідомлення держав-учасниць або навіть за власною ініціативою, якщо є достатні підстави вважати, що скоєно злочини, що підпадають під юрисдикцію суду. На цьому етапі важливо оцінити достатність доказів для початку основного процесу, а також врахувати політичні та правові фактори, які можуть впливати на прийняття рішення щодо порушення справи.

Попереднє розслідування охоплює кілька ключових аспектів: збір доказів, перевірку фактів, розгляд потенційних порушень міжнародного права і вирішення питання про юрисдикцію суду щодо конкретних подій. Важливим елементом є також співпраця з іншими міжнародними організаціями, державами і правозахисними структурами.

Розглядаючи специфіку попереднього розслідування, слід також зазначити, що на цьому етапі важливо враховувати міжнародні та національні правові норми, а також специфічні обставини, що можуть виникати в межах конкретних злочинів.

У підсумку, процедура попереднього розслідування є невід'ємною частиною міжнародного кримінального правосуддя. Враховуючи актуальність цієї теми, важливо продовжувати дослідження і вдосконалення міжнародно-правових стандартів, спрямованих на покращення цієї процедури, що в свою чергу сприятиме розвитку міжнародного кримінального правосуддя.

Ключові слова: МКС, попереднє розслідування, міжнародне право, прокурор, провадження, докази.

Osipov V.I. Peculiarities of the procedure for preliminary investigation of a case in international criminal courts.

The article examines the preliminary investigation procedure in international criminal courts, which is of paramount importance for the proper functioning of international criminal justice. It is the first stage in the investigation and prosecution of persons who have committed the most serious crimes

of international significance, in particular genocide, war crimes and crimes against humanity. The preliminary investigation procedure is carried out before the case is transferred to the main judicial proceedings and is critically important for ensuring justice, as well as for protecting the rights of suspects and victims of these crimes.

It is noted that the preliminary investigation procedure is aimed at establishing facts and evidence that indicate the presence of serious grounds for initiating a criminal case at the international level. It involves verifying information about possible international crimes and is aimed at ensuring fair and effective judicial proceedings. Since the preliminary investigation is an important stage of the criminal process, its features and procedural aspects require detailed study.

One of the main bodies conducting preliminary investigations in international criminal courts is the ICC Prosecutor. It can initiate investigations through various channels, including communications from States Parties or even on its own initiative, if there are sufficient grounds to believe that crimes within the jurisdiction of the Court have been committed. At this stage, it is important to assess the sufficiency of the evidence to initiate the main proceedings, as well as to take into account political and legal factors that may influence the decision to initiate the case.

The preliminary investigation covers several key aspects: gathering evidence, verifying the facts, considering potential violations of international law and resolving the issue of the Court's jurisdiction over specific events. Cooperation with other international organizations, States and human rights structures is also an important element.

When considering the specifics of the preliminary investigation, it should also be noted that at this stage it is important to take into account international and national legal norms, as well as the specific circumstances that may arise within the framework of specific crimes.

In conclusion, the preliminary investigation procedure is an integral part of international criminal justice. Given the relevance of this topic, it is important to continue research and improvement of international legal standards aimed at improving this procedure, which in turn will contribute to the development of international criminal justice.

Key words: ICC, preliminary investigation, international law, prosecutor, proceedings, evidence.

Постановка проблеми. Міжнародне кримінальне право, становить собою доволі молоду галузь міжнародного публічного права, та по сьогодні дана галузь переживає багато трансформацій. Тим не менш, міжнародне кримінальне право на сьогодні становить собою невід'ємну самостійну частину галузі міжнародного права.

Розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних з міжнародними елементами є основою фундаментальної частини кримінального процесуального права, яка дає змогу підготувати кримінальне провадження та передати його до розгляду у міжнародних судових інстанціях.

XX століття стало часом, ефективного розвитку такої галузі міжнародного права, закріпившись багатою прецедентною практикою притягнення до відповідальності під час Нюрнберзького процесу та діяльності Міжнародного воєнного трибуналу (МВТ), Токійського процесу, діяльності Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, Міжнародного трибуналу щодо Руанди (МТР).

Дані міжнародні судові процеси, поклали багатий досвід розгляду подібних справ, надавши цілий пласт принципів, алгоритмів, та методів розслідування кримінальних справ, в результаті чого, у світі на постійній основі веде свою діяльність Міжнародний кримінальний суд, матеріальною основою якого є прийнятий у 1998 році Римський Статут, повноцінним підписантом якого з 2024 року стала й Україна.

Метою дослідження є аналіз правових засад та процедурних особливостей попереднього розслідування справ у міжнародних кримінальних судах, визначення їхньої специфіки, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення процесуальних механізмів у межах міжнародного кримінального судочинства. Ця мета охоплює як теоретичні, так і практичні аспекти, спрямовані на розуміння ролі та значення стадії попереднього розслідування у міжнародному кримінальному праві.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика процедури попереднього розслідування у міжнародних кримінальних судах досліджувалася як зарубіжними, так і українськими вченими. Серед провідних дослідників можна виділити: А. Кассезе, В. Шабас, Г.Л. Моррісон, які аналізували правові основи та функціонування міжнародного кримінального права; Л. Садат і Дж. Р. Джонс – вивчали процедури МКС.

Серед українських дослідників варто згадати М. Попову, яка проводила порівняльний аналіз міжнародного та національного права, Т. Сліпченко, що вивчала вплив міжнародних стандартів на кримінальне судочинство, О. Ковальову, яка досліджувала адаптацію міжнародних процедур у національному законодавстві, та С. Гончаренка, який аналізував співпрацю України з МКС. Незважаючи на значний внесок, залишаються відкритими питання уніфікації процедур, захисту прав сторін та взаємодії між державами і МКС.

Виклад основного матеріалу. Попереднє розслідування у міжнародних кримінальних судах (зокрема, у МКС) є першочерговим етапом, спрямованим на визначення доцільності відкриття справи та збору доказів для її підтримання у суді. Ця процедура має ряд особливостей, які визначають її правовий характер та міжнародну специфіку. Але спочатку звернемось до діяльності Міжнародних військових трибуналів.

Як і у будь якій діяльності публічного права, левову частку у розслідуваннях та формуваннях матеріалів кримінальних справ, виконує свою роль обвинувач, або прокурор. Під час роботи Нюрнберзького процесу, свій функціонал з розслідування (збір матеріалів, доказової бази та ін.) та обвинувачення виконував Комітет з розслідування справ та обвинувачення головних воєнних злочинців.

Статутом визначено основні функції, які Комітет, може використовувати задля розслідування кримінальних справ, серед яких такі інструменти:

- a) розслідування, збір та подання до або під час судового процесу всіх необхідних доказів;
- b) підготовка обвинувального акту;
- c) проведення попереднього допиту усіх необхідних свідків та підсудних;
- d) виступати як обвинувачі на суді;
- e) призначення уповноважених для виконання таких обов'язків, які будуть доручені їм;
- f) провадять інші дії, які виявляться необхідними з метою підготовки справи та провадження суду [1].

Розглядаючи значимість трибуналу, прокурори Нюрнберзького процесу заклали основи сучасного міжнародного кримінального права. Їхні зусилля допомогли створити важливий прецедент: лідери держав та військові командири можуть бути притягнуті до відповідальності за злочини проти людства.

Що стосується Токійського трибуналу, який відбувався у паралельний проміжок часу відповідно до МВТ, то такий судовий процес у плані матеріальної основи права багато у чому відтворював Нюрнберзький процес та не мав принципової різниці.

Проте, більш цікавим постає Статут Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії, оскільки обвинувач відповідає за розслідування справ та звинувачення осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Статут встановлює процедуру розслідування, а саме стаття 18 Статуту визначає, що: «Обвинувач розпочинає розслідування ex-officio або на основі інформації, отриманої з будь-якого джерела, насамперед від урядів, органів Організації Об'єднаних Націй, міжурядових та неурядових організацій. Обвинувач оцінює отриману або знайдену інформацію та приймає рішення щодо того, чи достатньо підстав для розгляду» [2]. Обвинувач повноважний допитувати підозрюваних, жертв та свідків, збирати докази та проводити розслідування на місці. При здійсненні цих функцій Обвинувач може, за потреби, звертатися за допомогою до відповідної державної влади.

Отже, попереднє розслідування є однією з ключових стадій у роботі міжнародних кримінальних судів. Воно визначає, чи є достатньо підстав для початку судового розгляду, забезпечує збір та аналіз доказів, а також захист прав усіх сторін процесу. Особливості цієї стадії обумовлені як міжнародним характером судів, так і специфікою злочинів, що підлягають їхній юрисдикції, таких як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності [3; 4].

Правові основи попереднього розслідування у міжнародних кримінальних судах визначені Римським статутом Міжнародного кримінального суду (1998). Згідно зі статтею 15, Прокурор має право ініціювати розслідування за власною ініціативою, на основі інформації, отриманої від держав, міжнародних організацій або інших джерел [3].

Офіс Прокурора МКС є незалежним органом суду. Офіс складається з двох підрозділів, відповідальних за обвинувачення, та відділу інтегрованих послуг. Відповідно до делегованих Прокурором повноважень, два заступники Прокурора керують двома підрозділами обвинувачення, що забезпечує рівний розподіл випадків і справ на основі єдиної командної концепції. Заступ-

ники Прокурора здійснюють нагляд за попередніми експертизами, розслідуваннями, судовим переслідуванням і, за необхідності, апеляційними провадженнями, а також надають стратегічні консультації та вказівки Прокурору щодо кожної ситуації та справи, які перебувають у їхньому підпорядкуванні. Відділ інтегрованих послуг централізує допоміжні функції, які забезпечують міжгалузеву підтримку Офісу [5].

Процедура попереднього розслідування включає наступні етапи [4, р. 45–67]:

- збір інформації та первинна оцінка підстав для розслідування;
- аналіз юрисдикції суду щодо потенційної справи;
- оцінка допустимості справи (принцип комплементарності);
- подання запиту до палати попереднього провадження для затвердження розслідування.

Прокурор відіграє центральну роль у попередньому розслідуванні. Його обов'язки включають збір доказів, забезпечення неупередженості процесу та захист інтересів як жертв, так і обвинувачених. Прокурор також має забезпечувати дотримання міжнародних стандартів прав людини під час розслідування.

Важливим аспектом є принцип неупередженості, що передбачає обов'язок Прокурора збирати як інкримінуючі, так і виправдувальні докази [6, р. 112–140]. Цей підхід забезпечує справедливість і легітимність процесу.

Якщо, Офіс Прокурора отримає достовірну інформацію щодо злочинів, до яких причетні громадяни держави-учасниці або держави, що визнала юрисдикцію МКС, або злочинів, вчинених на території цієї держави, та доходить висновку, що існують обґрунтовані підстави для здійснення розслідування. Таку інформацію можуть надати фізичні особи, міжурядові або неурядові організації або будь-які інші надійні джерела. Однак, за таких обставин сторона обвинувачення повинна отримати дозвіл від суддів Палати досудового провадження, перш ніж розпочинати розслідування. Крім того, обґрунтованість підстави для початку розслідування може слугувати будь-яка інформація, факт, або показання свідка (якщо таке показання є серйозним та обґрунтованим), що каже про достатню гнучкість та не скупі обмеженість початку розслідування. Варто пам'ятати, що в разі відправлення будь-якої важливої інформації до Офісу Прокурора, юридичною підставою для цього буде саме стаття 15 Римського статуту. При цьому правилами Суду та Офісу Прокурора не встановлено жодної обов'язкової форми звернення з метою подання інформації. Тому кожен, хто вважає, що володіє важливою інформацією про події, може відправити такі відомості у довільній формі.

Збір доказів у МКС має низку особливостей [7; 8]:

1. Міжнародний характер доказів. Докази можуть бути отримані з різних країн, що потребує співпраці з національними органами влади.
2. Використання технологій. Використовуються супутникові знімки, цифрові дані, показання свідків через відеозв'язок.
3. Захист свідків і жертв. Забезпечується конфіденційність та безпека осіб, які надають свідчення.
4. Попереднє розслідування також включає аналіз матеріалів, зібраних міжнародними організаціями (ООН, НУО), та співпрацю з експертами в різних галузях.

У своїй діяльності попереднього розслідування, офіс прокурора використовує класичні прийоми та методи початку розслідування, яка має доступний характер для заявників. Тобто, для початку кримінального розслідування, може слугувати будь-яка інформація, яка містить свідчення про вчинення того чи іншого воєнного злочину. Статут не закріплює суттєвої різниці, щодо того, хто саме має збирати інформаційну/доказову базу. МКС може відкрити польовий офіс прокурора у самій державі на території якої відбуваються злочин (на прикладі відкриття офісу прокурора МКС в Україні) [9].

Основні проблеми, з якими може зіткнутись МКС на цій стадії, включає:

- відсутність універсальних стандартів збору та оцінки доказів;
- обмеженість співпраці з боку окремих держав;
- складнощі у захисті прав обвинувачених через різний рівень правових систем.

Висновки. Попереднє розслідування в міжнародних кримінальних судах є важливим етапом, що визначає успішність подальшого судового провадження. Дотримання процедурних стандартів, ефективна робота Прокурора та співпраця держав є ключовими елементами, що забезпечують справедливість і ефективність цього процесу. Для підвищення ефективності попереднього

розслідування пропонується: по-перше, розробити уніфіковані стандарти доказування; по-друге, посилити механізми співпраці між державами та міжнародними органами; по-третє, забезпечити додаткове фінансування для підвищення безпеки свідків і жертв.

Подальші дослідження у цій сфері можуть сприяти вдосконаленню міжнародного кримінального правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Charter of the International Military Tribunal, 8 August 1945. URL: <https://www.refworld.org/legal/constinstr/un/1945/en/21123> (дата звернення: 10.12.2024).
2. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 1993. URL: <https://www.icty.org/en/sid/135> (дата звернення: 10.12.2024).
3. Римський статут Міжнародного кримінального суду, 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 10.12.2024).
4. Cassese A. International Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2013. 472 p.
5. General Rules and Principles of International Criminal Procedure and Recommendations of the International Expert Framework, October 2011. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/ee4de3/> (дата звернення: 10.12.2024).
6. Schabas W. An Introduction to the International Criminal Court. Cambridge University Press, 2020. 640 p.
7. Попова М. Порівняльний аналіз процедур попереднього розслідування у міжнародному праві. *Юридичний часопис*. 2021. № 3. С. 23–37.
8. Гончаренко С. Співпраця України з Міжнародним кримінальним судом. *Право України*. 2022. № 5. С. 45–56.
9. У Києві розпочав роботу польовий офіс Міжнародного кримінального суду, 14.09.2023. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/u-kijevi-rozpocav-robotu-polyovii-ofis-miznarodnogo-kriminalnogo-sudu> (дата звернення: 10.12.2024).

УДК 341.9+347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.46>

КОНЦЕПЦІЯ ВАКФУ В ІСЛАМСЬКОМУ ПРАВІ: ПРИРОДА, КЛЮЧОВІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ОБМЕЖЕННЯ

Павлюк Я.В.,
аспірант,
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0002-1181-1901

Павлюк Я.В. Концепція вакфу в ісламському праві: природа, ключові особливості та доктринальні обмеження.

Стаття присвячена аналізу оригінальної концепції довірчої власності - вакфу, спеціального релігійного фонду, створення та функціонування якого регулюється системою норм ісламського права. Активи вакфу формуються завдяки добровільному і зазвичай безповоротному пожертвуванню та спрямовуються на благодійні цілі або цілі, які відповідають ісламському праву.

Система вакфів є одним із наріжних каменів ісламської цивілізації. Вакфи як філантропічні установи традиційно відігравали ключову роль у розвитку освіти, науки, охорони здоров'я, юриспруденції. З економічної точки зору вакф можна розглядати як ощадно-інвестиційний механізм, де ресурси не споживаються, а інвестуються в певну діяльність, яка забезпечує дохід.

У статті описано модель утворення та функціонування традиційного вакфу: засновник вакфу (вакіф) передає майно спеціальному управителю (мутаваллі) для використання з певною метою на користь визначених бенефіціарів. Проаналізовано основні типи вакфів – благодійний (створений з певною благодійною метою) і сімейний (створений для підтримки сім'ї), а також об'єднаний вакф, який поєднує елементи обох попередніх.

Встановлено, що дійсний вакф повинен відповідати п'яти умовам. По-перше, активи, передані до вакфу, мають бути кількісно визначеною власністю, яку можна продати. По-друге, вакф має бути заснований для досягнення благочестивих цілей, що може включати благодійність та підтримку сім'ї. По-третє, активи, передані до вакфу, повинні бути певними та визначеними, що унеможливорює, наприклад, створення вакфу щодо майбутнього об'єкта. По-четверте, вакф повинен бути безумовним, безстроковим і невідчужуваним. По-п'яте, вакіф повинен мати повну правоздатність та дієздатність.

У статті також аналізуються доктринальні обмеження для вакфів, зокрема принцип безстроковості існування вакфів та принцип невідчужуваності майна, переданого до вакфу. Сьогодні ці доктринальні обмеження можна обійти завдяки гнучкішому тлумаченню вимог до вакфів деякими школами ісламського права, а також модернізації вакфів шляхом запозичення концепцій з права довірчої власності (трастів).

Ключові слова: вакф, ісламське право, ісламські фінанси, довірча власність.

Pavliuk Y.V. The concept of waqf in Islamic law: nature, key features and doctrinal limitations.

The purpose of this article is to analyse an original concept of trust property – a waqf, which is a special religious endowment, the creation and functioning of which is governed by a system of Islamic law rules. The assets of a waqf are endowed through a voluntary and usually irrevocable donation and are directed to charitable purposes or purposes that are compliant with Islamic law.

The system of waqfs is one of the cornerstones of Islamic civilisation. The waqfs being philanthropic foundations have traditionally played a key role in the development of education, science, healthcare, and jurisprudence. From an economic perspective, a waqf can be considered as a savings and investment mechanism, where resources are not consumed, but invested in certain activities generating income.

The article describes a model of creation and functioning of a traditional waqf: a founder of a waqf (wakif) transfers property to a special manager (mutawalli) to be used for a specific purpose for the benefit of designated beneficiaries. We have analysed the principal types of waqfs – a charitable waqf (created for certain charitable purposes) and a family waqf (created to support one's family), as well as a combined waqf, which incorporates elements of the two types.

It is established that a valid waqf must meet five conditions. First, the assets transferred to the waqf must be quantifiable property that could be sold. Second, a waqf must be established for a pious purpose, which may include charity and family support. Third, the assets transferred to a waqf must be certain and defined, which restricts, for example, the creation of a waqf in respect of future property. Fourth, a waqf must be unconditional, perpetual and irrevocable. Fifth, a wakif must have full legal capacity.

The article also analyses the doctrinal limitations for waqfs, in particular the principle of perpetual existence of waqfs, the principle of inalienability of property transferred to a waqf. Nowadays these doctrinal limitations can be overcome thanks to a more flexible interpretation of waqf requirements by some schools of Islamic law, as well as the modernisation of waqfs by borrowing concepts from the law of trusts.

Key words: waqf, Islamic law, Islamic finance, trust.

Постановка проблеми. Ісламське право містить особливу оригінальну концепцію довірчої власності – вакф. Створення та функціонування вакфів регулюється системою норм ісламського права, що мають обґрунтування в ісламській теології. Прагнення використовувати вакфи в сучасних правовідносинах, зокрема у міжнародних фінансових правовідносинах, змушують подивитися на цей інструмент крізь призму схожих інструментів довірчої власності, зокрема трастів, та шукати шляхи вдосконалення концепції вакфів. Такі зусилля мають на меті дозволили використовувати вакфи як сучасний бізнесовий інструмент, який при цьому відповідатиме вимогам ісламського права.

Метою дослідження є вивчення концепції вакфу в класичному ісламському праві, природи та доктринальних особливостей цього інструменту, застосування вакфу у фінансових правовідносинах.

Стан опрацювання проблематики. Серед дослідників доктринальних особливостей вакфів варто згадати внесок Мурата Чізакча в дослідження історії філантропічних фондів в ісламському світі та, зокрема, в Османській імперії (*Cizakça, 2000*) [1]. Книга Хайдера Ала Хамуді та Марка Каммака “Ісламське право в сучасних судах” була особливо корисною для вивчення різних питань ісламського права та аналізу відповідної судової практики багатьох ісламських юрисдикцій (*Hamoudi & Cammack, 2018*) [2]. Також необхідно згадати праці Тимура Курана, Хаміда Харасані та Генрі Каттана, які досліджували обмеження системи вакфів та спроби реформувати приватні вакфи (*Kuran, 2001* [3]; *Harasani, 2015* [4]; *Cattan, 1955* [5]). В українській правовій науці поняття вакфу є практично недослідженим, що підтверджує актуальність і новизну теми.

Виклад основного матеріалу. В класичному ісламському праві вакф (*waqf*) - це релігійний фонд, активи якого формуються завдяки добровільному і зазвичай безповоротному пожертвуванню та спрямовуються на благодійні цілі або цілі, які відповідають ісламському праву. Система вакфів є одним із наріжних каменів ісламської цивілізації, оскільки вакфи як філантропічні установи традиційно відігравали ключову роль у розвитку ісламської юриспруденції та теології, будучи джерелом фінансової підтримки для правників, науковців та освітніх установ [6, 7].

З економічної точки зору вакф можна розглядати як ощадно-інвестиційний механізм, де ресурси не споживаються, а інвестуються в певну діяльність, яка забезпечує дохід. За відсутності централізованої держави вакфи використовувалися для фінансування освіти, охорони здоров'я та соціальних послуг та виконували функції, що перебрала на себе сучасна держава загального добробуту [8].

Вакфи також традиційно сприяли кращому розподілу доходів в економіці, не дозволяючи багатим накопичувати занадто великі багатства і виключаючи надлишок багатства з економічних циклів. Крім того, система вакфів забезпечувала роботою значну частину населення ісламських країн.

Термін “*вакф*” походить від арабського дієслова “*вакафа*”, що означає “змусити річ зупинитися” або “*припинити рух*”. Термін “*хабс*” також використовується як синонім вакфу, передусім у країнах північної Африки, і походить від дієслова “*запобігти*” або “*ув'язнити*”. Згідно з хадисом

(оповідями про життя Пророка Мухаммеда), близький супутник Пророка і в майбутньому другий халіф Умар бін Аль-Хаттаб отримав землю в оазисі за 180 кілометрів на північ від Медини і запитав у Пророка Мухаммеда, як йому розпорядитися цією землею. Пророк відповів: *“Якщо хочеш, ти можеш накопичити прибуток від землі і спрямувати його на благодійність”*. Створюючи вакф, власник припиняє всі свої юридичні права власності на майно, передане до вакфу [4].

Вакфи прямо не згадуються в Корані, основному джерелі ісламського права. Водночас натяк на концепцію вакфа міститься у вірші: *“Неможливо досягнути праведності, доки добровільно не віддаси частину того, що любиш; і що б ви не витратили, Аллаху це відомо”* [9]. Концепція перерозподілу багатства відображена в Корані у віршах 2:215, 2:264, 2:270, 2:280: *“Абу Хурайрах повідомляв, що посланник Аллаха сказав: “Коли людина помирає, усі її діяння закінчуються, окрім трьох: благодійність, знання (які приносять користь людям) або благочестивий нащадок, який молиться за нього”* [10]. Є свідчення того, що халіф Умар наділяв свою землю в Хайбарі і передавав доходи від неї своїм нащадкам за порадою Пророка. Імам Шафі також передав свій будинок у Фустаті своїм нащадкам [11].

Хоча наведені вище твердження ілюструють теологічне походження вакфів та їхню роль в ісламському праві, цілком імовірно, що на формування класичних вакфів і складних правил, що їх оточують, вплинуло доісламське арабське звичаєве право, а також римські, візантійські та месопотамські традиції. Вплив законодавства перської імперії Сасанідів також є одним з найбільш імовірних джерел походження вакфів [12].

Слід зазначити, що ісламські правознавці спочатку заперечували проти існування інституту вакфу, оскільки передача майна своїм нащадкам в такий спосіб могла б порушити основні принципи спадкування, викладені в Корані, а саме фіксований розподіл власності між усіма спадкоємцями [4]. Інше пояснення полягає в тому, що до вакфів вдалися, щоб захистити сімейне майно від свавільних конфіскацій з боку правителів, оскільки майно, яке становить вакф, має імунітет від продажу та конфіскації. Так чи інакше, значення вакфів для мусульманської громади з часом суттєво зросло, а вакфи вирости до приголомшливих розмірів. Наприклад, у певний період, близько третини земель в Османській імперії були передані у вакф. Усюди, де існувала сформована мусульманська громада, можна було знайти вакфи [8].

Модель функціонування традиційного вакфу передбачає такий алгоритм:

- засновник, *вакіф (waqif)*, який накопичив багатство, вирішує передати його для певної благодійної цілі [13];
- розмір наділеного багатства, мета передачі та структура управління прямо викладаються в акті про створення вакфу, що підлягає реєстрації у відповідних державних органах. Вакф переважно є безвідкличним, а майно, що передається до вакфу, не можна відчужити [8];
- спеціальний управитель, *мутавааллі (mutawalli)*, здійснює керівництво активами вакфу на користь бенефіціарів. Упродовж свого життя сам вакіф може виступати як мутавааллі.

Існує два основних типи вакфів: **благодійний вакф (waqf khayri)**, створений з певною благодійною метою і **сімейний вакф (waqf thurri або waqf ahli)**. Такий розподіл впливає з хадису, де Пророк сказав: *“Роздавати гроші бідним — це благодійність, а роздача грошей своїм родичам — це два акти милосердя”* [14]. Крім того, можливе створення **об’єднаного вакфу (waqf mushtarak)** для одночасної діяльності як благодійного, так і приватного вакфу. Тобто вакфи, які приносять прибуток, та вакфи, які споживають ресурси, поєднуються між собою. Наприклад, вакіф міг передати до вакфу мечеть і фінікову плантацію, доходи від якої будуть використовуватися для утримання цієї мечеті [15].

Створення вакфу. Дійсний вакф повинен відповідати п’яти умовам. *По-перше*, активи, передані до вакфу, мають бути кількісно визначеною власністю, яку можна продати. Активи мають бути здатними генерувати прибуток та існувати безстроково (у вічності). З цього правила можуть існувати деякі винятки. Наприклад, об’єктом вакфу можуть бути книги, коштовності, зброя і навіть акції акціонерних товариств. Наприклад, Закон про підтвердження індійських вакфів 1913 року (*The Indian Waqf Validating Act of 1913*) прямо дозволяв передавати до вакфу *“будь-яке майно”*, включаючи бенефіціарні права, векселі та цінні папери [16]. Високий суд Аллахабада в Індії постановив, що рухоме майно може бути окремо виділено у вакф [17]. Водночас, придане дружини та право вимоги до позичальників розглядаються як майбутня власність і не можуть бути передні у вакф. Причому нерозділену частку у спільному майні, муша (*musha*), можна передати до вакфу, лише попередньо виокремивши її з решти майна.

По-друге, вакф має бути заснований з благочестивою метою (*'Ala berr*), лише для досягнення благочестивих цілей, які включають як благодійність, так і підтримку сім'ї. Мета створення вакфу чітко визначається в акті про його заснування, тому, зазвичай, немає необхідності залучати суд до вирішення спірних питань щодо мети існування вакфу. Ісламське право розрізняє три категорії, які дозволяють визначити, чи створення вакфу для такої цілі є дозволеним: дозволені цілі - *мубах* (*tubah*), незадовільні цілі - *макрух* (*makruh*) та заборонені цілі - *харам* (*haram*). Усі школи ісламського права не дозволяють створення вакфів для незадовільних та заборонених цілей. Лише школа Ханбалі не дозволяє створювати для усіх цілей, які належать до категорії дозволених. Наприклад, викладання поезії є дозволеною ціллю, але не належить до благочестивих цілей [4].

По-третє, активи, передані до вакфу, повинні бути певними та визначеними. Таким чином, створення вакфу щодо майбутнього об'єкта не дозволяється. Наприклад, ця вимога не дозволяє вакіфу створювати вакф на користь своїх ненароджених дітей. Однак безстроковість вакфу дозволить ненародженим онукам вакіфа користуватися прибутками від вакфу.

По-четверте, дійсний вакф є безумовним, безстроковим і невідчужуваним. Єдина умова, яка може бути дозволена, це те, що вакф може бути створений після смерті вакіфа [3]. У цьому випадку, розмір майна, переданого до вакфу, не повинен перевищувати третини майна померлої особи, а вакф не повинен створюватися на користь спадкоємців, які вже мають право на частку спадщини згідно з нормами ісламського спадкового права.

По-п'яте, для створення дійсного вакфу вакіф повинен мати повну правоздатність та дієздатність, щоб розпоряджатися своїм майном, а саме, здоровий вік і розум (мукаллаф / *mukallaf*), а також належно управляти своїм майном (рашид / *rashid*).

Акт про створення вакфу може бути вчинено як в усній, так і в письмовій формі. Окремі дії також можуть становити акт вакфу. Наприклад, визначення землі як кладовища може бути доказом існування вакфу. Майно, передане до вакфу, концептуально стає власністю Бога. Дохід від вакфу (узурфрукт) може бути використаний на благодійні цілі (*waqf khayri*) або на підтримку сім'ї вакіфа (*waqf ahli*) за рішенням вакіфа. Частина прибутків, які генерує вакф, може додаватися до активів вакфу (корпусу) та реінвестуватися для накопичення більшого доходу наступних періодів. Вакіф може вказати бенефіціара вакфу або групу бенефіціарів [8]. Наприклад, у випадку, коли вакф призначений для годування бідних, повинно бути вказано, які соціальні групи осіб мають право на отримання коштів. У випадку сімейного вакфу окремі члени сім'ї та їх нащадки повинні бути названі разом із належними їм частками.

Вакфи, предметом яких є нерухомість, зазвичай вважаються такими, що найкраще відповідають вимозі щодо безстроковості існування. Однак вже наприкінці XIV – на початку XV століття османські суди визнавали існування вакфів, предметом яких були гроші.

Статус вакіфа. Хоча вакіф формально передає Богу право власності на майно вакфу, він може зберегти певні повноваження. Наприклад, вакіф може збільшити або зменшити частку бенефіціара, якщо це передбачено актом про створення вакфу. Згідно з підходом школи Ханафі (*Hanafi*), вакіф може змінювати умови вакфу та перетворювати благодійний вакф у сімейний вакф чи навпаки. Вакіф може також визначати пріоритети різним бенефіціарам і керувати діяльністю вакфу. Вакіф має абсолютне право призначати додаткових бенефіціарів та позбавляти наявних бенефіціарів їхніх привілеїв. З іншого боку, представники шкіл Ханбалі (*Hanbali*) та Шафі (*Shafi'i*) вважають це право обмеженим. Крім того, за певних обмежених умов, вакіфу може бути дозволено продати або обміняти на гроші майно, передане у вакф [18].

Деякі з цих прав не виникають автоматично, і найкращий спосіб для вакіфа заявити про них – це спеціально передбачити таке своє право в акті про створення вакфу. Водночас навіть якщо право продати чи обміняти майно, передане до вакфу, спеціально не передбачене, суддя може надати таке право пізніше, якщо сторона доведе, що вакф не приносить достатнього доходу або функціонує неефективно.

Важливо також, що вакіф повинен мати право власності на майно, яке він хоче передати до вакфу – *мульк* (*mulk*) [8]. Відтак не можна передати до вакфу майно, яке належить особі лише на праві користування, наприклад землю, право власності на яке належить правителю (*'amiri*). Презумпція полягає в тому, що бенефіціари не мають майнових прав, якщо вони спеціально не надані вакіфом.

Статус мутаваллі. Активами, переданими до вакфу, розпоряджається мутаваллі. Згідно з ісламським правом, мутаваллі і суддя (*kadi*, *qadi*) розподіляють адміністративні повноваження [3].

Мутаваллі здійснює щоденне управління вакфом. Він не має юридичного права власності на майно вакфу. Каді може мати повноваження санкціонувати продаж або обмін майна, чи вирішувати суперечки між бенефіціарами. Якщо вакіфу не вдається обрати мутаваллі, це може зробити каді [2].

Обов'язки та відповідальність мутаваллі визначаються в договорі про заснування вакфу, який надає їм повноваження продавати та реінвестувати активи вакфу. Для позиції мутаваллі притаманна так звана агентська проблема через наявність високих корупційних ризиків. В Індії, наприклад, є свідчення про те, що до 70% майна вакфів використовуються неправомірно [19]. Причиною цього може бути той факт, що робота мутаваллі не оплачується. Ісламське право приділяє велику увагу духовній цінності роботи, тобто мутаваллі повинні отримувати винагороду від Бога за свою працю. Проте наївно вважати, що одного факту, що мутаваллі платять за їхні послуги, достатньо, щоб викоринити корупцію серед них.

Інша проблема полягає в тому, що оскільки мутаваллі не володіють майном у будь-якому сенсі та не мають жодних довірчих обов'язків, вони не можуть мати справу з ним, за винятком особливих способів, дозволених релігійним законодавством [20]. Мутаваллі, як правило, не мають кваліфікації та спеціальної фінансової освіти, щоб ефективно забезпечувати отримання високих прибутків. Крім того, збільшення кількості бенефіціарів через покоління та інфляція можуть зробити вакф збитковим. Для вакфів зазвичай потрібно отримати дозвіл від каді на продаж або реінвестування активів.

Ісламське право презюмує, що бенефіціари не мають майнових прав, якщо такі права спеціально не надані вакіфом.

Безстроковість існування вакфу. Відсутній консенсус серед усіх ісламських шкіл щодо того, що вакфи повинні існувати безстроково. Школи ісламського права Ханафі, Шафі та Ханбалі, як правило, наполягають на безстроковому існуванні вакфів. Вони наголошують на вічній природі вакфів, вимагаючи, щоб майно було присвячене певним благочестивим цілям, таким як створення мечеті чи релігійної школи. Натомість школа ісламського права Малікі (*Maliki*) дозволяє створювати тимчасові вакфи, які можна припинити, за умови, що вакіф прямо висловить такий намір [4]. Юристи шкіл Шіїтів та Малікі також дозволяли припиняти дію сімейних вакфів лише в разі зникнення прямої лінії нащадків вакіфа [21].

Ісламське право ніколи не займало позиції, що вічне існування вакфів заперечує промисел Божий. Навпаки, власність, передана до вакфу, концептуально належить Богові і завжди повинна служити початковій меті. Ісламських правознавців найбільше хвилювала ситуація, коли клас бенефіціарів одного разу може вимерти, що загрожує вічній природі вакфу. Деякі суди намагалися вирішити цю проблему, дозволяючи змінити призначення вакфу, але лише як винятковий захід. Наприклад, у справі *Абдул Фата проти Росамая* вакф відповідачів мав функціонувати “*на користь бідних, жебраків, вдов і сиріт*” у разі відсутності родини вакіфа [22].

Дехто з дослідників вважає вимогу безперервного існування вакфів “*дуже шкідливою*” та “*катастрофічною з економічної точки зору*” [5]. Оскільки частка бенефіціарів з часом зменшується, бенефіціари в наступних поколіннях втрачають мотивацію здійснювати контроль над мутаваллі, що, у свою чергу, призводить до занепаду вакфу. Обмеження на безстроковість не дозволяє вакіфу ліквідувати вакф, якщо ним керують неналежним чином. Світська влада в Єгипті та Сирії навіть стверджувала, що безстроковість вакфів (вічність) може загрожувати демократії та державній владі.

Невідчужуваність майна вакфу. Вакф заснований на принципі неможливості здійснювати відчуження майна, переданого до вакфу. Тобто таке майно не може бути предметом будь-якого продажу, іпотеки, дарування, спадкування, обтяження тощо. Така заборона впливає з вимоги безстрокового існування вакфів. Водночас, оскільки серед усіх юридичних шкіл ісламського права не існує консенсусу щодо безстрокового існування вакфів, не існує також єдиної позиції щодо повної заборони відчуження майна, переданого до вакфу. Школи є одностайними щодо абсолютної заборони відчуження лише коли об'єктом вакфу є мечеть.

Оскільки суворе дотримання правила про заборону відчуження майна, переданого до вакфу, породжує економічні проблеми, можливим є продаж і подальший обмін майна, переданого до вакфу, на інше майно аналогічної вартості [23]. Юристи школи Ханафі хоча зазвичай не допускають можливості такого обміну за відсутності прямого дозволу вакіфа, на практиці займають гнучкішу позицію, особливо якщо майно, передане до вакфу, не здатне надалі приносити достатній дохід

для досягнення цілей існування вакфу [24]. У разі виникнення такої ситуації кадї може уповноважити мутаваллі здійснити обмін. Шіїтські юристи вимагають, щоб майно взагалі не приносило доходу, перш ніж продаж та обмін такого майна буде дозволеним. Згідно з тлумаченням школи Малікі, бенефіціари можуть навіть мати право припинити вакф і розпорядитися його майном.

Таким чином, як ми з'ясували, концепція вакфу має низку доктринальних обмежень. Деякі пропозиції щодо реформування вакфів полягають у тому, щоб запозичувати сторонні правові концепції з права довірчої власності (трастів), зокрема в частині скасування вимог до безстрокового існування вакфу чи обов'язкового благодійного призначення вакфу. Однак ці пропозиції можуть суперечити ісламській природі вакфів. Такі спроби реформування повинні отримати доктринальне підґрунтя в ісламському праві, оскільки ісламське право традиційно перебувало поза державними механізмами правозастосування [3].

Висновки. Ісламське право має унікальний інструмент довірчої власності – вакф, тобто благодійний чи релігійний фонд, до якого засновник вакфу (вакіф) передає певне майно, яким розпоряджається управитель (мутаваллі) та яке має бути використане для певної мети чи певного кола бенефіціарів. Концептуальною основою для вакфу є джерела ісламського права, зокрема хадиси, хоча прямої згадки в Корані про вакф немає. Існує низка ключових особливостей та доктринальних обмежень вакфу. Зокрема вважається, що право власності на майно, передане до вакфу, належать Богу. Майно вакфу повинне використовуватися лише для благодійних цілей. Класичні вакфи є безвідкличними та безстроковими, їх не можна припинити, а їхнє майно не можна відчужити. Сьогодні деякі з цих доктринальних обмежень можна обійти завдяки гнучкішому тлумаченню вимог до вакфів деякими школами ісламського права, а також модернізації вакфів шляхом запозичення концепцій з права довірчої власності (трастів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. M. Cizakça, A History of Philanthropic Foundations: the Islamic World from the Seventh Century till the Present, (Bogazici University, 2000, p. 9.
2. H. Hamoudi & M. Cammack, Islamic Law in Modern Courts, *Aspen Publishers*, 2018, p. 475.
3. T. Kuran, The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System, *Law and Society Review*, 2001, p. 841.
4. H. Harasani, Toward the Reform of Private Waqfs: a Comparative Study of Islamic Waqfs and English Trusts, *Brill's Arab and Islamic Laws*, 2015, p. 47.
5. H. Cattani, the Law of Waqf in Majid Khadduri and Herbery J. Liebesny, *Law in the Middle East*, Vol. 1, the Middle East Institute, Washington, 1955, p. 217.
6. P. Hennigan, The Birth of a Legal Institution: the Formation of the Waqf in Third-Century a.h. Hanafi Legal Discourse xiii, Brill, 2003, p. 61.
7. R. van Leeuwen, Waqfs and Urban Structures: the Case of Ottoman Damascus, Brill, 1999, p. 108-109.
8. S. Sait & H. Lim, Land, Law and Islam: Property and Human Rights in the Muslim World, *University of Chicago Press*, 2005, p. 147.
9. M. Shakir, the Qur'an – Arabic Text & English Translation, Burhan Publications, 2011, p. 92.
10. I. Muslim, Sahih Muslim; Al-Kutub Al-Sittah Wa Shuruhu (Istanbul: Cari, 1992, p. 73.
11. M. Gil, the Earliest Waqf Foundations, *Journal of Nearth Studies*, 1998, p. 125.
12. S. Arjomand, Philanthropy, the Law, and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era, *Bloomington, Indiana University Press*, 1998, p. 62.
13. F. Ziadeh, Land Law and Economic Development in Arab Countries, *American Journal of Comparative Law*, 1985, p. 150.
14. M. Alalbani, Sahih Altarghib Wa Altarhib, Maktabat Alma'arif, 5th ed., 2013, p. 17.
15. R. van Leeuwen, Waqfs and Urban Structures: the Case of Ottoman Damascus, Brill, 1999, p. 11-12.
16. The Mussalman Wakf Validating Act, 1913. URL: <https://indiankanoon.org/doc/1852964/> (accessed: 5.04.2022).
17. Abu Sayid Khan v. Bakar Ali, 24 All. 190 (High Court of Allahabad).
18. C. Anna & H. Mohamed, The Sharia-Compliance of Financial Reporting Practices: a Case Study on Waqf, *Islam. Account. Bus. Res.*, 2015, pp. 55–72.

19. F. Ahmed, In the Name of Allah: Waqf Corruption in India, Deccan Herald, 2007, p. 14.
20. J. Schoenblum, The Role of Legal Doctrine in the Decline of the Islamic Waqf: a Comparison with Trust, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 1999, p. 1218.
21. A. Al-Sistani, Minhaj Al-Saliheen, 2008, p. 2.
22. Abdul Fata v. Rosamaya, (1891) ILR 18 Cal 399.
23. M. Hoexter, The Idea of Charity – A Case Study in Continuity and Flexibility of an Islamic Institution, Wissenschaftskolleg zu Berlin, Jahrbuch, 1995, p. 12.
24. M. Hoexter, Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers, *Islamic Law and Society*, 1997, p. 4.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.47>

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Пархоменко Н.,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-5870-9261*

Пархоменко Н. Європейські стандарти організації та здійснення наукових досліджень та їх правове забезпечення в Україні.

Стаття присвячена визначенню європейських стандартів організації та здійснення наукових досліджень та правових засад їх запровадження в Україні в аспекті інтеграції України у Європейський дослідницький простір. Серед основних принципів організації та функціонування Європейського дослідницького простору (ЄДП): відкритість та взаємодія між вченими, дослідженнями, науковими закладами; єдина система нормативних актів та стандартів для наукових досліджень; кар'єрний розвиток як можливість покращення умов праці для дослідників, забезпечення їх соціально-економічної підтримки; міжнаціональна співпраця. Основними засадами відкритої науки як зберігання, управління та обмін даними про дослідження повинні відповідати керівним принципам FAIR: доступність, взаємодія, можливість багаторазового використання. Правові засади забезпечення цих принципів визначаються законами України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та «Про хмарні послуги», а також низкою підзаконних актів, які, переважно мають концептуальний характер.

Наголошено, що в умовах триваючої війни вкрай складним завданням видається запровадження в повному обсязі механізмів забезпечення європейських стандартів у сфері наукових досліджень, особливо в частині кар'єрного розвитку як можливості покращення умов праці для дослідників. В аспекті запровадження та підтримання єдиної системи нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі важливим є забезпечення скоординованих дій всіх уповноважених та зацікавлених суб'єктів у науковій, освітній сферах та їх тісний зв'язок із виробничим сектором. У зв'язку з чим потрібно створити умови для появи попиту на інноваційні технології.

Відповідність організації та здійснення наукових досліджень також потребує сучасної системи управління в сфері науки, здатної виробити внутрішню та зовнішню (міжнародну, в тому числі європейську) правову політику на віддалену та найближчу перспективу, здійснювати системний та прогностичний вплив на розвиток науки в її міждисциплінарному та міжсекторальному різноманітті, та відповідних суспільних відносин.

Ключові слова: Європейський дослідницький простір, європейські стандарти інтеграція, організація та управління науковими дослідженнями, правове забезпечення.

Parkhomenko N. European standards for the organization and implementation of scientific research and their legal support in Ukraine.

The article is devoted to the definition of European standards for the organization and implementation of scientific research and the legal basis for their implementation in Ukraine in the aspect of Ukraine's integration into the European Research Area. Among the basic principles of the organization and functioning of the European Research Area (USR): openness and interaction between scientists, research, scientific institutions; a unified system of regulations and standards for scientific research; career development as an opportunity to improve working conditions for researchers, to ensure their socio-economic support; interethnic cooperation. The basic principles of open science as the storage, management and exchange of research data must comply with FAIR guidelines: accessibility, interaction,

reusability. The legal basis for ensuring these principles are determined by the laws of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activities» and «On Cloud Services,» as well as a number of by-laws, which are mainly conceptual in nature.

It is emphasized that in the context of the ongoing war, it is extremely difficult to implement in full the mechanisms for ensuring European standards in the field of scientific research, especially in terms of career development as an opportunity to improve working conditions for researchers. In the aspect of introducing and maintaining a unified system of regulations and standards for scientific research throughout Europe, it is important to ensure the coordinated actions of all authorized and interested entities in the scientific, educational spheres and their close connection with the production sector. In this connection, it is necessary to create conditions for the emergence of demand for innovative technologies.

Compliance with the organization and implementation of scientific research also requires a modern management system in the field of science, capable of developing domestic and foreign (international, including European) legal policy in the distant and near future, to carry out systemic and predictive influence on the development of science in its interdisciplinary and intersectoral diversity, and relevant social relations.

Key words: European research space, European standards of integration, organization and management of scientific research, legal support.

Постановка проблеми. Окремим, але вкрай важливим аспектом сучасного інституційного розвитку української науки та трансформації напрямів, змісту та очікуваних результатів наукових досліджень як сьогодні, так і у повоєнний час, є виконання зобов'язань України щодо її інтеграції до Європейського Союзу. Йдеться про гармонізацію сфери науки з вимогами та стандартами організації та здійснення наукових досліджень в країнах-членах ЄС. Хоча цей процес бере свій початок ще з минулого століття, а саме – з моменту набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво (1996 рік), наразі українська наука ще далека від завершення відповідних гармонізаційних заходів.

До того ж посилення цифровізації суспільних відносин та розбудова інформаційного суспільства вимагає «оптимального онлайн-представлення дослідницьких даних, як даних отриманих в результаті досліджень, так і даних, що пов'язані з дослідницьким процесом (наприклад, інформація про використане наукове обладнання, або ж відомості про фінансування). Це важлива проблема, яка вимагає практичних своєчасних рішень та опіки усієї академічної спільноти [1].

Аналіз останніх досліджень. Як зазначалося, загалом проблематика упровадження європейських стандартів у науково-освітню діяльність отримала наукове дослідження після підписання Україною Угоди про партнерство і співробітництво, втім більш конкретизованого змісту такі дослідження були з 2000 року у зв'язку із прийняттям Європейською Радою Лісабонської стратегії. З огляду на складність та багатоаспектність питань запровадження євростандартів в науковій сфері, їх аналізом займалися соціологи, економісти, політологи та ін. Серед них: С.В. Іванов, В.П. Антонюк, А. Круглашова, О. Краєвська, І.Ю. Підоричева, Н. Рилач, В.Р. Сіденко, В.М. Стріха, В.С. Лозовий та ін. Зокрема, предметом досліджень були умови та механізми інтеграції України у Європейський дослідницький простір, можливості співпраці в галузі освіти і науки в межах ЄС, місце національних інтересів у процесі інтеграції української науки у світовий дослідницький простір, проблеми управління і координації наукових досліджень, їх правового забезпечення, визначення основних напрямів співробітництва з ЄС на взаємовигідних засадах тощо.

Оскільки цей процес продовжує розгортатися, то важливим є всебічний аналіз шляхів та проблем євроінтеграції у сфері науки. Втім, поза увагою науковців залишилися правові аспекти забезпечення організації та здійснення наукових досліджень, в тому числі європейських стандартів, які є своєрідним викликом для української науки, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статей 375-376 Угоди про партнерство і співробітництво, співробітництво між Україною та ЄС у сфері науки і технологій спрямоване на залучення України до Європейського дослідницького простору через підтримку реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та наукових установ, участі у рамкових програмах ЄС з досліджень та інновацій, спільної реалізації міжнародних наукових програм та проведення спільних досліджень.

До того ж у березні 2000 року в Лісабоні Європейська Рада визначила для Європейського Союзу завдання на наступні десятиліття, а саме: стати найконкурентоспроможнішою та найдинамічнішою у світі економікою, що базується на знаннях, здатна до постійного зростання, забезпечує більше найкращих робочих місць та тісніше соціальне гуртування. Це так звана Лісабонська стратегія або стратегічна мета Європейського Союзу, де Європейський дослідницький простір (European Research Area) є її складовою.

Сутнісно Європейський дослідницький простір – це ініціатива ЄС, спрямована на забезпечення відкритості та доступності наукових результатів, обмін знаннями та співпрацю між науковцями. При цьому співпраця означає спільний обмін досвідом між країнами Європи для спільної реалізації наукових проєктів, розвиток новаторських методів та підходів до наукових досліджень, що має призвести до нових відкриттів та технологічного прогресу. Серед основних принципів організації та функціонування Європейського дослідницького простору: відкритість та взаємодія між вченими, дослідженнями, науковими закладами в Європейському просторі; єдина система нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі; кар’єрний розвиток як можливість покращення умов праці для дослідників, забезпечення їх соціально-економічної підтримки; міжнаціональна співпраця означає організацію міжнаціональної та міжсекторальної співпраці в галузі наукових досліджень.

З огляду на це здійснення наукових досліджень має відбуватися в умовах: доступності грантів та програм фінансування від уряду та приватних організацій або участі у європейських програмах; забезпечення співпраці між установами, що дозволяє створювати спільні наукові програми та проєкти; можливості навчальних візитів та стажувань для науковців з метою обміну досвідом, знаннями та технологіями, що в підсумку забезпечить високу якість наукових досліджень [2].

Для українських вчених інтеграція до Європейського дослідницького простору наразі розглядається як можливість поглибити співпрацю з науковою спільнотою ЄС, а для держави як інструмент адаптації стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки та інновацій.

До того ж сьогодні усе більше наукових стейкхолдерів погоджується, що такі ключові аспекти відкритої науки як зберігання, управління та обмін даними про дослідження повинні відповідати керівним принципам FAIR (Findability, Accessibility, Interoperability, Reusability) розроблених спеціалістами, що опікуються проблемами інтеграції даних про наукову активність в електронних інформаційних системах, для того, щоб зробити ці дані доступними, сумісними й такими, що дозволяють легальне багаторазове використання та полегшують пошук інформації в мережі інтернет [3].

Важливим при цьому є правове забезпечення такої співпраці. Зокрема були внесені доповнення до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», відповідно до яких Європейський дослідницький простір – це система програм та політичних інструментів, що об’єднує інституційне середовище досліджень і розробок держав – учасниць Європейського Союзу та асоційованих членів з метою розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва, вільного трансферу знань, мобільності дослідників.

У 2022 р. набув чинності Закон України «Про хмарні послуги», який визначає правові відносини, що виникають при наданні хмарних послуг, та встановлює особливості використання хмарних послуг органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, державними підприємствами, установами та організаціями, суб’єктами владних повноважень та іншими суб’єктами, яким делеговані такі повноваження. Метою такого правового впливу є забезпечення безпечного збереження інформації, доступу до інформації, умов користування інформаційними базами даних, адміністрування інформаційно-комунікативних систем, кібербезпека.

Окрім того було розроблено та ухвалено низку концептуальних правових актів, як от: Концепція Державної цільової програми розвитку дослідницьких інфраструктур в Україні на період до 2026 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 322-р); Концепція реалізації державної політики розвитку українських е-інфраструктур до 2023 року; Концепція розвитку українських е-інфраструктур до 2022 року. Відповідно до цього у 2021 році наказом Міністерства освіти і науки (від 10.02.2021 № 167) було затверджено оновлену дорожню карту інтеграції України до Єдиного дослідницького простору, яка є стратегічним документом, що охоплює багатосторонні процеси з метою системної підтримки науки та інновацій[4]. Зокрема

було визначено стратегічні пріоритети та цілі, а саме: підвищення ефективності національної дослідницької системи; спільне розв'язання проблем, зумовлених глобальними викликами; оптимальне використання державних інвестицій у дослідницьку інфраструктуру; вільний ринок праці дослідників; гендерна рівність і комплексний гендерний підхід у сфері науки; трансфер знань та відкриті інновації; розвиток інноваційної інфраструктури з урахуванням кращих європейських та світових практик; відкрита наука та цифрові інновації; міжнародне співробітництво.

На забезпечення виконання цих цілей та пріоритетів Кабінетом Міністрів України разом з НАН України та іншими відповідальними суб'єктами було розроблено поетапний план дій, реалізація якого дозволить українській науці стати частиною Європейського дослідницького простору. При цьому слід пам'ятати, що гальмуючим чинником є відстороненість уряду від забезпечення інтеграції України до ЄДП та фактичне перекладання відповідальності за це на МОН України, яке не спроможне самотужки виконати прописані в Дорожній карті завдання [5].

Наразі окремі із згаданих правових актів продовжують бути чинними, інші ж – втратили чинність. При цьому більшість такого роду актів мають концептуальний характер та не мають юридичної сили закону, тому за їх невиконання чи неналежне виконання юридична відповідальність не настає. Відповідно задля отримання реальних результатів інтеграції до Європейського дослідницького простору уповноваженим суб'єктам варто обрати інші, більш дієві та ефективні правові форми та засоби.

Втім є певні зрушення у сфері модернізації організації наукових досліджень. Йдеться про застосування європейських принципів у оцінюванні діяльності наукових установ НАН України відповідно до Методики, яка наразі вже упроваджена і яку взято за основу в розробленні відповідної методики для державної атестації; упровадження конкурсних засад призначення керівників установ та їх підрозділів, обмеження термінів їх перебування на посаді тощо.

Окрім того, вже під час війни – 8 жовтня 2022 року, Уряд схвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», що є черговим кроком на шляху інтеграції України до Європейського дослідницького простору. Його виконання забезпечить реалізацію Угоди між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншого, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа». Стаття 6 Угоди визначає необхідність підтримки практик відкритої науки відповідно до правил програми «Горизонт Європа» та «Євратом». Реалізація заходів Національного плану створить умови для виконання угоди українськими організаціями [6]. Загалом «Горизонт Європа» — це рамкова програма Європейського Союзу з досліджень та інновацій, що передбачена на 2021–2027 роки. Загальний бюджет фінансування науки та інновацій становить понад 95,5 мільярда євро для всіх учасників — це найбільша і найпрестижніша наукова грантова програма ЄС. Особливу увагу та найбільший обсяг фінансування в програмі передбачено на подолання глобальних викликів економіки та індустріальній спроможності ЄС, зокрема тісну співпрацю науки та інноваційного бізнесу [7].

Продовжує свою діяльність створений у 2018 році Національний фонд досліджень як державна організація, що уповноважена на проведення конкурсів серед українських вчених та отримання ними грантів для проведення найважливіших та актуальніших наукових досліджень.

Втім, на жаль, здійснювані до сьогодні уповноваженими суб'єктами, в умовах неузгодженості програмних правових актів, непослідовності їх реалізації, заходи мали фрагментарний та безсистемний характер, що у підсумку не призвело до очікуваних результатів та поставленої мети: підвищення наукового потенціалу для вирішення соціальних проблем та підвищення конкурентоспроможності та, відповідно виконання Україною зобов'язань. Наразі, як і до війни, серед проблем, що характеризують стан сфери науки й технологій в країні, такі: систематичне недофінансування; відсутність координації між центральним органом виконавчої влади, наукою, бізнесом та громадянським суспільством під час вирішення стратегічних питань розвитку наукової сфери; брак сучасних процедур оцінювання ефективності діяльності наукових установ та наукової діяльності закладів вищої освіти щодо бюджетного фінансування; застаріла дослідницька інфраструктура та матеріально-технічна база, для осучаснення якої потрібні значні кошти та визначення стратегії її розвитку; відтік висококваліфікованих кадрів, зокрема молодих науковців; брак дієвих механізмів комерціалізації досліджень, обміну даними та знаннями між наукою, економікою (біз-

несом) та суспільством (розв'язання соціальних проблем); несистемність дій у напрямі інтеграції України до Європейського дослідницького простору [8].

В аспекті реформування інституційної складової наукової сфери, слід зазначити, що Україна: не в повній мірі використовує прийнятий у ЄС пакет процедур відкритого, прозорого та заснованого на досягненнях найму на роботу з оголошенням відповідних вимог на відкритих сайтах; немає Стратегій розвитку людського потенціалу та забезпечення привабливості кар'єри дослідника; немає розгляду гендерної проблематики, актуальної й під час найму на роботу, і щодо збалансованої участі жінок та чоловіків в ухваленні рішень, наприклад, у спеціалізованих радах, конкурсних комісіях, керівних органах [9].

Війна також значно уповільнила процес інтеграції України до Європейського дослідницького простору, оскільки окремі заходи мають здійснюватися у мирний період, з іншого боку – «загальноєвропейські норми стосовно законодавчого врегулювання окремих внутрішньополітичних процесів мають бути адаптовані до умов воєнного стану та режиму бойових дій» [10]. Як відомо нині майже половина бюджетних витрат спрямовані в оборонний сектор. Триває російсько-українська «війна на виснаження» і напрям європейської інтеграції, з огляду на обмежені внутрішні ресурси, забезпечується не повною мірою [11]. Згідно з оголошеними даними, в українському державному бюджеті на 2024 рік на наукові дослідження було виділено 2,2 мільярда гривень, що на 20% більше, ніж у 2023 році, включно зі 140 мільйонами гривень на проекти молодих учених [12].

Це безперечно позитивна динаміка. Однак, розглядаючи відносні показники, зокрема науковість ВВП, ми бачимо, що фінансування науки знижується, з прогнозованою науковістю ВВП на рівні 0,17% у 2024 році, або десяту частину від законодавчо встановленого показника. Для порівняння, середня частка витрат на наукові дослідження та розробки (НДР) від ВВП у країнах ЄС у 2021 році складала 2,26%, зі значно вищими показниками у таких країнах, як Швеція (3,35%), Бельгія (3,22%), Австрія (3,19%), Німеччина (3,13%) та Фінляндія (2,99%). У країнах з меншими показниками, як-от Румунія, Мальта, Латвія, Болгарія та Кіпр, вони варіюються від 0,47% до 0,87%. Виникає запитання: чого ми очікуємо від науки, якщо вона не отримує належного фінансування протягом останніх 30 років? [13] У 2023 році практично не фінансувалася діяльність Наукового Фонду.

Це не могло не позначитися на кадровому забезпеченні наукових досліджень. Загальна кількість працюючих в НАН України за станом на 01.01.2024 складала 24 980 чол., в тому числі 13444 наукових працівників. Серед них 2340 докторів наук та 6333 кандидатів наук. У зв'язку з російською військовою агресією за кордон тимчасово виїхали близько 1500 (11%) наукових працівників установ НАН України, понад 700 наукових працівників (5%) змінили місце перебування на інші регіони України [14].

Отже наразі Україна продовжує діяльність щодо імплементації європейських стандартів організації та проведення наукових досліджень в напрямку входження до Європейського дослідницького простору. Втім цей шлях є непростим та ускладняються багатьма суб'єктивними та об'єктивними чинниками.

Висновки. В умовах триваючої війни вкрай складним завданням видається упровадження в повному обсязі правових механізмів забезпечення європейських стандартів у сфері наукових досліджень, особливо в частині кар'єрного розвитку як можливості покращення умов праці для дослідників та забезпечення адекватної соціально-економічної підтримки. В аспекті запровадження та підтримання єдиної системи нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі важливим є забезпечення скоординованих дій всіх уповноважених та зацікавлених суб'єктів у науковій, освітній сферах та їх тісний зв'язок із виробничим сектором. У зв'язку з чим потрібно створити умови для появи попиту на інноваційні технології.

Відповідність організації та здійснення наукових досліджень також потребує сучасної системи управління в сфері науки, здатної виробити внутрішню та зовнішню (міжнародну, в тому числі європейську) правову політику на віддалену та найближчу перспективу, здійснювати системний та прогнозний вплив на розвиток науки в її міждисциплінарному та міжсекторальному різноманітті, та відповідних суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Принципи FAIR для дослідницьких даних. URL: <https://nauka.gov.ua/information/pryntsypy-fair-dlia-doslidnytskykh-danykh>.
2. Презентація з теми Європейський дослідницький простір: здійснення наукових досліджень у європейських ВНЗ. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-z-temi-vropeyskiy-doslidnickiy-prostir-zdiysnennya-naukovih-doslidzhen-u-evropeyskih-vnz-404617.html>
3. Принципи FAIR для дослідницьких даних. URL: <https://nauka.gov.ua/information/pryntsypy-fair-dlia-doslidnytskykh-danykh>.
4. Європейська та євроатлантична інтеграція. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/yevropejska-ta-yevroatlantichna-integraciya>.
5. Підоричева І.Ю. Проблеми та стратегічні напрями інтеграції України до європейського дослідницького простору. За матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 22 грудня 2021 року. *Вісник НАН України*. 2022, № 2. С. 78.
6. Україна приєдналась до країн ЄС, що мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalas-do-krayin-yes-sho-mayut-zatverdzhenij-plan-realizaciyi-principiv-vidkritoyi-nauki>.
7. Програма Горизонт Європа. URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/about-he/he-programme>.
8. Імплементація євроінтеграційних реформ у сфері науки й технологій. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. Київ, 15 листопада 2017 року. С. 13. URL: https://drive.google.com/file/d/1DKSjoC_c0SOCCnAmm19p5BByic_04IBF/view?pli=1.
9. Там само.
10. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. *Національна безпека і оборона*. № 1-2, 2022. С. 11.
11. Там само.
12. Про фінансування нашої науки, рішення щодо підтримки молодих учених, бачення реформування галузі та заходи в умовах повномасштабної війни «Світ» поспілкувався з головою Ради молодих учених при Міністерстві освіти і науки України Олесям Ващук та її першою заступницею Анастасією Сімаховою. URL: <https://svit.kpi.ua/2024/01/30>.
13. Там само.
14. Довідка про Національну академію наук України (станом на 01.06.2024 р.). URL: nas.gov.ua/UA/About/Pages/default.aspx.

УДК 340.132:341.6:342.7(4)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.48>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Петечел Н.М.,
*кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри судочинства
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-8519-6609*

Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини.

Стаття присвячена дослідженню деяких аспектів реалізації принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. Автор зазначає, що принцип верховенства права є основною складовою міжнародних правових актів, які регламентують права людини та основоположні свободи. Наголошується, що Конституція України проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, але самого поняття «верховенство права» не розкрито в національному законодавстві у повному обсязі. Принцип верховенства права є фактично єдиним ефективним засобом забезпечення непорушності демократії.

Розглядаються окремі елементи цього принципу як його невід'ємні частини та обов'язкові передумови, через які Європейський Суд з прав людини розкриває зміст верховенства права. Автор наводить приклади групування окремих вимог верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. Автор зазначає, що немає уніфікованих підходів до розуміння точного змісту принципу верховенства права ні у теорії, ні у практиці. Обґрунтовується, що елементами верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини виступають законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини. Головним елементом верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини є законність. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону). Зазначено, що вимога дотримання прав людини та визнання їх пріоритетності є ключовим у практиці Європейського суду з прав людини. Випадки обмежень прав людини мають відповідати принципу пропорційності.

Проаналізовано положення документів Венеціанської комісії щодо розуміння змісту принципу верховенства права, досліджено діяльність Європейського Суду з прав людини у забезпеченні принципу верховенства права в процесі захисту прав і свобод людини.

Зроблено висновок, що судова практика Європейського суду з прав людини є основою для розуміння сутності верховенства права як принципу. Наголошується, що практика Європейського суду з прав людини позитивно впливає на показники посилення верховенства права у державі, сприяє удосконаленню кожного окремого елемента цього принципу та усіх їх у сукупності.

Ключові слова: верховенство права, законність, правова визначеність, справедливість судочинства, дотримання прав людини, Європейський Суд з прав людини.

Petechel N.M. Realization of principle of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights.

The article examines some aspects of realization of the rule of law principle in the case law of the European Court of Human Rights. The author notes that the principle of the rule of law is a fundamental component of international legal acts regulating human rights and fundamental freedoms. It is emphasized that the Constitution of Ukraine proclaims that the principle of the rule of law is recognized and operates in Ukraine, but the concept of the rule of law itself is not fully disclosed in national legislation. The principle of the rule of law is actually the only effective means of ensuring the inviolability of democracy.

The separate elements of this principle as its integral parts and mandatory prerequisites through which the European Court of Human Rights reveals the content of the rule of law was considered. The author provides examples of grouping certain requirements of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights. The author notes that there are no unified approaches to understanding the exact meaning of the rule of law principle either in theory or in practice. The author substantiates that the elements of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights are legality, legal certainty, fairness of a trial and priority of human rights. The main element of the rule of law in the case law of the European Court of Human Rights is legality. The requirement of legality has formal (procedural) and substantive aspects (requirements for the quality of the law). It is noted that the requirement to respect human rights and recognize their priority is key in the case law of the European Court of Human Rights. Cases of human rights restrictions must comply with the principle of proportionality.

The provisions of the documents of the Venice Commission on the understanding of principle of the rule are analyzed, the activity of the European Court of Human Rights in ensuring the principle of the rule of law in the process of protection of human rights and freedoms is studied.

The author concludes that the case law of the European Court of Human Rights is the basis for understanding the essence of the rule of law as a principle. The author emphasizes that the case law of the European Court of Human Rights has a positive impact on the indicators of strengthening the rule of law in the state, and contributes to the improvement of each individual element of this principle and all of them in aggregate.

Key words: rule of law, legality, legal certainty, fairness of a trial, priority of human rights, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У сучасному правовому світі принцип верховенства права займає пріоритетне місце, даний принцип є основою складовою міжнародних правових актів, які регламентують права людини та основоположні свободи. В Україні принцип верховенства права проголошується і є основоположним засадничим принципом у визначенні конституційного ладу. Значення цього принципу для правової держави є визначальним, адже право – це прояв вищої справедливості і його панування в суспільстві.

Ступінь впровадження верховенства права в державі безпосередньо впливає на рівень корупції, гарантії забезпечення справедливого правосуддя, прийняття справедливих законів та правильного їх застосування. Верховенство права як один із елементів критерію членства в Європейському Союзі є нагальною законодавчою та практичною проблемою України, і відповідно пріоритетним напрямом роботи для органів державної влади є створення надійних та сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі сфери суспільного життя, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення, а також реально ефективних механізмів захисту у разі його порушення.

Уніфікації підходів до розуміння точного змісту принципу верховенства права досі немає ні у теорії, ні у практиці. Однак даний принцип достатньо широко тлумачиться у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) шляхом виокремлення окремих його елементів при тлумаченні різних статей Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – ЄКПЛ). Таке тлумачення принципу верховенства права ЄСПЛ сприяє забезпеченню його реалізації на національному рівні.

Метою дослідження є аналіз основних підходів, сформованих практикою ЄСПЛ, щодо основних елементів та змісту принципу верховенства права.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженню різних елементів верховенства права у світлі практики ЄСПЛ було присвячено наукові доробки таких вчених, як О.О. Барабаш, С.П. Головатий, В.О. Корнієнко, О.Г. Крижова, А.А. Пухтецька, П.М. Рабінович, С.Р. Сулейманова, В.І. Темченко, Т.А. Цувіна та ін. Водночас, зважаючи на те, що у літературі немає уніфікованого підходу до переліку елементів принципу верховенства права та їх змісту, зазначена проблематика ще й досі залишається актуальною.

Виклад основного матеріалу. Конституція України у статті 8 проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1]. Дане конституційне положення знайшло своє відображення також і у статті 10 Цивільного процесуального кодексу України, який закріплює, що суд при розгляді справи керується принципом верховенства права [2]. Проте, варто зауважити,

що, хоча принцип верховенства права прямо закріплений в Цивільному процесуальному кодексі України, самого поняття «верховенство права» не розкрито в національному законодавстві у повному обсязі.

Складність та багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якесь універсальне визначення принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. Ця категорія досить динамічна, що не дозволяє втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції [3].

У Доповіді про верховенство права Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) від 25–26.03.2011 р. зазначається, що «верховенство права саме по собі є невід'ємною частиною будь-якого демократичного суспільства, і саме поняття верховенства права вимагає, щоб всі офіційні особи ставилися до будь-якої людини з повагою до її гідності, дотримуючись принципу рівності, раціонально і на основі права, а також щоб у кожного була можливість оскаржити будь-які рішення в незалежних і неупереджених судах, якщо ці рішення є незаконними. Сам судовий розгляд має бути справедливим» [4, с. 107].

Як вже зазначалося, у літературі є різні підходи щодо елементів принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ. Наприклад, С.П. Головатий виокремлює 17 елементів принципу верховенства права, натомість П.М. Рабінович та О.М. Луців – 36 таких елементів. У літературі також мали місце спроби об'єднати елементи верховенства права, що виводить ЄСПЛ у своїх рішеннях, у певні групи. Так, В.І. Темченко виокремлює чотири групи принципів концепції верховенства права: а) принципи щодо форми права; б) принципи щодо сутності права; в) принципи щодо змісту права; г) верховенство права у правосудді. А.А. Пухтецька розрізняє п'ять груп рішень ЄСПЛ, що стосуються принципу верховенства права, зокрема: 1) рішення з посиланням на зміст та юридичне значення концепції та/або принципу верховенства права в узагальненому значенні; 2) рішення з вимогами щодо якості закону, в тому числі щодо законного обмеження здійснення прав і свобод людини; 3) рішення з розглядом різних аспектів доступу до суду та справедливого судового розгляду; 4) рішення зі встановленням меж дискреційних повноважень та вимоги щодо обмеження свавілля органів публічної влади відповідно до принципу верховенства права; 5) рішення з вимогами щодо ефективності контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, що гарантуються Конвенцією та першочергово пов'язується з реалізацією принципу верховенства права [5, с. 373].

У Доповіді про верховенство права Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії), яка була складена на підставі узагальнення практики ЄСПЛ, Суду ЄС, іншої міжнародної та національної юридичної практики та доктрини, було виокремлено такі основні аспекти (елементи) принципу верховенства права:

- законність;
- правова певність;
- заборона свавілля;
- доступ до правосуддя, забезпечуваного незалежними і неупередженими судами (ст. 6 ЄКПЛ), у тому числі судовий розгляд адміністративних актів;
- дотримання прав людини;
- недискримінація та рівність перед законом [6].

Концепція верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини застосовується і роз'яснюється у значній кількості рішень.

П. Рабінович відмічає, що на засадах «інтегрального» підходу до з'ясування сутності верховенства права побудоване і його розуміння Європейським Судом з прав людини, який, традиційно уникаючи вичерпного визначення цього терміно-поняття (як, до речі, й багатьох інших), постійно збагачує його зміст все новими «важливими елементами» [7, с. 11]. Зважаючи на динаміку рішень ЄСПЛ такий підхід до визначення змісту верховенства права з боку ЄСПЛ є найбільш доцільним і надає можливість заявникам максимально ефективно захищати та відновлювати свої права та свободи.

Т.А. Цувіна, на основі аналізу практики ЄСПЛ, у своєму дослідженні виділяє декілька ключових елементів, з якими пов'язується верховенство права у практиці ЄСПЛ, і навколо яких об'єднуються більш конкретні прояви принципу верховенства права. Такими елементами верховенства права авторка виділяє законність, правову визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [5, с. 374]. Погоджуємося з позицією авторки, оскільки виділення більш розгорнутого переліку елементів верховенства права є не зовсім доцільним, оскільки елементи між собою перегукуються за змістом та по суті взаємозамінюють один одного.

Головним елементом верховенства права у практиці ЄСПЛ є законність. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону) [4, с. 111]. Варто наголосити, що виконання формальних аспектів законності не є підставою говорити про дотримання вимоги законності як складової верховенства права.

У ЄСПЛ загальною «формулою» законності є вимога «встановлені законом». Згідно із цією вимогою, будь-яке втручання держави та її органів у здійснення особою основоположних прав і свобод людини, закріплених в ЄСПЛ (конвенційних прав), має спиратися на національне право [8].

Як зазначає ЄСПЛ з посиланням на ЄСПЛ «закон» є не просто нормативним актом із відповідною назвою, це є акт національного законодавства або ж прецедентного права за умови, що цей акт відповідає таким вимогам, як доступність і передбачуваність. Доступність і передбачуваність є основними вимогами до якості закону, додержання яких вимагається для того, щоб будь-яке обмеження конвенційних прав і свобод особи відповідало вимозі верховенства права.

Так, у рішенні у справі «*«Sunday Times» v. the United Kingdom*» від 26.04.1979 Суд указав, що з виразу «встановлені законом» слідує дві вимоги: «по-перше, право має бути в адекватній мірі доступним, тобто громадяни повинні мати відповідну обставинам можливість орієнтуватися в тому, які правові норми застосовуються до даного випадку. По-друге, норма не може вважатися за «закон», якщо вона не сформульована з достатнім ступенем чіткості, щоб громадянин міг погоджувати з нею свою поведінку. Це означає, що він повинен мати можливість – отримавши, якщо потрібно, відповідну консультацію – передбачати відповідно до обставин наслідки, які може спричинити дана дія. Ці наслідки не обов'язково мають бути абсолютно передбачуваними: досвід показує, що це недосяжно. Більше того, хоча визначеність вельми бажана, вона може супроводжуватися рисами «скам'янілості»... Відповідно, багато законів неминуче користуються термінами, які більшою чи меншою мірою розпливчасті: їх тлумачення і застосування – завдання практики» [9].

Згідно з практикою ЄСПЛ, принцип юридичної (правової) визначеності є одним із основоположних аспектів верховенства права, відповідно до якого, у разі остаточного вирішення спору судами їхнє рішення, що набрало законної сили, не може ставитися під сумнів. Також, даний принцип пов'язаний із іншими елементами верховенства права, а саме із законністю, заборонаю зловживання владними повноваженнями та пропорційністю.

ЄСПЛ указав на порушення принципу пропорційності в рішенні у справі «*Rysovskyy v. Ukraine*» від 20.10.2011 р. Це порушення полягало в одержанні районною радою економічних вигод унаслідок скасування власного рішення, при тому, що для заявника таке скасування фактично анулювало правову підставу для володіння земельною ділянкою і позбавило законних очікувань, які мали виникнути в нього у результаті надання йому земельної ділянки [10].

Що стосується принципу справедливості судочинства, то ЄСПЛ зазначає, що кожному має бути надано можливість оспорити дії та рішення влади, що не відповідають правам або інтересам особи. Заборона такого оспорування є порушенням правовладдя. Зазвичай такі оспорування подаються до суду, однак у деяких країнах дозволено альтернативне оспорування у менш формальних інстанціях, що залагоджують спори, після чого апеляцію може бути подано до суду. Судівництво має бути незалежним і безстороннім. Незалежність означає, що судовісництво є вільним від зовнішнього тиску та що його не контролюють інші гілки влади, особливо виконавча. Судді не мають зазнавати політичного впливу.

Вимога дотримання прав людини та визнання їх пріоритетності є ключовим у практиці ЄСПЛ. При цьому випадки обмежень прав людини мають відповідати принципу пропорційності, що спрямований на забезпечення розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до чого цілі обмежень прав людини повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються.

При цьому при дослідженні правомірності обмежень прав людини ЄСПЛ застосовується так званий тест на пропорційність, що включає в себе декілька складових, зокрема з'ясування: 1) чи передбачені обмеження прав людини, що мали місце, законом; 2) якою була мета обмеження відповідних прав; 3) чи була встановлена мета обмеження прав людини легітимною; 4) чи були застосовані обмеження співмірні із такою метою і чи не порушився при цьому баланс приватних інтересів конкретної особи та загального публічного інтересу [5, с. 376].

Висновки. Отже, судова практика Європейського суду з прав людини є основою для розуміння сутності верховенства права як принципу. ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає чіткі та конкретні

шляхи забезпечення закріплення верховенства права у кожній державі за допомогою виділення окремих елементів принципу верховенства права. Таким чином, питання гарантування принципу верховенства права залежить від якості чинного законодавства у державі. Рішення ЄСПЛ повинні бути важливим джерелом українського права і здійснювати безпосередній вплив на формування та розбудову правової системи нашої держави. Як показує судова практика, національні суди припускаються порушення принципу верховенства права через недотримання його складових елементів, які становлять основу цього принципу. Тому, корисним буде звернення до практики Європейського суду з прав людини, для розуміння підходів правозастосування принципу верховенства права в судочинстві. Аналіз практики ЄСПЛ однозначно позитивно впливає на показники посилення верховенства права у державі, сприяє удосконаленню кожного окремого елемента цього принципу та усіх їх у сукупності.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. N 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 03.12.2024).
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. №1618-IV. Дата оновлення: 21.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 03.12.2024).
3. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 30–63.
4. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У.Б. Андрусів, О.Б. Верба-Сидор, Ю.В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
5. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.
6. Доповідь Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська комісія), схваленої Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25-26 березня 2011 року). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 03.12.2024).
7. Рабінович П. Верховенство права: сучасні вітчизняні підходи до інтерпретації. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 3–16.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 р.: Закон України від 17.07.1997 р. №475/97-ВР. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.12.2024).
9. CASE OF THE SUNDAY TIMES v. THE UNITED KINGDOM, no. 6538/74, 26 April 1979. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]}).
10. Справа «Рисовський проти України». (Заява № 29979/04). 20 жовтня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.49>

UNIVERSAL LEGAL STANDARDS OF SUSTAINABLE SOCIALITY FROM THE CONTEXT OF THE RIGHT TO A DECENT LIFE

Rahimova M.S.,
*Lecturer of the UNESCO Chair on
Human rights and Information Law
of the Faculty of Law,
Baku State University*
ORCID: 0009-0009-3879-361X
e-mail: melek.rahimovaff@gmail.com

Rahimova M.S. Universal legal standards of sustainable sociality from the context of the right to a decent life.

In the modern era, sustainable development is about meeting the needs of the present generation without compromising the interests of future generations, which is characterized by its three reference points. Sustainable sociality, which is one of the strongest pillars, occupies one of the most important places in ensuring a decent standard of living for people. Society can achieve the improvement of people's well-being by adequately ensuring their basic rights within the framework of sustainable sociality. In other words, Sustainable development is the activity of using all means to protect humanity in the most ideal form and to preserve its existence for a long time. This activity treats everyone equally without distinction between generations and is aimed at dividing natural resources equally among them, and ultimately implies the activities of governments aimed at uninterrupted but fully satisfied needs. States should implement policies aimed at protecting the rights of not only their current but also potential citizens in the future and should protect the rights of everyone equally without applying any distinctions in time.

When we approach sustainable development, which includes five stages of development from a historical perspective from the context of mutual relations, we witness three directions: ecological, economic and social. While ecological and economic sustainability have been sufficiently studied, researchers have devoted relatively little space to social sustainability. However, it is precisely social sustainability that includes factors aimed at improving people's well-being and ensuring a decent standard of living. The article examines the sources reflecting the development stages and legal bases of the sectors of social sustainability planned as the Millennium Development Goals, analyzes eleven of the seventeen goals as social rights, and refers to research works by various authors on this. In addition, the author puts forward the idea of ensuring social interests as the most important condition for achieving sustainable development, defends the idea that this goal is the main condition for the path to the other two (economic and ecological) goals, and makes suggestions and recommendations in this direction.

Key words: Sustainable Development, right to a decent life, Millennium Development Goals, absolute poverty, social sustainability, hunger, poverty, health, education, welfare state.

Рагімова М.С. Універсальні правові стандарти стійкого суспільства у контексті права на гідне життя.

Нині в межах Стійкого розвитку потреби нинішнього покоління задовольняються без шкоди інтересам майбутніх поколінь, що характеризується трьома його орієнтирами. Стійка соціальність, одне з найсильніших опор, займає одне з найважливіших місць у забезпеченні гідного життя людей. Суспільство може досягти поліпшення добробуту людей шляхом адекватного забезпечення їх основних прав у рамках сталої соціальності. Іншими словами, Стійкий розвиток – це діяльність з використання всіх засобів для захисту людства в найбільш ідеальній формі та збереження його існування на тривалий час. Ця діяльність стосується всіх однаково, без різниці між поколіннями, і спрямована на рівний розподіл природних ресурсів між ними, маючи на увазі зрештою діяльність урядів, спрямовану на постійні, але повністю задовольняє потреби. Держави повинні здійснювати політику, спрямовану на захист прав не лише сьогодення, а й потенційних громадян, які існуватимуть у майбутньому.

В історичному аспекті сталий розвиток, що включає п'ять етапів розвитку, розглядається в контексті взаємин, і ми спостерігаємо три напрями: екологічний, економічний та соціальний. Хоча екологічна та економічна стійкість досить вивчені, дослідники приділяють порівняно мало уваги соціальній стійкості. Однак соціальна стійкість включає фактори, спрямовані на підвищення добробуту людей і забезпечення гідного рівня життя.

У статті розглядаються джерела, що відображають етапи розвитку та правові основи секторів соціальної стійкості, запланованих як Цілі розвитку тисячоліття, аналізуються одинадцять із сімнадцяти цілей як соціальні права, а також наводяться посилання на дослідження різних авторів з цього питання. Крім того, в дослідницькій роботі автор висуває ідею забезпечення соціальних благ як найважливішої умови досягнення сталого розвитку, ідею про те, що ця мета є головною умовою шляху до двох інших (економічного та екологічного) обстоюються цілі, озвучуються пропозиції та рекомендації в цьому напрямі.

Ключові слова: стійкий розвиток, право на гідне життя, цілі розвитку тисячоліття, абсолютна бідність, соціальна стійкість, голод, бідність, охорона здоров'я, освіта, держава загального добробуту.

Problem statement.

There is no single definition of the concept of sustainable development in modern literature. Despite different researchers' different approaches to this, the most reasonable definition that has been accepted is as follows: sustainable development is the maximum satisfaction of the needs of present generations, which should not harm the interests of future generations. Transferring it to future generations without harming, depleting, or eroding it is the need of the day. In other words, nature is not a legacy but a trust of future generations [6]. Sustainable development is the activity of humanity to use all means to preserve its existence in the most ideal form and for a long time.

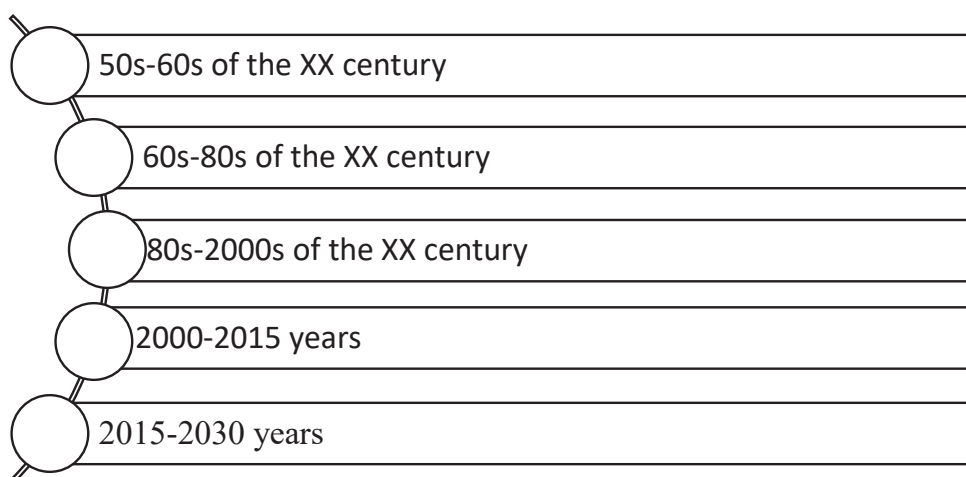
Status of the study of the issue. According to V.A. Kaptyuga, the concept of sustainable humans is to achieve a consciously balanced socio-economic development of humanity and environmental protection, as well as to sharply reduce the economic disparity between developed and developing countries through the rationalization of both technological processes and consumption [8]. N.N. Moiseyev notes that sustainable development should be understood as the development and implementation of a social strategy aimed at ensuring the transition of the biosphere and society to a state of equilibrium. The future of humanity can be guaranteed only under the conditions of maintaining stable biological cycles. It is precisely the stability of cycles that means the state of equilibrium of the biosphere. According to Academician A.D. Ursula, sustainable development is a development strategy that does not destroy the environment, ensures continuous social progress, and is managed, supported and regulated [8]. Other authors see the main logical essence of the concept of Sustainable Development in the efficient and economical use of the Planet's natural resources, as well as in socio-economic and ecological development aimed at protecting the natural environment, rationally meeting people's needs while improving the quality of life of present and future generations, and maintaining peace throughout the world [5, p. 21].

The purpose of the research is the need to study universal legal standards of a sustainable society in the context of the right to a dignified life.

Presentation of the main material.

I. Stages of formation of Sustainable Development.

The history of the emergence of the sustainable development concept consists of 5 main stages:

The 50s and 60s of the 20th century, which encompassed the first stage, were accompanied by a crisis between economic development and the environment. No significant steps were taken to protect humanity during this stage. This period was limited to holding only a few conferences within the framework of the sustainable development goals that would emerge in the future: The first international conference on nature conservation was convened in 1955, named after the increase in deaths from air pollution in the world's major cities. As a further step, Rachel Carson's book *Silent Spring* was published in 1962, which for the first time included provisions on the dangers posed by synthetic pesticides used in agriculture. This book gave a significant impetus to the expansion of the environmental movement in the United States and other countries. The next step within the first stage was the adoption of the Resolution on Economic Development and Nature Conservation by the UN General Assembly on December 18, 1962. The resolution noted the damage caused by economic development to the environment.

The second stage covers the 60s-80s of the 20th century, when technical and intellectual progress led to an ecological crisis. At this stage, the work of the members of the Club of Rome should be especially noted. This club was founded in 1968 by Aurelio Peccei as the first international organization in the field of environmental protection to monitor the harmony of man and nature. The organization, which first introduced the term global problems into the literature, also took very significant steps towards solving these problems, and the members of the organization were divided into two groups - pessimists and optimists. The reports delivered within the framework of the organization, as well as the books *Dynamics of the World* in 1971, *Limits of Growth* (Medouze) in 1972, and *Humanity at the Crossroads* in 1974, authored by M. Messarovich and E. Pestel, noted that the current crises would lead to a global catastrophe in the middle of the 21st century, and proposed ways to solve it. In addition, in 1974, a report entitled *Humanity at the Crossroads*, which laid the foundation for the concept of organic growth was published. As a continuation of the reports, in 1976, Y. Tinbergen delivered a report entitled *Reconsidering International Rules (Regulations)*, and in 1980, A. Pecchein delivered a report entitled *Human Qualities*.

In the period after World War II, especially in the 70s and 80s, due to the deepening crises in nature, researchers paid special attention to the nature-society relationship and often made speeches about it. We should especially note the activities of the UN, which was established on October 24, 1945, on environmental crises at this stage. As the first step of the organization in this field, a conference was convened in Stockholm on June 15-16, 1972, and as a result of this conference, the Stockholm Declaration and Action Plan were adopted, and June 5 was declared the International Day for the Protection of the Environment. 113 states participated in the conference, and active environmental activities have already begun at the international and national levels [10]. In 1972, the UN General Assembly established the UN Environment Programme and established the UNEP organization to develop and improve international legislation on environmental protection. Later, in 1990, Greenpeace published an article entitled *Global Warming*, prepared by researchers from the United States, Great Britain, Sweden, Brazil and India.

In the third phase, covering the 1980s and 1990s, the term Sustainable Development was proposed for the first time by the World Commission (Brundtland Commission, 1987) and a resolution entitled *Our Common Future* was adopted [1, p 47-48]. The social component, which we have analyzed within the framework of the sustainable development concept, was also voiced for the first time at this stage in the following manner: Reducing the differences in living standards between countries and eliminating poverty is one of the most important tasks of the international community in the modern era, and thus, in order to achieve sustainable development, industrial complexes that hinder and harm that process must be completely eliminated and reduced by states.

In the third phase, the International Institute for Sustainable Development was established in 1990 and sustainable development was defined as follows: Sustainable development represents the unity of a single environment, economic efficiency and the well-being of peoples. In 1992, the World Summit on Environment and Development was held in Rio de Janeiro, where it was noted that the issue of environmental protection is an important component of the world's socio-economic development, and these ideas were expressed in the form of the concept of Sustainable Development. The Rio Declaration, consisting of 27 principles, was adopted within the framework of the summit.

In June 1992, the UN Conference on Environment and Development was convened, and as a result of the conference, the following documents were adopted to regulate human-society relations: 1) *Agenda for the 21st Century* – a large-scale, carefully developed action plan that requires new approaches to investing in the future to achieve Sustainable Development; 2) *Principles for the Protection of Forests*

– expressed the adoption of 15 principles for achieving a global consensus on the rational use of forest resources, protection and expansion of forests; 3) The UN Framework Convention on Climate Change. This is a multilateral agreement that emphasizes stabilizing the concentration of greenhouse gases in the atmosphere and achieving a level that does not pose a threat to the climate system; 4) The UN Convention on Biological Diversity – The Convention is based on the principles of conservation of biological diversity, sustainable use of its components, and joint, equitable and fair use of genetic resources.

In December 1997, the Third UN Conference on Climate Change was held in Kyoto, Japan, and the Kyoto Protocol was signed by 171 countries. However, this Protocol did not enter into force until 2007.

It was at this stage that the Republic of Azerbaijan joined important international programs in the context of sustainable development and conscientiously implemented the commitments it had undertaken in domestic policy. The Republic of Azerbaijan signed the UN Framework Convention on Climate Change in 1992, ratified it in 1995, and signed the Kyoto Protocol, an addition to this Convention, in 2000. A state commission on climate change was established in the country in 1997, national and regional programs aimed at reducing the expected impact of climate change were developed, and the first phase of the first national data project on climate change was implemented in 1998-1999, and the second phase in 2000 [4, p. 59].

The fourth phase, covering the years 2000–2010, was the Millennium Forum (2000) held at the initiative of the UN. It was noted that the best way to achieve the results targeted by the Millennium Development Goals (MDGs) was through the right strategy, and significant steps were taken in this phase towards achieving sustainable development.

The next Summit was held in Johannesburg, South Africa, from August 26 to September 4, 2002. The main objectives of the Summit were to analyze the mechanism for ensuring the implementation of Agenda 21 and other final documents of the Rio de Janeiro Summit by states and to plan a new strategy in this direction. The Summit participants noted the importance of 5 main areas – 1) ensuring water supply and sanitation; 2) energy; 3) health; 4) agriculture and 5) biodiversity. In June 2012, the Rio +20 summit was held again. The main issues discussed at the Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro were the green economy, sustainable development and poverty eradication.

Phase V, covering the years 2015–2030, is characterized by the definition of new goals. In particular, in September 2015, the new Sustainable Development Goals were adopted and entered into force on January 1, 2016. These goals set the foundation for an appropriate agenda of action to end hunger, transform human lives and protect our planet. The 2030 Global Development Agenda was developed on the basis of the Millennium Development Goals, which were implemented over fifteen years, and is based on the regulation of issues of decent life, social protection, decent employment, education, combating climate change, and combating the environment.

As a party to the 2030 Global Development Agenda Convention, Azerbaijan has undertaken the following obligations: to prepare, implement, publish and disseminate national and regional programs aimed at reducing the expected impact of climate change. In accordance with the requirements of the Convention, the first phase of the First National Data Project on Climate Change was implemented in 1998-1999, and the second phase in 2000. Within the framework of the first phase of the project, the trend of modern climate change in the territory of the republic was determined, scenarios of expected climate change – 5 scenarios were developed, a national adaptation plan was developed to reduce losses that may occur as a result of the negative effects of climate change, a national cadastre of greenhouse gases that cause global warming, and a national action plan to reduce their emissions were developed. In the second phase of the project, the national need for technologies to reduce greenhouse gases in the Republic of Azerbaijan was determined, and the current status and potential of systematic observations on the climate were assessed. In 2016, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, signed a decree on the establishment of the National Coordination Council for Sustainable Development, which acts as the main partner for coordinating UN support to our country [7]. To achieve the SDGs at the national level, it launched the Baku Forum on Sustainable Development in 2018, implementing the MAPS (Actualization, Acceleration and Policy Support for the 2030 Agenda) mission. Among other things, the regional forum concluded with the adoption of the Baku Principles, which set out actions to integrate the SDGs and accelerate their implementation. With the support of the UN, an interactive dashboard was launched, collecting data in a unified manner, and the National SDG Information Portal was launched, which tracks progress towards the SDGs in real time [9]. According to researchers, within

the framework of the concept of sustainable human development, development takes place in the form of a unity of ecological sectors that ensure 3 basic principles – economic growth, social progress and environmental sustainability. However, sustainable development is not limited to these. It should be noted that social, economic, cultural, ecological, and political factors also manifest themselves here.

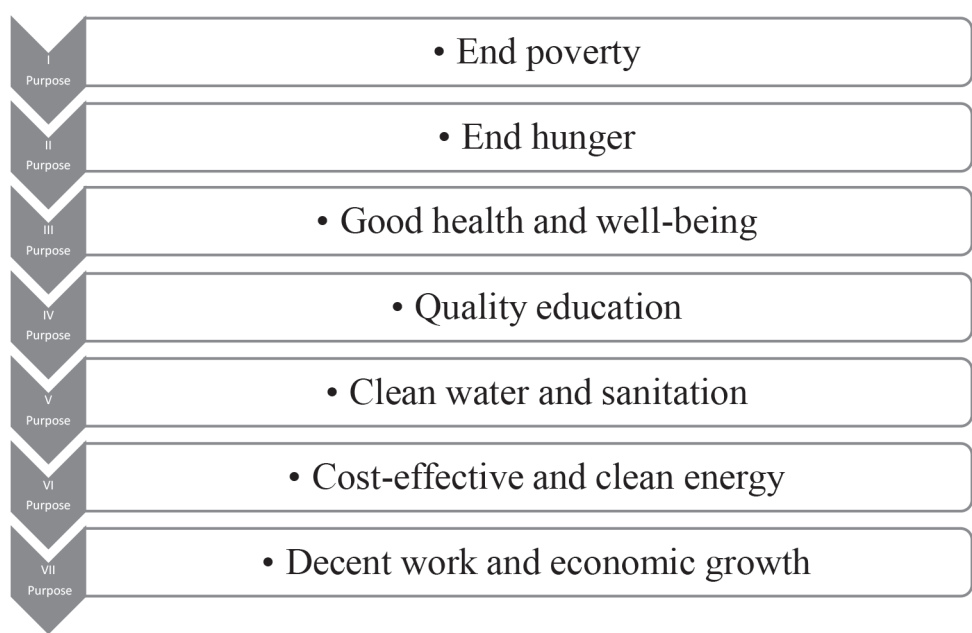
II. Social Sustainability as a key element in achieving a decent standard of living

Within the framework of sustainable development, the main condition for achieving human well-being and the longevity of society begins with ensuring social sustainability. The Global Practice, formerly known as Social Development, has been renamed Social Sustainability and Inclusion (SSI). This system, which aims to remove relevant barriers that may hinder new development, is characterized by ensuring the rights of people who are excluded from economic and social opportunities in this area. Social sustainability is aimed at ensuring that societies develop in a healthy, just, continuous, equitable, comprehensive way and can continue to exist. In other words, socially sustainable communities are fair, diverse, connected and democratic, and they also strive to ensure a good quality of life. Social sustainability is the process of creating sustainable successful places that promote well-being by understanding what people need in the places where they live and work. The main content of social sustainability is an environment where everyone can enjoy a good quality of life, have equal opportunities and all their social needs are met. Social sustainability is currently being studied by many research groups. But among the most famous of them, we can mention the Sustainable Europe Research Institute, the Oxford Institute for Sustainable Development, the Institute for Sustainable Futures and the University of Technology Sydney. According to research by the Oxford Institute for Sustainable Development (OISD), social sustainability combines traditional social policy areas such as equality and health with the concepts of participation, needs, social capital, economy, environment, happiness, well-being and quality [11]. The Sustainable Europe Research Institute, however, believes that social sustainability is not as widely recognized by scholars as an independent dimension of sustainable development as economic and environmental dimensions [11]. Social sustainability is about creating equal opportunities for all people and eliminating deep-rooted systemic inequalities. This system aims to increase people's opportunities to participate fully in society, in everyday life, and even in technology. This mechanism aims to build social cohesion in countries struggling with conflict and violence, and, most importantly, to combat the social dimensions of climate change. This mechanism, while strengthening the protection of people and the environment, increases the country's capacity for social and environmental governance and achieves significant progress in areas such as transparency, accountability, non-discrimination and public participation [2].

According to Nobel laureate Amartya Sen, there are five dimensions of social sustainability. These are the factors that should be considered when determining whether a business or project is socially sustainable: 1) Capital; 2) Diversity; 3) Social cohesion; 4) Quality of life; 5) Democracy and governance. Quality of life is a very broad topic and includes affordable housing, physical and mental health support, education, employment, security and other areas. Equality – considering that a socially sustainable society promotes justice and equal opportunities, it requires the elimination of gender and wage gaps [11]. Equality is the reduction of disadvantages for certain groups or the removal of barriers to these groups having more control over their lives. Needs identification is manifested in the identification of needs in different groups of people, the assessment of these needs, the satisfaction of needs, etc. Democracy – requires a fair and just system of management of the budget and resources of the community to ensure that they are adequate and sustainable for the continuation of programs. Social cohesion is aimed at ensuring the participation of every group in society [11]. The UN Global Compact states that human rights are one of the most fundamental indicators of social sustainability.

The social component of sustainable development, which we examine from the context of the right to a decent life, is aimed at maintaining the stability of social and cultural systems as a whole. An important aspect of this approach is that people's needs are met at the level they deserve. The social context, implemented in the direction of the equitable distribution of benefits, aims to preserve cultural capital and diversity on a global scale, as well as to use sustainable development practices in non-dominant cultures. The Sustainable Development Goals are a call to action for all poor, rich and middle-developed countries. Of course, all of these also aim to improve well-being and protect our planet. States understand that efforts to eradicate poverty will lead to significant results in terms of increasing economic growth, solving a number of problems in the fields of education, health, social protection and employment, as well as combating climate change and protecting the environment [8]. Let us examine these goals separately. According to some authors, 11 of the 17 UN Sustainable Development Goals are

related to social pillars. Therefore, social sustainability has an important role in achieving these United Nations goals. In our opinion, when approaching sustainable development from the context of the right to a decent life, it is appropriate to analyze only the following socially oriented goals:

It is important to highlight why these goals are so important in the current context. There are various reasons why the first goal, the eradication of poverty in all its forms, was included in the Millennium Development Goals: unemployment, social exclusion, the high level of vulnerability of the population of certain countries to natural disasters, diseases and other events that prevent people from leading productive lives, etc. According to the authors, poverty is not just the lack of income and resources required to ensure the sustainability of livelihoods, but also hunger and malnutrition, limited access to education and other basic services, social discrimination and exclusion, as well as the inability to participate in decision-making, etc. In this direction, sustainable development aims to eliminate all forms of poverty by 2030. Thus, more than 700 million people still live in extreme poverty and constantly struggle to meet their basic needs such as health, education, access to water and sanitation. The vast majority of people in South Asia and sub-Saharan Africa earn less than \$1.90 a day. These people make up about 70 percent of the total number of people living in extreme poverty worldwide. Low- and middle-income countries, including India, Indonesia, China, and Nigeria, account for about half of the total. But the phenomenon also affects developed countries. More than 30 million children in the world's richest countries now live in poverty [13].

The goals include at least halving by 2030 the proportion of all people living in poverty in any form, in accordance with national definitions, in order to reach the majority of the world's poor and other vulnerable people, as well as ensuring nationally appropriate social protection systems and social security floors for all, ensuring that vulnerable groups have equal access to economic resources, as well as to basic services, ownership and control over land and other forms of property, inheritance, natural resources, appropriate new technologies and financial services, including microfinance services, strengthening the poor and vulnerable groups, reducing their vulnerability to climate-related events and force majeure, expanding cooperation to provide countries with adequate resources, creating solid policy frameworks aimed at faster mobilization of financial resources, etc. The authors of the Sustainable Development Goals believe that poverty eradication is prosperity because all people are interconnected. Rising inequality, on the other hand, damages the economy, grows, disrupts social cohesion, increases political and social tensions, and in some cases leads to instability and conflict [13].

According to the authors, by achieving food security, officials aim to achieve sustainable development in the direction of improving nutrition and expanding sustainable agriculture. In other words, eradicating hunger can benefit the economy, health, education and promote equality. Preventing hunger means supporting agricultural development, providing everyone with nutritious food and creating a decent

income. Of course, there are many important reasons for this: malnutrition, people's reduced productivity due to hunger, their predisposition to diseases, etc. According to statistics, about 800 million people in the world suffer from hunger, and most of them live in developing countries [13].

The causes of food shortages in society are assessed differently. For example, harsh climate conditions, wars, terrorist attacks, instability in countries, the current crisis in agriculture, food losses during harvesting, damage to crops by insects, etc. In this direction, the plan of goals includes ensuring access of vulnerable groups to safe, nutritious and sufficient food throughout the year, eliminating all forms of malnutrition, meeting the nutritional needs of adolescent girls, pregnant and lactating women, as well as older persons, children under 5 years of age to achieve internationally agreed targets on stunting and underweight in children, increasing agricultural production capacity, ensuring safe and equal access to non-farm employment, families to double the incomes of farmers, livestock and fisheries, ensure sustainable food production systems, help preserve ecosystems, strengthen the ability to adapt to climate change, extreme weather, drought, floods and other disasters, sustainable agriculture that gradually improves soil quality apply its practices, protect the genetic diversity of plants and animals, control the food market, etc. includes.

As an implementing agency, the United Nations Sustainable Development Group promotes social protection programmes under the World Food Programme, ensures food security, eradicates hunger, creates conditions for emergency preparedness and response, manages supply chains and logistics, builds resilience to climate change, and provides technical assistance and development activities. The programme was awarded the Nobel Peace Prize for its work in providing food aid in conflict zones and preventing the use of food as a weapon of war and conflict.

The authors include the concept of "Good Health and Well-being" as the third goal, designed to ensure an adequate healthy life, promote well-being, create a prosperous society, protect the health of people and ensure health standards for all segments of the population. Of course, there are undeniable reasons for this. Among the main reasons are child mortality, maternal mortality during childbirth, the presence of infectious diseases, germs and infections that cause severe harm to human health, the spread of diseases such as HIV / AIDS, etc. can be shown. Significant progress has been made in achieving development goals, maternal mortality has decreased by almost 50 percent since 1990, measles vaccination has prevented 15.6 million measles deaths since 2000, and by the end of 2014, 13.6 million people have access to antiretroviral therapy [13]. The goals set by officials to ensure the health and well-being of people are as follows: reduce global maternal mortality, neonatal mortality, mortality associated with chemical poisoning, end preventable deaths of children under 5 years of age, combat infectious diseases, end epidemics, strengthen mental health and general well-being, strengthen prevention and treatment, prevent the use of narcotics, psychotropic and harmful substances and provide intensive treatment in this area, halve the number of deaths and injuries during road accidents, provide people with access to services related to sexual and reproductive health, family planning, information and education, develop national reproductive health strategies and programs, provide quality health services that are safe, effective and affordable. facilitate the acquisition of essential drugs and vaccines, etc.

In accordance with the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) and the Doha Declaration on Public Health, the development of vaccines and medicines against infectious and non-communicable diseases, ensuring access to them, conducting scientific research and protecting public health, ensuring access to the agreement, etc. regulates issues [12].

The fourth goal emphasizes the provision of quality education, which is considered one of the most important conditions for achieving the Sustainable Development Goals. Providing inclusive and quality education is a key means of increasing tolerance, reducing inequalities, building peaceful societies and eliminating gender inequality. Significant progress has been made in this area, too, with primary school enrollment in developing countries increasing to 91 percent. According to the UNESCO International Institute for Statistics, between 2000 and 2012, the school dropout rate fell from 40 percent to 22 percent in sub-Saharan Africa and from 20 percent to 6 percent in South Asia [13].

In the direction of ensuring inclusive and quality education, which is one of the most important elements of a decent standard of living, and promoting lifelong education, we aim to achieve the following results:

- Expanding access to all levels of education for people, including vulnerable groups of the population, including people with disabilities, representatives of aboriginal peoples, and children;

- Increasing school enrollment of girls and women, achieving equality in primary education between girls and boys;
- Expanding access to early childhood development, care and preschool education, ensuring free, equal and high-quality completion of primary and secondary education among students;
- Ensuring equal access to affordable and quality technical, professional and higher education for all;
- Increase in the number of adults with appropriate skills, technical and professional skills for employment, opportunities for decent work and entrepreneurship;
- Elimination of gender inequality in the field of education;
- Promotion of peace and non-violence, the concept of world citizenship and understanding of the values of cultural diversity, conducting educational activities in the field of the contribution of culture to sustainable development;
- Ensuring the acquisition of necessary knowledge and skills to promote sustainable development;
- Creating and improving educational institutions that provide an inclusive and effective learning environment;
- Increasing the number of scholarships for higher education, professional training, information and communication technologies, technical engineering, scientific programs for developing countries and African countries;
- A significant increase in the number of qualified teachers due to international cooperation in the field of teacher training in these countries, etc.

The sixth goal is clean water and sanitation. One of the most important conditions for human health and well-being is access to safe and adequate drinking water, sanitation and hygiene. These are considered basic human rights. It should be noted that the need for water is increasing day by day due to rapid population growth, urbanization, increasing demands from the agricultural, industrial and energy sectors. Water is not only essential for health but also for poverty reduction, food security, peace and human rights, ecosystems and education. By managing water sustainably, we can also better manage our food and energy production, and achieve decent work and economic growth [13].

The seventh goal is to achieve affordable and clean energy. Access to clean and affordable energy for agriculture, business, communications, education, health, sanitation and transportation is also a fundamental human right. As society develops, the world continues to move towards sustainable energy goals. People's daily lives depend on reliable and affordable energy. Therefore, the need for clean energy sources such as solar, wind and thermal energy is increasing day by day. A well-designed energy system promotes all sectors, and most importantly, social well-being [13].

The eighth goal – decent work and economic growth – is one of the main goals. Considering that the goals of ending poverty and ending hunger, which we have defined as the first and second goals, are only possible by ensuring decent work and economic growth, which includes the promotion of inclusive and sustainable economic growth, employment and decent work for all, as reflected in the eighth article. In addition, the adequate realization of this goal is essential for the prevention of unrest, fair globalization, peaceful coexistence, etc. indicators. According to the International Labor Organization (ILO) for 2015, more than 204 million people are unemployed. The unemployment rate in the world has increased from 170 million in 2007 to approximately 202 million today [3]. Decent work is understood as effective work that provides security, social protection for families, and sufficient income, which is at least a percentage higher than the minimum cost of living. It is undeniable that providing decent employment opportunities will lead to progress in all other goals.

In order to promote inclusive and sustainable economic growth, employment and decent work for all, the following outcomes are targeted: creating new jobs, creating conditions that stimulate the economy by allowing people to have quality jobs, creating job opportunities and decent working conditions for the working population, creating full and productive employment opportunities for all, maintaining economic growth per capita at a level appropriate to national conditions, increasing the annual growth rate of production in less developed countries, raising economic productivity to a higher level, promoting development-oriented policies that support entrepreneurship, creativity and innovation, forming micro, small and medium-sized enterprises, facilitating access to financial services, ensuring the efficient use of resources in consumption and production processes, eliminating the link between economic growth and environmental degradation, achieving equal pay for work of equal value, ending forced labor, modern slavery and human trafficking, eliminating all forms of child labor, prohibiting the recruitment of children

into the military, ensuring the protection of migrant workers, especially women. protecting the labor rights of migrants and workers working in risky conditions, creating safe and secure working conditions, promoting sustainable tourism that promotes the development of local culture and the production of local products, stimulating people's access to domestic financial institutions - banking, insurance and financial services, increasing support for least developed countries under the Aid for Trade initiative, developing a global strategy for youth employment, conscientiously fulfilling obligations by states in accordance with the Global Jobs Pact of the International Labor Organization, etc.

Within the framework of measures implemented at the national level, the absolute poverty rate has been reduced from 49.0% to 5.0%, the school enrollment rate has been increased to 99.8 – 100% at the primary, general and secondary education levels, and the under-5 mortality rate among 1,000 newborns has been reduced from 28 to 12.8.

Conclusion.

Thus, summing up the results of the research we conducted above, we can note that sustainability is always one of the most indispensable factors in any activity. It consists in determining the delicate point between human needs and social well-being. In particular, if it covers development motives, it is necessary to strive for its conscious and purposeful implementation for the benefit of both present and future generations. States should coordinate these relations through their relevant bodies, but the interests of all generations should be placed on an equal footing. In the context of modern legal scenarios, the increasing critical life difficulties necessitate measures aimed at improving people's well-being. Considering the certain time and effort spent by the state on the implementation of these rights, we can claim that the right to sustainable development belongs to positive rights. In particular, social sustainability is the most promising of the three aspects of sustainable development for the realization of a decent standard of living for a person. However, it is not excluded that it also interacts with the other two aspects - ecological and economic motives. Therefore, social sustainability, belonging to the group of positive rights, requires governments to treat all generations equally. Just as nature treats all generations equally and distributes its blessings equally among them. In addition, social sustainability encompasses the interests of the entire society, regardless of time, social status, race, religion, gender, etc. factors. That is why, by achieving social sustainability, societies can improve risk management, create sources of innovation for new product or service lines, regulate existing relations in the social sphere, and achieve intergenerational justice and coordination by achieving positive results in this direction. The goals in the social sphere voiced in this concept are one of the most important criteria of the human rights system due to the lack of sufficient investment in countries around the world, the existence of insufficient consumption levels, and the erosion of social solidarity that forms the basis of democratic societies. In particular, within the framework of sustainable development to ensure a decent standard of living for people, there is a fundamental need to provide food to the poor, improve their living conditions, create decent job opportunities, fundamentally improve the global food and agricultural system, adopt social protection programs in this direction, and ultimately, review the economic and social policies implemented worldwide.

REFERENCES:

1. Alekperov U. Fundamentals of human development. Textbook for higher education institutions. Baku, 2016. P. 47-48.
2. Five things you need to know about social sustainability and inclusion. URL: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2020/09/02/five-things-about-social-sustainability-and-inclusion>.
3. How to build a future with social justice for all. URL: <https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>.
4. Huseynov S. Prospects of sustainable development and solution of ecological problems. *Azerbaijan today and tomorrow*. 2007. No. 6. P. 58–65. URL: https://elibrary.az/docs/jurnal/jrn2007_317j.htm.
5. Huseynov S., Rustamov I., Tagiyev A., Mustafayev A. Social and philosophical problems of sustainable development. Collective monograph. *Science and education*. Baku, 2020. 312 p. URL: <http://anl.az/el/Kitab/2020/03/cd/Ar2020-75.pdf>.
6. Ibrahimov O., Orujov H. Sustainable development philosophy. URL: <https://dejure.az/az/article/davamlı-inkisaf-flfsfi>.

7. Official website of the President. URL: <https://e-qanun.az/framework/53678>.
8. SDG: Why is it important? URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/why-the-sdgs-matter/>.
9. UN support for Sustainable Development Goals in Azerbaijan. URL: <https://azerbaijan.un.org/az/sdgs>.
10. United Nations Conference on the Human Environment, 5-16 June 1972, Stockholm. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972>.
11. What is Social Sustainability? URL: <https://diversity.social/social-sustainability/#0-what-is-social-sustainability>.
12. World Leaders Adopt Doha Political Declaration as Fifth United Nations Conference on Least Developed Countries Concludes. URL: <https://press.un.org/en/2023/dev3459.doc.htm>.
13. 17 Goals to Transform Our World. URL: <http://www.un.org/sustainabledevelopment>.

УДК 341.1/8:347.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.50>

ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ГЕОСТАЦІОНАРНОЇ ОРБИТИ: МІЖ НАЦІОНАЛЬНИМИ ІНТЕРЕСАМИ ТА МІЖНАРОДНИМ КОСМІЧНИМ ПРАВОМ

Семеняка В.В.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу
проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права
Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-1621-9694
e-mail: semenyaka@gmail.com*

Семеняка В.В. Правові питання використання геостационарної орбіти: між національними інтересами та міжнародним космічним правом.

Стаття присвячена дослідженню правових питань використання геостационарної орбіти (ГСО) у контексті національних інтересів та міжнародного космічного права. ГСО є дефіцитним природним ресурсом, що має вкрай важливе значення для розміщення телекомунікаційних, метрологічних, навігаційних космічних апаратів, а також розв'язання наукових і військових завдань. Через обмеженість геостационарних позицій, використання орбіти є предметом міжнародної конкуренції, що потребує ефективного правового регулювання для забезпечення справедливого до неї доступу та усунення потенційних міждержавних конфліктів.

Відзначена правотворча діяльність Міжнародного союзу електрозв'язку (МСЕ), який відповідає за розподіл геостационарних сегментів, необхідних для функціонування космічних апаратів. Механізм розподілу обмежених природних ресурсів між державами передбачає застосування МСЕ таких додаткових критеріїв як тип та геопросторове відношення території певної держави.

Окреслено правові наслідки ухвалення Боготської декларації, відповідно до якої ГСО розглядається як природний ресурс, що не є частиною космічного простору. Особливу увагу приділено нормам конституційного права Колумбії та Еквадору, що передбачають реалізацію абсолютного та виключного суверенітету цих держав щодо сегментів орбіти геостационарних супутників, які відповідають їхнім територіям.

Установлено, що регулювання геостационарних відносин на внутрішньодержавному рівні породжує низку правових питань щодо співвідношення національних інтересів і міжнародних зобов'язань держав у сфері використання орбітальних ресурсів.

Визначено, що конституційно-правове визнання сегментів ГСО частиною території окремих екваторіальних держав демонструє суттєві відхилення від усталених норм і принципів міжнародного космічного права. Підкреслюється необхідність модернізації міжнародного космічного права – формування нових міжнародно-правових конструкцій, спрямованих на вдосконалення інструментів, що забезпечують справедливий і ефективний розподіл компонентів орбіти геостационарних супутників.

Ключові слова: Боготська декларація, Договір про космос, екваторіальні держави, геостационарна орбіта (ГСО), космічне право, космічний простір, справедливий доступ.

Semenyaka V.V. Legal issues of the use of geostationary orbit: between national interests and international space law.

The article is devoted to the study of legal issues of the use of geostationary orbit (GSO) in the context of national interests and international space law. GSO is a scarce natural resource, which is extremely important for the placement of telecommunication, metrological, navigational spacecraft, as well as for solving scientific and military tasks. Due to the limitations of geostationary positions, the use of the orbit is a subject of international competition, which requires effective legal regulation to ensure fair access to it and eliminate potential interstate conflicts.

The law-making activity of the International Telecommunication Union (ITU), which is responsible for the distribution of geostationary segments necessary for the functioning of space vehicles, was noted. The mechanism of distribution of limited natural resources between states provides for the application of such additional criteria as the type and geospatial relationship of the territory of a certain state.

The legal consequences of the adopted Bogotá Declaration are outlined, according to which GSO is considered a natural resource that is not part of outer space. Special attention is paid to the norms of the constitutional law of Colombia and Ecuador, which provide for the realization of the absolute and exclusive sovereignty of these states regarding the segments of the geostationary satellite orbit that correspond to their territories.

It has been established that the regulation of geostationary relations at the domestic level gives rise to a number of legal issues regarding the balance of national interests and international obligations of states in the field of using orbital resources.

It was determined that the constitutional and legal recognition of the segments of the GSO as part of the territory of individual equatorial states demonstrates significant deviations from the established norms and principles of international space law. The need to modernize international space law is emphasized - the formation of new international legal structures aimed at improving the tools that ensure a fair and effective distribution of the components of the orbit of geostationary satellites.

Key words: Bogotá Declaration, Outer Space Treaty, equatorial states, geostationary orbit (GSO), space law, outer space, fair access.

Постановка проблеми. У контексті стрімкого розвитку космічних технологій одним із ключових питань теорії та практики космічного права є правове забезпечення ефективного використання ГСО. Ця орбіта є природним ресурсом, розташованим у площині земного екватора на висоті приблизно 35,786 км від поверхні Землі. Її унікальні особливості визначаються тим, що добовий період обертання даної орбіти є рівним періодові обертання Землі. Штучний супутник, який рухається на цій орбіті, постійно перебуває над однією й тією ж точкою земної поверхні. У зв'язку з цим, використання державами частотно-орбітального ресурсу ГСО є вкрай важливим для розміщення телекомунікаційних, метрологічних, навігаційних космічних апаратів, а також розв'язання наукових і військових завдань.

Однак фізичні обсяги ГСО не є безмежними: кількість місць для розташування геостационарних супутникових систем обмежена. Зростаючий попит з боку держав на використання сегментів ГСО породжує серйозну міжнародну конкуренцію. До цього додаються проблеми у застосуванні юридичних критеріїв, які мають забезпечити рівноправний доступ всіх країн до вказаного ресурсу.

Водночас завданням міжнародного космічного права є узгодження національних інтересів у розподілу радіочастотного спектра на орбіті із загальновизнаним міжнародно-правовим статусом космічного простору як «надбання всього людства». При цьому слід зауважити, що термін «космічний простір» не має змістовного наповнення положеннями Договору про космос [1]. Зазначена міжнародно-правова невизначеність призводить до різних трактувань норм космічного права. Як наслідок, деякі екваторіальні держави розробляють та впроваджують національні правові конструкції, що закріплюють суверенні права на використання сегментів ГСО над їхньою територією, поширюючи державний суверенітет на окремі ділянки цієї орбіти. Така законодавча практика потребує глибокого правового дослідження, адже подібні прецеденти можуть мати негативний вплив на міжнародний космічний правопорядок.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання космічних відносин щодо використання ГСО досліджуються наукою міжнародного космічного права. Зокрема, Сільвана Пенья Саффон (2014) пропонує для вирішення поставленої проблеми закріпити спеціальний правовий режим, який гарантує рівноправний доступ до цього ресурсу для всіх країн [2]. Фердинанд Онве Агамаї (2017) [3] також досліджував значення та вплив Боготської декларації на правовий статус ГСО у міжнародному космічному праві. Автор відзначає потребу ефективного правового регулювання для забезпечення справедливого доступу до орбіти. Але відносини національного закріплення прав окремих екваторіальних держав на сегменти ГСО лишаються недостатньо вивченими наукою космічного права.

Метою статті є дослідження правових питань регламентації прав на сегменти (компоненти) ГСО та проведення аналізу потенційних наслідків відповідних юридично значимих дій держав для міжнародного космічного права.

Виклад основного матеріалу. У 1964 році США здійснили запуск першого геостационарного супутника *Syncom 3* [4], що засвідчило нові можливості в комунікаціях і передачі супутникових даних. Це об'єктивно обумовило практичну зацікавленість держав в експлуатації геостационарного компоненту орбітального простору. З огляду на зростаючий інтерес до ГСО, виникла потреба у впорядкуванні та регламентації орбітально-космічних відносин.

Загальні питання використання та дослідження космічного простору визначаються згадуваним Договором про космос, що встановлює основні принципи галузі міжнародного космічного права, тоді як умови та порядок доступу держав до орбіти геостационарних супутників регулюються Міжнародним союзом електрозв'язку (МСЕ), який відповідає за розподіл орбітальних позицій та радіочастот, необхідних для функціонування космічних апаратів. Основною метою МСЕ є запобігання конфліктам між державами через конкуренцію за доступ до ГСО та забезпечення паритетного права на користування цією орбітою.

Уперше в статті 33 Конвенції МСЕ 1973 року [5] визначалося, що радіочастоти та геостационарна супутникова орбіта є обмеженими природними ресурсами, які повинні використовуватися ефективно та економно, щоб країни або групи країн могли мати до них рівноправний доступ відповідно до їхніх потреб і технічних засобів, наявних у розпорядженні. Проте закріплений міжнародно-правовий механізм регулювання використання ГСО, як показала практика, виявився недостатніми для гарантування справедливого доступу до дефіцитної орбіти.

Одним із викликів для міжнародного космічного права стало юридичне відстоювання прав деяких екваторіальних країн на сегменти ГСО, які вони вважають несправедливо вилученими з-під їхнього суверенітету. Так, 3 грудня 1976 року вісім екваторіальних держав (Колумбія, Конго, Еквадор, Індонезія, Кенія, Уганда, Заір та Бразилія як спостерігач) провели міжнародну конференцію в Боготі (Колумбія) з метою досягнення рівного доступу до ГСО. За результатами конференції державами ухвалена Декларація першої зустрічі екваторіальних країн [6] (відома як «Боготська декларація») та зроблені наступні узагальнюючі висновки: ГСО і радіочастоти використовуються таким чином, що не забезпечують рівного доступу для країн, які розвиваються і не мають технічних та фінансових засобів, наявних у великих державах; сегменти ГСО є невід'ємною частиною території, над якою ці держави здійснюють свій суверенітет; цей природний ресурс, подібний до повітряного простору або територіальних вод, не може використовуватися без їхньої згоди.

Варто зазначити, що учасники Боготської декларації розглядають ГСО як природний ресурс, який не належить до космічного простору. Вони обґрунтовують, що відсутність офіційного визначення космічного простору та межі між повітряним і космічним просторами унеможливило застосування норми статті II Договору про космос стосовно заборони його націоналізації.

Питання здійснення екваторіальними державами свого суверенітету над сегментами ГСО викликало юридичні дискусії на рівні комітету ООН по космосу, але більшість держав вважає, що ГСО є частиною космічного простору і регулюється Договором про космос [3, с. 29]. Звідси правова позиція екваторіальних держав не була прийнята та визнана такою, що суперечить міжнародно-правовому принципу непривласнення космічного простору. Попри те, що Боготська декларація не мала прямих правових наслідків, але вона однозначно акцентувала увагу до актуальної проблеми рівного доступу до ГСО.

У цьому зв'язку еволюційною нормою міжнародного космічного права можна вважати пункт 196 статті 44 Статуту МСЕ [7], який спрямований на встановлення нових засадничих принципів для розподілу обмежених природних ресурсів ГСО. Передбачається, що радіочастоти і орбіти геостационарних супутників належить використовувати раціонально, ефективно і економно відповідно до положень Регламенту радіозв'язку [8], щоб забезпечити справедливий доступ до цієї орбіти і до цих частот різним країнам чи групам країн з урахуванням особливих потреб країн, що розвиваються, і географічного положення деяких країн. Отже, розподіл обмежених природних ресурсів між державами передбачає застосування МСЕ таких додаткових критеріїв як тип та геопросторове відношення території певної держави. Натомість слід мати на увазі, що виконання зазначеного положення не засвідчує визнання суверенітету чи особливого правового статусу будь-якої країни, території або географічної зони.

Незважаючи на вказані зусилля міжнародного космічного співтовариства, екваторіальні держави, як-от, Колумбія і Еквадор продовжують наполягати на захисті своїх національних геостационарних інтересів. Особливе занепокоєння у сфері правового регулювання використання ГСО

викликають положення їхніх конституційних законів щодо суверенних прав на її сегменти. Згідно з пунктом 3 статті 101 Конституції Колумбії 1991 року [9] частиною національної території Колумбії визнається сегмент ГСО, електромагнітний спектр та простір, у якому він діє, відповідно до міжнародного права або законів Колумбії за відсутності міжнародних норм. Це положення стосується компонента ГСО, який безпосередньо відповідає території Колумбії.

21 березня 2024 р., здійснюючи ратифікацію Договору про космос Колумбія зазначила, що жодна частина цього Договору не суперечить правам, на які вона претендує, і що цей Договір не має тлумачитися як такий, що порушує ці права [10]. У свою чергу Конституційний суд Колумбії підтвердив юридичну належність Колумбії відповідних сегментів ГСО [11].

Крім того, пункт 4 статті 4 Конституції Еквадору 2008 року [12] також закріплює права держави на сегменти ГСО. Відтак встановлений національно-правовий режим передбачає реалізацію абсолютного та виключного суверенітету цих держав щодо компонентів орбіти геостационарних супутників.

Правове регулювання геостационарних відносин на внутрішньодержавному рівні породжує низку юридичних питань щодо співвідношення національних інтересів і міжнародних зобов'язань держав у використанні орбітальних ресурсів. Зазначені норми конституційного права, спрямовані на захист інтересів екваторіальних держав щодо експлуатації сегментів ГСО над їхніми територіями, можуть створювати загрозу існуючому правопорядку у сфері провадження космічної діяльності. Законодавчі положення Колумбії та Еквадору не узгоджуються з основним принципом Договору про космос відносно свободи дослідження та використання космічного простору. Прагнення цих держав встановити суверенний контроль над сегментами ГСО може розглядатися як спроба націоналізації (монополізації) частини космічного простору, що забороняється міжнародним космічним правом. Водночас, реалізація відповідних космічно-правових норм нівелює правовий принцип рівноправного доступу держав до використання ГСО, що є порушенням її міжнародно-правового режиму. Таким чином, аналізовані норми конституційного законодавства свідчать про глибокий конфлікт інтересів екваторіальних країн із базовими принципами міжнародного космічного права.

Між тим намір екваторіальних держав встановити фактичний контроль над космічними ресурсами може мати далекосяжні наслідки не лише для згаданих держав, а й для міжнародної космічної спільноти. Такий розвиток подій не виключає можливості використання відповідних положень як політико-правового інструменту в рамках глобальної політики у цій сфері та діяльності МСЄ. Крім того, негативна національна правотворчість та відсутність консенсусу серед держав щодо рівноправного розподілу орбітальних сегментів можуть стати основними чинниками виникнення міжнародних спорів. Сукупність цих обставин стимулює формування нових міжнародно-правових конструкцій, спрямованих на вдосконалення інструментів, що забезпечують справедливий і ефективний розподіл компонентів орбіти геостационарних супутників.

Висновки. У сучасних умовах, коли зростає зацікавленість держав у обмежених природних ресурсах ГСО, надзвичайно важливо досягти балансу між національними інтересами держав та їх міжнародними договірними зобов'язаннями. Конституційно-правове визнання сегментів ГСО частиною території окремих екваторіальних держав демонструє суттєві відхилення від усталених норм і принципів міжнародного космічного права.

З огляду на необхідність гарантування космічно-правової стабільності, нагальною є потреба модернізації міжнародного космічного права з метою забезпечення справедливого доступу до ГСО для всіх держав, незалежно від їх економічного чи наукового розвитку. Вирішення цього завдання сприятиме сталому використанню радіочастотного спектру та пов'язаних із ним космічних ресурсів для всіх учасників космічної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про принципи діяльності держав з дослідженням та використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла: Договір від 10 жовтня 1967 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480/card6#Public.
2. Sylvana Peña Saffon. Acceso a la órbita de los satélites geoestacionarios Propuesta para un régimen jurídico especial. Revista de Derecho, Comunicaciones y Nuevas Tecnologías, ISSN-e 909-7786, N. 11, 2014, 25 págs.

3. Ferdinand Onwe Agama, «Effects of the Bogota Declaration on the Legal Status of Geostation Orbit in International Space Law,» Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence 8, no. 1 (2017): 24–34. <https://www.ajol.info/index.php/nauijlj/article/view/156705>.
4. SYCOM 3, The First Geostationary Communication Satellite, Is Launched. <https://www.historyofinformation.com/detail.php?id=2139>.
5. International Telecommunication Convention (with an annex, final protocol, additional protocols, resolutions, recommendations and opinions). Concluded at MalagaTorremolinos on 25 October 1973. <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201209/volume-1209-I-19497-English.pdf>.
6. Declaration of the first meeting of equatorial countries (adopted on december 3, 1976). https://www.jaxa.jp/library/space_law/chapter_2/2-2-1-2_e.html.
7. Статут міжнародного союзу електрозв'язку. Collection of the Basic Texts of the International Telecommunication Union adopted by the Plenipotentiary Conference, 2022. https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/opb/conf/S-CONF-PLEN-2022-PDF-E.pdf.
8. International telecommunication regulations. https://www.itu.int/dms_pub/itu-t/oth/3F/01/T3F010000010001PDFE.pdf.
9. Constitución Política de Colombia, 1991. <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/5431>.
10. The U.S. Department of State issued Depositary Notification No. 2024-018 at. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2024/04/Space-Outer-Space-Treaty-Notification-of-Deposit-of-Instrument-Colombia-March-21-2024.pdf>.
11. Sentencia C-278/04. Control de constitucionalidad de enmiendas a acuerdo internacional-Alcance. <https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2004/C-278-04.htm>.
12. Constitución de la República del Ecuador. 2008. <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/21291>.

УДК 341.215.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.51>

МІЖНАРОДНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВОЗАХИСНИКІВ

Сироїд Т.Л.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078
e-mail: syroid02@gmail.com*

Варнавська К.А.,
*доктор філософії (PhD),
викладач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-1257-089
e-mail: varnavska06@gmail.com*

Сироїд Т.Л., Варнавська К.А. Міжнародні та національні неурядові організації у сфері захисту правозахисників.

Стаття присвячена висвітленню діяльності міжнародних і національних неурядових організацій у сфері захисту правозахисників; визначенню їх місця і ролі в існуючій міжнародній і національній правозахисних системах. Зосереджено увагу на діяльності таких неурядових правозахисних організацій як: Міжнародна федерація прав людини (FIDH), Всесвітня організація проти катувань (ОМСТ), «Обсерваторія із захисту правозахисників», Amnesty International, Front Line Defenders (FLD), Міжнародна коаліція жінок-правозахисників (WHRDIC) та ін. Констатовано, що існує тенденція до збільшення чисельності неурядових організацій на африканському континенті у відповідь на чисельні порушення прав правозахисників. Серед таких організацій зазначено: Інститут прав людини та розвитку в Африці (IHRDA), Західноафриканська мережа правозахисників (WAHRDN), AfricanDefenders (Панафриканська мережа правозахисників), Мережа правозахисників Центральної Африки (REDHAC), Мережа африканських національних правозахисних установ (NANHRI), DefendDefenders (Проект правозахисників Східної Африки та Африканського Рогу (EHAHRDP)), SouthernDefenders (Мережа правозахисників Південної Африки (SAHRDN)).

Зроблено висновок про те, що значення міжнародних і національних неурядових організацій полягає в тому, що вони: по-перше, є невід'ємною складовою міжнародного універсального і регіонального механізмів захисту прав людини, оскільки правозахисникам гарантуються права, передбачені міжнародними актами з прав людини, отже, у разі їх порушення, вони мають право звернутися до контрольних (договірних) органів, передбачених міжнародними угодами (Комітет прав людини, Європейський суд з прав людини, Комітет проти катувань та ін.); по-друге, означені організації сприяють відстоюванню прав і свобод правозахисників з урахуванням особливостей регіону, національного законодавства; акцентують увагу на дотриманні гендерної рівності; докладають суттєвих зусиль щодо удосконалення існуючої правової основи захисту правозахисників, розширення прав цієї категорії осіб, зважаючи на змінну ситуацію у світі з правами людини та з викликами сьогодення.

Ключові слова: безпека, гарантії, захист, інституційні механізми, неурядові організації, права людини, правозахисники.

Syroid T.L., Varnavska K.A. International and national non-governmental organizations in the field of protection of human rights defenders.

The article is devoted to highlighting the activities of international and national non-governmental organizations for the protection of human rights defenders; defining their place and role in the existing international and national human rights systems. Attention is focused on the activities of such non-governmental human rights organizations as: International Federation for Human Rights (FIDH), World Organisation Against Torture (OMCT), Observatory For Defenders, Amnesty International, Front Line Defenders (FLD), Women Human Rights Defenders International Coalition (WHRDIC), etc. It is noted that there is a significant trend towards an increase in the number of non-governmental organisations on the African continent in response to numerous violations of the rights of human rights defenders. These organisations include: Institute for Human Rights and Development in Africa (IHRDA), West African Human Rights Defenders Network (WAHRDN), AfricanDefenders (Pan-African Human Rights Defenders Network), Network of Human Rights Defenders in Central Africa (REDHAC), Network of African National Human Rights Institutions (NANHRI), DefendDefenders (East and Horn of Africa Human Rights Defenders Project (EHAHRDP)), SouthernDefenders (Southern Africa Human Rights Defenders Network (SAHRDN)).

It is concluded that the importance and activities of international and national non-governmental organizations are that they are, first of all, an integral part of the international universal and regional mechanisms for the protection of human rights, since human rights defenders are guaranteed the rights provided for in international human rights instruments, and therefore, in case of their violation, they have the right to apply to the supervisory bodies of these treaties (the Human Rights Committee, the European Court of Human Rights, the Committee against Torture, etc.); secondly, the above mentioned organizations contribute to the protection of the rights and freedoms of human rights defenders, taking into account the specifics of the region and national legislation; focus on respecting gender equality; make significant efforts to improve the existing legal framework for the protection of human rights defenders, expand the rights of this category of persons, taking into account the changing situation in the world with human rights and modern challenges.

Key words: guarantees, human rights, human rights defenders, institutional mechanisms, non-governmental organizations, protection, security.

Постановка проблеми. Захист та заохочення основоположних прав і свобод людини, гарантованих універсальними та регіональними актами в галузі прав людини є одним із першочергових завдань міжнародної спільноти. Основна відповідальність за дотримання, захист і реалізацію таких прав покладена на держави, оскільки саме вони ратифікують міжнародні угоди з прав людини, створюють відповідні механізми захисту прав людини. Важливу роль у забезпеченні прав людини відіграють особи, які здійснюють правозахисну діяльність як на професійній, так і на добровільній основі.

Діяльність правозахисників необхідна для просування прав людини, демократії та верховенства права. Правозахисники відіграють центральну роль у забезпеченні відповідності державної політики правам людини та підзвітності влади. Правозахисники також сприяють захисту жертв порушень прав людини та забезпечення доступу до відшкодування збитків і засобів правового захисту на національному і на міжнародному рівнях. Разом з тим, слід констатувати, що особи та організації, які займаються заохоченням та захистом прав і свобод людини, через участь у такій діяльності часто піддаються погрозам і переслідуванням та опиняються в небезпечному становищі. Як зазначає Спеціальний доповідач щодо становища правозахисників, «вони ставали об'єктами страт, катувань, побиття, довільних арештів і затримань, загроз смертю, переслідувань та наклепу, а також обмежень їхньої свободи пересування, висловлювання, об'єднань та зібрань. Захисники ставали жертвами хибних звинувачень та несправедливих судових розглядів і засуджень. Вони також зазнавали актів залякування та репресій за свою співпрацю з Організацією Об'єднаних Націй з питань прав людини» [1].

Означене свідчить, що ця категорія осіб має бути захищена від свавілля, від протиправних дій нападників, що сприятиме належному виконанню ними прямих обов'язків.

Мета дослідження полягає у характеристиці міжнародних і національних неурядових організацій, визначенні їх місця та ролі у сфері захисту правозахисників.

Стан опрацювання проблематики. У науці міжнародного публічного та національного права загальним питанням захисту прав людини, в тому числі неурядовими міжнародними та націо-

нальними організаціями, присвячено праці таких дослідників: Алмаші М.М., Мудрак В.В., Гутник В., Карвацька С., Фоміна Л., Айкатеріні Крістіна Кула (Aikaterini Christina Koula), Данна Інглетон (Danna Ingleton), Джеймс Саваж (James Savage), Еліс Нах (Alice m. Nah), Карен Беннетт (Karen Bennett) та ін. Разом з тим, питанню захисту правозахисників міжнародними та національними неурядовими організаціями, не приділено належної уваги.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні акти, прийняті на міжнародному універсальному та регіональному рівнях, закріплюють права, свободи, гарантії правозахисників та містять напрями співробітництва держав-учасниць в означеній сфері. Безумовно, значний внесок у становлення та розвиток цієї співпраці роблять статутні органи, інституції, посадові особи міжнародних міжурядових організацій, зокрема ООН, Рада Європи, Європейський Союз, ОБСЄ та ін. В їх межах створюються спеціалізовані структури, відомства, посадові особи, які реалізують політику міжнародних міжурядових організацій у сфері захисту правозахисників.

Суттєву роль у відстоюванні прав правозахисників відіграють міжнародні та національні неурядові організації універсального, регіонального і субрегіонального рівнів, які є невід'ємною складовою загального правозахисного інституційного механізму. Серед таких організацій слід приділити увагу Міжнародній федерації прав людини (далі – FIDH), яка об'єднує 188 організацій з 117 країн (станом на грудень 2024 р.). З 1922 року FIDH захищає всі громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права, закріплені Загальною декларацією прав людини [2]. FIDH відіграє ключову роль у розвитку міжурядової системи правозахисників. Зокрема, це сприяло переговорам, які призвели до ухвалення Декларації ООН про правозахисників у 1998 році (резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/53/144). З моменту ухвалення цієї Декларації у різних існуючих міжурядових організаціях було створено кілька механізмів захисту правозахисників.

У 1997 р. у партнерстві зі Всесвітньою організацією проти катувань (далі – ОМСТ), FIDH стала першопрохідцем у захисті правозахисників, створивши унікальну програму «Обсерваторія із захисту правозахисників». Основними завданнями Програми є: 1) привернення уваги міжнародних спільнот до випадків переслідування та репресій щодо правозахисників. Завдяки Обсерваторії, та у співпраці з іншими програмами, вона підтримує систему «невідкладних втручань»; 2) надання конкретної та індивідуальної допомоги за сприяння міжнародних місій зі встановлення фактів, судових місій за спостереженням і підтримкою, місій солідарності та надання матеріальної допомоги правозахисникам і правозахисним організаціям; 3) поширення інформації серед громадськості за допомогою розробки, публікації та звітів про порушення прав і свобод людини або організацій, що працюють у галузі прав людини. Обсерваторія публікує щорічний звіт, який включає всі термінові втручання, здійсненні упродовж року, наступні дії та тематичний аналіз становища правозахисників. Інформація про цю роботу висвітлюється на сесії Ради з прав людини; 4) зміцнення співпраці міжнародних і регіональних механізмів, спрямованих на захист правозахисників, з міждержавними, регіональними та міжнародними органами такими, як: Організація Об'єднаних Націй, Організація американських держав, Африканський союз, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Рада Європи і Європейський Союз [3].

Обсерваторія розробила кілька способів вжиття заходів у відповідь на потреби та специфіку кожної ситуації: випуск та розповсюдження термінових попереджень, надання екстрених грантів (медична, психологічна та юридична підтримка, допомога у переїзді) та грантів на відвідування в'язниць, судове спостереження і захист, національну та міжнародну адвокатуру, слідчі місії, публічні кампанії у соціальних мережах та Інтернеті, терміновий захист, спрямований на учасників соціальних змін, ініціювання правової та параюридичної допомоги та ін. [4].

Місією FIDH через роботу Обсерваторії є вжиття заходів на підтримку осіб, незалежно від їх статусу, посади або функції, які зазнають репресій внаслідок своєї правозахисної діяльності. Мета FIDH полягає в тому, щоб голоси працівників некомерційних організацій та активістів, юристів, журналістів, профспілкових діячів, сільських і громадських лідерів та простих громадян були почуті і щоб вони більше не залишалися ізольованими та маргіналізованими. FIDH є однією з провідних організацій, які прагнуть забезпечити захист і підтримку правозахисникам, які наражаються на ризик, де б вони не знаходилися, незалежно від сфери їх діяльності. З моменту свого заснування вона була першопрохідцем у цій галузі [5].

Amnesty International здійснює моніторинг ситуації з дотриманням прав правозахисників та у своїх звітах констатує, що в усьому світі спостерігається безпрецедентний сплеск нападів на правозахисників – людей, які захищають та просувають права людини. Зокрема у Звіті «На пе-

редньому краї прав людини», констатовано, що загалом 94% опитаних активістів, включаючи журналістів, юристів, громадських активістів та людей, які займаються заохоченням і захистом прав жінок, ЛГБТІ+, прав корінних народів і захистом навколишнього середовища, заявили, що зазнавали загроз, переслідувань, жорстокого поводження або загроз убивством у результаті своєї роботи. У цьому звіті висвітлюються та підтримуються їхні наполегливі заклики до уряду Великобританії зробити більше для їх підтримки та захисту, а також зазначається, як Великобританія може допомогти тим, хто перебуває на передньому краї захисту прав людини. Ці рекомендації також ґрунтуються на досвіді британських і міжнародних організацій з багаторічним досвідом роботи з правозахисниками по всьому світі [6].

Front Line Defenders (далі – FLD) – міжнародна правозахисна організація, заснована з метою захисту правозахисників, які перебувають у небезпеці. Організація працює над підвищенням безпеки і захисту правозахисників та організацій по всьому світі, яким загрожує небезпека через їхню мирну та законну правозахисну діяльність. FLD надає швидку та практичну підтримку правозахисникам, які перебувають у небезпеці, за допомогою: міжнародного захисту інтересів правозахисників, які перебувають у небезпеці, включаючи екстрену підтримку тих, хто перебуває у безпосередній небезпеці; надання грантів та підтримки практичних потреб правозахисників у галузі безпеки, включаючи тимчасове переселення правозахисників; нарощування потенціалу та розробка довідкових матеріалів з комплексної безпеки та захисту, включаючи цифрову безпеку; можливості оздоровлення, такі як програма «Відпочинок та перепочинок» для правозахисників, які стикаються із сильним стресом у результаті своєї роботи; забезпечення платформи для спілкування й обміну думками між правозахисниками, у тому числі на Дублінській платформі, що проводиться раз на два роки; екстреного та кризового реагування по цілодобовій телефонній лінії екстреного зв'язку декількома мовами; а також оперативної кризової підтримки в разі потреби.

FLD сприяє посиленню міжнародних та регіональних заходів щодо захисту правозахисників, включаючи дотримання Декларації ООН про правозахисників 1998 р. та підтримку роботи Спеціального доповідача з питань щодо становища правозахисників. Організація має спеціальний консультативний статус при Економічній та Соціальній Раді ООН, партнерський статус у Раді Європи, є провідним партнером механізму захисників прав людини Європейського Союзу тощо [7].

Міжнародна коаліція жінок-правозахисників (далі – WHRDIC) – це мережа, яка підтримує та захищає права людини жінок-правозахисників по всьому світі. WHRDIC засуджує насильство та інші порушення прав щодо правозахисниць та виступає за механізми захисту, закони і політику, які забезпечують справедливість для правозахисників. Повідомляє правозахисників, які ресурси їм доступні, якщо вони перебувають у небезпеці, та допомагає членам співпрацювати у вирішенні термінових апеляцій. Мережа також надає інформацію та аналіз Спеціальному доповідачу ООН щодо правозахисників та пов'язує Спеціального доповідача з групами жінок-правозахисників по всьому світі.

WHRDIC запроваджує колективні заходи з метою посилення голосів жінок-правозахисників, зміцнення міжнародної солідарності та підтримання правозахисниць, щоб вони виконували свою роботу без погроз і насильства. Враховує принципи фемінізму, працюючи в тісному контакті з учасниками, які ідентифікують себе як феміністки. Забезпечує правозахисниць інструментами, ресурсами та аналізом, щоб вони могли бути ефективними захисниками інтересів у своїх спільнотах, країнах та на міжнародному рівні [8].

Інститут прав людини та розвитку в Африці (далі – IHRDA) – панафриканська неурядова організація (НУО), яка працює над поширенням інформації про права людини в Африці та підвищенням ефективності африканської системи захисту прав людини. Представляє Африканський континент, де всі мають доступ до правосуддя через національні, африканські та міжнародні механізми захисту прав людини. IHRDA має за мету захист жертв порушень прав людини в національних та регіональних судових органах, а також слідкує за тим, щоб судові рішення призводили до позитивних змін. Докладає зусиль для навчання правозахисників. HRDA вважає, що всі правозахисники повинні мати доступ до знань і навичок, необхідних для захисту африканської системи прав людини та боротьби з порушеннями прав людини на континенті. Відповідно до цього переконання Інститут проводить тренінги та інші семінари з нарощування потенціалу з африканської системи прав людини та інших питань прав людини [9].

Західноафриканська мережа правозахисників (далі – AHRDN) – неурядова організація, створена з метою забезпечення діяльності правозахисників. Складається з національних коаліцій у

галузі прав людини та окремих координаційних центрів. Завдяки своїм зусиллям із захисту інтересів, WAHRDN прагне сформувати внутрішню та зовнішню політику країн Західної Африки відповідно до стандартів прав людини та зміцнити верховенство закону. Стратегія мережі заснована на тісному співробітництві з дипломатичними представництвами, міністерствами закордонних справ, національними правозахисними установами, а також регіональними і міжнародними правозахисними механізмами для створення безпечного робочого середовища для правозахисників.

WAHRDN має статус спостерігача в Африканській комісії з прав людини і народів (ACHPR) та є членом виконавчого комітету Форуму НУО при ACHPR. Вона також є членом Мережі Ради з прав людини (HRC Net), до якої входять регіональні та міжнародні НУО, що займаються захистом інтересів і лобіюванням у Раді ООН з прав людини [10].

AfricanDefenders (Панафриканська мережа правозахисників) створена для координації ініціатив з усього континенту на користь африканських правозахисників. AfricanDefenders зміцнює співробітництво по всьому континенту, підтримуючи стратегічні зусилля захисту інтересів, сприяючи захисту правозахисників, що наражаються на ризик, і підкреслюючи вплив своєї невинної роботи. Мережа складається з представників Північної Африки, Західної Африки, Центральної Африки, Східного та Африканського Рогу, Південної Африки), які займаються просуванням та захистом правозахисників на африканському континенті [11].

Мережа правозахисників Центральної Африки (далі – REDHAC) є членом AfricanDefenders в Центральній Африці. REDHAC супроводжує та зміцнює роботу правозахисників з метою зменшення їх вразливості та ризиків, а також підвищує обізнаність щодо ситуації з правами людини у субрегіоні. Її бачення полягає у просуванні, навчанні та підтримці правозахисників, зміцненні солідарності між ними та захисті їхніх прав щоразу, коли на них чиниться тиск. REDHAC охоплює вісім країн, багато з яких зіткнулися з масовими порушеннями прав людини за повної безкарності, і представляє понад 200 членів, включаючи правозахисників, юристів і журналістів [12].

Мережа африканських національних правозахисних установ (далі – NANHRI) є юридичною особою відповідно до кенійського законодавства. Її місія полягає в підтриманні та зміцненні національних правозахисних установ для ефективного виконання їхнього мандату відповідно до Паризьких принципів. У своїй роботі керується такими принципами і цінностями як: прозорість, підзвітність, чесність, професіоналізм, недискримінація [13].

Одним з напрямків Мережі є захист правозахисників. За останнє десятиліття кількість порушень прав людини в Африці та в усьому світі збільшилася. Правозахисники виступили проти цієї ситуації, закликавши держави до відповідальності за невиконання своїх зобов'язань щодо заохочення та захисту прав людини. На цьому тлі штати та їхні агенції переглянули конституції та інші закони, щоб обмежити роботу правозахисників, що призвело до звуження громадянського простору. Правозахисники, особливо жінки, зазнавали переслідувань, побиття, довільних арештів, тортур, тюремного ув'язнення та навіть насильницького зникнення таємничим чином, що було пов'язано з державними органами. Виходячи з цього, Глобальний альянс національних правозахисних установ (GANHRI) скликав 13-ту трирічну конференцію (м. Марракеш, Марокко, жовтень 2018 р.) на тему: «Розширення громадянського простору, просування та захист правозахисників з особливим акцентом на жінок: роль національних правозахисних установ». Конференція завершилася прийняттям Марракеської декларації з відповідною назвою.

З метою підтримки реалізації декларації, NANHRI провела дослідження у дев'яти країнах Африки (Кенія, Кот-д'Івуар, Мадагаскар, Марокко, Ліберія, Нігер, Демократична Республіка Конго, Танзанія та Зімбабве), щоб з'ясувати рівень захищеності правозахисників національним законодавством. Одним із найбільш разючих відкриттів став той факт, що в означених державах відсутня правова основа, призначена для захисту правозахисників, за винятком Кот-д'Івуару. Робота національних правозахисних установ (далі – НПЗУ) та інших суб'єктів захисту заснована на загальних конституційних положеннях, регіональних та міжнародних документах, таких як Африканська хартія прав людини та народів і Загальна декларація прав людини. Ситуація з відсутністю правової основи захисту правозахисників спостерігається більш ніж у 90% країнах Африки. У деяких випадках розробка законів про правозахисників призупинена або вимагає багато часу на прийняття.

На додаток до дослідження, NANHRI розробила різні інструменти для керівництва національними та регіональними суб'єктами захисту правозахисників, які включають: Типовий закон про визнання та захист прав правозахисників в Африці, Короткий довідник для правозахисників, На-

ціональний план дій щодо здійснення Марракеської декларації, Регіональний план дій щодо реалізації Марракеської декларації, Національні правозахисні установи з моніторингу реалізації Марракеської декларації, Регіональні та національні семінари та тренінги з використання інструментів у просуванні, захисті і відстоюванні прав правозахисників. Одним із ключових результатів цих ініціатив є розробка та прийняття багатосторонніх національних планів дій щодо повного здійснення Марракеської декларації [14].

DefendDefenders (Проект правозахисників Східної Африки та Африканського Ругу (EHAHRDP)) зміцнює роботу правозахисників у субрегіоні за рахунок зниження їх вразливості перед ризиком переслідувань і підвищення їхньої здатності ефективно захищати права людини. Основним завданням DefendDefenders є сприяння безпеці, захисту та благополуччю правозахисників. Задля досягнення означених завдань, робота DefendDefenders зосереджена на управлінні захистом і безпекою, нарощуванні потенціалу, розвитку технологій, а також на захисті інтересів, дослідженнях і комунікації. DefendDefenders створює та підтримує національні коаліції правозахисників у різних країнах через які правозахисники можуть об'єднуватись та відстоювати свої права на національному рівні.

DefendDefenders виступає як секретаріат Мережі правозахисників країн Східного та Африканського Ругу (EHAHRD-Net), що представляє тисячі правозахисників та їх організації. Членами DefendDefenders є Бурунді, Джибуті, Еритрея, Ефіопія, Кенія, Руанда, Сомалі (разом із Сомалілендом), Південний Судан, Судан, Танзанія та Уганда. Мережа також є секретаріатом для AfricanDefenders (Панафриканська мережа захисників прав людини). Крім того, DefendDefenders має консультативний статус при Економічній та Соціальній Раді ООН, а також статус спостерігача в Африканській комісії з прав людини та народів [15].

SouthernDefenders (Мережа правозахисників Південної Африки (SAHRDN)) – неурядова некомерційна організація, що уособлює непохитну відданість справі захисту правозахисників перед нападами та звуженням громадянського простору як в офлайн, так і в онлайн середовищі. Вона координує регіональні зусилля щодо надання швидкого, практичного, всебічного й інклюзивного захисту правозахисникам, які наражаються на високий ризик, захист громадянського простору та розширення можливостей правозахисників щодо пом'якшення наслідків репресій. З цією метою SouthernDefenders сприяє повазі та визнанню правозахисників як законних учасників і агентів соціальних змін із загальновизнаними та гарантованими Конституцією правами. Організація також сприяє гендерному захисту жінок-правозахисниць (далі – ЖП), оскільки вони більше схильні до ризику зазнати певних форм насильства та інших порушень, упереджень, виключення та заперечення, ніж їхні колеги-чоловіки. Таким чином, ЖП вимагають особливої уваги, щоб упоратися з численними ризиками, з якими вони стикаються під час виконання своєї роботи. Мережа забезпечує посилення заходів у відповідь з урахуванням гендерних аспектів, оскільки більшість механізмів у регіоні не призначені виключно для ЖП і слугують безлічі цілей. Ця мережа також підвищує обізнаність та суспільне визнання ЖП як законних провідників соціальних змін і суспільного блага. Однією з можливих причин того, що жінки складають малу чисельність правозахисників, може бути те, що вони не визначають себе як ЖП і не вважають свою безпеку пріоритетом, а це означає, що вони з меншою ймовірністю звернуться за допомогою [16].

Висновки: Зважаючи на ту обставину, що правозахисники часто стикаються з важкими умовами і з численними перешкодами та обмеженнями, які варіюються від фізичного насильства до більш тонких заходів, таких як адміністративні перешкоди, кампанії з наклепу, спрямовані на їх дискредитацію, обвинувачення в непатріотизмі, зраді, шпигунстві, кримінальні переслідування тощо, вони потребують захисту. Існуюча міжнародна інституційна система захисту прав людини, складовою якої є договірні (судові і несудові) органи, безперечно є на службі правозахисників.

Позитивною тенденцією є створення міжнародних та національних неурядових організацій у сфері захисту правозахисників, які є суттєвим доповненням до існуючої міжнародної інституційної системи універсального і регіонального характеру. Ці структури сприяють удосконаленню правової основи та розробці і прийняттю нових норм, що регламентують статус правозахисника; вони пропонують інструменти та керівництва з надання правової допомоги; в їх межах також формуються практики захисту правозахисників, які встановлюються і переплітаються на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях і є взаємопов'язаними, взаємодоповнюючими та зміцнюють одна одну. Такі заходи орієнтовані на забезпечення «цілісної» безпеки правозахисників, що поєднує фізичний, цифровий, психологічний та гендерний виміри.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Human rights violations committed against defenders, and other difficulties they confront. URL: <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-human-rights-defenders/challenges-faced-human-rights-defenders> (дата звернення 14.12.2024).
2. International Federation for Human Rights. URL: <https://www.fidh.org/en/about-us/What-is-FIDH/> (дата звернення 02.12.2024).
3. The Observatory for the Protection of Human Rights Defenders. URL: <https://www.omct.org/en/resources/news/the-observatory-for-the-protection-of-human-rights-defenders> (дата звернення 01.12.2024).
4. Human Rights Defenders. URL: <https://www.fidh.org/en/issues/human-rights-defenders/> (дата звернення 02.12.2024).
5. World Organization Against Torture (OMCT). URL: <https://www.omct.org/en/who-we-are> (дата звернення 12.12.2024).
6. On the Human Rights Frontline: How the UK government can defend the defenders. Amnesty International, 2021. 25 p. URL: https://www.amnesty.org.uk/files/2021-02/On%20the%20Human%20Rights%20Frontline%20-%20Report.pdf?hQ0uL7htqPxuUgm98RjkTQMF99x5qnv_ (дата звернення 02.12.2024).
7. Front Line Defenders (FLD). URL: <https://www.frontlinedefenders.org/en/who-we-are> (дата звернення: 29.11.2024).
8. Women Human Rights Defenders International Coalition. URL: <https://www.whrdic.org/> (дата звернення 02.12.2024).
9. Institute for Human Rights and Development in Africa (IHRDA). URL: <https://www.ihrda.org/> (дата звернення 03.12.2024).
10. West African Human Rights Defenders Network (WAHRDN). URL: <https://africandefenders.org/members/western-africa/> (дата звернення 03.12.2024).
11. AfricanDefenders. URL: <https://africandefenders.org/about/> (дата звернення: 02.12.2024).
12. Central Africa Human Rights Defenders Network (REDHAC). URL: <https://africandefenders.org/members/central-africa/> (дата звернення: 03.12.2024).
13. Network of African National Human Rights Institutions. URL: <https://www.nanhri.org/#> (дата звернення: 02.12.2024).
14. Network of African National Human Rights Institutions: Defending Human Rights Defenders. URL: <https://www.nanhri.org/defending-human-rights-defenders2/> (дата звернення: 11.11.2024).
15. DefendDefenders: About. URL: <https://defenddefenders.org/about-us/defenddefenders/> (дата звернення 03.12.2024).
16. SouthernWomen. URL: <https://southerndefenders.africa/southernwomen> (дата звернення: 11.11.2024).

УДК УДК 341.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.52>

СПОСОБИ (МЕТОДИ) ТЛУМАЧЕННЯ ПРАВА В ПРАКТИЦІ СУДУ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЄС

Юхимюк О.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
e-mail: iukchymiuk.olga@vnu.edu.ua
ORCID 0000-0002-3803-4746*

Юхимюк О.М. Способи (методи) тлумачення права в практиці Суду Справедливості ЄС.

Суд Справедливості Європейського Союзу (Court of Justice of the European Union) використовує в своїй діяльності різноманітні інструменти, серед яких важливими є способи тлумачення. За допомогою цілого спектру способів (методів) тлумачення він заповнює існуючі прогалини в праві або роз'яснює значення і сферу застосування норм права Європейського Союзу. Суд Справедливості ЄС в правоінтерпретаційній діяльності використовує способи, застосовувані як в національному, так і міжнародному праві. Однак їх використання при тлумаченні права ЄС дещо відрізняється.

Науковці, на основі аналізу правоінтерпретаційної практики Суду Справедливості ЄС, виділяють різноманітні способи (методи) тлумачення, серед яких основними є мовний, системний, телеологічний, а також історичний та ін. Поєднання таких методів дозволяє адаптувати право ЄС до мінливих умов та уніфікувати його багатомовну природу. В роботі основний акцент робиться на найчастіше застосовуваних методах тлумачення: філологічному, системному та телеологічному.

Філологічне тлумачення застосовується Судом Справедливості ЄС дещо інакше, ніж в загальноприйнятому класичному сенсі. Це є наслідком мультилінгвістичної природи права ЄС, що впливає і на порядок, і на черговість використання цього способу тлумачення. Системний спосіб вказує на необхідність такого результату тлумачення, яке дозволило би об'єднати норми права ЄС у змістовну цілісність та узгодженість в межах складної системи джерел права ЄС, з урахуванням ієрархії первинного та вторинного права. Важливими в цьому аспекті є загальні принципи права ЄС. В результаті застосування Судом Справедливості ЄС системного механізму тлумачення забезпечується уніфікація розуміння права ЄС у правових системах, що діють у різних державах-членах. Телеологічне тлумачення в практиці Суду Справедливості ЄС закладає основи прецедентного права, з врахуванням наявності в актах права ЄС розлогих преамбул.

Аналіз способів, методів і практики тлумачення норм права ЄС необхідний для підготовки вітчизняної правової системи та національних судів до співпраці в рамках діяльності Суду Справедливості ЄС.

Ключові слова: тлумачення права, Суд Справедливості Європейського Союзу, способи правотлумачення, філологічне тлумачення, системне тлумачення, телеологічне тлумачення, принципи права ЄС, акти тлумачення.

Yukhymyuk O.M. Methods (techniques) of legal interpretation in the practice of the Court of Justice of the EU.

The Court of Justice of the European Union (CJEU) uses a variety of tools in its activities, among which the most important are the methods of interpretation. Using a whole range of methods (methods) of interpretation, the CJEU fills existing gaps in the law or clarifies the meaning and scope of application of the rules of European Union law. The CJEU uses methods of interpretation in its legal interpretation activities that are used in both national and international law. However, their use in the interpretation of European Union law is somewhat different.

Based on the analysis of the case law of the CJEU, researchers distinguish a wide range of methods of interpretation, among which the main ones are philological (linguistic), systemic, teleological, historical, etc. The combination of these methods allows for the adaptation of EU law to changing conditions and unification of its multilingual nature. The work is focused on the most commonly used methods of interpretation: philological, systemic and teleological.

The philological interpretation is applied by the CJEU somewhat differently than in the generally accepted classical sense. This is a consequence of the multilingual nature of EU law, which influences both the procedure and the order in which this method of interpretation is used. The systemic method emphasizes the need for an interpretation that would allow EU legal norms to be integrated into a coherent and consistent framework within the complex system of EU legal sources, taking into account the hierarchy of primary and secondary law. In this regard, the general principles of EU law are of particular importance. As a result of the Court of Justice of the European Union's application of the systemic interpretation mechanism, the unification of the understanding of EU law within the legal systems of various member states is ensured. Teleological interpretation in the practice of the CJEU lays the foundation for case law, considering the presence of extensive preambles in EU legal acts.

An analysis of the ways, methods and practices of interpretation of EU law is necessary to prepare the national legal system and national courts for cooperation within the framework of the CJEU.

Key words: interpretation of law, the Court of Justice of the European Union, methods of legal interpretation, philological interpretation, systemic interpretation, teleological interpretation, principles of EU law, acts of interpretation.

Постановка проблеми. Динамічна еволюція відносин між Україною та Європейським Союзом після укладення угоди про асоціацію та повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну передбачають як можливість, так і необхідність прямого чи опосередкованого застосування норм права ЄС в національній правовій системі. В зв'язку з цим, одне з ключових завдань сучасної юридичної науки полягає в обґрунтуванні теоретичних та прикладних засад права ЄС, зокрема через аналіз правоінтерпретаційної діяльності Суду справедливості ЄС (Court of Justice of the European Union).

Еволюція Європейського Союзу, його інституцій пройшла складний шлях з різною динамікою. Суд Справедливості Європейського Союзу (The Court of Justice of the European Union) в ході своєї трансформації перетворився на важливу інституцію, яка виконує не лише функції арбітра по достатньо широкому колу питань, але й здійснює правотлумачну та правотворчу діяльність. Оскільки, досягнувши мети членства в Європейському Союзі, Україна буде залучена в тому числі до формування суддівського корпусу Суду Справедливості Європейського Союзу, варто приділити увагу розгляду існуючої бази по даному питанню та практиці її реалізації [4, с.101].

Мета дослідження полягає у аналізі способів (методів) правоінтерпретаційної практики Суду Справедливості Європейського Союзу на основі його рішень, а також вітчизняних та зарубіжних наукових напрацювань в даному напрямку.

Стан опрацювання проблематики. Проблемам статусу, юрисдикції, діяльності Суду Справедливості Європейського Союзу приділяли увагу такі науковці, як Т. Анікіна, М. Буроменський, Т. Комарова, М. Микієвич, О. Москаленко, І. Яковюк та ін. Водночас, питанням правоінтерпретаційної діяльності судів присвячені дослідження таких науковців, як О. Балинська, Ю. Власов, В. Гончаров, Т. Дудаш, І. Камінська, Т. Комарова, І. Кретьова, О. Легка, Б. Малишев, В. Мармазов, І. Настасяк, І. Самсін, С. Шевчук та ін.

Виклад основного матеріалу. Досягнення визначених в статті 1 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, цілей, передбачає проведення системних реформ, в тому числі через поступову адаптацію законодавства України до асвіс ЄС та їх ефективну реалізацію. Апроксимація інтеграційних норм права – процес непростий, що пов'язано зі складністю текстів вторинного законодавства ЄС та необхідністю розуміння їх змісту у взаємозв'язку з положеннями Договору про ЄС та Договору про функціонування ЄС. Такі висновки підтверджуються значною кількістю попередніх рішень Суду ЄС, винесених в порядку статті 267 Договору про функціонування ЄС, відповідно до якої Суд Європейського Союзу на запит суду держави-члена має юрисдикцію виносити попередні рішення стосовно: тлумачення Договорів; чинності та тлумачення актів установ, органів, служб та агенцій Союзу [2, с. 184].

Отож, Суд Справедливості Європейського Союзу повинен тлумачити законодавство Європейського Союзу таким чином, щоб заповнити, наскільки це можливо, всі потенційні прогалини в первинному або вторинному праві Європейського Союзу, які, в разі їх подальшого існування, могли б мати наслідки, що суперечать як духу Договорів, так і їхній системі [15].

Для досягнення таких амбітних результатів Суд Справедливості Європейського Союзу має використовувати різноманітні інструменти, серед яких важливими є способи тлумачення. За допомогою використання цілого спектру способів тлумачення Суд Справедливості Європейського Союзу заповнює прогалини в праві або роз'яснює значення і сферу застосування норм права Союзу.

Забезпечуючи чітке, логічне, прозоре і переконливе обґрунтування рішень Суду Справедливості Європейського Союзу, різні способи тлумачення, відповідно, сприяють унормуванню судового розсуду і, таким чином, підвищенню якості правосуддя на користь сторін [11, с. 68].

Суд Справедливості Європейського Союзу не впроваджує нових способів тлумачення, а відтак використовує способи, відомі і застосовувані в національному або міжнародному праві. Однак використання способів тлумачення в національному або міжнародному праві, дещо відрізняється при тлумаченні права Європейського Союзу.

Відтак Микієвич М. та Яворська І. підкреслюють, що у своїй практиці Суд користується більшістю класичних способів правового тлумачення, такими як буквальне, історичне, контекстуальне, систематичне (системне) та телеологічне тлумачення. Усі вони застосовуються в рамках використання «лінгвістичного режиму» ЄС. Цей термін відображає принцип лінгвістичної еквівалентності, який був прийнятий і застосовується у ЄС [5, с. 19].

Тож Т. Комарова, розглядаючи методи, використовувані Судом Справедливості Європейського Союзу, виділяє буквальний, історичний, систематичний (контекстуальний) та телеологічний (цільовий) методи. Буквальне та історичне тлумачення має обмежене використання, а ось таким методам тлумачення, як систематичний та телеологічний Суд ЄС надає перевагу, саме їх поєднання і дає змогу Суду ЄС здійснювати розширювальне тлумачення. Поєднання цих основних двох методів дозволяє Суду заповнювати прогалини в праві ЄС, а також виступає одним із засобів, за допомогою якого провадиться розширення компетенцій ЄС [3, с. 152].

Варто відмітити позицію з І. Камінської, яка на підставі аналізу практики Суду Справедливості ЄС виділяє наступні методи (способи) тлумачення права ЄС: порівняльно-лінгвістичний метод, метод жорсткого тлумачення, тлумачення норм через призму загальних прав, застосування за аналогією, комплексний метод тлумачення, автономне тлумачення термінів, телеологічний метод, ієрархічний метод, історичний метод, раціональний метод тлумачення, метод обмежувального тлумачення, метод широкого тлумачення та інші [2, с. 187].

Первинним способом тлумачення норм права, в тому числі використовуваним Судом Справедливості Європейського Союзу, виступає філологічний (мовний, лексичний, текстовий, граматичний), що ґрунтується на текстуальному сприйнятті норм, що тлумачаться. Філологічне тлумачення застосовується Судом Справедливості Європейського Союзу дещо інакше, ніж в загальноприйнятому класичному сенсі. Це є наслідком мультилінгвістичної природи права ЄС, що впливає і на порядок, і на черговість використання цього способу тлумачення. Філологічне тлумачення використовується суддями Суду ЄС не надто часто, що пов'язується із загальністю та відкритістю текстів договорів, а також відсутністю законодавчих визначень термінів, що містяться в договорах. Вцілому терміни, що містяться в праві ЄС, можна поділити на терміни, що не містять однозначно визначеної договором дефініції, терміни, що частково описово визначені первинним чи вторинним правом ЄС, а також терміни, уточнені у вторинному праві ЄС [6, с. 88].

Водночас, можна спостерігати зміну традиційних пропорцій між способами, що використовуються при тлумаченні Судом Справедливості Європейського Союзу. Крім того, іноді спостерігається також зміна порядку застосування способів тлумачення порівняно з національним або міжнародним правом. Ці відмінності пов'язані, головним чином, з тим, що і національне законодавство, і міжнародне право, як правило, ґрунтуються на писаному праві. Звідси впливає перевага, що надається лінгвістичному методу. У праві ЄС ситуація дещо інша, і тому можна помітити зростання значення інших методів тлумачення [9, с. 151-152]. Причин такого явища може бути кілька: по-перше, багато понять в праві ЄС не мають чітко визначеного змісту, їх зміст може змінюватись та еволюціонувати разом з системою права ЄС; по-друге, на лінгвістичну характеристику права Європейського Союзу впливає специфічний характер формування цього права, що пов'язано з його своєрідною компромісністю, тобто балансом різних інтересів держав-членів і

різних груп тиску, а також його творення рядом правотворчих органів ЄС; по-третє, багатомовність права ЄС, адже одні й ті ж самі правові поняття можуть відрізнятися за змістом і обсягом у різних державах-членах ЄС, що пов'язано з правовою культурою конкретної країни та способом, у який поняття розуміється в цій правовій системі; по-четверте, більшість термінів права ЄС має значний економічний підтекст, що не може не впливати на порядок пріоритетних методів тлумачення [8, с. 119-120].

При цьому варто підкреслити особливе значення порівняльного (порівняльно-лінгвістичного) методу при використанні Судом Справедливості Європейського Союзу філологічного способу тлумачення. В справі *Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health* суд вказав, що акти права Співтовариства розробляються кількома мовами і що різні мовні версії є однаково автентичними; тож тлумачення положення права Співтовариства вимагає порівняння різних мовних версій [16]. Зазначене рішення є також показовим з врахуванням того, що суд наголосив, що кожне положення права Європейського Союзу слід розглядати в його контексті і тлумачити у контексті всіх положень цього права, його цілей та стану розвитку на момент, коли відповідне положення має бути застосоване.

В зв'язку з цим, факт «надмірної» відкритості текстів договорів про створення ЄС дозволяє Суду Справедливості самостійно конструювати законодавчі дефініції, користуючись, перш за все, цільовим, системним та функціональним способами тлумачення [6, с. 89]. Тож судова практика сформувала доктрину методів тлумачення норм інтеграційного права, яка поєднує в собі традиційні підходи до тлумачення, притаманні континентальній правовій системі та загальній, та специфічні – характерні інтеграційному правопорядку [2, с. 187].

Наступним розглянемо системний метод тлумачення, що доволі поширений як в практиці національних судів, так і в практиці Суду Справедливості Європейського Союзу. Тож під системним способом тлумачення розуміють діяльність, що здійснюється суб'єктами, яка полягає в зіставленні норм з метою встановлення їх змісту та точного застосування, заснована на використанні ряду прийомів системного способу тлумачення. Використання даного способу тлумачення характеризується застосуванням таких прийомів, як: встановлення місця норми права в системі права, встановлення інших норм, які співвідносяться з нормою, що підлягає тлумаченню, на підставі різних взаємозв'язків і залежностей, встановлення ієрархічного становища двох або більше юридичних приписів залежно від їх приналежності до вищестоящих чи нижчестоящих юридичних актів; зіставлення норм вже після того, як визначено їх підпорядкування, виявлено їх відношення до близьких за змістом правових інститутів, встановлення особливостей спільного застосування двох і більше правових норм [1, с. 184].

Системний спосіб тлумачення вказує на необхідність такого тлумачення, яке дозволило би об'єднати норми права ЄС у змістовну цілісність та узгодженість в межах складної системи джерел права ЄС, з урахуванням ієрархії первинного та вторинного права. Корисними в цьому відношенні є, зокрема, загальні принципи права, з яких випливають директива тлумачити вторинне право таким чином, щоб воно не призводило до несумісності з первинним правом і, особливо, з основоположними правами. На основі застосування системного механізму тлумачення, юридична сила і зміст права ЄС не повинні відрізнятися у правових системах, що діють у різних державах-членах, оскільки це суперечило б досягненню цілей засновницьких договорів.

У рішенні у справі *Merck* Суд Справедливості Європейського Союзу підсумував свій інтерпретаційний підхід, який і надалі є основою його усталеної практики. Суд постановив, що при тлумаченні положень права [Союзу], його слід тлумачити, беручи до уваги не лише формулювання, але й контекст і цілі регулювання, частиною якого воно є [17]. Таке бачення щодо тлумачення права ЄС Суд Справедливості Європейського Союзу також підтвердив у подальших рішеннях [12; 13; 14].

У праві ЄС термін «контекст» може виступати в різних значеннях. Його можна розуміти як у вузькому, так і в широкому сенсі. Вузьке розуміння системного контексту передбачає тлумачення спірних слів, виразів у тексті, що знаходиться в безпосередній близькості, тобто шляхом відсилання до інших пунктів тієї ж статті або інших статей конкретної частини акта, що тлумачиться. Широкий контекст повинен включати інші частини документа, що тлумачиться, тобто подальші глави договору, договір в цілому, його загальні положення, його загальну мету, предмет, систематику, і навіть положення окремих угод, якщо це полегшить тлумачення доліджуваного виразу [8, с. 151-152].

Системний спосіб тлумачення права ЄС має ряд особливостей, які варто враховувати при його використанні. Найперше йдеться про взаємодію первинного і вторинного права та їхнього зв'язку з міжнародним правом. Йдеться не про ієрархічне підпорядкування, а про виконання добровільно взятих на себе зобов'язань, співпрацю та розподіл компетенцій. Гармонійне співіснування національного права з правом ЄС ґрунтується на принципі так званого «консенсуального» тлумачення, який повинен працювати в обох напрямках, тобто національні органи влади повинні тлумачити національне законодавство таким чином, щоб воно відповідало праву ЄС, а судові органи Союзу повинні тлумачити його таким чином, щоб забезпечити автономію та повагу до самобутності національного права [10, с. 202-203].

Наступним є питання примату застосування права ЄС над національним правом при системному тлумаченні у колізійних ситуаціях. Практика преюдиційних рішень Суду Справедливості Європейського Союзу сприяє заповненню прогалин в праві та формує принципи, які стали базовими засадами правового порядку ЄС. Водночас варто нагадати, що принцип примату (верховенства) права ЄС, як і більшість принципів права ЄС, сформувався на основі практики Суду справедливості Європейського Союзу. Як відомо, опосередковано цей принцип Суд вперше сформував в справі *Humblet*, вказавши на необхідність скасування державами-членами норм права, які не відповідають праву ЄС. Безпосередньо вперше цей принцип було закріплено в справах *van Gend en Loos* і *Costa v. E.N.E.L.* [7, с. 40].

Принципи примату права ЄС, прямої дії права ЄС, пропорційності та справедливості випливають з духу, загальної схеми та змісту норм права ЄС або запозичені з правових систем держав-членів. Суд Справедливості Європейського Союзу вплинув не лише на формування європейського права, але й на процес європейської інтеграції та політику держав-членів. Він є важливою рушійною силою розвитку європейської інтеграції, його діяльність та створене ним прецедентне право, маючи авторитетний та всеохоплюючий характер, впливає не лише на правовий, а й на політичний вимір ЄС.

Серед пріоритетних способів тлумачення права ЄС, використовуваних Судом Справедливості Європейського Союзу, можна виділити телеологічний (ціловий). Щоб знайти правильне значення виразу, який тлумачиться, необхідно звернутися до змісту засновницьких договорів, до їх загальних цілей та основних положень. Лише конструкція, створена на основі договірних детермінант повністю відображає зміст і засади правової системи Європейського Союзу.

Як слушно підкреслюють Микієвич М. та Яворська І., застосування Судом ЄС телеологічного способу тлумачення права ЄС (спрямованого на досягнення цілей ЄС) дозволяє не лише вірно визначити зміст і порядок застосування правової норми, але і визначити її ціль. Саме тому у зв'язку необхідністю забезпечення подальшого розвитку правової системи ЄС, поширенням компетенції ЄС на все більш ширше коло суспільних відносин зазначений вид тлумачення є найбільш поширеним [5, с. 21].

Частково телеологічний спосіб тлумачення, що використовується Судом Справедливості Європейського Союзу, кореспондує системному способу, адже у своїх рішеннях Суд неодноразово наголошував, що «відповідно до усталеної прецедентної практики, тлумачення положення права ЄС вимагає, щоб до уваги бралось не лише його формулювання, але також його контекст і цілі та мету, яку переслідує акт, частиною якого є положення» [14]

Цільове (телеологічне) тлумачення розглядається як таке, що ґрунтується на меті або об'єкті правового акта, що тлумачиться. Суд Справедливості Європейського Союзу охоче і часто використовує цей спосіб тлумачення, вважаючи його особливо доречним з огляду на природу права Союзу, чітко визначену у вступних статтях Договору, що встановлюють завдання Європейського Союзу, а також у Преамбулі та поясненнях, що містяться в різних статтях Договору і стосуються цілей окремих положень. Цільовий підхід також застосовується до актів вторинного права Союзу, зокрема, через вимогу включати в їхні преамбули відповідні обґрунтування. При телеологічному тлумаченні Суд ЄС особливо активно використовує запозичений з міжнародного права принцип «корисного ефекту» (*effect utile*), який у доктрині права ЄС означає, що перевага надається такій конструкції, яка надає нормі найповнішого ефекту та найвищу практичну цінність [8, с. 178].

Телеологічне тлумачення закладає основи прецедентного права, саме для цього акти права ЄС, як правило, супроводжуються розлогими преамбулами. Таким чином, це унеможливорює різне тлумачення одного й того ж акта права ЄС судами держав-членів ЄС та сприяє повнішій інтеграції.

Висновки. Суд Справедливості Європейського Союзу виконує як арбітражні функції, так і правоінтерпретаційну діяльність, а також є ключовим органом у заповненні прогалин у праві ЄС та забезпечує його системність і ефективність. Правоінтерпретаційна практика Суду базується на використанні різних методів тлумачення: мовного, системного, телеологічного, а також історичного та ін. Їх поєднання дозволяє адаптувати право ЄС до мінливих умов та специфікувати його багатомовну природу.

Водночас, в правоінтерпретаційній діяльності Суд Справедливості ЄС надає перевагу системному та телеологічному способам тлумачення, що дозволяє досягти гнучкості та узгодженості права ЄС. Мультилінгвістичний підхід також сприяє глибшому розумінню текстів права ЄС, переважно в поєднанні з іншими способами тлумачення. Враховуючи перспективи членства України в ЄС та динамічний рух нашої держави в цьому напрямку, аналіз способів, методів і практики тлумачення норм права ЄС необхідний для підготовки національних судів до співпраці в рамках Суду Справедливості ЄС, а також для гармонійної інтеграції національного законодавства з правовою системою ЄС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антошкіна В. Способи тлумачення права та їх роль в правозастосовній практиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 181–186.
2. Камінська І. В. Методи тлумачення, застосовані в рішеннях Суду ЄС. Publishing House “Baltija Publishing”. 2012. С. 184–188. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/157/4686/9846-1?inline=1>.
3. Комарова Т. В. Особливості застосування методів тлумачення норм права Судом Європейського Союзу. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф., м. Харків, 30 вер. – 1 жовт. 2015 р.* Харків, 2015. С. 151–154.
4. Кравчук В., Юхимюк О. Загальні аспекти правового статусу судді Суду Справедливості Європейського Союзу. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник*. 2022. № 64 (22). С. 99–107.
5. Микієвич М.М., Яворська І.М. Правотлумачна діяльність Суду Європейського Союзу. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. Випуск 115 (у двох частинах). Частина II.К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2013. С. 17–22.
6. Юхимюк О. Використання філологічного способу тлумачення права Судом Справедливості Європейського Союзу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. Випуск 22. Ч. 1. Ужгород, 2013. С. 87–89.
7. Юхимюк О., Дмитрук С. Формування принципу верховенства права Європейського Союзу. *Історико-правовий часопис*. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. № 2 (12). С. 39–43.
8. Helios J., Jedlecka W. Wykładnia prawa Unii Europejskiej ze stanowiska teorii prawa. Wrocław. 2018. 222 s.
9. Kalisz A. Wykładnia i stosowanie prawa wspólnotowego. Wolters Kluwer. 2007. 266 s.
10. Kalisz A., Leszczyński L, Liżewski B. Wykładnia prawa. Model ogólny a perspektywa Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i prawa Unii Europejskiej. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2011. 228 s.
11. Lenaerts K., José A. Gutiérrez-Fons J. Metody wykładni Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Warszawa, Wydawnictwo C.H.Beck, 2024. 266 s.
12. Judgment ECLI:EU:C:2014:2187 Case C-491/13. P. 22. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=157487&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1787001>.
13. Judgment ECLI:EU:C:2017:255 Case C-544/15. P. 30. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=189542&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1784792>.
14. Judgment ECLI:EU:C:2023:3. Case C-154/21. P. 29. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=269146&doclang=en>.

15. Judgment of the Court of 23 April 1986. Parti écologiste «Les Verts» v European Parliament. Case 294/83. P. 25. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:61983CJ0294>.
16. Judgment of the Court of 6 October 1982. Srl CILFIT and Lanificio di Gavardo SpA v Ministry of Health. Case 283/81. P. 18-20.
17. Judgment of the Court (Second Chamber) of 17 November 1983. Firma E. Merck v Hauptzollamt Hamburg-Jonas. Case 292/82. P. 17.

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.53>

КООРДИНАЦІЯ ОНТОЛОГІЧНИХ ТА ДЕОНТОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ РОЗСУДУ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Ванджурак Р.В.,

*доктор філософії за спеціальністю «право»,
докторант кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ, адвокат
ORCID: 0000-0002-8474-2276*

Ванджурак Р.В. Координація онтологічних та деонтологічних аспектів розсуду суб'єктів правозастосування.

Актуальність дослідження розсуду суб'єктів правозастосування зумовлена тим, що по-перше, навкруги самого поняття розсуду постійно точаться палкі дискусії на тему - що таке розсуд сам по собі й де межі його застосування, а по-друге, аналіз ряду класичних джерел й сучасних досліджень цієї проблематики дає підстави стверджувати, що погляди науковців з цього питання діляться на дві течії: одні з них відстоюють доцільність (навіть необхідність) розсуду, в той час як інші висловлюють побоювання, що необмежені дискреційні повноваження можуть призвести до процесуального свавілля. Не пристаючи до жодної з цих течій, тобто сповідуючи об'єктивність як необхідний елемент будь-якого дослідження, автор здійснив спробу дослідити розсуд суб'єктів правозастосування з філософської точки зору, зокрема крізь призму онтологічного та деонтологічного способів пізнання. За допомогою методу аналізу автору вдалося встановити, що правовий концепт розсуду слід досліджувати не лише в онтологічному вимірі, але й в деонтологічному аспекті, поєднуючи ці способи пізнання для більш повного усвідомлення дискреційних повноважень, тоді як для обґрунтування результатів і формулювання висновків пропонованого дослідження автором були застосовані методи дедуктивно-логічного аналізу, індуктивного узагальнення та аналогії, які дали змогу прийти до висновку, що фундаментальною умовою оптимізації дискреційних підходів до прийняття процесуальних рішень є взаємоузгодження деонтологічного змісту останніх з онтологією природного та суспільного контекстів. Автор переконаний, що дослідження проблематики розсуду суб'єктів правозастосування на сьогодні є вельми актуальними та потребує більш широких дискусій поміж науковцями та практиками, а його спроба вирішити цю проблематику у філософський спосіб є доволі оригінальною та має наукову новизну, позаяк до цього часу розглядувані питання з подібного кута зору на такому рівні не досліджувались, тим паче – ідея про доцільність взаємоузгодження цих двох способів пізнання при осмисленні такого феномену як розсуд досі не було предметом ґрунтовних наукових досліджень. Поряд з цим, на переконання автора, усвідомлення розсуду суб'єктів правозастосування у філософський спосіб має неабияку практичну значущість, адже навряд чи можна зрозуміти той чи інший предмет або явище без його усвідомлення та пізнання.

Ключові слова: розсуд, дискреція, суб'єкти правозастосування, онтологія, деонтологія, філософія права.

Vandzhurak R.V. Coordination of ontological and deontological aspects of discretion of law enforcement subjects.

The relevance of the study of the discretion of law enforcement agencies is due to the fact that, firstly, there are constant heated discussions around the very concept of discretion - what is discretion itself and where are the limits of its application, and secondly, an analysis of a number of classical sources and modern studies of this issue gives grounds to assert that the views of scholars on this issue are divided

into two streams, some of which defend the expediency (even the necessity) of discretion, while others express fears that unlimited discretionary powers may lead to procedural arbitrariness. Without adhering to any of these trends, i.e., professing objectivity as a necessary element of any research, the author made an attempt to study the discretion of law enforcement subjects from a philosophical point of view, in particular, through the prism of ontological and deontological modes of cognition. Using the method of analysis, the author managed to establish that the legal concept of discretion should be studied not only in the ontological dimension, but also in the deontological aspect, combining these modes of knowledge for a more complete understanding of discretionary powers, while to substantiate the results and formulate the conclusions of the proposed study, the author used the methods of deductive-logical analysis, inductive generalisation and analogy, which led to the conclusion that a fundamental condition for optimising discretionary approaches to procedural decision-making is the mutual coordination of the deontological content of the latter with the ontology of natural and social contexts. The author is convinced that the study of the discretion of law enforcement officials is very relevant today and requires wider discussions among scholars and practitioners, and his attempt to address this issue in a philosophical manner is quite original and has a scientific novelty, since so far the issues under consideration have not been studied from this perspective at this level, especially since the idea of the expediency of reconciling these two modes of knowledge in understanding the phenomenon of reason has not yet been the subject of thorough scientific research. At the same time, the author believes that understanding the discretion of law enforcement officials in a philosophical manner is of great practical importance, since it is hardly possible to understand a particular subject or phenomenon without its awareness and cognition.

Key words: judgment, discretion, subjects of law enforcement, ontology, deontology, philosophy of law.

Постановка проблеми. Інститут правозастосування є постійним об'єктом пильної уваги суспільства й предметом значного наукового інтересу, в тому числі й філософського пізнання. Позаяк аналіз будь-якого явища з філософської точки зору передбачає його дослідження перш за все в онтологічному аспекті, тобто в системі його зв'язку з відповідним ареалом буттєвого середовища, у якому це явище генерується та функціонує, таке явище як право, особливо в його правозастосовному ключі, окрім свого онтологічного виміру, повинно досліджуватися ще й з деонтологічного ракурсу, в межах якого відомості про правові феномени мають оцінюватися не лише в плані істинності, але й з точки зору їхньої доцільності.

Відзначена єдність онтологічного та деонтологічного аспектів права зумовлена передусім тим, що будь-яке правове рішення є прагненням розв'язання виниклих правових проблем та суперечностей, які формуються й визрівають саме у буттєвій царині суспільних відносин. Жодна ідея щодо таких рішень не виникала б у людській свідомості, якщо б у реальності не відбувалися ті колізії інтересів, нівелювання яких потребувало б створення й розвитку відповідних засобів їх правового врегулювання. Реалізація згаданих ідей та рішень можлива лише через узгодження їхньої логічної організації з суспільною дійсністю, в контексті якої й передбачається здійснення цих рішень та ідей (в іншому разі вони можуть виявитися просто нереалізованими, або ж їхня реалізація не призведе до очікуваного результату).

Виходячи з цього, **метою** даного дослідження є проаналізувати зміст розсуду як правового концепту у філософському контексті, тобто в діалектичній взаємозалежності онтологічного та деонтологічного вимірів права.

Стан опрацювання проблематики. Проводячи дане дослідження автором було опрацьовано низку публікацій вітчизняних та закордонних науковців та здійснено аналіз їхнього доробку в царині порушеної проблематики й серед іншого з'ясовано, що в сучасній літературі, по-перше, відзначається зростання значущості наукових розробок даної проблематики, вочевидь розуміючи важливість та своєчасність суттєвих перетворень у сфері правозастосування, а по-друге, набуває особливої актуальності сутність та призначення розсуду суб'єктів правозастосування й сфер такого застосування. В той час, визначення меж цього розсуду є безумовно важливим ще й тому, що з боку громадськості все частіше висловлюється невдоволення зайвим використанням розсуду, який подекуди межує із свавіллям [1, с. 113]. До того ж, дедалі активніше досліджуються умови та межі припустимості такого розсуду у ході вироблення й прийняття процесуальних рішень. При цьому «в юридичній літературі в основному виділяють два типи обмежень (меж) розсуду

суб'єктів правозастосування – процедурні (коли суб'єкт правозастосування робить вибір стосовно дотримання вимоги справедливості свого дискреційного рішення) та матеріальні (коли суб'єкт правозастосування відносно доводів, які він бере до уваги, застосовує вимогу розумності).

При характеристиці процедурних обмежень особлива увага звертається на те, що застосування дискреційних повноважень повинно бути завжди мотивовано (обов'язок викласти мотиви відноситься до найважливіших проблем, з якими зіштовхується суб'єкт правозастосування, що прагне застосувати свій розсуд), тоді як при аналізі матеріальних обмежень підкреслюється, що розумність вибору визначається світоглядом цього суб'єкта, який, у свою чергу, ґрунтується на особистому його досвіді (особистості й емоційності) і на соціальних принципах, які визначають розуміння його дискреційних повноважень [1, с. 115].

Досліджуючи феномен розсуду суб'єктів правозастосування у юридичній площині, сучасні науковці загалом схиляються до висновку про те, що змістом правової дискреції є здійснення суб'єктом правозастосування обґрунтованого вибору між альтернативними варіантами вирішення справи» [2, с. 189]. При цьому, як переконує колишній Голова Верховного Суду Ізраїлю А. Барак – «суддя повинен здійснювати свій розсуд як розумний суддя. Щоб так діяти, він повинен усвідомлювати той факт, що у нього є право розсуду, усвідомлювати значення розсуду та різні фактори, які потрібно зважити в контексті цього розсуду» [3, с. 152].

Варто наголосити, що так як коло суб'єктів правозастосування з можливістю ухвалювати рішення на основі свого внутрішнього переконання доволі широке, суб'єктами прийняття процесуальних рішень у цьому дослідженні слід вважати осіб з дискреційними повноваженнями в судових і правоохоронних органах України.

Виклад основного матеріалу. Специфіка філософського рівня дослідження будь-якого об'єкта полягає, з одного боку в спрямованості на окреслення та опис певних конкретних форм його прояву, тоді як з іншого боку – в осмисленні цього об'єкта з точки зору його «вписаності» у відповідну систему так званих «гуманістичних координат».

Така методологія являє собою ієрархічний комплекс підходів, базовим серед яких є онтологічний, що передбачає дослідження об'єкта в контексті багаторівневої цілісної системи буття та об'єктивної реальності (як природної, так і суспільної), оскільки будь-які властивості предметів та явищ є похідними від характеру їхніх зв'язків, відношень та взаємодій з іншими речами.

Ведучи мову про онтологічний вимір критеріїв здійснення розсуду суб'єктів правозастосування, варто насамперед мати на увазі прагнення максимально можливої об'єктивності інформації стосовно обставин розглядуваної ними справи. Річ у тім, що саме з точки зору таких обставин встановлюється сам факт наявності чи відсутності протиправного характеру дій суб'єкта (в даному випадку суб'єкта правових відносин), здійснюється їхня кваліфікація (у разі їх протиправності), обґрунтовується доцільність посилення чи послаблення відповідних санкцій тощо. При цьому, ступінь такої об'єктивності істотно залежить від міри узгоджуваності цієї інформації з принциповими основами організації природного та суспільного буття. Тож, у ході застосування розсуду суб'єкту правозастосування належить оцінювати розглядувану справу не лише у суто юридичній площині, але й у значно ширшому онтологічному контексті. Загалом, такий підхід, в силу його зорієнтованості на обґрунтування процесуальних рішень певними об'єктивними підставами та критеріями є вельми вагомим засобом протидії суб'єктивізму та свавіллю.

Проте, специфіка сутнісної природи права першочергово полягає у тому, що вона не зводиться виключно до онтологічної площини правових явищ, в межах якої відомості про них оцінювалися б виключно у категоріях «істинності» та «хибності», позаяк головною метою права є нівелювання «розриву» між дійсним, наявним станом суспільних відносин та належним і бажаним (з точки зору домінуючих у соціумі уявлень про умови розумного та справедливого порядку). Відповідно, нормативні положення права (згідно з самою його ідеєю права) мають бути такими, щоб їхня реалізація сприяла трансформації суспільства у напрямку визначеного згаданими ціннісними уявленнями належного стану. Тобто, окрім свого онтологічного виміру право характеризується ще й деонтологічним виміром, в межах якого відомості про правові феномени оцінюються не стільки в плані їхньої істинності, але й з точки зору їхньої доцільності, передусім з огляду на міру сприяння наближенню відповідних бажаних станів в системі суспільних відносин.

Слід зауважити, що відзначена своєрідна «подвійна» природа права свого часу дала поштовх доволі тривалим та запеклим дискусіям між прибічниками онтологістських та деонтологістських шкіл у теоретичній юриспруденції. З одного боку, як наполягав Г. Кельзен, зміст нормативного

обов'язку має ціннісний характер і, як такий, що виражає виключно волю чинної влади, слугує противагою реальності фактичних людських вчинків, оцінюваних як правові чи неправові» [4, с. 152], залежно від їхньої відповідності чи невідповідності цій волі. З іншого ж боку, сама ідея права передбачає справедливий характер такої волі (саме тому ще з античних часів право і справедливість позначалися одним і тим самим словом «jus»). Справедлива воля не може бути нерозумною, тобто неузгодженою з реальним буттям, у царині якого їй належить бути здійснюваною. Тож деонтологічно-ціннісний вимір права має корелювати з онтологічними умовами його генези та застосування.

Як зауважував свого часу ще Б.О. Кістяківський, буття однаково притаманне як явищам, пояснюваним за допомогою категорії необхідності, так і явищам, що визначаються категорією належного [5, с. 401], тоді як правові явища, які Г. Кельзен відносить до належного, мислимого у встановленому ним специфічному розумінні [4, с. 52], то вся його побудова постає як чистої води формально-логічна конструкція, котра ніяк не стикається з буттям і реальністю права [5, с. 402].

У цій відстороненості від усякого буття й реальності Г. Кельзен бачить, власне, сутність юриспруденції та юридичного методу [4, с. 152], тоді як насправді «однобічна нормативно-логічна побудова непридатна навіть для вузької сфери юридичної догматики» [5, с. 402]. Втім, італійський правознавець Е. Паттаро стверджує, що немає сенсу вести мову про реальність Належного (Ought), принципово відмінну від реальності Буття (Is), позаяк здебільшого люди осмислюють Належне передусім як потенційну об'єктивну реальність, хоча й не до кінця розуміючи її та все ж вірячи у її існування [6, с. 20].

Виходячи з цього, не будучи «самоцілним» феноменом, право як таке (а, відповідно, і розсуд як одна з форм його здійснення) завжди має своє буттєве укорінення, себто конкретна життєва ситуація, яку розв'язує право, є його онтологічним підґрунтям, адже без того простору відносин, які потребують правового впорядкування, є не більше ніж правилами «Утопії» Т. Мора (тобто такі, що співвідносилися не з правопорядком, а з вигаданим ідеальним світом).

Але право ніколи не існує як чиста ідея. Онтологічно, ідея права завжди пов'язана з існуванням у світі, в якому на основі права створюється правопорядок, і розглядати буття права, не беручи до уваги його зв'язків з цим правопорядком, настільки ж утопічно в найточнішому сенсі цього слова, як стверджувати немов земля плоска. Саме тому, досягнення існування права можливе лише за умови одночасного врахування умов його буття у світі [7, с. 25], а відповідно – подання деонтологічного світу права поза онтологічним контекстом його формування та реалізації призводитиме до типових методологічних помилок, притаманних позитивістській доктрині, оскільки право не може бути редукованим, ні до «чистих фактів», ні до «чистих норм», адже являє собою, за влучною метафорою А. Кауфмана, своєрідним «єднальним містком між суцям та належним», що виконує роль «каналу їх взаємоузгодження» [8, с. 112].

Тому й не дивно, що (висловлюючись словами Д.П. Поповського) законодавець передає на судівський розсуд вирішення низки правових питань, що сам їх повністю врегулювати не може, позаяк абстрактність закону об'єктивно зумовлює необхідність переведення його з високого рівня загальності та абстрактності на більш низький рівень (від меншої конкретності до більшої), а відтак цей процес нерідко здійснюється в ході ухвалення судового рішення через його мотивування [9, с. 18].

Річ у тім, що законодавство в принципі не спроможне змінюватися з такою ж інтенсивністю, як самі регульовані ним відносини, не кажучи вже про частоту прийняття нових кодексів (як відомо, це робиться, зазвичай, раз на кілька десятків років, тоді як суспільство за такий проміжок часу зазнає вельми різючих трансформацій). Навіть регулярні зміни та поправки до чинного законодавства частіше за все «не встигають» покривати зазор між оновленою суспільно-політичною реальністю та регулюючими її нормами. Відповідно, компенсація згаданого дефіциту регулятивного потенціалу чинного законодавства реалізоване шляхом задіяння дискреційних заходів часто-густо сприймається як «процесуальне свавілля».

Досліджуючи ті демаркаційні грані, що відрізняють розсуд від свавілля, науковці дедалі активніше схилиються до думки щодо доцільності застосування при вирішенні цього питання більш широких «метаюридичних» підходів, адже розсуд по суті є тлумаченням правової норми і водночас вибором способу вирішення з кількох альтернатив, з вимушеним ухваленням певного процесуального рішення із застосуванням свого індивідуального потенціалу, особистого досвіду та світогляду. Тож розсуд – це складне та багатогранне явище, а підходи до його характеристики дуже плюралістичні [10, с. 530].

В той час, згаданий «плюралізм», для того щоб не бути інтерпретованим як «свавільний суб'єктивізм», має підпорядковуватися певним обмежувальним засадам (принаймні, «рамково-го» характеру) й відповідно, актуалізується проблема підстав визначення та вибору критеріїв здійснення дискреційних процедур. Проте, як засвідчує аналіз останніх наукових досліджень у цьому напрямку, такі критерії зазвичай залишаються виключно суб'єктивними, що не сприяє наближенню вирішення питання об'єктивізації процесуального розсуду та блокування можливостей його переростання на процесуальне свавілля, адже до основних критеріїв, що впливають на становлення внутрішнього переконання в оцінці доказів суб'єктами доказування, належать: морально-етичні ціннісні переконання суб'єкта доказування; рівень кваліфікації щодо юридичної діяльності, пов'язаної з оцінкою доказової інформації; психологічна функціональність даного суб'єкта, здатність боротися із зовнішнім впливом та відстоювати власну точку зору» [10, с. 531].

До того ж, морально-етичні переконання та ціннісні пріоритети суб'єкта доказування, а також рівень його кваліфікації в плані оцінки доказової інформації є надто відносними індивідуально-суб'єктивними характеристиками, які навряд чи можна визнати за чіткі (логічно однозначні) критерії належності здійснення розсуду на основі внутрішнього переконання, а «психологічна здатність суб'єкта правозастосування відстоювати свою точку зору» аж ніяк не гарантуватиме розумності та справедливості його позиції. Тому єдиним засобом стримування процесуального волюнтаризму при прийнятті процесуальних рішень вважається нормативне визначення меж, у яких може здійснюватися розсуд, з відповідними санкціями, що передбачають юридичну відповідальність суб'єктів правозастосування у разі виходу за ці межі.

Та навіть у разі відвертого порушення таких меж, приміром суддів, вкрай важко притягнути бодай до дисциплінарної відповідальності, так як це можливо лише за умови доведення наявності шкідливих наслідків, спричинених діями судді та наявності причинно-наслідкового зв'язку між ними з одного боку й протиправними діями – з іншого. Враховуючи, що згідно ч. 2 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [24] скасування або зміна судового рішення не має наслідком дисциплінарну відповідальність судді, який брав участь у його ухваленні, крім випадків, коли скасоване або змінене рішення ухвалено внаслідок умисного порушення норм права чи неналежного ставлення до службових обов'язків, таке притягнення в сучасних нормативних умовах є практично безперспективним. Тим більше, що для обґрунтування «неналежного ставлення до службових обов'язків» мають бути сформульовані певні чіткі критерії належності такого ставлення, котрі, вочевидь, відсутні у сучасній юридичній науці та практиці.

Відтак, на наш погляд, в основу підходу до розробки системи подібних критеріїв має бути покладений принцип онтологічного обґрунтування деонтологічного змісту процесуальних рішень з точки зору їх об'єктивної вивіреності в контексті достовірної інформації, своєчасності та доречності в плані результуючого їх впливу на стан та динаміку правопорядку, а також справедливої відповідності між ступенем суспільної шкоди, спричиненої протиправними діями, та характером і жорсткістю присуджуваних санкцій (у разі доведеності вини особи у таких діях).

Офіційна інтерпретація змісту поняття дискреційних повноважень на рівні міжнародного права наведена у Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(80)2 [25], відповідно до якої під цим поняттям слід розуміти повноваження, які адміністративний орган може здійснювати для прийняття рішень з певною свободою розсуду, обираючи з кількох юридично допустимих рішень те, яке він вважає найкращим за даних обставин. При цьому наголошується, що дискреційні повноваження передбачають можливість діяти за власним розсудом виключно у межах закону, можливість застосувати норми закону та вчинити конкретні дії (або дію) серед інших, кожні з яких окремо є законними. Тож дискреція тлумачиться як право суб'єкта владних повноважень обирати у конкретній ситуації між альтернативами, кожна з яких є правомірною. У законодавстві конкретні вияви такого права закріплюються визначенням відповідного дискреційного діапазону, в межах якого суб'єкт правозастосування «може» приймати рішення на власний розсуд.

Основним юридичним засобом обмежень дискреційних повноважень є процесуальні норми, які покликані протидіяти свавільному використанню владних повноважень суб'єктами правозастосування. Відповідні процедурні вимоги, спрямовані на забезпечення об'єктивності дискреційного рішення, унормовують порядок дослідження й оцінки доказів, установлюють правила їхньої допустимості, регулюють порядок з'ясування суб'єктом владних повноважень інтересів особи-учасника адміністративної процедури.

Слід відзначити, що у сучасній юридичній літературі простежується дещо суперечливе ставлення до такої дискреції, особливо суддівської. З одного боку, стверджується, що суддівський розсуд є гарантією обґрунтування судових рішень, оскільки суд має докладно проаналізувати фактичні обставини і навести аргументацію своєї правової позиції [11], а також, що суддівський розсуд, як тлумачення норм права та висновки щодо шляхів забезпечення верховенства права є особливо цінними, оскільки дає змогу серед великої кількості правових норм обрати й застосувати ті, які є найбільш сприятливими для захисту прав, свобод та інтересів учасників судових процесів. В той час з іншого боку лунають доволі поширені й цілком обґрунтовані застереження, пов'язані з релятивізмом дискреційних рішень, що необмежений розсуд потягне за собою ситуацію, коли неоднакові вироки підірвуть довіру людей і можуть призвести до катастрофічних наслідків за яких люди боятимуться звертатися до суду зі своїми справами. Тому, на переконання Р.М. Римарчука, головною метою є мінімізація використання дискреційних повноважень у тому сенсі, щоб певний рівень одноманітності та послідовності відображався у вироків, які присуджуються [2, с. 190].

Аналогічну думку висловлює і М.А. Погорецький, зазначаючи, що в умовах поширеності недостатньо високого професіоналізму суб'єктів правозастосування, їх правового нігілізму, корупційності, низької правосвідомості та невисокої моральності, що за останнє десятиліття значно знизило до них довіру у суспільстві, застосування власного розсуду у кримінальному процесі має бути максимально звужене [12, с. 345].

Та попри всі небезпідставні застереження щодо створення досить широкого поля для суддівського суб'єктивізму та волюнтаризму при здійсненні дискреційних повноважень, ми навряд чи можемо знехтувати тією непереборною обставиною, що законодавець на нормативному рівні не здатен передбачити абсолютно всі можливі конкретні ситуації з усіма їх особливостями. До того ж, чим більш загальний характер має юридична норма, тим ширшим є спектр її можливих інтерпретацій. Все це, певна річ, стимулює потребу у відповідних дискреційних міркуваннях.

Тому, з огляду на відзначені обставини, наразі однією з актуальних проблем процесуальної юриспруденції є визначення допустимих меж реалізації розсуду суб'єктів правозастосування [13, с. 112].

Так, наприклад Г.П. Мельник зазначає, що, однією з визначальних рис судового розсуду є його здійснення в певних межах, якими автор вважає об'єктивні та суб'єктивні критерії правомірності прийнятого дискреційного рішення [14, с. 45]. До об'єктивних критеріїв встановлення меж судового розсуду він відносить правові норми, узагальнення судової практики, а також рішення вищих судових інстанцій. Суб'єктивні ж межі визначаються суддівськими уявленнями про принципи права та критерії справедливості; розуміння суб'єктом правозастосування власної ролі у правовій системі, соціального та політичного ефекту ухваленого ним рішення; його осмисленням загального змісту законодавства щодо відповідних питань, його регулятивної спрямованості; ступенем обґрунтованості кожного з можливих варіантів рішення тощо. Очевидно, що визначені тут суб'єктивні межі розсуду свідчать про те, що результат здійснення дискреційних повноважень (тобто ухвалення дискреційного рішення) значною мірою залежить від індивідуальної правосвідомості суб'єкта правозастосування [14, с. 46], а тому можна сказати, що такі межі практично відсутні.

До того ж, окрім переважно суб'єктивного характеру обмежень процесуального волюнтаризму при ухваленні дискреційних рішень, викликає сумнів сама ідея достатності певних «негативних» критеріїв, що забороняють вихід міркувань у ході розсуду за встановлені рамки. Адже при цьому ще не буде гарантованою раціональність таких міркувань в межах згаданих рамок та справедливість прийнятих у їхньому підсумку рішень. Тому окрім «негативних» (тобто заборонних) критеріїв мають ще бути визначені й деякі «позитивні» критерії, які б задавали вектор раціональності у пошуках справедливих дискреційних рішень.

З огляду на те, що фундаментальним критерієм раціональності будь-якого мислення є його логіко-організаційна узгодженість з об'єктивним упорядкуванням самого буття, згадані вище «позитивні» орієнтири здійснення розсуду суб'єктів правозастосування передбачають насамперед спрямування останнього на «вписування» розглядуваної справи в онтологічний контекст пов'язаних з нею обставин природної та суспільної реальності.

Що ж до самої доказової бази, на підставі якої суб'єкту правозастосування належить обґрунтувати своє рішення, то її оцінка має здійснюватися у двох критеріальних площинах: фактичній (з точки зору змістовної узгодженості доказів з реальністю природного та суспільного буття) та юридичній (в плані їх відповідності нормативно зафіксованим деонтологічним вимогам стосовно

їх належності та допустимості), позаяк на відміну від науково-теоретичних обґрунтувань, де у якості аргументів можуть фігурувати будь-які істинні положення, у процесуальній юриспруденції докази мають відповідати не лише логіко-гносеологічним умовам їхньої істинності та достатності, але й низці нормативних умов їх юридичної прийнятності [15, с. 105].

Так, юридично визначені умови допустимості доказів мають корелювати з логічними умовами їх прийнятності, оскільки останні є похідними від онтології (об'єктивних принципів організації) реального світу, адже зібрані докази можуть цілком відповідати нормативно-правовим умовам допустимості, будучи в той же час логічно несумісними (тобто недопустимими з точки зору принципів умов раціональності доказових процедур). Така доказова база не може фігурувати у якості фактичної основи доказування (вже хоча б через те, що на суперечливих аргументах можна однаково «успішно» побудувати як обґрунтування, так і спростування одного й того ж висновку)» [16, с. 58-59].

Врешті, фундаментальною умовою оптимізації дискреційних підходів до прийняття процесуальних рішень є взаємоузгодження онтологічних обставин, у яких склалася конфліктна ситуація, що стала предметом розгляду в суді та деонтологічного змісту пропонованого судом варіанту її вирішення, оскільки сам факт апелювання до розсуду свідчить про те, що правозастосування не може бути зведеним до суто механічного процесу «підведення» розглядуваного казусу під відповідну норму закону.

Як слушно зауважував Е. Ерліх ще на початку XX ст., «судді при прийнятті рішення користуються судовим розсудом, а не просто виконують приписи норм права...». При цьому суддя «не створює право, він повинен його віднайти. Незважаючи на це, ніхто не сумнівається, що кожне рішення щось додає до чинного законодавства, що воно не просто засвідчує чинне законодавство, але також може стати джерелом нового права...» [17, с. 169-170].

Таким чином, єдність онтологічного та деонтологічного аспектів дискреційних міркувань пояснюється тим, що, з одного боку, регулятивне спрямування сформованих у їхньому процесі рішень має узгоджуватися з буттєвим контекстом потенційної реалізації цих рішень, в той час як з іншого - застосовуючи доволі абстрактний та узагальнений деонтологічний зміст юридичної норми у певному конкретному та специфічному випадку реальних правовідносин, суб'єктам правозастосування доводиться вдаватися до низки творчих інтерпретацій цього змісту, створюючи тим самим можливість його, так би мовити, «перевідкриття» у розглядуваних онтологічно специфікованих умовах.

Відтак, виходячи з твердження Д.П. Поповського, що судді здійснюють суддівський розсуд через тлумачення, яке набуває правотворююче, правокоригуюче значення [9, с. 16], можна сказати, що через нерозривну єдність онтологічного та деонтологічного вимірів процесуальної дискреції правозастосовний аспект останньої є невід'ємним від правотворчого (що, власне, й обґрунтовує законну силу дискреційно прийнятих рішень суб'єктами правозастосування).

Особливо відчутно дискреційні повноваження суддів реалізуються при призначенні покарання, де діапазон суддівського розсуду нормативно обмежується відповідними санкційними рамками та переліком обставин, які пом'якшують чи обтяжують покарання [18, с. 302]. До того ж, окрім згаданих обставин при призначенні покарання суд має враховувати також ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та характеристики особи винного (ст. 65 КК України [26]).

Разом з тим, варто зауважити, що «ступінь тяжкості скоєного злочину припускає з'ясування судом, перш за все, питання про те, до злочинів якої категорії тяжкості належить вчинене діяння, при тому, що ст. 12 КК України визначає лише типову характеристику ступеня тяжкості злочину, що відображається в санкції статті, встановленій за злочин даного виду, тоді як суд, призначаючи покарання на підставі всебічного врахування фактичних обставин справи в їх сукупності, має визначити тяжкість конкретного злочину, враховуючи індивідуальний її ступінь» [19, с. 139].

Так, наприклад, суддя Н.В. Делкер із штату Нью-Гемпшир описав випадок прийняття дискреційного рішення в одній із судових справ, де призначене судом покарання суттєво відрізнялося від запропонованого прокурором, який наполягав на більш тривалому терміні ув'язнення двадцятирічного підсудного, з огляду на його неодноразову судимість в минулому. Та сторона захисту повідомила суду особисту історію обвинуваченого, зокрема, що коли останній був ще маленькою дитиною в Україні його батько покінчив життя самогубством, а він був поміщений до дитячого

будинку, позаяк його мати не могла про нього піклуватися, а згодом була вбита; в результаті неналежних умов виховання та вживання наркотиків з юного віку йому поставили діагноз складний ПТСР (посттравматичний стресовий розлад); в 16 років його усиновила сім'я в Америці.

Захист обвинуваченого просив суд зосередитися на меті винесення вироку – реабілітації, та представив суду план, який передбачав проходження обвинуваченим програму лікування від наркозалежності у в'язниці, а потім програму часткової госпіталізації на свободі; по завершенні цієї реабілітації, він перейде до будинку тверезого життя та повинен буде брати участь у програмі «Моя черга», яка забезпечує освіту та кар'єрний розвиток для молоді з груп ризику у віці від 18 до 24 років. Працівник пробації контролюватиме дотримання ним усіх цих умов.

Визнавши цей план переконливим, прокурор відмовився від свого прохання про призначення обвинуваченому більш тривалого терміну ув'язнення й за результатом розгляду справи судом було ухвалено вирок, яким серед іншого було зобов'язано засудженого через деякий час з'явитися в суд і продемонструвати свою відповідність визначеним умовам, або ж, у протилежному випадку, суд відправить його до в'язниці на більш тривалий термін. Як підсумував суддя, «у цій справі я вважав, що вирок відповідає всім трьом цілям його винесення: покарання через позбавлення волі; стримування через необхідність перебувати під пильним наглядом пробації, відповідати перед судом під загрозою отримати додатковий термін ув'язнення; реабілітація з лікуванням від наркозалежності, освітою та професійною підготовкою» [20].

Описаний випадок демонструє той тип дискреційних рішень, зумовлених відсутністю однозначного зв'язку між їхнім змістом та чинним юридичним законом. Загалом, «судді доводиться щотижня виносити сотні подібних рішень як у цивільних, так і у кримінальних справах. Якби в цих випадках були очевидні правильні чи неправильні результати, рішення могли б прийматися комп'ютерами. Натомість суддя повинен покладатися на фактори, встановлені законом, а потім застосовувати мудрість, досвід і розсуд, щоб досягти справедливого результату, заснованого на конкретних фактах і обставинах справи. Таким чином, судді прагнуть виконати свій конституційний обов'язок здійснювати правосуддя «настільки неупереджено, наскільки це визнає доля людства» [20], як того зрештою й вимагає ч. 1 ст. 35 Конституції Штату Нью-Гемпшир.

Іншими словами, дискреція суб'єктів правозастосування має керуватися не індивідуально-суб'єктивними, груповими чи «клановими» інтересами, а тими чинниками, від реалізації яких залежить підтримання гуманістичної сутності людського буття як такого. Тобто деонтологічний зміст судових рішень має насамперед визначатися онтологічними умовами досягнення розумного та справедливого порядку. Саме з такими умовами, на нашу думку, слід пов'язувати згадувані вище «позитивні» критерії обмеження свободи розсуду (котрі не зводилися б лише до окреслення «зовнішніх рамок дозволеності» при прийнятті процесуальних рішень), але й задавали «координати належності» при визначенні деонтологічного спрямування цих рішень на досягнення відповідних конструктивних результатів їх подальшої реалізації.

Доречно згадати, що пошуки критеріїв розумного та справедливого порядку є однією з ключових проблем філософії права та теоретичної юриспруденції ще з часів Античності, не втрачаючи своєї актуальності і в сучасних наукових дослідженнях. До прикладу, ще у V ст. до н.е. Піфагор висловив доволі популярну тоді й вельми актуальну наразі ідею онтологічної укоріненості згаданих критеріїв у принципових основах універсальної гармонії світобуття, згідно якої, будь-яке явище прагне у динаміці свого існування саме такого стану, що передбачав би співмірність та рівновагу [21, с. 33].

Розвиваючи цю ідею, Платон акцентував увагу на об'єктивному характері гармонійних співвідношень, наголошуючи, що такі співвідношення мають строге математичне обґрунтування, а тому не залежать від волі та бажань людини. На думку давньогрецького мислителя, людська воля та людські бажання, для того щоб бути розумними та справедливими, мають узгоджуватися з законами космічної гармонії. Тому й не дивно, що в основу свого розуміння права Платон поклав вічні та незмінні закони, які водночас розумілись як закони неба та розуму, згідно яких: земне право, яке встановлювали люди, мало тим більшу цінність, чим ближчим воно було до цих вічних законів, до Блага [22, с. 569].

Що ж стосується «земних законів», встановлених людьми, то вони за своєю спрямованістю можуть не мати нічого спільного з Благам і призначені для підкорення розумної меншості нерозумною більшістю (як це сталося, наприклад, у суді над Сократом). Тому Платон чітко розрізняв такі поняття, як «номос» (закон) та «дікайнон» [22, с. 570], тобто право та справедливий порядок.

Формулюючи класичну для того часу концепцію справедливості, Аристотель вирізняє «розподільчу» та «зрівняльну» справедливість, де перша передбачає відповідність між отримуваними винагородами і суспільними благами, чеснотами й заслугами, тоді як друга ґрунтується на ідеї «еквівалентності сторін» [21, с. 84-85] і, як правило, застосовується при складанні цивільно-правових договорів, виробленні рішень про відшкодування збитків, призначенні санкцій за скоєння злочину тощо.

Треба також відзначити, що, на противагу відомій позиції свого вчителя Платона, згідно якої верховною владою слід наділяти наймудріших, Аристотель все ж віддає перевагу у цьому плані законові, позаяк на його переконання - навіть наймудріші люди можуть опинитися під владою власних пристрастей та вдаватися до нерозумних дій, тоді як закон – це «розум поза пристрастями та бажаннями» [21, с. 112]. Головне, щоб як при створенні цього закону, так і при його застосуванні було дотримано умов розумності та справедливості (адже навіть найдосконаліше знаряддя може бути застосованим як на користь, так і на шкоду людині).

Отже, об'єктивізація судової дискреції значною мірою стає досяжною за умови узгодження деонтологічного змісту правових рішень з онтологією природного та суспільного контекстів їх ініціювання та реалізації. При цьому слід зауважити, що встановлення корелятивних зв'язків між правом та буттям передбачає не штучне «підлаштовування» під існуючу реальність (у такому разі правове регулювання просто втрачатиме будь-який свій сенс), а у правовому забезпеченні шляхів та засобів «зниження напруги», що виникає в суспільстві через збільшення «зазору» між дійсним станом суспільних відносин та сформованими у їхньому середовищі уявленнями про належне їх упорядкування [23, с. 187].

Висновки. Фундаментальною умовою оптимізації дискреційних підходів до прийняття судових рішень є взаємоузгодження деонтологічного змісту останніх з онтологією природного та суспільного контекстів їх ініціювання та реалізації. Тим самим, з одного боку, уможливорюється обмеження суддівського суб'єктивізму завдяки апелюванню до об'єктивно-буттєвих засад та критеріїв. З іншого ж боку, застосування доволі абстрактного та узагальненого деонтологічного змісту юридичної норми у певному конкретному випадку реальних правовідносин, здебільшого, передбачає низку творчих інтерпретацій цього змісту у напрямку його своєрідного «перевідкриття» у розглядуваних онтологічно специфікованих умовах, через що посилюється правотворчий ефект судової дискреції. При цьому, процесуальні рішення повинні сприяти потенційному досягненню оптимального балансу індивідуальних, суспільних та державних інтересів з точки зору забезпечення умов подальшого економічного, політичного та культурного розвитку суспільства.

Позаяк генеза права як регулятивного інституту пов'язана з виникненням та загостренням конфліктів різноспрямованих суб'єктивних інтересів у суспільному бутті, а також із зниженням ефективності їх вирішення виключно на моральній основі, методологічним фундаментом пошуку шляхів оптимізації права загалом та розсуду суб'єктів правозастосування зокрема мають стати дослідження механізмів координації онтологічних та деонтологічних аспектів формування правових рішень. При цьому останні повинні спрямовуватися на досягнення оптимального балансу індивідуальних, суспільних та державних інтересів з точки зору забезпечення умов подальшого економічного, політичного та культурного розвитку суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Шевченко А.В. Суддівський розсуд і суддівське свавілля: межі дозволеного та відповідальність за їх порушення. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 3. С. 111–120.
2. Римарчук Р.М. Судовий розсуд як елемент правозастосовної системи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 188–190. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/45>.
3. Барак А. Суддівський розсуд. К.: ЦУЛ, 2022. – 320.
4. Kelsen H. The State and Natural Law. The Idea of Natural Law. *Ukrainian Law Review*. 2003. No. 7(12). P. 48-63.
5. Кістяківський Б.О. Вибране. К.: Абрис, 1996. – 514 с.
6. Паттаро Е. Реалістський підхід до об'єктивності норм права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 14–23.

7. Стовба О.В. Буття права у правовій ситуації як онтологічна засада верховенства права. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 24–31.
8. Kaufmann A. *Rechtsphilosophie*. 2. Aufl. – München, 1997. – 423 s.
9. Поповський Д.П. Застосування суддівського розсуду в країнах романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-1. Т. 1. С. 15–19.
10. Шведа Б.В. Суддівський розсуд в адміністративному процесі. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. С. 528–532. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.92>.
11. Савчин М. Свобода суддівського розсуду у світлі обґрунтованості рішень судів апеляційної та касаційної інстанції. URL: <https://yvu.com.ua/svoboda-suddivskogo-rozsudu-u-svitli-obgruntovanosti-rishen-sudiv-apelyatsijnoyi-ta-kasatsijnoyi-instantsij/>.
12. Погорецький М.А. Власний розсуд у сучасному кримінальному процесі України. Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовній діяльності: тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф., м. Київ, 3 квіт. 2009 р. Київ, 2009. С. 340–345.
13. Ванджурак Р. Внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування: філософсько-правовий аналіз проблеми та давньогрецький спосіб її розв'язання. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2023. № 2 (26). С. 110–118. DOI: 10.33270/02232602.110.
14. Мельник Г.П. Судовий розсуд (дискреція) як явище правової системи. *Наукові записки НаУКМА. Серія: «Юридичні науки»*. 2009. Т. 90. С. 44–47.
15. Ванджурак Р.В. Ancient Origins of the Methodology of Modern Evidence Law. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2022. № 2 (27). С. 99–107. DOI: <http://dx.doi.org/10.56215/0122272.99>.
16. Гвоздзік О.І., Старенький О.С. Логіка формування доказової бази в кримінальному провадженні. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 2(24). С. 56–63.
17. Ерліх Е. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. Т. 3. № 1-2. Київ; Чернівці, «Рута», 2005. С. 168–184.
18. Рожнова В.В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ України*. 2013. № 1. С. 301–306.
19. Хильченко А. Реалізація правил призначення покарання у судовій практиці. *Підприємництво, господарство і право. Серія: «Кримінальне право»*. 2017. № 7. С. 138–144.
20. Delker N.W. 3-Minute Civics: Judicial discretion and the rule of law. *New Hampshire Bulletin*. 2022 (Source: 3-Minute Civics: Judicial discretion and the rule of law. *New Hampshire Bulletin*).
21. Ванджурак Р. Вплив давньогрецької філософії права на сучасну українську юриспруденцію: монографія. Київ: Вістка, 2023. 248 с.
22. Шевцов С.П. Платон. *Велика українська юридична енциклопедія. Т. 2. Філософія права*. Харків: Право, 2017. С. 568–572.
23. Хірсіні А.В. Методологія обґрунтування права: від класики до сучасності. К.: ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2013. 380 с.
24. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
25. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (80)2, прийнята Комітетом Міністрів 11.03.1980 року на 316-й нараді <https://www.facebook.com/groups/poziciisudov/posts/2061062510586574/>.
26. Кримінальний кодекс України: Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

УДК 342.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.54>

БАНГАЛОРСЬКІ ПРИНЦИПИ ПОВЕДІНКИ СУДДІВ ЯК ОСНОВА СУДДІВСЬКОЇ ЕТИКИ

Романова А.С.,
професор кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0003-2858-3052
e-mail: aliroma@ukr.net

Романова А.С. Бангалорські принципи поведінки суддів як основа суддівської етики.

Стаття присвячена особливостям забезпечення та реалізації Бангалорських принципів поведінки суддів як основи суддівської етики, метою яких є встановлення стандартів етичної поведінки суддів задля підтримки і розвитку в суспільстві довіри до судової влади.

З'ясовано, що Бангалорські принципи поведінки суддів визначають основоположні етичні стандарти суддівства загалом та морально-етичні вимоги до особи судді зокрема. Ці принципи визначають незалежність, об'єктивність, чесність, непідкупність, рівність, компетентність та старанність ключовими чинниками у судочинстві, а їх дотримання у професійній діяльності та повсякденному житті сприяє формуванню і зміцненню довіри громадян до судової влади.

Наголошено, що чинний в Україні Кодекс суддівської етики, сформований на основі аналізованих принципів, обґрунтовує важливість їх втілення в національних судових системах, так як їх дотримання сприятиме заохоченню та підтримці високих морально-етичних і професійно-компетентнісних стандартів у поведінці суддів.

Зазначено, що суддівська етика охоплює професійні і особисті аспекти життєдіяльності судді, досліджує і розвиває морально-етичні відносини між судьями та учасниками судового процесу. Морально-етичні норми у суддівстві повинні формуватися на основі принципу людиноцентризму, пріоритету прав і свобод людини.

Акцентовано увагу на тому, що сьогодні в Україні ціннісні орієнтири розвитку суспільства набули особливого значення у всіх сферах життєдіяльності особи, адже консолідоване, злагоджене морально і духовно стабільне суспільство здатне повноцінно розвиватися та забезпечувати і гарантувати основні права і свободи людини та громадянина.

Наголошено, що зазначені принципи спрямовані не лише на встановленні і рекомендаціях щодо дотримання етичних принципів як регулятивних внутрішніх вимог до поведінки суддів. Вони повинні сприяти підтримці здійснення правосуддя представниками виконавчої і законодавчої влади, адвокатами, суспільством, що розвиватиме взаємодію між ними з метою забезпечення верховенства права і закону та торжества справедливості.

Ключові слова: Бангалорські принципи поведінки суддів, суддівська етика, доброчесність, правосуддя, об'єктивність, компетентність, верховенство права.

Romanova A.S. Bangalore principles of judicial conduct as the foundation of judicial ethics.

The article is devoted to the features of ensuring and implementing the Bangalore Principles of Judicial Conduct as the basis of judicial ethics, the purpose of which is to establish standards of ethical behavior of judges in order to support and develop trust in the judiciary in society.

It is found that the Bangalore Principles of Judicial Conduct define the fundamental ethical standards of the judiciary in general and the moral and ethical requirements for the person of a judge in particular. These principles define independence, objectivity, honesty, incorruptibility, equality, competence and diligence as key factors in judicial proceedings, and their observance in professional activities and everyday life contributes to the formation and strengthening of citizens' trust in the judiciary.

It is emphasized that the Code of Judicial Ethics in force in Ukraine, formed on the basis of the analyzed principles, justifies the importance of their implementation in national judicial systems, since their observance will contribute to the encouragement and maintenance of high moral and ethical and professional and competence standards in the behavior of judges.

It is noted that judicial ethics covers the professional and personal aspects of a judge's life, explores and develops moral and ethical relations between judges and participants in the judicial process. Moral and ethical norms in the judiciary should be formed on the basis of the principle of human centrism, the priority of human rights and freedoms.

Attention is focused on the fact that today in Ukraine the value orientations of society's development have acquired special importance in all spheres of a person's life, because a consolidated, harmonious morally and spiritually stable society is able to fully develop and ensure and guarantee the fundamental rights and freedoms of a person and a citizen.

It is emphasized that the above principles are aimed not only at establishing and recommending compliance with ethical principles as regulations of internal requirements for the behavior of judges. They should contribute to supporting the administration of justice by representatives of the executive and legislative branches, lawyers, and society, which will develop interaction between them in order to ensure the rule of law and the triumph of justice.

Key words: Bangalore Principles of Judicial Conduct, Judicial Ethics, Integrity, Justice, Objectivity, Competence, Rule of Law.

Постановка проблеми. Реформа судової системи в Україні актуалізувала питання дотримання морально-етичних вимог у суддів, зокрема, принципів верховенства права, доброчесності, поваги до людської гідності.

Україна як правова і демократична держава ратифікувала міжнародні нормативно-правові акти та визнає етичні принципи і стандарти судочинства.

Важливим ціннісно-правовим орієнтиром суддівства цивілізовані світові держави визнають Бангалорські принципи поведінки суддів, що мають на меті визначити етичні стандарти здійснення правосуддя.

Сьогодні в Україні ціннісні орієнтири розвитку суспільства набули особливого значення у всіх сферах життєдіяльності особи, адже консолідоване, злагоджене морально і духовно стабільне суспільство здатне повноцінно розвиватися та забезпечувати і гарантувати основні права і свободи людини та громадянина.

Мета статті полягає у поглибленні дослідження особливостей реалізації Бангалорських принципів поведінки суддів як основи суддівської етики.

Стан опрацювання проблеми. Для всебічного аналізу і осмислення вказаної проблематики доцільно опиратися на теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, а також практиків, що теж приділяли значну увагу проблемам суддівської етики.

Питанням забезпечення та реалізації принципів суддівської етики приділяли увагу такі науковці: Бігун В.С., Гришук О.В., Кравчук В.М., Хавронюк М.І. та інші.

Наукові здобутки та концептуальні ідеї зазначених дослідників сприяють розвитку нових підходів до розуміння особливостей формування та дотримання морально-етичних норм в суддівстві, з огляду на національні і міжнародні стандарти здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Згідно законодавства, судова влада в Україні здійснюється незалежними, безсторонніми судами, безпосередньо судьями та у нормативно визначених випадках, присяжними, а завдання суду полягає в тому, що «суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами» [1].

У суддівстві дотримання етичних принципів відіграє важливу роль для збереження авторитету судової влади і, безпосередньо, суддів.

Суддівська етика охоплює професійні і особисті аспекти життєдіяльності судді і трактується як набір певних правил, принципів і норм поведінки, яких зобов'язані дотримуватися судді. Суддівська етика регулює, досліджує і розвиває морально-етичні відносини між судьями та учасниками судового процесу [2]. Зазначимо, що морально-етичні норми у суддівстві повинні формуватися на основі принципу людиноцентризму, пріоритету прав і свобод людини.

В Україні діє Кодекс суддівської етики, нова редакція якого затверджена у вересні 2024 року Рішенням XX чергового з'їзду суддів України [3].

За основу цього кодексу взято Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією Економічної та соціальної Ради ООН у 2006 році, що встановлюють стандарти етичної поведінки суддів.

Зазначені принципи інструктують суддів та судові органи загалом щодо етичної поведінки задля дотримання принципів суддівства, що забезпечують довіру населення до судової системи та сприяють формуванню позитивного образу суддів, а також, є базовими принципами, що комплексно регламентують поведінку суддів.

Важливо, що Бангалорські принципи передбачають необхідність підзвітності суддів щодо їх поведінки відповідним органам, які, згідно законодавства, сформовані саме для встановлення, підтримки і регламентації стандартів суддівства з метою підвищення вимог до стандартів судочинства, до особи судді, а також для збільшення значущості етичних норм і правил поведінки у діяльності судді [4].

Акцентуємо увагу на тому, що зазначені принципи спрямовані не лише на встановленні і рекомендаціях щодо дотримання етичних принципів як регулятивах внутрішніх вимог до поведінки суддів. Вони (принципи) повинні сприяти підтримці здійснення правосуддя представниками виконавчої і законодавчої влади, адвокатами, суспільством, що розвиватиме взаємодію між ними з метою забезпечення верховенства права і закону та торжества справедливості.

У Бангалорських принципах поведінки суддів задекларовані наступні показники [4]:

1. Незалежність. Безперечно, це один з основоположних принципів у суддівстві, адже саме він свідчить про те, що держава є правовою і демократичною.

Ми підтримуємо думку науковців, що «будь-яке зниження рівня гарантій незалежності суддів суперечить конституційній вимозі неухильного забезпечення незалежного правосуддя та права громадян на захист прав і свобод незалежним судом, оскільки призводить до обмеження можливостей реалізації цього конституційного права», а отже, суперечить Конституції України [5].

В аналізованому документі зазначається, що суддя повинен реалізовувати і відстоювати принцип індивідуальної і колективної незалежності судових органів, адже саме незалежність судових органів є передумовою забезпечення правопорядку та основною гарантією справедливого вирішення справи в суді [4].

2. Об'єктивність. Цей принцип в юриспруденції, зокрема при характеристиці суддівства, згадується неодноразово.

В довідкових джерелах зазначається, що об'єктивність – це філософське поняття, за допомогою якого характеризуються предмети, зміст знання, спосіб дійсності. Особливістю такої характеристики є те, що вона не залежить свідомості самого суб'єкта пізнання [6].

Щодо людини як особистості, то об'єктивність визначає здатність неупереджено розглядати дискусійні питання.

В психології визначають такі характеристики об'єктивності [7]:

- здатність особи оцінювати факти без впливу власних емоцій;
- володіння навичками критичного мислення і аналізу;
- здатність, на основі реальних даних і фактів, свідомо приймати неупереджені рішення;
- готовність нести відповідальність за прийняті рішення, а також, власні вчинки.

Об'єктивність судді трактується в Бангалорських принципах як необхідна умова для належного виконання обов'язків суддівства, «що проявляється не тільки у змісті винесеного рішення, а й в усіх процесуальних діях, що супроводжують його прийняття» [4].

3. Чесність та непідкупність. Дотримання зазначеного принципу є важливою умовою для належного виконання суддею своїх обов'язків і для збереження довіри до суду.

Щодо непідкупності, то М.І. Хавронюк зазначає, що особа вважається непідкупною тоді, коли вона не вчиняла корупційних правопорушень, не порушувала зобов'язань дотримуватися стандартів поведінки. Також, учений наголошує на тому, що непідкупністю характеризується та особа щодо якої в об'єктивного спостерігача відсутні сумніви у непідкупності цієї особи [8].

Також, питання непідкупності регулює антикорупційне законодавство в досить повному обсязі.

В зазначеному контексті доцільно акцентувати увагу на доброчесності, що загалом в діяльності державного службовця характеризується як морально-етична складова, яка охоплює чесний

спосіб життя, гідне відношення до громадян, належне виконання професійних обов'язків і розпорядження державними ресурсами [9].

В чинному в Україні Кодексі суддівської етики зазначається, що суддя повинен докладати зусиль для того, щоб його поведінка не викликала обґрунтованих сумнівів в його доброчесності. Також, слушно зауважено, що до уваги береться думка звичайної законослухняної і розсудливої людини, що здатна об'єктивно сприймати і аналізувати інформацію і конкретні обставини [3].

Така заувага важлива тому, що особа може поширювати неправдиву інформацію про недоброчесність судді з певних суб'єктивних причин (помста, заздрість тощо).

О.В. Гришук акцентує увагу на суттєвому значенні для формування і підтримки довіри суспільства до судової влади позаправових соціальних чинників. Зазначається, що такі чинники «є важливим фактором для самої можливості існування конституційної демократії як такої. Активний розвиток постмодерного суспільства ставить перед нами дедалі нові виклики, одним із яких є феномен постправди, який породжує ситуацію, за якої об'єктивні факти мають менший вплив на формування громадської думки, аніж звернення до емоцій» [10, с. 6–25].

4. Дотримання етичних норм. Як і в будь-якій іншій діяльності, в суддівстві дотримання загальних етичних правил поведінки є необхідною умовою для позитивного сприйняття судді суспільством і утвердження поваги до суду.

5. Рівність. Для належного виконання суддею професійних обов'язків, недопущення упереженості важливе значення має рівне ставлення судді до усіх учасників судового процесу. Цим він демонструє повагу до прав і свобод громадян та до закону.

6. Компетентність та старанність.

Однозначно, високий фаховий рівень судді, володіння усіма необхідними професійними компетентностями є необхідною умовою для належного виконання посадових обов'язків та недопущення професійної деформації.

В Кодексі суддівської етики, з огляду на аналізовані принципи, зазначено, що суддя як носій судової влади повинен бути прикладом неухильного дотримання принципу верховенства права і вимог закону, а також повинен дотримуватися і не порушувати присягу судді, адже до нього як до уособлення правосуддя завжди буде підвищена увага суспільства. Неетична поведінка судді може не лише зруйнувати його авторитет, а й підірвати довіру до всієї судової влади і призвести до втрати громадянами віри у правосуддя.

Зазначимо, що порушення правил етичної поведінки не можуть самі по собі бути підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності [3].

У 2007 році опубліковано «Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів» в яких зазначається, що Суддівська група з питань дотримання принципів доброчесного судочинства працює над гарантіями дотримання принципів справедливого судочинства у світовому масштабі.

Примітним є те, що Суддівська група з питань дотримання принципів доброчесного судочинства започаткувала свою діяльність як неформальна спільнота голів судів та суддів судів вищих інстанцій із різних країн. На основі спільного досвіду і поставленої мети ця Група проводила активну діяльність, в результаті якої їх напрацювання визнані світовою правничою спільнотою і мають значний вплив на систему судочинства. Зокрема, вагомим добутком є підготовлені Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів [11].

Висновки. Отже, Бангалорські принципи поведінки суддів визначають основоположні етичні стандарти суддівства загалом та морально-етичні вимоги до особи судді зокрема. Ці принципи визначають незалежність, об'єктивність, чесність, непідкупність, рівність, компетентність та старанність ключовими чинниками у судочинстві, а їх дотримання у професійній діяльності та повсякденному житті сприяє формуванню і зміцненню довіри громадян до судової влади.

Чинний в Україні Кодекс суддівської етики, сформований на основі аналізованих принципів, обґрунтовує важливість їх втілення в національних судових системах, так як їх дотримання сприятиме заохоченню та підтримці високих морально-етичних і професійно-компетентнісних стандартів у поведінці суддів. На досягнення, зокрема, таких результатів, відповідно до міжнародних стандартів суддівської етики, спрямована судова реформа в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про судоустрій і статус суддів. Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2016, № 31, ст. 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
2. Суддівська етика. 2022. Вільна енциклопедія Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B4%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.
3. Кодекс суддівської етики. *Рішення XX чергового з'їзду суддів України* від 18 вересня 2024 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#Text>.
4. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 N 2006/23 від 19 травня 2006 року. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text.
5. Назимко Є.С., Буга Г.С. Принцип незалежності суддів. *Правова позиція*, № 4 (41), 2023. С. 61–64.
6. Об'єктивність. Вільна енциклопедія Вікіпедія. 2022. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
7. Об'єктивність особистості. *Простір психологів*. 2023. URL: <https://psychology.space/psypedia-post/obyektyvnist-osobystosti>.
8. Хавронюк М.І. Як правильно визначити Конкурсній комісії і конкурсантам «непідкупність» і «сумлінність»? *Центр політико-правових реформ*. 2022. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/yak-pravylny-vyznachyty-konkursnij-komisiyi-i-konkursantam-nepidkupnist-i-sumlinnist>.
9. Добросовісність. Вільна енциклопедія Вікіпедія. 2023. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>.
10. Гришук О.В. Добросовісність судді через призму сучасних соціальних трансформацій. *Слово Національної школи суддів України*. № 1 (30) 2020. С. 6–25.
11. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. 2007. URL: <https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/komentari-bangalorski-9818bfbb11.pdf>.

РОЗДІЛ 13. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 347.1: 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.55>

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ ЛЕГІТИМАЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Ільницька Н.Ф.

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0002-7461-3673
e-mail: nadira.ilnytska@kneu.edu.ua*

Кулага Е.В.

*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри приватного права
Київського національного економічного
університету імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0002-6405-3510
e-mail: elly839@gmail.com*

Ільницька Н.Ф., Кулага Е.В. Сутність та зміст легітимації юридичних осіб за законодавством України.

У статті розглянуто загальнотеоретичні правові підходи до розуміння сутності та змісту легітимації юридичних осіб, зроблено акцент на її комплексності та міжгалузевому характері, визначено загальне поняття легітимації юридичної особи, що ґрунтується на значенні терміну «легітимація» та сутності самої процедури. Також проведено етимологічний та науковий порівняльний аналіз понять «легалізація» та «легітимація» для позначення процесу узаконення юридичної особи і зроблено висновок, що саме термін «легітимація» є найбільш прийнятним і таким, що відображає сутність самої процедури узаконення організацій зі статусом юридичної особи.

Автори визначили, що легітимація юридичних осіб – це сукупність юридично значимих дій та процедур, спрямованих на визнання державою факту виникнення нових суб'єктів права зі статусом юридичної особи та узаконення здійснюваної ними діяльності на підставах та за умов, передбачених законом. Зміст легітимації складає ряд юридичних процедур, головними з яких є державна реєстрація створення юридичної особи; ліцензування; дозвільні процедури. Легітимація юридичних осіб також може включати в себе ряд дій та процедур, які передують державній реєстрації створення юридичної особи або здійснюються після неї. Як правило, необхідність таких процедур прямо передбачені законом, саме тому вони є невід'ємною частиною легітимації юридичних осіб. Сама легітимація юридичної особи також є процедурою, оскільки передбачає визначену послідовність дій щодо узаконення юридичної особи та через яку реалізується найважливіша частина процесу її створення. Процедури легітимації є нормативно регламентованими, їх проходження супроводжується імперативними вимогами на всіх етапах, а отже, сама процедура легітимації є публічно-правовою, адміністративною, чим відрізняється від інших стадій і дій в процесі створення юридичної особи. Авторі дійшли висновків, що зміст процедури легітимації є індивідуальним для кожної конкретної юридичної особи, містить свій комплекс юридичних дій та процедур і залежить від правових якостей юридичної особи (організаційно-правової форми, форми власності, сфери діяльності тощо).

Ключові слова: легітимація, юридична особа, узаконення, процедура, державна реєстрація, ліцензування, дозвільні процедури.

Ilnytska N.F., Kulaha E.V. The essence and content of the legitimation of legal entities under the legislation of Ukraine.

The article considers general theoretical legal approaches to understanding the essence and content of the legitimation of legal entities, emphasizes its complexity and interdisciplinary nature, defines the general concept of the legitimation of a legal entity, which is based on the meaning of the term «legitimation» and the essence of the procedure itself. Also, an etymological and scientific comparative analysis of the concepts of «legalization» and «legitimation» was conducted to denote the process of legalizing a legal entity, and concluded that the term «legitimation» is the most acceptable and reflects the essence of the procedure for legalizing organizations with the status of a legal entity.

The authors determined that the legitimation of legal entities is a set of legally significant actions and procedures aimed at the state's recognition of the fact of the emergence of new legal entities with the status of a legal entity and the legalization of their activities on the grounds and under the conditions provided for by law. The content of legitimation consists of a number of legal procedures, the main of which are state registration of the creation of a legal entity; licensing; permitting procedures. Legitimation of legal entities may also include a number of actions and procedures that precede the state registration of the creation of a legal entity or are carried out after it. As a rule, the need for such procedures is directly provided for by law, which is why they are an integral part of the legitimation of legal entities. The legitimation of a legal entity itself is also a procedure, since it involves a certain sequence of actions to legitimize a legal entity and through which the most important part of the process of its creation is implemented. Legitimation procedures are regulated by law, their completion is accompanied by imperative requirements at all stages, and therefore the legitimation procedure itself is public law, administrative, which distinguishes it from other stages and actions in the process of creating a legal entity. The authors concluded that the content of the legitimation procedure is individual for each specific legal entity, contains its own set of legal actions and procedures and depends on the legal qualities of the legal entity (organizational and legal form, form of ownership, field of activity, etc.).

Key words: legitimation, legal entity, legalization, procedure, state registration, licensing, permitting procedures.

Постановка проблеми. Легітимація є важливим етапом створення юридичних осіб, оскільки виступає «фільтром» при входженні нових учасників до економічного обороту, чим забезпечує безпеку інших суб'єктів. Саме тому належне теоретичне підґрунтя та законодавче регулювання процедур легітимації є запорукою розвитку та безпеки бізнесу, залучення іноземних інвестицій та економічного зростання, що особливо актуально в умовах війни.

На сьогоднішній день проблема легітимації юридичних осіб лишається недостатньо розробленою починаючи з термінології, що застосовується вченими й практиками для позначення процесу узаконення і входження в оборот нових юридичних осіб, і завершуючи змістом самої процедури легітимації. На цьому протягом останніх десяти років неодноразово наголошували вчені. Увага науковців в більшій мірі зосереджена на окремих легітимаційних процедурах, таких як державна реєстрація створення юридичних осіб, ліцензування їх діяльності, дозвільних процедурах, або на процедурі легітимації окремих видів юридичних осіб, що має свою специфіку і не може бути універсальною.

В той же час, важливим завданням є розроблення загальнотеоретичних правових підходів до розуміння сутності та змісту легітимації юридичних осіб, усвідомлення її комплексності та міжгалузевого характеру, вироблення уніфікованої термінології, що ґрунтується на етимології поняття «легітимація» та сутності самої процедури.

Метою дослідження є загальнотеоретичне визначення поняття легітимації юридичних осіб, а також обґрунтування сутності та змісту легітимації як процедури створення та узаконення юридичних осіб відповідно до законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Різноманітні аспекти легітимації юридичних осіб стали предметом наукових досліджень вчених різних галузей юридичної науки, зокрема, Н.О. Саніахметової, Д.Г. Манько, О.Ю. Кампі, В.С. Щербини, О.М. Вінник, О.В. Гарагонича, Л.В. Хомко та інших. В той же час, увага вчених присвячувалась або окремим аспектам легітимації юридичних осіб, або легітимації окремих видів юридичних осіб без проведення комплексного дослідження і вироблення універсальних теоретичних підходів до процедури легітимації юридичних осіб.

Виклад основного матеріалу. Юридичні особи різних форм власності, організаційно-правових форм, сфер діяльності стають повноправними учасниками економічного обороту, правових відносин лише в результаті їх узаконення, тобто публічного визнання факту їх створення в результаті проходження передбачених законом процедур, серед яких важливе місце займають процедури державної реєстрації, ліцензування, дозвільні процедури.

Але серед вчених та практиків відсутній єдиний термінологічний підхід до позначення процесу узаконення юридичних осіб: одні називають такий процес «легалізацією» [1, с. 7], інші використовують термін «легітимація», дехто взагалі не вбачає суттєвої різниці між даними термінами і використовувє їх як синоніми.

Якщо розглянути етимологію цих термінів, то можемо відмітити наступне: термін «легітимація» походить від латинських спільнокореневих слів *lex, legis, legitimus, legitima, legitimum* – закон, законний, правомірний, належний, пристойний, правильний, дійсний. Так само і термін «легалізація» має відповідні мовні витоки з латини – *lex, legis, legalis* – законний [2; 3, с. 387]. Отже, обидва терміни означають «законний, правомірний».

Але якщо дослідити зміст та юридичне значення цих термінів, то легалізація (від лат. *legalis* – законний) означає узаконення, надання законної сили, чинності якому-небудь актові або дії, а легітимація (від лат. *legitimus* – законний, узаконений) – це визнання чи підтвердження законності якогось права чи повноваження [3, с. 387; 4; 5]. Як бачимо, ці терміни мають відмінність, яка полягає у предметі узаконення: в першому випадку – це якийсь акт або дія, певний об'єкт, наприклад, вид господарської діяльності (легальна діяльність, легальні доходи, легальна зброя); в другому – це якесь право чи повноваження, в нашому випадку право входження суб'єкта в оборот (легітимний суб'єкт).

Згідно з західними словниками, зокрема The Oxford English Dictionary, під словом «легітимний» розуміється: «той, що проголошується законним», «санкціонований, уповноважений чи дозволений законом», «відповідний до закону чи правила», «відповідний визнаному стандартному типу» [6]. В соціально-правовому контексті легітимацію розуміють як публічний процес засвідчення, схвалення, виправдання або доведення обґрунтованості та необхідності певної соціальної дії, статусу або інституції [7, с. 63].

У теорії права під легітимацією розуміється визнання існування певного суб'єкта права у правовому полі держави. Таке визнання проходить у декілька етапів і передбачає проходження процедури державної реєстрації, отримання різних дозволів та документів, що підтверджують можливість суб'єкта існувати у правовому полі держави [8, с. 143].

Таким чином, стосовно узаконення юридичних осіб ми вважаємо більш прийнятним застосування терміну «легітимація». Такий підхід також розділяють більшість вчених [9, с. 141; 10, с. 70; 11, с. 193].

Слід звернути увагу на те, що легітимація юридичної особи, узаконення її існування як учасника економічного обороту відбувається в процесі створення юридичної особи і є його важливим та обов'язковим, але не єдиним етапом. І для розуміння змісту самої легітимації важливо з'ясувати її місце в юридичному процесі створення організації зі статусом юридичної особи.

Здебільшого серед етапів створення юридичних осіб виділяють наступні: дореєстраційний (підготовчий, організаційний, ініціативно-організаційний) етап, реєстраційний (легітимаційний, легалізаційний) і постреєстраційний (післяреєстраційний), в межах якого відбувається постановлення на податковий облік, до Пенсійного фонду, органів статистики тощо [9, с. 142; 12, с. 224-225].

На нашу думку, створення юридичних осіб включає в себе такі стадії: 1) ініціативна; 2) організаційна; 3) легітимаційна. Розглянемо детальніше їх зміст.

1. *Ініціативна стадія* – це стадія формування ідеї, мети майбутньої організації, розробки бізнес-плану, пошуку партнерів та контрагентів, вивчення ринку тощо. Хоча на цій стадії не передбачається вчинення юридично значимих дій, але без неї іноді складно реалізувати наступні. З точки зору економістів, спеціалістів в сфері ведення бізнесу цій стадії має приділятися значна увага, тому що саме на цьому етапі вирішується питання доцільності та здійснюється економічне обґрунтування майбутнього бізнесу [13; 14].

2. *Організаційна стадія* – вже передбачає вчинення дій, які безпосередньо спрямовані на створення юридичної особи та спричиняють правові наслідки: проведення установчих зборів, розробка та затвердження установчих документів, визначення органів управління, вибір найменування та організаційно-правової форми тощо.

3. *Легітимаційна стадія* – це стадія, в межах якої відбувається офіційне визнання організації державою і набуття нею статусу юридичної особи, вона є визначальною в процесі створення юридичної особи. Обов'язковою процедурою тут є державна реєстрація, оскільки юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК) [15].

Чи дорівнює в такому випадку легітимація процедурі державної реєстрації? І чи достатньо самої лише державної реєстрації для повного узаконення юридичної особи?

Існують думки, що легітимація – це лише або переважно державна реєстрація юридичної особи. Так, це головна державна процедура, в результаті якої організація набуває прав юридичної особи і виникає як суб'єкт права. Але для окремих видів юридичних осіб та при зайнятті окремими видами діяльності лише самої державної реєстрації недостатньо, необхідно отримання спеціальних дозволів від держави (ліцензій, документів дозвільного характеру). Це, зокрема, стосується банків, будівельних, страхових компаній, медичних клінік, вищих навчальних закладів тощо, які навіть зареєструвавшись, не мають права здійснювати свою діяльність без ліцензій та/або дозвільних документів [8; с. 145].

В той же час, Б.В. Дерев'яно та О.А. Туркот зазначають, що під легітимацією суб'єкта господарювання передбачається необхідність дотримання певних правил, проходження певного порядку утворення, проходження процедур державної реєстрації, отримання ліцензій та/або спеціальних дозволів у встановленому законом порядку, офіційного визнання його існування у правовому полі України [16, с. 23]. О.В. Гарагонич теж звертає увагу, що до особливих умов легітимації акціонерних товариств відноситься ліцензування [10, с. 72].

На нашу думку, легітимаційна стадія створення, а отже легітимація юридичної особи, окрім державної реєстрації, включає в себе також отримання ліцензій на здійснення окремих видів господарської діяльності та документів дозвільного характеру, якщо цього вимагає специфіка діяльності юридичної особи. Ми впевнені, що такий зміст стадії є умовою набуття юридичною особою повного обсягу цивільної та господарської правоздатності і можливості в повній мірі її реалізовувати – набуття повної дієздатності. Адже за умови створення організації заради зайняття підліцензійними видами діяльності або діяльністю в окремих сферах, державної реєстрації недостатньо, щоб почати «діяти». В підтвердження правильності нашої позиції в ч. 3 ст. 91 ЦК України, яка має назву «Цивільна правоздатність юридичної особи», передбачено, що юридична особа може здійснювати окремі види діяльності, перелік яких встановлюється законом, після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії). Отже, навіть отримавши після державної реєстрації статус юридичної особи, при обранні діяльності, що вимагає одержання ліцензії чи інших документів дозвільного характеру, така юридична особа фактично зможе функціонувати лише після їх одержання [8, с. 68].

Таким чином, входження юридичної особи до економічного обороту як суб'єкта права й отримання повноцінної можливості і права свою діяльність здійснювати неможливе без проходження всіх передбачених законом процедур легітимації, а саме державної реєстрації, а також ліцензування і дозвільних процедур.

Слід зазначити, що легітимація юридичних осіб також може включати в себе ряд дій та процедур, які хоча й по своїй суті мають організаційний характер (входять до організаційної стадії створення юридичних осіб), і, як правило, передують державній реєстрації, такі як обрання організаційно-правової форми, видів діяльності, системи оподаткування, одержання кваліфікованого електронного підпису, проведення установчих зборів тощо, але без яких неможливе проходження державної реєстрації, адже державним реєстратором перевіряється дотримання вимог закону щодо створення юридичної особи¹, або такі відомості необхідні для заповнення заяви про державну реєстрацію тощо.

Частиною легітимаційної процедури є в тому числі дії, що здійснюються після державної реєстрації (постановлення на облік як платника податків та зборів, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, відкриття рахунків у банку тощо), адже вони також складають процес узаконення юридичної особи, оскільки вимагаються державою та передбачені у нормативно-правових актах.

¹ Підставою для відмови у державній реєстрації є порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи (п.7 ч.1 ст.28 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 № 755-IV)

Основними ж, визначальними процедурами легітимації юридичних осіб, на нашу думку, є саме державна реєстрація створення юридичних осіб, ліцензування та дозвільні процедури.

Л.В. Хомко визначає два аспекти процедури легітимації суб'єктів господарювання: з одного боку, як на правовстановлюючі процедури, що надають правовий статус їм суб'єктам, а за іншого – як на узаконення здійснення комерційної діяльності, тобто фактичне отримання суб'єктом господарювання права на здійснення підприємницької діяльності. І наголошує, що саме у процесі легітимації суб'єктів господарювання відбувається підтвердження державою законності входу відповідних осіб у підприємницькі відносини [17, с. 145]. Отже, легітимація стосується узаконення як самої юридичної особи, так і діяльності, яку вона здійснює.

Як правило, про легітимацію говорять як про юридичну процедуру. Взагалі поняття «процедура» трактується як певна сукупність дій, за допомогою яких реалізується певний процес, етап, стадія, що відображає зміст відповідної технології. З правової точки зору, процедура – це юридично регламентований порядок дій чи регулювання відповідних суспільних відносин у сфері правозастосування [18, с. 166].

Таким чином, під *легітимацією юридичних осіб* слід вважати сукупність юридично значимих дій та процедур, спрямованих на визнання державою факту виникнення нових суб'єктів права зі статусом юридичної особи та узаконення здійснюваної ними діяльності на підставах та за умов, передбачених законом [8, с. 146].

Отже, легітимація складається з ряду юридичних процедур, головними з яких є державна реєстрація створення юридичної особи, ліцензування та дозвільні процедури.

В той же час, сама легітимація юридичної особи також є процедурою, оскільки передбачає визначену послідовність дій щодо узаконення юридичної особи та через яку реалізується найважливіша частина процесу її створення.

Важливо також звернути увагу на те, що всі процедури легітимації є нормативно регламентованими, їх проходження супроводжується імперативними вимогами на всіх етапах, а отже сама процедура легітимації є публічно-правовою, адміністративною, чим відрізняється від інших стадій і дій в процесі створення юридичної особи.

Н.О. Саніахметова зазначає, що легітимація суб'єктів підприємницької діяльності в Україні, може включати: «один елемент – державну реєстрацію (для заняття видами діяльності, що не потребують ліцензування або патентування); два елементи – державну реєстрацію і ліцензування (для заняття видами діяльності, що потребують ліцензування); три елементи – державну реєстрацію, ліцензування і патентування (для заняття видами діяльності, що потребують ліцензування і патентування)» [19, с. 49]. Патентування на той час було передбачено чинним законодавством. Але вчена фактично зауважує, що для різних суб'єктів процедура легітимації може мати різний склад процедур.

Отже, процедура легітимації не є універсальною для усіх юридичних осіб і залежно від виду юридичної особи та її діяльності зміст процедури легітимації може бути різним і включати: лише державну реєстрацію; державну реєстрацію і ліцензування; державну реєстрацію, ліцензування і дозвільні процедури.

При чому, державна реєстрація є обов'язковою для усіх юридичних осіб і регламентується Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» [20]. Ліцензування та дозвільні процедури стають обов'язковими за наявності прямої вимоги закону (наприклад, при зайнятті діяльністю, що вимагає одержання ліцензії, документів дозвільного характеру).

Усі процедури легітимації досить детально регламентовані законодавством і продовжують постійно вдосконалюватись. Але повномасштабне вторгнення РФ в Україну також внесло свої корективи в ці процедури, які слід враховувати [21; 22].

Також процедура легітимації окремих видів юридичних осіб може включати в себе в якості обов'язкових також і інші дії та процедури, якщо вони прямо вимагаються законом.

Наприклад, Законом України «Про товарні біржі» встановлені особливості процедур реєстрації та ліцензування біржової діяльності. Так, за ч. 2 ст. 3 зазначеного Закону, юридична особа набуває статусу товарної біржі з дня отримання ліцензії на провадження діяльності з організації торгівлі продукцією на товарних біржах та/або ліцензії на провадження діяльності з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах. Товарна біржа починає функціонувати після реєстрації Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (далі - НКЦПФР) правил товарної біржі [23; 24, с. 202].

Ч. 5 ст. 10 Закону України «Про акціонерні товариства» передбачено особливий багатоетапний порядок створення акціонерного товариства, обов'язковий для всіх АТ, а дії, що порушують зазначену процедуру, є підставою для прийняття НКЦПФР рішення про відмову в реєстрації звіту про результати емісії акцій, що надає НКЦПФР право в цьому випадку звернутися до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства [25].

На думку О.В. Гарагонича, через складний характер правової конструкції акціонерних товариств можна виділити загальні та особливі умови їх легітимації. При чому, загальні умови легітимації є обов'язковими для будь-якого АТ, а особливі умови встановлені законодавством тільки для тих АТ, які здійснюють певні види господарської діяльності [10, с. 71].

В цілому, ми погоджуємося з підходом вченого, але аналіз законодавства та існування значного різноманіття юридичних осіб, кожна з яких містить свій індивідуальний «набір» правових якостей, включаючи організаційно-правову форму, форму власності, сферу діяльності тощо дає підстави вважати, що процедура легітимації є індивідуальною для кожної конкретної юридичної особи. Звичайно, є загальні умови легітимації для усіх юридичних осіб, наприклад, обов'язкова державна реєстрація, або певний комплекс легітимаційних процедур для юридичних осіб певного виду, але зрештою врахування усіх нюансів правового статусу конкретної юридичної особи вимагає індивідуалізації процедури легітимації.

Висновки. Легітимація юридичних осіб – це сукупність юридично значимих дій та процедур, спрямованих на визнання державою факту виникнення нових суб'єктів права зі статусом юридичної особи та узаконення здійснюваної ними діяльності на підставах та за умов, передбачених законом.

Зміст легітимації складає ряд юридичних процедур, головними з яких є:

- державна реєстрація створення юридичної особи;
- ліцензування;
- дозвільні процедури.

Легітимація юридичних осіб також може включати в себе ряд дій та процедур, які передують державній реєстрації створення юридичної особи або здійснюються після неї. Як правило необхідність таких процедур прямо передбачені законом, саме тому вони є невід'ємною частиною легітимації юридичних осіб.

Сама легітимація юридичної особи також є процедурою, оскільки передбачає визначену послідовність дій щодо узаконення юридичної особи та через яку реалізується найважливіша частина процесу її створення.

Процедури легітимації є нормативно регламентованими, їх проходження супроводжується імперативними вимогами на всіх етапах, а отже сама процедура легітимації є публічно-правовою, адміністративною, чим відрізняється від інших стадій і дій в процесі створення юридичної особи.

Ми доходимо висновку, що зміст процедури легітимації є індивідуальним для кожної конкретної юридичної особи, містить свій комплекс юридичних дій та процедур і залежить від правових якостей юридичної особи (організаційно-правової форми, форми власності, сфери діяльності тощо).

Звертаємо увагу на необхідність продовження досліджень в напрямку розглянутих в статті питань, зокрема, уніфікації термінології та теоретичних підходів до процедури легітимації юридичних осіб, вивчення досвіду зарубіжних країн з метою подальшого вдосконалення законодавства у зазначеній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сагайдак Ю.В. Адміністративно-правові засади легалізації суб'єктів підприємницької діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. / Нац. авіац. ун-т. Київ, 2014. 20 с.
2. Висоцький О.Ю. Легітимація / Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права. Х.: Право, 2017. С. 398–401.
3. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. К., 1974. 776 с.
4. Словник української мови: в 11 т. Т. 4. 1970–1980. С. 461.
5. Словник української мови online. Томи 1–14. URL: <https://sum20ua.com>.
6. The Oxford English Dictionary [Text]. Vol. VI (L-M). Oxford: At the Clarendon Press, 1970. P. 189.

7. Нечипоренко В. Суспільство потребує легітимності соціальних дій та інституцій, щоб інституціональний порядок мав сенс для всіх. *Філософська думка*. 2009. № 5. С. 62–74.
8. Ільницька Н. Адміністративно-правове регулювання створення юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». Київ, 2021. 252 с.
9. Кампі О.Ю. Особливості легітимації суб'єктів діяльності із спільного інвестування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Вип. 16. С. 141–145.
10. Гарагонич О.В. Загальні та особливі умови легітимації акціонерних товариств. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/20.pdf.
11. Khomko L. Legal principles of legitimization of joint-stock companies in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. 1 (volume 3). P. 193–198.
12. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. К.: Істина, 2005. 720 с.
13. Основи бізнесу: навчальний посібник / Доброва Н.В., Осипова М.М. Одеса: Бондаренко М.О., 2018. 305 с.
14. Створення власного бізнесу: навч. посібник / А.М. Колот, Г.О. Швиданенко та ін. К.: КНЕУ, 2017. 311 с.
15. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15> (дата звернення: 13.12.2024).
16. Деревянко Б.В., Туркот О.А. Захист прав суб'єктів господарювання: навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2019. 150 с.
17. Хомко Л.В. Легітимація суб'єктів підприємницької діяльності: сутність та законодавче забезпечення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 142–151.
18. Галіцина Н.В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу. *Форум права*. 2010. № 4. С. 163–177.
19. Саніахметова Н.О. Підприємницьке право: навч. посібник, 2-е вид. К.: А.С.К., 2002. 704 с.
20. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/755-15> (дата звернення: 14.12.2024).
21. Ільницька Н.Ф. Особливості легітимації суб'єктів підприємницької діяльності під час дії воєнного стану в Україні. *Правничі студії пам'яті Василя Івановича Синайського: право корпорацій в умовах дії воєнного стану*: зб. матер. круглого столу (м. Київ, 28.06.2022). К.: КНЕУ, 2022. С. 24–29.
22. Ільницька Н.Ф. Ліцензування господарської діяльності юридичних осіб в умовах воєнного стану. *Правничі студії пам'яті Василя Івановича Синайського: проблеми функціонування юридичних осіб приватного права в умовах воєнного стану*: зб. матер. круглого столу (м. Київ, 25.04.2023). К.: КНЕУ, 2023. С. 14–18.
23. Про товарні біржі: Закон України від 10.12.1991 № 1956-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1956-12> (дата звернення: 13.12.2024).
24. Кулага Е.В. Шаталова Л.М. Правова природа товарної біржі як суб'єкта підприємницької діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 201–203. URL: http://lsej.org.ua/11_2023/45.pdf.
25. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2465-20> (дата звернення: 13.12.2024).

УДК:347.674

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.56>

ПОНЯТТЯ «ЛЕГАТ» В СПАДКОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Пастернак В.М.,

*старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти.*

Пастернак В.М. Поняття «легат» в спадковому праві України.

Вказується, одним із проявів диспозитивності спадкового права є закріплена у статті 1237 Цивільного кодексу України, правова можливість встановити заповідальний відказ, що є втіленням свободи заповіту.

Норми спадкового права почали активно розвиватися ще за часів Стародавнього Риму. На кожному етапі розвитку зміст спадкового права зазнавав певних формацій та перетворень, що були пов'язані з розвитком держави, особливо її соціальної та економічної сфери. Хоча на всіх стадіях основою незмінно залишалося майнове правонаступництво. Особливістю римського спадкового права є те, що воно розвивалося паралельно з інститутом власності та сім'ї, адже мало сімейний характер зумовлений всеохоплюючою та абсолютною владою батька. Це означає, що власність зберігалася в межах однієї сім'ї, одного роду.

Якщо звернутися до сучасного спадкового права, то ми бачимо суттєву схожість. Так, сучасне спадкове право також забезпечує та охороняє перехід майна від померлого до його правонаступника. Ці норми закріплені в Цивільному кодексі України, а деякі положення також містяться в інших нормативних актах – наприклад, у Законі України «Про нотаріат». Поряд з спадкуванням за законом і заповітом в римському праві існувало сингулярне правонаступництво, тобто надання особі певних прав без покладання на неї обов'язків. Воно існувало в двох формах: легат та фідейкоміс. Розглянемо більш детально, термін «легат» у спадковому праві України.

Легат – це заповідальний відказ, безоплатне заповідальне розпорядження спадкодавця, яке робилося в заповіті, щодо надання спадкоємцям деяких грошових сум або речей визначеній особі, на підставі чого виникало сингулярне спадкування. Тоді як, фідейкоміс – це неформальний легат, усне або письмове розпорядження останньої волі спадкодавця, через яке він під чесне слово зобов'язує спадкодавця видати третій особі спадщину або її частку. За часів Стародавнього Риму особа мала право відмовитися від прийняття спадщини, аналогічне положення існує і в сучасному спадковому праві.

Ключові слова: спадкове право, легат, правонаступництво, спадкування, відказоодержувач, заповідальний відказ.

Pasternak V.M. The concept of “legacy” in the inheritance law of Ukraine.

It is indicated that one of the manifestations of the dispositive nature of inheritance law is the legal possibility of establishing a testamentary waiver, enshrined in Article 1237 of the Civil Code of Ukraine, which is the embodiment of the freedom of will.

The norms of inheritance law began to develop actively in the times of Ancient Rome. At each stage of development, the content of inheritance law underwent certain formations and transformations that were associated with the development of the state, especially its social and economic sphere. Although at all stages the basis remained property succession. A feature of Roman inheritance law is that it developed in parallel with the institution of property and family, because it had a family character due to the all-encompassing and absolute power of the father. This means that property was preserved within the boundaries of one family, one clan.

If we turn to modern inheritance law, we see a significant similarity. Thus, modern inheritance law also ensures and protects the transfer of property from the deceased to his legal successor. These norms

are enshrined in the Civil Code of Ukraine, and some provisions are also contained in other regulatory acts – for example, in the Law of Ukraine “On Notaries”. Along with inheritance by law and will, in Roman law there was singular succession, that is, granting a person certain rights without imposing obligations on him. It existed in two forms: legate and fideicomis. Let us consider in more detail the term “legate” in the inheritance law of Ukraine.

A legacy is a testamentary refusal, a gratuitous testamentary disposition of the testator, which was made in a will, regarding the provision of certain sums of money or things to the heirs to a specific person, on the basis of which a singular inheritance arose. Whereas, a fideicomis is an informal legacy, an oral or written disposition of the testator’s last will, through which he obliges the testator on his word of honor to give the inheritance or its share to a third person. In ancient Rome, a person had the right to refuse to accept an inheritance, a similar provision exists in modern inheritance law.

Key words: inheritance law, legacy, succession, inheritance, testator, testamentary testament.

Постановка проблеми. Одним із проявів диспозитивності спадкового права є закріплена у статті 1237 Цивільного кодексу України, правова можливість встановити заповідальний відказ, що є втіленням свободи заповіту. *Заповідальний відказ (легат)* – заповідальне розпорядження про покладення на спадкоємця обов’язку з передання майнового права або речі третій особі – відказоодержувачу. Таке розпорядження має важливе значення в реалізації правової свободи особи на випадок своєї смерті, передусім у тих випадках, коли неможливо досягти певних цілей в інший спосіб, скажімо, надати право користування житловим приміщенням третій особі або забезпечити її систематичними грошовими виплатами протягом певного строку після відкриття спадщини.

Заповідальний відказ тривалий час був **предметом наукових розробок**, привертаючи увагу учених і сучасних дослідників. У цьому аспекті необхідно виділити роботи таких учених, як Г.Ф. Шершеневич, Ю.О. Заїка, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Л.В. Козловська, Є.О. Рябоконь, В.В. Васильченко, В.Ю. Чуйкова, О.Ю. Цибульська.

Мета дослідження. Метою даної статті є з’ясування терміну «легат» при встановленні заповідального відказу в спадковому праві України.

Виклад основного матеріалу.

Ще одним прикладом диспозитивності в спадковому праві є свобода заповіту. Зміст свободи заповіту традиційно розглядається в правовій доктрині через право заповідача вільно та на свій розсуд складати або не складати заповіт, вносити до нього зміни або взагалі скасовувати, а також визначати зміст заповіту через призначення спадкоємців, установлення заповідального відказу, покладення на спадкоємців інших обов’язків, зокрема немайнового характеру.

Заповідач вправі встановити у своєму розпорядженні майном на випадок смерті заповідальний відказ (легат), тобто покласти на одного або декількох спадкоємців виконання за рахунок майна, що входить або не входить до складу спадщини будь-яких обов’язків майнового характеру на користь третіх осіб (відказоодержувачів), які набувають права вимоги виконання такого обов’язку (статті 1237, 1238 Цивільного кодексу України).

Сутність заповідального відказу полягає в тому, що зі всієї сукупності прав та обов’язків, що складають спадкове майно, зазначеній особі або особам передається за загальним правилом якесь окреме право. Відповідно, відказоодержувач (легатарій) стає частковим (сингулярним) правонаступником спадкодавця.

Сам термін «легат» в спадковому праві варто дослідити на прикладі норм, які регулюють заповідальний відказ. Згідно зі статті 1238 Цивільного кодексу України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. Предмет заповідального відказу надається відказоодержувачу у формі зобов’язання, де спадкоємець – боржник, а відказоодержувач – кредитор.

Легат – один із видів заповідальних розпоряджень і тому поза заповітом сили не має. Римське спадкове право класичного періоду знало **чотири форми легатів**, які відрізнялися способами призначення відказоотримувача: 1) *legatum per vindicationem* («таку-то річ такому-то даю»); 2) *legatum per damnationem* («спадкоємець мій зобов’язується дати таку-то річ такому-то»); 3) *legatum sinendi modo* («спадкоємець мій зобов’язується надати такому-то узяти собі і привласнити таку-то річ»). 4) *legatum per praeeptionem* («такий-то та візьме собі таку-то річ»). У I ст.

існування римської імперії було визнано, що по суті, форм легатів всього дві: «речовий легат» (*legatum per vindicationem*) і «зобов'язальний легат» (*legatum per damnationem*).

Легати призначалися тільки в заповіті і тому не могли бути покладені на спадкоємців за законом. Установлення легатів супроводжувалося чітким дотриманням ряду формальних вимог, що ускладнювало процедуру їх оформлення. Їх виконання забезпечувалося позовним захистом.

Легатарії володіли статусом сингулярних сукцесорів і, як такі, (спадкоємці окремих речей) не відповідали за борги за спадщиною, окрім тих, що обтяжували предмет легату. Для захисту своїх прав легатарії могли застосовувати віндикаційний позов (*rei vindicatio*) або позов про виконання легату, тобто про виконання обов'язку покладеного на спадкоємця (*actio ex testamento*). При Юстиніані легатарії могли забезпечити себе шляхом законної іпотеки на всю спадщину.

Отже, сам термін «легат» у римському праві – спеціальна форма в письмовому або усному заповіті, що визначала дар (спадок) на користь певної особи (*легатарія*), яка не була головним спадкоємцем. Зазначена у легатумі особа повинна була мати досконалу пасивну заповідальну здатність.

Спеціальна вказівка в заповіті (легат) могла передбачати:

- Передачу на користь легатарія речі або речового права (сервітуту);
- Надання легатарію зобов'язань, що впливають зі спадщини;
- Обов'язок легатарія не перешкоджати здійсненню іншим спадкоємцями.

Заповідальні подарунки (легати) перетворилися у форму позбавлення або істотного обмеження для законних спадкоємців можливості отримання спадщини. Це викликало правові обмеження розмірів легата. Згідно з законом Фальція (I ст. до н. е.) загальний розмір легатів не міг перевищувати 3/4 спадщини. Пізніше легат заборонили поширювати на майно, що представляє особливу цінність для сім'ї або спадкоємців.

Заповідальний відказ (легат) – це розпорядження спадкодавця про надання певній особі якоїсь вигоди за рахунок спадкової маси. Легатарій - не спадкоємець, він одержує не частку, а конкретне право (наприклад, право проживання) або річ уже безпосередньо від спадкоємця. Зрозуміло, що відповідальності за борги померлого він не несе. Легатарій має право на висунення позову до спадкоємця, який прийняв спадщину.

Усі легати поділялися на: 1) спадкоємець передає певну річ певній особі; 2) спадкоємець купує певну річ для певної особи; 3) спадкоємці додають одному із спадкоємців додатково до належної йому по закону частки певну річ; 4) спадкоємець має віддати вказаній особі свою власну річ.

Отже, до числа особливих заповідальних розпоряджень заповідача належить **заповідальний відказ**.

Право заповідача на заповідальний відказ – заповідач має право зробити у заповіті заповідальний відказ. Заповідач покладає на спадкоємця за заповітом виконання будь – якого зобов'язання на користь однієї або кількох осіб (відказоодержувачів), які набувають права вимагати його виконання,

Відказоодержувачами можуть бути як особи, що входять, так і які не входять у коло спадкоємців за законом. Таким чином, в силу заповідального відказу між спадкоємцем і відказоодержувачем виникає зобов'язання, у якому останній виступає як кредитор, а спадкоємець як боржник.

Право вимоги має відказоодержувач до спадкоємця з часу відкриття спадщини.

Предметом заповідального відказу може бути передача відказоодержувачу у власність або відповідно з іншим речовим правом майнового права або речі, що входить чи не входить у склад спадку.

Наприклад, це може бути покладення обов'язку погасити його борг, купити яку-небудь річ та передати її відказоодержувачу.

Також це може бути покладення на спадкоємця, до якого переходить жилий будинок (квартира або інше рухоме чи нерухоме майно), зобов'язання щодо надання відказоодержувачу права користування будинком (квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном).

Отже, в сучасному цивільному законодавстві України за допомогою заповідального відказу спадкодавцю надається можливість покласти на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого майнового зобов'язання на користь особи – відказоодержувача, зазначеного спадкодавцем.

В основі заповідального відказу лежить зобов'язальне правовідношення між спадкоємцем, на якого покладено виконання відказу, та відказоодержувачем, який має право вимагати виконання відказу.

Тобто, правовідношення із заповідального відказу виходять за межі спадкування і ставлять відказоодержувача в особливе становище, яке нагадує становище обдарованого, оскільки відказоодержувач, отримуючи за заповітом будь-яку майнову вигоду, не відповідає за борги спадкодавця своїм майном, оскільки майнове благо в якості дарунку передається вільним від боргів, тому заповідальний відказ виконується після погашення спадкоємцями кредиторської заборгованості заповідача.

Згідно із статті 1237 Цивільного кодексу України заповідальний відказ — це право заповідача на надання визначеним безпосередньо ним особам певних прав у зв'язку з відкриттям спадщини, щодо якої складено заповіт. Суб'єктний склад даних правовідносин є специфічним і передбачає наявність трьох суб'єктів - *спадкодавець, спадкоємець, відказоодержувач*. Коло осіб, які можуть бути відказоодержувачами, законом не обмежується, і ці особи можуть як входити, так і не входити до числа спадкоємців за законом. Заповідальний відказ стосується права третьої особи вимагати у спадкоємця задоволення зробленого на її користь заповідального відказу та покладає обов'язок на спадкоємця, який прийняв спадщину, виконати цю вимогу і одночасно здійснити волю заповідача.

Отже, предметом заповідального відказу, крім речей, які входять до складу спадщини, можуть бути права, що не входять до складу спадщини, а також речі й речові права на них, які теж не входять до складу спадщини. Включення майнових прав або речі, які не входять до складу спадщини, до такого заповідального відказу у свідоцтві про право на спадщину спричиняє складність реалізації свого права власності не тільки самим спадкоємцем, але й відказоодержувачем. Механізму реалізації права на такий заповідальний відказ закон не передбачає, особливо такого, який би стосувався позасудового безспірного порядку його реалізації. Доктринально визначено декілька шляхів – врегулювання відносин у письмовій формі за допомогою договору, або ж усне врегулювання.

Суперечливим є питання моменту виконання заповідального відказу. Очевидно, що такий заповідальний відказ має бути виконаний до видачі свідоцтва про право на спадщину. У випадку відображення у свідоцтві про право на спадщину на майно, право на яке підлягає державній реєстрації, або яке підлягає державній реєстрації, заповідального відказу, який має разовий характер, будь-яка спроба спадкоємця, який отримав таке свідоцтво, розпорядитися таким майном буде залежати від волі відказоодержувача, навіть якщо заповідальний відказ цей відказоодержувач отримав. Зважаючи на зазначені особливості, маючи намір зробити в заповіті заповідальний відказ, заповідачу слід подумати про призначення виконавця цього заповіту, особливо, якщо спадкоємців декілька, а відказоодержувач не входить до кола спадкоємців взагалі.

Згідно, захисту майнових інтересів спадкоємця служить наступне закріплене в законі правило: спадкоємець, на якого заповідачем покладено заповідальний відказ, зобов'язаний виконати його лише у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно (частина 3 стаття 1238 Цивільного кодексу України).

Заповіт **не може містити розпоряджень, які суперечать чинному законодавству**. Наприклад, не можна посвідчувати заповіт, за яким майно передається в користування спадкоємцеві, оскільки майно заповідають лише у власність. Не можуть бути висунуті умови щодо подальшого розпорядження успадкованим майном, як-то: продаж майна та передача виручених сум іншим особам, заборона відчуження успадкованого майна протягом певного строку тощо, оскільки це обмежує право власності спадкоємця на успадковане майно.

Згідно частини 2 статті 1238 Цивільного кодексу України відказоодержувач отримує лише право користування майном, зазначеним у заповідальному відказі, а тому не може розпоряджатися ним – продавати, заповідати або іншим чином передавати ще якійсь особі.

Як зазначає О.Є. Кухарєв, зміст диспозитивності спадкового права в частині встановлення заповідального відказу охоплює такі аспекти, як право заповідача зробити заповідальний відказ; відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату; розширення предмета заповідального відказу, що виражається в переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входять або не входять до складу спадщини; правова свобода стосовно строків виконання заповідального відказу, що можуть виходити за межі спадкових правовідносин у разі надання права довічного користування житловим приміщенням [2].

При виконанні заповідального відказу, зважаючи на зобов'язальну природу відповідних правовідносин, мають застосовуватися загальні положення про виконання зобов'язання з урахуван-

ням специфіки легаторних правовідносин. Йдеться передусім про пріоритет вимог кредиторів спадкодавця перед вимогами відказоодержувача.

Висновки. Із аналізу положень Цивільного кодексу України можна прийти до висновку, що під заповідальним відказом (інколи його ще називають «легат») слід розуміти – розпорядження спадкодавця, відповідно до якого на спадкоємця покладається обов’язок здійснити будь-яку дію на користь однієї чи кількох осіб (відказоодержувачів). Особами, на користь яких вчиняються певні дії, можуть бути як спадкоємцями за законом, так і сторонні особи.

Таким чином, тільки спадкоємці, що прийняли спадщину повинні виконувати заповідальний відказ, який був складений попередньо спадкодавцем. Слід зазначити, що заповідальний відказ – це завжди право, а не обов’язок.

Заповідальний відказ полягає в одному або в кількох певних правах і цим відрізняється від спадкування, яким є право вступу в сукупність юридичних відносин, активних і пасивних, які залишилися після спадкодавця, хоча б і не всю, а тільки її частину.

Таким чином, встановлення змісту відношень із заповідального відказу та правил щодо відповідальності за борги спадкодавця має практичне значення, в першу чергу, для спадкодавця, тому що встановлення різниці між спадкоємцем та відказоодержувачем, в свою чергу, необхідно для визначення правових наслідків, настання яких прагне спадкодавець після відкриття його заповіту.

Заповідальний відказ є зручним та ефективним засобом щодо наділення майновими благами осіб, по відношенню до яких заповідач не бажає створювати відносини спадкування, але прагне наділити їх певною майновою вигодою у випадку своєї смерті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борисова В.І., Баранова Л.М. Основи римського приватного права: *підручник*. Харків: Право, 2008. 226 с.
2. Кухарев О.Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3395> (дата звернення: 10.12.2024).
3. Фурса Є.Є. Окремі питання спадкування з іноземними елементами: консул, нотаріус, суд : *монографія*. Київ : Алерта, 2017. 384 с.
4. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика: *зб. нормат. актів*. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 336 с.
5. Актуальні проблеми спадкового права: навч. *посіб.* / за заг. ред. проф. Ю.О. Заїки, ст. наук. співроб. О.О. Лов’яка. Київ : КНТ ; ЦУЛ, 2014. 336 с.
6. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : *підручник*. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
8. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, № 40–44, ст. 356.
9. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1993, № 39, ст. 383

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.57>

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Чорнописька В.З.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3230-5971
e-mail: Viktoriia.Z.Chornopyska@lpnu.ua*

Чорнописька В.З. Громадські організації як основа формування правової ідеології сучасного суспільства.

Вказується, наша держава на конституційному рівні гарантує, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Проте, правова ідеологія повинна бути моністичною в її змістовному та функціональному підпорядкуванні верховенству права, адже за своєю природою є вагомим рушієм позитивної зміни правової дійсності. Як показує історичний досвід, правова ідеологія стала способом організації громадянського суспільства та його інституцій, вектором кардинальних світових трансформацій, домінантою розвитку та функціонування більшості держав, критерієм позитивного правового поступу.

У статті розкрито роль громадських організацій у формуванні правової ідеології українського суспільства. Розкриваючи потенціал діяльності громадських організацій у формуванні правової ідеології українського суспільства визначено такі їх функції у цьому процесі: громадянської та професійної соціалізації; функцію комунікації; нормативно-регулятивну, організаційну, опозиційну, захисну, виховну та кадрову функції. У статті з'ясовано, що серед найбільш популярних способів формування правової ідеології українського суспільства, які використовуються громадськими організаціями, і є вкрай значимими у військових умовах слід виокремити: волонтерську та благодійницьку діяльність, просвітницьку й наукову роботу, налагодження міжнародних зв'язків, надання підтримки соціально незахищеним громадянам, внутрішньо переміщеним особам, постраждалим від військових дій, і військовим та їхнім сім'ям.

У статті акцентується на тому, що роль громадських організацій у формуванні правової ідеології полягає передусім у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права в державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів і механізмів правового регулювання. Одним із зобов'язань держави стосовно громадських організацій є нормативно-правове забезпечення їх діяльності та взаємодії з органами публічної влади, зокрема прийняття спеціальних законів, які визначають їх правовий статус.

Ключові слова: правова ідеологія; громадські організації; право; правова держава; громадянське суспільство; громадянська соціалізація; соціальний розвиток; демократія; права людини; правові цінності; демократичні принципи; глобалізація.

Chornopyska V.Z. Public organizations as the basis for the formation of the legal ideology of modern society.

It is indicated that our state at the constitutional level guarantees that public life is based on the principles of political, economic and ideological pluralism. However, legal ideology must be monistic in its substantive and functional subordination to the rule of law, because by its nature it is a significant driver of positive change in legal reality. As historical experience shows, legal ideology has become a way of organizing civil society and its institutions, a vector of cardinal world

transformations, a dominant factor in the development and functioning of most states, a criterion of positive legal progress.

The article reveals the role of public organizations in the formation of the legal ideology of Ukrainian society. Revealing the potential of public organizations in the formation of the legal ideology of Ukrainian society, the following functions of these organizations in this process are identified: civil and professional socialization; communication function; regulatory, organizational, oppositional, protective, educational and personnel functions. The article reveals that among the most popular ways of forming the legal ideology of Ukrainian society, which are used by public organizations and are extremely significant in military conditions, the following should be distinguished: volunteer and charitable activities, educational and scientific work, establishing international relations, providing support to socially vulnerable citizens, internally displaced persons, victims of military operations, and military personnel and their families.

The article emphasizes that the role of public organizations in the formation of legal ideology lies primarily in achieving a general social consensus, a social compromise, on the basis of an established, holistic vision of the role of law in the state and civil society, as well as in determining the main goals, methods and mechanisms of legal regulation. One of the obligations of the state in relation to public organizations is the regulatory and legal support of their activities and interaction with public authorities, in particular the adoption of special laws that determine their legal status.

Key words: legal ideology; public organizations; law; rule of law; civil society; civil socialization; social development; democracy; human rights; legal values; democratic principles; globalization.

Постановка проблеми. Наша держава на конституційному рівні гарантує, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичного, економічного та ідеологічного плюралізму. Проте, правова ідеологія повинна бути моністичною в її змістовному та функціональному підпорядкуванні верховенству права, адже за своєю природою є вагомим рушієм позитивної зміни правової дійсності. Як показує історичний досвід, правова ідеологія стала способом організації громадянського суспільства та його інституцій, вектором кардинальних світових трансформацій, домінантою розвитку та функціонування більшості держав, критерієм позитивного правового поступу. Вона сприяє соціальній консолідації, мобільності, мотивує до конкретних дій, містить ідеї вирішення назрілих проблем, а також визначає стратегії щодо правового розвитку і прогресу та гармонізує суспільство у всіх аспектах.

Сучасні глобалізаційні виклики та воєнні реалії вкрай актуалізують питання правової ідеології українського суспільства. Виняткову роль в її пропаганді та формуванні відіграють громадські організації, які налагоджують соціальну взаємодію на основі правової матерії (як національної, так і міжнародної), а відтак сприяють позиціонуванню України як демократичної держави. Громадські організації є завше генераторами або прибічниками певних, а іноді кардинальних змін у державі, які свої ініціативи ґрунтують на відповідно підготовленій правовій базі (національній чи міжнародній). І як показує дійсність, це завжди викликає соціальний ажітаж та підтримку, що дозволяє стверджувати про колосальний вплив громадських організацій на правову ідеологію.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема потенціалу громадських організацій у формуванні правової ідеології, на жаль, не була предметом окремих розвідок в українському науковому дискурсі. Значний внесок у дослідження проблематики ідеології, правової ідеології зробили такі дослідники: О. Байков, С. Бобровник, І. Веркалець, Ю. Власова, І. Гавриленко, Л. Губернський, О. Заздравнова, І. Жаровська, В. Калітинський, О. Коцюба, Ю. Кривицький, І. Лихачов, А. Луцький, І. Максимова, Т. Михайліна, М. Недюха, Н. Оніщенко, О. Парута, С. Іскунова, О. Ситник, Е. Сулима, О. Таран та ін. Аналіз функціонування громадських організацій у процесі становлення громадянського суспільства в Україні здійснено у наукових розвідках вчених: О. Гараня, Т. Гарасимів, А. Карася, В. Ковальчука, А. Колодія, В. Полохало, І. Пасько, О. Скрипнюка, І. Софінської, І. Коваль, В. Федоренка, В. Чернописької, Ю. Шемшученко та ін. Однак залишаються актуальними подальші дослідження із вказаного питання, особливо щодо визначення напрямів впливу громадських організацій на формування правової ідеології українського соціуму.

Мета статті – розкрити роль громадських організацій як основи формування правової ідеології українського суспільства

Виклад основного матеріалу. Громадські організації створюються зазвичай: 1) на основі певної сфери діяльності; 2) з метою вирішення назрілих проблем, які не мають ефективного право-

вого регулювання; 3) пропагування нових правових, культурних, соціальних чи інших практик. Сутнісною спрямованістю громадських організацій є відстоювання певних ідей, інтересів, реалізація окреслених цілей, визначення та обґрунтування своєї вагомості в суспільному чи державному житті, а також пропагандистський вплив на соціум, що і становить її ідеологічну основу. Слід зауважити, що громадські організації слідують вирішенню найбільш порушених прав та інтересів людини, що значно привертає соціум до їх діяльності, яскравим свідченням чого є статистика довіри до них громадян.

Звідси, розвиток правової ідеології в Україні значною мірою залежить від участі у ньому громадських організацій, які є арбітрами між державою та громадянами. Держава декларативно максимально підтримує (хоча часто в дійсності простежуємо зворотне) діяльність тих громадських організацій, які гармонійно діють у межах чинного національного законодавства та мотивує їх розвиток. Так, упродовж останніх двох десятиліть в Україні створено значну кількість громадських організацій, які діють на засадах добровільності, рівноправності їх членів, самоврядування, законності та гласності. Однак, процес їх розвитку об'єктивно пов'язаний із певними труднощами, зокрема недостатнім правовим регулюванням.

У Законі України «Про громадські об'єднання» громадська організація визначається як «громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи» [1]. Аналізуючи роль громадських організацій у формуванні правової ідеології соціуму слід відзначити те, що їх діяльність характеризується такими конститутивними ознаками як: наявністю мети; структурованість; системою цінностей; комплексом соціальних позицій та ролей тощо. Завдяки створенню громадськими організаціями системи соціальних відносин і зв'язків, їх члени мають можливість засвоїти позитивний соціальний досвід, формуються ціннісні установки та уміння соціально значимої поведінки. Це, безумовно, сприяє успішній соціалізації людини прямо та опосередковано, а саме як на членів громадської організації, так і на тих, з ким організація пов'язана або співпрацює.

Розкриваючи характер діяльності громадських організацій більшість дослідників вважають, що вони виконують в суспільному житті наступні функції: громадянської та професійної соціалізації; функцію комунікації; нормативно-регулятивну та організаційну функції. Окрім означених функцій вагому роль відіграють такі функції як опозиційна, захисна, виховна, кадрова. Сутність опозиційної функції полягає у сприянні розвитку громадянського суспільства шляхом вираження власної позиції до державних рішень, ініціювання нових ідей, розробки інноваційних громадянських програм тощо. Захисна функція передбачає захист прав та інтересів членів громадських організацій чи тих суспільних прошарків, вирішення проблем яких вони окреслили у своїх цілях. Це здійснюється через вияв законодавчих ініціатив, внесення альтернативних пропозицій, подання заяв до державних органів, контроль за виконанням державних і судових рішень, моніторинг дотримання угод з державними органами, установами чи іншими суспільними інституціями. Виховна функція полягає у формуванні в громадян моральної, правової, політичної, управлінської культури, національної свідомості, відповідальності за власну поведінку, трудову дисципліну, громадський правопорядок тощо. В її забезпеченні вагоме місце посідають методи переконання, заохочення та залучення до громадської, управлінської та інших видів діяльності. Основою кадрової функції є підготовка кваліфікованих кадрів для державних та громадських структур.

Функції можуть трансформуватися і доповнюватися залежно від цілей конкретної організації. Погоджуємося з позицією тих вчених, які стверджують, що «в сучасних демократичних суспільствах громадські організації дедалі більше перебирають на себе функції державних інституцій, здійснюють громадський контроль над ними, впливаючи на державну політику та правовий розвиток суспільства загалом» [2, с. 82].

Вважаємо, що саме мета та функції, чітке й відповідальне усвідомлення спільних інтересів, обґрунтування своєї соціальної значущості та можливостей позитивного впливу на реальні зміни в державі, визначають ідейно-аксіологічну основу будь-якої громадської організації, без якої вона не може функціонувати як така. Ця складова забезпечує як належне функціонування кожної громадської організації, так і сприяє ідейній консолідації суспільства довкола демократичних принципів та правових цінностей певної держави. З огляду на це потрібно визнати, що проблема формування правової ідеології у сучасному соціумі не може бути належним чином вирішена без участі такого суб'єкта як громадські організації.

Правова ідеологія набуває дедалі більшої значимості в ідеологічному просторі України в умовах війни, і зокрема з перспектив післявоєнної відбудови. Виходячи зі світового досвіду правова ідеологія повинна позиціонувати державу як сукупність її конститутивних атрибутів: національних інтересів, соціального розвитку, демократії, справедливої винагороди, що полягає у задоволенні тих суспільних потреб, які передбачені встановленими стандартами рівня та якості гідного життя людини [2, с. 13].

У сучасній суспільній дійсності правова ідеологія набуває доволі широкого практичного характеру, що проглядається у набутті різними соціальними правовідносинами законної природи (сили), якщо вони не суперечать імперативу національних, державно-правових і суспільно-демократичних цінностей, що охоплює ідеологія. Відтак правова ідеологія виступає як аксіологічна квінтесенція, що легітимізує соціальний порядок у певному суспільстві. Окрім цього, як ідеалізована форма правового сприйняття суспільної дійсності, ідеологія виступає своєрідним генератором позитивних змін у громадській практиці та може її модифікувати у законних межах. Правова ідеологія як складова загальної ідеології, зокрема національної, формує не лише правильне розуміння соціальної дійсності, реальних перспектив її розвитку, але й декретує правові цінності та гуманістичні принципи, які засвідчують суверенність, незалежність, демократичність, соціальність та правничість (верховенство права) України, й утверджують її як повноцінного суб'єкта міжнародного права.

Правова ідеологія – це соціальна підсистема, яка забезпечує процес відтворення в суспільстві конституційного ладу зокрема, і правового міжнародного загалом, що є вкрай важливим для сьогодення та майбутнього поступу держави. Відтак, значимість правової ідеології неоцінима, позаяк вона є основним носієм правових цінностей та установок в соціумі, на основі яких трансформуються попередні та формуються нові соціально-правові інститути демократичної держави та громадянського суспільства.

Значимість громадських організацій у формуванні правової ідеології полягає у тому, що вони є певною альтернативою чинній владі. Як зауважує В. Чорнописька, така альтернативність, як правило, не містить ознак відкритої конфронтації, тобто, з одного боку – забезпечує стабільність, а з іншого – поступальний рух суспільства. Важливим є усвідомлення того факту, що часто у процесі модернізації національної правової системи існують ситуації, коли певні сфери суспільного буття регулюються не на належному рівні, або ж зовсім залишаються поза державною увагою. За таких умов громадські організації, володіючи різними ресурсами, зокрема, морально-ціннісними, авторитетно-суспільними, фінансово-матеріальними, прямо впливають на правову ідеологію соціуму [4, с. 33].

Підтримуючи позицію М. Недюхи, що сутність феномену правової ідеології полягає, насамперед, у досягненні загального соціального консенсусу, громадського компромісу, на засадах узвичаєного, цілісного розуміння значимості права для функціонування держави та розвитку громадянського суспільства, і декларування основних цілей, методів й механізмів правового регулювання. Далі автор визначає, що правова ідеологія є відносно самостійним політико-правовим феноменом, функціональним призначенням якого є визначення ролі права як засобу унормування життєдіяльності держави, соціуму, та в їх підпорядкуванні завданням і цілям процесу соціальних змін [5, с. 119].

Громадські організації – це завше перший промотор новітніх ініціатив/ідей або адаптер соціальних змін. Так, серед найбільш популярних способів формування правової ідеології українського суспільства, які використовуються громадськими організаціями, і є вкрай значимими у військових умовах слід виокремити: волонтерську та благодійницьку діяльність, просвітницьку й наукову роботу, налагодження міжнародних зв'язків, надання підтримки соціально незахищеним громадянам, внутрішньо переміщеним особам, постраждалим від військових дій, і військовим та їхнім сім'ям. Як бачимо, громадські організації акумулюють людські ресурси, шляхом продукування основних напрямків громадянської участі в суспільному житті, що є потужним потенціалом формування правової ідеології в українському соціумі.

Разом з тим, слід розуміти, щоб наскільки б ефективно не діяли громадські організації, їхніх власних зусиль недостатньо для утвердження правової ідеології в державі. Це зумовлено тим, що доволі часто через брак ресурсів та повноважень окремі питання цієї проблеми громадські організації неспроможні самостійно вирішити, зокрема, у сфері правозахисту. Тому вимушені вступати у діалог з державними органами, Уповноваженим з прав людини, органами внутрішніх

справ тощо. З огляду на це, для побудови ефективної моделі взаємодії громадських організацій та державних інститутів у напрямку формування правової ідеології необхідна постійна співпраця та взаємний інтерес. Важливим аспектом такої взаємодії є те, що вона повинна відбуватися на засадах рівного партнерства, де кожна сторона усвідомлено діє на досягнення поставлених цілей, а також ґрунтуватися на принципах взаємної поваги, рівноправності, прозорості діяльності, чесності та відповідальності, що дозволяє досягати позитивних результатів.

Як показує досвід, відсутність взаємодії громадських організацій між собою та з державними органами гальмує формування правової ідеології, а відповідно і розвиток громадянського суспільства в Україні. Тому орієнтація владних структур на вирішення суспільно значущих проблем, формування правової ідеології суспільства, зворотній зв'язок між громадянами та владою потребують розробки нових механізмів узгодження інтересів та потреб різних груп впливу в суспільстві. Така оптимізація взаємодії державних органів та громадських організацій сприятиме утвердженню правової ідеології, а відтак демократизації, інтеграції та консолідації українського суспільства.

В контексті самобутньої розбудови національних держав якраз громадські організації виступають ґрунтом консолідації нації та основою формування стратегії національної політики. Вагомим завданням, яке окреслюють перед собою громадські організації є ідеологічна діяльність та виховання соціуму. В умовах, коли громадські організації визнають демократичні ідеали, сповідують загальнолюдські цінності, ідеологічна діяльність сприяє зростанню та утвердженню правової ідеології соціуму [6, с. 16].

Аналізуючи безпосередній вплив громадських організацій на розвиток правової ідеології, необхідно зауважити, що у процесі модернізації визначальне значення їх діяльності в тому, що вони інтегрують численність, неоднозначність особистісних інтересів окремих індивідів, соціальних прошарків, зацікавлених груп у загальний інтерес громадянського суспільства.

Висновки. Таким чином, роль громадських організацій у формуванні правової ідеології полягає передусім у досягненні загального соціального консенсусу, суспільного компромісу, на засадах усталеного, цілісного бачення ролі права в державі та громадянському суспільстві, а також у визначенні основних цілей, методів і механізмів правового регулювання. Одним із зобов'язань держави стосовно громадських організацій є нормативно-правове забезпечення їх діяльності та взаємодії з органами публічної влади, зокрема прийняття спеціальних законів, які визначають їх правовий статус. Нормативно-правове регулювання діяльності громадських організацій з боку держави не повинно суперечити базовим засадам демократії. Межі правового впливу в демократичній правовій державі повинні визначатися свободою, справедливістю, невідчужуваними правами людини, самоврядністю, реалізацією загальнодозвільних принципів.

Враховуючи зазначене, є усі підстави вважати громадські організації – інститутами формування правової ідеології в українському соціумі. Правова ідеологія повинна набути ознак загальнонаціональної ідеології та належати до ключових системоутворюючих цінностей правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Закон України «Про громадські об'єднання». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
2. Політологія: підручник. (2003) За ред. О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко. Київ: Академія. 528 с.
3. Недюха М. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології. *Віче*. 2009. № 21. С. 12–15.
4. Гарасимів Т.З., Чернописька В.З., Дашо Т.Ю. Громадянське суспільство: правовий імператив сучасності. *Монографія*. Львів: Растр-7, 2020. 244 с.
5. Недюха М. Сутність і призначення правової ідеології як визначального складника правової політики України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 9. С. 117–124.
6. Гарасимів Т.З. Роль громадських організацій у формуванні ідеології модернізації українського суспільства. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2019. № 23. Вип. 6. С. 10–17.

УДК 342.9:343.557

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.58>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ НА ТЕРИТОРІЯХ, НА ЯКИХ ВЕДУТЬСЯ БОЙОВІ ДІЇ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Бондар В.,

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри адміністративного права

та адміністративного процесу,

Львівський державний університет внутрішніх справ

Бондар В. Адміністративно-правовий механізм протидії домашньому насильству на територіях, на яких ведуться бойові дії: проблеми реалізації.

Стаття присвячена дослідженню адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству на територіях, на яких ведуться бойові дії, з урахуванням специфічних викликів, що виникають у цих умовах. Охарактеризовано проблему зростання рівня домашнього насильства в Україні на фоні активних бойових дій. Наводяться статистичні дані, що підтверджують загострення проблеми, зокрема, значне збільшення кількості звернень щодо домашнього насильства, попри зниження чисельності населення у зонах бойових дій.

Основна частина дослідження зосереджена на вивченні специфічних факторів, які сприяють виникненню домашнього насильства в умовах війни. Автори визначають такі фактори, як економічна нестабільність, зростання рівня стресу, посттравматичні стресові розлади серед військовослужбовців, а також соціальні, культурні й правові бар'єри, які обмежують можливості протидії домашньому насильству. Звертається увага на особливості домашнього насильства у сім'ях військових, обумовлене психологічним напруженням, полегшеним доступом до зброї та, в окремих випадках, маргінальною поведінкою.

У статті детально розглянуто адміністративно-правовий механізм протидії домашньому насильству, що базується на національному законодавстві України та міжнародних актах. Зроблено акцент на змінах адміністративного законодавства щодо протидії домашньому насильству до поточних викликів. Розглянуті нововведення 2024 року до Кодексу України про адміністративні правопорушення, які стосуються запобігання та протидії домашньому насильству.

Окрема увага приділяється важливості організаційних заходів, які мають бути спрямовані на посилення взаємодії між державними органами, місцевим самоврядуванням, громадськими організаціями та міжнародними партнерами. До таких заходів належать створення спільних робочих груп, розповсюдження інформації про сервіси підтримки постраждалих, розробка спеціальних протоколів сумісних дій і формування реабілітаційних програм, що мають сприяти забезпеченню соціальної стабільності.

Ключові слова: домашнє насильство, протидія домашньому насильству, адміністративно-правовий механізм, воєнний стан, території, на яких ведуться бойові дії.

Bondar V. The administrative and legal mechanism for combating domestic violence in areas affected by hostilities: implementation challenges.

The article is devoted to the study of the administrative and legal mechanism for combating domestic violence in areas affected by active hostilities, taking into account the specific challenges arising under such conditions. The problem of the increasing incidence of domestic violence in Ukraine amidst active armed conflict is characterized. Statistical data confirming the exacerbation of the issue are presented, including a significant rise in reports of domestic violence despite a decrease in the population in combat zones.

The main part of the research focuses on examining the specific factors contributing to the emergence of domestic violence during wartime. The authors identify such factors as economic instability, heightened stress levels, post-traumatic stress disorders (PTSD) among military personnel, and social, cultural, and legal

barriers that limit the ability to combat domestic violence. Attention is drawn to the peculiarities of domestic violence in military families, which are influenced by psychological tension, facilitated access to weapons, and, in some cases, marginal behavior.

The article thoroughly examines the administrative and legal mechanism for combating domestic violence, which is grounded in Ukraine's national legislation and international legal instruments. Emphasis is placed on the amendments to administrative legislation aimed at addressing the current challenges of combating domestic violence. Specific attention is given to the 2024 amendments to the Code of Administrative Offenses of Ukraine, which are related to the prevention and counteraction of domestic violence.

Particular emphasis is placed on the importance of organizational measures aimed at enhancing interaction between state authorities, local self-government bodies, non-governmental organizations, and international partners. These measures include the establishment of joint working groups, dissemination of information about victim support services, development of specialized protocols for coordinated actions, and creation of rehabilitation programs designed to ensure social stability.

Key words: domestic violence, combating domestic violence, administrative and legal mechanism, martial law, areas affected by hostilities.

Постановка проблеми. З початком активних бойових дій в Україні у 2022 році значно загострилися соціальні проблеми, серед яких одне з ключових місць займає домашнє насильство. За даними Офісу прокурора України, кількість випадків, пов'язаних із домашнім насильством, у 2024 році зросла на 80% порівняно з попереднім роком [1]. У суспільстві, на тлі зниження рівня добробуту, постійних обстрілів та психологічної нестабільності, спостерігається зростання рівня агресії, що безпосередньо впливає на психоемоційний стан кожної української родини, спричиняючи насильницькі дії.

Особливо тривожним є те, що кількість звернень щодо випадків домашнього насильства на територіях, де тривають бойові дії, зросла вдвічі. Наприклад, на Херсонщині до повномасштабного вторгнення щороку фіксували близько тисячі звернень. Після деокупації, попри триразове зменшення населення міста Херсон (з понад 320 тисяч до близько 100 тисяч), кількість звернень у минулому році зросла до 1300, а у 2024 році перевищила 1600. У Херсонській області загалом, станом на початок грудня 2024 року, було зареєстровано 2839 звернень [2].

Наведені статистичні дані слід аналізувати з певною часткою обережності, оскільки домашнє насильство належить до категорії латентних правопорушень. Така ситуація суттєво ускладнює реєстрацію випадків насильства, що, у свою чергу, впливає на повноту статистичних даних і обмежує їхню репрезентативність.

З огляду на вищезазначене, дослідження адміністративно-правових та організаційних засад протидії домашньому насильству в умовах воєнного стану, зокрема на територіях, де ведуться бойові дії, є актуальним і необхідним. Воно спрямоване на розробку ефективних механізмів захисту прав постраждалих, підвищення ефективності діяльності державних органів та забезпечення соціальної стабільності в умовах сучасних викликів.

Аналіз досліджень і публікацій. Протидія домашньому насильству в умовах воєнного стану є важливим напрямом наукових досліджень, що охоплює кілька ключових аспектів. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації у сфері попередження домашнього насильства детально розглядається у працях таких дослідників, як І.П. Катеринчук, Х.П. Ярмачі, М.М. Заїка, О.М. Ткаленко та С.В. Альошкін. Міжнародні підходи до протидії домашньому насильству висвітлено в роботах Р. Перелигіної, О. Даденко, Т. Малиновської та О. Ковальнової. Особливості діяльності суб'єктів, уповноважених реагувати на випадки домашнього насильства, розкрито у дослідженнях С. Альошкіна, К. Бугайчука, Т. Малиновської та К. Левченко. Попри часте звернення до цієї тематики (зокрема, у працях О. Джужі, Н. Кулакової, М. Менджули та Т. Павленко), більшість досліджень, опублікованих у 2024 році, має фрагментарний характер. Вони часто представлені у вигляді тез доповідей на науково-практичних конференціях і не формують самодостатнього, комплексного підходу до проблеми. Особливо бракує ґрунтовних досліджень, присвячених протидії домашньому насильству на територіях, де ведуться активні бойові дії. Ця ситуація свідчить про необхідність подальшого системного аналізу проблеми на адміністративно-правовому та організаційному рівнях. Такий підхід дозволить розробити ефективні механізми запобігання домашньому насильству, адаптовані до специфічних умов воєнного стану.

Мета статті полягає у дослідженні адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству в умовах воєнного стану на територіях, де ведуться бойові дії, з урахуванням специфічних викликів та обмежень, обумовлених об'єктивними особливостями цих територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Домашнє насильство є серйозною соціальною проблемою, яка залишається актуальною в Україні, особливо в умовах воєнного стану та збройної агресії. Сім'я, яка традиційно асоціюється із затишком, підтримкою та захистом, у таких умовах нерідко стає середовищем прояву насильства через вплив стресових факторів, економічну нестабільність і загострення соціальних викликів. Воєнні дії, що тривають на території України, значно ускладнили ситуацію, спричинивши зростання рівня латентності домашнього насильства та обмеження можливостей постраждалих отримати допомогу.

У контексті протидії цьому явищу адміністративно-правовий механізм є важливим елементом державної політики, спрямованої на запобігання домашньому насильству. Ефективність цього механізму визначається здатністю органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та інших уповноважених суб'єктів адаптувати свої функції до екстремальних умов.

Однак перед тим, як визначати особливості адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству на територіях, де ведуться бойові дії, необхідно охарактеризувати фактори, в умовах яких цей механізм реалізується. На думку сучасних дослідників, фактори прояву домашнього насильства можна поділити на основні та специфічні [3, с. 489]. Зокрема, під час прес-релізу Всесвітньої організації охорони здоров'я, що відбувся 9 березня 2021 року, було визначено такі загальні фактори, які сприяють насильству щодо жінок: економічна нерівність, регіональна специфіка, гендерні стереотипи, дискримінаційні норми та соціальні інститути, що легітимізують нерівність [4].

Специфічними, на нашу думку, є фактори, які сприяють формуванню домашнього насильства за певних умов. У контексті нашого дослідження ми відносимо до специфічних факторів ті, що властиві українському суспільству в умовах воєнного стану, а також ті, які ускладнюються веденням бойових дій. При цьому наголошуємо, що території, де ведуться бойові дії, мають свої особливі фактори, які накладаються на ті, що характерні для територій, де діє воєнний стан. Отже, формування домашнього насильства в умовах воєнного стану обумовлюється низкою специфічних факторів, ключовим із яких є зростання загального рівня стресу серед населення. Це викликано масштабними змінами у звичному способі життя, втратою стабільності та постійним перебуванням у стані психологічної напруги. Як зазначає О.С. Паладійчук, війна в Україні значною мірою посилила рівень психологічного тиску на громадян, що, у свою чергу, провокує агресивну поведінку в родині [5, с. 81].

На думку А.Я. Нагірняка, економічна нестабільність також є одним із системних факторів, які поглиблюють конфлікти в сім'ях через брак ресурсів для забезпечення базових потреб, зростання залежності членів родини один від одного, а також появу почуття безвиході [6, с. 132-133].

Крім того, окрему категорію загроз становлять випадки домашнього насильства у родині учасників бойових дій, на що звертає увагу Л.М. Гавриленко [7, с. 148]. Авторка зазначає, що тривале перебування у зоні бойових дій може призводити до маргіналізації окремих осіб, їхньої залежності від алкоголю чи наркотиків, а також формування схильності до деструктивної поведінки. Ситуація ускладнюється тим, що порушники з числа військовослужбовців нерідко мають доступ до зброї, що посилює ризики насильницьких дій у родині. Н.Е. Мілорадова також звертає увагу на те, що втрата звичного кола спілкування може підвищити ймовірність насильства в родині, оскільки жертва втрачає зв'язки з рідними, близькими та друзями. Це особливо стосується сімей, які виїхали за кордон або стали внутрішньо переміщеними особами [8, с. 196].

Оцінюючи викладене та спираючись на відкриті джерела, робимо висновок, що існують фактори, характерні саме для територій, де ведуться бойові дії. До таких факторів належать:

- постійна загроза життю та фізична небезпека, пов'язані з невинними обстрілами з РСЗО, а також «полювання» за населенням за допомогою FPV-дронів (зокрема, у Херсоні, Запорізькій області);
- низький рівень роботи соціальних служб і представників правоохоронних органів через неможливість дістатися до окремих територій, які військами РФ перетворені на «сіру зону»;
- тривала вимушена ізоляція сімей під час перебування в укриттях чи будівлях;
- страждання від посттравматичних стресових розладів (ПТСР);
- відсутність базових умов для задоволення життєвих потреб, зокрема руйнування житла, відсутність водопостачання та енергопостачання через обстріли протягом тривалого часу;
- недостатній рівень правової та соціальної допомоги, що обумовлений, зокрема, релокацією органів державної влади та місцевого самоврядування.

Окреслені фактори, що сприяють домашньому насильству, виступають серйозними викликами для адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству на територіях, де ведуться бойові дії. Це зумовлює необхідність адаптації зазначеного механізму до екстремальних умов.

Перш ніж розглядати питання підвищення ефективності адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству на територіях, де ведуться бойові дії, звернімо увагу на його зміст. Відповідно до окремих наукових позицій [9, с. 170, 173], адміністративно-правовий механізм охоплює сукупність нормативно-правових актів, процедур і заходів, що регулюють діяльність органів публічної адміністрації у сфері протидії домашньому насильству.

Цей механізм включає правові норми, які визначають компетенцію, функції, порядок діяльності та відповідальність суб'єктів, уповноважених реалізовувати державну політику в цій сфері. Важливою складовою адміністративно-правового механізму є організаційний механізм, спрямований на реалізацію норм адміністративного права через забезпечення практичної діяльності суб'єктів протидії домашньому насильству. Він зосереджується на питаннях координації між різними суб'єктами, інтеграції державних і громадських ініціатив, а також оптимізації управлінських процесів [10].

При цьому слід зазначити, що ці механізми рідко розглядаються як ізольовані елементи, оскільки вони є невід'ємною частиною загального механізму державного управління [11, с. 211].

Адміністративно-правовий механізм протидії домашньому насильству базується на міжнародних і національних правових джерелах. До його складу належать такі основоположні міжнародні акти, як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Загальна рекомендація №30 щодо жінок в умовах запобігання конфлікту, під час конфлікту та постконфлікту, Пекінська декларація та Платформа дій, Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека», а також Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульська конвенція). Остання ратифікована Україною у червні 2022 року і є ключовим міжнародним актом, спрямованим на викоринення насильства щодо жінок і домашнього насильства.

Національне законодавство у цій сфері представлене Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України, а також підзаконними актами.

Неможливо не відзначити, що адміністративно-правовий механізм протидії домашньому насильству зазнав змін на підставі Законів України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [12] від 22.05.2024 року та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» [13] від 20.11.2024 року.

Ці закони запровадили низку ефективних елементів у механізм запобігання та протидії домашньому насильству. Зокрема, встановлено заборону примирення подружжя в будь-якому виді юридичного процесу у разі вчинення насильства в сім'ї, у тому числі шляхом посередництва, примирення чи медіації. Також було розширено перелік суб'єктів, які надають підтримку постраждалим від домашнього насильства, шляхом включення до нього міжнародних організацій. Закон визначає потерпілою малолітню або неповнолітню особу, якщо вона була присутня під час вчинення домашнього насильства.

Окрім цього, внесені зміни до ст. 39-1 КУпАП, якими визначено право направляти осіб, які вчинили домашнє насильство, на проходження спеціальних програм протягом трьох днів із моменту набрання чинності рішенням суду. Також збільшено розмір штрафів за ст. 173-2 КУпАП «Вчинення домашнього насильства» [7]. Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено новими статтями: ст. 173-6 «Вчинення насильства за ознакою статі», ст. 173-7 «Сексуальне домагання» та ст. 173-8 «Невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце тимчасового перебування у разі винесення такого припису». Ці нововведення є надзвичайно актуальними, оскільки вони дають можливість реалізовувати вимоги, поставлені перед Україною Стамбульською конвенцією.

Однак ці елементи адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству беззаперечно можуть бути ефективними, але в умовах мирного часу. На нашу думку, уповільнення реалізації цього механізму відбуватиметься саме на територіях, де ведуться бойові дії, через такі фактори як: активні бойові дії; віддаленість окремих територій від адміністративних центрів, де працюють органи соціального захисту, правоохоронні органи та представництва правозахисних громадських організацій; недостатню поінформованість про можливі заходи протидії домашньому насильству; низький рівень соціальної освіти населення у сільській місцевості; культурні та гендерні стереотипи; обмежений доступ до правової допомоги та правосуддя.

Вважаємо, що реалізації адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству мають сприяти заходи організаційного характеру, які можуть здійснюватися на підставі управлінських рішень місцевих органів публічної влади. Зокрема, необхідно посилити взаємодію між праців-

никами Національної поліції, органами місцевого самоврядування та громадськими правозахисними організаціями, наприклад, через створення спільних робочих груп. Це дозволить спростити обмін інформацією щодо постраждалих від домашнього насильства та забезпечити комплексний підхід до віддалених від адміністративних центрів територій.

Додатково слід приділити особливу увагу поширенню інформації серед населення щодо онлайн-платформ та кол-центрів, які забезпечують прийом звернень і супровід постраждалих. Важливим елементом уніфікації роботи соціальних працівників, представників правоохоронних структур, посадових осіб органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є розробка спеціальних протоколів дій. Ці протоколи повинні обов'язково враховувати координацію та взаємодію між відповідними органами.

Окрему роль відіграє забезпечення психологічної підтримки постраждалих шляхом організації ефективних програм реабілітації для дітей і сімей військових, а також розширення співпраці з міжнародними організаціями для отримання технічної та фінансової допомоги.

Висновки. Отже здійснивши аналіз окремих елементів механізму адміністративно-правового регулювання протидії домашньому насильству на територіях, на яких ведуться бойові дії, приходимо до висновку, що його реалізація залежить від дієвості організаційного механізму, який виступає його складовою частиною. Покращення адміністративно-правового механізму протидії домашньому насильству на територіях бойових дій потребує інтегрованого підходу, що поєднає нормативно-правові, організаційні, технічні та фінансові заходи, які сприятимуть зменшенню рівня насильства, захисту постраждалих і забезпеченню соціальної стабільності навіть у складних умовах воєнного часу і на територіях, на яких ведуться воєнні дії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пиріг В.В. Україні за рік суттєво зросла кількість випадків домашнього насильства. URL: <https://hromadske.radio/news/2024/10/03/v-ukraini-za-rik-suttievo-zrosla-kilkist-vypadkiv-domashnoho-nasylstva> (дата звернення 28.12.2024).
2. Кардаш Д. Понад 2 тисячі звернень щодо домашнього насильства зафіксували на Херсонщині за 2024 рік. URL: <https://vgoru.org/novini/ponad-2-tisiaci-zvernenn-shhodo-domashnyogo-nasilstva-zafiksuvali-na-xersonshhini-za-2024-rik> (дата звернення 28.12.2024).
3. Павленко Т.А. Основні чинники домашнього насильства в умовах війни. *Актуальні проблеми приватного та публічного права*: Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, Заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О.І. (Харків, 29 березня 2024 року). Харків, 2024. С. 488-490. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5aa8a64a-fa24-4180-b166-a1613b41c02b/content> (дата звернення 29.12.2024).
4. Devastatingly pervasive: 1 in 3 women globally experience violence. URL: <https://www.who.int/news/item/09-03-2021-devastatingly-pervasive-1-in-3-women-globally-experience-violence> (дата звернення 29.12.2024).
5. Паладійчук О.С. Вплив війни на прояви домашнього насильства. *Правова освіта та правова наука в умовах сучасних трансформаційних процесів*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24 жовтня 2024 року / за заг. ред. Т.О. Коломєць. Запоріжжя : ЗНУ, 2024. С. 80–81.
6. Нагірняк А.Я. Правові та соціальні аспекти протидії домашньому насильству в умовах воєнного стану. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/28375/1/PRPSZISPU_2024_P132-137.pdf (дата звернення 27.12.2024).
7. Бондар В. Шляхи протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 132–136.
8. Гавриленко Л.М. Зростання ролі місцевих територіальних громад у протидії домашньому насильству в умовах війни. *Міське самоврядування в Україні та світі*: теорія та практика: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Полтава, 5 листопада 2024 року / за заг. ред. Т.М. Лозинської, О.В. Дорофєєва. Полтава : ПДАУ, 2024. С. 147–149.
9. Мілорадова Н.Е., Доценко В.В. Особливості прояву домашнього насильства під час війни. *Габітус*. 2023. Випуск 47. С. 194–199.

10. Шумейко Т.А. Поняття та ознаки адміністративно-правового механізму формування та реалізації державної політики у сфері обігу зброї в Україні. *Юридична наука*. 2020. № 8 (110). С. 169–176.
11. Турецков Т.Є. організаційний механізм державного регулювання малого й середнього підприємництва в реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. Том 30 (69). № 2. С. 87–91.
12. Державне управління в Україні: навч. посіб. / за ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 432 с.
13. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 22.05.2024 № 3733-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-IX#Text> (дата звернення 29.12.2024).
14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізму запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі: Закон України від 20.11.2024 № 4073-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4073-20#Text> (дата звернення 29.12.2024).

УДК: 342.4:330.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.59>

ЕКОНОМІЧНИЙ ПОРЯДОК ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД

Касинець С.І.,

аспірант кафедри конституційного права

та порівняльного правознавства

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Касинець С.І. Економічний порядок та конституційний лад.

Вказується, архітектура сучасної держави та її соціально-економічний розвиток базуються на двох основоположних категоріях - конституційному ладі та економічному порядку. Ці категорії утворюють комплексну систему взаємозалежних відносин: з одного боку, норми конституції окреслюють правове поле для економічної діяльності, а з іншого - економічні процеси впливають на втілення конституційних принципів і дотримання прав громадян.

У статті досліджується взаємозв'язок між конституційним ладом та економічним порядком як фундаментальними категоріями, що визначають архітектуру сучасної держави. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння сутності конституційного ладу та його співвідношення з категоріями «державний лад» і «суспільний лад». Висвітлено особливості конституційно-правового регулювання економічних відносин та роль конституції у формуванні економічної системи держави. Обґрунтовано, що конституційний лад передбачає не лише формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, але й обов'язкове визнання державною владою своєї обмеженості правом та суверенного права народу на здійснення влади. Досліджено трансформацію ролі держави в економічній сфері та її відображення в сучасних конституціях, зокрема щодо захисту конкуренції, протидії монополізації, підтримки національного виробника та забезпечення соціальної спрямованості економічної політики. Розглянуто особливості становлення економічної системи України в контексті переходу від планово-командної до ринкової економіки та необхідність формування такої економічної моделі, яка б відповідала національним особливостям. Підкреслено важливість забезпечення балансу між економічною свободою та державним регулюванням, між приватними економічними інтересами та суспільним благом. Визначено, що ефективність конституційно-правового регулювання економічних відносин залежить від врахування національних особливостей та історичних умов розвитку держави при формуванні економічної моделі та механізмів її правового забезпечення.

Ключові слова: конституційний лад, економічний порядок, економічна система, конституційна економіка, державне регулювання.

Kasynets S.I. Economic order and constitutional order.

It is indicated that the architecture of the modern state and its socio-economic development are based on two fundamental categories - the constitutional order and the economic order. These categories form a complex system of interdependent relations: on the one hand, the norms of the constitution outline the legal field for economic activity, and on the other - economic processes affect the implementation of constitutional principles and observance of citizens' rights.

The article examines the relationship between the constitutional order and the economic order as fundamental categories that determine the architecture of the modern state. Theoretical approaches to understanding the essence of the constitutional order and its relationship with the categories «state order» and «social order» are analyzed. The features of the constitutional and legal regulation of economic relations and the role of the constitution in the formation of the economic system of the state are highlighted. It is substantiated that the constitutional system provides not only for the formal constitutional registration of state-social relations, but also for the obligatory recognition by the state authorities of their limitation by law and the sovereign right of the people to exercise power. The transformation of the role of the state in the economic sphere and its reflection in modern constitutions are studied, in particular regarding

the protection of competition, combating monopolization, supporting the national producer and ensuring the social orientation of economic policy. The peculiarities of the formation of the economic system of Ukraine in the context of the transition from a planned-command to a market economy and the need to form an economic model that would correspond to national characteristics are considered. The importance of ensuring a balance between economic freedom and state regulation, between private economic interests and the public good is emphasized. It is determined that the effectiveness of constitutional and legal regulation of economic relations depends on taking into account national characteristics and historical conditions of the state's development when forming an economic model and mechanisms for its legal support.

Key words: constitutional order, economic order, economic system, constitutional economy, state regulation.

Постановка питання. Конституційний лад та економічний порядок є фундаментальними категоріями, що визначають архітектуру сучасної держави та її соціально-економічного розвитку. Їх взаємозв'язок та взаємообумовленість формують складну систему відносин, де конституційні норми встановлюють правові межі економічної діяльності, а економічні процеси, своєю чергою, впливають на реалізацію конституційних принципів та забезпечення прав громадян.

В умовах глобалізації та посилення економічної інтеграції особливої актуальності набуває дослідження механізмів взаємодії конституційного ладу та економічного порядку. Ця взаємодія проявляється через систему конституційно-правових норм, що регулюють економічні відносини, встановлюють принципи господарської діяльності та визначають межі державного втручання в економіку.

Сучасний етап розвитку держави характеризується пошуком оптимального балансу між забезпеченням економічної свободи та необхідністю державного регулювання економічних процесів. Цей баланс повинен відображатися у конституційних нормах, які мають створювати правову основу для ефективного функціонування ринкової економіки при одночасному захисті суспільних інтересів та забезпеченні соціальної справедливості.

Метою дослідження є аналіз теоретичних та практичних аспектів взаємозв'язку конституційного ладу та економічного порядку, визначення механізмів їх взаємовпливу та розробка рекомендацій щодо оптимізації конституційно-правового регулювання економічних відносин в сучасних умовах.

Теоретичну основу дослідження складають праці провідних вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі конституційного права та економічної теорії. Фундаментальні аспекти конституційного ладу розглядаються в роботах Д.М. Белова, М.В. Савчина, О.В. Скрипнюка, В.Л. Федоренка, які досліджують його сутність, структуру та принципи функціонування. Економічний порядок як об'єкт наукового аналізу представлений у працях В. Ойкена, Ф. Бема, Л. Ерхарда, які заклали теоретичні основи розуміння взаємозв'язку правових та економічних інститутів.

Питання взаємодії конституційного права та економіки детально досліджували Дж. Б'юкенен, Р. Познер, Г. Бреннан, які розвинули концепцію конституційної економіки та обґрунтували необхідність аналізу економічних наслідків конституційно-правових рішень. У вітчизняній науці ці питання розглядаються в роботах П.Ф. Гураля, А.А. Ковальчука, В.М. Шаповала, які досліджують особливості конституційно-правового регулювання економічних відносин в умовах трансформації економічної системи України.

Виклад матеріалу дослідження. Трансформація сучасного конституціоналізму та інтенсивні державотворчі процеси в Україні спонукають до поглибленого теоретико-правового аналізу базових конституційних категорій. Центральне місце серед основоположних понять сучасного конституціоналізму належить категорії «конституційний лад», яка потребує комплексного наукового дослідження її змісту та сутнісних характеристик.

Насамперед відзначимо, сучасна конституційно-правова доктрина проводить чітке розмежування між поняттям «конституційний лад» та категоріями «суспільний лад» і «державний лад», які були характерними для радянської правової науки та законодавства [1, с. 35-36]. Так, у своїх наукових працях В.Ф. Погорілко розкриває конституційний лад як систематизовану сукупність суспільних відносин, які закріплені та захищені нормами конституції та законодавчих актів, що ґрунтуються на ній [2, с. 100]. На думку Ю.С. Шемшученка, сутнісною характеристикою конституційного ладу є особливий різновид конституційно-правових відносин, що відображає досягнутий рівень розвитку державних та суспільних інститутів [3, с. 11]. Скоріш за все, саме тому, сучасна юридична наука

відзначає еволюційний характер формування поняття конституційного ладу, що відбувалося через розвиток та трансформацію категорій суспільного та державного ладу [4, с. 8–11], у тому, у найбільш широкому розумінні конституційний лад представляє собою цілісну систему правовідносин, що виникають на основі конституції та отримують в ній своє нормативне закріплення [5, с. 50].

Важливо розмежовувати поняття конституційного та державного ладу, оскільки вони мають різний обсяг та зміст. Державний лад є більш вузькою категорією, тоді як конституційний лад обов'язково передбачає існування в державі конституції як основного закону. Сутнісними характеристиками конституційного ладу виступають принципи народного суверенітету, виборності органів влади, розподілу державної влади, а також непорушності фундаментальних прав і свобод людини. Натомість державний лад може функціонувати і без дотримання всіх цих принципів [6, с. 102].

Конституційний лад є невід'ємною складовою суспільного ладу та охоплює ті його аспекти, які отримують конституційне регулювання, реалізацію та охорону. По суті, конституційний лад можна розглядати як конституційно регламентовану частину суспільного устрою¹. Історичний аналіз розвитку конституційного законодавства демонструє, що воно охоплює лише окремі елементи суспільного ладу. Це спонукає науковців до пошуку специфічних конституційно-правових характеристик суспільного ладу. При цьому роль конституційного законодавства виходить за межі простого закріплення владних відносин. Влада здійснює регулюючий вплив на всі компоненти суспільного ладу, відображаючи його основні характеристики, і водночас сама є його структурним елементом [7, с. 25].

За своєю сутністю і з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві і регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства і громадянина [8]. При цьому, О.В. Прієшкіна наголошує, що сам факт конституційного оформлення державно-суспільних відносин не є достатнім для формування конституційного ладу; ключовою передумовою його становлення виступає безумовне визнання державою правових обмежень своєї влади та народного суверенітету [9, с. 94].

Своєрідну «платформу» конституційного ладу, стверджує К.О. Плавшук, утворюють норми права, що закріплюють і регулюють статус конституційно-правових суб'єктів та визначають їх діяльність. Саме ці норми і є засадами конституційного ладу. Засади конституційного ладу – це ключові конституційно-правові принципи, які визначають і закріплюють найважливіші основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин [8].

Відзначимо, на наш погляд, однією з особливостей конституційного ладу є те, що він передбачає не лише формальне конституційне оформлення державно-суспільних відносин, але й обов'язкове визнання державною владою своєї обмеженості правом та суверенного права народу на здійснення влади. Це створює фундаментальні засади для розвитку демократичної, правової держави та громадянського суспільства. При цьому, саме економічна система держави як складова конституційного ладу відображає базові принципи організації господарської діяльності та економічних відносин у суспільстві. Вона включає конституційне закріплення форм власності, принципів економічної свободи та підприємництва, механізмів державного регулювання економіки, гарантій соціально-економічних прав громадян. Важливо, що економічна система в рамках конституційного ладу повинна забезпечувати баланс між ринковою свободою та соціальною справедливістю, між приватними економічними інтересами та суспільним благом.

Трансформаційний шлях України відрізняється від інших східноєвропейських держав тим, що паралельно з подоланням тоталітарного минулого відбувається процес відновлення національної державності. У контексті переходу від планово-командної економіки постає завдання не просто впровадження ринкових механізмів, а й формування цілісної економічної системи, яка б відповідала національним особливостям. Ефективність різних економічних моделей суттєво варіюється залежно від конкретних умов їх впровадження в різних країнах. Тому для України критично важливим є вибір такої економічної системи, яка була б органічно сумісною з українською ментальністю та могла стати надійним фундаментом для розбудови національної економіки. При цьому необхід-

¹ Аналіз практики Конституційного Суду України виявляє неоднозначність у трактуванні змісту та структурного розміщення основ конституційного ладу в Конституції України. В різних рішеннях Суд демонструє відмінні підходи до цього питання. Так, в одному випадку орган конституційної юрисдикції обмежує принципи конституційного ладу положеннями розділу I «Загальні засади», тоді як в іншому – розширює їх розуміння, включаючи також положення розділів III «Вибори. Референдум» та XIII «Внесення змін до Конституції України».

но враховувати специфічні виклики, успадковані від радянського періоду, зокрема критичний стан екологічної ситуації, значно погіршений наслідками Чорнобильської катастрофи [10, с. 6].

За твердженням К.А. Бабенко, економічна система тлумачиться як сукупність основних форм власності й економічної (господарської) діяльності. Таким чином, підходячи до питань визначення ролі та впливу Конституції України на розвиток суспільного ладу України, маємо звертатись до проблематики конституційних основ розвитку економічної системи. Причому важливість та серйозність цієї теми зумовлюється не тільки тими об'єктивними проблемами правового забезпечення розвитку економічних відносин, які ми спостерігаємо в сучасній Україні, але й тим, що, на думку багатьох фахівців, саме економічну систему слід вважати «основним системоутворючим елементом суспільного ладу». Більше того, стверджує вчений, на сьогоднішній день в системі науки конституційного права окремі дослідники навіть виділяють таку специфічну галузь як «конституційна економіка», предметом дослідження якої є вивчення принципів конституційної організації економічних відносин, а також впливу конституційного права на розвиток економічної системи. При цьому зв'язок між нормами конституції та розвитком економічних відносин існує не лише на теоретичному, але й на практичному рівні, оскільки конституції можуть як сприяти економічному розвитку, так і навпаки – стримувати його, консервувати регресивні форми економічних відносин [11].

Успішна трансформація та функціонування економічної системи потребує створення ефективних правових механізмів, які забезпечують дотримання всіма учасниками суспільних відносин встановлених державою норм і правил. В період трансформації саме держава виступає ключовим суб'єктом, що забезпечує перехід суспільства до нової якості економічних відносин. При цьому державно-правове регулювання економічної системи передбачає одночасне посилення ролі держави та підвищення рівня правової регламентації суспільних відносин. В цих умовах особливого значення набуває конституційне право, насамперед його основне джерело - Конституція. Вона закріплює фундаментальні засади економічної системи країни та принципи функціонування економічного механізму, відображаючи при цьому інтереси різних соціальних груп та визначаючи їх правовий статус, права та обов'язки в системі суспільного виробництва [12, с. 33]. В. Тацій слушно підкреслює, що для справжніх демократичних перетворень в українському суспільстві, його економічній та правовій сферах, необхідна принципово нова державна правова політика. У її центрі має бути людина та громадянин як ключовий учасник громадянського суспільства, рушій економічного розвитку та головний суб'єкт приватноправових відносин [13, с. 17].

Як пише І.С. Пустовалова, починаючи з конституцій третього покоління, прийнятих наприкінці Другої світової війни, дотепер економічна політика держави займає значне місце в структурі основних законів, де відзначається наявність спеціальних глав і розділів. стало загальним правилом. Сучасні конституції, незалежно від форми держави та ступеня їх економічного розвитку: визначають цілі та завдання економічної політики держави; встановлюють пріоритети економічної політики держави та її окремих підвидів; визначити ключові галузі економіки, які потребують державної підтримки; визначаючи межі втручання держави в економічну систему; закріплюючи ініціативу держави в економічній сфері, обов'язковість наявності економічної політики держави; забезпечуючи окремі найважливіші інструменти державної економічної політики; створюючи інституційний механізм розробки та реалізації економічної політики держави [14, с. 74].

За вірним спостереженнями К.А. Бабенка, закріплення засад економічного устрою в конституціях є поширеною практикою сучасних держав, хоча в різних країнах відповідні розділи можуть мати відмінні назви. Дослідник відзначає, що на конституційному рівні відбулася трансформація державної ролі в економічній сфері - держава набула більшої активності та нових регуляторних повноважень. Зокрема, це стосується захисту конкуренції, протидії монополізації, підтримки вітчизняних виробників, стимулювання економічного зростання, регулювання розподілу доходів та впровадження соціально орієнтованої бюджетної політики. Таким чином, включення до нових конституцій положень щодо регулювання економічних відносин стало закономірним наслідком загальносуспільних змін у багатьох країнах світу [11].

На думку М.В. Савчина, економічна система як складова конституційного ладу тісно пов'язана з реалізацією принципів економічної свободи та особливостями правового регулювання в Україні. Дослідники Е. де Сото, Р. Патнем, М. Розенфельд та А. Шайо відзначають, що на процес демократичного формування правил, які окреслюють межі економічної свободи, суттєво впливають суспільний менталітет, соціальні структури та діючі процедури. Модель економічної системи формується відповідно до історичного типу суспільства та його структур, забезпечуючись відповідними

правовими інструментами. При цьому Конституція, будучи відкритою та гнучкою системою, встановлює лише загальні рамки такого регулювання [15, с. 8].

У механізмі правового регулювання економічних відносин конституційне право відіграє визначальну роль, що відображає загальний вплив права на розвиток економічного фундаменту суспільства. Саме конституційно-правові норми закріплюють засадничі інститути та принципи економічної системи. Серед них - різноманітні форми і види власності, базові засади конституційно-правового регулювання економічних відносин, правові режими ключових об'єктів власності, а також принципи формування, розмежування та розпорядження матеріальними ресурсами [16, с. 19].

Економічні відносини та організація економічного життя становлять фундаментальний рівень функціонування суспільства. Від їх характеру значною мірою залежать соціальні, політичні та ідеологічні відносини, хоча існує й зворотний вплив у цій складній діалектичній взаємодії. Конституційно-правове регулювання економічної діяльності є ключовим елементом конституційного ладу, хоча багато науковців вказують на складність точного визначення його змісту. Економічний устрій посідає центральне місце серед предметів конституційного регулювання, оскільки економіка як базис суспільства визначає напрями розвитку його політичних та інших інститутів [17, с. 166].

Висновки. Отже, на наш погляд, конституційний лад та економічний порядок перебувають у тісному взаємозв'язку, формуючи фундаментальні засади функціонування держави. Конституція не лише встановлює правові рамки економічної діяльності, але й закріплює базові принципи економічної системи, включаючи форми власності, механізми державного регулювання та гарантії соціально-економічних прав громадян.

При цьому, особливого значення набуває роль конституційного права у регулюванні економічних відносин в умовах трансформації суспільства. Сучасні конституції відображають тенденцію до посилення ролі держави в економічній сфері, закріплюючи її регуляторні функції у сферах захисту конкуренції, протидії монополізації, підтримки національного виробника та забезпечення соціальної спрямованості економічної політики.

Ефективність конституційно-правового регулювання економічних відносин залежить від здатності забезпечити баланс між економічною свободою та необхідністю державного регулювання, між приватними інтересами та суспільним благом. При цьому важливо враховувати національні особливості та історичні умови розвитку держави, оскільки саме вони визначають специфіку формування економічної моделі та механізмів її правового забезпечення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. *Монографія*. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
2. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: *Підручник* / За заг ред. проф. В.Ф. Погорілка. К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. 330 с.
3. Конституційне право України. Академічний курс: *Підручник*: У 2 т. Т. 2 / За заг. редакцією Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 531 с.
4. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя. Х.: Факт, 1999. 221 с.
5. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. К.: Юрінком Інтер, 2005. 300 с.
6. Белов Д.М. Реформування конституційного ладу: позитиви та негативи. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 101–105.
7. Белов Д.М. Конституційний лад, як основний елемент конституціоналізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 17. С. 24–28.
8. Плавшук К.О. Основні підходи до розуміння сутності конституційного ладу. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14403/1/Pavshuk_23-24.pdf.
9. Приєшкіна О.В. Основы конституційного ладу в системі Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 93–96.
10. Грабинський І. Сучасні економічні системи. *Навчальний посібник*. Львів. 1997. 115 с.
11. Бабенко К.А. Конституційні основи розвитку економічної системи України. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/211-konstitutsijni-osnovi-rozvitku-ekonomichnoji-sistemi-ukrajini.html>.
12. Добродумов П.О. Конституційно-правові основи економічної системи України. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 12. С. 32–39.

13. Тацій В.Я. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4 (23). С. 17–19.
14. Пустовалова І.С. Конституція як регулятор економічної політики держави. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. Випуск 34, 2022. С. 63–74.
15. Конституційні засади економічної системи України: *монографія* / В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлов, В.М. Кампо, Р.О. Коваленко, М.В. Савчин / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с.
16. Добродумов П.О. Конституційна економіка як об'єкт дослідження. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2010. 1(3). С. 18–23.
17. Задихайло Д.Д. Питання конституційно-правового закріплення засад економічної системи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. № 1 (12). 2013. С. 166–185.
18. Белов Д.М. Відображення нормами інституту основ конституційного ладу реальних суспільних відносин у державі: порівняльно-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 341–343.

УДК 347.121.1+341.9](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.60>

ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Рушак І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Рушак І.В. Публічний порядок як правова категорія: доктринальний аналіз.

Сучасна правова доктрина розглядає публічний порядок як багатогранну юридичну конструкцію, що інтегрує ключові принципи правопорядку, етичні норми суспільства та базові правові цінності.

У статті досліджується інститут публічного порядку як комплексне правове явище в системі цивільного права України. На основі аналізу наукових джерел та законодавства розкривається сутність та зміст категорії публічного порядку, її особливості та значення для правової системи. Особлива увага приділяється дослідженню публічного порядку в контексті недійсності правочинів та міжнародного приватного права. Аналізується проблема визначення змісту публічного порядку в судовій практиці та доктрині, його співвідношення з нормами цивільного законодавства. Розглядаються теоретичні та практичні проблеми застосування категорії публічного порядку як підстави нікчемності правочинів. Досліджено історичний розвиток концепції публічного порядку від римського права до сучасності, її трансформацію в радянський період та особливості розуміння в умовах ринкової економіки. Окрема увага приділяється аналізу публічного порядку як механізму обмеження застосування іноземного права в міжнародному приватному праві. Проаналізовано підходи до визначення публічного порядку в законодавстві та судовій практиці України, зокрема окремі позиції Верховного Суду України щодо тлумачення цієї категорії. Досліджено проблематику співвідношення публічного та приватного права у контексті публічного порядку, а також особливості його застосування у різних правових системах. Розглянуто специфіку застосування категорії публічного порядку в міжнародному комерційному арбітражі та при визнанні і виконанні іноземних судових рішень. На основі проведеного дослідження обґрунтовується необхідність чіткого законодавчого визначення категорії публічного порядку та вдосконалення механізмів його застосування в судовій практиці. Зроблено висновок про подвійну природу публічного порядку в цивільному праві та його важливе значення для захисту фундаментальних інтересів суспільства і держави. Запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання публічного порядку з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних тенденцій розвитку права.

Ключові слова: публічний порядок, нікчемність правочину, цивільне право, міжнародне приватне право, правопорядок.

Ruschak I.V. Public order as a legal category: doctrinal analysis.

Modern legal doctrine considers public order as a multifaceted legal construct that integrates key principles of law and order, ethical norms of society and basic legal values.

The article examines the institution of public order as a complex legal phenomenon in the civil law system of Ukraine. Based on the analysis of scientific sources and legislation, the essence and content of the category of public order, its features and significance for the legal system are revealed. Special attention is paid to the study of public order in the context of the invalidity of transactions and private international law. The problem of determining the content of public order in judicial practice and doctrine, its correlation with the norms of civil law are analyzed. Theoretical and practical problems of applying the category of public order as a basis for the invalidity of transactions are considered. The historical development of the concept of public order from Roman law to the present day, its transformation in the Soviet period and the peculiarities of understanding in the conditions of a market economy are investigated.

Special attention is paid to the analysis of public order as a mechanism for restricting the application of foreign law in private international law. The approaches to the definition of public order in the legislation and judicial practice of Ukraine are analyzed, in particular, some positions of the Supreme Court of Ukraine on the interpretation of this category. The issues of the correlation of public and private law in the context of public order are studied, as well as the features of its application in different legal systems. The specifics of the application of the category of public order in international commercial arbitration and in the recognition and enforcement of foreign court decisions are considered. Based on the conducted research, the need for a clear legislative definition of the category of public order and improvement of the mechanisms of its application in judicial practice is substantiated. The conclusion is made about the dual nature of public order in civil law and its importance for protecting the fundamental interests of society and the state. Ways of improving the legal regulation of public order are proposed, taking into account international experience and modern trends in the development of law.

Key words: public order, nullity of a transaction, civil law, private international law, legal order.

Постановка питання. У сучасному праві публічний порядок є складним багатоаспектним явищем, що охоплює фундаментальні принципи правопорядку, моральні засади суспільства та основоположні правові цінності. Його значення особливо зростає в умовах глобалізації та інтеграції правових систем, коли виникає необхідність захисту національних правових традицій та цінностей.

Дослідження публічного порядку має важливе теоретичне та практичне значення для розвитку правової системи України, особливо в контексті гармонізації національного законодавства з європейськими правовими стандартами та забезпечення ефективного правового регулювання суспільних відносин.

Мета дослідження полягає у теоретико-правовому аналізі поняття та змісту публічного порядку, визначенні його місця в системі права України.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичну основу дослідження складають праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених у галузі теорії права, цивільного права та міжнародного приватного права. Загальнотеоретичні аспекти публічного порядку досліджували В.А. Бігун, А.С. Довгерт, В.І. Кисіль, А.В. Смітюх, Л.А. Лунц, В.В. Луць, М.М. Богуславський.

Варто зауважити, що проблеми публічного порядку та його порушення як підстави нікчемності правочину вже розглядалися вченими-цивілістами: Д.В. Боброва, М.І. Брагінський, О.В.Дзера, А.С. Довгерт, Н.С. Кузнецова, В.М. Косак, Р.А. Майданик, М.М. Сібільов, Ф. Хейфец, Є.О. Харитонов, Р. Б. Шишка та інші вчені більш молодшої плеяди. Їх цікаві висновки, як правило, мали загальний оглядовий характер, а висловлені зауваження та пропозиції здебільшого залишилися надбанням науки цивільного права і не реалізовані на практиці. Серед них на особливу увагу заслуговує питання відмежування порушення публічного порядку від інших підстав нікчемності правочинів/

Окремі аспекти публічного порядку в контексті міжнародного приватного права та цивільного права були предметом досліджень О.М. Мережка, В.І. Павлова, Ю.Д. Притики, С.В. Шевчука.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, із доповненням ст. 228 ЦК ч. 3 виникло ряд теоретичних проблем та оцінки категорії публічний порядок. Навіть якщо ця частина данина усуненню суперечностей із ст. ст. 207, 208 ГК України [1, с. 66], все одно існують фактично дві підстави для тлумачення терміну «публічний порядок». Відмічається механічне приєднання цієї неоднозначної і, певною мірою, атавістичної (побудованої на радянських оціночних категоріях, які не є прийнятними в умовах ринкової економіки) частини до ст. 228 ЦК призвело до логічних суперечностей: правочини, які суперечать публічному порядку є нікчемними з моменту їх учинення і законодавець не вимагає окремого визнання їх недійсними у судовому порядку [1, с. 67]; визнана презумпція нікчемності такого правочину і значить права сторони, яка потерпіла від такого правочину, застосовувати доступні йому способи та засоби захисту своїх прав. Відповідно правоохоронні органи держави на вимогу потерпілого повинні прийняти міри до захисту порушених прав, наприклад, примусово вилучити це майно і передати його власнику. Інша сторона, що із тим не згідна, може оспорити таке рішення у судовому порядку. Тим досягається інший підхід до вирішення зазначених спорів [2, с. 990].

При посяганні на майно нікчемним правочином слід надати тому таку публічно-правову кваліфікацію, яка слугує підставою для втручання правоохоронних органів і проведення певних публічних заходів. Зазвичай йдеться про шахрайство. Проте у таких випадках на практиці відмовляють і вказують, що ці спори слід розглядати у цивільному порядку. Отже ми маємо замкнуте коло: спори не можуть бути розглянуті судом оскільки законом правочин визнається нікчемним уже з моменту його

учинення; правоохоронні органи за заявою потерпілого не можуть прийняти оперативні міри, зокрема вилучити майно, оскільки підстава його набуття перебуває у сфері цивільно-правового регулювання.

Категорія публічний порядок є оціночною і стосується філософського її сприйняття через правовий нормативізм та забезпечення охоронної функції права. Потреба у ній залежить від низки обставин онтологічного характеру: наявність індивідуумів, які намагаються самоствердитися, у тому числі попоранням моральних та правових норм, які визначають межі допустимої та прийнятної людської поведінки [3, с. 126]: а) у сфері приватних інтересів; б) у сфері публічних інтересів. Нормативізм є об'єктивним критерієм для визначення правового (добра) та неправового (зла).

На семантичному рівні «радянський» порядок визначено як «певним чином урегульований стан суспільних відносин не кращим чином вплинув на розвиток цивільного права і на певному етапі майже призвів до заміни його адмініструванням. Тож у цивілістів є пересторога щодо цього поняття, навіть якщо воно у теперішньому виді стосується приватних прав особи. Гносеологічно тут йдеться про публічне та приватне право, яке влучно отримало розмежування у римському праві у відомому вислові Гая.

До того ці категорії, як вважає В.Є. Мазуренко досі змішуються, що є проявом загальної тенденції зрощення публічно-правового та приватно-правового елементів [4, с. 36]. Тут йдеться про суспільний порядок взагалі як заснований на нормі права правопорядок: результат реалізації норми права, точно-го і неухильного виконання вимог законів та інших нормативно-правових актів [5, с. 48].

Проблема має не тільки національне підґрунтя. Так американський цивіліст Г. Ласк визначив публічний порядок одним з тих розпливчатих правових понять, які надають праву гнучкість [6, с. 152]. Загалом аналіз наведених підходів призводить до пошуку відповіді на питання: чи може суддя, який виносить рішення на підставі закону і внутрішнього переконання керуватися розпливчатыми поняттями? Мабуть, що ні.

Принаймні відповідно Конституції України:

1) органи ж державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, і межах та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19);

2) судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України (ч. 5 ст. 124);

3) основними засадами судочинства є законність, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, обов'язковість рішень суду (ст. 129);

4) суд вирішує справи згідно Конституції України, законів України і міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ч. 1 ст. 8 ЦПК України);

5) рішення суду повинне бути законним і обґрунтованим, заснованим на виконанні всіх вимог цивільного судочинства, відповідне закону (ч.ч. 1-2 ст. 213 ЦПК України).

Поняття публічний порядок широко використовується у міжнародному приватному праві. Зокрема, застереження про публічний порядок (*ordre public*) є загальновизнаним інститутом міжнародного права і застосовується у механізмі регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом. Він розглядається як один з основоположних принципів міжнародного приватного права. Сутність його полягає в обмеженні застосування іноземного права, яке має застосовуватись у регулюванні конкретних цивільно-правових відносин, обтяжених іноземним елементом, відповідно до колізійних норм тієї чи іншої держави.

Проблема публічного порядку пов'язана з найскладнішими правовими механізмами міжнародного приватного права. Зокрема, йдеться про співвідношення публічного і приватного інтересів, межі втручання держави та її судової системи у відносини між приватними особами, що знаходяться в різних країнах, можливості поєднання принципу автономії волі сторін із імперативними нормами національних законів, припустимості застосування іноземного закону на території іншої держави.

Поняття «публічний порядок» використовується у міжнародному приватному праві України і праві зарубіжних країн: перше відображає загальні стандарти, а друге відображає цінності, які визнані законом найбільш охоронюваними на певному історичному етапі. Очевидно, що загальновизнаних дефініцій категорії «публічний порядок» немає і бути не може. Як зазначає проф. Т.С. Ківалова, визначення змісту та призначення категорії публічного порядку є однією з найскладніших проблем колізійної науки і судової практики, що зумовлене декількома чинниками: по-перше, серйозний практичний розвиток цього інституту почався в Україні нещодавно, з лібералізацією участі суб'єктів господарської діяльності в зовнішньоекономічних відносинах [8, с. 121].

У гносеологічному аспекті уперше термін “суперечність основам радянського устрою” (що є з огляду на темпоральний аспект аналогічним категорії “суперечність публічному порядку”) появився в Основах цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961 р. [9], яким передбачалася відмова у застосуванні іноземного права. На той час цей інститут у сфері міжнародного приватного права для інших учасників крім держави СРСР мав теоретичне, ніж практичне значення із-за обмеженої участі СРСР у міжнародному цивільному й торговельному обороті.

Усупереч вимогам ст. 19 Конституції України категорія “публічний порядок” законодавець не наповнив його конкретними нормами, і тим спричинив суперечки та невизначеність. Здавалось що це питання – сфера доктринального тлумачення і позицій юристів-теоретиків. Проте і вони не можуть знайти підтримки в законодавстві для підкріплення правильності своїх тверджень та позицій. Законодавець згадав поняття публічний порядок, але не розкрив його зміст. Це спричинило потребу офіційного тлумачення вищими судовими інстанціями, але ними вказані лише ознаки і то, на наш погляд, не досить виважені.

У ч. 8 п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 24 грудня 1999 р. № 12 “Про практику розгляду судами клопотань про визнання і виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених в порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України” [10] витлумачено, що під публічним порядком належить розуміти правопорядок держави, визначені принципи й засади, які становлять основу існуючого в ній ладу (стосуються її незалежності, цілісності, самостійності й недоторканності, й основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо). Проте це визначення не може вважатися загальноприйнятим не тільки в доктрині й практиці міжнародного приватного права загалом. В визначенні категорії *ordre public* багато в чому залежить не лише від особливостей соціально-економічного й політичного устрою кожної держави, але й від конкретних обставин кожної справи, що розглядається судом. Тож слід вести мову про характер *ad hoc* визначення категорії публічного порядку не тільки на міжнародному, але й на національному рівнях.

Проте визначення публічного порядку, яке надане для тлумачення ст. 228 ЦК України не співпадає. Тож є два різних визначення категорії «публічний порядок», що є взаємовиключним і суперечливим. Щодо першого то категорія “публічний порядок” у міжнародному приватному праві охоплює політичні аспекти і для різних типів та форм держав єдиного підходу щодо її визначення не може бути. Провідну роль у визначенні категорії *ordre public* мають відігравати суди, спираючись на конкретні обставини кожної справи, що ними розглядається, і враховуючи ті законні права та інтереси держави, порушення яких у даній справі може призвести до порушення основоположних принципів державного устрою, створити загрозу незалежності держави, її засадам безпеки та недоторканності. Друге виходить із порушення приватних прав.

Досить цікавим є підхід, згідно якого можна вважати навмисним правопорушенням, якому властиві зовнішні ознаки цивільно-правової угоди, яка має суспільно небезпечний (шкідливий) характер і зазіхає на встановлені законом суспільні, економічні і соціальні основи держави, державну безпеку, основні конституційні права та свободи громадян і передбачає для винної сторони юридичну відповідальність у виді стягнення всього отриманого по такій угоді у дохід держави. Тут, зокрема, йдеться про низку суперечностей: антисоціальній дії як визначально неправомірній не слід ні в якому разі надавати навіть видимості угоди (правочину) і це слід чітко проводити у чинному законодавстві. При конкуренції публічно-правової та приватноправової кваліфікації такої дії першість повинна надаватися формальній її кваліфікації як визначально неправомірній. У іншому разі порушується встановлена градація дій на правомірні, де виділяються і правочини та неправомірні (проступки, правопорушення, злочини).

Ряд вчених вважають, що, публічний порядок ні в якому разі не можна уявляти абстрактно, у виді певних принципів, які відірвані від конкретних норм права. З цим важко погодитися: визначення дефініції «публічний порядок» не може бути галузевим завданням, зокрема особливо для цивільного законодавства, а є конституційно-правовою проблемою. Надання можливості визначення цієї наріжної категорії на рівні галузі права об’єктивно та особливо суб’єктивно призведе до підпорядкування їх локальним завданням (у даному разі потребі визнання правочинів недійсними), появі різних не співпадаючих за змістом його визначень. Тим втраатиться стрижень праворозуміння та виникнуть проблеми із застосуванням цих категорій на практиці.

Такі рознобіжності пов’язані з тим, що формально під порушення публічного порядку може підпасти будь-який недійсний правочин. Встановлюючи в нормах цивільного законодавства підстави недійсності правочинів, держава визначає такі наслідки вчинених суб’єктами цивільного права пра-

вочинів як єдино допустимі. Недодержання норми цивільного законодавства, що є підставою нікчемності правочину, в тій чи іншій мірі порушує інтереси держави, оскільки такі підстави нікчемності правочинів остання закріпила у правових нормах. Однак законодавець тлумачить поняття «публічний порядок» у вузькому значенні слова, надає йому особливого значення, виділяючи таку підставу нікчемності правочину від інших.

Якщо звернутись до міжнародного приватного права, якому категорія публічного порядку відома, то необхідно зазначити: воно відокремлює поняття публічного порядку від норм цивільного законодавства. Поряд з невідповідністю договорів вимогам закону порушення публічного порядку, як окрема підстава недійсності договорів, застосовується і у інших країнах Європи та Америки: у Швейцарії, Англії, США.

При цьому в міжнародному приватному праві порушення публічного порядку є лише однією з підстав недійсності правочину, яка використовується поряд з іншими і застосовується тільки у виняткових, визначених законом, випадках. Як вказується, застосування публічного порядку є лише винятком у судовій практиці, а не правилом, у той час, як акти визнання правочинів, що суперечать закону, приймаються регулярно [11, с. 26].

Отже, відповідно до кодифікації цивільного права України і доктрини міжнародного приватного права, публічний порядок та норми цивільного законодавства не є тотожними поняттями. Виділяючи правочин, що порушує публічний порядок, як окремий вид нікчемних правочинів, ЦК України виходить із змісту самої протиправної дії та небезпеки її для інтересів держави і суспільства загалом, а також значимості порушених інтересів внаслідок вчинення такого правочину. При цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку. В зв'язку з наведеними аргументами позиція науковців, які вказували на нецільність у цивільному законодавстві категорії публічного порядку, є суперечною.

Висновки. Проведений аналіз концепції публічного порядку дозволяє зробити висновок про її комплексний характер та важливе значення у системі права України. Публічний порядок виступає як особлива правова категорія, що охоплює фундаментальні принципи правопорядку, моральні засади суспільства та основоположні правові цінності, які потребують особливого захисту з боку держави.

У контексті цивільного права категорія публічного порядку має подвійну природу: з одного боку, вона є підставою нікчемності правочинів, що порушують публічний порядок, а з іншого – виступає механізмом захисту фундаментальних інтересів суспільства та держави. При цьому важливо розмежовувати порушення публічного порядку від інших підстав недійсності правочинів, оскільки ця категорія застосовується лише щодо суттєвих основ правопорядку.

Особливого значення набуває проблема визначення змісту публічного порядку у контексті міжнародного приватного права, де він виступає як один з основоположних принципів та механізмів обмеження застосування іноземного права. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавчого регулювання та судової практики щодо застосування категорії публічного порядку з урахуванням міжнародного досвіду та сучасних тенденцій розвитку права.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнецова Н.С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения). *Альманах цивилистики : Сборник статей*. Вып. 4 / Под. ред. Р.А. Майданика. К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. С. 52–67.
2. Рушак І.В., Белова М.В. Правомірність правочинів у цивільному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6. 2024. С. 989–995.
3. Бачинин В.А. Морально-правовая философия. Х.: Консум, 2000. 208 с.
4. Мазуренко В.Є. Змішання публічно-правового та приватно-правового елементів в сучасному праві. *Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 15–16 квітня 2011 р.) Відповід ред. докт. юрид. наук І.С. Канзафарова, Одеса, Вид-во «Астропрінт», 2011. С. 35–38.
5. Шемшученко Ю.С. Правопорядок. *Юридична енциклопедія*. Т. 5. К.: Вид-во «Українська енциклопедія імені М.П. Бажана». 2003. С. 48.
6. Антонюк А.С. Правочини та поняття їх нікчемності. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Розвиток наукової думки - 2008”*. Миколаїв, 2008. С. 151–156.

7. Бєлова М.В., Переш І.Є. Вплив римського права на сучасну зміну правової парадигми. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 5. 2023. С. 692–695.
8. Ківалова Т.С. Зобов'язання відшкодування шкоди у цивільному законодавстві України (теоретичні аспекти). Одеса : Юрид. л-ра, 2008. 360 с.
9. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961р. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/v150140.
10. Про практику розгляду судами клопотань про визнання і виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених в порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 грудня 1999 р. № 12. URL :<http://studrada.com.ua/content/231-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96-%D0%BF%D1%80>.
11. Васильчук О.М. Категорія публічного порядку у міжнародному приватному праві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2006. № 3. С. 24–29.

УДК 341.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.61>

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Сабовчик А.І.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «УжНУ»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1261-0397>

Попович А.М.,

*кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та соціальної роботи
ДВНЗ «УжНУ»,*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9106-922X>

Сабовчик А., Попович А. Визначення поняття та цілі сталого розвитку.

Стаття досліджує поняття сталого розвитку, його теоретичні основи, глобальну еволюцію та практичну реалізацію в Україні. Сталий розвиток визначається як комплексний процес, що спрямований на гармонізацію соціальних, економічних і екологічних складових з метою ефективного використання, збереження та відновлення природного середовища. Основний акцент робиться на забезпеченні умов, які дозволяють досягти високої якості життя для сучасного та майбутніх поколінь. Ідея сталого розвитку виникла внаслідок інтеграції трьох ключових підсистем: економічної, соціальної та екологічної, і ґрунтується на принципі їх збалансованості.

Висвітлюється глобальний контекст розвитку ідей сталого розвитку. Зокрема, аналізується перехід від Цілей розвитку тисячоліття (2000) до Цілей сталого розвитку (які були ухвалені Організацією Об'єднаних Націй у 2015 році). Цілі сталого розвитку охоплюють 17 цілей і 169 завдань, спрямованих на подолання бідності, зменшення нерівності, захист навколишнього середовища, стимулювання сталого економічного зростання та зміцнення інституційного потенціалу. У статті розглядаються такі важливі аспекти, як забезпечення доступу до якісної освіти, гендерної рівності, охорони здоров'я, боротьби зі зміною клімату та збереження екосистем суші й океанів. Наголошується, що успіх в одній із цілей залежить від прогресу в інших, що вимагає інтегрованого підходу.

Особливу увагу приділено впровадженню Цілі сталого розвитку в Україні. Зокрема, стаття описує адаптацію глобальних цілей до національних умов, розроблення національної системи, яка включає 86 завдань, створення індикаторів для моніторингу виконання та визначення цільових орієнтирів до 2030 року. Увага зосереджена на політичній підтримці Цілей сталого розвитку, яка була закріплена через ухвалення стратегічних документів, таких як Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна» та зміни до урядового регламенту, які враховують досягнення Цілей сталого розвитку у процесі державного планування.

Розглядається важливість моніторингу виконання Цілей сталого розвитку, удосконалення національної статистичної системи та запровадження постійного контролю за індикаторами. Згадується перший добровільний національний огляд виконання Цілей сталого розвитку, представлений Україною на міжнародній арені у 2020 році. Також наголошується на необхідності ефективного фінансування сталого розвитку, включаючи залучення міжнародних ресурсів і оптимізацію наявних механізмів. Описуються ініціативи міжнародних організацій, таких як ПРООН, ВООЗ і ЮНІСЕФ, у співпраці з українським урядом для вдосконалення механізмів фінансування Цілей сталого розвитку.

Стаття підкреслює значущість міжгалузевої співпраці, забезпечення прозорості, підзвітності та участі всіх зацікавлених сторін у процесі сталого розвитку. Акцент зроблено на необхідності інтеграції прав людини, охорони здоров'я та захисту довкілля в усі аспекти політики та планування. Висвітлюються виклики, пов'язані з нестачею ресурсів, невідповідністю політик і необхідністю глобальної

координації. Підкреслюється, що успішна реалізація Цілей сталого розвитку можлива лише за умови мобілізації фінансових ресурсів, впровадження інновацій та посилення міжнародного партнерства.

Ключові слова: сталий розвиток, цілі розвитку тисячоліття, цілі сталого розвитку, завдання сталого розвитку.

Sabovchuk A., Popovych A. Definition of the concept and the goals of sustainable development.

This article examines the key aspects of the concept of sustainable development, its theoretical foundation, global evolution, and adaptation in Ukraine. Sustainable development is defined as a comprehensive process aimed at harmonizing social, economic, and environmental components to ensure the effective use, conservation, and restoration of the natural environment. It focuses on creating conditions that allow achieving a high quality of life for current and future generations. The concept emerged from the integration of three key subsystems: economic, social, and environmental, and is based on the principle of balance among them.

The article highlights the global context of sustainable development, particularly the transition from the Millennium Development Goals (2000) to the Sustainable Development Goals (adopted by the United Nations in 2015). The Sustainable Development Goals – encompass 17 goals and 169 targets, aiming to eradicate poverty, reduce inequality, protect the environment, stimulate sustainable economic growth, and strengthen institutional capacity. The article addresses critical aspects such as access to quality education, gender equality, healthcare, combating climate change, and preserving terrestrial and ocean ecosystems. It emphasizes that success in one goal depends on progress in others, necessitating an integrated approach.

Special attention is given to the implementation of the SDGs in Ukraine. The article describes the adaptation of global goals to national conditions, the development of a national framework encompassing 86 tasks, the creation of indicators for monitoring implementation, and the establishment of target benchmarks for 2030. The political support for the SDGs is underscored, as demonstrated through strategic documents like the National Report «Sustainable Development Goals: Ukraine» and amendments to governmental regulations, integrating the achievement of the SDGs into state planning processes.

The article discusses the importance of monitoring SDG implementation, improving the national statistical system, and establishing continuous oversight of indicators. It mentions Ukraine's first Voluntary National Review on SDG implementation, presented on the international stage in 2020. The necessity of effective funding for sustainable development is also highlighted, including the attraction of international resources and optimization of existing mechanisms. The initiatives of international organizations such as UNDP, WHO, and UNICEF in collaboration with the Ukrainian government to enhance SDG financing mechanisms are described.

The article emphasizes the significance of cross-sectoral collaboration, ensuring transparency, accountability, and participation of all stakeholders in the sustainable development process. It stresses the need to integrate human rights, healthcare, and environmental protection into all aspects of policy and planning. Challenges related to resource shortages, policy inconsistencies, and the need for global coordination are discussed. The article concludes that successful implementation of the SDGs is achievable only through the mobilization of financial resources, the introduction of innovations, and the strengthening of international partnerships.

Key words: sustainable development, millennium development goals, sustainable development goals, sustainable development tasks.

Постановка проблеми. Сталий розвиток є важливим аспектом суспільного життя, який задовольняє поточні потреби, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Це дає нам новий спосіб осмислення та управління людським впливом на світ, який може генерувати довготривалі позитивні результати для більшої користі для людини і суспільства в цілому.

Концепції сталого розвитку обговорюються та аналізуються з різних теоретичних точок зору. Вони показують складність вибору правильних дій у напрямку сталого розвитку. І три стовпи сталого розвитку, а саме соціальний, економічний та екологічний, слід розглядати разом, щоб досягти ефективного планування сталого майбутнього через співпрацю експертів з різних дисциплін. Саме в цьому і полягає основна проблема статті, а саме – у визначенні та впровадженні концепції сталого розвитку, що включає гармонізацію соціальних, економічних та екологічних аспектів з метою досягнення високої якості життя для сучасних і майбутніх поколінь. Незважаючи на значні міжнародні зусилля, зокрема ухвалення Цілей сталого розвитку ООН, багато країн стикаються з труднощами у реалізації цих принципів через фінансові, політичні та соціальні бар'єри. В Україні, хоча й здійснюються кро-

ки у напрямі адаптації Цілей сталого розвитку до національних умов, ефективність впровадження залишається обмеженою. Серед основних викликів – недостатнє фінансування, неузгодженість політики з глобальними цілями, низька якість даних для моніторингу та інклюзивність процесу. Крім того, суперечливість національних законодавчих ініціатив і невизначеність у використанні термінів, що описують сталий розвиток, ускладнюють досягнення поставлених завдань. Проблема потребує комплексного підходу, який враховує міжнародний досвід, активізує інституційні зміни, забезпечує фінансову підтримку та сприяє формуванню політичної волі для довгострокового розвитку.

Аналіз наукових джерел. Проблемам сталого розвитку присвячені роботи багатьох учених-правознавців, таких як Бурик З.М. [10], Лелеченко А.П. [8], Мельник Л.Г. [9], Непийвода В.П. [7] тощо. Однак не всі ці дослідження повною мірою розкривають особливості правового регулювання сталого розвитку, однак, не стосуються зокрема питань саме цілей і завдань сталого розвитку.

Мета статті – виділити особливості теоретичного визначення поняття сталого розвитку та провести аналіз цілей сталого розвитку, визначених міжнародними документами та чинним законодавством України.

Виклад основного матеріалу. Сталий розвиток визначається як цілеспрямований процес гармонізації соціальних, економічних та екологічних аспектів, спрямований на ефективне використання, збереження та поступове відновлення природного середовища, що створює умови для досягнення високого рівня якості життя населення. Ідея сталого розвитку виникла в результаті інтеграції трьох основних підсистем: економічної, соціальної та екологічної. Вона базується на збалансованості цих компонентів та їх реалізації через конкретні дії.

Поняття «сталий розвиток» у сучасному значенні було вперше сформульовано прем'єр-міністром Норвегії Гру Харлем Брундланд у 1987 році в звіті Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку «Наше спільне майбутнє». Вона визначила сталий розвиток як такий, що забезпечує задоволення потреб сучасного покоління без загрози можливості задовольнити потреби майбутніх поколінь. Цей розвиток не є статичним станом гармонії, а радше динамічним процесом, у межах якого використання ресурсів, напрями інвестицій, орієнтація технічного розвитку та інституційні зміни узгоджуються з поточними та майбутніми потребами. Важливо підкреслити, що за визначенням ООН, розвиток означає не лише зростання, а й насамперед якісне вдосконалення [1].

Під час Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку у 1992 році сталий розвиток був визначений як розвиток суспільства, що відповідає потребам сучасності, не ставлячи під загрозу можливість задоволення потреб майбутніх поколінь.

Цілі розвитку тисячоліття. У вересні 2000 року на Саміті Тисячоліття ООН лідери 189 країн ухвалили Декларацію Тисячоліття, взявши зобов'язання співпрацювати для підвищення глобальної безпеки, добробуту та справедливості. У документі було визначено вісім ключових цілей, відомих як Цілі розвитку тисячоліття. Прийняті у 2001 році, ці цілі містили 8 основних напрямів, 21 завдання та 60 індикаторів. Вони зосереджувалися на соціальному прогресі, включаючи боротьбу з бідністю, голодом, покращення освіти та розширення прав жінок. Три з цих цілей стосувалися охорони здоров'я: покращення дитячого здоров'я, зміцнення здоров'я матерів та боротьба зі СНІДом, малярією та іншими хворобами. Завдяки цим ініціативам глобальна допомога у сфері охорони здоров'я збільшилася втричі — з 12 мільярдів доларів США у 2001 році до 36 мільярдів доларів США у 2013 році [2].

Залучення нових ресурсів дало змогу створити додаткові механізми для досягнення цілей, такі як Альянс Гаві та Глобальний фонд для боротьби зі СНІДом, туберкульозом і малярією. Паризька декларація про ефективність допомоги (2005) запровадила принципи національної відповідальності, узгодженості та взаємної підзвітності. Основна увага зосереджувалася на вимірюваних результатах, де прогрес оцінювався за покращенням здоров'я, а не лише за обсягом витрачених коштів.

Цілі розвитку тисячоліття сприяли значним глобальним досягненням, хоча прогрес був нерівномірним між країнами. Серед основних успіхів – скорочення вдвічі частки людей, які живуть у крайній бідності, та забезпечення доступу до чистої води. Інші завдання, як-от забезпечення загальної початкової освіти та доступу до репродуктивного здоров'я, залишилися незавершеними, але було досягнуто значних успіхів у зниженні дитячої та материнської смертності та розширенні лікування ВІЛ/СНІДу. Однак деякі сфери, зокрема санітарія, продовжували відставати [2].

Цілі сталого розвитку. У вересні 2015 року всі 193 країни-члени ООН прийняли план дій, спрямований на досягнення кращого спільного майбутнього. У наступні 15 років зусилля було зосереджено на подоланні крайньої бідності, зменшенні нерівності, забезпеченні справедливості та збереженні навколишнього середовища. Основу цього плану склали 17 Цілей сталого розвитку, які визначають

майбутнє, до якого прагнуть усі народи без виключень. «Ми твердо налаштовані звільнити людство від бідності та забезпечити захист нашої планети» [3]. Такі слова наведено у тексті Цілей сталого розвитку, затверджених 25 вересня 2015 року, які замінили Цілі розвитку тисячоліття [4].

Цілі сталого розвитку, відомі також як «Глобальні цілі», є закликком до об'єднаних дій, спрямованих на викорінення бідності, захист навколишнього середовища та створення умов для миру і процвітання. Ці 17 Цілей, продовжуючи успіхи Цілей розвитку тисячоліття, розширюють спектр пріоритетів, включаючи нові виклики, такі як кліматичні зміни, економічна нерівність, інновації, стале споживання, мир і справедливість. Всі цілі є взаємопов'язаними, і успіх в одній залежить від досягнення прогресу в інших. Генеральна Асамблея ООН затвердила документ «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», який офіційно визначив ці Цілі сталого розвитку. До них належать:

Ціль 1: Ліквідація бідності.

Ціль 2: Подолання голоду, забезпечення продовольчої безпеки, покращення харчування та сприяння сталому сільському господарству.

Ціль 3: Сприяння здоровому способу життя та добробуту для людей будь-якого віку.

Ціль 4: Гарантування справедливої якісної освіти та можливостей навчання упродовж усього життя.

Ціль 5: Досягнення гендерної рівності, розширення прав і можливостей жінок та дівчат.

Ціль 6: Забезпечення доступності водних ресурсів та санітарії для всіх.

Ціль 7: Гарантування доступу до сучасних, стійких джерел енергії за доступною ціною.

Ціль 8: Забезпечення сталого економічного зростання, повної та продуктивної зайнятості.

Ціль 9: Розвиток стійкої інфраструктури, сприяння індустріалізації та інноваціям.

Ціль 10: Зменшення нерівності всередині країн та між ними.

Ціль 11: Створення стійких, безпечних, інклюзивних та екологічно стійких міст.

Ціль 12: Забезпечення сталих моделей споживання і виробництва.

Ціль 13: Невідкладні дії для боротьби зі зміною клімату та її наслідками.

Ціль 14: Збереження та сталий розвиток океанів, морів та морських ресурсів.

Ціль 15: Відновлення та збереження екосистем суші, боротьба з опустелюванням, зупинка деградації земель і втрати біорізноманіття.

Ціль 16: Сприяння миру, справедливості та створення ефективних, інклюзивних інституцій.

Ціль 17: Посилення засобів реалізації та активізація Глобального партнерства для сталого розвитку.

Цілі сталого розвитку спрямовані на створення збалансованого підходу до розвитку, що враховує соціальні, економічні та екологічні аспекти, забезпечуючи гармонію між ними.

Подальший розвиток можливий лише на придатній для життя планеті. Цілі охоплюють аспекти соціального розвитку (наприклад, ліквідація бідності, гендерна рівність, доступ до освіти), екологічні питання (зміна клімату, охорона наземних і морських екосистем) та економічний прогрес (розвиток інфраструктури, стимулювання зростання). Однак ці цілі, незважаючи на їх масштабність, подекуди залишаються нечіткими. Загалом до Цілей сталого розвитку входять 17 цілей і 169 завдань. З них тільки одна – Ціль 3 – безпосередньо стосується охорони здоров'я: «Забезпечення здорового життя та сприяння добробуту для всіх у будь-якому віці». Вона включає 13 завдань [5], серед яких питання охорони здоров'я матері та дитини, боротьба з інфекційними і неінфекційними захворюваннями, запобігання тютюнопалінню, забезпечення психічного здоров'я, підвищення безпеки дорожнього руху та зменшення забруднення. Також охоплено такі важливі аспекти, як універсальний доступ до медичних послуг, розвиток фінансування систем охорони здоров'я та кадровий потенціал.

Цілі сталого розвитку вимагають забезпечення прозорості та участі у процесах їх впровадження, хоча їх реалізація є добровільною. Планується, що Політичний форум високого рівня зі сталого розвитку збиратиметься щорічно на рівні міністерств та раз на чотири роки на рівні «глав держав» для огляду прогресу, але без обов'язкового незалежного моніторингу.

Реалізація амбітних Цілей сталого розвитку виглядає перспективною, але потребує від держав значних ресурсів і політичної волі. Щорічні витрати на досягнення цих цілей можуть досягати 5 трильйонів доларів США, тоді як дефіцит фінансування залишається значним. ООН сподівається на активну роль приватного сектору у фінансуванні, але ринкові механізми не завжди ефективні для підтримки глобальних суспільних благ.

Оптимізація оподаткування та спрямування витрат на охорону здоров'я може допомогти досягти прогресу. Наприклад, виконання Абуджійської декларації, згідно з якою африканські країни повинні виділяти 15% своїх бюджетів на охорону здоров'я, дозволило б значно розширити доступ до медич-

них послуг. Бюджетні прогалини можуть бути закриті шляхом підвищення податків на шкідливі для здоров'я товари (тютюн, алкоголь, солодкі напої) та вдосконалення системи збору податків. Заможним країнам необхідно буде збільшити обсяги іноземної допомоги, а також розглянути запровадження глобальних податків, наприклад, на фінансові транзакції чи авіаперевезення, для забезпечення додаткових ресурсів розвитку.

Національна політика нерідко суперечить цілям сталого розвитку. Наприклад, закони, спрямовані проти гомосексуалізму, змушують людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, уникати публічності, що ускладнює доступ до лікування. Репресивні заходи проти громадянського суспільства послаблюють його роль у стимулюванні реформ у системі охорони здоров'я. Крім того, торговельні угоди, що посилюють патентний захист, можуть обмежити доступ до фармацевтичних препаратів через їхню високу вартість. Для протидії цим викликам необхідно впроваджувати рішення, засновані на дотриманні прав людини, такі як антидискримінаційні закони, залучення громадянського суспільства та оцінка впливу політики на право на здоров'я, що сприятиме зменшенню шкоди.

Підзвітність також вимагає належного управління, що включає прозорість, боротьбу з корупцією та забезпечення справедливості. ООН могла б сприяти цьому шляхом незалежного моніторингу і перегляду ключових показників управління. Досягнення цілей сталого розвитку потребує високоякісних даних, проте більшість наявних даних є агрегованими, що приховує нерівність у доступі до медичних послуг. Для вирішення цієї проблеми країни повинні впроваджувати та фінансувати п'ятирічні плани модернізації медичних інформаційних систем, як це було визначено у меті на 2020 рік.

Деякі завдання Цілей сталого розвитку є недостатньо конкретними, що ускладнює їх вимірювання. Наприклад, пропозиції «суттєво зменшити» смертність від забруднення чи «оновити нетрі» не містять чітких критеріїв успіху. Хоча у 2016 році були визначені певні індикатори для вимірювання прогресу, вони не встановили кінцевих орієнтирів. Важливо створювати амбітні національні цілі, пов'язані зі стратегіями та планами дій, наприклад, розробленими ВООЗ для боротьби з неінфекційними захворюваннями чи забезпечення психічного здоров'я.

Стосовно загального доступу до медичних послуг та соціальних детермінант здоров'я, можна виокремити три основні критерії оцінки, які сприятимуть досягненню цієї мети:

1) *Загальні цілі та політика, орієнтовані на рівність.* Інструмент ВООЗ і Світового банку для моніторингу охоплення медичними послугами фокусується лише на 80% основних послуг, що може обмежити доступ маргіналізованих груп до повного спектра медичної допомоги. Корінні народи, незареєстровані іммігранти та малозабезпечені верстви населення часто отримують послуги нижчої якості. Досягнення 100% доступності послуг охорони здоров'я, хоч і амбітне, повинно стати ключовою метою. Для цього слід визначити групи з найменшою тривалістю життя та пріоритетизувати їхній доступ до медичних послуг. Важливо також усувати бар'єри та орієнтуватися на соціальні детермінанти здоров'я.

2) *Переорієнтація на громадське здоров'я.* Поточний підхід до загального охоплення медичними послугами часто виключає громадське здоров'я, фокусуючись лише на фінансовому захисті, медичних послугах, ліках і вакцинах. Недостатнє фінансування профілактичних заходів на рівні населення може призвести до погіршення здоров'я та зростання нерівності. Необхідно розширити загальне охоплення, інтегруючи профілактику захворювань у комплексну систему охорони здоров'я.

3) *Основні життєві потреби.* Хоча Цілі сталого розвитку охоплюють життєво важливі аспекти, такі як доступ до питної води, гігієни, санітарії та харчування, їхнє фінансування часто відсувається на другий план на користь боротьби з конкретними захворюваннями, як-от СНІД, туберкульоз чи малярія. Однак, здорові умови життя є основою для покращення загального стану здоров'я, що потребує значного і сталого збільшення інвестицій.

Попри потенціал Цілей сталого розвитку, їх реалізація вимагає колективних зусиль. Досі ВООЗ уклала лише два вузькоспеціалізовані договори – щодо контролю над тютюном і глобальної безпеки охорони здоров'я. Запровадження Рамкової конвенції про глобальне здоров'я, яка базується на праві на здоров'я, могло б вирішити ключові проблеми. Така конвенція створила б механізми підзвітності, сприяла б фінансуванню стійких систем охорони здоров'я та забезпечила інтеграцію здоров'я у всі політики.

Досягнення здорового життя для всіх стикається з політичними та фінансовими перешкодами. Хоча «м'які» Цілі сталого розвитку мають ключове значення, їх реалізація потребує ресурсів, чітких показників та підзвітності. Посилена увага до профілактики, рівності в доступі до медичних послуг і захисту прав на здоров'я здатна стати справді трансформаційною [5].

Сам термін “сталий розвиток” є предметом активних обговорень у науковому середовищі. Хоча офіційним перекладом англійського терміну “sustainable development” в українській мові є “сталий розвиток”, деякі науковці висловлюють сумніви щодо його точності. Згідно з тлумаченням у спеціалізованих словниках, слово “sustainable” вказує на здатність процесу чи стану тривати невизначено довго. У цьому контексті В. Непийвода пропонує використовувати термін “підтриманий розвиток”, який, на його думку, краще відображає такі характеристики, як безперервність, невиснажливність, збалансованість, гармонійність, тривалість і здатність до самовідновлення, що є основними для цієї концепції [6].

Водночас, О. Вебер стверджує, що на сьогодні не існує ідеального перекладу терміну “sustainable development”, і рекомендує використовувати такі варіанти, як “розвиток, що неперервно самопідтримується”, “допустимий розвиток” або “збалансований розвиток”. Частина українських науковців у своїх роботах застосовує терміни “збалансований розвиток”, “стійкий розвиток” або комбінує їх із поняттям “сталий розвиток”. Проте деякі дослідники категорично відкидають термін “сталий розвиток”, вважаючи, що він об’єднує суперечливі поняття.

Розвиваючи цю ідею, А. Назаретян наголошує, що розвиток за своєю суттю передбачає несталі стани. Тому він пропонує використовувати термін “регульований розвиток”, що передбачає цілеспрямоване управління змінами, прогнозування та компенсацію найбільш ризикованих несталостей і дисбалансів у розвитку [7].

На думку Л. Мельника, стійкий розвиток є утопічною ідеєю, особливо в глобальному масштабі [8, с. 412]. Він також підкреслює, що поняття “стійкість” і “сталий розвиток” не слід отождествлювати. В українській науці основоположником ідей сталого розвитку вважається видатний учений, академік, перший президент Академії наук України В. Вернадський. Він розробив «біосферно-ноосферну концепцію сталого розвитку», що ґрунтується на глобальному застосуванні нанотехнологій, які впливають на економічні, соціальні та екологічні аспекти сталого розвитку. Вернадський вважав, що організація керованої ноосфери — тобто безпечної та сталого розвитку світової цивілізації — є ключовою стратегією виживання людства. Він підкреслював необхідність переходу до ноосферної цивілізації, застосовуючи інноваційні «розумні» технології, які можуть забезпечити сталий розвиток суспільства. Його критичний аналіз змін, що відбуваються, сприяв розробці таких напрямів у медицині, як генетика та ноетика, що орієнтуються на сталий розвиток суспільства [9, с. 15].

Україна визначила інтеграцію до Європейського Союзу як пріоритетний зовнішньополітичний напрямок, тим самим задекларувавши прихильність до впровадження принципів сталого розвитку. Вперше поняття сталого розвитку було зафіксовано у Постанові Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 року [10]. Згодом, 24 грудня 1999 року, Верховна Рада України схвалила Концепцію сталого розвитку населених пунктів на тривалий період (15–20 років), яка була спрямована на поліпшення стану довкілля та забезпечення сталого розвитку через формування виваженої політики [11].

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015) є довгостроковим документом, який базується на сучасних міжнародних принципах гармонійного співіснування людства та навколишнього середовища. У цій стратегії визначено мету, основні завдання та пріоритетні напрями поступового розвитку українського суспільства з метою досягнення збалансованості економічних, соціальних і екологічних аспектів. Зокрема, окреслено основні напрями руху держави:

1) *Розвиток*. Сприяння сталому розвитку країни шляхом проведення структурних реформ, підвищення життєвих стандартів, розвитку потужної економіки та впровадження інноваційних технологій.

2) *Безпека*. Забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, а також захист інвестицій і приватної власності.

3) *Відповідальність*. Гарантування рівного доступу до якісної освіти, медичних послуг та інших соціальних послуг для всіх громадян, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших характеристик.

4) *Гордість*. Формування культури взаємної поваги, толерантності в суспільстві, а також гордості за державу, її історію, культуру, науку, спорт тощо [12].

У вересні 2015 року, під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку, відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку. Головним результатом заходу стало ухвалення документа «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», який містить 17 Цілей сталого розвитку та 169 завдань.

У 2019 році Президент України видав указ на підтримку реалізації Цілей сталого розвитку, враховуючи їх адаптацію до національних особливостей, викладених у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна». У грудні 2020 року Кабінет Міністрів України вніс зміни до Регламенту, визначивши, що досягнення Цілей сталого розвитку обов'язково враховується під час формування та впровадження державної політики. Таким чином, Цілі сталого розвитку стали офіційними орієнтирами для розроблення програмних і стратегічних документів на державному рівні.

Моніторинг впровадження Цілей сталого розвитку. Після приєднання України до глобального процесу реалізації Цілей сталого розвитку, було започатковано інклюзивний процес їх адаптації на національному рівні. Усі глобальні цілі були проаналізовані з урахуванням специфіки розвитку України, що дало змогу створити національну систему, яка охоплює 86 завдань. У Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» визначені ці завдання, індикатори для їх моніторингу та цільові орієнтири до 2030 року. Ця система стала основою для подальшого комплексного відстеження прогресу країни.

У 2019 році Кабінет Міністрів України затвердив перелік індикаторів для збору даних, моніторингу реалізації цілей і розробки відповідних метаданих. Це заклало основу для оцінки суспільного прогресу та вдосконалення національної статистичної системи. У липні 2020 року Україна представила перший добровільний національний огляд виконання Цілей сталого розвитку на Політичному форумі високого рівня зі сталого розвитку під егідою Економічної і соціальної ради ООН. У 2021 році було запроваджено постійний моніторинг відповідних індикаторів.

Фінансування впровадження Цілей сталого розвитку. Реалізація Цілей сталого розвитку потребує залучення широкого кола зацікавлених сторін на різних рівнях влади, а також значних фінансових ресурсів. У 2021 році ПРООН, ВООЗ, ЮНІСЕФ та Європейська економічна комісія ООН спільно з Урядом України розпочали вдосконалення механізмів державного фінансування Цілей сталого розвитку в межах спільної програми.

Завдяки координації на національному і субнаціональному рівнях, програма дозволила провести оцінку стану фінансування Цілей сталого розвитку в Україні. На основі цього дослідження було розроблено рекомендації щодо підвищення ефективності фінансування, використання наявних і потенційних фінансових інструментів, а також узгодження напрямів використання ресурсів із довгостроковими пріоритетами розвитку та досягнення Цілей сталого розвитку.

Висновки. Стаття присвячений всебічному аналізу концепції сталого розвитку, його глобальним цілям, завданням та реалізації в Україні. Сталий розвиток визначено як цілеспрямований процес, спрямований на гармонізацію трьох основних компонентів: соціального, економічного та екологічного. Його мета полягає у створенні умов, які забезпечують ефективне використання ресурсів, збереження природного середовища та високий рівень якості життя для нинішнього і майбутніх поколінь. Особлива увага приділяється визначенню сталого розвитку, яке вперше було сформульоване у 1987 році у звіті «Наше спільне майбутнє» Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку.

У статті розглянуто еволюцію глобальних ініціатив, спрямованих на досягнення сталого розвитку, зокрема Цілі розвитку тисячоліття (які діяли з 2000 до 2015 року), та Цілі сталого розвитку (що прийшли їм на зміну у 2015 році). Цілі сталого розвитку включають 17 цілей і 169 завдань, які охоплюють широкий спектр проблем: подолання бідності, забезпечення доступу до якісної освіти, боротьбу зі змінами клімату, сприяння гендерній рівності, сталий економічний розвиток і збереження екосистем. У статті наголошується, що успіх у досягненні однієї з цілей пов'язаний з прогресом в інших, що вимагає збалансованого підходу до їх реалізації.

Особлива увага приділяється інтеграції Цілей сталого розвитку у державну політику України. Висвітлюється процес адаптації глобальних цілей до національних умов, який передбачав створення системи моніторингу, що включає 86 національних завдань. У тексті зазначено, що ці завдання та відповідні індикатори були відображені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна». Завдяки цьому вдалося створити основу для оцінки прогресу України у досягненні Цілей сталого розвитку. У 2020 році Кабінет Міністрів України закріпив обов'язковість врахування Цілей сталого розвитку у процесі розробки державної політики, що зробило їх орієнтирами для стратегічного планування.

Стаття також зосереджується на фінансуванні Цілей сталого розвитку, яке є критично важливим для їх успішної реалізації. Зазначається роль міжнародних організацій, таких як ПРООН, ВООЗ, ЮНІСЕФ, у впровадженні механізмів фінансування сталого розвитку в Україні. Завдяки співпраці на національному і субнаціональному рівнях було проведено оцінку стану фінансування та розроблено рекомендації для ефективнішого використання наявних і потенційних ресурсів. Окремо розглянуто

необхідність вдосконалення системи збору даних і моніторингу, а також фінансування ключових життєвих потреб, таких як доступ до чистої води, гігієни, санітарії та харчування.

Додатково акцентується на викликах у реалізації Цілей сталого розвитку, зокрема, на розбіжностях між національною політикою та Цілями сталого розвитку. Приклади включають дискримінаційні закони, що обмежують доступ до медичних послуг, та торговельні угоди, які ускладнюють доступ до фармацевтичних препаратів. Для вирішення цих проблем пропонуються рішення, засновані на дотриманні прав людини, забезпеченні підзвітності, прозорості та боротьбі з корупцією.

В статті наголошується, що досягнення Цілей сталого розвитку вимагає значних фінансових ресурсів, політичної волі та колективних зусиль на національному й глобальному рівнях. Запровадження механізмів підзвітності, підвищення уваги до профілактики захворювань, забезпечення рівності в доступі до медичних послуг і інтеграція прав на здоров'я у всі політики здатні сприяти трансформаційним змінам. Водночас реалізація Цілей сталого розвитку є ключовим кроком до сталого розвитку суспільства, яке живе в гармонії з природним середовищем і забезпечує високий рівень добробуту для всіх громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Васильєва О.І., Васильєва Н.В.. Концептуальні засади сталого розвитку територіальних громад/ *Інвестиції: практика та досвід*. 8/2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2018/17.pdf.
2. Gostin, Lawrence O. and Friedman, Eric, The Sustainable Development Goals: One-Health in the World's Development Agenda (December 14, 2015). Lawrence O. Gostin and Eric A. Friedman, "The Sustainable Development Goals: One-Health in the World's Development Agenda," JAMA, published online December 14, 2015, doi:10.1001/jama.2015.1628, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2706788>.
3. Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, 42809, 1-13. Available at: <https://doi.org/10.1007/s13398-014-0173-7.2>.
4. United Nations, *Millennium Development Goals Report 2011*, ISBN 978-92-1-101244-6, June 2011, Available at: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/un/2011/en/80385>.
5. Soni U, Roy A, Verma A, Jain V (2019) Forecasting municipal solid waste generation using artificial intelligence models—a case study in India. *SN Appl Sci* 1:1–10. Available online: <https://doi.org/10.1007/s42452-018-0157-x> Sousa J, Rebelo A, Cardoso JS.
6. Непийвода В. П. Проблема відтворення англomовних термінів "sustainable development" та "sustainability" в українській правничій мові / В.П. Непийвода // *Екологічний вісник*. 2008. № 3. С. 24–26.
7. Лелеченко А.П. Феномен поняття «сталий розвиток». *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 12, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1649>.
8. Мельник Л.Г. Поняття про сталий розвиток / Л. Г. Мельник // *Основи стійкого розвитку*. – Суми: Університетська книга, 2007. – С. 411-442.
9. Бурик З.М. Державне регулювання сталого розвитку України: теорія та практика: монографія. Львів: Вид-во Простір М, 2017. 384 с.
10. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки: Постанова Верховної Ради України від 05 берез. 1998 р. N 188/98вр [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/188/98%D0%B2%D1%80>.
11. Про затвердження Концепції сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України від 24 груд. 1999 р. No 1359.XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/135914>.
12. Про Стратегію сталого розвитку «Україна - 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5/2015>.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.62>

ЗМІСТ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Бєлоусов В.Д.,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0009-0000-5652-4880

Бєлоусов В.Д., Зміст правового механізму забезпечення соціальної безпеки держави.

Стаття присвячена з'ясуванню сутнісного змісту правового механізму забезпечення соціальної безпеки сучасної України. Встановлюється, що правовим механізмом забезпечення соціальної безпеки держави є узгоджений з принципами права комплекс елементів, передбачених чинним законодавством форм, способів і засобів забезпечення соціальної безпеки, а також процесів (відносин), в яких суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави планують, створюють, охороняють, захищають і відновлюють умови, за яких в державі усуваються соціальні ризики, а ті, які не підлягають усуненню – компенсуються. Автором обґрунтовується, що цей правовий механізм характеризується рядом особливих характеристик. По-перше, цей правовий механізм має очевидний системно-організаційний характер і ґрунтується на загальній політиці держави в соціальній та суміжних сфері. По-друге, розглядуваний механізм створений та діє за принципом поєднання дії загальних норм соціального законодавства і спеціальних норм адміністративного законодавства. По-третє, для цього механізму характерним є те, що він враховує специфіку реальних і потенційних соціальних ризиків та викликів для соціальної безпеки держави, поширюючи свою дію на все населення держави. По-четверте, передбачає дію системи суб'єктів забезпечення соціальної безпеки держави. У статті наголошується на тому, що правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави є системою елементів, до складу якої належать, по-перше, принципи забезпечення соціальної безпеки держави. По-друге, важливим компонентом цього механізму є норми чинного законодавства, які регулюють різні аспекти забезпечення соціальної безпеки держави. По-третє, складовим елементом цього механізму є суб'єкти забезпечення соціальної безпеки. У висновках до статті узагальнюються результати проведеного наукового дослідження.

Ключові слова: інструменти соціального права, національна безпека, правовий механізм, соціальна безпека, соціальне право, соціальний захист.

Belousov V.D. The content of the legal mechanism for ensuring the social security of the state.

The article explores the essential content of the legal mechanism for ensuring social security in modern Ukraine. It establishes that this mechanism consists of elements consistent with legal principles – specifically, the forms, methods, and means provided by current legislation to ensure social security. It also encompasses processes and relationships through which the actors responsible for social security plan, create, protect, defend, and restore conditions to either eliminate social risks or, where elimination is not feasible, provide compensation. The author argues that this legal mechanism exhibits several unique characteristics. First, it has a clear systemic and organisational nature, based on the general social and related policies of the state. Second, it operates on the principle of combining general norms of social legislation with specific norms of administrative legislation. Third, it considers the specific real and potential social risks and challenges to the state's social security, with applicability to the entire population. Fourth, it enables a system of actors responsible for ensuring the state's social security. The article indicates that the legal mechanism for ensuring social security, as a distinct legal structure, constitutes a complex system of elements. The key components of this system are, first, the principles for ensuring the state's social security. Second, an important component is the set of current legislative norms that regulate various aspects of social security. Third, an essential component consists of the actors of social security – both collective and individual legal entities. These actors, in accordance with their legal status and the principles of social solidarity and responsibility, plan, organise, and implement

activities aimed at preventing and minimising social threats. They work to stabilise and develop society in response to internal and external challenges affecting the state's level of social security. The article concludes by summarising the findings of the research.

Key words: instruments of social law, legal mechanism, national security, social law, social protection, social security.

Постановка питання. Соціальна безпека виступає як фундаментальний чинник розвитку сучасної соціальної, правової та демократичної держави, сприяючи гармонійному функціонуванню суспільства, підвищенню рівня життя населення та дійсному утвердженню соціальної справедливості. Саме тому, а особливо в контексті сьогочасного зростання кількості соціально-економічних викликів в житті людини та суспільства, питання соціальної безпеки держави набувають особливої актуальності. Поряд із тим, варто підкреслити, що соціальна безпека не є станом буття, яке об'єктивується в дійсності автоматично, адже цей стан є результатом свідомих і цілеспрямованих дій ряду суб'єктів права, які, керуючись принципами соціальної відповідальності та солідарності, планують, організовують та реалізують ефективні соціально-захисні заходи, спрямовані на виконання завдань забезпечення соціальної безпеки. Дії та рішення таких суб'єктів в означеному контексті охоплюються сферою функціонування правового механізму, який координує та структурує процеси забезпечення соціальної безпеки держави. Отже, ефективність соціальної безпеки України та успішність реформ у соціально-правовій сфері нашої держави безпосередньо залежать від дієвості вказаного правового механізму, що в цілому засвідчує необхідність комплексного дослідження його сутності та змісту, що в подальшому сприятиме вдосконаленню правового регулювання в соціальній сфері, підвищенню ефективності заходів соціального захисту та зміцненню соціально-економічної стабільності України як за нинішніх умов, так і в період післявоєнного відновлення держави.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Спершу слід зауважити, що поняття та структура правового механізму забезпечення соціальної безпеки держави ще не була предметом наукового дослідження як українських, так і зарубіжних учених. Поряд із тим, слід констатувати, що теоретико-практичний зміст правових механізмів в сфері соціального захисту та у суміжних сферах, що окреслюються соціально-правовим режимом соціальної безпеки держави, вже у тій чи іншій мірі досліджувались багатьма українськими ученими, серед яких: В.В. Альошин [1], Н.О. Бабич [2], Н.В. Бочарова [3], В.Я. Буряк [4], Е.Л. Ковальонус [5], Д.В. Лубінець [6], Ю.О. Остапенко [7], В.О. Швець [8], В.М. Шкода [9] та ін. науковці.

Отже, метою статті є з'ясування сутнісного змісту правового механізму забезпечення соціальної безпеки сучасної України. Для досягнення цієї мети слід виконати такі завдання: 1) сформулювати визначення поняття «правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави»; 2) окреслити основні складові елементи правового механізму забезпечення соціальної безпеки держави, а також проаналізувати їх сутнісний зміст; 3) узагальнити результати наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи позиції вітчизняних учених стосовно тлумачення змісту правового механізму звернемо увагу на те, що наприклад, українська вчена В.М. Шкода досліджуючи механізм правового регулювання соціального захисту працівників митних органів, доходить висновку, що цим механізмом слід розуміти «юридичну конструкцію, якою позначається цілісна система суб'єктів, взаємопов'язаних інструментів (послідовно організовані заходи та способи) нормативно-правового регулювання соціального захисту відповідного кола працівників для забезпечення належного рівня їх соціальної безпеки (в окремих випадках – також членів їх сімей), за якого вони спроможні повноцінно задовольнити власні соціальні потреби та законні інтереси соціального характеру, не будучи ураженими соціальними ризиками (коли ці ризики не можуть бути усунені – їх негативний ефект підлягає мінімізації), враховуючи також, обумовленими характером трудових функцій, які працівники митних органів повинні виконувати за умовами трудового договору (контракту)» [9, с. 231]. Виходячи із цього визначення вчена цілком справедливо констатує, що цей механізм є ключовою умовою соціально-безпечного виконання трудових відносин працівників, а отже «фундаментальною гарантією забезпечення соціальної безпеки працівників митних органів» [9, с. 231]. Зважаючи на це, доходимо думки, що правовим механізмом забезпечення соціальної безпеки держави наразі слід розуміти узгоджений з принципами права комплексом напрямів, передбачених чинним законодавством форм, способів і засобів забезпечення соціальної безпеки, а також процесів (відносин), в яких суб'єкти забезпечення соціальної

безпеки держави планують, створюють, охороняють і захищають умови, за яких в державі усуваються соціальні ризики, а ті, які не підлягають усуненню – компенсуються.

Враховуючи позиції українських вчених щодо визначення особливих рис правового механізму та механізму соціального захисту населення, окремих верств населення [6; 7; 9; 10], доходимо висновку, що основними особливими ознаками правового механізму забезпечення соціальної безпеки держави є наступні риси цієї юридичної конструкції:

1. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави має очевидний системно-організаційний характер, який комплексним чином узгоджується із метою соціального захисту населення України, а також спрямовується на виконання комплексу завдань, досягнення цілей яких обумовлює досягнення мети забезпечення соціальної безпеки держави.

2. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави ґрунтується на загальній політиці держави (як правової та соціальної держави) в соціальній та суміжних сферах.

3. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави створений та діє за принципом поєднання (в нормативній основі цього механізму та в базі, що продукує такий механізм) дії загальних норм соціального (також трудового) законодавства і спеціальних норм адміністративного законодавства (результат процесу експансії адміністративного права України), які сукупно встановлюють соціально-правовий режим забезпечення соціальної безпеки держави.

4. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави в своїй дії враховує особливості (специфіку) соціальних ризиків та викликів для соціальної безпеки держави, а також передбачає диференціацію потреб соціального захисту різних груп населення.

5. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави, як спеціальний вид правового механізму забезпечення соціальної безпеки, в своїй дії поширює вплив (стосується) на все населення держави, а також на кожну верству населення, що характеризується соціальною уразливістю.

6. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави у контексті своєї дії передбачає створення, існування, організаційно-управлінське вдосконалення та повноцінне (нормативне, інституційне, інформаційне, матеріальне та ін.) забезпечення діяльності системи суб'єктів, предметом відання яких охоплено забезпечення соціальної безпеки держави.

Враховуючи викладене, доходимо думки, що правовий механізм забезпечення соціальної безпеки сучасної України, як особливе соціально-правове та системне утворення, характеризується цілісною структурою, яку складають такі елементи:

1) принципи забезпечення соціальної безпеки держави, якими є вихідні ідеї забезпечення належного рівня соціальної безпеки на макрорівні (у державі загалом) та на мікрорівні (стосується соціальної безпеки громадянина, груп громадян), що випливають з норм соціального права, корелюються концепцією розбудови України в якості держави загального добробуту та обумовлені еволюцією гуманістичного характеру правосвітогляду, сприяючи в комплексі своїх вимог поступовому та незворотному формуванню соціально безпечних умов співжиття людей в державі. У контексті визначення структури принципів соціальної безпеки сучасної України слід виходити із того, що такі засадничі ідеї повинні поділятися на такі групи: по-перше, загальноправові принципи (забезпечують відповідність усіх дій та рішень, пов'язаних із соціальною безпекою держави, меті та завданням права); по-друге, загальні соціально-правові принципи (забезпечують відповідність зазначених дій і рішень меті та завданням соціального права України); по-третє, спеціальні соціально-правові принципи (це комплекс засадничих ідей різних галузей права, які містять вимоги, дотримання яких сприяє соціальній безпеці держави); по-четверте, особливі принципи (принципи, які безпосереднім чином стосуються дій та рішень, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням соціальної безпеки держави);

2) норми чинного законодавства, які регулюють різні аспекти забезпечення соціальної безпеки держави. При цьому слід зауважити, що основними стандартами належного нормативно-правового забезпечення соціальної безпеки держави слід назвати такі критерії: по-перше, наявність повноважень і законність дій суб'єктів нормотворчої діяльності у сфері соціальної безпеки держави. Нормотворча діяльність, яка здійснюється повноважними на це суб'єктами та у відповідності до нормотворчих процедур, є важливою складовою нормативно-правової бази соціального забезпечення в сучасній державі, адже сприяє упорядкованості сфери соціальної безпеки, а також визначає нормативні координати дій, у відповідності до яких суб'єкти владних повноважень діють (згідно ч. 2 ст. 19 Конституції України), а інші суб'єкти соціального права можуть осмислю-

вати свої соціальні права, власні можливості їх реалізації та роль держави в цьому процесі, як основного гаранта соціальної безпеки у державі. По-друге, наступним критерієм можна назвати узгодженість із принципами права (головним чином, із принципами соціальної безпеки сучасної України) та забезпечення юридичної визначеності положень нормативно-правових актів у сфері соціальної безпеки держави. Нормативно-правове забезпечення соціальної безпеки у державі в якості гарантії соціальної безпеки держави може поставати лише тоді, коли ця діяльність безумно відповідатиме принципам соціальної безпеки сучасної України, адже в інакшому випадку результати такої діяльності: не зможуть бути органічною частиною правопорядку (при цьому наявність у держави статусу правової держави є передумовою її становлення в якості соціальної держави); вноситимуть суперечність у нормативно-правову базу, на якій здійснюються процеси в соціальній сфері, а отже розбалансуватимуть режим забезпечення соціальної безпеки держави. По-третє, важливим стандартом нормотворення в означеній сфері є відповідність нормативно-правових актів у цій сфері положенням Конституції України та діючим соціальним стандартам. У цьому контексті слід виходити із того, що: Конституція України вважається Основним Законом, а отже – базисом правової системи держави, закладаючи основи для гарантій захисту соціальних прав і законних інтересів у соціальній сфері; нормотворча діяльність повинна спрямовуватись на створення актів, які не будуть звужувати існуючі соціальні стандарти, раніше прийняті для конкретизації положень Конституції України. З огляду на це, нормативно-правова основа забезпечення соціальної безпеки у державі є важливою гарантією соціальної безпеки сучасної України, коли відповідний обсяг нормативно-правових актів, правил і стандартів, узгоджуватимуться із принципами права, відповідатимуть нормам Конституції та враховуватимуть існуючі соціальні стандарти (виключенням можна вважати випадки, коли приймаються нові соціальні стандарти, що в порівнянні з раніше прийнятими стандартами є більш прогресивними у сенсі забезпечення соціальної безпеки держави). По-четверте, одним із важливих стандартів належного нормативно-правового забезпечення соціальної безпеки держави є відповідність нормативно-правових актів у сфері соціальної безпеки держави міжнародним актам та євроінтеграційним завданням України. Як відомо, сучасне законодавство України повинне відповідати міжнародним тенденціям у сфері соціального захисту та реальним соціальним потребам громадян [11, с. 81; 12, с. 359–380]. Вважається, що вказане безпосереднім чином передбачає, насамперед: а) підписання (приєднання) до міжнародних договорів та їх ратифікацію, результатом чого є те, що Україна таким чином зможе забезпечити відповідність своїх нормативно-правових актів зобов'язанням, закріпленим у міжнародних договорах і конвенціях, учасником яких вона є (відповідність цим міжнародним інструментам засвідчує те, що режим соціальної безпеки держави у відповідній частині є таким, що відповідає міжнародно визнаним стандартам і передовій практиці); б) імплементацію міжнародних рекомендацій та керівних принципів, які хоча й охоплені категорією «м'якого права», а отже не є обов'язковими, утім, створюються міжнародними експертними групами з метою сприяння соціальній безпеці держав і людства загалом (адже є цінними вказівками для розробки та впровадження ефективної політики у соціальній сфері, програм соціального захисту населення), й тому враховуються державою в її нормативно-правовій політиці задля посилення потенціалу соціальної безпеки держави;

3) суб'єкти забезпечення соціальної безпеки сучасної України, якими є колективні та індивідуальні суб'єкти права, котрі у силу свого правового статусу, вимог принципу соціальної солідарності та соціальної відповідальності, планують, організовують та здійснюють заходи, які прямо чи опосередковано спрямовані на запобігання та мінімізацію соціальних загроз та викликів, стабілізацію та розвиток суспільства в умовах внутрішніх та зовнішніх викликів, що відбиваються на рівні соціальної безпеки держави. Виходячи з цього, можемо дійти висновку, що для цих суб'єктів характерні такі ключові ознаки: по-перше, наявність правового статусу суб'єкта забезпечення соціальної безпеки держави, який є юридичною конструкцією, якою об'єднують різних суб'єктів із різними типами правових статусів, зокрема: органи публічної служби, предметами відання яких є вирішення тих чи інших питань, що сприяють соціальній безпеці держави; колективні та індивідуальні суб'єкти громадянського суспільства, які здійснюють дії у сфері соціальної безпеки держави. По-друге, особливим для цих суб'єктів є й те, що основні суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави, мають належну міру компетенції для здійснення заходів у відповідній сфері. Виокремлена ознака вказує на те, що дана група суб'єктів повинна мати необхідний обсяг професійних знань та компетенції щодо формування

та реалізації соціальної політики, здійснення антикризового управління у сфері соціального захисту населення тощо. По-третє, розглядаючи вказаних суб'єктів, необхідно враховувати, що діяльність суб'єкта забезпечення соціальної безпеки держави у цілому спрямована на досягнення конкретної мети, а саме: формування умов, за яких ефективно функціонує система соціального захисту населення в цілому та окремих груп населення зокрема (осіб з інвалідністю, жінок, молоді, осіб передпенсійного віку та ін.); запобігання соціальним ризикам та протидію вже існуючим ризикам. По-четверте, суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави, як правило, ресурсно забезпечені державою для того, щоб мати можливість ефективно досягати мети своєї діяльності, своєчасно використовуючи необхідні людські, матеріальні, фінансові, інформаційні та інші ресурси. По-п'яте, суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави є умовною системою суб'єктів (вбудована в соціальну систему, як невід'ємний її елемент), що виражають собою інституційну забезпеченість соціально-правового режиму соціальної безпеки. Ця система охоплює суб'єктів з різним статусом, тобто, суб'єктів владних повноважень, суб'єктів громадянського суспільства, а також суб'єктів економічної діяльності. По-шосте, суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави є адаптивними до змін у відповідній сфері, а також характеризуються здатністю до оперативного реагування на соціальні ризики та виклики. По-сьоме, суб'єкти забезпечення соціальної безпеки держави є відповідальними перед суспільством та індивідом, який опинився у складній життєвій ситуації або ж може опинитися в такій ситуації. Означена відповідальність виявляється у тому, що ці суб'єкти: а) регулярно публікують звіти про результати своєї роботи; б) реагують на реальні та потенційні соціальні ризики (виклики) у державі, керуючись не лише нормами законодавства, а й вимогами принципів права, а насамперед – принципу соціальної відповідальності.

Висновки. Правовий механізм забезпечення соціальної безпеки держави є невід'ємною складовою правопорядку, яка функціонує в рамках соціально-правового режиму соціальної безпеки України. Цей механізм, постаючи в якості особливої юридичної конструкції, регламентованої чинним законодавством та узгодженої з принципами права, діє в ключових напрямках здійснення суб'єктами права дій і прийняття рішень у контексті їх діяльності з попередження та протидії соціальним ризикам. В рамках дії розглядуваного механізму вказані суб'єкти можуть планувати, створювати, охороняти, захищати, а також відновлювати умови, за яких у державі усуваються соціальні ризики, врівноважуючи умови соціально безпечного буття. Разом із тим, враховуючи викладене, слід зауважити, що досягнення відповідного ефекту дії правового механізму забезпечення соціальної безпеки України можливе за умови, якщо цей механізм: по-перше, є системно організованим; по-друге, ґрунтується на людиноцентричній та ефективній політиці держави; по-третє, враховує вимоги принципів права у сфері соціальної безпеки; по-четверте, своїм змістом враховує специфіку реальних і потенційних соціальних ризиків та викликів; по-п'яте, поширює свій вплив на все населення держави; по-сьоме, має належне інституційне забезпечення. Така характеристика розглядуваного правового механізму дозволяє йому бути ключовим інструментом у досягненні соціально-економічної стабільності та поступального розвитку українського суспільства, а також спроможним своєчасно адаптуватися до викликів у сфері соціальної безпеки держави і забезпечувати належний рівень соціального захисту для всіх верств населення України в особливий період та в період післявоєнної відбудови країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Альошин В.В. Поняття та структура механізму соціального захисту співробітників правоохоронних органів. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 72–81. DOI:10.32842/2078-3736/2021.4.10.
2. Бабич Н.О. Мета та завдання механізму правового регулювання реалізації соціальної функції держави. *Соціальне право*. 2021. № 3. С. 39–44. DOI:10.32751/2617-5967-2021-03-03.
3. Бочарова Н.В. Соціально-правовий механізм забезпечення прав людини: до питання про зміст та структуру поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 11–13.
4. Бурак В.Я. Правовий механізм захисту трудових прав та законних інтересів працівників: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Львів, 2021. 500 с.
5. Ковалюмнус Е.Л. Правовий механізм захисту трудових та соціальних прав суддів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2021. 220 с.

6. Лубінець Д.В. Ознаки правового механізму соціального захисту прав працівників критичної інфраструктури. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 6 (53). С. 49–56. doi:10.32782/ruuv.v6.2023.10.
7. Остапенко Ю.О. Теоретична та практична сутність правового механізму реалізації трудових прав працівників. *Соціальне право*. 2022. № 1. С. 17-24. doi:10.32751/2617-5967-2022-01-02.
8. Швець В.О. Мета та завдання правового механізму забезпечення стабільності трудових правовідносин. *Юридична наука*. 2019. № 2 (92). С. 448–455.
9. Шкода В.М. Структура механізму правового регулювання соціального захисту працівників митних органів. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 2. С. 230–235.
10. Гладкий В.В. Ознаки правового механізму забезпечення антикорупційної безпеки. *Сучасні погляди на реформування законодавства: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Полтава, 25-26 жовтня 2019 р.)*. Херсон: Гельветика, 2019. С. 62–66.
11. Клипа О.П. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту працівників Національної поліції України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Суми, 2021. 212 с.
12. Чижмарь Ю.В. Національне та міжнародне трудове право: теоретико-правові проблеми: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2016. 471 с.

УДК 323.28

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.63>

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ ЯК ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ ТА ЦІЛІСНОСТІ ДЕРЖАВИ

Головчак Р.Ю.,
*аспірант кафедри загально-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Головчак Р.Ю. Обґрунтування правомірної поведінки особи як гарантії безпеки та цілісності держави.

У статті наголошено на тому, що збереження цілісності держави є можливим завдяки свідомому дотриманню громадянами законів, моральних і правових норм, високому рівню правосвідомості і правової культури населення, поваги до правопорядку, які й визначають правову і правомірну поведінку громадян. Зауважено, що цілісність держави – це складний і багатогранний процес, який вимагає збалансованого підходу до узгодження індивідуальних і суспільних інтересів, а також гармонійної взаємодії між державою та громадянами. Відзначено, що основою розуміння впливу правомірної поведінки на цілісність держави є людина, рівень і глибина її соціалізації, розвиненість політичної і правової свідомості, правової культури взагалі, громадянська позиція та інші чинники. Однозначно, що правомірна поведінка громадян створює умови для стабільного та безпечного функціонування держави. Вона сприяє підтриманню громадського порядку, захисту прав і свобод громадян, а також забезпечує цілісність та безпеку країни. Натомість розкриття причин, проявів і наслідків протиправної поведінки як загрози соціальній стабільності, миру та безпеці, відіграють не менш важливу роль, а тому їх подальший аналіз матиме актуальність для обґрунтування правомірної поведінки особи як гарантії безпеки та цілісності держави. І, нарешті, з'ясовано, в який спосіб можна впливати на людину(громадянина) з точки зору її правового виховання, розвитку правової культури та громадянської свідомості. Зауважено, що особлива роль у виконанні означених завдань належить освітнім установам, які мають забезпечувати не лише отримання академічних знань, але й формування у молоді розуміння соціальної важливості правомірної поведінки. Крім того, констатовано, що вагому роль у зміцненні національної безпеки та стабільності відіграють міжнародна співпраця та підтримка, активна участь України у глобальних і регіональних зустрічах, конференціях, організаціях. Лише при взаємодії названих та багатьох інших чинників можна досягти справжньої цілісності та стійкості держави.

Ключові слова: людина, громадянин, правомірна поведінка, безпека, правові відносини, громадянське суспільство, цілісність держави.

Golovchak R.Yu. Justification of the lawful behavior of an individual as a guarantee of the security and integrity of the state.

The article emphasizes that preserving the integrity of the state is possible due to the conscious observance by citizens of laws, moral and legal norms, a high level of legal awareness and legal culture of the population, respect for the rule of law, which determine the legal and lawful behavior of citizens. It is noted that the integrity of the state is a complex and multifaceted process that requires a balanced approach to the coordination of individual and public interests, as well as harmonious interaction between the state and citizens. It is noted that the basis for understanding the impact of lawful behavior on the integrity of the state is a person, the level and depth of his socialization, the development of political and legal consciousness, legal culture in general, civic position and other factors. It is clear that the lawful behavior of citizens creates conditions for the stable and safe functioning of the state. It contributes to maintaining public order, protecting the rights and freedoms of citizens, and also ensures the integrity and security of the country. Instead, the disclosure of the causes, manifestations and consequences of unlawful behavior as a threat to social stability, peace and security, play an equally important role, and therefore their further analysis will be relevant for substantiating the lawful behavior of a person

as a guarantee of security and integrity of the state. And, finally, it was found out how it is possible to influence a person (citizen) from the point of view of his legal education, development of legal culture and civic consciousness. It was noted that a special role in the implementation of the above tasks belongs to educational institutions, which should ensure not only the acquisition of academic knowledge, but also the formation of an understanding of the social importance of lawful behavior in young people. In addition, it was stated that a significant role in strengthening national security and stability is played by international cooperation and support, active participation of Ukraine in global and regional meetings, conferences, organizations. Only with the interaction of the above and many other factors can the true integrity and stability of the state be achieved.

Key words: person, citizen, lawful behavior, security, legal relations, civil society, integrity of the state.

Постановка проблеми. Цілісність української держави означає збереження її територіальної єдності, ефективне функціонування державних інститутів та владних структур, а також підтримання єдності і згуртованості серед різних етнічних, культурних і соціальних груп, соціальний консенсус і відсутність соціальної напруги всередині української спільноти.

Значною мірою цілісність держави залежить не лише від ефективного державного управління, але й активної участі громадян у суспільному та політичному житті, підтримки ними спільних цінностей, культурних традицій і національної ідентичності, а також – ефективної роботи правоохоронних органів та судової системи. Особливо важливим у часі війни, розпочатої державою-агресором у лютому 2022 року, є розвиток ефективної інформаційної політики, протидія дезінформації та пропаганді, сприяння підвищенню медіа грамотності населення, а також забезпечення надійного захисту інформаційного простору країни.

Тому, **метою статті** є дослідження правомірної поведінки особи саме як гарантії безпеки та цілісності держави.

Стан опрацювання проблематики. Активна правомірна поведінка – це поведінка людини, яка чітко відповідає вимогам законодавства та правових норм. Це означає, що вона (людина) виконує свої обов'язки, реалізує права та дотримується встановлених правил, не порушуючи законів. Така поведінка сприяє стабільності та порядку в суспільстві. Активна правомірна поведінка реалізується у різних формах, наприклад, дотриманні законів, суспільно корисній діяльності, громадській активності. Активна правомірна поведінка відрізняється від пасивної тим, що включає активні дії, спрямовані на дотримання і підтримку законодавства. Серед вчених, які тією чи іншою мірою досліджували певні проблемні питання задекларовані у статті необхідно відзначити таких, як: О. Ганьба, А. Гончарук, І. Кельзен, М. Кельман, А. Шульга та ін.

Виклад основного матеріалу. В історії філософсько-правової думки є чимало прикладів тлумачення правомірної поведінки. Згідно природно-правового підходу критерієм правомірної поведінки проголошується свобода як така, що характеризує природний стан кожної людини і, якщо вона, не порушує права інших осіб, її поведінку можна вважати правомірною. Позитивне право, навпаки, підкреслює важливість правового регулювання суспільних відносин через систему чітко визначених норм і правил, установлених державою, що забезпечує стабільність і передбачуваність правовідносин у суспільстві, а також захист прав і свобод громадян. Правомірна поведінка тлумачиться як така, що відповідає чинним правовим нормам, установленим компетентними органами державної влади. Власне так розуміє правомірну поведінку Ганс Кельзен. Насамперед, вона є дотриманням позитивного права, тобто законів, встановлених державою. Важливою є формальна законність і вона є незалежною від моралі [1].

Правова і правомірна поведінка є поняттями, в яких відображається взаємодія індивіда з правовою системою, і, на перший погляд, ці поняття можуть вважатися ідентичними. Але, при всій подібності, вони мають різні значення. Порівняємо їх і з'ясуємо відмінності. Правова поведінка охоплює всі види поведінки, що регулюються правом. Вона може бути як правомірною (відповідною до закону), так і протиправною (тобто такою, яка порушує закон). Правомірна поведінка – це вид правової поведінки, яка відповідає вимогам правових норм [2]. Іншими словами, це поведінка, що не порушує законів та інших правових актів, це діяльність особи, яка відповідає правовим нормам і здійснюється у межах закону. Які відмінності між ними можна вважати суттєвими? Насамперед ті, що характеризують їх з точки зору сфери охоплення. *Якщо* правова поведінка охоплює всі дії, що підпадають під регулювання правових норм, включаючи як законні, так і не-

законні, *то* правомірна поведінка стосується лише тих дій, що відповідають правовим нормам. З точки зору законності, правова поведінка може бути як законною, так і незаконною, а правомірна поведінка є завжди законною. Отже, правова поведінка є ширшим поняттям і охоплює як правомірну, так і неправомірну поведінку, у той час, як правомірна поведінка завжди знаходиться в рамках закону. Наприклад, у цивільно-правовій сфері підписання контракту на купівлю-продаж нерухомості у нотаріуса, або складання заповіту відповідно до вимог закону є прикладом правової поведінки, а (не)своєчасна оплата рахунків за комунальні послуги, або ж (не)виконання умов орендного договору з власником житла – прикладом (не)правомірної поведінки. Простим прикладом правової поведінки можна вважати укладання трудового договору з роботодавцем відповідно до Кодексу законів про працю України [3], або ж звільнення працівника з дотриманням усіх процедур, передбачених законом. В якості прикладу (не)правомірної поведінки наведемо (не)дотримання особою внутрішніх правил підприємства, (не)виконання службових обов'язків відповідно до посадової інструкції. Дослідник О. Ганьба, вивчаючи правомірну та протиправну поведінку на прикладі суб'єктів охорони державного кордону, підкреслює, що «соціально *активний* (курсив авт.) вид правомірної поведінки ...є найбільш бажаним і корисним...адже вона ґрунтується на внутрішньому глибокому переконанні в її соціальній цінності для держави, суспільства і людини. Тому з метою заохочення саме цього різновиду правомірної поведінки потрібно її ефективно, державне і громадське стимулювання, адже держава заінтересована не взагалі у правомірній поведінці, а в активно правомірній поведінці» [4, с. 70].

Необхідно погодитися з А. Гончаруком, який справедливо звертає увагу на існуючу в науковій літературі парадоксальність із вивченням правомірної поведінки, яка, проявляється виключно у її співставленні з неправомірною поведінкою. Більшість досліджень, пише він, мають схожий характер і однобічно розглядають як їх співвідношення, так і саму дефініцію «правова поведінка» [5, с. 54-55].

У чому вбачаємо подібність визначень правомірної поведінки? Узагальнимо і наведемо найбільш типові з них. Перший підхід є таким, що базується на протиставленні правомірної та протиправної поведінки, спираючись на виокремлення в кожному з видів поведінки основних та диференційованих ознак. Його прихильники вважають, що головна відмінність між правомірною та протиправною поведінкою полягає у їх різній соціальній значущості, мотивації, правовій регламентації і юридичних наслідках (йдеться про державний контроль по відношенню до правової та неправомірної поведінки-авт.). Прихильники другого підходу вводять у розуміння правової поведінки психологічну, соціальну та правову складові. Зрозуміло, що соціальна складова демонструє соціальне значення поведінки особи, яка може призвести до певних змін у суспільстві, правових відносинах тощо. Психологічна складова вказує на вольові, усвідомлені мотиви поведінки людини, що свідчать про її свідомий (несвідомий) вибір. І, нарешті, лише та поведінка громадянина, яка демонструє безпосередній зв'язок із правовим регулюванням, чинним законодавством і має юридичні наслідки, може вважатися правовою.

Правомірна поведінка громадян є необхідною умовою забезпечення безпеки та цілісності держави. Вона сприяє підтриманню громадського порядку, захисту прав і свобод особистості, зміцненню національної єдності та економічному розвитку. Дотримання законів та норм правомірної поведінки є важливим фактором стабільного та безпечного функціонування держави.

У чому полягає соціальне значення правомірної поведінки? Правомірна поведінка є однією з умов національної єдності, адже громадяни підкоряються одним і тим самим законам, які регулюють соціальні та етнічні відносини, що запобігає виникненню різного роду конфліктів, злочинів та інших правопорушень. Саме на правомірній поведінці тримається громадський порядок та соціальна стабільність суспільства, забезпечуються умови, за яких кожен громадянин може реалізувати свої права та свободи без порушення прав інших.

Однією з умов правомірної поведінки є усвідомлення громадянами власної відповідальності перед суспільством і державою, повага прав та інтересів інших людей, дотримання моральних і правових норм, що в комплексі зміцнює довіру до державних інституцій та розвиток громадянського суспільства. Першочергово саме держава, зберігаючи свою цілісність та незалежність, на основі законності та правопорядку, забезпечує стабільність та передбачуваність у суспільстві, його процвітання та захист національних інтересів.

Важливо підкреслити, що правомірна поведінка відіграє значну роль у *правовому регулюванні* і виконує в ньому певні функції, гарантуючи, що дії громадян не суперечать, а відповідають

встановленим правовим нормам. Це означає зміцнення загального правопорядку і вплив на впорядкування відносин між громадянами та державою. Правове регулювання сприяє інтеграції різних етнічних, культурних і соціальних груп, встановлюючи загальні правила співіснування, забезпечує рівність прав та можливостей для всіх громадян, що допомагає уникати сепаратизму та підтримувати національну єдність. На основі правового регулювання встановлюються правила громадського порядку, безпеки та стабільності. Правове регулювання знаходиться в основі функціонування державних інститутів, регулює їх взаємодію з метою ефективного управління державою, що знижує ризик зловживань владою та корупції.

«Правове регулювання», як одне з фундаментальних понять юридичної науки, давно є предметом уваги як авторитетних науковців, таких як П. Рабінович [6], М. Кельман [7], М. Козюбра [8], так і молодих дослідників І. Ваньчука [9], С. Куракіна [10], А. Чемодурової [11] та інших. У своїй концепції права і правових відносин П. М. Рабінович визначав правове регулювання як владний вплив, що здійснюється державою на суспільні відносини і має на меті їх упорядкування, закріплення, охорону і розвиток [6, с. 165]. Додамо, що, хоча предметом правового регулювання є суспільні відносини, які впорядковуються правовими нормами, таке регулювання безпосередньо стосується людей, чия свідомість потрапляє під духовно-ідеологічний вплив права, як в рамках правового регулювання, так і поза ним, визначаючи і формуючи правомірну або ж неправомірну поведінку.

Діалектика взаємовідносин наступна: закони і нормативні акти регулюють поведінку громадян, діяльність органів влади та організацій, що сприяє запобіганню хаосу та конфліктів. У свою чергу, дотримання правових норм забезпечує захист основних прав і свобод громадян, що зміцнює довіру до держави та її інститутів. Громадяни, відчуючи захищеність, сприяють зміцненню державної цілісності та стабільності.

Правове регулювання відіграє ключову роль в умовах повномасштабної війни, яку РФ розпочала проти України. Важливо вказати на його стратегічне місце в обороні країни, адже завдяки законам відбувається регулювання питань ресурсів і мобілізації для потреб оборони, визначається порядок призову до лав Збройних сил, а також забезпечується правовий порядок у зоні бойових дій [11]. Крім того, навіть в умовах війни, правові норми не перестають гарантувати дотримання прав і свобод громадян, регулюють питання евакуації, надання гуманітарної допомоги та захисту цивільного населення.

Після правового введення воєнного стану [12] ще одним важливим напрямом дії правових норм є той, що пов'язаний із визначенням та покаранням військових злочинів, зокрема, порушенням правил ведення війни, геноцидом, злочинами проти людяності, колабораціонізмом [13]. Протягом майже трьох років, що минули від початку повномасштабної і неспровокованої війни проти українського народу, Україна проводить активну міжнародну політику задля отримання необхідної військової допомоги і захисту цивільного населення, підтримки вимог справедливого покарання агресора, організації захисту українських мігрантів у різних країнах світу, покарання військових злочинців тощо. За таких умов правове регулювання допомагає координувати міжнародну допомогу, надає підтримку та організовує співпрацю з союзниками, а також забезпечує відповідність міжнародному праву.

Загрозу національній безпеці містять злочини, спрямовані проти держави, такі як колабораціонізм, шпигунство, зрада, які в умовах війни можуть мати негативні і небезпечні наслідки, а в окремих регіонах навіть призвести до додаткових людських жертв, часткової втрати контролю над певними територіями. Негативні наслідки має зростання рівня злочинності, яке додатково створює атмосферу страху та нестабільності, підштовхує міграційні процеси, що, в свою чергу, провокує зменшення інвестицій та економічний спад у тому чи іншому регіоні.

Окремо підкреслимо негативний вплив на міжнародний імідж держави протиправної і неправомірної поведінки в середовищі державних службовців, що має довготривалі негативні наслідки, завдаючи шкоди цілісності держави, підриваючи її економічну стабільність, соціальну єдність, політичну легітимність та національну безпеку. А тому для підтримання цілісності та стабільності держави важливо забезпечувати дотримання законів і активно боротися з неправомірною поведінкою на всіх рівнях суспільства. Інструментом впливу на формування правомірної поведінки є правова освіта.

Виходячи з досвіду попередніх десятиліть і потреби розвитку правової свідомості громадян, у сучасній Україні важливо підняти рівень правової грамотності, розвивати систему юридич-

ної освіти для забезпечення належних умов для засвоєння громадянами знань про свої права та обов'язки. Через поширення відомостей та інформування про законодавство та право шляхом включення до навчальних програм курсів з основ права, що ознайомлюють учнів і здобувачів з правами людини, основними законами та правовими нормами, впровадження у навчальні програми завдань, що вимагають аналізу правових ситуацій, усіляко сприяти розвитку критичного мислення та здатності робити обґрунтовані висновки. Позитивними у цьому напрямі є кроки по запровадженню практики проведення відкритих дебатів та обговорень на правову тематику. Завдяки такому досвіду їх учасники навчаються комунікації, слухають і порівнюють різні точки зору, розвивають навички аргументованого обговорення, аналізують реальні випадки, що демонструють негативні наслідки правопорушень і формують навички правомірної поведінки. Що важливо, за рахунок такого досвіду учасники отримують не лише знання про права та обов'язки, але також – навички, цінності та установки, що сприяють правомірній поведінці та соціальній гармонії.

Мотивація правомірної поведінки є ключовим аспектом формування правосвідомості громадян та розвитку правового суспільства. Дослідник А. Шульга висловлює слушну думку стосовно джерел мотивації правомірної поведінки особи і пише, що вона є не лише результатом правової соціалізації, але й результатом цілеспрямованого навчання, виховання. При тому, що тема впливу правового виховання на правомірну поведінку особи не є новою і добре розроблена в науковій літературі, цікавою є думка вище згаданого автора в наступному контексті. Відштовхуючись від поняття правової системи, він наголошує, що не кожне правове явище можна розглядати як її елемент. Зокрема, це стосується негативних правових явищ, бо вони мають антисистемний, або ж системоруйнуючий характер, а тому запропоноване дослідником поняття «правове антивиховання» варто розглядати лише як наслідок деструктивного впливу на людину негативних явищ правової дійсності [14, с. 13].

Вважаємо правильною думку щодо негативного впливу на суспільну правосвідомість (особливо молодого покоління - авт.) так званої правової контркультури, що поширюється, а подекуди популяризується у соціальних мережах, засобах масової інформації тощо [15, с. 564]. Вона впливає на стан правової свідомості і подекуди може виступити контрмотивом правомірної поведінки.

Щодо індивідуальних мотивів та стимулів правомірної поведінки, то вони можуть бути різноманітними, починаючи від моральної мотивації і усвідомлення свого обов'язку перед суспільством, родиною чи організацією до розуміння користі правомірної поведінки у кар'єрному зростанні чи фінансовій стабільності. Звичайно, що рівень розвитку особи значно впливає на мотивацію правомірної поведінки. Наприклад, більш глибоке розуміння законів і наслідків їх порушення, зростання, усвідомлення важливості етичної поведінки у професійній діяльності, а також почуття громадянського обов'язку перед суспільством із часом з'являються внаслідок дії різних факторів, серед яких на перше місце варто поставити особистісний розвиток, формування світоглядної культури, розуміння ролі правових відносин в системі суспільних відносин тощо.

Висновки. У формуванні правомірної поведінки великою є роль держави, яка реалізується через її законодавчу функцію, адже саме держава розробляє та приймає закони, регулюючи поведінку громадян. Дотримуючись балансу між правами та обов'язками, постійно оновлюючи законодавство відповідно до змін у суспільстві та міжнародних норм, держава створює і підтримує роботу різноманітних державних інститутів, які займаються захистом прав людини, контролем за дотриманням законів та сприяють розвитку правової культури. Одним із напрямів її діяльності є впровадження програми правової освіти у школах, університетах та через медіа, що має на меті підвищення правової обізнаності населення, а також забезпечення професійної підготовки та підвищення кваліфікації для державних службовців, правоохоронців та інших фахівців. Для підтримання позитивного статусу правомірної поведінки серед громадян необхідна ефективна робота органів правосуддя, зокрема, у частині здійснення справедливого покарання за правопорушення, що є одним із стримуючих факторів щодо здійснення подальших незаконних дій. Приділяючи увагу правоохоронним органам, держава в їх особі забезпечує дотримання законів та правопорядку, через інформаційні кампанії та соціальні проекти формуючи і підтримуючи позитивні приклади правомірної поведінки. Відповідальність за порушення закону є важливою складовою ефективною правової системи по встановленню правових рамок для діяльності державних органів та громадян, що допомагає уникати зловживанням владою, забезпечує прозорість та підзвітність влади, а також захищає права і свободи кожної особи. Дотримання правових норм і відповідальність за їх порушення є основою для формування справедливого суспільства, де всі

мають рівні права і обов'язки перед законом. Таким чином, інститут юридичної відповідальності є невід'ємною частиною механізму забезпечення стабільності та безпеки держави, що сприяє її розвитку та процвітання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Hans Kelsen. *General Theory of Law and State*. Clarendon Press Oxford, 1991. 528 p.
2. Свириденко Г. М. *Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Київ, 2017. 215 с.
3. Кодекс законів про працю України станом на 30.06.2024. № 322-08. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
4. Ганьба О. Б. *Правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України: монографія*. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2017. 224 с.
5. Гончарук А. П. *Механізм правової поведінки (загальнотеоретичний аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01*. Київ, 2016. 188 с.
6. Рабінович П. М. *Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн.* Львів: Край, 2007. 178 с.
7. Кельман М., Кельман Р. Доктринальні підходи до розкриття поняття «правове регулювання». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2023. № 3(39). С. 13–20. <http://doi.org/10.23939/law2023.39.013>.
8. *Загальна теорія права: підручн.; за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.*
9. Ваньчук І. Д. Поняття й сутнісні ознаки правового регулювання суспільних відносин: сучасний погляд. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 32 (1). С. 7–10.
10. Куракін О. М. Поняття і зміст нормативно-правового регулювання як юридичного явища. *Держава та регіони*. Сер.: Право. 2013. № 3. С. 10–15.
11. Чемодурова А. Правове регулювання та його ефективність у сучасному світі. *Підприємництво. Господарство і право*. 2020. № 4. С. 262–267. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.44>.
12. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України із змінами і доповненнями станом на 08.08.2024 року. № 64/2022. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність: Закон України станом на 03.03.2022. № 2108-IX. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2108-20#Text>.
14. Шульга А. М. Мотивація правомірної поведінки особи як результат і проблема її правового виховання. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 10–14.
15. *Загальна теорія держави і права: підручн.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина*. Харків: Право, 2011. 584 с.

УДК 342.9(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.64>

ЩОДО ПИТАНЬ АДАПТАЦІЇ НОРМ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО ПОЛОЖЕНЬ СТАМБУЛЬСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

Гурковська К.А.,
*старший викладач кафедри адміністративного
права та поліцейської діяльності ННІПФПКП,
Львівський державний університет внутрішніх справ*

Гурковська К.А. Щодо питань адаптації норм Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідно до положень Стамбульської конвенції.

Стаття присвячена аналізу питань адаптації норм Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) відповідно до положень Стамбульської конвенції, що стало наслідком ратифікації Україною цього міжнародного документа. Особливу увагу приділено змінам, передбаченим Законом України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами».

У статті розглянуто ключові нововведення, зокрема: посилення адміністративної відповідальності за домашнє насильство та насильство за ознакою статі; виокремлення правопорушення «на насильство за ознакою статі» в нову самостійну норму, що дозволяє чітко розмежувати його від інших видів насильства та забезпечити належний збір статистичних даних відповідно до вимог Стамбульської конвенції; введення окремої частини статті 173-2 КУпАП, яка передбачає адміністративну відповідальність за домашнє насильство, вчинене стосовно дітей; введення нових складів правопорушень, таких як сексуальне домагання, включаючи використання електронних комунікацій; обмеження можливості звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення щодо випадків, пов'язаних із домашнім насильством; розширення правового статусу потерпілих осіб, включаючи дітей, які стали свідками насильства (малолітні та неповнолітні особи визнаються потерпілими, якщо вони були присутні під час вчинення домашнього насильства); підвищення ефективності превентивних заходів, зокрема адміністративного затримання, яке передбачає збільшення до 12 годин строку адміністративного затримання осіб у випадках вчинення ними домашнього насильства, насильства за ознакою статі або невиконання термінового заборонного припису, у необхідних випадках, для встановлення особи або з'ясування обставин правопорушення.

Проаналізовано виклики, що постають у процесі імплементації норм Конвенції в національне законодавство, зокрема необхідність узгодження правозастосовної практики, підготовки кадрів у сфері правоохоронної діяльності та покращення міжвідомчої взаємодії у сфері протидії домашньому насильству. Висвітлено значення цих змін для наближення України до європейських стандартів захисту прав людини та ефективного реагування на прояви домашнього насильства.

Ключові слова: домашнє насильство, насильство за ознакою статі, адміністративне правопорушення, Стамбульська конвенція, КУпАП, правозастосування, адаптація законодавства, запобігання та протидія.

Hurkovska K.A. Regarding the issues of adapting the norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses in accordance with the provisions of the Istanbul Convention.

The article is devoted to the analysis of issues related to the adaptation of the norms of the Code of Ukraine on Administrative Offenses (CUAO) in accordance with the provisions of the Istanbul Convention, which resulted from Ukraine's ratification of this international document. Special attention is given to the amendments introduced by the Law of Ukraine «On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses and Other Laws of Ukraine in Connection with the Ratification of the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence Against Women and Domestic Violence».

The article examines key innovations, including: strengthening administrative liability for domestic violence and gender-based violence; distinguishing the offense of «gender-based violence» as a separate

legal norm, allowing for a clear distinction from other types of violence and ensuring the proper collection of statistical data in accordance with the requirements of the Istanbul Convention; introducing a separate section in Article 173-2 of the CUAO, which establishes administrative liability for domestic violence committed against children; introducing new offenses, such as sexual harassment, including the use of electronic communications; restricting the possibility of exemption from administrative liability due to the insignificance of the offense in cases related to domestic violence; expanding the legal status of victims, including children who have witnessed violence (minors and juveniles are recognized as victims if they were present during the commission of domestic violence); enhancing the effectiveness of preventive measures, particularly administrative detention, which increases the maximum period of detention to 12 hours in cases of domestic violence, gender-based violence, or failure to comply with an emergency restraining order, when necessary to establish identity or clarify the circumstances of the offense.

The study analyzes the challenges arising in the process of implementing the Convention's provisions into national legislation, including the need to harmonize law enforcement practices, train personnel in the field of law enforcement, and improve interagency cooperation in combating domestic violence. The significance of these legislative changes for Ukraine's alignment with European human rights protection standards and effective response to incidents of domestic violence is highlighted.

Key words: domestic violence, gender-based violence, administrative offense, Istanbul Convention, CUAO, law enforcement, legislative adaptation, prevention and counteraction.

Постановка проблеми. Ратифікація Україною Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульська конвенція) стала важливим кроком на шляху до гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами захисту прав людини. Одним із ключових аспектів цього процесу є адаптація норм Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) відповідно до положень Конвенції, що передбачає запровадження нових правових механізмів для запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі.

Попри позитивні зрушення у сфері законодавчого регулювання, процес імплементації положень Стамбульської конвенції у національне право стикається з низкою проблем. Зокрема, існують виклики щодо узгодження адміністративно-правових норм із міжнародними стандартами, розмежування компетенцій між органами державної влади у сфері запобігання насильству, а також забезпечення ефективного правозастосування нововведених норм. Окремої уваги потребує питання визначення та застосування адміністративної відповідальності за нові склади правопорушень, такі як сексуальне домагання, насильство за ознакою статі, невиконання термінових заборонних приписів. Важливим аспектом є також розширення правового статусу потерпілих осіб, зокрема визнання дітей, які стали свідками домашнього насильства, потерпілими, що вимагає внесення відповідних змін до механізмів правового захисту та надання допомоги.

Ще одним проблемним питанням є ефективність адміністративного затримання осіб, які вчинили домашнє насильство. Законодавчі зміни передбачають збільшення строку такого затримання до 12 годин у випадках, коли необхідно встановити особу або з'ясувати обставини правопорушення. Однак ефективність цього заходу значною мірою залежить від забезпечення належної координації між правоохоронними органами, соціальними службами та судовою системою.

Таким чином, адаптація норм КУпАП відповідно до Стамбульської конвенції вимагає комплексного підходу, що включає не лише законодавчі зміни, а й удосконалення правозастосовної практики, підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів, а також посилення міжвідомчої взаємодії для забезпечення належного рівня захисту постраждалих. Дослідження цих аспектів є необхідним для розробки ефективних правових механізмів протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі в Україні.

Стан дослідження. Значний доробок у дослідження проблематики запобігання та протидії домашньому насильству внесли К. Довгунь, Т. Іщенко-Ладна, Т. Коломєць, О. Ковальова, Л. Крижна, К. Левченко, Ю. Лисюк, О. Мартиненко, Ю. Приколотіна, Л. Сукмановська, О. Чорномаз, Х. Ярмач та інші. Проте, аналіз наукових праць у досліджуваній сфері дає підстави констатувати про відсутність сучасних наукових розвідок, спрямованих на дослідження питань адаптації норм Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідно до положень Стамбульської конвенції.

Автор ставить собі за мету дослідити питання адаптації норм Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідно до положень Стамбульської конвенції.

Виклад основного матеріалу. У контексті євроінтеграції Україна активно працює над удосконаленням системи запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі. Під час воєнного стану це питання стало ще більш актуальними й набуло нового значення, тому 20 червня 2022 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про ратифікацію Конвенції Ради Європи щодо запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами» [1]. Відповідно до цього закону, Україна взяла на себе зобов'язання адаптувати своє законодавство до положень Конвенції, зокрема в частині захисту прав постраждалих, ефективного розслідування випадків насильства, притягнення винних до відповідальності та корекції їхньої поведінки.

З огляду на це, 22 травня 2024 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [2], яким було підкреслено важливість інтеграції міжнародних стандартів у національне законодавство щодо захисту прав постраждалих від насильства осіб в умовах кризових ситуацій.

Цим Законом внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі - КУпАП) [3]. З урахуванням цього, варто зосередитися на основних нововведеннях та здійснити їх аналіз.

Так, ст. 173-2 КУпАП тепер передбачає відповідальність лише за вчинення домашнього насильства, на відміну статті 173-2 КУпАП, закріпленої в попередній редакції, яка охоплювала чотири окремі діяння (домашнє насильство, насильство за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису та неповідомлення про місце тимчасового перебування), нові законодавчі зміни виокремили останні три правопорушення в окремі статті - 173-6 та 173-8 КУпАП, які ми детальніше розглянемо згодом.

Частина 1 статті 173-2 КУпАП передбачає відповідальність за вчинення домашнього насильства, тобто умисне вчинення будь-яких дій (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого. Частина 2 - за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи; частина 3 - за повторне протягом року вчинення порушення, передбаченого частинами першою або другою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню. Поліцейські відповідно до ст. 255 КУпАП уповноважені складати протокол про адміністративне правопорушення за всіма частинами даної статті.

Головною зміною в статті 173-2 КУпАП є встановлення фактичного заподіяння шкоди (у попередній редакції – «могла бути чи була завдана шкода») внаслідок фізичного, психологічного чи економічного насильства. Крім того, було підвищено розміри штрафів. Так, у частині першій статті 173-2 КУпАП штрафи збільшено вдвічі: від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. У частині другій цієї статті запроваджено окрему відповідальність за домашнє насильство щодо малолітніх та неповнолітніх осіб, чого не передбачала попередня редакція, і тягне за собою накладення штрафу від тридцяти до шістдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до п'ятдесяти годин, або адміністративний арешт на строк від двох до десяти діб. Також, в частині третій значно підвищено штрафи за повторне вчинення домашнього насильства протягом року: від шістдесяти до вісімдесяти.

Варто зауважити, що повторне вчинення домашнього насильства визначається як кваліфікуюча ознака і стосується осіб, які вже притягалися до адміністративної відповідальності за аналогічне правопорушення. При цьому однорідність порушень не означає їхню тотожність, а стосується посягання на один і той самий правовий об'єкт. Повторність свідчить про стійку протиправну поведінку особи, яка не зазнала виховного чи попереджувального впливу попереднього стягнення.

Також КУпАП доповнили новими статтями 173-6, 173-7 і 173-8. Зокрема, стаття 173-6 регламентує відповідальність за насильство за ознакою статі. Під таким насильством розуміється умисне вчинення будь-яких дій чи бездіяльності фізичного, психологічного або економічного ха-

рактеру, спрямованих проти особи через її належність до певної статі або стереотипні уявлення про соціальні ролі жінок і чоловіків. Якщо такі дії завдали шкоди фізичному (без спричинення тілесних ушкоджень) або психічному здоров'ю потерпілого, правопорушник підлягає накладенню штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, громадським роботам від 20 до 40 годин або виправним роботам до одного місяця з відрахуванням 20% заробітку. У разі повторного порушення протягом року, за яке особа вже була притягнута до адміністративної відповідальності, передбачено посилені санкції. Зокрема, штраф сягає від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, громадські роботи становлять від 40 до 60 годин, виправні роботи тривають до двох місяців із відрахуванням 20% заробітку. Також передбачено адміністративний арешт строком до 10 діб, що раніше не застосовувався за такі правопорушення.

Як бачимо, окрім виокремлення насильства за ознакою статі в окрему статтю, значно збільшено штрафи та введено додаткові види адміністративних стягнень, зокрема виправні роботи та адміністративний арешт у разі повторного вчинення правопорушення.

У новій статті 173-7 КУпАП «Сексуальне домагання» чітко розмежовується адміністративна відповідальність зі статтею 153 КК України «Сексуальне насильство». В Кримінальному кодексі сексуальне насильство - це «вчинення будь яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи» [4]. Стаття 173-7 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за сексуальне домагання, тобто умисне вчинення проти бажання особи образливих, принизливих дій сексуального характеру, виражених вербально або невербально (слова, жести, рухи тіла), у тому числі з використанням електронних комунікацій [5]. Потрібно розуміти, що поняття «вербальний» означає комунікацію за допомогою слів, як усних, так і письмових, тобто вербальна комунікація включає розмови, письмові документи, листи, повідомлення тощо. Значно важче із тлумаченням поняття «невербальний», хоча ця стаття і не передбачає фізичне домагання, таке як фізичні дотики, обійми, притискання без згоди особи й інші дії сексуального характеру, які не посягають на статеву свободу та статеву недоторканність особи та які включають фізичний контакт, можна розглядати як форму фізичних сексуальних домагань. Однак, їх можна також частково зарахувати й до невербальних домагань, у випадку коли вони супроводжуються певними жестами або іншими невербальними сигналами, які створюють сексуально забарвлену атмосферу чи натякають на сексуальні наміри без використання слів [6, с. 147].

За сексуальне домагання передбачено адміністративну відповідальність у вигляді штрафу від 80 до 160 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, громадських робіт на строк від 20 до 40 годин або виправних робіт до одного місяця з утриманням 20% заробітку. У разі повторного порушення протягом року після застосування адміністративного стягнення або вчинення домагань щодо особи, яка перебуває у матеріальній, службовій чи іншій залежності від правопорушника, санкції посилюються. Передбачено штраф від 160 до 280 неоподатковуваних мінімумів, громадські роботи на строк від 40 до 60 годин, виправні роботи до двох місяців із відрахуванням 20% заробітку або адміністративний арешт строком до 15 діб.

Невиконання термінового заборонного припису (далі – ТЗП) або повідомлення про місце тимчасового перебування у разі винесення такого припису виокремлено в окрему ст. 173-8 КУпАП. Зазначена стаття складається з трьох частин. Частина 1 ст. 173-8 КУпАП передбачає відповідальність за повідомлення особою, стосовно якої винесено терміновий заборонний припис, згідно з яким вона повинна залишити місце спільного проживання (перебування) з постраждалою особою, у встановлений законом строк уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування. Відповідно до ст. 222 КУпАП ця частина підвідомча поліції, а отже поліцейські уповноважені виносити постанову. Також, згідно ст. 25 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [7], кривдник повинен протягом однієї доби з моменту винесення термінового заборонного припису повідомити відповідний підрозділ поліції про місце свого тимчасового перебування. Частина 2 та 3 вже підвідомчі суду (ст. 221 КУпАП) та передбачають притягнення до адміністративної відповідальності за невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений (ч. 2 ст. 173-8 КУпАП), та за невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений, вчинене повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення (ч. 3 ст. 173-8 КУпАП). За цими частинами поліцейські відповідно до ст. 255 КУпАП уповноважені складати протоколи про адміністративне правопорушення. Відповідно до ст. 262 КУпАП поліцей-

ські уповноважені здійснювати адміністративне затримання за вчинення домашнього насильства та невиконання термінового заборонного припису.

Нашу думку створення окремої норми щодо «Неповідомлення особою, стосовно якої винесено терміновий заборонний припис, згідно з яким вона повинна залишити місце спільного проживання (перебування) з постраждалою особою, у встановлений законом строк уповноваженого підрозділу органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування», в статті 173-8 КУпАП, є доцільним рішенням. Це дозволяє уникнути надмірного ускладнення диспозиції статті 173-2 КУпАП та сприяє більш чіткому визначенню відповідальності за невиконання вимог ТЗП, зменшуючи ризики плутанини у правозастосуванні [5].

Ще одним із нововведень є те, що осіб, які вчинили домашнє насильство або порушили терміновий заборонний припис, в необхідних випадках для встановлення особи або з'ясування обставин правопорушення може бути затримано до дванадцяти годин. Враховуючи це, нагальною є потреба якнайшвидшого оснащення територіальних підрозділів поліції системою «Custody Records» для забезпечення належних умов утримання затриманих осіб у спеціально відведених приміщеннях та проведення всіх необхідних процесуальних дій.

У новій редакції статті 269 КУпАП передбачено, що у разі вчинення адміністративних правопорушень, передбачених статтями 173-2, 173-6 у присутності малолітньої або неповнолітньої особи, така особа також визнається потерпілою. Це правило діє незалежно від того, чи завдано їй шкоду внаслідок правопорушення. При цьому на неї поширюються всі права потерпілого, за винятком права на відшкодування майнової шкоди. Зокрема, вона має право ознайомлюватися з матеріалами справи, подавати клопотання, отримувати правову допомогу адвоката або іншого фахівця у галузі права, оскаржувати постанову у справі про адміністративне правопорушення. Також така особа може бути допитана як свідок відповідно до статті 272 КУпАП [3].

Стаття 39-1 КУпАП була доповнена положенням, відповідно до якого постановою у справі про адміністративне правопорушення, згідно з якою суд вирішив направити порушника на проходження програми для особи, яка вчинила домашнє насильство, у триденний строк з дня набрання нею законної сили направляється до суб'єкта, який згідно із законом відповідальний за виконання таких програм [5]. Дані зміни суттєво покращать процес передачі відповідної інформації безпосередньо до надавача послуг, мінімізуючи ризики її несвоєчасного або неповного надання. Варто зауважити, що Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» [5] не передбачає змін до Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі [8]. Тому порядок інформування поліцією уповноважених осіб районних, районних у м. Києві і Севастополі держадміністрацій або виконавчих органів рад об'єднаних територіальних громад, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад про отримання повідомлення від суду про ухвалення рішення суду про направлення кривдника на проходження програми для кривдників відповідно до статті 39-1 КУпАП - залишається незмінним та фактично дублюватиме повідомлення суду. На нашу думку, це питання потребує додаткового врегулювання.

Також, під час реагування на випадки домашнього насильства поліцейським варто інформувати кривдників про їхнє право добровільно взяти участь у програмі для кривдників, як це передбачено статтею 28 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [7]. Важливо, щоб правоохоронці надавали точні відомості про місцезнаходження та контактні дані організації, яка проводить таку програму, а також роз'яснювали її значення для запобігання подальшим випадкам такого насильства.

На наш погляд, доцільним також є перегляд підстав для постановки кривдників на профілактичний облік. Окрім вчинення правопорушення, передбаченого статтею 173-2 КУпАП, варто також враховувати вчинення порушень, визначених статтею 173-8 КУпАП, а саме невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце тимчасового перебування у разі винесення такого припису.

Що однією із новел адміністративного законодавства є обмеження можливості застосування статті 22 КУпАП, яка передбачає звільнення від адміністративної відповідальності у разі малозначності правопорушення за вчинення домашнього насильства. На нашу думку, це має зменшити кількість випадків необґрунтованого закриття судами справ про адміністративні правопорушення за ст. 173-2 КУпАП.

Висновки. Отже, можна дійти висновку, що адаптація норм Кодексу України про адміністративні правопорушення відповідно до положень Стамбульської конвенції є важливим етапом у реформуванні національного законодавства задля забезпечення ефективного захисту прав людини. Внесені зміни сприяють посиленню адміністративної відповідальності за домашнє насильство та насильство за ознакою статі, запровадженню нових складів правопорушень, а також розширенню правового статусу потерпілих осіб.

Попри позитивні зрушення, практична імплементація цих норм потребує комплексного підходу. Зокрема, важливо забезпечити узгодженість правозастосовної практики, підвищити рівень підготовки правоохоронних органів, а також покращити міжвідомчу взаємодію для ефективного реагування на випадки насильства. Окремої уваги вимагає механізм застосування адміністративного затримання порушників, що має відповідати як міжнародним стандартам, так і реальним потребам захисту постраждалих.

Таким чином, подальше вдосконалення адміністративно-правових норм у сфері запобігання домашньому насильству та насильству за ознакою статі є необхідним для повноцінного виконання Україною міжнародних зобов'язань та забезпечення ефективного механізму захисту прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи щодо запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 року № 2319-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2319-20#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
2. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 22 травня 2024 року № 3733-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 07 грудня 1984 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 19.12.2024).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України у редакції від 27.06.2019. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
5. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 22.05.2024 р. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2024, № 31, ст. 232.
6. Іщенко-Ладна Т. Адміністративна відповідальність за сексуальні домагання в Україні у світлі сучасного законодавства. Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ. 2024. С. 144-152. URL: <http://surl.li/cwuxxc>.
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (дата звернення: 20.12.2024).
8. Порядок взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 658. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#n12> (дата звернення: 19.12.2024).

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.65>

РОЛЬ ЗМІ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Лисенко Я.О.,

аспірант Університету економіки та права «КРОК»

e-mail: lysenkoyo@krok.edu.ua

ORCID: 0009-0008-0922-3944

Лисенко Я.О. Роль ЗМІ у забезпеченні державної політики у сфері прав людини.

Дослідження обумовлене зростаючою роллю інформаційного простору у забезпеченні стабільності держави, дотриманні демократичних принципів та захисті прав людини. В умовах глобалізації, активного розвитку цифрових технологій та посилення інформаційних загроз, включаючи пропаганду та кіберзлочинність, важливість ЗМІ як інструменту впливу на суспільство та гарантії свободи слова є більш ніж очевидною. Особливо це актуально для України, яка стикається з військовими викликами та інформаційною агресією, що вимагає вдосконалення нормативно-правового регулювання та формування ефективної інформаційної політики.

Підкреслюється значення ЗМІ як найважливішого інструменту просування та реалізації державної політики у сфері прав людини. ЗМІ відіграють вирішальну роль у формуванні громадської думки, сприянні прозорості державного управління та забезпеченні прав громадян на доступ до інформації. Зважаючи на численні виклики, з якими ми стикаємося сьогодні, зокрема військові конфлікти, інформаційні війни, поширення дезінформації та маніпулятивного контенту, питання про те, як держава та ЗМІ можуть співпрацювати для створення безпечного та демократичного інформаційного простору, є надзвичайно важливим.

У статті проаналізовано нормативно-правову базу, що регулює діяльність ЗМІ в Україні, а також функції ЗМІ щодо утвердження принципів верховенства права, забезпечення доступу до інформації, моніторингу порушень прав людини та їх висвітлення. Нормативно-правова база, що регулює діяльність ЗМІ в Україні, а також функції ЗМІ щодо утвердження принципів верховенства права, забезпечення доступу до інформації, моніторингу порушень прав людини та їх висвітлення. Особливу увагу приділено викликам щодо обмеження свободи слова, впливу цензури та забезпечення інформаційної безпеки державою.

Наголошується на важливості формування державної інформаційної політики, яка забезпечує баланс між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав і свобод громадян. Підкреслюється важливість співпраці між урядом, ЗМІ та громадянським суспільством у створенні ефективної інформаційної екосистеми, яка сприяє розвитку демократії та захисту прав людини.

Ключові слова. Права людини, свобода слова, державна політика, засоби масової інформації, роль засобів масової інформації, дезінформація.

Lysenko Y.O. The role of the media in ensuring state policy in the field of human rights

The study is driven by the growing role of the information space in ensuring the stability of the state, adherence to democratic principles and protection of human rights. In the context of globalisation, the active development of digital technologies and the rise of information threats, including propaganda and cybercrime, the importance of the media as a tool for influencing society and guaranteeing freedom of speech is more than obvious. This is especially true for Ukraine, which is facing military challenges and information aggression, which requires improvement of regulatory frameworks and the development of an effective information policy.

The article emphasises the importance of the media as a crucial tool for promoting and implementing state policy in the field of human rights. The media play a crucial role in shaping public opinion, promoting transparency in public administration and ensuring citizens' rights to access to information. Given the numerous challenges we face today, including military conflicts, information wars, and the spread of disinformation and manipulative content, the question of how the state and the media can cooperate to create a safe and democratic information space is of utmost importance.

This article analyses the legal framework governing the media in Ukraine, as well as the functions of the media in promoting the rule of law, ensuring access to information, monitoring human rights

violations and reporting them. legal framework governing the media in Ukraine, as well as the functions of the media in promoting the rule of law, ensuring access to information, monitoring human rights violations and reporting them. Particular attention is paid to the challenges of restricting freedom of speech, the impact of censorship and ensuring information security by the state.

The article emphasises the importance of formulating a state information policy that strikes a balance between ensuring national security and respecting the rights and freedoms of citizens. The importance of cooperation between the government, media and civil society in creating an effective information ecosystem that promotes democracy and human rights is emphasised.

Key words. Human rights, freedom of speech, public policy, mass media, role of mass media, disinformation.

Постановка проблеми. У сучасному світі засоби масової інформації (ЗМІ) відіграють ключову роль у формуванні громадської думки, поширенні інформації та забезпеченні прозорості діяльності органів державної влади. Особливе значення у забезпеченні національної політики у сфері прав людини мають засоби масової інформації, які є потужним інструментом висвітлення проблем, викриття порушень та стимулювання громадського обговорення найважливіших питань захисту прав і свобод громадян.

Актуальність дослідження даної теми залежить від зростання значення інформаційного простору як невіддільної складової демократичних суспільств. У сучасних умовах інформаційні кампанії можуть як сприяти утвердженню принципів верховенства права та захисту прав людини, так і загрожувати дотриманню цих принципів шляхом поширення маніпулятивної чи дезінформації. Тому надзвичайно важливим є дослідження ролі ЗМІ у забезпеченні державної політики у сфері прав людини.

Слід звернути особливу увагу на роль ЗМІ у висвітленні судової діяльності, реагуванні на порушення прав людини, формуванні у громадян культури верховенства права, сприянні громадському контролю за державними установами. Водночас важливим є питання відповідальності самих ЗМІ за дотримання етичних і правових стандартів у наданні інформації.

Отже, аналіз ролі ЗМІ у забезпеченні національної політики у сфері прав людини дозволяє не тільки оцінити їх вплив на формування суспільних цінностей та захист прав людини, а й визначає шляхи вдосконалення інформації, що і є **метою** нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях останніх років тема ролі ЗМІ у забезпеченні державної політики у сфері прав людини отримала значну увагу. У працях науковців висвітлюються аспекти інформаційного впливу на формування правової свідомості, забезпечення прозорості діяльності органів влади, а також запобігання порушенням прав людини.

Зокрема вченими, які досліджували питання свободи слова у засобах масової інформації є Кравчук С.Й., Стаднік І.В., Орел Г.П., Максютя Н.В., Приєшкіна О.В., Сторожук І.П., Наливайко І., Загорець Т., Влада Л., Каріне М., Кметик-Подубінська Х.І., А. Моль, З. Бжезинський, Д. Томпсон, Ф. Вільямс та інші.

В їх дослідженнях приділено увагу правовим механізмам функціонування ЗМІ, їхньому впливу на формування правової культури суспільства, етичним аспектам діяльності медіа та їхній ролі у протидії дезінформації. Окремо розглядалася проблема гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами у сфері забезпечення свободи слова та прав людини.

Незважаючи на значну кількість проведених досліджень, зазначена тематика залишається актуальною у сучасних умовах. Особливо це стосується вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності медіа, підвищення їхньої прозорості та забезпечення відповідальності за поширення недостовірної інформації. Вивчення цих питань є важливим не лише для правового забезпечення державної політики, а й для зміцнення довіри суспільства до медіа як до інструменту захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи дану тему необхідно розуміти, що саме слід вважати «медіа». Визначення такому поняттю закріплено у нещодавно прийнятому Законі України «Про медіа», а саме згідно з пунктом 30 частини 1 статті 1 Закону «медіа (засіб масової інформації) – це засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою» [1]. Відтак, ЗМІ охоплюють різноманітні платформи та канали, через які поширюється інформація, включаючи традиційні засоби (газети, радіо, телебачення) та новітні цифрові платформи

(онлайн-видання, соціальні мережі, блогосфера). Вони виконують ключову роль у формуванні громадської думки, забезпеченні прозорості державних інституцій та контролю за діяльністю влади, а також у висвітленні важливих соціальних, політичних і економічних подій.

Зокрема медіа є важливою складовою інформаційного простору, мають суттєвий вплив на розвиток свободи слова. Слід також зазначити, забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації є одним зі стратегічних напрямів Національної стратегії у сфері прав людини затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021 [2].

На думку О. Мотлях, Україна поступово переходить від індустріального до інформаційного суспільства, що супроводжується формуванням сучасної державної інформаційної політики. Глибокі соціально-економічні та політичні зміни, спрямовані на перехід до ринкової економіки, вимагають якісного оновлення інформаційного середовища, відкритості суспільства та прозорості діяльності державної влади. Важливу роль у цьому відіграють постійний інформаційний обмін між владою та громадянами, а також створення умов для формування демократичного громадянського суспільства [3, с. 161]. Подібної думки дотримуються С. Матвієнкі та Т. Гавриш у своїй праці «Роль ЗМІ в реалізації інформаційної політики».

Таким чином, саме завдяки медіа реалізується механізм громадського контролю за діяльністю влади, що є важливою умовою для побудови правової держави та інтеграції України в глобальний інформаційний простір.

Особливо важливою є роль ЗМІ у кризових ситуаціях, коли права людини можуть бути під загрозою, наприклад, у військових конфліктах або соціальних чи політичних кризах. Саме в такі моменти медіа відіграють роль у документуванні фактів порушень, допомагаючи привернути увагу на національному та міжнародному рівнях.

З огляду на все вищевказане, засоби масової інформації є ефективним механізмом забезпечення свободи слова та преси, доступу до інформації.

Так, згідно зі статтею 34 Конституції України «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.» [4].

У 2010 році чотири міжнародні спеціальні доповідачі з питань свободи вираження думки прийняли Декларацію про десять ключових загроз свободі слова, де назвали такі загрози: 1. Механізми державного контролю над ЗМІ; 2. Кримінальний наклеп; 3. Насильство проти журналістів; 4. Обмеження права на інформацію; 5. Дискримінація у здійсненні права на свободу вираження поглядів; 6. Комерційний тиск; 7. Підтримка суспільного та громадського мовлення; 8. Безпека та свобода вираження поглядів; 9. Свобода вираження поглядів в Інтернеті; 10. Доступ до інформаційно-комунікаційних технологій [5].

У параграфі 5 Національної стратегії державної політики у сфері прав людини з 2021–2023 рр. визначено такі «проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям «Забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації»:

- забезпечення права громадян на отримання об'єктивної інформації;
- неналежний рівень захисту журналістів та правозахисників, неефективне розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти таких осіб;
- недоступність інформаційного простору для осіб з інвалідністю;
- недосконалість механізмів доступу до публічної інформації;
- низький рівень обізнаності громадян щодо права на доступ до інформації та механізмів його реалізації» [2].

На подолання цих проблем та досягнення цілей ставляться наступні завдання:

- «забезпечити свободу діяльності засобів масової інформації, що включає, зокрема, свободу редакційної політики, прозорість інформації стосовно власності та джерел фінансування засобів масової інформації;
- забезпечити захист професійної діяльності журналістів та правозахисників;

- забезпечити ефективне розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти журналістів та правозахисників;
- забезпечити доступність інформації для осіб з інвалідністю;
- удосконалити законодавчі механізми юридичної відповідальності за порушення права на інформацію;
- удосконалити механізми реалізації права на доступ до публічної інформації» [2].

З огляду на раніше зазначене, свобода слова, гарантована Конституцією України, є одним із фундаментальних принципів демократичного суспільства, а діяльність ЗМІ забезпечує її практичну реалізацію. Водночас це право не є абсолютним, адже його здійснення може бути обмежене відповідно до закону для захисту інших суспільно значущих цінностей, таких як національна безпека, громадський порядок чи права інших осіб.

Так, згідно з пунктом 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, які передбачені частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6]. Тут вбачається практичне застосування обмеження на право свободи слова, яке передбачено Конституцією України.

Слід зауважити, що 1 жовтня 1995 року група експертів у галузі міжнародного права, національної безпеки та прав людини, скликана міжнародною організацією ARTICLE 19, яка займається захистом права на свободу слова та вираження поглядів, ухвалила Йоганесбурзькі принципи. За цими принципами, будь-яке обмеження свободи вираження думок або інформації, яке уряд намагається виправдати захистом національної безпеки, повинно мати справжньою метою та очевидним результатом захист законних інтересів національної безпеки. Тобто такі обмеження вважатимуться незаконними, якщо їх основною метою і результатом не є захист існування країни або її територіальної цілісності від застосування або загрози застосування сили, як з боку зовнішніх сил (наприклад, військової агресії), так і з боку внутрішніх загроз, таких як спроби насильницького повалення уряду [7, с. 136-137].

З огляду на зазначене, обмеження свободи вираження думок або інформації у контексті національної безпеки повинні суворо відповідати визначеним критеріям, щоб не порушувати основні права людини. Це питання безпосередньо пов'язане з концепцією цензури, яка в свою чергу є інструментом контролю за інформацією, що поширюється в суспільстві. Цензура може бути використана для забезпечення національної безпеки, але лише в тому випадку, коли вона відповідає принципу пропорційності і не суперечить міжнародним стандартам прав людини. В іншому випадку цензура може перетворитися на засіб придушення свободи слова та демократичних процесів, що має серйозні наслідки для розвитку суспільства і держави в цілому. З огляду на зазначене, обмеження свободи вираження думок або інформації у контексті національної безпеки повинні суворо відповідати визначеним критеріям, щоб не порушувати основні права людини. Це питання безпосередньо пов'язане з концепцією цензури, яка в свою чергу є інструментом контролю за інформацією, що поширюється в суспільстві.

Та слід зазначити, що в Україні згідно з частиною 3 статті 15 Конституції чітко встановлює, що «цензура забороняється» [4]. Це означає, що органи державної влади не мають права втручатися в зміст інформації, яку поширюють засоби масової інформації. Водночас необхідно розуміти, що межа між законними обмеженнями свободи слова і фактичною цензурою є тонкою.

У контексті свободи слова цензура часто стає інструментом маніпуляцій, особливо під час кризових ситуацій чи в умовах воєнного стану. Наприклад, обмеження інформації, які стосуються національної безпеки або захисту громадського порядку, можуть бути використані для приховування суспільно важливої інформації чи переслідування незалежних ЗМІ. Таким чином, виникає ризик, що ці обмеження перетворюються на форму прихованої цензури.

Зокрема Стаднік І.В та Максютя Т.В. зазначають, що «саме обмежувально-регуляторний характер цензури зумовлює не лише негативний вплив на свободу слова, а й відповідну реакцію суспільства на будь-яке її застосування з боку держави» [8, с. 43].

З іншого боку, законодавство України передбачає певні обмеження, які не вважаються цензурою, а спрямовані на захист суспільних інтересів. Так, заборона на поширення закликів до

насилення, розпалювання ворожнечі чи пропаганду війни є правомірними заходами, що відповідають міжнародним стандартам у сфері прав людини. Зокрема, такі обмеження узгоджуються зі статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, яка допускає втручання у свободу вираження думки, якщо це «необхідно в демократичному суспільстві» [9].

Як зазначає О.О. Федотова, оцінювати цензуру як явище слід комплексно, оскільки, з одного боку, вона може виступати як інструмент узурпації влади, що використовується з політичною метою, і в такому контексті є негативним процесом. З іншого боку, в межах свого нормативного застосування, наприклад, для охорони державних, військових чи економічних таємниць, цензура є невід'ємною частиною управлінської структури суспільства та необхідним елементом функціонування держави [10, с. 81].

Цензура, таким чином, може бути двоїстим явищем, яке залежно від контексту, в якому вона застосовується, може мати як негативний, так і позитивний вплив на суспільство. Вона є інструментом контролю за інформацією, що сприяє збереженню стабільності, національної безпеки та охорони суспільних інтересів. Проте, у разі зловживання або надмірного втручання у свободу вираження думок, цензура може стати перешкодою для розвитку демократичних процесів, порушуючи право на вільне вираження поглядів. Вона допомагає забезпечити баланс між правом на свободу вираження думок та необхідністю захисту суспільного порядку, національної безпеки, а також прав та свобод інших осіб. У цьому контексті цензура має бути механізмом, що не обмежує, а регулює інформаційний простір, забезпечуючи його відповідність соціальним, правовим і моральним стандартам, які відповідають суспільним інтересам.

З огляду на ці аспекти, важливо звернути увагу на державну політику у сфері інформації та цензури. Державна політика повинна бути спрямована на забезпечення справедливого балансу між захистом національної безпеки, громадського порядку та правом громадян на свободу слова.

Так, у зв'язку з введення в дію воєнного стану було прийняте Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року, яке затверджено Указом Президента України від 19 березня 2022 року № 152/2022. У Рішенні було визначено, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є ключовим питанням національної безпеки [11]. Водночас згідно з п. 12 ч. 3 ст. 3 Закону України «Про основи національного спротиву» завданням територіальної оборони, зокрема є участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника) [12].

З огляду на вказане, в умовах воєнного стану, коли країна стикається з військовими загрозами, реалізація єдиної інформаційної політики стає пріоритетом для збереження стабільності та обороноздатності. У цьому контексті, важливим є завдання територіальної оборони щодо участі в інформаційних заходах, які мають на меті підвищити обізнаність населення та зміцнити моральний дух суспільства. Проте, це не повинно призводити до безконтрольного використання цензури або обмежень на вільний доступ до інформації.

Даніл'ян В.О. зазначає, ефективне проведення державної інформаційної політики полягає в тому, що:

- розвиток громадянського суспільства;
- забезпечення конструктивного діалогу між державою й масмедіа, владою та суспільством;
- визнання основ гласності, відкритості інформації для громадян і захист їх інформаційних прав;
- орієнтація головних компонентів інформаційного простору на забезпечення вільного обігу достовірної інформації, втілення в життя конституційного права на доступний пошук, одержання, виробництво інформації та її поширення;
- підвищення довіри суспільства до влади та державних інституцій;
- налагодження ефективних взаємин України з іншими провідними країнами світу [13].

Вищезазначене передбачає активне визнання прав громадян на доступ до достовірної інформації, що є основою для формування обґрунтованих рішень і громадської довіри. Тому, в рамках воєнного стану, хоча і є необхідність обмежувати деякі аспекти інформаційного обігу, важливо забезпечити, щоб ці обмеження не ставали перешкодою для вільного та безперешкодного обігу достовірної інформації, яка є ключовою для громадянського суспільства.

Висновок. Роль ЗМІ у забезпеченні національної політики у сфері прав людини є надзвичайно важливою та багатогранною. ЗМІ є не лише інструментом комунікації між державою та суспільством, а й важливим механізмом контролю за дотриманням прав людини, формування

громадської думки та сприяння демократичному процесу. Вони надають громадянам інформацію, яка сприяє кращому розумінню прав людини та допомагають поширювати зміни в правозахисних ініціативах, законодавстві та міжнародних стандартах.

У контексті національної політики у сфері прав людини особливого значення набуває відповідальність ЗМІ за дотримання об'єктивності та достовірності інформації, особливо з питань національної безпеки та громадського порядку. Водночас питання обмежень, і зокрема цензури, залишається важливим, а також важливою залишається необхідність забезпечення балансу між правом на свободу вираження поглядів і захистом суспільних інтересів.

Особливо в умовах надзвичайних ситуацій, таких як воєнний стан, перед державою стоїть завдання забезпечити безпеку та стабільність, захищаючи при цьому право громадян на вільне отримання та поширення інформації. Тому ЗМІ повинні дотримуватися стандартів об'єктивності та свободи слова, а також брати активну участь у реалізації політики у сфері прав людини, беручи до уваги необхідність захисту суспільних інтересів і безпеки в кризових ситуаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 № 2849-IX: станом на 11 лют. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text> (дата звернення: 08.01.2025).
2. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Мотлях О. Сучасна державна інформаційна політика України у сфері масмедіа. *Український інформаційний простір*. 2022. № 2(10) (2022). С. 156–170. URL: <https://doi.org/10.31866/2616-7948.10.2022.269851> (дата звернення: 07.01.2025).
4. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 07.11.2024).
5. Tenth anniversary joint declaration: ten key challenges to freedom of expression in the next decade: Declaration of 03.02.2010. URL: <http://www.article19.org/data/files/pdfs/standards/tenth-anniversary-joint-declaration-ten-key-challenges-to-freedom-of-express.pdf> (date of access: 09.01.2025).
6. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022: станом на 7 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
7. Свобода інформації в Україні. Удосконалення законодавства і практики. *Харківська правозахисна група. Х.: Права людини*. Харків. 2009. 180 с.
8. Стаднік І.В., Максютя Н.В. Межі свободи слова в контексті верховенства права. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. Теорія та історія держави та права*. 2022. № 1 (2022). С. 39–50. URL: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2022.1.4> (дата звернення: 08.01.2025).
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 09.01.2025).
10. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.): монографія. Київ: Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
11. Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави: Рішення Ради нац. безпеки і оборони України від 18.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003525-22#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
12. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX : станом на 5 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 09.01.2025).
13. Даніл'ян В.О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): дис. канд. філос. наук. Харків, 2016. 200 с.

УДК 340.134 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.66>

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ КИРИЛА ТРИЛЬОВСЬКОГО В ЮРИДИЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СІЧОВОГО РУХУ

Маковецька Н.Є.,
докторант

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
ORCID: 0000-0002-6244-1456
e-mail: Jurnalkultura@ukr.net

Маковецька Н.Є. Роль і значення Кирила Трильовського в юридичному оформленні українського січового руху.

У статті аналізуються роль і значення К. Трильовського в юридичному оформленні українського січового руху. Зауважується, що перші січові організації виникли в українських землях внаслідок конституційних перетворень та політичного реформування імперської влади Австро-Угорщини. Конституційний закон 1867 року передбачав, що всі народності, які проживали на території імперії, оголошувалися рівними перед законом. Їм декларувалися рівні права. Однак на практиці проголошені норми часто не відповідали букві закону. Це спричинило самоорганізацію українських національно-патріотичних сил та сприяло появі низки освітніх, громадських та культурно-просвітницьких організацій. Однією із таких організацій було засноване К. Трильовським товариство «Січ». Відзначається, що одним із важливих напрямів функціонування січових організацій проголошувалась їх підготовка до майбутньої боротьби за власну державність і незалежність. Враховуючи державно-політичні суперечки між європейськими країнами та їхні можливі наслідки для українців, К. Трильовський та його однодумці усвідомлювали, що «Січі» повинні виступити у майбутньому конфлікті як окрема військова сила. З огляду на це постала необхідність юридичного оформлення товариства «Січ», що в умовах польсько-австрійського режиму було вкрай проблематично. Саме тому в процесі легалізації січових організацій К. Трильовський задекларував їх як пожежно-спортивні громадські об'єднання, що спрямовані на популяризацію спорту та культурно-просвітницької діяльності серед населення. Мережа січових товариств стрімко поширювалася по території західноукраїнських земель і за короткий проміжок часу об'єднала кілька тисяч українських патріотів. Констатується, що важливою метою діяльності січових організацій К. Трильовський вбачав відродження кращих традицій устрою Запорізької Січі, забезпечивши тим самим принципи рівноправ'я та справедливості серед населення, поваги до традицій українського державотворення в минулі історичні епохи. Водночас статутні документи мали на меті також врахування подібного досвіду державотворення національно-патріотичних організацій, які вже тривалий час функціонували на території чеських та польських земель.

Ключові слова: державотворення, західноукраїнські землі, К. Трильовський, товариство «Січ», український січовий рух.

Makovetska N.Y. The role and significance of Kyril Trylovskiy in the legal formulation of the Ukrainian «Sich» movement.

The article analyzes the role and significance of K. Trylovskiy in the legal formation of the Ukrainian «Sich» movement. It is noted that the first «Sich» organizations arose in the Ukrainian lands as a result of constitutional reforms and political reform of the imperial power of Austria-Hungary. The Constitutional Law of 1867 provided that all nationalities living in the territory of the empire were declared equal before the law. They were declared equal rights. However, in practice, the proclaimed norms often did not correspond to the letter of the law. This led to the self-organization of Ukrainian national-patriotic forces and contributed to the emergence of a number of educational, public and cultural-educational organizations. One of such organizations was the «Sich» society founded by K. Trylovskiy. It is noted that one of the important directions of the functioning of «Sich» organizations was their preparation for the future struggle for their own statehood and independence. Considering the state-political disputes between European countries and their possible consequences for Ukrainians, K. Trylovsky and his like-minded people realized that the «Sich» should act in the future conflict as a separate military force. Given

this, there was a need to legally register the «Sich» society, which was extremely problematic under the Polish-Austrian regime. That is why, in the process of legalizing the Sich organizations, K. Trylovskyi declared them as fire and sports public associations aimed at popularizing sports and cultural and educational activities among the population. The network of «Sich» societies rapidly spread across the territory of Western Ukrainian lands and in a short period of time united several thousand Ukrainian patriots. It is stated that an important goal of the activities of «Sich» organizations K. Trylovskyi saw the revival of the best traditions of the «Zaporizhian Sich», thereby ensuring the principles of equality and justice among the population, respect for the traditions of Ukrainian statehood in past historical eras. At the same time, the statutory documents were also aimed at taking into account similar experience of statehood of national-patriotic organizations that had been operating for a long time in the territory of Czech and Polish lands.

Key words: statehood, Western Ukrainian lands, K. Trylovskyi, «Sich» society, Ukrainian «Sich» movement.

Постановка проблеми. Сучасне українське державотворення відбувається в складних умовах, коли внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації постає реальна проблема збереження української держави, її єдності та суверенітету. Важливу роль у цьому аспекті відіграють Збройні Сили України, які не дозволяють ворогу здійснити намічені плани. З огляду на це військове будівництво в Україні на сьогоднішній день набуло пріоритетного значення. Ефективно вирішити дане завдання можливе на основі новітніх підходів та з урахуванням подібного позитивного досвіду попередніх епох державотворення, коли схожі процеси вже мали місце в українській державі і український народ надавав дієву відсіч ворогу. Такий досвід яскраво простежується в українському січовому русі, засновником та ідейним наставником якого був відомий український правник та громадсько-політичний діяч Кирило Трильовський.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Даній проблемі присвячували багато уваги ряд відомих вчених, з-поміж яких: Т. Андрусяк, О. Биков, М. Гуйванюк, Т. Гуменюк, В. Корольова, А. Нагірняк, І. Новосядло, Б. Тищик, Р. Томчик, А. Француз, С. Церковник та інші. Проте роль і значення К. Трильовського в юридичному оформленні українського січового руху потребує, на наш погляд, більш глибокого аналізу.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлення ролі та значення К. Трильовського в юридичному оформленні українського січового руху.

Виклад основного матеріалу. Станом на кінець XIX – початок XX століття на території Австро-Угорщини спостерігалось значне піднесення національно-визвольного руху серед народів, які входили до складу імперії. Таку ситуацію спричинили конституційні норми 1867 року, коли на території держави імператор Франц Йосиф I затвердив австро-угорську угоду. Документом декларувалися широкі права коронним краям і проголошувалася правова рівність усіх громадян. Це суттєво посприяло зростанню національної свідомості тих народів, котрі перебували у складі імперії [10, с. 13]. Потрібно зазначити, що на практиці гарантування національних культурних та релігійних прав дуже часто не відповідало нормі закону. Наслідком цього стала активізація населення щодо пошуків дієвих механізмів у боротьбі за власну державність і самостійність.

Однією з організацій, яка прагнула об'єднати місцевих українців навколо державницьких ініціатив, стало товариство «Січ». На перших порах воно позиціонувалося як протипожежне гімнастичне товариство, однак на практиці воно заклало потужні підвалини для виховання почуття національної свідомості серед населення [4]. Засновником та ідейним наставником товариства «Січ» був відомий український адвокат та громадсько-політичний діяч Кирило Трильовський. Він обґрунтовував, що в боротьбі за свою державність необхідно відроджувати давні традиції українського державотворення, враховувати історичний досвід національно-визвольної боротьби попередніх історичних епох.

Ще з моменту утворення січової організації виникла потреба щодо легітимізації її діяльності. На території імперії громадські організації та установи діяли на підставі закону «Про товариства» від 15 листопада 1867 року. Норми даного закону передбачали, що громадські організації є добровільним об'єднанням громадян і не мають у своїй діяльності мети реалізації політичних завдань, націлені переважно на вирішення соціальних, громадських та інших завдань [5, с. 835]. Механізм реєстрації новоствореної організації передбачав офіційне повідомлення влади про її заснування та подачу відповідного Статуту, де зазначались територія, мета і засоби її діяльності. Зауважимо,

що місцева адміністрація на території Галичини складалася здебільшого з представників польських чиновників, а це суттєво ускладнювало реєстраційні процедури та часто зустрічало супротив влади [1, с. 127]. Вона систематично здійснювала передбачене законом право контролю в якості засобу перешкоджання діяльності українських національно-патріотичних товариств.

Розробляючи нормативно-правову базу функціонування «Січі» К. Трильовський ключову увагу звернув на потребу напрацювання Статуту організації. Перше січове товариство він намагався зареєструвати ще в кінці 1899 – на початку 1900 року у селі Устя на Покутті. З цією метою зробив Статут організації, де зазначив основні принципи її діяльності. В основу документа було закладено принципи діяльності польських організацій та українського товариства «Сокіл», які вже багато років офіційно функціонували в українських землях.

Статут був поданий на реєстрацію, однак місцеве намісництво даний документ не затвердило. Офіційною відмовою стало те, що один з його пунктів містив інформацію щодо носіння товариських відзнак, що на той час потребувало додаткового узгодження. Таке узгодження мало супроводжуватися спеціальним поданням з ґрунтованим описом таких відзнак. Врахувавши позицію місцевої адміністрації щодо Статуту товариства К. Трильовський вилучив пункт щодо насіння товариських відзнак, внісши відповідні правки до документа. Після цього Статут повторно було подано до намісництва. У підсумку він був затверджений рескриптом цісарського намісника 8 березня 1900 року [6, с. 49].

У Статуті товариства «Січ» було відображено завдання та основні форми діяльності організації. Структурно він складався з 22 параграфів, передбачаючи основну мету діяльності у популяризації фізичних вправ серед населення та здійснення культурно-просвітницької діяльності [2, с. 19]. Така мета мала бути реалізована шляхом систематичної протипожежної, гімнастичної та культурно-освітньої роботи серед мешканців краю. Водночас документом передбачалося, що членом товариства можуть бути особи як чоловічої так і жіночої статі. Найвищим керівним органом організації визначалися Загальні збори, які мали скликатися один раз на рік. На таких зборах передбачалося заслуховування звіту про діяльність старшини за звітний період. До неї входили кошовий, обозний, осавул, скарбник, та четарі з терміном повноважень один рік. Водночас визначалися принципи її зібрання. Як простежив дослідник М. Гуйванюк, «поряд із козацькими назвами січової старшини – кошовий, осавул, та ін. – вводилася також назва «четар», запозичена К. Трильовським із сербської мови [3, с. 264].

Основним завданням товариства визначалося надання допомоги під час гасіння пожеж, популяризація гімнастичних вправ та піднесення товариського життя у середовищі членів організації. Значну увагу новостворене товариство відводило фізичному розвитку особистості та військовим навикам молоді з урахуванням її участі у формуванні майбутніх українських збройних сил. Вчений А. Нагірняк з цього приводу зауважив, що «задекларовані як спортивно-протипожежні товариства, «Січі» ставили перед собою і політичні цілі. Вони виступали за загальне виборче право, за розширення мережі українських шкіл, приєдналися до боротьби за український університет у Львові» [6, с. 49]. У політичній сфері важливим завданням товариства було також зміцнення партійних впливів у середовищі місцевої молоді, яка не завжди володіла належною освітньою підготовкою, де спостерігалось багато неграмотних людей, поширювалась думка про потребу боротьби із гнітом, про прищеплення патріотичних переконань, ідею самостійності України.

Важливою освітньою метою проголошувалось читання на пам'ять віршів, відчитів та лекцій. У лавах товариства часто запроваджувались досить строгі підходи стосовно його неграмотних учасників. Якщо член січової організації впродовж трьох місяців не оволодівав навиками письма й читання на середньому рівні, він відраховувався з числа членів організації. У статутному документі організації планувалося також і відкриття бібліотек, читалень, інші культурно-просвітницькі та соціальні проекти.

Статутом проголошувались важливі демократичні засади, де кожен член організації був наділений правом внесення на розгляд актуальних і важливих питань, аргументації позиції щодо їх реалізації та мав право обирати й бути обраним до складу старшини. Зауважимо, що правом обговорення важливих аспектів функціонування організації були наділені лише повноправні члени організації.

Задля врегулювання можливих розбіжностей між членами організації та представниками старшини передбачалося створення спеціального мирового суду. Він мав функціонувати у складі двох суддів, що призначалися кожною із сторін та спільно визначеного для обох сторін судді. Дослід-

ник М. Гуйванюк встановив, що «§20 січового статуту проголошував, що усі суперечки, які виникали у процесі діяльності товариства, розв'язувалися мировим судом. Мировий суд складався з двох суддів, обраних сторонами, які суперечать, що сягало давньої слов'янської традиції» [3, с. 264]. Такий підхід мав забезпечення рівноправ'я у середині січового товариства.

К. Трильовський неодноразово відмічав, що товариства «Січ» повинні займатися прищепленням серед населення таких якостей, як повага та справедливість до себе та оточуючих, постійна робота над самовдосконаленням. Насамперед мова йшла про активну громадянську позицію, рівність усіх людей, товариськість, тобто ті якості, які у свій час активно використовувались на Запоріжжі. З цією метою «Січ» на засадах взаємоповаги та рівності закликала до об'єднання та спільної діяльності представників усіх верств населення, не допускаючи будь-яких утисків у соціальних, національних, релігійних чи культурних сферах. У середовищі організації значна увага приділялася поширенню знань між її учасниками, свободі віросповідання та виробленню практичних навичок щодо захисту особистих прав та переконань.

Важливою ідеєю у процесі формування січових товариств К. Трильовський проголосив ідею Соборності українських земель. Він неодноразово переконував у необхідності національної та духовної єдності всього українського народу у межах єдиної соборної української держави.

Зазначимо, що січовий рух набув все більшої популярності серед населення краю, постійно розростався і поширювався українськими землями. Про зростання його популярності свідчать ті факти, що за перші три роки функціонування товариства «Січ» на території Галичини й Буковини було засновано її відділення у 150 населених пунктах. Основним його стрижнем була патріотично налаштована молодь і вже в першому десятилітті ХХ століття їх налічувалось декілька тисяч [8, с. 209]. Цілком природньо, що такі процеси вимагали координації, що у підсумку призвело до створення 1908 року «Головного січового комітету», ініціатором і очільником став К. Трильовський. Новостворений орган займався усією організаційною роботою щодо координації функціонування січових організацій. Це дало можливість більш чіткої їх структуризації та вироблення єдиного координаційного центру для роботи усіх січових товариств.

Встановити точну кількість «Січей» доволі складно. Справа в тому, що офіційного перепису організацій компетентними координаційними структурами не здійснювалося. Часто при підрахунках товариства, які офіційно існували, однак активною участю не відзначалися, до уваги не бралися. За підрахунками вчених можемо встановити, що чисельність січових організацій напередодні Першої світової війни сягала близько однієї тисячі [11, с. 126]. Лише в Галичині станом на 1914 рік організації діяли в межах 46 повітів, найбільше із них зафіксовано у Снятинському повіті. Багато «Січей» функціонувало на території Буковини та інших українських землях.

Потрібно зауважити, що в процесі функціонування січових організацій на території західноукраїнських земель у 1913 – початку 1914 років січова ідея поступово трансформується на стрілецьку. Така трансформація позначена подіями Першої світової війни та підготовкою українського населення до військових дій. У цьому процесі українське населення мало йти самостійним шляхом поступово перебудовуючи наявні товариства «Січ» на військовий манер, створивши у їх складі відповідні стрілецькі організації. Промовистою з цього приводу є позиція К. Трильовського стосовно того, що «руханкові товариства «Січ» не відповідали духові часу, треба було організувати народ у товариствах військового характеру» [9, с. 240]. У підсумку на основі товариства «Січ» створюється товариство парамілітарного типу «Українські Січові Стрільці».

Під впливом суперечок між Австро-Угорщиною і Росією перед Першою світовою війною перед українськими політичними діячами виникла реальна дилема щодо потенційно можливої військової загрози. 7 грудня 1912 року у Львові відбувся з'їзд представників провідних українських громадсько-політичних організацій та місцевих депутатів, де було вирішено, що українське населення Галичини, у випадку збройного австро-російського конфлікту, буде підтримувати Австрію, оскільки в її складі воно мало хоч якісь політичні права, власні партії, пресові видання, депутатський корпус. Водночас постало питання щодо спеціально навченої військової організації, яка мала розпочати військовий вишкіл місцевої молоді. Задля реалізації цієї мети було створено спеціальний міжпартійний комітет, який почав розробляти Статут Українського січового союзу [7, с. 56].

К. Трильовський, як основний автор Статуту, двічі намагався подати його на реєстрацію до Галицького намісництва, однак документ неодноразово відхиляли. У зв'язку з цим, він запропонував переробити січовий Статут за зразком польського «Союзу Стрільців» і у березні 1913 року

подати його на повторну реєстрацію. Така пропозиція мала своє практичне втілення, оскільки польська адміністрація мусила затвердити Статут, так як усвідомлювала, що на підставі подібного документа вже впродовж тривалого часу юридично функціонують організації такого типу. Як зауважував з цього приводу сам К. Трильовський, «по завзятій боротьбі з австро-польською адміністрацією мені вдалося здійснити стрілецьку ідею студента Івана Чмоли і заснувати 18 березня 1913 року у Львові товариство «Українські Січові Стрільці» (УСС), головою якого став д-р Володимир Старосольський. Ця дата має велику історичну вагу: вперше за багато віків українці почали відновляти свою військову силу!» [9, с. 240].

Стрілецькі організації масово поширювалися практично всіма містами краю. Як зауважив Т. Андрусак, «на початок війни було 96 військових «Січей». Вшановуючи колосальну заслугу К. Трильовського в справі організації збройних сил українського народу, Осип Демчук та Осип Семенюк – автори першого українського військового підручника «Правильник піхотинців» видали його в 1914 р. з посвятою Кирилу Трильовському» [1, с. 131].

Висновки. К. Трильовський був ініціатором та ідейним натхненником українського січового руху. Діяч наголошував, що боротьба українського народу за свою свободу мирними засобами часто не виправдовувала себе, а тому поставала реальна потреба розбудови власних збройних сил. Розробляючи статутні документи «Січей» К. Трильовський закладав в основу їх діяльності принципи рівності, поваги до закону та встановлених правил поведінки у суспільстві, добровільності, взаємодопомоги, моральності, поваги до власної і чужої гідності, чесності й патріотизму. Функціонування січових товариств суттєво вплинуло на розгортання українського національно-визвольного руху та поширення української національної ідеї серед українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусак Т. Правові погляди Кирила Трильовського. *Вісник Львівського університету. Серія: юридична*. 2000. Випуск 35. С. 125–134.
2. Биков О.М. Організаційно-правові засади січового руху на Галичині крізь призму державотворчої діяльності Кирила Трильовського. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 79. Ч. 1. С. 17–21.
3. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й на Буковині початку XX ст. у загальнослов'янському контексті. *Проблеми слов'янознавства*. 2005. Вип. 55. С. 253–268.
4. Гуменюк Т.В. Роль Кирила Трильовського у процесах українського державотворення другої половини XIX – початку XX ст. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: матеріали міжнародної конференції* (м. Київ, 02 грудня 2021 р.). URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/1026> (дата звернення: 26.06.2023).
5. Корольова В.В. Кирило Трильовський як фундатор січового руху на Галичині кін. XIX ст. – поч. XX ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 834–836.
6. Нагірняк А.Я. Кирило Трильовський – організатор січового руху у Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2014. № 784. С. 46–51.
7. Тищик Б., Новосядло І. Українські Січові Стрільці – зародок національних збройних сил новітнього часу (до 105-річчя утворення Легіону Українських Січових Стрільців). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 69. С. 51–66.
8. Томчик Р. Політична діяльність Кирила Трильовського у 1890–1914 рр. *Вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка «Україна-Європа-Світ»*. 2009. Вип. 2. С. 206–211.
9. Трильовський К. З мого життя. Київ-Едмонтон-Торонто: ТАКСОН, 1999. 278 с.
10. Француз А.Й. Українське питання в політичній діяльності Кирила Трильовського. *Legal Bulletin*. 2023. № 3(9). С. 10–16.
11. Церковник С.І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 148 с.

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.67>

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА НОТАРІАТУ ТА ПРИНЦИПИ ЇЇ ПОБУДОВИ

Солоцький Д.О.,
*здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії,
Науково-дослідний інститут державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0008-8755-4749
e-mail: solotskyi@ukr.net*

Солоцький Д.О. Організаційна структура нотаріату та принципи її побудови.

Стаття присвячена дослідженню організаційної структури нотаріату та принципам його побудови. В цьому контексті зазначено, що організаційна структура нотаріату відображає компетенцію та систему нотаріальних органів та посадових осіб, які уповноважені здійснювати нотаріальну діяльність. Встановлено, що організаційна система нотаріату залежно від правового статусу її суб'єктів та наявності у них правомочностей щодо нотаріальної діяльності включає: 1) загальних суб'єктів, які можуть вчиняти будь-які нотаріальні дії – а) нотаріуси, які можуть бути як державними, так і приватними; б) уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через територіальну ознаку (ті, що знаходяться за межами території України або на території сільських населених пунктів); 2) спеціальних суб'єктів, що можуть вчиняти окремі нотаріальні дії у визначених законом випадках – уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через локальну ознаку.

Акцентовано увагу на тому, що організаційна система побудови нотаріату заснована, в першу чергу, на принципах всеохопленості та територіально-локальної доступності. Проаналізовано вплив цих принципів на діяльність усіх суб'єктів, що здійснюють нотаріальну діяльність в повній мірі або вчиняють окремі нотаріальні дії, незалежно від їх перебування на території України або поза її межами. Зазначено, що впровадження в Україні правового режиму воєнного стану опосередкувало потребу обов'язкового врахування законодавства про санкції, що має прояв у здійсненні додаткового контролю під час прийняття документів дипломатичними та консульськими інституціями на предмет статусу осіб, які звернулись та дотримання ними законодавства про правовий режим воєнного стану.

Виокремлено похідні принципи організації нотаріату, а саме: вчинення нотаріальних дій та прирівняних до них дій лише уповноваженими на те особами; можливість оскарження щодо вчинених нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні; зобов'язання підпорядковуватись Міністерству юстиції України незалежно від місця посадової особи, що вчиняє нотаріальну дію чи прирівняну до неї в системі нотаріату чи від місця вчинення нотаріальної дії; зобов'язання до реєстрації нотаріальних дій та прирівняних до них дій незалежно від місця посадової особи, що вчиняє нотаріальну дію в системі нотаріату чи від місця вчинення нотаріальної дії тощо.

Ключові слова: нотаріат, організаційна система, нотаріальні дії, нотаріальний округ, принципи організації нотаріату.

Solotskyi D.O. Organizational structure of the notary office and principles of its structure.

The article is devoted to the study of the organizational structure of the notary public and the principles of its construction. In this context, it is noted that the organizational structure of the notary public reflects the competence and system of notarial bodies and officials authorized to carry out notarial activities. It is established that the organizational system of the notary public, depending on the legal status of its subjects and the presence of their powers regarding notarial activities, includes: 1) general subjects who can perform any notarial actions - a) notaries, who can be both state and private; b) authorized officials involved in notarial activities due to a territorial feature (those located outside the territory of Ukraine or in the territory of rural settlements); 2) special subjects who can perform certain notarial actions in cases specified by law - authorized officials involved in notarial activities due to a local feature.

Attention is focused on the fact that the organizational system for building a notary public is based, first of all, on the principles of comprehensiveness and territorial-local accessibility. The impact of these principles on the activities of all entities that carry out notarial activities in full or perform individual notarial actions, regardless of their stay in the territory of Ukraine or outside it, is analyzed. It is noted that the introduction of the martial law legal regime in Ukraine mediated the need for mandatory consideration of the legislation on sanctions, which is manifested in the implementation of additional control during the acceptance of documents by diplomatic and consular institutions regarding the status of persons who have applied and their compliance with the legislation on the legal regime of martial law.

The derived principles of the organization of notarial services are identified, namely: the performance of notarial acts and actions equivalent to them only by authorized persons; the possibility of appealing against the performed notarial acts or refusal to perform them; the obligation to be subordinate to the Ministry of Justice of Ukraine regardless of the position of the official performing the notarial act or the action equivalent to it in the notarial system or the place of performance of the notarial act; the obligation to register notarial acts and actions equivalent to them regardless of the position of the official performing the notarial act in the notarial system or the place of performance of the notarial act, etc.

Key words: notary, organizational system, notarial actions, notary district, principles of notarial organization.

Постановка проблеми. Формування концепту правового статусу нотаріату в Україні потребує врахування усіх аспектів, що є його складовими або мають суттєвий вплив на ці складові. До них відноситься й врегулювання питань організаційної структури нотаріату, принципів його побудови. При цьому, для отримання істинного знання про концепт правового статусу нотаріату в Україні та його побудову необхідно врахувати як чинні нормативно-правові акти, доктринальні напрацювання, результати практичної діяльності, так і міжнародні стандарти в сфері нотаріату, що вплинули на його сучасний стан та місце в правовій системі України або можуть на це вплинути. В Україні сформовано ряд механізмів, які забезпечують роботу нотаріату. Наприклад, впорядковано виділення нотаріальних округів, розмежовано діяльність приватних та державних нотаріусів, врегульовано процедурні моменти. Проте, залишається відкритим аспект цілісного бачення організаційної побудови нотаріату, що безумовно впливає на визначає характеристики правового статусу нотаріату. Таким чином, для формування якісно нового підходу до концепту правового статусу нотаріату, необхідним є дослідження організаційної побудови нотаріату в Україні, принципів його функціонування та взаємин з державою та іншими суб'єктами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями визначення сутності нотаріату та особливостей його функціонування в Україні займалися такі вчені як: В.М. Аргунова, К.Ф. Досінчук, М.С. Долинська, О.Г. Дріжчан, Ю.В. Желіховська, В.Г. Зайчук, Л.Ф. Лесніцька, В.Д. Степаненко, О.С. Чепець та ін. Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, яких присвячено тематиці становлення нотаріату, питання визначення ключових аспектів трансформації нотаріату в незалежній Україні, питання організаційної побудови нотаріату та виділення принципів на яких базується така система є малодослідженим.

Мета статті – окреслення організаційної структури нотаріату та виокремлення принципів її побудови.

Виклад основного матеріалу. В цілому, організаційна структура нотаріату відображає компетенцію та систему нотаріальних органів та посадових осіб, які уповноважені здійснювати нотаріальну діяльність. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про нотаріат», право на вчинення нотаріальних дій, що є умовою віднесення до нотаріальних органів, належить: а) нотаріусам державних нотаріальних контор, б) нотаріусам державних нотаріальних архівів, в) нотаріусам, що займаються приватною нотаріальною діяльністю; г) уповноваженим посадовим особами органів місцевого самоврядування у визначених законом випадках; д) консульським установам України та дипломатичним представництвам України у визначених законом випадках [1]. Вчинення окремих нотаріальних дій здійснюється й спеціально уповноваженими суб'єктами за конкретних обставин. Наприклад: головні лікарі, їх заступники з медичної частини або чергові лікарі лікарень, госпіталів, інших стаціонарних закладів охорони здоров'я, а також начальники госпіталів, директори або головні лікарі будинків для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю можуть посвідчувати заповіти. Аналогічно, такі ж правомочності мають: капітани морських суден, начальники експедицій,

командири (начальники) військових частин, з'єднань, установ або військово-навчальних закладів, начальники установ виконання покарань, начальники слідчих ізоляторів.

Отже, організаційна система нотаріату залежно від правового статусу її суб'єктів та наявності у них правомочностей щодо нотаріальної діяльності включає:

1) загальних суб'єктів, які можуть вчиняти будь-які нотаріальні дії – а) нотаріуси, які можуть бути як державними, так і приватними; б) уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через територіальну ознаку (ті, що знаходяться за межами території України або на території сільських населених пунктів);

2) спеціальних суб'єктів, що можуть вчиняти окремі нотаріальні дії у визначених законом випадках – уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через локальну ознаку (типу, знаходження на морському судні, в експедиції, військовій частині і тому подібне).

Виходячи з суб'єктного складу нотаріату та умов набуття окремими посадовими особами правомочностей щодо вчинення нотаріальних дій, можемо припустити, що організаційна система побудови нотаріату заснована, в першу чергу, на принципах всеохопленості та територіально-локальної доступності. Вказаний принцип побудови нотаріату в Україні відповідає положенням Фундаментальних принципів системи латинського нотаріату [2]. В українському вимірі, це означає, що держава на законодавчому рівні встановила умови, за яких кожен громадянин має мати доступ до отримання нотаріальних послуг. Так, в діяльності державних та приватних нотаріусів цей принцип має прояв в тому, що вони мають зареєструвати свою нотаріальну діяльність у відповідному нотаріальному окрузі, що встановлюються відповідно до адміністративно-територіального устрою України. У відповідності зі ст. 13¹ Закону України «Про нотаріат», «нотаріальним округом» вважається територіальна одиниця, в межах якої нотаріус здійснює нотаріальну діяльність і в межах якого знаходиться місце роботи нотаріуса [2].

Примітно, що в окремих випадках, у разі неможливості фізичної особи з'явитися в зазначене приміщення та, коли того вимагають особливості посвідчуваного правочину, нотаріальні дії можуть бути вчинені поза приміщеннями роботи нотаріуса, але в межах нотаріального округу. Проте деякі нотаріальні дії мають бути вчинені лише в певному нотаріальному окрузі. Наприклад, місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця. Таким чином, для відкриття спадкової справи та подальшого оформлення спадщини спадкоємець має звернутись до будь-якої державної нотаріальної контори або приватного нотаріуса, які здійснюють свою діяльність в межах територіальної одиниці (місто, село, селище), що була останнім місцем проживання спадкодавця [3].

Забезпечення прав громадян України на вчинення нотаріальних дій за кордоном здійснюється уповноваженими посадовими особами, що залучені до нотаріальної діяльності через територіальну ознаку – консульських установах та дипломатичних представництвах. Так, можна виокремити такі характеристики вчинення нотаріальних дій за межами території України: нотаріальні дії мають бути вчинені у приміщенні дипломатичного представництва та консульської установи; у разі неможливості з'явлення фізичної особи в вищезазначене приміщення та, коли цього вимагають особливості вчинюваних нотаріальних дій, їх може бути вчинено поза вказаними приміщеннями, але в межах території діяльності дипломатичного представництва або консульської установи, у межах консульського округу; вчинення нотаріальних дій закордоном відображається у відповідних реєстрах шляхом присвоєння окремих порядкових номерів на документах, що видаються консулом, чи в посвідчувальних написах; вчинення нотаріальних дій можливе у разі пред'явлення всіх необхідних для цього документів, сплати консульського збору і відшкодування фактичних витрат тощо [4]. Впровадження в Україні правового режиму воєнного стану опосередковує потребу обов'язкового врахування законодавства про санкції. Це означає, додатковий контроль під час прийняття документів дипломатичними та консульськими інституціями на предмет статусу осіб, які звернулись та дотримання ними законодавства про воєнний стан. Так, консул повинен після звернення до нього особи щодо якої застосовано санкції та, якій було відмовлено у вчиненні нотаріальної дії, із зазначенням відомостей про нотаріальну дію, вид санкції, а у разі застосування санкції у виді блокування активів – про актив, щодо якого звернулася така особа, повідомити про це Міністерство закордонних справ України [5].

Забезпечення прав громадян України на вчинення нотаріальних дій, що проживають на території сільських населених пунктів забезпечується посадовими особами місцевого самоврядування

відповідної територіальної громади у відповідності до ст. 37 Закону України «Про нотаріат» [1]. До основних характеристик вчинення нотаріальних дій в такому форматі віднесемо: вчинення нотаріальних дій в приміщенні органу місцевого самоврядування (в окремих випадках нотаріальні дії можуть бути вчинені поза вказаним приміщенням); вчинення нотаріальних дій після їх оплати в день подачі всіх необхідних документів; нотаріальні дії, яких вчинено посадовою особою органу місцевого самоврядування, мають бути зареєстровані в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій органу місцевого самоврядування [6].

Щодо діяльності спеціальних суб'єктів, що можуть вчиняти окремі нотаріальні дії у визначених законом випадках, тобто уповноважених посадових осіб, що залучені до нотаріальної діяльності через локальну ознаку, зазначимо таке. В основному їх діяльність здійснюється відповідно до таких правил: посадові, службові особи при посвідченні заповітів і довіреностей зобов'язані зберігати нотаріальну таємницю та не розголошувати відомості, отримані під час їх посвідчення; для посвідчення заповіту і довіреності посадовими, службовими особами на відповідних документах вчиняються посвідчувальні написи за формами, затвердженими Міністерством юстиції України; посвідчені заповіти і довіреності реєструються посадовими, службовими особами, крім капітанів морських або річкових суден, що плавають під прапором України, начальників пошукових або інших експедицій, в реєстрі для реєстрації заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених тощо [7].

Похідними принципами організації нотаріату є: вчинення нотаріальних дій та прирівняних до них дій лише уповноваженими на те особами; можливість оскарження щодо вчинених нотаріальних дій або відмови у їх вчиненні; зобов'язання підпорядковуватись Міністерству юстиції України незалежно від місця посадової особи, що вчиняє нотаріальну дію, в системі нотаріату чи від місця вчинення нотаріальної дії; зобов'язання до реєстрації нотаріальних дій та прирівняних до них дій незалежно від місця посадової особи, що вчиняє нотаріальну дію, в системі нотаріату чи від місця вчинення нотаріальної дії тощо.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що організаційна структура нотаріату відображає компетенцію та систему нотаріальних органів та посадових осіб, які уповноважені здійснювати нотаріальну діяльність. Запропоновано комплексний підхід до побудови організаційної системи нотаріату залежно від правового статусу її суб'єктів та наявності у них правомочностей щодо нотаріальної діяльності через виокремлення: 1) загальних суб'єктів, які можуть вчиняти будь-які нотаріальні дії – а) нотаріуси, які можуть бути як державними, так і приватними; б) уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через територіальну ознаку (ті, що знаходяться за межами території України або на території сільських населених пунктів); 2) спеціальних суб'єктів, що можуть вчиняти окремі нотаріальні дії у визначених законом випадках – уповноважені посадові особи, що залучені до нотаріальної діяльності через локальну ознаку.

Акцентовано увагу на тому, що організаційна система побудови нотаріату заснована первинно на принципах всеохопленості та територіально-локальної доступності. Проаналізовано вплив цих принципів на діяльність усіх суб'єктів, що здійснюють нотаріальну діяльність в повній мірі або вчиняють окремі нотаріальні дії, незалежно від їх перебування на території України або поза її межами.

Зазначено, що впровадження в Україні правового режиму воєнного стану опосередкувало потребу обов'язкового врахування законодавства про санкції, що має прояв у здійсненні додаткового контролю під час прийняття документів дипломатичними та консульськими інституціями на предмет статусу осіб, які звернулись та дотримання ними законодавства про правовий режим воєнного стану. Доцільним є деталізація діяльності нотаріату в умовах воєнного стану в цілому з виділенням змін, що торкнулись кожного суб'єкта системи нотаріату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.
2. Фундаментальні принципи системи латинського нотаріату, яких затверджено Асамблеєю нотаріатів – членів Міжнародного союзу нотаріату 8 листопада 2005 р. URL: <https://npu.ua/palata/uinl>.
3. Нотаріальні округи в Україні: правила їх діяльності та вибору нотаріуса. URL: <https://centraljust.gov.ua/news/info/notarialni-okrugi-v-ukraini-pravila-ih-diyalnosti-ta-viboru-notariusa>.

4. Про затвердження Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України: наказ Міністерства юстиції України та Міністерства внутрішніх справ від 27.12.2004 р. № 142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1649-04#n16>.
5. Про внесення змін до Положення про порядок учинення нотаріальних дій в дипломатичних представництвах та консульських установах України: наказ Міністерства юстиції України та Міністерства внутрішніх справ від 12.08.2024 р. № 2401. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1238-24#Text>.
6. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування: наказ Міністерства юстиції України від 11.11.2011 р. № 3306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1298-11#Text>.
7. Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.06.1994 р. № 419. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-94-%D0%BF#Text>.

РОЗДІЛ 14. РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.68>

РЕЦЕНЗІЯ на підручник «Митне право»¹

Андрійко О.Ф.,
*провідний науковий співробітник
відділу проблем державного управління
та адміністративного права
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

Нагребельний В.П.,
*заступник директора Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України з наукової роботи,
кандидат юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН України*

З проголошенням незалежності України виникла об'єктивна потреба у визначенні і реалізації митної політики держави, спрямованої на прискорення товарообігу, стимулювання розвитку економіки країни, захист внутрішнього ринку та власного виробництва, а також на розвиток митної справи відповідно до загальновизнаних міжнародних норм та національного законодавства. За останні тридцять років даній проблематиці присвячена низка монографічних праць, дисертаційних досліджень, навчальних посібників, статей у наукових виданнях тощо.

На стан та тенденції розвитку митного права України значною мірою впливає політика Європейського Союзу. Починаючи з підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, отримала нові імпульси тенденція наближення митного законодавства України до стандартів ЄС, що пов'язано з прагненням України до подальшого удосконалення і формування якісного та ефективного митного законодавства, яке б відповідало цим стандартам.

На даний час дієве реформування діяльності української митниці потребує формування нормативно-правових механізмів, що відповідають сучасним принципам управління та верховенства права, притаманним митному законодавству ЄС.

Вихід у світ рецензованого підручника з митного права відбувся в умовах збройної агресії РФ проти України. У цей надзвичайно складний для України період воєнного стану колектив авторів підготував підручник, аналогії якого відсутні в країні. Ним, образно кажучи, «прорвано блокаду» у видавництві навчальної літератури з митного права.

Даний підручник, як зазначається у вступі до нього, є результатом тривалої роботи колективу вчених і практиків – фахівців у галузі державної митної справи: О. Рябченко, Л. Дорофєєва, Д. Приймаченко, І. Сопілко, О. Гребельник, Л. Винниченко-Кумкова, В. Борса. С. Острович, Г. Яворовський, В. Касьян, Н. Шпак, досвід практичної діяльності яких із врахуванням наукових поглядів на існуючі проблемні питання сучасного митно-правового регулювання дозволили сформувати оптимальну і раціональну структуру підручника, а плідна співпраця із знайомими фахівцями у галузі адміністративного та митного права – виокремити із масиву нормативного і фактичного матеріалу, напрацьовань авторів підручника саме тих, які відображають сутність митного права.

¹ Митне право. Підручник. За заг. ред. О.П. Рябченко, Л.М. Дорофєєвої. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. 548 с.

Окремо варто підкреслити використання при підготовці рецензованого підручника фактичного матеріалу діяльності митних органів України та вдале його поєднання із теоретичними підходами до розкриття основних понять і категорій митної справи і митного права.

Основу підручника складає конституційно закріплений європейський вектор руху України. Це визначило його зміст, який містить правові та економічні аспекти митної діяльності із врахуванням гармонізації зі стандартами Європейського Союзу та здійснення цієї діяльності на засадах, прийнятних відповідно до вимог європейської спільноти. Саме такий зміст, на наш погляд, повною мірою відповідає стратегічним цілям відбудови нашої держави у післявоєнний період та відображає сутність сучасного митно-правового регулювання, особливості якого визначаються впливом діяльності системи митних органів, спрямованої на економічну безпеку держави.

У представленому підручнику має місце авторський аналіз генезису розвитку митниці за останні 30 років та змін, що відбувалися при формуванні структури системи митних органів. У цьому плані слушними є застереження авторів щодо відсутності чіткості сформованої та належним чином формалізованої концепції розвитку митної справи, що не сприяло визначеності напрямів подальшого реформування вітчизняних митних органів, а відсутність чіткої стратегії перебудови і вдосконалення їх структури та діяльності лише призводили до «різновекторності» при вирішенні цих питань, недостатній обґрунтованості ідей щодо перебудови діяльності митних органів, як і адаптації вітчизняного митного законодавства до європейських стандартів.

Цілком виправданим, на наш погляд, є звернення до історії виникнення митного права, визначення його предмета та метода, місця митного права у системі права України.

Структура підручника сформована таким чином, щоб у ньому були відображені основні (ключові) для митно-правового регулювання питання, які логічно поділені на шість змістовних модулів, які, крім загальних положень, стосуються і таких специфічних питань як митний контроль та митне оформлення, їх інформаційне супроводження; митні режими; економіко-правові основи реалізації митної політики; правова протидія порушенням митних правил; правові основи міжнародного митного співробітництва. Висвітлення вказаних питань здійснено на основі небезспірного концептуального підходу до визначення митного права як комплексної галузі.

Особливий інтерес становить проблематика, присвячена суб'єктам митного права, враховуючи, що вона охоплює не тільки правовий статус митних органів, а й історію їх становлення та сучасного функціонування, особливості структурної побудови, форм та методів діяльності цих органів, характеристики статусу авторизованого економічного оператора та міжнародних стандартів його діяльності.

Розглядаючи проблематику проходження служби у митних органах, автори слушно звертають увагу на правову характеристику державно-службових відносин у митних органах, а також правовий та соціальний захист посадових осіб, який передбачений Конституцією України, Митним кодексом України та законодавством у сфері соціального захисту державних службовців.

Не залишилися поза увагою авторів підручника і питання антикорупційної політики Державної митної служби України, основою якої є принципи і засади, що містяться у міжнародно-правових актах, а також основні завдання уповноважених підрозділів державної митної служби України по боротьбі з корупцією. Вагомим позитивом підручника є значна увага щодо викладу питань захисту прав інтелектуальної власності із врахуванням процесу адаптації митного законодавства України до основних положень Світової організації торгівлі та Європейського Союзу щодо їх захисту. розкриттю окремих аспектів процедури реєстрації об'єктів права інтелектуальної власності у митному реєстрі, відображенню особливостей застосування заходів щодо сприяння захисту зазначених прав на митному кордоні України та організація охорони таких прав.

Цілком виправданою вважаємо увагу авторів підручника до проблеми митного контролю та митного оформлення і їх інформаційного супроводу, адже його метою є забезпечення дотримання норм Митного кодексу України, законів та інших нормативно-правових актів з питань митної справи, міжнародних договорів. В тексті підручника автори не обмежуються лише питаннями мети та сфери здійснення митного контролю. Вони глибше і об'ємніше розкривають питання процедур здійснення контролю, а також застосування технічних та спеціальних засобів їх проведення. Зокрема, приділяють увагу правовому регулюванню діяльності системи відеоконтролю (СВК), яка забезпечує потреби в отриманні, обробці та накопиченні інформації від усіх об'єктів інфраструктури митних органів, необхідної для здійснення належного митного контролю.

В логічному поєднанні з попереднім матеріалом у третьому розділі підручника висвітлюються питання правового регулювання митних режимів, їх видів та особливості застосування в умовах воєнного стану – війни, яку РФ розпочала проти Української держави ще у 2014 році, а у лютому 2022 року здійснила повномасштабне вторгнення на територію України. В даному підручнику детально розглядаються види митних режимів та їх особливості, проблеми їх застосування.

Новаторським авторським підходом до побудови структури підручника можна назвати включення до його змісту економіко-правових основ реалізації митної політики в обсязі, прийнятному для викладання юридичної дисципліни і підготовки юристів-митників. Серед таких основ закономірно виділено: систему митного оподаткування, митний тариф та його роль у системі митного оподаткування, нетарифні методи регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Заслуговує на підтримку методика викладення матеріалу підручника, яка адаптована до стандарту підготовки юриста, оскільки не передбачає повного опанування економічної складової митної справи, а містить оптимальний необхідний обсяг спеціальної інформації. Разом з тим, врахування необхідності викладення цього матеріалу обумовлено комплексним характером митно-правового регулювання, що стосується юридичної та економічної складових митної справи.

Становить інтерес поданий у підручнику науково-навчальний матеріал щодо правової протидії порушенням митних правил та правовим основам міжнародного митного співробітництва, який викладений у межах відповідних змістовних модулів. Так, наприклад, змістовний модуль п'ятий «Правова протидія порушенням митних правил» охоплює наступні теми: адміністративна відповідальність за порушення митних правил, провадження у справах про порушення митних правил, контрабанда та заходи протидії злочинам на кордоні.

У підручнику цілком слушно у змістовному модулі 6 приділена увага правовим основам міжнародного митного співробітництва. У темах 17–20 розглядаються питання міжнародного митного співробітництва, зокрема, йдеться про адаптацію вітчизняного митного законодавства до європейських стандартів, авторський підхід до Стратегії вдосконалення митного законодавства України, вимоги щодо спрощення і гармонізації митних процедур, протидію митному шахрайству та взаємної адміністративної допомоги у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства.

В умовах реалізації євроінтеграційного курсу нашої країни надзвичайно актуальний характер має матеріал змістовного модулю 6 «Правові основи міжнародного митного співробітництва», в якому зазначено загальну характеристику правової регламентації міжнародного співробітництва у галузі державної митної справи, форми та механізми міжнародної співпраці, адаптація вітчизняного митного законодавства до європейських стандартів, застосування митними органами технології NCTS при спільному транзиті та інші актуальні питання розвитку митного законодавства із врахуванням нових реалій міжнародного митного співробітництва.

Слід зауважити, що автори підручника не лише наводять характеристику правової регламентації міжнародного співтовариства щодо державної митної справи, але й висловлюють своє бачення Стратегії вдосконалення митного законодавства України, слушно зауважуючи, що приведення чинного вітчизняного законодавства, зокрема і митного, до європейських вимог і стандартів не лише прискорить процеси євроінтеграції нашого суспільства, а й створить сприятливі умови для розвитку транскордонної торгівлі. При цьому автори наголошують, що процес інтеграції України до європейського простору складний, комплексний та довготривалий, оскільки передбачає, крім зміни законодавства, суттєві зміни в організації та діяльності державних органів. Доречно звертається увага на важливість виокремлення базових елементів, імплементація яких дозволить комплексно та ефективно адаптувати діяльність митних органів України до визнаних у міжнародному співтоваристві норм і стандартів, а приведення вітчизняного митного законодавства до міжнародних стандартів є одним із найважливіших напрямів інтеграції України до європейського політичного, економічного та інформаційного простору.

Заслуговує на підтримку висвітлення у підручнику в якості окремих тем основ міжнародного митного права, вимог до спрощення і гармонізації митних процедур, заходів щодо протидії митному шахрайству тощо.

У зв'язку з цим слід відмітити й ретельний підбір сучасних міжнародних актів, які регламентують міжнародне митне співробітництво, у тому числі – у сфері міжнародної протидії порушенням правил переміщення товарів через кордон. До очевидних переваг рецензованого підручника варто віднести рекомендовану літературу. Вона становить практичну цінність, оскільки містить

найактуальніші монографічні видання, навчальні посібники, статті, нормативно-правові джерела з митної справи, що, безумовно, допоможе викладачам і студентам віднайти необхідну наукову та іншу інформацію для поглибленого вивчення тих чи інших питань митного права.

Усе викладене вище свідчить про високий фаховий рівень підручника, який можна розглядати як вагомий внесок у формування та розвиток науки митного права. Загалом підручник «Митне право» за загальною редакцією О.П. Рябченко та Л.М. Дорофєєвої має логічно виважену структуру, викладений зрозумілою мовою, охоплює всі важливі аспекти тематики митного права, проблеми форм та механізмів міжнародного співробітництва, адаптації митного законодавства до європейських стандартів, подальші шляхи вдосконалення митного законодавства України, що так є важливим при вивченні навчальної дисципліни «митне право».

Відтак, вищі навчальні заклади правового і економічного профілю отримали якісне та корисне науково-навчальне видання, а вітчизняна юридична наука збагатилася сучасними розробками проблем, пов'язаних з формуванням митного права і вдосконаленням вітчизняного митного законодавства. З огляду на актуальність рецензованого підручника, він стане у нагоді студентам і викладачам вузів при вивченні навчальної дисципліни «Митне право», науковцям і практичним працівникам.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 86

Частина 5

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 27.12.2024. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 21,31. Формат 60х84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»